

KALLIGRAM

A KÖZÉP-EURÓPAISÁG DICSÉRETE
ÉS KRITIKÁJA

A KÖZÉP-EURÓPAISÁG DICSÉRETE ÉS KRITIKÁJA

KALLIGRAM
Pozsony, 2013

Szerkesztette:

Fedinec Csilla, Ilyés Zoltán, Simon Attila és Vizi Balázs

Lektorálta:

Biczó Gábor (Miskolci Egyetem)

Győri Szabó Róbert (Széchenyi István Egyetem)

Hornyák Árpád (Pécsi Tudományegyetem; MTA BK Történettudományi Intézet)

A kötet az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézetének (Budapest) és a Selye János Egyetem Történelem Tanszékének (Komárom) szakmai műhelyében készült.

Tartalom

Előszó	11
--------------	----

HATALOMKALKULÁCIÓ

PAP ANDRÁS LÁSZLÓ: Nemzet, nemzetiség, etnicitás: retorika és fogalomalkotás	15
MAJTÉNYI BALÁZS: Az alaptörvény premodern nemzete	29
KÁNTOR ZOLTÁN: Nemzetpolitikai átalakulás: eo ipso új állampolgársági keretek	37
HERBERT KÜPPER: Újabb bizonytalanságok az állampolgárság születéskori keletkezése körül	44

ESZKÖZÖK ÉS ESZKÖZTELENSÉGEK

BÍRÓ GÁSPÁR: „Mi, az Unió államai...”	59
VIZI BALÁZS: Konfliktuskezelés és kisebbségvédelem: az EBESZ Nemzeti Kisebbségi Főbiztosa és legfrissebb ajánlásai	75
DUŠAN KOVÁČ: A kisebbségi kérdés Közép-Európában. Kísérlet a szintézisre	97
KÁLLAI ERNŐ: A kisebbségi joganyag és annak változásai az elmúlt negyedszázadban Magyarországon	109
ÖLLÖS LÁSZLÓ: A nemzeti harc állapota	136

A NACIONALIZMUS ÚJ RUHÁJA

FEISCHMIDT MARGIT: A fölény revíziója. A populáris emlékezetpolitikák Trianon-képe	151
KOVÁCS NÓRA: Hogyan lett a kopjafából rendszerváltó szimbólum: a néprajz szerepe és egy dusnoki rác példa	183
EVA KOWALSKÁ: Cirill és Metód mint nemzeti szentek a szlovák nacionalizmus politikai propagandájában	197

SAPIENTI SAT

KOCSIS KÁROLY: Az etnikai alapú területi autonómiák történelmi előzményei és jelenlegi földrajzi lehetőségei a Kárpát-medencében.....	213
TÓTH NORBERT: A területi autonómia külső dimenziója: nemzetközi jogalanyiség, nemzetközi felelősség, külkapcsolatok	248
FEDINEC CSILLA: Az autonómia-gondolat ukrajnai változatai.....	268
CSERNICKSKÓ ISTVÁN: Ruszin nyelv Kárpátalján: tudományos kérdés ez?	293

ROMA KÖZÖSSÉGEK

PAPP Z. ATTILA: A kultúra vizsgálatának néhány magyarországi és nemzetközi empirikus gyakorlata	317
BINDORFFER GYÖRGYI: Identitás és közösségi intézmények: az informális családi és a formális politikai tér szerepe a roma identitás alakulásában	340
BAKÓ BOGLÁRKA: A „cigányok”, a „tetű” és a „bíró”: egy romungro cigány közösség adaptációs törekvései	365

HÉTKÖZNAPI LOKALITÁS

ROMAN HOLEC: Monte Verita – az igazság, a próféták vagy az utópiák hegye?	383
ILYÉS ZOLTÁN: „Ahogy a verést meg lehet szokni, ezt is meg lehet szokni” – Pasztorációs konfliktus Nyitracsehin	399
PAPP RICHÁRD: Nevető kisebbség: Derű és humor egy budapesti zsinagógai közösség életében.....	423

NYELVEK ÉS VILÁGKÉPEK

VERES VALÉR: A haza fogalom sajátosságai és a romániaiság megélése az erdélyi magyarok körében.....	443
HORVÁTH ISTVÁN: Tündérváros vagy népek börtöne: 19. századvégi narratívák az erdélyi többnyelvűségről.....	462
PETTERI LAIHONEN: A bánási többnyelvűség az irodalomban	480
NÁDOR ORSOLYA – ŽAGAR SZENTESI ORSOLYA: Nyelvpolitikai és nyelvoktatás-politikai adalékok a horvát–magyar kapcsolatok múltjához és jelenéhez	498

VESZTESÉGEK ÉS JAVAK

SZOTÁK SZILVIA: Nyelvi tájképek az Őrvidéken	515
TÁTRAI PATRIK: Az etnikai viszonyok átalakulása a Zoborvidéken – két felmérés tükrében	538
BARTHA CSILLA – BORBÉLY ANNA – ERB MARIA – UHRIN ERZSÉBET: A generációs nyelvátadás mint nyelvmegőrzési univerzálé: egy 21. századi összehasonlító szociolingvisztikai vizsgálat eredményeiből.....	557
PINTÉR TIBOR: Nyelvtechnológiai javak a magyar nyelvhasználatért	577

KÉT VILÁG HATÁRÁN

PÓK ATTILA: Szeljegyzet a magyarországi Tanácsköztársaság értékeléséhez	591
SIMON ATTILA: Egy félbemaradt mártíromság nyomában: Bikszárdy Vince és a Horthy Gárda elfeledett története	597
ŠTEFAN ŠUTAJ: A magyar külpolitika lépései a párizsi békekonferencia előtt – a csehszlovák diplomácia szemszögéből (1946).....	613
STARK TAMÁS: Magyar sors Csehszlovákiában a második világháború utáni közvetlen időszakban.....	634
VAJDA BARNABÁS: Csehszlovákia szerepe a helsinki-folyamatban: a Szabad Európa Rádió és a pozsonyi Pravda anyagai alapján.....	654

Előszó

Közép-Európa vagy Kelet-Közép-Európa az értelmiségiek egy részét rabul ejtő fogalomként jelenik meg az utóbbi évtizedekben, miközben a hétköznapi politikai valóság kevés támpontot ad ahhoz, hogy egységes régióról beszélhessünk. Úgy tűnik, *Mitteleuropa* emléke a mai Közép-Európa értelmezését továbbra is főleg a vágyak, remények és nosztalgikus ideológiák keretei közé helyezi. A térség társadalmi, kulturális, politikai valóságának, történelmi hátterének feltárása az alapos részkutatások és elkötelezett ködoszlató tudósok munkájának eredménye lehet. Ilyen ködoszlató munkát végez Szarka László is, aki 2013-ban ünnepli hatvanadik születésnapját.

Az egymással összebékíthetetlen történelem-értelmezések gyökereinek illúziómentes feltárásáért sokat tesz Szarka László, aki az apró részletek feltárása mellett a közép-európai összkép felrajzolását is meg-megkísérli. A dualista Monarchia gazdasági fejlődése, viszonylagos békés időszaka és új felemelkedési utakat nyitó polgárosodó társadalmi a közép-európaiság sokszor idealisztikus képeként jelenik meg. Ezzel párhuzamosan a Magyarországgal szomszédos országok közvéleményében továbbra is erősen él a „népek börtönének” képe. Bár Ausztria-Magyarország határai között létező politikai egységben éltek a térség népei, de a tizenkilencedik század második felétől megjelenő nemzetiségi mozgalmak kezdték szétfeszíteni ezt a politikai keretet. Szarka László rámutat arra is, hogy napjaink közép-európai fejleményeinek megértéséhez fontos látni, hogy miért volt gyenge – az elindult modernizációval kialakuló és például az asszimilációval jelzett – társadalmi kohézió a Monarchia keretei között. Tudjuk, az, hogy a nemzetiségi törésvonalak menthetetlenül elmélyültek, a velük szemben süket magyar elitek rövidlátó politikájának is köszönhető. A magyar politikai hagyományban Kossuth, Jászi, Bibó által képviselt, a térség etnikai realitásait figyelembe vevő és megegyezésre törekvő irány jellemzően akkor került előtérbe, amikor az ezt képviselő politikusoknak sem valódi hatalma, sem igazi esélye nem volt elképzeléseik gyakorlati megvalósítására. Ezt a perspektívát – a Dunai-táji dilemmákról szóló könyvében – plasztikusan, Tisza és Jászi példáján pedig emberileg is átékelhető módon tárja fel. Munkásságának egyik legfontosabb hozadéka viszont, hogy a történelmi tanulságokat a napjainkban zajló politikai, társadalmi folyamatok megértésénél is kontextualizálni tudja.

Szarka László sokrétű munkássága három jól érzékelhető, egymáshoz kapcsolódó pillérre épül, amelyek nagyon szorosan kötődnek a közép-európai régióhoz: akár

a térség újkori történelmének vizsgálatát, akár a kisebbségi kérdéseket, akár a magyar–szlovák viszonyt tekintjük kiindulópontnak, kikerülhetetlen ez a regionális perspektíva. A magyar–szlovák megértés elkötelezett motorjaként sokat tett az egymást kizáró, párhuzamos történelmi narratívák felülírásáért. Ugyanakkor nagyon világosan látja és láttatja ennek a kölcsönös megbékélésnek a mélyen gyökerező társadalmi-politikai akadályait. A közép-európai együttműködést napjainkban gátló jelenségek (az, hogy a térség népeinek nincs egymásról hiteles információja, politikailag leértékelődik a regionális együttműködés egy jóval tágabb európai integrációban, a történelmi sérelmek rendezetlensége tartósítja a mély bizalmatlanságot stb.) történelmi hátterének feltárásában sok írása alapvető hivatkozási pont.

Van Szarka munkásságának még egy fontos motivációja: a szülőföld iránti elkötelezettség. Igaz, élete egy adott pillanatában a kisebbségi létet a budapesti értelmiség közegére cserélte fel – többek között 1998–2000 között a Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Műhelyének vezetője, 2001–2009 között pedig Kisebbségkutató Intézetének igazgatója volt, megszakításokkal az akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa –, a szűkebb (Mátyusföld) és tágabb (Dél-Szlovákia) szülőföld iránti elkötelezettsége azonban sohasem szűnt meg. Ezt nem csupán munkáinak bibliográfiai jegyzéke, de a felvidéki tudományszervező tevékenysége is igazolja. Jó értelemben vett kisebbségi identitását azonban sohasem tudta levetkőzni, s sohasem tudott teljesen belesimulni a főváros mindent felülről néző szellemi közegébe. Így amikor a komáromi Selye János Egyetem létrejött, senki számára nem volt kétséges, hogy ott a helye, ahol dékánként, majd egyetemi docensként a felvidéki magyar értelmiség kinevelésének máig nélkülözhetetlen résztvevője.

A térség mai politikai töredezettségét a legjobban az itt élő kisebbségek helyzetén keresztül lehet érzékelni. Az erőteljes asszimilációs folyamatok, az állami homogenizáló politikák mellett az egyes kisebbségi közösségek politikai mobilizációja, aktivitása és önszerveződése egyszerre mutatja meg a közép-európai országok sokszínű társadalmainak problémáit. Szarka László munkássága, amely a kölcsönös megismerést, a történelmi igazságok és interpretációk megértését és e sokszínű régió népeinek reménytelen egymásrautaltságát mutatja be, megkerülhetetlen támpontot ad mindenkinek, aki jobban szeretné megismerni Közép-Európát és népeit.

A szerkesztők

Hatalomkalkuláció

PAP ANDRÁS LÁSZLÓ¹

Nemzet, nemzetiség, etnicitás: retorika és fogalomalkotás

Az új magyar alkotmány és kisebbségi törvény jogalkotási megoldásait használva példaként, az alábbi írás egy általános kérdés: a nemzeti, etnikai, faji kategóriák hasznosságával kapcsolatban vet fel néhány szempontot.² A tézisem az, hogy a különböző: faji, etnikai, nemzeti kisebbségekre vonatkozó fogalmak elhatárolása azért is nehéz, mert az egyes – egységesnek és egyértelműnek tűnő nyelvezetben megfogalmazott – kisebbségvédelmi intézmények mögött eltérő, az adott politikai közösségek sajátosságait megjelenítő jogalkotói (vagy jogértelmezői) célok, illetve a védelemben részesíteni kívánt (kisebbségi) csoportok nagyban különböző aspirációi és igényei állnak. Az emberi jogok nemzetközi védelmének intézményei és az egymással versengő alapjogok alkotmányjogi retorikája ugyan a fenti kategóriákkal operál, e fogalmak fluiditása azonban rámutat a jogvédelem céljainak komplexitására és az egyetemes igényű retorika ellenére is szituatív mivoltára.

A kisebbségi jogokkal foglalkozó szakemberek számára örökzöld kérdés a faji, nemzetiségi, etnikai kisebbség fogalmának, fogalmi elemeinek meghatározása. A definícióalkotás számos dimenzióban merül fel: egyfelől maga a kisebbségi csoport, másrészt a csoporttagság tekintetében. Mindkét kérdés kapcsán találunk objektív

1 MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézete (Budapest).

2 A kérdésről ld. még Pap András László: A vallási és etnikai hovatartozás összefüggései a kisebbségi jogvédelem rendszerében. In: Köbel Szilvia (szerk.): *A vallási diszkrimináció ellen – az esélyegyenlőség megteremtéséért*. Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium, Budapest, 2010. 13–162.; Pap András László: Észrevételek a kisebbségek parlamenti képviselőinek szabályozásához az új alkotmányban. *Pázmány Law Working Papers* 2011. 27.. sz.; Pap András László: Még egyszer a kisebbségek parlamenti képviselőtéről. *CoMMUnity.hu* 2012. február 8.; Pap András László: Kisebbségi jogok az alaptörvényben. *Szuverén* 2011. július 6. <http://szuveren.hu/vendeglap/pap-andras-laszlo/kisebbségi-jogok-az-alaptorvenyben> (2013-02-11) Jelen tanulmány egyes részei az itt közölt szövegek továbbfejlesztett változatai.

és/vagy szubjektív kritériumrendszerek különböző mértékű figyelembe vételére épített megoldásokat: az identitásválasztás szabadsága mellett sok esetben megjelennek a jogi, politikai, esetenként biológiai ismérvek bonyolult klasszifikációi is.³

A nemzetiségek jogairól szóló 2011. évi CLXXIX. törvény 1. § alapján például nemzetiség minden olyan – Magyarország területén legalább egy évszázada honos – népcsoport, amely az állam lakossága körében számszerű kisebbségben van, a lakosság többi részétől saját nyelve, kultúrája és hagyományai különböztetik meg, egyben olyan összetartozás-tudatról tesz bizonyosságot, ami mindezek megőrzésére, a történelmileg kialakult közösség érdekeinek kifejezésére és védelmére irányul. A fenti definícióhoz hasonlóan a továbbiakban is az 1993-as kisebbségi (a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII.) törvény szabályozását követve, a jogszabály (az 1. számú mellékletben) még fel is sorolja a 13 ily módon elismert kisebbséget, amíg a törvény 148. § (3) bekezdése rendelkezik a további csoportelismérés során követendő eljárásrendről. A kisebbségi, nemzetiségi státusnak a törvény 1. §-a szerint nem feltétele az állampolgárság, és így például a tartósan Magyarországon tartózkodó román vagy lengyel állampolgárok a magyarországi román, illetve lengyel nemzetiség tagjainak számíthatnak. Sajátos kodifikációs megoldásként az állampolgárság követelményét a törvény 170. §-a, az egyik átmeneti rendelkezés alapítja meg: kimondva azt, hogy: „E törvény hatálya a Magyarországon lakóhellyel rendelkező, valamely nemzetiséghez tartozó magyar állampolgárságú személyekre és e személyek közösségeire terjed ki.” A jogszabály – és az Alaptörvény is – hallgat a kisebbségi csoporthoz tartozás kritériumairól.⁴ Erre egyetlen helyen, a kisebbségi többletjogok csupán egy szelete, a politikai képviselet vonatkozásában látunk egy erőtlén kísérletet, ahol fennmaradt a korábbi szabályozásban is működő nemzetiségi választói névjegyzék – igaz, az ebben való részvételre itt sem találunk semmiféle előírást. Meg kell jegyezni, hogy ez korántsem egyedülálló megoldás: Dél-Tirolban

3 A kisebbségfogalom külső, nemzetközi jogi meghatározásáról számos monográfia, travaux préparatoires és akadémiai tanulmány készült. Az ENSZ keretében külön rapporteur-testület is alakult egy egységes fogalomrendszer kialakítása céljából. Az 1987-es Capotorti-jelentésről ld. Nicola Girasoli: *National Minorities – Who are they?* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995.

4 Fontos megjegyezni, hogy ez az értelmezés nemhogy nem következik a nemzetközi jog előírásaiból, de kifejezetten el is tér attól: a Nemzeti Kisebbségek Védelméről szóló Keretegyezményhez fűzött Magyarázó megjegyzések (ETS No. 157, <http://www.jogsegely.sk/2012/01/magyarazo-megjegyzesek-a-nemzeti-kisebbssegek-vedelmerol-szolo-keretegyezmenyhez/> (2013-02-11)) 34–36. pontjai szerint: „Az (3. cikk) 1. bekezdés mindenekelőtt valamennyi nemzeti kisebbséghez tartozó személy számára biztosítja annak szabad megválasztásához való jogot, hogy ebben a minőségben vegyék figyelembe vagy sem. E rendelkezés e személyek mindegyike számára megadja a jogot annak elhatározására, hogy a Keretegyezmény elveiből folyó védelmet kívánja-e élvezni vagy sem. E bekezdés nem foglalja magában az egyén tetszés szerinti választási jogát valamelyik nemzeti kisebbséghez tartozás vonatkozásában. Az egyén szubjektív választása elválaszthatatlanul kötődik a személy azonosságátudatát meghatározó lényeges objektív kritériumokhoz.”

(ahol a Proporz-rendszer jegyében ez még a tartományi igazgatásban is jelentőség-gel bír) a szabad identitásválasztás elve alapján nyújtott, tíz évre szóló népszámlálási adatok képezik e nyilvántartások alapját. 1991-óta a polgárok két nyilatkozatot tesznek: az egyikben anonim módon a nyelvi csoportok általános számarányának meghatározásához nyilatkoznak hovatartozásukról; a másik, névvel, születési dátummal, aláírással ellátott nyilatkozatot pedig a kvótarendszerben, pl. állásjelentkezésekkor használják „identitás-igazolásként”.⁵ Ebben a modellben, bár a csoport-meghatározásra találunk szabályokat, a csoport-hovatartozás terén korlátlanul érvényesül az identitásválasztás szabadsága.⁶

E modellektől jelentősen eltérnek, a csoporttagsághoz egyébként lényegesen szélesebb körű jogosítványokat, erősebb többletjogokat kapcsoló azon megoldások, amelyekre az őslakos ('indigenous', 'aboriginal') életmód védelmét szolgáló preferenciális eljárások és intézmények épülnek. Itt gyakran szigorú, többnyire a törzsek által meghatározott (végső soron bíróság előtt is megtámadható) államigazgatási eljárás során jogvita tárgyává tehető származási, vérségi szabályokat találunk a csoporttagságra vonatkozóan,⁷ de az őslakosként elismert csoportok körének meghatározása is

5 Bővebben ld. Majtényi Balázs: Korlátozható-e az identitásválasztás szabadsága? (A területi, a személyi elvű autonómia és a regisztráció). In: Halász Iván–Majtényi Balázs (szerk.): *Regisztrálható-e az identitás?* Gondolat–MTA Jogi Tudományi Intézet, Budapest, 2003.

6 Érdekes a magyar jogalkotó által a státustörvény néven ismert, a szomszédos államokban élő magyarokról szóló 2001. évi LXII. törvény során alkalmazott magyarság-meghatározása, amely szakított a kisebbségi törvénynek a magyar kisebbségekre vonatkozó identitáskonceptiójával, és a nemzeti-etnikai hovatartozás definitív elemeinek egy pontosabb meghatározását adja, amikor a következő objektív kritériumok egyikének meglététől teszi függővé a magyarigazolványokra való jogosultságot: a magyar nyelv ismerete, vagy „a lakóhely szerinti állam magát magyar nemzetiségűnek valló személyként tartja nyilván, vagy a területén működő magyar nemzetiségű személyeket tömörítő szervezet nyilvántartott tagja, vagy a területen működő egyház nyilvántartásában magyar nemzetiségűként tartják számon).” Ehhez képest a magyar állampolgárságról szóló 1993. évi LV. törvény 2010-ben módosított 4. § (3) bekezdése, amely a határon túl élő magyarok állampolgársághoz juttatásának vállalt politikai céljait kodifikálta, az alábbi definícióval operál: kedvezményesen honosítható, tehát magyar az, akinek felmenője magyar állampolgár volt, vagy valószínűsíti magyarországi származását, és magyar nyelvtudását igazolja.

7 Az amerikai legfelsőbb bíróság által 2000-ben meghozott Rice v. Cayetano, Governor of Hawaii-ügyben (528 US 495 (2000)) például a jogvita tárgyává tett rendelkezés a Hawaii-i alkotmány azon passzusa volt, amely az őslakosprogramok összehangolására létrehozott országos hatáskörű szerv vezető testületének (felügyelő bizottságának) választása kapcsán a választásra jogosultak körét leszűkítette az őslakosságra. A jogszabály az őslakosok két kategóriáját határozta meg: „őslakos hawaii” ('native Hawaiian') az, aki legalább ötven százalékan olyan faj (etnikum) leszármazottja, amely 1778-előtt a szigeten élt; „hawaii” pedig az, akinek felmenői között található olyan személy, aki 1778 előtt a szigeten élt. Hasonlóképpen, a lapp (számi) identitás alapján a skandináv államokban biztosított többletjogok is objektív kritériumok előírásainak teljesítése alapján biztosítottak. Így a számi parlamentet megválasztó választói névjegyzékre az jogosult felkerülni, aki, amellet, hogy magát lappnak vallja, megfelel az alábbi feltételek egyikének: saját, vagy egyik szülőjének, nagyszülőjének anyanyelve számi; olyan személy leszármazottja, aki

szigorú, nem ritkán politikai és jogviták kereszttüzében álló kérdés.⁸ (És természetesen számos példa létezik a két modell keverékére is.)⁹

Amellett, hogy a fogalom-meghatározás roppant izgalmas elméleti kérdés, konkrét helyzetek, jogviták megítélésekor döntő fontosságú is lehet. Ugyanis a különböző csoportok különböző jogvédelmi igényei eltérő jogi és politikai megítélés alá esnek. Nagyon más a faji kisebbségek diszkriminációjának tilalmára, és az őshonos nemzeti kisebbségek, vagy éppen a bevándorló, alapvetően vallási szokásai által meghatározott kisebbségek igényeinek elismerésére kialakított szabály- és elvárásrendszer. Az amerikai legfelsőbb bíróság például a faji klasszifikációkra alapított jogszabályokat eleve „gyanúsnak tekinti” (‘suspect classification’) és az ilyen esetekben a szinte minden esetben az alkotmányellenesség kimondását eredményező szigorú alkotmányossági tesztet (‘strict scrutiny’) fogja alkalmazni. Az emberi jogok nemzetközi jogi standardjai tekintetében is óriási jelentőséget kap az, hogy faji, etnikai, nemzeti vagy vallási kisebbségről beszélünk-e. A jogalkotó által alkalmazott különbségtétel azonban mindig politikai alapú lesz abban az értelemben, hogy a személyiség bizonyos vonását, így a vallást, a faji, etnikai hovatartozást, nemzeti kisebbséghez tartozást a(z) ugyancsak diplomáciai tárgyalások és egyfajta politikai lobbitevékenység eredményeként megszületett) nemzetközi jogi standardok állandósága mellett politikai közösgényként eltérő mértékű védelemben részesíti. Fontos ugyanis látnunk: a szóhasználat mögött eltérő jogi standardokat és mögöttük a politikai közösgény részéről eltérően kezelt aspirációkat látunk. Okulva például a wilsoni alapelvekre épített, a népszövetségi modellben kifejezésre juttatott nemzeti kisebbségvédelmi rendszer politikai kudarcából, az egyetemes emberi jogok nemzetközi jogi alapokon nyugvó rendszere kiemelt védelmet nyújt a faji alapú diszkrimináció ellen, sőt, az egyetemes emberi jogok retorikája és a ráépített jogi védelmi rendszer éppen a nemzeti kisebbségi jogok, a nemzeti önrendelkezés helyettesítésére jött létre, ahol lényegesen gyengébb lábakon áll a nemzeti kisebbségek kulturális többletjogainak védelme, különösen, ha a csoport nem őshonos.

De térjünk vissza a kiindulóponthoz: mi a kisebbség? Első ismérveként arra gondolhatunk, hogy a mindenkori kisebbségfogalom fontos feltétele, hogy az érintett csoport az adott közösségen belül számszerű kisebbségben legyen, ám azt látjuk, hogy ennek hiányában (pl. az apartheid idején Dél-Afrikában) akkor is beszélhetünk kisebbségekről, ha a társadalom többi tagjához képest valamilyen egyéb kimu-

szerepelt a „hegyi,” „erdei,” vagy „halászó” számi lakosság adófizetői nyilvántartásában, vagy legalábbis egyik szülője szerepelt a számi parlamenti nyilvántartásban.

8 Ld. pl. Ld. pl. Cuisson Villazor, Rose: Blood Quantum Land Laws and the Race versus Political Identity Dilemma. *California Law Review* June, 2008. 16.

9 Bővebben ld. Pap András László: *Identitás és reprezentáció – az etnikai hovatartozás meghatározásától a politikai képviselésig*. Gondolat, Budapest, 2007.

tatható hátrány sújtja őket.¹⁰ Emellett ugyanakkor az is előfordulhat, hogy a számszerű kisebbség, mondjuk egy „uralkodó” nemzetiség előnyösebb helyzetben van a többséghez képest. Sokkal tehát nem jutottunk előre.

Az is felmerülhet, hogy a kisebbségi hovatartozás döntő eleme az alapjául szolgáló tulajdonság (pl. bőrszín) megváltoztathatatlansága, vagy az a körülmény, hogy az illető akaratán kívül vált a csoport tagjává (pl. származás). Azonban (bár az önkéntesség és a döntés szerepe igencsak fontos szerepet kap például az őshonos „nemzeti” kisebbségek és a bevándorlók igényeinek eltérő megítélésekor) ezt megcáfolja a (gyakran az „etnokulturális” jelzővel illetett) vallási, vagy éppen a nemzeti nyelv vagy kultúra ápolásáért síkra szálló kisebbségek léte, akiknek igényjogosultságát nem diszkreditálja eleve a tény: dönthetnének úgy is, hogy más vallás követőivé vagy más nemzeti kultúra hordozóivá válnak. Ugyanígy, a bőrszín alapú diszkrimináció attól még nem válna megengedetté, ha egy biotechnológiai eljárásnak köszönhetően valamennyi fekete bőrpigmentációja megváltoztathatóvá válna.¹¹

Akkor mi lehet vajon a kisebbségi „minőség” alapja? Melyek a személyiség lényeges vonásai, vagy melyek a csoportképzés alapjául szolgáló körülmények, amelyek a kisebbségeknek kijáró, különféle nemzetközi és belső jogi dokumentumokban meghatározott védelem vagy többletjog, kedvezmény alapjául szolgálnak?

Próbáljuk talán a hármas: faji-etnikai-nemzetiségi felosztást követni úgy, hogy az elemzés során vegyünk alapul konkrét jogalkotói és alkalmanként jogalkalmazói megoldásokat. Az alábbi értelmezési kísérletben (ahol terjedelmi keretekre való tekintettel sajnálatos módon egyébként is kénytelen vagyok eltekinteni a szakirodalmi

10 A hátrány sem triviális fogalom. Az indiai alkotmány pozitív diszkriminációról szóló 15. § (4) és 29. § (2) bekezdései lehetővé teszik például a preferenciális eljárást a lényegében az érinthetetlenek kasztjával azonosítható „regisztrált osztályok” (Scheduled Classes) és a kasztrendszeren kívül élő, elszigetelt, hátrányos helyzetű „regisztrált törzsek” (Scheduled Tribes), valamint az érinthetetleneknél magasabb kasztba sorolt, ám mégis „kulturálisan és szociálisan hátrányos helyzetű rétegek” (‘socially or educationally backward classes’) részére. (Az 1971-es népszámlálási adatok szerint a lakosság 14,6%-a, mintegy 80 millió ember tartozott a regisztrált osztályokba, 6,9 %, 38 millió a regisztrált törzsekbe és 11,8 %, mintegy 60 millió „egyéb hátrányos helyzetű” volt. Ld. Christopher Ford: Administering identity: the determination of „race” in race-conscious law. *California Law Review* October, 1994. 1268.) A közalkalmazotti állások 15%-át a regisztrált osztályok, 7,5 %-át pedig a regisztrált törzsek tagjai számára tartják fenn. A legfelsőbb bíróság ugyanakkor több döntésében kimondta, hogy a kaszt nem azonosítható, de még csak döntően nem is befolyásolhatja a „hátrányosság” kérdésének általános megítélését. A hátrányos helyzet a vizsgált régió sajátosságainak és az érintettek személyi feltételeinek (pl. foglalkozás), valamint műveltségi és szociális kritériumok alapján határozható meg. Ezekben a kasztjegyek iránymutatást adhatnak ugyan, de önmagukban nem elegendőek a hátrányos helyzet vélelméhez, sőt az adott törzs (illetve a törzsbeli család) elveszíti kedvezményjogosultságát, amennyiben olyan államba költözik, ahol az adott kaszt vagy törzs nem tartozik a „regisztrált kasztok és törzsek” közé.

11 Erről ld. pl. Laurence Tribe: *The Puzzling Persistence of Process-Based Constitutional Theory*. Yale Law Journal Company, 1980. 1067, 1073–1074.

definíciók és a nemzetközi szerződések szövetszerű bemutatásától) tehát a különböző kisebbségformációkat tartalmi szempontból igyekszem elhatárolni, azaz a különböző fogalmakkal társítható jogintézmények szolgálnak az elemzés alapjául.

a) Kevés eligazítást kapunk a „faj” vonatkozásában. Biológiai értelemben az egész emberiség egy fajnak tekinthető; ehhez képest a fajhoz kapcsolt nemzetközi jogi vagy alkotmányos védelem többnyire a bőrszínre vagy valamilyen származásra vonatkozó, alapvetően a külvilág klasszifikációja és többnyire percepciója alapján értelmezett, hátrányos megkülönböztetés, verbális (gyűlöletbeszéd) vagy fizikai erőszak elleni védelemre irányul. Itt tehát a tágan értelmezett az antidiszkriminációs logika érvényesül és a kisebbségi védelem alapjául a külvilág által percipált és valamilyen joghátrány kiváltását eredményező biológiai alapú, vagy külső rasszjegyek szolgálnak.

b) Tartalmi tekintetben nehezen különböztethető meg ettől az „etnikai” kisebbség fogalmának gyakorlati értelmezése. Ugyan a döntően az államközi kapcsolatokat szem előtt tartó nemzetközi jog azt a megközelítést alkalmazza, hogy az etnikai kisebbségek azok a nemzeti kisebbségek, amelyeknek nincs anyaországuk. Ehhez képest itt is a külső megjelenés vagy valamilyen egyéb, askriptív, az egyén döntésétől, szabad választástól független csoportbesorolás, és valamilyen potenciális joghátrány lesz a fogalom értelmezésének alapja: ismételten az antidiszkriminációs logika érvényesül tehát. A fenti értelmezési keretben a nemzetközi joggyakorlat az etnikai hovatartozást egy sor egyéb tulajdonsággal is azonosítja, például: állampolgárság, születési hely, származási ország, anyanyelv, beszélt nyelv, név, bőrszín, szokások, vallás, öltözködés, étkezési szokások, a szülők etnikai hovatartozása, anyanyelve, születési helye stb.¹² Az Európai Emberi Jogi Bíróság Nagykamarája a Cseh Köztársaságot iskolai szegregáció miatt elmarasztaló, 2007. januári „D. H. and Others v. The Czech Republic”-döntésében a romák kapcsán is „faji” diszkriminációról beszél – míg a roma kisebbséget a magyar jogszabály etnikai kisebbségként határozza meg. Hasonló következtetésre jutott a Bíróság Sejdic és Finci Bosznia-Hercegovina elleni ügyében¹³ is. Tartalmi értelemben az etnikai és a faji kisebbség tehát annyiban hasonló, hogy többnyire mindkettő a külvilág által definiált csoportfogalomra épül és a faji-etnikai kategóriákra épített jogintézmények alapvetően e tulajdonságokkal összefüggésbe hozható joghátrányokkal szemben kívánnak védelmet nyújtani, így az antidiszkriminációs logikát követik.

c) Az általam követett, a jogintézmények tartalmának vizsgálatára épített nemzeti kisebbségfogalom, még ha gyakran etnokulturális közösségek igényeit is érinti, annyiban különíthető el a faji és etnikai kisebbségek jogaitól és a számukra biztosított jogvédelemtől, hogy a nemzeti kisebbségi jogok többnyire csoportalapú többletjogok, azaz bizonyos igények elismerését foglalják magukba, nem pedig pusztán vé-

12 Patrick Simon: *Ethnic Statistics and data protection in the Council of Europe countries*. ECRI, Strasbourg, 2007. 20.

13 Application nos. 27996/06 and 34836/06, 43.

delmet a csoportalapú kirekesztés, jogsérelmek elleni védelemmel szemben. A nemzeti kisebbségek tehát az antidiszkriminációs logikán túllépve kollektív jogigénnyel lépnek fel: a kulturális és politikai jogok terén autonómiát, de legalábbis a többségtől eltérő kulturális szokásaik tolerálását – azaz egyfajta preferenciális bánásmódot kérnek. Az elhatárolás ugyanakkor nem egyszerű, főleg, ha arra gondolunk, hogy az elmélet és a joggyakorlat is az antidiszkriminációs jogintézmények sorában szerepelteti a kiegyenlítő, megerősítő intézkedéseket. Emellett önmagában az a folyamat, amelynek során eldől a kérdés, hogy mely csoport, illetve aspiráció lesz jogosult az egyenlő bánásmódra, azaz mely etnokulturális ismérv válik védett tulajdonsággá, nemcsak a gyakorlat, de az elmélet szintjén is nehezen teszi megkülönböztethetővé e két fogalmat. Az, hogy mely csoport vagy igény lesz méltó az elismerésre, a mindenkori politikai közösség sajátosságain múlik. (Beleértve ebbe a nemzetközi közösséget és a nemzetközi jog által védett egyetemes emberi jogi és speciális kisebbségvédelmi szabályokat.)

A lényeg: nem az elnevezés (tehát, hogy nemzeti, etnikai vagy faji kisebbségekről beszélünk) lesz érdekes, hanem a mögötte meghúzódó tartalom; a jogvédelem morfológiája, a védett tulajdonságok köre és a többletjogok mértéke.

A hármас felosztásnál árnyaltabb, elsősorban a kisebbségvédelem során elismert igényekre fókuszáló megközelítésre van tehát szükség. A kisebbségpolitika morfológiája ugyanis mindig az adott ország történelmi sajátosságai, a társadalmi specifikumok függvényében alakul. Ennek megfelelően a kisebbségi jogok és az ilyen igények elismeréséért folytatott küzdelem. Célul tűzheti például a diszkrimináció és a kisebbségi csoport tagjai ellen irányuló verbális és fizikai támadások elleni védelmet; a többletjog-tételezés (kulturális, szociálpolitikai) elveinek megvalósítását; de akár szimbolikus munícióval is szolgálhat a nemzet(diaszpóra)politika formálói számára. A tágan értelmezett kisebbségi jog ennek megfelelően jelentheti elsősorban a gazdasági-társadalmi esélyegyenlőség célul tűzését; a vallásszabadság biztosítását; véres etnikai konfliktusok, pogromok potenciális áldozatainak védelmét; bevándorlók és leszármazottaik kulturális különbözőségéből fakadó feszültségek csökkentését; a faji alapú szegregáció vagy az apartheid elleni harcot; de rasszalapon tetten érhető társadalmi-gazdasági különbségek reparatív, vagy egyfajta tranzitív igazságosság nevében tett kiegyenlítő intézkedéseket, identitás alapú csoportok politikai képviselését; lehet a kulturális identitáspolitika, vagy a nemzetközi biztonságpolitika eszköze; az őslakosok jogainak biztosítása, vagy egyes csoportok speciális történelmi érzékenységeinek védelmét is szolgálhatja (pl. a holokauszt-tagadás tilalma esetében) – továbbá a diaszpóra-politika eszköze is lehet.

A fentiek fényében érdemes megvizsgálni, hogy például az Alaptörvény megalkotói mit is érthettek a nemzetiség fogalma alatt. Összhangban az alkotmány előkészítésekor megszólaló kisebbségi önkormányzatok és a kisebbségi ombudsman javaslatával, a „nemzeti és etnikai” kisebbség terminológiát az Alaptörvény a „nemzetiség” elnevezésre cseréli. Etnikai kisebbség alatt a – döntően az államközi kapcsolatokat

szem előtt tartó – nemzetközi jog azon népcsoportokat érti, amelyeknek nincs nemzetállamuk.¹⁴ Ezzel szemben az etnikai hovatartozással összefüggésbe hozható jogvédelem az érintett egyén döntésétől független, a külvilág besorolásán (biológiai jellegzetességeken vagy külső rasszjegyeken) alapuló hátrányos megkülönböztetés, verbális erőszak (gyűlöletbeszéd) vagy fizikai erőszak ellen is védelmet nyújt. Nem világos, hogy mi volt a gond a „nemzeti és etnikai kisebbség” elnevezéssel. Feltehetőleg az alkotmányozók nem vonták kétségbe sem a „nemzetiségek” számszerű kisebbségi létét, sem pedig valamilyen egyéb tekintetben jelentkező (éppen hogy a kisebbségi jogokkal orvosolni kívánt) hátrányos helyzetének meglétét. Emellett a „nemzeti” és „etnikai” kisebbségek között fontos különbségek vannak, és a „nemzetiség” nem tekinthető a kettőt magába foglaló nagyobb halmaznak, leginkább a nemzeti kisebbség szinonimája. Nem véletlenül használja ezt a különbségtételt a nemzetközi terminológia, és az Alaptörvény eredetileg benyújtott verziójában is még a „nemzetiségek és népcsoportok” szerepelt. (A *numerus clausus* néven hírhedtté vált 1920. évi XXV. törvény is „népfajokról és nemzetiségekről” beszélt.) Az archaizáló, illetve tartalmilag nem definiált fogalmat az új kisebbségi törvény sem határozta meg egyértelműen, hiszen – láthattuk – a kategóriába beletartoznak a korábbi terminológia szerint etnikai kisebbségnek tekintett roma és ruszin közösségek is.

A nemzetiség fogalmának vizsgálatát érdemes a többségi nemzet alaptörvényi értelmezésével kezdeni. A jogi definícióalkotás gigászi vállalkozás: az Európa Tanács Közgyűlése például az 1335 (2003) sz. határozatában megjegyezte, hogy a mai napig „nincsen Európában általánosan elfogadott jogi definíciója a »nemzet« fogalmának”. Az Állandó Nemzetközi Bíróság a görög–bolgár közösségek ügyében adott tanácsadó véleményében¹⁵ pedig megállapította: a közösségek létezése tény- és nem jogkérdés. Hasonló megfogalmazást találunk az Emberi Jogok Bizottságának a Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmánya 27. cikkéhez fűzött 1994. évi általános magyarázatában is. Az alaptörvény szövegét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy, érdekes módon, keveredik a kulturális és a politikai nemzetfelfogás, az előbbi túlsúlyával. Nehéz betájolni ugyanakkor az alkotmányozó által használt nemzetfogalmat: hol az ország polgáiról (politikai nemzet), hol a nemzetről, hol pedig az attól különálló entitásként nevesített, „a nemzet polgárai”-ról beszél. Az Alaptörvény sajátos, normatív erővel felruházott preambulumának tekinthető „Nemzeti hitvallás” szerint: az Alaptörvény „szerződés a múlt, a jelen és a jövő magyarjai között. Élő keret, amely kifejezi a nemzet akaratát.” Ugyanitt az is olvasható, hogy: „Mi, Magyarország polgárai készen állunk arra, hogy országunk rendjét a nemzet együttműködésére alapítsuk”; valamint, hogy: „Tagadjuk a magyar nemzet és polgárai ellen a nemzetiszocialista és kommunista diktatúrák uralma alatt elkövetett embertelen bűnök

14 Ld. Pl. Hurst Hannum, International Law. In: *Encyclopedia of Nationalism*. Academic Press, 2001. 405–419.

15 PICL Series B, No. 17. 17.

elévülését.” Az Alaptörvény „Alapvetés” című fejezetének D) cikke tovább árnyalja a többségi nemzet meghatározását, amikor rögzíti, hogy „Magyarország az egységes magyar nemzet összetartozását szem előtt tartva felelősséget visel¹⁶ a határain kívül élő magyarok sorsáért, elősegíti közösségeik fennmaradását és fejlődését, támogatja magyarságuk megőrzésére irányuló törekvéseiket, egyéni és közösségi jogaik érvényesítését, közösségi önkormányzataik létrehozását, a szülőföldön való boldoguláshoz, valamint előmozdítja együttműködésüket egymással és Magyarországgal”. Némi zavart eredményezhet ugyanakkor az, hogy ha a Szent Korona „megtestesíti a nemzet egységét”, akkor ehhez képest hogyan értelmezhető az, hogy „Magyarország államfője a köztársasági elnök, aki kifejezi a nemzet egységét” – az Alaptörvény 9. cikk (1) bekezdése szerint. Míg az Alaptörvény első sora szerint az alkotmány elfogadói: „MI, A MAGYAR NEMZET TAGJAI”; az alkotmány preambuluma tekinthető „Nemzeti hitvallás” egyfelől kimondja, hogy az Alaptörvény megőrzi „az elmúlt évszázad viharaiiban részre szakadt nemzetünk szellemi és lelki egységét”, majd elvi élel rögzíti, hogy: „A velünk élő nemzetiségek a magyar politikai közösség részei és államalkotó tényezők.” Ezt megismétli a „Szabadság és felelősség” című fejezet XXIX. cikke is.¹⁷

Ez a régi Alkotmány szövegének ismétlése ugyan,¹⁸ ám ez a paragrafus a korábbiakban több magyarázó célú alkotmánybíróági határozat ellenére sem nyert értelmet. Ha a kisebbségek nemzetalkotó, a politikai nemzetet alkotó tényezők lennének, annak lenne értelme, de az államot alkotó kisebbségek, nemzetiségek szemantikája meglehetősen zavaros, hiszen a régi Alkotmány a következő eligazítást adja csupán,

16 Ez a kifejezés – „felelősséget vállal” – a régi Alkotmány „felelősséget érez” kitételével szemben határozottabb felelősséget állapít meg az állam számára. A régi szöveg 6. § (3) szerint: „A Magyar Köztársaság felelősséget érez a határain kívül élő magyarok sorsáért, és előmozdítja a Magyarországgal való kapcsolatuk ápolását.”

17 A „Szabadság és felelősség” fejezet XXIX. cikke szerint „(1) A Magyarországon élő nemzetiségek államalkotó tényezők. Minden, valamely nemzetiséghez tartozó magyar állampolgárnak joga van önazonossága szabad vállalkozáshoz és megőrzéséhez. A Magyarországon élő nemzetiségeknek joguk van az anyanyelvhasználatukhoz, a saját nyelven való egyéni és közösségi névhasználatukhoz, saját kultúrájuk ápolásához és az anyanyelvű oktatáshoz. (2) A Magyarországon élő nemzetiségek helyi és országos önkormányzatokat hozhatnak létre. (3) A Magyarországon élő nemzetiségek jogaira vonatkozó részletes szabályokat, valamint a helyi és országos önkormányzataik megválasztásának szabályait sarkalatos törvény határozza meg.”

18 „68. § (1) A Magyar Köztársaságban élő nemzeti és etnikai kisebbségek részesei a nép hatalmának: államalkotó tényezők. (2) A Magyar Köztársaság védelemben részesíti a nemzeti és etnikai kisebbségeket. Biztosítja kollektív részvételüket a közéletben, saját kultúrájuk ápolását, anyanyelvük használatát, az anyanyelvű oktatást, a saját nyelven való névhasználat jogát. (3) A Magyar Köztársaság törvényei az ország területén élő nemzeti és etnikai kisebbségek képviselését biztosítják. (4) A nemzeti és etnikai kisebbségek helyi és országos önkormányzatokat hozhatnak létre. (5) A nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvény elfogadásához a jelenlévő országgyűlési képviselők kétharmadának szavazata szükséges.”

egyfelől a 2. § értelmében: „A Magyar Köztársaságban minden hatalom a népé”; másrészt: „a Magyar Köztársaságban élő nemzeti és etnikai kisebbségek részesei a nép hatalmának: államalkotó tényezők” – így a 68. §. Várfalvi Attila így írt erről: „Hogy a hatalomból való részesedés mit jelent, illetve, hogy a nemzetiségeken kívül még kik az államalkotó tényezők, arra semmiféle utalás nincs. Bár a nép hatalombirtokosként történt megfogalmazása sem szerencsés, az államalkotói szerepnek a nemzeti kisebbségekre való szűkítése egészen nyilvánvalóan arról vall, hogy az utóbbi tétel logikailag »idegen test« a szövegben, és egy át- és végiggondolatlan (bár kétségtelenül jószándékú) etnofil ötlet.”¹⁹ Gombár Csaba szerint „abban az esetben, ha az etnikai elv államkonstituálónak válik, ha etnikai közösségek jogaként államalkotó igények fogalmazódnak meg, akkor súlyos csapdahelyzet alakul ki, s várható, hogy az etnikai konfliktusok állóháborúvá lesznek. [...] Minden olyan esetben, amikor az etnikumokat államalkotó tényezőnek minősítik, vagy kívánják minősíteni, amikor az állameszme szintjén »társnemzetek« állampolitikai jogalanyiságáról vizionálnak, akkor a »polgárok vagy etnikumok állama« címen ismert vita jogelméleti zsákutcába téved.”²⁰

Az 1994–98-as ciklusban, az új alkotmány szabályozási elveinek vitája során történt egy kísérlet az „államalkotó tényező” kiváltására, amikor Jakab Róbertné képviselő az alábbi passzusra javasolta lecserélni a problematikus bekezdést: „A nemzeti és etnikai kisebbségek a társadalom kulturális, közéleti gazdagságát növelő tényezők. Nyelvük, hagyományaik fennmaradása és a magyarországi kulturális örökségbe való mind teljesebb illeszkedése közérdek.”²¹ A fogalom más megközelítésű meghatározása a kisebbségi törvény jogi kötőerővel nem rendelkező indokolásában található: „Eszerint a nemzeti és etnikai kisebbségek a magyar nemzettel együtt, egyenlő jogokkal vesznek részt az állami, társadalmi, gazdasági feladatok megoldásában, részesei azoknak az előnyöknek, amelyek ezzel járnak, és viselik azokat a terheket, amelyek a Magyar Köztársaságot terhelik. Az »államalkotó tényező« kategória ebben az értelemben úgy tekinthető, mint a kisebbségek jogegyenlőségének megfogalmazása.”²²

A kisebbségi ombudsman megkísérelt értelmezést kapni az Alkotmánybíróságtól ezen – az Alaptörvénybe is átvett – megfogalmazásra vonatkozóan: sikertelenül.

19 Várfalvi Attila: *Nemzetiségek és parlament*. Szakdolgozat. Országgyűlési Könyvtár, Budapest, 1998. 2.2.2. alfejezet.

20 Gombár Csaba: Társadalomszemléletünk etnicizálódása. *Politikatudományi Szemle* 1994. 4. sz. 108.

21 Ld. Jakab Róbertné H/2252/174. számú módosító javaslatát. Országgyűlési Irományai 1994–1998.

22 Beszámoló „A nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának tevékenységéről”, 1999. január 1.–1999. december 31. 2000. V. A kisebbségek országgyűlési képviselete, 2.1. Az „államalkotó tényező” mint alkotmányos fogalom tartalma. <http://www.kisebbségiombudsman.hu/hir-351-nemzeti-es-etnikai-kisebbségi-jogok.html> (2013-02-11)

Ahogy azt az ombudsman 1999-es beszámolójában olvashatjuk: „Az Alkotmány értelmezni kért rendelkezése rögzíti, hogy a magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek részesei a nép hatalmának, államalkotó tényezők. Az Alkotmány a kisebbségek sajátos jogi helyzetének kinyilvánításán túlmenően nem fogalmazza meg, hogy ebből a rendelkezésből milyen konkrét jogok vezethetők le, és egyéb jogszabályok sem határozzák meg az »államalkotó tényező« mint jogi fogalom tartalmát.” Beadványában a biztos is ismerteti az Alkotmánybíróság korábbi gyakorlatát; ugyanis a testület a 35/1992. (VI. 10.) és a 24/1994. (V. 6.) AB határozataiban már foglalkozott a kisebbségek »államalkotó tényező« mivoltának kérdésével, azonban erre irányuló, illetve jogosulttól származó indítvány hiányában, annak mindenkire kötelező (erga omnes) értelmezését nem fejtette ki. A biztos szerint alkotmányosan aggályos, hogy a jogalkotó nem határozta meg a kisebbségek »államalkotó tényező« státusának pontos tartalmát, ezáltal ugyanis »nem vonható meg kellő bizonyossággal a Nektv.-ben biztosítani kívánt kulturális autonómia terjedelme sem. A törvényben ugyan találhatóak olyan rendelkezések, amelyekből e fogalom tartalma részben kikövetkeztethető, ez a jogszabály sem ad azonban iránymutatást arra, hogy mit kell érteni azon, hogy a kisebbségek »államalkotó tényezők«.”²³ Véleménye szerint „ahhoz, hogy igazán koherenssé lehessen tenni az Alkotmány 68. §-ának rendelkezéseit, normaszövegben nem szükségszerűen megjelenítetten meg kell határozni »akár pozitív, akár negatív tartalommal« az »államalkotó tényező« kategória pontos jogi tartalmát, illetve legalább annak körvonalait, konkrétan azt, hogy milyen jogalkotási feladatokat igényel a kisebbségek e speciális státusának biztosítása”.²⁴ Arra hivatkozással, hogy az nem tartalmaz konkrét alkotmányjogi problémát, az Alkotmánybíróság 2000. szeptember 5-én kelt végzésében²⁵ az indítványt visszautasította.

Mindezzel együtt úgy tűnik tehát, hogy az alkotmányozó magyar nemzet tagjai megosztják az államhatalmat a nemzetiségekkel. Utóbbiak egyébként az alkotmányozásnak nem alanyai – noha a parlamenti, ezen belül pedig még a kormánypárti képviselők között is akadhatnak, illetve akadnak nem magyar nemzetiségű magyar állampolgárok.

Fontos ismételten megemlíteni, hogy sajnos az új, sarkalatos kisebbségi törvény sem adott eligazítást a kisebbséghez tartozás feltételeit illetően. Annak ellenére, hogy az Alaptörvény „Szabadság és felelősség” című fejezetének XXIX. cikke²⁶ szerint: „Minden, valamely nemzetiséghez tartozó magyar állampolgárnak joga van

23 Uo.

24 Uo.

25 1041/G/1999 AB végzés, ABH 2000, 1085, 1087.

26 „(1) [...] Minden, valamely nemzetiséghez tartozó magyar állampolgárnak joga van önazonossága szabad vállalatához és megőrzéséhez. A Magyarországon élő nemzetiségeknek joguk van az anyanyelvhasználatához, a saját nyelven való egyéni és közösségi névhasználatához, saját kultúrájuk ápolásához és az anyanyelvű oktatáshoz. (2) A Magyarországon élő nemzetiségek helyi és országos önkormányzatokat hozhatnak létre. (3) A Magyarországon élő nemzetiségek

önazonossága szabad vállalásához és megőrzéséhez.” A kisebbségi identitás vállalása, és nem az identitás választásának deklarálása alkotmányosan megalapozhat egy olyan szabályozást, ami a szubjektív – például a regisztráció során megjelenő – elemek mellett objektív kritériumokhoz kötheti a kisebbségi többletjogok gyakorlását. Ez azonban, sajnos, kimaradt az új kisebbségi törvényből. A nemzetiségek jogairól szóló törvény meglehetősen kodifikációs megoldásai, amelyek a kisebbségi jogok tekintetében különbséget tesznek állampolgárok és külföldiek között – bizonyos jogok tekintetében jogalanyak elismerve a nem állampolgárokat is – tulajdonképpen csak leképezik az Alaptörvény belső diszharmóniáját. Érdekes ellentmondás feszül ugyanis az Alaptörvény azon két rendelkezése között, amely egyfelől a „velünk”, illetve „Magyarországon élő” nemzetiségeket nevesíti államalkotó tényezőként – azaz számukra biztosított az anyanyelvhasználathoz, a saját nyelven való egyéni és közösségi névhasználathoz, a saját kultúra ápolásához, az anyanyelvű oktatáshoz, valamint a helyi és országos önkormányzatok létrehozatalához való jog –, ugyanakkor csak a nemzetiséghez tartozó magyar állampolgárok számára biztosítja az önazonosság szabad vállalásának és megőrzésének joga.

Visszakanyarodva az eredeti, elméleti kérdéshez, a faji-etnikai-nemzeti triászról tehát lényegesen több kisebbségi csoport létezik, és ami még ennél is fontosabb, hiszen igazából ez lesz az érdekes, ezek a csoportok különféle igényekkel lépnek fel. A különböző kisebbségi csoportok meghatározására tehát inkább egy olyan, komplex szempontrendszer érdemes felállítani, amely egyidejűleg veszi figyelembe a különböző csoportok eredetét, a csoportformáció alapját és a csoportnak a többség irányában megfogalmazott igényeit, aspirációit. Már csak azért is lényeges ez az árnyalt megközelítés, mert ezen ismervek függvényében a többségi társadalom morális és politikai hozzáállása is merőben eltérő lesz. Építve Will Kymlicka²⁷ felosztására például így nézhet ki a kisebbségi mátrix:

- a) az őslakos-életmód védelmét, megőrzését igénylő leigázott csoportok;
- b) őshonos nemzeti kisebbségek – akik nem saját döntésük folytán kerültek kisebbségi helyzetbe, és akik a területi vagy kulturális autonómiától kezdve a politikai reprezentáción keresztül különböző igényekkel léphetnek fel;
- c) kulturális igényeket megfogalmazó modern bevándorlók, akik akár önszántukból, akár politikai vagy gazdasági kényszer hatására döntöttek az elvándorlás mellett (és még az utóbbi esetben is kevesebb empátiára számíthatnak a többségi társadalomtól).

jogaira vonatkozó részletes szabályokat, valamint a helyi és országos önkormányzataik megválasztásának szabályait sarkalatos törvény határozza meg.”

27 Kymlicka, Will: Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe. In: Will Kymlicka – Magda Opalski (eds.): *Can Liberal Pluralism be Exported?* Oxford University Press, 2001. 13–107.

Az első két csoport Kymlicka szerint a szabályt erősítő kivétel az etnokulturálisan semleges, az egyetemes emberi jogi platformot megjelenítő nemzetközi jogban, ám az egyes államok, nemzetállamok tág mérlegelési joggal rendelkeznek további, a nemzetközi jogi minimumszintet meghaladó többletjog tételezés terén. A nyugati társadalmakban²⁸ az általuk megfogalmazott etnokulturális csoportigények alapján a fentiek mellett tehát további alcsoportok is megkülönböztethetők. A bevándorlók kapcsán például fontos különbséget jelent majd, hogy állampolgár, avagy annak megszerzésére esélytelen, Kymlicka szóhasználatában metoikosz, „együttlakó”, aki sok tekintetben jogfosztott. Ilyenek az illegális, irreguláris, átmenti migráns, vendégmunkás (mint például sok Németországban élő török, vagy az USA-ban élő hispán, Olaszországban élő észak-afrikai), akiknek jogi státusa, a politikai közösségben való (pl. a választójog útján kifejezett) részvétele megoldatlan, tartózkodása akár generációkon keresztül is illegális. A nemzeti kisebbségekkel szemben számukra nem az asszimiláció vagy integráció jelenti a veszélyt, hanem hogy egyáltalán nincs is rá lehetőség (és igényeik ennek megfelelően az integrációra irányulnak majd).

Léteznek emellett (d) önkéntes izolációba vonuló, a társadalmi marginalizációt elfogadó, sőt kifejezetten igénylő (például az ámisokhoz hasonló) elzárkózó, nemzeti-etnikai alapon is elkülönülő vallási közösségek, amelyek éppen hogy e tulajdonképpeni részleges állampolgárságot és a törvények (pl. monogámia, katonai szolgálat, kötelező oktatás) alóli mentesség igényét fogalmazzák meg a többségi társadalommal szemben – többnyire a vallási tolerancia jegyében. (Az ő igényeikkel szemben, főleg ha „őshonos” közösségek, nagyobb empátiát is tanúsít a többségi társadalom, mint az újonnan érkező bevándorlók akár hasonló tartalmú igényeivel szemben. Jól látható az antidiszkriminációs és a többletjog-igénylő retorika elválasztásának nehézsége, ha szembeállítjuk például az USA-ban az ámisok esetében a vallásgyakorlás jogaként értelmezett – és elfogadott – mentességét²⁹ a tankötelezettség általános szabályával, vagy az Európában élő egyes migráns csoportok körében továbbélő gyakorlatot, a női nemiszerv-csonkítást, illetve az egész test mellett az arcot is elfedő női ruházat viselését. Az utóbb említett, „hagyományokon alapuló káros szokások” elleni fellépés a jogalkotó és a jogalkalmazó szerint nem vallási alapú diszkrimináció, hanem az alapvető emberi jogokkal összeegyeztethetetlen, tolerálhatatlan csoportigények elutasítása. További (e) külön csoportot alkotnak a többség percepciója alapján meghatározott faji kisebbségek, akik történelmi vagy újratermelődő strukturális diszkrimináció, kirekesztés vagy egyéb veszélyeztetettség potenciális áldozatai.

A fenti írás célja az volt, hogy bizonyítsam: a különböző faji, etnikai, nemzeti kisebbségi kategóriák elhatárolása azért nehéz, mert a különböző kisebbségvédelmi intézmények mögött eltérő, az adott politikai közösségek sajátosságait megjelenítő

28 Uo.

29 Ld. pl. az amerikai legfelsőbb bíróság közismert *Wisconsin v. Yoder*, 406 U.S. 205 (1972) döntését.

célok, illetve a védelemben részesíteni kívánt csoportok nagyban különböző aspirációi és igényei állnak – annak ellenére, hogy az emberi jogok nemzetközi védelmének intézményei és az egymással versengő alapjogok alkotmányjogi retorikája a fenti kategóriákkal nem kellőképpen reflektáltan operál.

MAJTÉNYI BALÁZS¹

Az alaptörvény premodern nemzete

Magyarországon a politikai közgondolkodásban a határváltozások következtében a 20. századra a kulturális és nem a politikai nemzet tradíciója vált uralkodóvá. Annak ellenére, hogy bár Trianon óta a magyar közpolitikában a kulturális nemzetfelfogás domináns, ezt a folyamatot a Harmadik Köztársaság közjogi dokumentumai nem követték. Utóbbiakban a 2010-es közjogi változásokig a politikai nemzet fogalma volt meghatározó. A fogalom elsődleges alkalmazását a következővel lehetett magyarázni: ha a nemzet két értelmezéséhez hozzátársítjuk a demokratikus alkotmányok által deklarált elvet, mely szerint a politikai közösség minden tagja – etnikai identitásától függetlenül – egyenlő, akkor nyilvánvalóvá válik számunkra, hogy ez szükségessé teszi a nemzet fogalmának a politikai közösség minden tagjára történő kiterjesztését. Tegyük hozzá, az ettől való eltérés nem lett volna lehetséges a '89-es alkotmányos keretek szétfeszítése nélkül.

E dichotómia hatására, jónéhány évvel az Alaptörvény hatályba lépése előtt, Szarka László érdekes gondolat kísérletet tett a kulturális és politikai nemzet fogalmának magyarországi közpolitikai és jogi használatának az összeegyeztetésére.² Szerinte a magyar kulturális nemzet elképzelhető úgy, hogy azt a magyarországiak (akkor a politikai nemzet) és a határon túli magyarok alkotják. A nemzetpolitika pedig az, ami az így felfogott kulturális nemzet érdekeit képviseli. A magyar politikai nemzet részét alkotó magyarországi kisebbségek – Szarka érvelése alapján – azért tartozhatnak a kulturális nemzethez, mivel közösségeik többes (részben magyar) identitástudatúak. S egy ilyen nemzetfelfogásról azt gondolta, hogy az elvezethet egy befogadó,

1 MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézete (Budapest).

2 Szarka László: *Korszerű magyar nemzetfogalom*. http://www.mtaki.hu/docs/kulkapcsolati_strategia/kulkapcsolati_strategia_nemzetfogalom.pdf (2013-02-11), illetve Szarka László: A kisebbségek helye a magyar nemzetfogalomban a 21. század elején. In: Szarka László – Vizi Balázs – Majtényi Balázs – Kántor Zoltán (szerk.): *Nemzetfogalmak és etnopolitikai modellek Kelet-Közép-Európában*. Gondolat, Budapest, 2007.

korszerű nemzettudat kialakításához, amelyen a magyarországi nemzetiségek sem maradnának kívül. Szarka László akkor így fogalmazott: „A nemzetfogalom másik dimenzióját a magyar nyelv és kultúra közössége jelenti, amelybe a magyarországi kisebbségek a maguk kettős-többses kötődése révén – saját szabad döntésük alapján – éppúgy beletartozhatnak, mint a szomszéd országokban diaszpóra helyzetben élő magyarok.”³ Ez a felfogás abból indult ki, hogy a törvény által elismert tizenhárom magyarországi kisebbségi közösségnek a tagjai „egyszerre vallják magukat németnek és magyarnak, cigánynak és magyarnak stb.”⁴

Az Alaptörvény által hozott nemzetpolitikai változások azonban nemcsak a korábbi alkotmány nemzetfogalmától, hanem ettől a Szarka László által befogadóként leírt, a politikai nemzetet a kulturális nemzetbe foglaló koncepciótól is alapvetően eltérnek. Az Alaptörvénynek a nemzet tagjait nem egyenlő módon kezelő zavaros nemzetfelfogása a politikai nemzeten belül képzelet el a kulturális nemzetet. Az új közjogi rendszer karakteresen anti-egalitáriánus szemléletű, az, a szólamokat leszámítva, sem a magyarországi nemzetiségeket, sem a határon túl élő magyar nemzetiségűeket nem kezeli a politikai nemzet egyenlő tagjaiként. Kovács Kriszta megállapítása szerint az Alaptörvény preambuluma, amely az alapvető értékek (például a család, a nemzet, a hűség, a hit és a szeretet) felsorolásakor az egyenlőséget nem nevesíti, világossá teszi ezt az új szemléletet.⁵ Sőt, az alaptörvény több rendelkezésének határozottan egyenlőségellenes karaktere van, így az nemzeti szempontból sem plurális társadalmat vizionál, ezáltal az az állampolgárok egyenlőségével összefonódó politikai nemzet eszményétől igencsak messze került.

Az Alaptörvény nemzetfogalma

A kulturális nemzet fogalmának korlátlan közjogi térnyerését már a 2010-es Nemzeti Összetartozás Napjáról szóló törvény elfogadása előrevetítette. A jogszabály a nemzet fogalmát az alkotmány szellemiségével ellentétesen nem politikai, hanem kulturális értelemben használja.⁶ E változást mutatta az is, hogy a 2010-es választásokat követően az új parlament egyik első döntése az állampolgársági törvény módosításával a kedvezményes honosítás bevezetése volt.⁷ Az Országgyűlés ezt kö-

3 Szarka (2007) i. m. 140.

4 Uo. 136.

5 Kriszta Kovács: Equality: The Missing Link. In: Gábor Attila Tóth (ed.): *Constitution for a Disunited Nation. On Hungary's 2011 Fundamental Law*. Central European University Press, 2012. 186.

6 2010. évi XLV. törvény a Nemzeti Összetartozás melletti tanúságtételről, a törvényt az Országgyűlés a 2010. május 31-i ülésnapján fogadta el.

7 Majtényi Balázs: Etnikai származás és állampolgárság *Jogi iránytű* 2011. 1. sz. http://www.mta-jti.hu/majtényi_balazs_3.pdf (2013-02-11)

vetően 2011. április 25-én fogadta el Magyarország új, Alaptörvénynek nevezett alkotmányát, amely 2012. január 1-jén hatályba is lépett.

Az Alaptörvény preambuluma, a „Nemzeti Hitvallás”, úgy tesz, mintha létezne/létezett volna valamiféle örökérvényű, Szent Istvántól 1944-ig folyamatosan gyarapodó örökség, történeti alkotmány. E hagyomány folytatódik – az új hatalom hitvallása szerint – a húsvétinak nevezett Alaptörvénnyel és a sarkalatos törvényekkel. Az új közjogi szemlélet mintegy zárójelbe teszi a magyar történelem diktatórikus korszakait, sőt a rendszerváltásait, demokratikus szakaszait is, és e korszakok valóságait, a hétköznapi tapasztalatát. A múlttal való szembenézés így várat magára. Ahogy Kis János megállapítja: „Az Alaptörvény csak a ('44 előtti) magyar történelem dicső lapjait ismeri, az önbírálatra okot adó tettekről és mulasztásokról nem vesz tudomást. Csak a magyar népnek idegen hatalmak által okozott – vélt vagy valódi – sérelmeket tartja számon, a magyar állam saját polgárai és más népek ellen elkövetett vétkeiről nem akar tudni.”⁸ Ráadásul, ahogy Kis János is megállapítja, az értelmezési lehetőségek közül a „Nemzeti Hitvallás” szövegének revizionista olvasata sem zárható ki teljesen, bár nem az a szöveg legvalószínűbb interpretációja. A Hitvallás szövege ellentmondásos utalást tesz például a Kárpát-medence egységére,⁹ de nem segíti a félelmek eloszlatását a Hitvallás következő mondata sem: „Hisszük, hogy gyermekeink és unokáink tehetségükkel, kitartásukkal és lelkierejükkel *ismét nagygyá teszik Magyarországot*” (kiemelés – M. B.).

Ma az új közhatalom logikájából következően az Alaptörvény ősdi szemlélete hivatalossá emel egy olyan nemzetfelfogást, amely szakít az 1989-es Alkotmány koncepciójával. Az állam az alkotmányozó hatalom leírásakor így már nem a politikai, hanem a kulturális nemzet fogalmát használja; a dokumentumot a magyarok „Nemzeti Hitvallása” vezeti be. Kis János a következőképp írja le az új Alkotmány által használt nemzetfelfogást: „Először, a nép helyébe egy másik alanyt csúsztat, az etnikai nemzetet. Így indít: »Mi, a magyar nemzet tagjai [...] kinyilvánítjuk az alábbiakat«. A »nemzet« elvben jelenthetné a politikai közösséggé formált népet is, ám itt nem ezt jelöli. Pár bekezdéssel alább ugyanis mint »[a]z elmúlt évszázad vihariban részekre szakadt nemzetünk« jelenik meg, melynek kötőszöve »szellemi és lelki«: nem politikai tehát, hanem kulturális. Az így felfogott nemzetben nincs helyük a magyar állam területén élő nemzetiségeknek, másrészt nagyon is helyük van benne a határainkon túl élő magyaroknak.”¹⁰

8 Arató András – Halmai Gábor – Kis János (szerk.): Vélemény Magyarország Alaptörvényéről 2011. *Fundamentum* 2011. 1. sz. 61–81.

9 „Vállaljuk, hogy örökségünket, egyedülálló nyelvünket, a magyar kultúrát, a magyarországi nemzetiségek nyelvét és kultúráját, a Kárpát-medence természet adta és ember alkotta értékeit ápoljuk és megóvjuk.” Alaptörvény (Nemzeti Hitvallás)

10 Kis János: Alkotmányozás – Mi végre? II Az alkotmány identitásának kérdőjelei. *Élet és Irodalom* 2011. április 1.

Az alkotmányozó a politikai közösség leírásakor rendre megfelelkezik a nemzetiségekről, a „Nemzeti Hitvallás” címében a nemzeti jelző csupán a „magyarokra” utal. Ezt igazolja a következő részlet is: „Alaptörvényünk jogrendünk alapja: szerződés a múlt, a jelen és a jövő magyarjai között.”¹¹ Az új alkotmány is „államalkotó tényezőnek” nyilvánítja a kisebbségeket, ám már nem szerepelteti a korábbi alkotmány „részesei a nép hatalmának”¹² megfogalmazását, s ők az alkotmányozásban nem vehetnek részt. Azaz a megszokott „mi a nép” formulában a népet a kulturális nemzet váltja fel.¹³ Az Alaptörvény a következő mondattal kezdődik: „MI, A MAGYAR NEMZET TAGJAI, az új évezred kezdetén, felelősséggel minden magyarért.”¹⁴ Ezzel maga az új alkotmány hoz létre törésvonalat a köztársaságot alkotó politikai közösség magyar és nem magyar nemzetiségű tagjai között. Egy olyan állam esetében, amelyet – alapító okirata által deklaráltan – a hit és a szeretet értékei tartanak össze,¹⁵ felmerül az a kérdés, hogy vajon nem a modern nemzetállam megszületése előtti elvekre kívánja-e alapítani polgári lojalitását.

A „Nemzeti Hitvallásnak” a kisebbségekkel foglalkozó mondata amúgy eltér a szöveg többi részének érzelmileg túlfűtött, többek által „irodalminak” tartott nyelvezetétől, azt a benyomást kelti mintha azt utólag – talán a nemzetközi elvárásoknak való megfelelés szándékával – illesztették volna a szövegbe. „A velünk élő nemzeti ségek a magyar politikai közösség részei és államalkotó tényezők.”¹⁶ E fejezet többi mondata ettől eltérő, emelkedett és érzelmekkel telített stílusra törekvő szöveg, ami ennek érdekében olyan „eszközöket is felhasznált, mint az ismétlés, vagy az állítmányok szándékos, a mondatok elején történő kiemelése”.¹⁷

A roma kisebbség intézményesített megkülönböztetése

Ma a változó nemzetfogalom és alapjog-felfogás következtében új jogkorlátozásokkal szembesülhetünk. Ahogy Kovács Kriszta is megállapítja, a zavaros történelem-szemléletű Alaptörvény implicit módon ugyan, de lerakja a legnagyobb magyaror-

11 Alaptörvény Nemzeti Hitvallás fejezet.

12 68. § (1) A Magyar Köztársaságban élő nemzeti és etnikai kisebbségek részesei a nép hatalmának: államalkotó tényezők.

13 Körtvélyesi Zsolt: From ‘We the People’ to ‘We the Nation’. In: *Constitution for a Disunited Nation...* i. m.

14 Alaptörvény Nemzeti Hitvallás fejezet.

15 „Valljuk, hogy együttélésünk legfontosabb keretei a család és a nemzet, összetartozásunk alapvető értékei a hűség, a hit és a szeretet.” (Nemzeti Hitvallás)

16 Alaptörvény Nemzeti Hitvallás fejezet.

17 Fekete Balázs: Előzetes megjegyzések az új magyar alkotmány preambulumáról. <http://www.mta-ius.hu/>

jogi_iranytu/iranytu.html (2013-02-11)

szági kisebbséggel, a romákkal szembeni társadalmi előítéletességen alapuló normatív szabályozás alkotmányos alapjait.¹⁸

A kialakuló új, abszurd helyzet leginkább egy képzelt példán keresztül szemlél-tethető. János vitéz és Iluska szeretik egymást, sok viszontagság után a magyarok Tündérországa-ban végül egymáséi lesznek. Iluska ekkor tündér, azaz magyar, János pedig roma nemzetiségűnek vallja magát. Közös gyermekük Tündérország új alap-törvényének hatályba lépése és internalizálódása után látja meg a napvilágot. Tün-dérország alkotmánya elsősorban a múltban, a jelenben és a jövőben, az országban és annak határain kívül élő tündérmagyarokhoz szól. Állampolgársági szabályozá-sa is ennek megfelelő, bár a romák nemzetiségi önkormányzatot alapíthatnak. Ezt tetőzi, hogy bár a romák hátrányos helyzetben élnek, az alkotmány nem nevesíti őket a pozitív megkülönböztetésre jogosult csoportok között, és jogkorlátozást he-lyez kilátásba mindazok számára, akiknek életvitele az alkotmányozó szerint nem felel meg a magyarokat jellemző értékrendnek. A pár végül úgy dönt: gyermeküket magyarként nevelik fel, hogy sikeres és boldog életet élhessen, és osztozzon a tün-dérközösséget összetartó értékekben. Ám a gyermeket ennek ellenére is romának látják Tündérországa-ban, és emiatt ők sem részesülhetnek a magyarok közös földön-túli boldogságából. Petőfi verses elbeszélésének ily módon parafrázált változatában Tündérország új alkotmányával minden bizonnyal valami baj lehet, hiszen nem használja a politikai nemzet fogalmát, és a demokráciának sem a partnerségi mo-delljét valósítja meg.

Az Alaptörvény világképe azt tükrözi, hogy Magyarország a továbbiakban nem kíván semlegesnek mutatkozni polgárainak élete és világnézete, nemzeti hovatar-tozása tekintetében. Jogaikat egy nehezen védhető alapjogi felfogásra hivatkozva korlátozza, amikor az egyének kötelezettségét és felelősségét hangsúlyozza. Minde-közben az alkotmányozó által vallott erkölcsi felfogás, és az általa elképzelt helyes élet felé tereli őket, aláásva ezzel a jogosultságok értékét. Az Alaptörvény bevezető rendelkezéseit tartalmazó Alapvetés nyolcadik pontja szerint: „Az alapvető jogok kötelezettségekkel és felelősséggel járnak.”¹⁹ A szöveg egyetlen erkölcsi meggyőződés helyességét sulykolja, és ezzel elmosza a jogában áll megtenni és a helyes megtenni állítások közötti különbségeket.²⁰ Ha az állam megfellelteti egymásnak 'a mindenki-nek joga van dolgozni' és a 'helyes dolgozni' állításokat, akkor abból az következik, hogy korlátozhatja mindazok jogait, akik szerinte helytelenül élnek, mivel nem dol-goznak, és bizonyos segélyek kiutalását munkavégzéshez kötheti. Ma arról hallunk, hogy a hatalom képviselői nagy közmunkaprogramokat, építkezéseket vizionál-nak. Ám ezzel egyidejűleg az új alapjogi koncepció jegyében lerombolják a szoci-

18 Kovács (2012) i. m. 190.

19 Győrfi Tamás: *Jogok az új alkotmánykonceptióban*. <http://szuveren.hu/vendeglap/gyorfi-tamas/jogok-az-uj-alkotmanykonceptioban> (2013-02-11)

20 Uo.

ális támogatások intézményrendszerét, és áttörik azokat a védőgátakat, amelyeket az oktatásban a korábbi kormányok a kirekesztés, a szegregáció ellen emeltek.

Az Alaptörvény M. cikke a gazdaság alapjaival foglalkozik, ennek egyik pilléréként említi az „értékteremtő” munkát.²¹ A dokumentum 12. (1) cikkében új elemként jelenik meg például a munkavégzési kötelezettség előírása is, az egyén „képességeinek és lehetőségeinek” függvényében, így lesz a munkához való jogból kötelesség. Alighanem az „aki nem dolgozik, ne is egyék” népi bölcsességnek az emberi jogok korszakában elfogadhatatlan közjogiasításáról lehet szó. Az alaptörvényi rendelkezések az állammal szemben fennálló kötelezettségekre hivatkozva eltávolítják a jogalkotó útjából azokat az alapjogi garanciákat, amelyek korábban gátolták, hogy a hatóságok a segély kiutalását munkavégzéshez, társadalmilag hasznosnak vélt tevékenységhez kössék.²²

A hétköznapiakban ismét lehetőség kínálkozik az erőszak alkalmazására, az új alkotmány az önvédelem jogát kiterjeszti a tulajdon védelmére. Az új szabályozás értelmében mindenkinek joga van a törvényben meghatározottak szerint a személye, illetve a tulajdona ellen intézett vagy az ezeket közvetlenül fenyegető jogtalan támadással szembeni fellépéshez.²³ A szövegben ily módon megjelenő önvédelem joga, ahogy Kovács Kriszta megállapítja, inkább Thomas Hobbes-hoz, mintsem az alkotmányosság modern elméleteihez köthető.²⁴ Mindez különösen veszélyes a mostani, nyílt etnikai konfliktusokkal terhelt időszakban, amikor paramilitáris csoportok kistelepülések romák által lakott részein „járőröznek”, illetve amikor szélsőséges mozgalmak a „cigánybűnözés” elleni fellépésre és önbíráskodásra uszítanak.

Gyengülnek a kisebbségi jogvédelem intézményi lehetőségei is. Az Alaptörvény például a roma kisebbséget egyszerűen kifejezi a pozitív diszkrimináció célcsoportjai közül. Megszünteti továbbá az önálló kisebbségi ombudsman intézményét. A nemzetiségi biztos az alapvető jogok biztosának helyetteseként hatásköreit elve szítve már csupán egy háromfős titkárság támogatására támaszkodva segítheti az Alapvető Jogok Biztosa Hivatalának működését.²⁵

Ma a magyar állam újfajta nemzeti politikát hirdet. A preambulum etnikai/kulturális nemzetképe a romákat a politikai közösség tagjaiként, de nem a nemzet részeként kezeli. Az integrációt célzó intézkedések, politikák számára ez bizonyosan nem

21 „Magyarország gazdasága az értékteremtő munkán és a vállalkozás szabadságán alapszik.” Alaptörvény M. cikk (1)

22 Vélemény Magyarország Alaptörvényéről... i. m. 16.

23 Uo. 18.

24 Kovács (2012) i. m. 190.

25 Az alapvető jogok biztosának 1/2012. (I.6.) utasítása az Alapvető Jogok Biztosának Hivatala Szervezeti és Működési Szabályzatáról 2) „A Magyarországon élő nemzetiségek jogainak védelmét ellátó biztos helyettes közvetlenül irányítja a Titkársága tevékenységét.” <http://www.obh.hu/ktk/index.htm> (2013-02-11)

szolgálhat hivatkozási alapul.²⁶ Így a magyar állam visszatér a történelmi időkbe, jöllehet az a többségi magyar történelem, az a magyar nemzet, amit sokan újból látni szeretnének, sohasem volt valóságos, és igaz(ságos) sem lehet, csupán a mindenkori hatalom referenciája. Az alaptörvény írói műkedvelő történelemszemléletük közjogiasításával, az alapjogok korlátozásával, a jogvédő intézmények felszámolásával és ellehetetlenítésével lezártak egy fejezetet a romák magyarországi történelmében.

A parlamenti képviselet egyenlőtlenségéről

Az országgyűlési képviselők választásáról szóló sarkalatos törvény²⁷ létrehozta a nemzetiségek parlamenti képviseletét. E jogszabály alapján a határon túli magyarok is szavazhatnak, a nemzetiségi képviseletet pedig egy olyan megoldással intézményesíti, amely elméletileg mind a tizenhárom elismert nemzetiséget képviselethez juttatja az országos listás mandátumok terhére. A nemzetiségi jelöléshez a névjegyzékben szereplők legalább egy százalékának, de „legfeljebb ezerötszáz” személynek az ajánlása szükséges.²⁸ A kedvezményes kvóta keretében a listás mandátumhoz előírt szavazatszám negyedével már kisebbségi mandátumhoz lehet jutni.²⁹ Ha valaki úgy dönt, hogy a nemzetiségi listát támogatja a szavazatával, emellett természetesen egyéni jelöltekre is leadhatja a voksát. A határon túli magyar állampolgárok viszont csak „fél szavazattal”³⁰ rendelkeznek majd, ami azt jelenti, hogy egyéni jelöltre nem, csak a listára szavazhatnak. (A jogi szabályozás értelmében az egyéni jelöltekre való szavazáshoz bejelentett magyarországi lakóhely szükséges.) Így előállhat az a szituáció, hogy a határon túli magyarok szavazata adott esetben a nyolcadát érheti az alkotmányozásból kizárt nemzetiségek szavazatának. Az Alaptörvény szövegének el-lentmondásos voltát mutatja, hogy ez a – választójog egyenlőségét sértő – megoldás bizonyosan nem következik az új alkotmány nemzetfelfogásából.

A szabályozás egyetlen valószerű magyarázat az lehet, hogy – a kisebbségi önkormányzat diszfunkcionális választási szabályainak köszönhetően – a kisebbségi politikai szervezetek többsége az elmúlt években már bizonyította a mindenkori ha-

26 Lásd erről részletesebben Majtényi (2011) i. m.

27 2011. évi CCIII. törvény az országgyűlési képviselők választásáról.

28 Uo. 9. § (2) bekezdés: „A nemzetiségi lista állításához a névjegyzékben nemzetiségi választópolgárként szereplő választópolgárok legalább egy százalékának ajánlása, de legfeljebb ezerötszáz ajánlás szükséges.”

29 Kállai Péter: Az alkotmányos patriotizmustól a nemzeti és etnikai kisebbségek parlamenti képviseletéig. *Fundamentum* 2012. 4. sz.

30 Jakab András: A külföldön élő magyar állampolgárok választójoga egyenlőségének kérdése a választási törvény koncepciójában. *Pázmány Law Working Papers* 2011. 38. sz.

talom iránti feltétlen lojalitását. A határon túliakat megillető „felszavazat” intézményének az indokai is aligha a határon túli magyarok érdekeit megjelenítő képviselet gondolatában kereshetők. A határon túliak csak a magyarországi pártok listáira voksolhatnak, az így leadott szavazataik viszont „elvesznek” a pártlistán. Így arról, hogy pontosan kit juttatnak be a határon túli magyarok a parlamentbe, sem nekik, sem a megválasztott képviselőknek nem lesz tudomásuk. Azaz így az Országgyűlésben még a költségvetés töredékét³¹ jelentő, az ő támogatásukra fordítható pénzek elosztására sem lesz tényleges befolyásuk.

*

Egy jogállamban a megfelelő – és tekintéllyel rendelkező – intézmények kialakítása az első feladat ahhoz, hogy mindenki számára lehetővé váljon a boldogulás, elérhetővé a jó élet. Az Alaptörvény ettől eltérve új törésvonalakat hoz létre a politikai közösségen belül, amikor a politikai nemzet fogalma helyett a kulturális nemzetnek egy az állampolgárokat nem egyenlő módon kezelő koncepcióját intézményesítette.

31 Ez az összeg 1990 óta a különböző kormányzati ciklusokban a költségvetés 0,5 és 2%-a között alakult. Lásd erről: *Magyar Nemzetpolitika (A nemzetpolitika stratégiai kerete)*. <http://www.nemzetiregiszter.hu/download/9/a2/00000/Magyar%20nemzetpolitika%20A4.pdf> (2013-02-11)

KÁNTOR ZOLTÁN¹

Nemzetpolitikai átalakulás: a magyar új állampolgársági keretek

A 2010-es magyarországi parlamenti választásokkal hatalomra kerülő Fidesz-KDNP kormány új irányt szabott a nemzetpolitikának. Ezt jelezte többek között az állampolgársági törvény módosítása, a Nemzeti Összetartozás törvényének megalkotása, a Bethlen Gábor Alap létrehozása (a Szülőföld Alap átalakításával). A kormányváltást követően kialakított csúcsmisztériumi rendszerben a nemzetpolitika ugyanolyan rangra emelkedett, mint minden más ágazati politika: a Közigazgatási és Igazságügyi Minisztériumon belül létrejött a Nemzetpolitikáért Felelős Államtitkárság. A követendő irányokat a *Magyar Nemzetpolitika – A nemzetpolitikai stratégia keretei* c. dokumentum² szabta meg.

Az időszakban végbement nemzetpolitikai átalakulás, közte az állampolgársági törvény módosítása körüli dilemmákat jól jellemzi a Szarka László által még a kettős állampolgárságról szóló 2004-es népszavazás kapcsán megfogalmazott tétel: „A kettős állampolgárság ügyében nem annyira a költők, történészek és a jogászok különböző nemzetépítő és államszervező víziói ütköznek, hanem a következményeket jóhiszeműen és negativisztikusan megfogalmazók táborai.”³ A nemzetpolitikáról, az állampolgárságról szóló tisztánlátást ma nem csupán az zavarja, hogy a releváns fogalmaknak (nemzet, nemzeti kisebbség, „ki a magyar”) nincs egyértelmű meghatározása, hanem az – és talán elsősorban az –, hogy a politikai és a társadalomtudományi megközelítések közötti határok összemosódnak. A magyarországi státus-

1 Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Nemzetközi és Politikatudományi Intézet; Nemzetpolitikai Kutatóintézet (Budapest).

2 *Magyar Nemzetpolitika – A nemzetpolitikai stratégia kerete*. KIM Nemzetpolitikai Államtitkárság. <http://www.nemzetiregiszter.hu/download/9/a2/00000/Magyar%20nemzetpolitika%20A4.pdf> (2013-02-22)

3 Szarka László: A kettős állampolgárság jogintézménye, mint a kisebbségi és a migrációs léhelyzetek kezelésének eszköze. *Kisebbségkutatás* 2004. 2. sz. 255–265.

törvény, a kettős állampolgárságról szóló népszavazás, a 2010 utáni nemzetpolitikai átalakítás nem csak a külhoni magyar kisebbségekkel kapcsolatos válaszokról szólt, hanem legalább ilyen mértékben szól a belpolitikai vitákról is: milyen nemzeteszmé alapján intézményesüljön a magyar állam; milyen legyen a magyar állam hivatalos nemzetfelfogása.

Az állampolgársági törvény módosítása

2010. május 26-án a magyar Országgyűlés módosított az állampolgársági törvényt, amelyet 2010. augusztus 20-án hirdették ki és 2011. január 1-jén lépett hatályba. A változás lényege a kedvezményes honosítást érintette. Az új megfogalmazás szerint „kedvezményesen honosítható az a nem magyar állampolgár, akinek felmenője magyar állampolgár volt vagy valószínűsíti magyarországi származását, és magyar nyelvtudását igazolja.”

2011 előtt az állampolgárság megszerzésének egyik feltétele volt a sikeres vizsga állampolgársági ismeretekből. A jogszabály új változata összeköti az állampolgárságot (illetve a magyar állampolgártól való származást) a magyar nyelvtudással, nem köteles vizsgát tenni az, „aki magyar tannyelvű nevelési-oktatási vagy felsőoktatási intézményben végzettséget szerzett.” Ugyanakkor a visszahonosítás tekintetében az elv nem változott: „5. § Kérelmére visszahonosítható a 4. § (1) bekezdés b) és d) pontjában meghatározott feltételek fennállása esetén az a személy, akinek magyar állampolgársága megszűnt, és magyar nyelvtudását igazolja.” Habár minden volt magyar állampolgár, vagy az, aki igazolni tudja, hogy felmenői magyar állampolgárok voltak, elvben azonos feltételek mellett kérheti visszahonosítását, a magyar nyelv ismerete gyakorlati előnyt jelent az igénylőnek. A törvény ki nem mondott célja, hogy a magukat magyarnak tekintőknek biztosítsa az állampolgárság megszerzését. Mivel pontosan nem lehet meghatározni, ki a magyar, azért technikai megoldásokra van szükség. Hasonló megoldás született a státustörvény esetében is a magyar igazolványra jogosultak körének meghatározásánál, és ettől eltérő módon, de hasonló szellemben lett meghatározva a magyarországi kisebbségi önkormányzati választásokon szavazni jogosultak köre. Ez utóbbinál is az a cél, hogy a magukat kisebbségnek tekintők válasszák meg a kisebbségi önkormányzati képviselőket.

A magyar állampolgári kontinuitás a moldovai csángók esetében nehezen bizonyítható (mivel az 1879-es első magyarországi állampolgársági törvény megszületésekor – és azután sem – tartoztak Magyarország fennhatósága alá). Éppen rájuk való tekintettel került be a törvénybe a „magyarországi származás vélelmezése” megfogalmazás. A korábbi állampolgársági törvény gyakorlatilag kizárta azt, hogy a moldovai csángók kedvezményesen szerezhessék meg a magyar állampolgárságot. A státustörvény által nyújtott támogatásokat és kedvezményeket viszont igénybe

vehették, mivel a magyar igazolvány megszerzése nem kötődött a korábbi magyar állampolgársághoz.

Az eredeti elképzelések szerint a magyar igazolványt a Kárpát-medencei magyarok igényelhetnék volna. Így a moldovai csángók és a csehországi magyarok kimaradtak volna az igénylők köréből. Hosszas vita után – amint az a törvény címében is szerepel – az a döntés született, hogy a szomszédos államokban élő magyarok igényelhetnék a magyar igazolványt. Ennek következtében a moldovai csángók is hozzájuthattak a státustörvény által biztosított kedvezményekhez és támogatásokhoz. Az EU-s munkavállalási szabályok miatt Ausztria kikerült a státustörvényből (2003-as módosítás). Azonban a státustörvény módosítása – annak ellenére, hogy a kedvezményes munkavállalásról szóló rész kikerült a jogszabályból – sem biztosította az ausztriai magyaroknak a magyar igazolvány kérvényezésének lehetőségét.

Míg a korábbi állampolgársági törvény, és a státustörvény is, elsősorban a szomszédos államokban élő magyarokat hozta kedvező helyzetbe, a 2010-es módosítás után a világ bármely részén élő magyarok kérhetik visszahonosításukat, a magyar állampolgárság megszerzését. Az állampolgársági törvény nem azoknak nyújt kedvezményt, akik magyarok, hanem akik – vagy akiknek felmenői – egykoron magyar állampolgárok voltak. Az állampolgársági kérelemben a nemzeti hovatartozásra csak egyetlen – nem kötelezően megválaszolando, és a hatóságok által nem ellenőrizhető – kérdés vonatkozik, illetve semmilyen formában sem határozza meg a felmenő magyar nemzethez tartozása a leszármazottak hovatartozását, ellentétben például a német állampolgársági törvénnyel. Téves minden olyan értelmezés, hogy a magyar nemzetfelfogás bárminemű vérségi köteléket feltételezne. Erre a magyar jogszabályokban utalás sincs.

Az állampolgársági törvény időzítése

Habár a kampányban kevés szó esett a kettős állampolgárságról, a kormánypártok számára a törvény módosítása elvi kérdés volt a 2010-es választások után, azonban hozzá kell tennünk, hogy nem kormányzati kezdeményezés formájában került a törvényhozás elé. Az állampolgársági törvény módosítása volt az egyik első döntése az új Országgyűlésnek. A gyorsaságnak elsősorban szimbolikus jelentőséget kell tulajdonítanunk, ugyanakkor az is szerepet játszott, hogy ekkor volt lehetőség arra, hogy az ellenzék támogatását is megszerezzék a törvényt módosításhoz. 2009 őszétől nyilvánvaló volt az az álláspont, hogy egyetlen politikai erő sem ellenzi a módosítást, s ez a hozzáállás biztosította a konszenzus lehetőségét. A parlamentbe újonnan bekerülő pártok is – más-más megfontolásból – támogatták a külföldi magyarok számára biztosított könnyítéseket. Ugyanakkor ezzel összefüggésben el kellett kerülni, hogy a törvényt módosítsa a Jobbik kezdeményezze.

Az időzítés kérdésének elemzéséhez érdemes áttekintenünk néhány szomszédos ország aktuálpolitikai állapotát. Szlovákiában választási kampány zajlott, amelynek legalább két – Magyarország számára – fontos tétje volt. Az első, hogy sikerül-e a Robert Fico által vezetett kormánykoalíciónak hatalmon maradnia (akár ugyanabban, akár más felállásban). A másik pedig az, hogy a két rivális magyar párt között hogyan oszlanak meg a szlovákiai magyarok szavazatai, illetve melyik(ek)nek sikerül bekerülni a szlovákiai törvényhozásba. A magyar kormánynak az volt az érdeke, hogy bukjon a nacionalista koalíció, másrészt pedig, hogy a vele partneri viszonyban lévő Magyar Koalíció Pártja kerüljön be a parlamentbe. A magyarországi kormánypolitika álláspontja szerint – ami később megalapozatlannak bizonyult – az állampolgársági törvény módosítása erősítette volna az MKP pozícióit.

Szerbiába, a Vajdaságban a Magyar Nemzeti Tanács megválasztására készülődtek a magyarok. Feltételezhető, hogy a magyar állampolgársági törvény módosítása pozitívan befolyásolta a szavazási hajlandóságot. Romániában viszont a koalíciós válság miatt a magyarországi állampolgársági törvény nem került a figyelem középpontjába.

Az állampolgársági törvény módosításának időzítésével kapcsolatban a kormánynak mérlegelni kellett, hogy ne halassza-e a döntést Magyarország EU elnöksége utáni időszakra. Mérlegelni kellett azt, hogy nem szerencsés, ha az EU soros elnökségét betöltő ország konfliktusban áll valamelyik szomszédjával.

A kormány 2010. július 16-án Wetzels Tamás jogászt jelölte ki a kettős állampolgársággal kapcsolatos feladatok végrehajtásáért felelős miniszteri biztosnak. Első intézkedései közé tartozott a közbeszerzési pályázatok kihirdetése az egyszerűsített honosításhoz kapcsolódó fejlesztésekről. A KIM Nemzetpolitikai Főosztályának közreműködésével indult el az állampolgárság igénylését segítő tájékoztató honlap. A kormány 830 millió forintot szánt a kettős állampolgársággal kapcsolatos kérelmek befogadásának és feldolgozásának előkészítésére.

Az állampolgársági törvény módosítását nem kísérték hasonló viták, mint amilyenek a státustörvény elfogadását⁴ és a kettős állampolgárságról szóló népszavazást.⁵ A szomszédos államokban élő magyar politikai vezetők többsége üdvözölte a lépést.

4 Kántor Zoltán (szerk.): *A státustörvény: dokumentumok, tanulmányok, publicisztika*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2002.

5 Kántor Zoltán – Majtényi Balázs: A kettős állampolgárság – népszavazás, politikai vita, szakmai érvek. In: Sándor Péter – Vass László – Sándor Ágnes – Tolnai Ágnes (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 2004-ről*. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, Budapest, 2005.; www.kettosallampolgarsag.mtaki.hu (2013-02-22)

A IX. Magyar Állandó Értekezlet

A VIII. Magyar Állandó Értekezlet 2004. évi összehívása után hosszú szünet következett. A módosított állampolgársági törvény szándékára egyértelműen világított rá a 2010. november 5-én Budapesten üléselő IX. Magyar Állandó Értekezlet zárónyilatkozata: a „2010. áprilisi választások politikai és társadalmi következményei lehetőséget teremtenek a magyar nemzet határok feletti újraegyesítésére. Az új politikai rend összekapcsolja a sokszínű magyar nemzetet, amelynek egyenrangú tagjai a magyarországi, a Kárpát-medencei, valamint a diaszpórában élő magyarok. A nemzetpolitikában megvalósuló fordulat egy megújult szemléletet tükröz, amelynek értelmében az elhanyagolt magyar–magyar kapcsolatokat az egymás iránti felelősségvállalás váltja fel.”⁶ A MÁÉRT az a fórum, amely a magyar nemzet egységét szimbolizálja, és arra hivatott, hogy hazánk kormánya és a külhoni magyar politikai pártok és szervezetek képviselői a közösen egyeztetett kérdések végrehajtásáról tárgyaljanak.

A IX. MÁÉRT-re meghívást kaptak a következő szervezetek: Romániából az RMDSZ, az Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács és a Magyar Polgári Párt; Szlovákiából a Magyar Koalíció Pártja; Szerbiából a Vajdasági Magyar Szövetség és a Vajdasági Magyar Demokrata Párt; Kárpátaljáról a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség és az Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetség; Horvátországból a HMDK és a Magyar Egyesületek Szövetsége; Szlovéniából a Muravidéki Magyar Önkormányzati Nemzeti Közösség; Nyugat-Európából a Nyugat-Európai Országos Magyar Szervezetek Szövetsége; az USA-ból az Amerikai Magyar Szövetség és a Magyar Emberi Jogokért Alapítvány (HHRF); Kanadából a Kanadai Magyar Kultúrközpont és a Kanadai Magyar Kulturális Tanács; Latin-Amerikából a Latin-Amerikai Magyar Országos Szervezetek Szövetsége; Ausztráliából az Új-dél-walesi Magyar Szövetség. A szlovákiai Híd–Most nem volt jelen, amit Semjén Zsolt miniszterelnök-helyettes így magyarázott: „a MÁÉRT statútuma világosan kimondja: a nemzeti érdekek képviseletére alakult, legitim magyar szervezetek vehetnek részt az Értekezleten, azaz – sarkosan fogalmazva – csak az etnikai pártok.”⁷ Nem kapott meghívót a Magyarok Világszövetsége sem, amit az kemény hangvételű közleményben tett szövé.⁸

6 A Magyar Állandó Értekezlet IX. Ülésének Zárónyilatkozata. http://bgazrt.hu/_files/NPKI/sajtofigyelo/A%20Magyar%20%C3%81lland%C3%B3%20%C3%89rtekezlet%20IX.pdf (2010-11-05)

7 MÁÉRT ülés pénteken: a Híd–Most-ot nem hívták meg. *Kitekintő.hu* http://kitekinto.hu/karpat-medence/2010/11/02/maert_ules_penteken_a_hid-most-ot_nem_hivtak_meg (2010-11-02)

8 MÁÉRT – A jog lábbal tiprása. *MVSZ Sajtószolgálat* http://mvsz.hu/sajtoszolgalat/20101104_maert.html (2010-11-04)

A Magyar Állandó Értekezlet egyik témája a státustörvény módosításának kérdése volt azzal összefüggésben, hogy azok, akik a módosított állampolgársági törvény alapján igényelnek magyar állampolgárságot, ne veszítsék el a státustörvény biztosította juttatásokat. A megállapodásnak megfelelően a magyar parlament 2011 végén módosította a státustörvényt. „A támogatás feltétele ezentúl az, hogy valaki a szomszédos államokban éljen, s magyar ajkú legyen, de akár magyar állampolgár, akár nem, igényelheti a támogatást. A kedvezmények köre nem változott, minden juttatás ugyanúgy jár majd, mint eddig. A technikai módosítás mellett újdonság, hogy az évi 20 ezer forintos oktatási-nevelési támogatás az óvodásoknak is jár ezentúl; az iskolásoknak pedig ezenfelül egy kétezer forintos taneszköz-vásárlási támogatást is utal a magyar állam.”⁹

A IX. MÁÉRT zárónyilatkozata általános stratégiai alapelveket és az adott szomszédos országok problémáira vonatkozó elvi állásfoglalásokat tartalmazott. Az általános elvi kérdések közül az aláírók első helyen az autonómiát emelték ki: „Állást foglalnak az autonómia különböző formái mint stratégiai célkitűzés mellett, mivel ezáltal látják leginkább biztosítotttnak azt, hogy magyarként teljes életet lehessen élni a Kárpát-medencében, és ezt tekintik a határon túlra szakadt magyarság nemzeti megmaradása legfőbb biztosítékának.” A résztvevők kifejezték egyetértésüket az állampolgársági törvény módosításával: „a magyar állampolgárság könnyített megszerzésének lehetősége új esélyt jelent a magyarság számára. A kulturális értelemben összetartozó nemzetet ez a jogszabály közjogi egységgé formálja.”¹⁰

A MÁÉRT-en részt vevő pártok kivétel nélkül aláírták a zárónyilatkozatot.¹¹ Szabó Vilmos MSZP-s képviselő felhívta a figyelmet arra, hogy a MÁÉRT szocialista párti résztvevői különvéleményt fogalmaztak meg, melyben jelzik, hogy 2002 és 2010 között is „megvoltak a fórumok, ahol a nemzeti egység megnyilvánulhatott és a külföldön élő magyarság is kifejezhette véleményét.”¹²

A külföldi reakciók közül Jan Slota nyilatkozata volt a legélesebb: „Magyarország terjeszkedése Európában szokatlan, s az a szemtelenség, amellyel megpróbálja megnyerni a szomszédos országokban élő magyarokat a (magyar) állampolgárság

9 Módosult a státustörvény: maradnak a kedvezmények. *Kitekintő.hu* http://kitekinto.hu/karpat-medence/2011/01/10/modosult_a_statustorveny_maradnak_a_kedvezmenyek (2011-01-20)

10 A Magyar Állandó Értekezlet IX. Ülésének Zárónyilatkozata, i. m.

11 Az értekezletet követő parlamenti ülésnapon kormányoldáról Semjén Zsolt mutatta be röviden annak lényegét, Harrach Péter pedig elmondta, hogy a nemzeti egység megjelenítését látja a MÁÉRT megújításában. Az ellenzéki felszólalók közül Schiffer András, az LMP frakcióvezetője szónokolta, hogy a Híd-Most nem kapott meghívást, bár a párt többnyire a magyar szavazatoknak köszönhetően jutott be a szlovákiai törvényhozásba. Vona Gábor, a Jobbik frakcióvezetője a Székely Nemzeti Tanács, a Magyarok Világszövetsége és a délvidéki Magyar Remény Mozgalom meghívását hiányolta.

12 Szabó Vilmos a MÁÉRT-ről. *MSZP.hu* <http://mszp.hu/belfold/bovebben/szabo-vilmos-a-ma-ert-rol-1> (2010-11-08)

felvételére, nemzetiségi viszályokat szít. Ezek beláthatatlan következménnyel járhatnak a Magyarországgal szomszédos országok számára.”¹³

Összegzés

A kettős állampolgárságról szóló törvény – a státustörvényhez hasonlóan – kulturális értelemben vett egységes magyar nemzet formulát használja. A tipológiák, dichotómiák felállítása ugyanis nem pontosítja a nemzet fogalmát. Szemléletváltásra van szükségünk: a nacionalizmusra kell összpontosítanunk, azt kell megvizsgálnunk, hogy a nemzet- és államépítés folyamatában egy adott állam politikai elitjei miről vitatkoztak a nemzet kérdésében, és milyen nemzetkonceptió alapján intézményesítették az államot. Ez az elmúlt évtizedekben a politikai érdekeknek megfelelően történt. A politikai, illetve kulturális nemzet fogalmak helyett helyesebb a politikai vagy kulturális nemzet eszméjén alapuló politikáról beszélni. A politikai vagy a kulturális nemzet egyedüli helyességéből való kiindulás már önmagában is normatív választás, s e választás már magában hordja a gondolkodás végeredményét: nem a gondolatmenet, hanem a kiinduló-posztulátum határozza meg a következtetéseket. A két szignifikáns (státustörvény, kettős állampolgárság) vita – egyáltalán nem meglepő módon – nem vezetett a magyarországi belpolitikai álláspontok közeledéséhez; az eredeti álláspontokat megerősítette, egyrészt az egymással ellentétben álló célok és szándékok miatt, másrészt mivel a kiinduló – dogmaszerű nemzet-meghatározás – választásból sem a politikai, sem a tudományos logika nem enged más következtetést, mint a kiindulópont igazolását.

Az állampolgársági törvény módosítása és legitimálása a Magyar Állandó Értekezlet nemzetpolitikai irányváltást jelez. Korai értékelni ennek az átalakításnak a következményeit, annyi viszont állítható, hogy ez nem vezetett elvi és/vagy elméleti vitákhoz, a politikai vita inkább pragmatikus kérdések körül forog. A politika szereplőit nem köti a tudományos objektivitás követelménye. A nemzet kérdése a politikában akkor kerül terítékre, amikor egy adott állam vagy kormány a nemzeti kisebbségek kérdését kívánja saját doktrínájának megfelelően rendezni (vagy nem rendezni), amikor a határokon kívül élők számára kíván valamilyen jogokat (kedvezményeket vagy támogatást) biztosítani, vagy amikor a pártok belpolitikai hasznot remélnek egy adott nemzet-konceptió intézményesítéséből. A gyakorlatban ez a három kérdés a leggyakrabban együttesen jelentkezik. Míg egy tudományos meghatározásnak nincsenek gyakorlati következményei, ez nem igaz a politika meghatározásai esetében.

13 Pagonyi Judit: Slota: Magyarország nemzetiségi viszályokat szít és átrendezné Európát. *Duna TV* <http://www.dunatv.hu/otthon/slota-maertrol.html> (2010-11-10)

Újabb bizonytalanságok az állampolgárság születéskori keletkezése körül

Az első állampolgárságát (állampolgárságait) rendszerint minden ember – ha a hon-
talan gyerek igen ritka esetétől eltekintünk – születésekor szerzi meg. A magyar jog
az állampolgárság születéskori megszerzését, annak később történő megszerzésétől
terminológiailag is megkülönbözteti: a szülés az állampolgárság(ok) „keletkezését”
eredményezi, később az ember „szerzés” (honosítás) útján válhat magyar állampol-
gárrá.² Ez a különbségtétel a francia³ és a belga⁴ jogban is megtalálható. Más jog-
rendszerek egységesen a „megszerzés” fogalmát használják, így például a német,⁵ az
osztrák,⁶ a svájci⁷ (e három államban: „Erwerb der Staatsangehörigkeit”), a liechten-
steini („Erwerb des Landesbürgerrechts”)⁸ vagy a brit („acquisition of British citi-
zenship”).⁹ Ezekről a terminológiai finomságoktól függetlenül a legtöbb jogrendszer

1 Kelet-európai Jogi Intézet [Institut für Ostrecht] (München-Regensburg).

2 Állampolg. tv. 1. § (1) bek., 3. §, 4. §. Vö.: A magyar állampolgárságról szóló 1993. évi LV. tv.

3 A Code Civil 17. cikke szerint a francia állampolgárság a törvény erejénél fogva, pl. születéssel
keletkezik („*est attribuée*”); vagy kérelemre lehet megszerezni („*s’acquiert*”).

4 Az 1984. június 28-án kelt belga állampolgársági törvénykönyv (Code de la nationalité belge /
Wetboek van de Belgische nationaliteit) 1. cikke.

5 Az 1999. július 15-én kelt állampolgársági törvény (Staatsangehörigkeitsgesetz, a továbbiakban:
StAG) 3. §-a.

6 Az 1985. évi, az osztrák állampolgárságról szóló szövetségi törvény (Bundesgesetz über die
österreichische Staatsbürgerschaft) 6. §-a.

7 Az 1952. szeptember 29-én kelt, a svájci polgárjog megszerzéséről és elvesztéséről szóló szö-
vetségi törvény (Bundesgesetz über Erwerb und Verlust des Schweizer Bürgerrechts – Bürger-
rechtsgesetz) I. fejezet A. pontja.

8 Az 1934. január 4-én kelt, az országpolgárjog megszerzéséről és elvesztéséről szóló törvény
(Gesetz über den Erwerb und Verlust des Landesbürgerrechts – Bürgerrechtsgesetz) 1. § (1)
bek.

9 Az 1981. évi brit állampolgársági törvény (British Nationality Act) 1. fejezete.

a születéskori megszerzésre nézve egyszerűnek látszó szabályokat tartalmaz: a gyermek születéssel a születési helye szerinti állampolgárságot szerzi meg (*ius soli*), vagy/és a gyermek születéssel minden szülőjének – adott esetben csak egy szülőnek, azaz az apának vagy az anyának – az állampolgárságát szerzi meg (*ius sanguinis*).

A vázolt szabályok egyszerűsége ellenére bizonytalan helyzetek keletkezhetnek, amelyre az állampolgársági jog válaszolni kényszerül. Néhány „klasszikus” bizonytalanságra régóta bevált megoldásokat találunk. Ha például a gyermek apjának személye ismeretlen vagy nem biztos, akkor jogi vélelmek (az anya férjét a gyermek apjának kell tekinteni; ez adott esetben akkor is áll, ha a házasságot csak a gyermek fogamzását vagy születését követően kötik), vagy hatósági, illetve bírósági ténymegállapítási eljárások (apaság elismerése, apaság a gyermek, az anya vagy az érintett férfi indítványára vagy hivatalból történő tisztázása)¹⁰ orvosolhatják a problémát. Ha a gyermek születési helye és/vagy szülei ismeretlenek, a lelenckre vonatkozó speciális szabályok a megtalálás helye szerinti állampolgárság megszerzéséről gondoskodnak.¹¹

Az elmúlt években ezen „klasszikus” eseteken felül olyan új kérdések kerültek a német bíróságok elé, amelyek eddig még meg nem válaszolt bizonytalanságokra hívják fel a figyelmet. A továbbiakban bemutatjuk a német bíróságok döntéseit és elemezzük, hogy a magyar jog szerint mi lenne a válasz ezen újszerű problémákra.

Az első kérdés: a magzat állampolgársága

Az állampolgárság keletkezését a *ius soli* és a *ius sanguinis* alapszabálya egyaránt a születéshez kapcsolja. A bautzeni fellebbviteli közigazgatási bíróságnak 2009-ben abban a kérdésben kellett állást foglalnia, hogy a gyermek már a születés előtt is rendelkezik-e állampolgársággal.¹² A polgári jog bizonyos körülmények között elismeri, hogy a méhmagzatnak jogai lehetnek. A születéssel keletkező jogalanyiség ún. „Vorwirkung”-jaként (előzetes hatás) a német Polgári törvénykönyv (BGB) bizonyos előírásai¹³ és a magyar Ptk. 9. §-a – az élve születés feltétele mellett – egyaránt lehetővé teszi a gyermek jogszerzését.

A közjog általában és az állampolgársági jog különösen a méhmagzat előzetes jogalanyiségát, jogszerzését nem szabályozza. Ezek a jogterületek mind Németországban, mind Magyarországon abból indulnak ki, hogy az ember csak a születé-

10 Ezen eljárások célja legtöbbször jogi, nem biológiai tények megállapítása: meg kell állapítani, ki számít a jog értelmében a gyermek apjának, aki nem feltétlenül azonos a gyermek biológiai apjával.

11 Pl. a magyar Állampolg. tv. 3. § (3) bek. b) pontja.

12 Oberverwaltungsgericht Bautzen 2009. június 22-én kelt döntése, ügyszám 3 D 79/08.

13 Pl. az 1896. augusztus 18-án kelt Polgári Törvénykönyv (Bürgerliches Gesetzbuch; a továbbiakban: BGB) 844. §-a (kártérítés), 331. §-a, 1923. §-a, § 1963. §-a, 2141. §-a (öröklés).

se után (közjogi) szerezhethet jogokat, és nem engedik, hogy a jogalanyiség a születés előtti időre visszavetíthető legyen. Ezért a bautzeni fellebbviteli közigazgatási bíróság a 2009. évi döntésében terra incognita-ra kényszerült merészkedni.

Az eset tényállása

A felperes, a születendő gyerek édesanyja vietnámi állampolgár, aki keresetét Németországból való kiutasítása ellen nyújtotta be. Mivel saját jogán nem maradhatott Németországban, azzal érvelt, hogy a születendő gyereke német állampolgár lesz, mert az apaságot egy német férfi már elismerte. Mint jövőbeni német állampolgár, a méhmagzat is a Grundgesetz¹⁴ 11. cikkében minden német javára biztosított tartózkodási joggal rendelkezik, és ha a méhmagzat jogában áll a németországi tartózkodás, a terhes anyja is maradhat Németországban.

A német jog megoldása

A bíróság először kétségbe vonta, hogy a méhmagzat német állampolgár lenne. Az anya férje cseh állampolgár, és amíg a házasság fennáll, addig kívülálló férfi apasága csak annak hivatalos megállapítását követően vehető jogilag figyelembe. A hivatalos megállapítási eljárás azonban minden bizonnyal a születésig nem bonyolítható le, amiért várható, hogy a gyerek születésekor az anyja és annak férje után szerzi meg a vietnámi és a cseh állampolgárságot, és csak legfeljebb később, az apaság tisztázása után válhat német állampolgárrá (ilyen esetben azonban visszaható hatállyal). Ezeket a kételyeket azonban a bíróság nem bírálta el, mert végül is nem tekintette ügydöntőeknek.

A bautzeni bíróság érdemben azt vizsgálta meg, hogy van-e a méhmagzatnak állampolgársága. Erre nemleges választ adott, mert a német StAG 3. § (1) bek. 1. pontja, 4. §-a fogalmazása egyértelműen úgy rendelkezik, hogy a német állampolgárság „durch die Geburt” (születéssel) keletkezik. Születése előtt a magzat – jogi személyiség híján – nem lehet német állampolgár.

A bíróság a jövőbeni állampolgárság „előhatásaként” még várományszerű védelmet sem ismert el. A születéskor keletkező állampolgárság nem eredményez „előrehozott jogkövetkezményeket”, ezért a méhmagzat jövőbeni német állampolgárságából semmilyen tartózkodási jog vagy más jogosítvány nem vezethető le. A bíróság szerint esetleg más a helyzet, ha az anyát olyan országba akarják kiutasítani, ahonnan a jövőbeni német állampolgár születése után nem térhetne vissza, aminek következtében Németországba való beutazási és tartózkodási joga megghiúsulna. Mivel az adott esetben a nőt a szomszédos Cseh Köztársaságba akarták kiutasítani, ez a veszély nem fenyegetett.

14 A Németországi Szövetségi Köztársaság Alaptörvénye (Grundgesetz), kelt 1949. május 23-án.

A bírósági döntés lényege: a német állampolgárság csak a születés időpontjában keletkezik. Születése előtt a leendő német állampolgár jövőbeni állampolgárságából semmilyen várományt, semmilyen jogosítványt és semmilyen különös védelmet nem vezethet le.

A magyar jog mit mondana?

A magyar jog kiindulópontja a némethez hasonló: az Alaptörvény G) cikk (1) bekezdés szerint a magyar állampolgár gyermekének állampolgársága a „születéssel” keletkezik. Elhamarkodott lenne azonban arra következtetni, hogy a keletkezési szabály azonos fogalmazása azonos jogkövetkezményekhez vezet. Jóllehet azonos fogalmazású a két keletkezési tényállás, a jogszabályi környezetük eltér a német és a magyar jogban.

Egyrészt a magyar személyi jog széles körben elismeri a méhmagzat előrehozott (előrevetített) jogalanyiságát. A Ptk.¹⁵ 9. §. első mondata szerint a „jogképesség az embert, ha élve születik, fogamzásának időpontjától kezdve illeti meg”. A 2014. március 15-én hatályba lépő új Ptk.¹⁶ 2:2. § (1) bekezdés azonos szabályt tartalmaz. Mialatt a magyar magánjogban a méhmagzat jogképessége (az élve születés bontó feltétele mellett) alapelv, a német magánjogban azonban kivétel: a BGB tételesen felsorolja azokat az eseteket, amikor a méhmagzat jogokat és köteleességeket szerezhethet. A méhmagzat állampolgárságát el nem ismerő bautzeni döntés ezért összhangban áll a német személyi jog alapelvével.

Magyarországon azonban a törvényhozó a méhmagzatot messzemenő jogképességgel látja el. A személyi jog a polgári jog részét képi ugyan, de a személyi jog előírásai a közjogban is hatnak. Ahhoz, hogy általában a közjogban vagy különösen az állampolgárság megszerzését szabályozó jogban a személyi jog alapelvétől eltérő szabály érvényesüljön, egyértelmű törvényhozói döntés vagy ennek híján jó értelmezési érvek kelljenek.

A magyar állampolgársági törvény szerint a gyerek állampolgársága születésekor keletkezik. Ez a konstrukció arra utal-e, hogy itt nem jogok szerzéséről van szó, amiért a megszerzés és kötelezettségvállalás képességére vonatkozó¹⁷ jogalanyiság nem mértékadó? A német jog azon esetei, amelyekben a méhmagzat kivételesen jogokat szerezhethet, és pedig a kártérítés és az öröklés, olyan tényállások, amelyek az érintett nyilatkozata, akarata nélkül hoznak létre jogokat. Ugyanez áll a magyar állampolgárságra is: ha megvannak a feltételek, születéssel ipso iure keletkezik. A német BGB példája azt mutatja, hogy a születés előtti megszerzés nem a méhmagzat akaratán múlik, hanem a méhmagzat akaratától függetlenül bekövetkező jogkövetkezmény – és

15 1959. évi IV. tv.

16 2013. évi V. tv.

17 A ma hatályos Ptk. 8. § (1) bek.

ez áll az állampolgárságra is: születéskor ipso iure keletkezik. Az, hogy a kedvezményezett élhet az így létrejött jogi előnyével vagy státuszával, mégis a jogalanyisága, jogi személyisége függvénye; következésképpen a jogszerzés csak akkor valósul meg, ha a jogalany élve születéssel világra jön. Ez világosan mutatja, hogy az eo ipso keletkező jogok és státuszok esetében is a magzat jogalanyisága döntő szerepet játszik. Ezért a magyar állampolgárság méhmagzatkori keletkezése attól a kérdéstől függ, hogy jogalany-e a méhmagzat.

Ahogy láttuk, a magyar személyi jog erre a kérdésre nagyjából igenlő választ ad. Az alkotmányjog szintén alátámasztja ezt a lehetőséget. Egyrészt az Alaptörvény XV. cikk (1) bekezdés 2. mondata szerint minden ember jogképes.¹⁸ Az „ember” fogalom értelmezésétől függ, vajon a méhmagzat is az alkotmány erejénél fogva rendelkezik-e jogképességgel.¹⁹ A terhességmegszakítással kapcsolatban az Alkotmánybíróság kimondta, hogy erre a kérdésre közvetlen válasz az alkotmányból nem vezethető le, amiért elsősorban a törvényhozó dönthet, hogy az ember fogalmát a magzatra is kiterjeszti-e.²⁰ Ezt az egyébként helyes²¹ érvelést lehet és kell a méhmagzat jogalanyiságára is vonatkoztatni. Ezek szerint Alaptörvény XV. cikk (1) bekezdés 2. mondata a magzatra nézve semleges, a törvényhozónak és annak híján a jogalkalmazónak, jogértelmezőnek szabad kezét ad. Ennek következtében a magzat állampolgárságára nézve az Alaptörvény ezen rendelkezéséből egyértelmű választ nem vonhatunk le.

Másrészt az Alaptörvény II. cikk 2. mondata kifejezetten a magzatot részesíti védelemben. A régi alkotmány hasonló szabályt nem tartalmazott; ez az újítás az alkotmányozó válasza az említett alkotmánybírói határozatra.²² 2012 óta maga az alkotmány a magzat védelmét mondja ki. Az Alaptörvény II. cikk 2. mondata szó szerint csak a magzat életét védi, amivel az AB második abortusz-döntésére reagál. A méhmagzat más jogaira, például a jogalanyiságára, állampolgárságára szó szerint nem vonatkozik. Ezt a rendelkezést azonban úgy lehet felfogni, hogy alkotmányos alapelveként a magzat messzemenő védelmet élvez, így az Alaptörvény II. cikk

18 A régi Alk. 56. §-a azonos szabályt tartalmazott.

19 Majtényi Balázs: A jogképesség In: Jakab András (szerk.): *Az Alkotmány kommentárja*. 2. kötet. Századvég, Budapest 2009. 56. § 4–18. margószám szerint az Alk. 56. §-ban említett jogképesség kizárólag a magánjogra vonatkozik, nem a közjogra. Ez a vélemény annyiban helyes, hogy az Alk. 56. §-a nem szabályozza az alapjogképességet, hiszen erről más alkotmányhelyek szólnak. Helytelen azonban ez a következtetés, hogy a kieső alapjogképesség miatt a jogképesség általában csak a polgári jogra vonatkozik; az Alk. 56. §-a semmilyen okból sem így értelmezhető, hogy a (sima, nem alkotmányjogi) közjogi jogképességre, pl. közigazgatási jogviszonyokban, nem vonatkozik.

20 48/1998. (XI. 23.) AB határozat.

21 Halmi Gábor – Tóth Gábor Attila: *Emberi jogok*. Osiris, Budapest 2003. 339–347.; Küpper Herbert: Das zweite Abtreibungsurteil des ungarischen Verfassungsgerichts. *Osteuropa-Recht* 2/1999. 151–169.

22 Hámori Antal: A születés előtti emberi élet alkotmányos védelme (alkotmányozás, alkotmánybíráskodás). *Magyar Jog* 2012. 1. szám 17–27.

2. mondata *pars pro toto* gyanánt csak az életet említi, de az nem korlátozódik az élethez való jogra. Ha ezt az érvelést elfogadjuk, akkor az Alaptörvény II. cikk 2. mondata miatt az Alaptörvény XV. cikk (1) bekezdés 2. mondatát úgy kell értelmeznünk, hogy az „ember” fogalma a magzatot is magában foglalja. A G) cikk (2) bek. általános védelmi kötelezettséget ír elő a magyar állam számára; e köteleesség kedvezményezettjei a magyar állampolgárok. Ez a rendelkezés szoros kapcsolatot létesít az állampolgárság és az állami védelmi köteleesség között. Ha a G) cikk (2) bekezdést a II. cikk 2. mondata fényében értelmezzük, a magzat védelméhez az is hozzátartozik, hogy a magzat, mint jövőbeni magyar állampolgár vagy már teljes körű állampolgársággal rendelkezik, vagy a jövőbeni állampolgárságából születése előtt már a magyar államnak az ő védelmére való kötelezettsége vezethető le. A magyar állam védelmére való jog magában foglalná azt is, hogy a magyar állam területén tartózkodhat a méhmagzat.²³ Mivel a méhmagzatot nem lehet szétválasztani az anyjától, a magzat tartózkodási joga szükségképpen a nem magyar állampolgárságú anyjára is kiterjed, hiszen különben meghíúsulna a magzat védelemhez való joga.

Végeredményben azt állapíthatjuk meg, hogy a magyar jogban a válasz nem olyan egyértelmű, mint a német jogban. A német jogban a StAG-nak nemleges választ eredményező szó szerinti értelmezése nem vet fel különös aggályokat sem az alkotmányra nézve, sem a polgári jogi személyi jogra nézve. Magyarországon azonban a „születéssel” kifejezés szó szerinti alkalmazása ezen a jogszabályhelyen ellentétbe kerülne a személyi jog alapvető, a méhmagzat jogalanyiságát széles körben elismerő alapszabályával. Ezen kívül az alkotmányjogi vonatkozásokat is lehet úgy értelmezni, hogy a méhmagzat, ha nem is élvezi a teljes állampolgárságot, de legalább a leendő állampolgárság előhatásából eredő védelemben részesül. Feltehető azonban, hogy a még mindig nagyon pozitivistá magyar bírói gyakorlat²⁴ – a polgári jogi és

23 A magyarországi tartózkodási jog az Alaptv. XIV. cikk (2) bekezdése szerint nagyon szorosan kapcsolódik az állampolgársághoz, sőt: az, hogy az állampolgár Magyarországon tartózkodhat és tartózkodik, annak a ténybeli feltétele, hogy a magyar állam teljeskörű védelmében részesíthesse az egyént. Külföldön csak a számottevően gyengébb diplomáciai és konzuli védelem megvalósulhat (Alaptv. XXVII. (2) bek.). Az Alaptv. szerinti állami védelmi kötelezettségről ld. Jakab András: *Az új Alaptörvény keletkezése és gyakorlati következményei*. HVG-ORAC, Budapest 2011. 189., 228.; Küpper Herbert: *Ungarns Verfassung vom 25. April 2011. Einführung – Übersetzung – Materialien*. Studien des Instituts für Ostrecht München, 70. Peter Lang Verlag, Frankfurt/Main, 2012. 49–50., 133–134.; Küpper Herbert: *Zwischen Staatspaternalismus, Kollektivismus und liberalem Individualismus: Normative Grundlagen des Menschenbilds im neuen ungarischen Grundgesetz*. In: Csehi Zoltán – Schanda Balázs – Sonnevend Pál (szerk.): *Viva Vox Iuris Civilis. Tanulmányok Sólyom László tiszteletére 70. születésnapja alkalmából*. Xenia, Budapest, 2012. 215–239. (233–236.)

24 Blutman László: *Bírói jogalkalmazás és szöveghű értelmezés. Jogesetek Magyarázata* 2010. 4. sz. 94–104.; Jakab András – Hollán Miklós: *Die dogmatische Hinterlassenschaft des Sozialismus im heutigen Recht: Das Beispiel Ungarn. Jahrbuch für Ostrecht* 46 (2005) 11–40. (22–24.); Küp-

alkotmányjogi kételyeket figyelmen kívül hagyva – nem merészkedik túl a szó szerinti értelmezésen.

A második kérdés: az anya személye

A római jog óta köztudomású, hogy „*mater semper certa est*”. A technikai fejlődés azonban ezt a régi bizonyosságot is kétségbe vonta. A modern reprodukciós eljárásoknak köszönhetően más lehet az a nő, „aki az eljárás lefolytatásához ivarsejtet vagy embriót adományozott”²⁵ (az ún. genetikai anya), mint az a nő, „aki megszületett”²⁶ a gyereket (az ún. szülőanyja vagy béranya²⁷). Amennyiben a gyerek állampolgárságát az anya után szerzi meg, vagy mindkét nő szóba jöhet, az azzal az eredménnyel járhat, hogy eltérő állampolgárság esetén a gyereknek két anyja után kettős állampolgárság keletkezik; vagy a jognak meg kell határoznia, hogy a két nő közül melyik a jogi értelemben vett anya. Ilyenkor csak a jogi anya után keletkezik a gyerek állampolgársága; a másik nő állampolgárságát nem szerzi meg, legálabbis nem születésekor. Erről 2011-ben a berlini közigazgatási bíróságnak és 2012-ben a stuttgarti ítéltáblának kellett döntenie.²⁸

Az esetek tényállása

Mindkét esetben német asszony volt a genetikai anya, aki ivarsejtjét más, külföldi állampolgárságú nővel hordatta ki. Mivel Németországban tilos a béranyaság, a német nők külföldi nőket kerestek fel, a terhesség és a szülés külföldön történt meg. A berlini esetben a gyerek Indiában indiai állampolgárságú nőtől született, a stuttgarti esetben azonban USA-ban amerikai állampolgárságú nőtől. Mindkét esetben a német genetikai anya a gyereket a német hatóságokkal német állampolgárként akarta elismertetni. Mindkét bíróság visszautasította a kérelmet.

per Herbert: *Einführung in das ungarische Recht*. JuS Schriftenreihe Bd. 186. C. H. Beck, München – Bécs, 2011. 30–31.

25 Így szó szerint a 2009. évi, hatályba nem lépett Polgári törvénykönyv (ld. 14. lj.) 3:122. § (4) bek., 3:125. § (2) bek.

26 2009. évi Ptk. 3:122. § (1) bek.

27 Vékás Lajos (szerk.): *Szakértői Javaslat az új Polgári Törvénykönyv tervezetéhez*. Complex, Budapest 2008. 3:122. §, 497. old., még a „pótanyaság” és a „dajkaanyaság” között tesz különbséget.

28 Verwaltungsgericht Berlin 2011. április 15-én kelt döntése, ügyszám 23 L 79.11, közzétéve: IP-Rax 2012. 548–549.; Oberlandesgericht Stuttgart 2012. február 7-én kelt döntése, ügyszám 8 W 46/12, közzétéve: StAZ 2012, 209.

A német jog megoldása

A német StAG nem nyilatkozik az anya személyéről. A StAG 4. §-a semlegesen a „szülő” szót használja. Speciális állampolgársági jogi szabály híján az általános szabály érvényesül. 1997 óta a német BGB 1591. §-a úgy rendelkezik, hogy „a gyermek anyja az a nő, aki megszülte”. Ezzel a német törvényhozó átvette az azonos szövegű osztrák szabályozást, amelyet az ABGB 137b §-a már 1992 óta tartalmaz.²⁹

A családjog előírása az állampolgársági jogban is mértékadó. Ezért a német állampolgárságú genetikai anya után nem keletkezik német állampolgárság. Ez akkor is érvényes, ha a gyermek születése óta a genetikai anyjánál él, aki így egyben a gyermek „szociális anyja” is: a szociális anyaság az állampolgárság szempontjából közömbös tényező. Azt, vajon a külföldi béranya után vagy az apa után vagy a születési hely után keletkezik-e más állampolgárság, a béranya,³⁰ illetve az apa állampolgársága szerinti állam joga, illetve a születési hely szerinti állam joga határozza meg. Erről a külföldi állampolgárságról német hatóság vagy bíróság nem dönthet, rendelkezhet.

A bíróságok hangsúlyozták, hogy a genetikai anya a gyermek örökbefogadása útján gondoskodhat arról, hogy a gyermek majd az örökbefogadással megszerzi a német állampolgárságot.³¹ Mivel az anya mindkét esetben már a szociális anya szerepét töltötte be, az örökbefogás valószínűleg probléma nélkül lebonyolítható.

A magyar jog mit mondana?

Ilyen reprodukciós eljárásnak Magyarországon sincs helye, amiért várható, hogy magyar nők – mint a német nők – külföldi nőhöz fordulnak születendő gyermekük kihordatása érdekében. Ilyenkor a gyermek magyar állampolgár lesz-e?

Az Alaptörvény G) cikk (1) bekezdése csak „magyar állampolgárt” említ, az állampolgársági törvény 3. §-a „szülőt”. Az anya kilétéről ezek a jogszabályhelyek nem rendelkeznek. A német joggal és a legtöbb európai jogrendszerrel ellentétben a ma-

29 A legtöbb európai országban hasonló szabály érvényesül, pl. a francia Code civil 311-9, 311-25 cikkei vagy a holland Burgerlijk Wetboek 1:198 cikke.

30 Ha a béranya olyan állam polgára, amely joga szerint a gyermek anyja a genetikai anya, akkor ezen állam jogát és az ezen a jogon alapuló anyai státuszt Németországban nem lehet elismerni, mert ez a jogi megoldás a német közrendet sérti: Verwaltungsgericht Berlin (berlini közigazgatási bíróság) 2012. szeptember 5-én kelt döntése, ügyszám 23 L 283.12, közzétett in: StAZ 2012, 382. Ebben az esetben a béranya ukrán állampolgár, és az ukrán jog alapján a gyermek anyjának az ivarsejtet adományozó nő számít. Ennek megfelelően az Ukrainában ukrán béranyától született gyermek anyja gyanánt az ukrán hatóságok a német állampolgárságú genetikai nőt jegyezték be. Ez a bejegyzés Németországban elismerhetetlen, és a gyermek német genetikai anyjától nem szerzi meg a német állampolgárságot.

31 A StAG 6. §-a értelmében az örökbefogadási kérelem benyújtása időpontjában kiskorú örökbefogadott az örökbefogadás jogerőssé válásakor megszerzi a német állampolgárságot, ha az örökbefogadó német állampolgár.

gyar jog az anya pozitív meghatározását nem tartalmazza.³² A Csjt.³³ 40. § (3) bekezdés csak azt a nőt zárja ki az anyaság bírósági megállapításától, aki reprodukciós eljárás keretében „az eljárás lefolytatásához ivarsejtet vagy embriót adományozott”.

Ennek következtében magyar bíróság a genetikai anya anyaságát nem állapíthatja meg. Ennek megfelelően az állampolgársági törvény 3. § (2) bekezdése szerinti visszaható hatállyal a gyermeknek nem lehet magyar állampolgársága. Ez a törvényhely rendelkezik az családjogi helyzet utólagos tisztázásáról és megváltoztatásáról: apai elismerés, apaság és anyaság bírósági megállapítása, szülők házasságkötése. Ha a születéskor bizonytalan az anya kiléte, akkor később a genetikai anya anyaságának bírósági megállapítása révén a helyzetet nem tisztázhatja; ezt a bírósági megállapítást Csjt. 40. § (3) bekezdése tiltja – legalábbis magyar bíróság számára; a külföldön külföldi bíróság által történő megállapítást ez a szabály nem akadályozhatja meg.

Az állampolgársági törvény 3. § (2) bekezdése csak a lehetséges esetek egy részét szabályozza. Ha a gyerek születésekor nem ismeretlen a szülőanya és a genetikai anya kiléte, nem a 3. § (2) bekezdése lesz mértékadó, hanem az Alaptörvény G) cikk (1) bekezdés 1. mondata: „Születésével a magyar állampolgár gyermeke magyar állampolgár.” Ez a szabály a gyerek születésére vonatkozik, amit úgy lehet értelmezni, hogy a gyereket megszülő nő az állampolgársági jog szerinti anya. Ez az értelmezés összhangban áll az igen hézagossal, de a genetikai anya anyaságának jogi jelentőséget nem tulajdonító Csjt. 40. § (3) bekezdés alapgondolatával. Ezen kívül a legtöbb európai ország megoldásával is összhangban áll, ami önmagában nem mértékadó érv, de alátámaszthatja ezt az értelmezést.³⁴ A jelenleg hatályos jogból levezett értelmezés alátámasztására azonban az egykori *lex ferenda* alkalmas.

Végeredményben megállapítható, hogy a magyar bíróság ugyanazt a megoldást választaná, mint a német bíróságok. Mivel a hatályos magyar családjog az anya kilétét nem szabályozza kimerítően, a magyar bíróság nagyobb mértékben szorul jogértelmezésre és jogfejlesztésre, amiért döntése gyengébb dogmatikai talajon állna, mint az egyértelmű tételes jogra hivatkozni tudó német bíróságé.

A gyerek örökbefogadása a magyar genetikai és adott esetben szociális anya számára is gyakorlati megoldást nyújt. Mialatt a német jog szerint maga az örökbefogadási határozat a német állampolgárságot adományozza, a magyar állampolgár által örökbefogadott gyerek nem kapja meg automatikusan a magyar állampolgárságot,

32 Az osztrák és német jog mintájára a hatályba nem lépett 2009. évi Ptk. 3:122. § (1) bekezdés pozitív meghatározást tartalmaz: „A gyermek anyja az a nő, aki megszülte.”

33 A házasságról, a családról és a gyámságról szóló 1952. évi tv.

34 Az ún. „jogösszehasonlító értelmezés” jelentéséről ld. Jakab András: *Az alkotmányértelmezés módszerei*. Századvég, Budapest, 2008. 3–36.; Jakab András: *Az Alkotmány kommentárjának feladata* In: Uő. (szerk.): *Az Alkotmány kommentárja...* (2009) i. m. 1. kötet. 72–75. margószám; Tóth J. Zoltán: A pozitív jogi normák bírói értelmezésének módszertana. *Jogtudományi Közlöny* 2012. 3. sz. 93–109 (108).

hanem az állampolgársági törvény 4. § (7) bekezdése értelmében kedvezményesen honosítható.³⁵

A harmadik kérdés: apai elismerés nő részéről

A *ius sanguinis* rendszerekben a gyerek születéskor állampolgárságát mind anyjától, mind apjától szerzi meg. Mialatt az anyaság sokáig bizonytalanságokra nem adott okot, az apaság mindig bizonytalan volt. A fentebb idézett római jogi tétel teljes szövege a következő: „*mater semper certa est, pater semper incertus est*”. Sok jogrendszer – legtöbbször megdönthető – törvényi vélelem alapján abból indul ki, hogy az anya férje a gyerek apja (jogi apaság). Amennyiben megdönthető a jogi apaság vélelme, léteznek a biológiai apaságot és a jogi apaságot összhangba hozó eljárások. Ezen eljárások egyike a biológiai apa részéről tehető apai elismerő nyilatkozat, amely mind a magyar, mind a német jogban létezik.

Ha a jog a jogi és a biológiai apaság között különbséget tesz, az állampolgárság megszerése kérdésében a jogalkotónak döntenie kell, hogy a gyerek melyik apjától szerzi meg állampolgárságát. Amennyiben a biológiai apaság került hivatalos megállapításra, a magyar és a német jog szerint a gyerek biológiai apjától szerzi meg állampolgárságát.³⁶ Ezért az érvényes apai elismerő nyilatkozat kihat a gyerek állampolgárságára. Németországban 2009-ben az a kérdés merült fel, hogy érvényes apai elismerést nő is kimondhat-e?

Az eset tényállása

A gyerek apja 1995-ben adományozott ondósejtjével a gyerek anyja 2006-ban reprodukciós eljárás folytán gyereket fogamzott; a szülésre 2007-ben került sor. 1997-ben az apa nemét megváltoztatta, azóta jogi értelemben is nő. Az ondósejt adományozója 2009-ben az anya beleegyezésével elismerte apaságát a megfelelő hatóság előtt. A hatóság kétségbe vonta, hogy olyan személy tehet érvényes apai elismerő nyilatkozatot, aki a gyerek fogamzásakor és az elismerés kimondásakor nem férfi, hanem nő. Az eljáró első, másod- és harmadfokú bíróságok az apai elismerés érvényességét megerősítették.³⁷

³⁵ Legfelsőbb Bíróság, Legf. Bír. Kf. II. 28.576/1999. sz. határozata. Bírósági Határozatok, 2002. 288.

³⁶ Állampolg. tv. 3. § (2) bek., StAG 4. § (1) bek., 5. § 1. pontja.

³⁷ A jogerős határozat: Oberlandesgericht Köln 2009. november 30-án kelt döntése, ügyszám 16 Wx 94/09, közzétéve: StAZ 2010, 45–46.

A német jog megoldása

A német jog ilyen tényállásról kifejezetten nem rendelkezik, amiért a jogot értelmezni kellett. A harmadfokon eljáró kölni ítélőtábla döntését azzal indokolta, hogy az apai elismerés a jogi apaságot a biológiai apasággal hivatott összhangba hozni.³⁸ Az ondósejtet adományozó személy biológiai-genetikai apasága nem volt kétséges. A bíróság szerint az az időpont mértékadó, amikor érdemben történtek meg a jogokat és kötelezettségeket keletkeztető cselekmények. Reprodukciós eljárás esetében ez a cselekmény az ondósejt adományozása, és ezen cselekmény időpontjában a gyermek apja még férfi volt, amiért apaság keletkeztetésére alkalmas ondósejttel rendelkezett. A később bekövetkezett változások az így megalapozott apaságot nem vonják kétségbe, nem változtathatnak rajta.

Ezért nő is érvényes apai elismerő nyilatkozatot tehet. Ennek következtében a gyermek az ondósejt adományozójától is megszerezheti annak állampolgárságát.

A magyar jog mit mondana?

A magyar jog szerint is ezt az esetet csak jogértelmezés alapján lehet megoldani. Az Alaptörvény G) cikk (1) bekezdés a magyar állampolgár gyereke „születésével” magyar állampolgár. A „születésével” időmeghatározás is, de ez az időmeghatározás csak az állampolgárság keletkezésére vonatkozik.³⁹ A keletkezést alátámasztó tényezők a múltban is történhetnek, ami a származás esetében világos: a származást megalapozó fogamzásra kilenc hónappal a születés előtt kerül sor.

Az állampolgársági jog ezen időbeli rugalmasságát az állampolgársági törvény 1. § (4) bekezdése is kifejezésre juttatja – igaz, csak a hatályos jogszabályokra nézve, de a benne rejlő gondolat vagy jogi elv az állampolgárságot befolyásoló tényekre is vonatkoztatható.⁴⁰ Az állampolgársági jog nem akadályozza meg, hogy az állampolgárság keletkezésének alapjául szolgáló apai elismerést és azt, az apaság megalapozásának az időpontjában meglévő körülmények szerint bírálja el a magyar jogalkalmazó.

Az apai elismerő nyilatkozatot szabályozó Csjt. 37. §-ból sem következik más. Csjt. 37. § (2) bekezdése hangsúlyozza, hogy „az a férfi” tehet ilyen nyilatkozatot „akitől a gyermek származik”, azaz a biológiai-genetikai apa. Biológiai apa azonban

38 Ezt nemcsak az általános polgári jog mondja ki, hanem a nemváltoztatást érintő külön jogszabályok is: az 1980. szeptember 10-én kelt, a különös esetekben történő keresztnév változtatásáról és a nemhez való tartozás megállapításáról szóló szövetségi tv. 11. §-a.

39 Ld. korábban.

40 A Legfelsőbb Bíróság vonatkozó gyakorlata ezt a szabályt csak a születés időpontjában érvényes joganyagra vonatkoztatja: LB, KGD 2004.73 határozata, EBH 2001.482 határozata. Ez azonban nem zárja ki, hogy megfelelő jogeset elbírálásakor a magyar bíróságok a tényeket a keletkezési időpontjaik alapján értékeljék.

az a férfi, akinek ondósejtje nemzette a gyermeket, és ahhoz csak az szükséges, hogy az illető az ondósejt adományozásakor férfi legyen; későbbi változások a biológiai származás tényét nem tudják módosítani. Ezért a magyar jogban is az ondósejt adományozója későbbi nemváltoztatás után is az állampolgárságra kiható apai elismerő nyilatkozatot tehet.

Záró gondolatok

Az új technológiák, de az ügyfelek jogi képzelőereje is új kihívásokat teremtenek a jog számára. Mivel az állampolgársági jog szempontjából a származás fontos tényező, szorosan kapcsolódik a családjoghoz. A családot, annak fogalmát érintő ténybeli és jogi változások az állampolgársági jogot is befolyásolhatják. Ezt például a reprodukciós eljárás elterjedése nagyon világossá teszi. Az így felmerülő jogeseteket jogértelmezéssel tudja megoldani az eljáró bíróság. A jogállamiság és a jogbiztonság szempontjából azonban kívánatos, hogy a törvényhozó a családjogot a technikai fejlődéssel, az állampolgársági jogot azonban a családi joggal is jobban összhangba tudja hozni.

Eszközök és eszköztelenségek

BÍRÓ GÁSPÁR¹

„Mi, az Unió államai...”

Az Európai Unióról szóló Szerződés egységes szerkezetbe foglalt változatának 1. cikke szerint a Magas Szerződő Felek – mint nemzetállamok és az Unió tagjai – úgy határoztak, hogy a „szerződés új szakaszt jelent az Európa népei közötti egyre szorosabb egység létrehozásának folyamatában”.² A 3. cikkben a tagállamok újból ki nyilvánítják minden politikai közösség célját, azaz, hogy „az Unió célja a béke, az általa vallott értékek és népei jólétének előmozdítása”. Jelentős az eltérés a társadalmi szerződés klasszikus formájához képest: a szerződő felek nem egyének, hanem nemzetállamok és a haszonélvezők, elsősorban Európa népei. A cikk 2. bekezdése kimondja, hogy az Unióban nincsenek „belső határok”. Ugyanakkor a 4. cikk egyebek mellett megállapítja, hogy az Unió „tisztelőben tartja az alapvető állami funkciókat, köztük az állam területi integritásának biztosítását, a közrend fenntartását és a nemzeti biztonság védelmét. Így különösen a nemzeti biztonság az egyes tagállamok kizárólagos feladata marad.”

Az alábbi gondolatok nem a politikai nemzetnek a kulturális nemzettel vagy nemzetek feletti integrációkkal szembeni leértékelődéséről szólnak, még ha ilyen feltevések mellett elég következetesen is lehet érvelni.³ Itt abból a feltételezésből indulunk

1 ELTE Politikatudományi Intézet (Budapest).

A szöveg a szkopjei American University College 2013. május 16-i éves EU-konferenciájára készült. Angolból fordította Vizi Balázs.

2 Az Európai Unió Hivatalos Lapja, C 83/13. 2010. március 30.

3 Ahogy F. Meinecke megjegyezte *Cosmopolitanism and the National State* c. munkájában: „a politikai nemzetek [...] elsősorban a közös politikai történelem és alkotmány egyesítő erején alap szanak.” A kulturális nemzeteknél „valamilyen közösen megtapasztalt kulturális örökség” számít. Mindazonáltal, teszi hozzá, „a nemzeti vallás vagy egyház kohéziós ereje különösen azoknál az egykori politikai nemzeteknél nyilvánvaló, amelyek, talán már századokkal ezelőtt, elvesztették államiségüket és ennek visszaszerzéséért küzdenek”. Elismeri, hogy „belső vagy külső struktúrájuk alapján a kulturális és politikai nemzeteket nehéz egymástól megkülönböztetni”; Svájcot és Németországot hozza fel példának erre. (Friedrich Meinecke: *Cosmopolitanism and the Natio-*

ki, hogy mind a politikai nemzet, mind az állam mint a politika legmagasabb koncentrációja, jelenleg széttartó, diffúziós folyamatokon mennek keresztül. A nemzet és az állam különös metamorfózison mentek át az elmúlt évszázadok során, amelynek eredményeként megszületett a nemzetállam. Ez az átalakulás a 20. század második felében érte el csúcspontját, és úgy tűnik, az utóbbi húsz évben az entrópia egy sajátos szakaszába jutott. A nemzetállam örökkévalóságának tételét, beleértve azt, hogy az a múlt, a jelen és a jövő generációi közötti legerősebb kapocs, több oldalról is erős kihívások érik.

Az európai nemzetek forradalmakban vagy háborúkban születtek, vagy mindkettőben. Egyes esetekben az állam, mint a rendek és címek hierarchiája, csak megörökölte és magába olvasztotta a nemzetet, mint válogatott egyének testületét, akiket a hagyomány, a kultúra és a (főleg születési) státuszukhoz kapcsolódó sajátos érdek fogott össze. Jelenleg a politikai nemzet egy adott állam állampolgárságával rendelkező egyének összességét foglalja magába, ami nem egyenlő az állam lakosságával. Más esetekben a nemzetet élő hagyományként, kultúráként, közös akaratként és sorsként lehet felfogni, amely megelőzte a beteljesítendő tervet, az államot.

A nemzetállam egyfelől a hagyományt, kultúrát stb. megtestesítő egyéneket egy-egy területi keretbe, másfelől pedig aktusok és reprezentációk koherens rendszerébe fogja össze. Ahol nincs állam, vagy az állam megbukott, olyan elemek például, mint a nyelv, az etnikum, a közös sors és hivatás, önmaguk dinamikájából adódóan válnak *politikaivá*, olyan energiákat szabadítva fel, amelyek egymás ellen fordíthatják értelmezéseiket, szimbolikájukat, s természetesen azokat, akik ez utóbbiakat képviselik. A 18. századi ember számára elsődleges értékek, a politikai testet alkotó egyének biztonsága és kölcsönös előnyei hirtelen veszélybe kerülnek, akár a későbbiekben széttöredezve egyesek előnyére és biztonságára másokkal szemben. Mindez alaposan feltárt és ismert. Izgalmas lesz megfigyelni ugyanakkor, hogy a gazdasági-pénzügyi szféra jelenlegi, energikus, olykor agresszív lépései a politika és minden politikai feletti primátus megszerzésére és megszilárdítására Európában sikeresek lesznek-e, szem előtt tartva, hogy a világ számos részén az emberek esze és szíve, a területek és az erőforrások feletti ellenőrzés megszerzésére tett kísérletek minden lehetséges eszközt bevetnek és rendszerint a gazdasági racionalitást is felülírják.

Európa legstabilabbnak és legeredményesebbnek tartott nemzetállamai azt fontolgatják jelenleg, hogy elsősorban maguk, de az Európai Unió más tagállamaitól is elvárva, még jobban felhígítják alapvető állami előjogaikat és egy nagyobb, mindent felölelő hierarchia részévé válnak. Felbukkant újra az Európai Egyesült Államok (EEA) terve, egy legalább kétszáz éves elképzelés. Mivel a nemzetközi rendszer, azaz a nemzetállamok rendje még mindig létezik és több fontos szereplője nemcsak akar,

nal State. Princeton University Press, Princeton, N. J., 1970. 10–11.) Ez a különbségtétel akkor is nehéz volt és napjainkban még sokkal nehezebb. (A német eredeti – *Weltbürgertum und Nationalstaat: Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates* – 1908-ban jelent meg.)

hanem képes is klasszikus nemzetállamként (területi egység, a területet és a rajta élő lakosságot ellenőrző központi hatalom abszolút szuverenitása) viselkedni, a jövőendő EEA-nak, mint e rend tagjának is nemzetállammá kell válnia. Hívhatjuk uniónak, föderációnak, szuperállamnak, szuperhatalomnak, bárminek, csak birodalomnak nem, ám a nemzetállam mintáját és paradigmáját kell követnie. Az új entitás belső struktúrájának például, az államhoz hasonlóan hierarchikusnak kell lennie. Pontosan körbehatárolt területtel kell rendelkezzen, függetlenül attól a tényről, hogy az Unióhoz elvileg később más államok is csatlakozhatnak. Ami bizonytalan, az a létező politikai nemzetek és a hozzájuk tartozó állampolgárok, valamint a magukat politikai vagy kulturális nemzetnek tartó népek jövőbeli státusza. Mi lesz a rendező elv? De Gaulle-i *L'Europe des [États]-nations* (államnemzetek Európája) vagy a Maastrichti Szerződés szerinti *L'Europe des peuples* (népek Európája)? Ahogy láttuk, a hatályos Szerződés egy olyan megállapodás az államok között, amelynek célja az „Európa népei közötti egyre szorosabb egység” létrehozása. Vannak történelmi példák, amikor autonóm politikai egységek egyetlen entitásban egyesülnek, legyen az akár egy nemzetállam. De ezekben az esetekben, a *létező* kulturális-nemzeti jellemzők tekintetében volt valamilyen közös alap vagy bizonyos fokú közmegegyezés, akár mindkettő. A birodalmak integrációja más volt.

Elfogadva, hogy a nemzetállamok rendje a vesztfáliai békétől számítandó (1648), nem szabad felednünk, hogy a dokumentált emberi történelem évezredes távlataihoz képest a nemzetállamok múltja egy röpké pillanat a történelem folyamában. Igazából a nemzetállamok aranykora a 19. század második felében kezdődik. Ennek megfelelően az 1945 utáni időszakban, az államok területi integritásáról és határaik sérthetetlenségéről szóló prohibítív retorika ellenére, a nemzetállamok messze állnak attól, hogy stabil entitások legyenek. Ez tükröződik részben a hozzájuk kapcsolódó bizonytalan terminológiában, részben az egyes, létező államok történelmében.

Jelen tanulmány céljainak megfelelően a *politikai*, mint főnév, azt a folyamatos erőfeszítést, gyakran fegyverekkel vívott küzdelmet jelöli, amely egy adott pillanatban a létező, az erős és a gyenge, az úr és a szolga stb. közötti hierarchia stabilizálására irányul. Ebből következik, hogy az ilyen hierarchiák nem tudnak kikristályosodni, sokszor évszázadokig tartó, a résztvevők belső dinamikája által meghatározott képlékeny állapotban vannak. Ebben az összefüggésben létezik egy történelmileg kialakult nemzetállami hierarchia, amely nagyjából az 1970-es évekre vált stabilá, és amely a szemünk előtt zajló mélyreható átalakulások után módosult 1991 óta. Fentről lefelé: a globális hatalmak, szuperhatalmak, kontinentális államok, regionális hatalmak, középhatalmak s végül a kis államok állandósult krízisben lévő rendszere ez. Egyes részeiben példanélküli hatalomkoncentrációt látunk, más részeiben pedig épp ellenkezőleg, nagymértékű szétaprózottságot. Az erőkoncentráció/diffúzió mára a virtuális térre is jellemző, és valószínű, hogy az űrben is megjelenik előbb-utóbb, messze túl a hagyományos nemzetállami képességeken.

A terület

Ésszerű az állami szuverenitás önkéntes feladásáról és a folyamat tervezéséről beszélni, ha a folyamat célja egy föderáció, a világkormány vagy egy globális (világ)állam is. A hivatkozott minta Európában ma is az Amerikai Egyesült Államok. Az analógiák hasznosak ugyan arra, hogy egy adott időben felmerült problémát több aspektusból lehessen megvizsgálni, de a korábbi megoldások egy az egyben való megismétlése lehetetlen. Az itt kifejtettek perspektívájából a 13 észak-amerikai állam uniójának megteremtése egyedülálló volt egyebek mellett abban is, hogy akkoriban kevés szuverén állam létezett és azok is távol voltak. Az államterület státusa is más volt. A hódítást, az annexiót, az országok adás-vételét, öröklését (amelyek ellen Kant annyira kikelt), vagy az átengedését mint represszáliát vagy kompenzációt, általánosan a nagyhatalmak legitim cselekedeteiknek tekintették. Napjainkban az erőszakos területi terjeszkedés nem legitim, ráadásul az államhatárok legtöbbször minimum két állam (közös) határai. Ezen felül az államok jelentős része nem akar az abszolútnak tekintett terület fölötti állami szuverenitásról lemondani. (Más kérdés, hogy tudják-e azt az érintettek érvényesíteni.) Épp ezért, amennyiben néhány állam szuverenitása egyes elemeinek kölcsönös feladásáról dönt, úgy az jól működhet bizonyos ügyekben, mint a kereskedelem és a pénzügyek, de nagyon könnyen komoly akadályokba ütközhet más téren, mint a nemzetbiztonság és annak különféle összetevői esetében. A területhez kötött kizárólagos joghatóság adja a nemzetállamnak az egyik legbiztosabb keretet a nemzet egyéb alkotóelemeinek integrációjához. Ha mást nem, három fontos európai föderatív állam széthullásának tanulságait 1989–1993 között érdemes figyelembe venni a téma tárgyalásakor, természetesen azzal a fenntartással, hogy ezek mindegyike más, de nem alapvetően politikai folyamatok eredményeként jött létre.

Közhely, hogy egy állam határait többnyire kijelölik, térképen húzzák meg mások, más szavakkal a határok lényegüknél fogva *politikaiak*, két- vagy többoldalú megállapodások, nemzetközi döntőbíráskodás vagy békeszerződések eredményei. Még az úgynevezett természetes határokat is, mint a tengerek, nagy folyók vagy magas hegygerincek, akár az északi sarkvidék, politikailag el kell ismerni – és ez nem mindig történik meg. A világ államainak térképe, az adott régiótól függően, egy adott időpontban kimerevített politikai helyzetet rögzít. Kevés nemzetközileg elismert állam van, amely teljesen elégedett lenne határaival, s ez akkor is így van, ha ez az adott országban nem a legfontosabb része a közbeszédnek. A Schengen-megállapodásból arra a következtetésre lehet jutni, hogy a jövőbeni EEA külső határai lesznek a kontinens külső politikai határai, míg a létező államhatárok közigazgatási elhatárolást fognak jelenteni, kijelölve a területi hatásköröket a különböző tagállami testületek és szervek számára.

A területvédelem a kezdetektől fogva a nemzetállam lényeges *raison d'être*-je volt. A terület védelme a lakosság, az erőforrások, az infrastruktúra védelmét is jelentet-

te, azaz mindazon közjavakét, amelyek adott korszakban az állam biztonságához tartoznak. Ahogy említettük, a nemzetállami szuverenitás – nemcsak Európában – számos, főleg gazdasági és pénzügyi folyamat és tényező miatt erodálódik vagy meghaladottá válik. De a legfrissebb fejlemények azt mutatják, hogy egyre több állam hajlik arra, hogy a nemzetbiztonság területén prerogatíváit abszolútnak tekintse. A terrorizmus elleni műveletekben szorosan együttműködő államok hajlamosak bizonyos információs monopóliumot és cselekvési szabadságot a saját területükön fenntartani, s teszik ezt bizonyos mértékű hallgatólagos kölcsönösség alapján. A legfrissebb fejlemények a számítógépes hadviselés (*cyber warfare*) területén csak megerősíteni látszanak ezt az érvelést. Mivel ez más irányba vinne el, így most itt ezzel bővebben nem foglalkozunk.

A terület feletti állami szuverenitás valójában teljes dominanciát jelent, amelynek a jogcím és a birtoklás is része, és ami hasonló hatalmat feltételez a közjó védelme és az állami funkciók gyakorlása terén is. Ebben a tekintetben a terület feletti szuverenitás különbözik az állam tulajdonosi jogaitól. Az államnak lehetnek a tulajdonában földek, erdők, épületek, koncessziókat adhat és a jog korlátai között különféle szerződések köthet. A nemzetközi jogban azonban bizonyos állami tevékenységek, amelyeket az államok a területük feletti kizárólagos szuverenitás elve alapján kívánnak folytatni – például a földalatti nukleáris kísérletek – jogellenesnek bizonyulhatnak. Mindazonáltal ebben a tekintetben a gyakorlat felülírja a nemzetközi jog szabályait, és az abszolút állami szuverenitást mint a terület feletti uralmat erősíti meg. Egy tudatos dekonstrukciós folyamatban a szuverenitás átadásának együtt kell járnia az autoritás átruházásával is. Más szavakkal nem elég a hatásköröket és jogköröket delegálni, hanem a felhatalmazottaknak a lakosság körében is erős legitimációval vagy elfogadottsággal kell rendelkezniük. Itt emlékeztetnünk kell arra, hogy az önrendelkezés modern eszméjének története a felvilágosodás filozófusainak az uralkodók azon gyakorlatával szemben kifejezett felháborodásával kezdődött, hogy a területeket az ott élő lakosság beleegyezése nélkül cserélték egymás között. A terület jogi helyzetének tárgyalásos úton való megváltoztatása nem jelenti önmagában, hogy ez az ott élők beleegyezésével történik, különösen akkor nem, ha ezt a területet nemcsak a nemzethez tartozó egyének, hanem az egész nemzet szülőföldjének tekintik.

A kérdés rendkívül bonyolulttá válik azokban az esetekben, amikor még mindig a 19. századi felfogás uralkodik, amely szerint a nemzet, az állam és annak területe egyetlen, oszthatatlan, monolitikus politikai egységet alkot.⁴ A 20. századi etnokratikus állam elmélete is fenntartja, hogy az állam és területe a nemzet kizárólagos tulajdonát képezik, mivel az *ethnosz* és nem a *démosz* alkotja az államot. A nemzetet abszolút autoritással és hatalommal rendelkező morális személynek tekintik, amely

4 Törökország 1983-as alkotmányának 3. cikk 1. bekezdése például kinyilvánítja, hogy „a török állam, területével és nemzetével oszthatatlan egységet alkot. [Az állam] nyelve a török.”

egyszerre transzcendál és állapít meg kötelezettségeket és jogokat. Ennek szélsőséges következménye lehet, hogy minden négyzetméternyi terület, ahol a nemzet, ethnogenezise során bármilyen formában jelen volt, akár ténylegesen tagjainak tulajdonjoga által, vagy akár csak szimbolikusan, a nemzet egészéhez tartozik. A tulajdon visszaállítása ebben az értelemben a *status quo* folyamatos revíziójához, állandó konfliktusforráshoz vezethet. Nincs az a kormány vagy egyén, pozíciójától függetlenül, amely bármilyen engedményre is jogosult lenne; ez a felfogás idejemúlt lehet ugyan, de az egykori jugoszláv föderáció területén zajlott háborúk baljós figyelmeztetésként mutatják e gondolkodás életerejét. A nemzet egyes alkotóelemei közötti repedések magának az eszme rejtett energiáinak a mobilizálásához vezetnek, különösen azért, mert azt adottnak tekinthetjük, hogy a terület sokaknak messze többet jelent egy térképen bejelölt földdarabnál. Szülőhelyet, szülőföldet, bölcsőt, anyaföldet, hazát, otthonot, anyaországot, vagy *Vaterland*-ot, *la patrie*-t is jelent, hogy csak néhányat említsünk.

A nyelv

A fajok, törzsek, népek, vallások és nyelvek gazdag változatossága már évezredekkel ezelőtt is tényyszerű valóság volt és máig az emberiség meghatározó jellemzője. Itt nem szükséges e jelenség okaival foglalkoznunk, de nem lehet megkerülni, hogy röviden ne említsük a bábéli torony történetét. A Biblia magyarázói szerint ezt a történetet azért illesztették az Ószövetségbe, hogy egyfelől megmutassa, az Isten akaratán és tanításán kívüli saját, azaz mesterséges világot építeni próbáló ember vakmerőségének és gonoszságának hiábavalóságát, másfelől, hogy magyarázatot adjon a Földön beszélt nyelvek sokféleségére.

„A föld akkor még egy ajkú és egyazon beszédű volt. [...] Az Úr ekkor leszállt, hogy megnézze a várost és a tornyot, amelyet építettek az ember fiai, és azt mondta az Úr: »Íme, egy ez a nép, és egyajkú az egész: ezzel az alkotással kezdik, s ezentúl nem fognak elállni szándékaiktól, amíg meg nem valósítják azokat tetteikkel. Gyertek tehát, szálljunk alá, és zavarjuk ott össze a nyelvüket, hogy ne értsék meg egymás szavát!« Így el is szélesztette őket onnan az Úr az egész földre, s ők abbahagyták a város építését.” (Teremtés könyve, 11.)⁵

Akár az Úr büntetése által, akár más okból, de tény, hogy a nyelvek nagy számának létezését régóta inkább tehernek, mint értéknek tekintik. A nyelvi sokféleséget egyetemes kulturális értéknek csak a 18. század utolsó két évtizedében ismerték el

5 Itt és a szövegben később is az interneten is könnyen elérhető, Káldi-Neovulgáta katolikus bibliafordítást használjuk. <http://www.kereszteny.hu/biblia/showtrans.php?reftrans=3> (2013-03-30)

és a kihalástól fenyegetett, kevésbé beszélt, kisebbségi vagy regionális nyelvek védelme a második világháború után jelent meg, és csak az 1990-es években gyorsult fel.

Szent Ágoston például az *Isten városáról* (De Civitate Dei) c. munkája XIX. könyvének *A nyelvek sokfélesége, amely szétszakítja az emberi közösséget; a háborúk miatti nyomorúság, még ha ezek úgynevezett igazságos háborúk is* címet viselő 7. fejezetében foglalkozik a kérdéssel. A világban, írja, „a nyelvek különbözősége idegeníti el az egyik embert a másiktól. Amikor ugyanis két egymás nyelvét nem ismerő ember együvé kerül, és a szükség kényszerében nem válhatnak külön, hanem együtt kell maradniuk, bizony könnyebben társulnak egymással a néma állatok, még ha különböző fajúak is, mint az emberek, holott egy fajhoz tartoznak. Ha a nyelvi különbség miatt nem tudják egymással közölni gondolataikat, akkor még az emberi természet azonossága sem ér semmit társulásuk szempontjából, olyannyira, hogy az ember szívesebben él a saját kutyájával, mint egy idegen emberrel.”⁶

A korszak uralkodó nyelve a latin volt és kézenfekvő volt, hogy az egyház, az európai uralkodók és kancelláriák, akárcsak általában a művelt emberek, jóval a római birodalom bukása után, elfogadták ezt a nyelvet mind hivatalos, mind pedig gyakran személyes kommunikációs eszközként.

A 16. századi protestáns forradalmakkal a helyi vagy nemzeti nyelvek (anyanyelvek) újjáéledése növekvő mértékben jelent meg és fejlődött. Kétszáz évvel később a német romantikus idealizmus a nyelvi sokszínűség, azaz a nemzeti nyelvek, első helyen persze a német, jelentős kulturális értékét kezdte el hangsúlyozni. A francia forradalom alatt egyesek a francia nyelv ismeretét és használatát erősítő intézkedéseket sürgették. A „nyelvi nacionalizmus” évtizedek alatt alakot öltött és elterjedt egész Európában. Wilhelm von Humboldt (1767–1835), egyike a legkiemelkedőbb korai német liberálisoknak, azon a véleményen volt, hogy „a nemzet kultúrájának abszolút semmi nem olyan fontos, mint a nyelv”, ami az utóbbi két évszázad egyik közmondásává vált. Azóta is sokat idézett másik híres mondásában pedig azt állította „a nyelv a nemzet spirituális kielégzése”.⁷

A nyelvi kérdésekben végzett korszakos kutatásai ellenére, a mi szempontunkból Johann Gottfried Herder (1744–1803), a nemzeti és világtörténelem „felfedezőjének” hatása más szempontból érdekes. Herder két fő tézist állított fel, amely majdnem két évszázadig meghatározta a historizmus jelenségét. E felfogás egyik legelismertebb szakértője, Georg Iggers szerint az első tézis, az egyéniség eszméjének sajátos értelmezése, egyértelműen szembemegy a természetjogi filozófiával. Herder számára minden érték és ismeret egyéni és a történelemhez kapcsolódik. Második

6 Szent Ágoston: *Isten városáról*. IV. k. Kairosz, Budapest, 2009. 222

7 „Mivel a nyelv, akármilyen formájában is kapjuk meg, mindig a nemzeti egyéni élet szellemi lélegzése lesz...” Wilhelm von Humboldt: *On Language. On the Diversity of Human Language Construction and its Influence on the Mental Development of the Human Species*. Edited by Michael Losonsky. Cambridge University Press, Cambridge, 1999. 25, 64.

állítás, hogy a történelem folyamatos mozgásban van ugyan, de „a történelem áramában vannak viszonylag állandó pontok: a nemzetek.” „Ezek élnek, növekednek, saját morfológiájuk van, írta Iggers. Lényegük nem racionális, hanem dinamikus és vitális; magánvaló dolgok ezek, nem eszközök. A történetíró feladata az, hogy megértse őket. A nemzetek olyanok, mint az egyes személyek: lelkük van és élettartamuk van. Nem egyének egyszerű konglomerátumai, inkább »szerves erők«.”

Ahogy Iggers később megjegyezte, Herder a liberális államreformok támogatója volt és rokonszenvvel fogadta a francia forradalom kitöréséről érkező híreket, de „történetfelfogása kétségkívül aláasta a klasszikus liberalizmus gondolati alapjait. Elképzelései az igazságról és az értékfogalmakról összeegyeztethetetlenek a természetjogi tanítással és a társadalmi szerződéssel.”⁸

Herder filozófiája egész Európában értőkre talált, ahol csak olvasták. Az 1820-as években Edgar Quinet franciára fordította az *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról* (1784–1791) című terjedelmes főművét. Egyéb műveit lefordították angolra és szláv nyelvekre, amivel Délkelet- és Kelet-Európa nemzeti felszabadítást szorgalmazó értelmisége előtt munkája ismertté és vitákat gerjesztővé vált. Amíg a népek önrendelkezésének eszméje már a francia forradalom előtt is elterjedt, leginkább Jean-Jacques Rousseau révén, Herder népfelfogása nemcsak az egyenlőséget hangsúlyozta, hanem minden nép egyediségét is, amelyek „az emberi lélek gazdagságához járulnak hozzá”. Az európai népek egyediségéről szóló empatikus közbeszéd ma is velünk van, különféle politikai elkötelezettségű emberek támogatják ezt, néha egymást kizáró motivációkkal is.

Amennyiben igaz, hogy ilyen erős kötelék van a nemzet és nyelve között, akkor nem meglepő, hogy annak megőrzése, használata, fejlődése, átadása az utódoknak vagy más kapcsolódó kérdések az elmúlt két évszázadban olykor drámai módon fogalmazódtak meg. Abból az állításból, hogy „nyelvében él a nemzet” logikusan következik, hogy a nemzet túlélése a nyelv túlélésén is múlik.

Ethnosz, etnikum, ethnogenezis, genealógia

Az ősi civilizációknak nem okozott problémát, ahogy a középkori királyságoknak és birodalmaknak sem, hogy honnan jönnek, és miért vannak. Amit ma ethnogenezisnek nevezünk (a görög *ethnosz* és *genesis* szavakból, ez utóbbi általában eredetet, születést jelent), az egy modern jelenség és egy bizonyos, magát népnek tartó, „etnikai csoportként” – ahol az etnikai valójában „közös eredetet” jelent – meghatározott

8 Georg G. Iggers: *A német historizmus*. Gondolat, Budapest, 1988. 61–62. (Angol fordítás: Georg G. Iggers: *The German Conception of History. The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present*. Wesleyan University Press, Middletown, Connecticut, 1968.)

közösség eredetének tudatos kutatása és magyarázata, gyakran innovatív konstrukciója. Az ilyen törekvések Nyugat-Európa vallási széttöredezésével együtt erősödtek meg és a fent leírt 18. századi nyelvi újjáéledéssel ezek száma és intenzitásuk is nőtt.

A „nép” fogalmával azonban probléma van ebben az összefüggésben. A Brit Királyi Külügyi Intézet (*British Royal Institute of International Affairs*) 1939-es jelentése a nacionalizmus jelenségéről felhívja a figyelmet arra, hogy „a nép egy szélesebb fogalom, amely a nemzeten kívül lefedi a politikai egység, az állam tagjait, és az etnológiai egységet mint »fajt«, valamint ezen felül az egyének bármilyen gyülekezetének megnevezésére alkalmas, amelyet más fogalmakkal nem lehet leírni.”⁹

A Herderig visszatekintő német hagyományban és a 19. századi tudományos irodalomban a *Volk* (nép) megjelölés legtöbbször politikailag szervezett entitást jelentett, míg a *Nation*-t vagy természetes egységként (közös származás) vagy kulturális közösségként értelmezték. A befolyásos, svájci születésű német jogász, Johann Kaspar Bluntschli 1870-ben azt írta: „A Nemzet (*Volk*) alatt általában egy Állam minden tagjának, az Állam által szervezett és egyesített társadalmát értjük. A Nemzet (*Volk*) az Állam létrehozásával születik.”¹⁰ Ezt megelőzően úgy érvelt, hogy a középkorban a németek „egyszerre voltak nép (*Nation*) és nemzet (*Volk*)”, míg az utóbbi századokban „megszűntek nemzet lenni és több államban, országban vagy akár azt is mondhatnánk nemzetben megosztva élő népként éltek.”¹¹

Az első világháború után, a németnek az idegen szavaktól való megtisztítását célzó mozgalomnak köszönhetően, a *Volk* került előtérbe, amelynek jelentése „olyan emberek testülete, akik fizikailag és így lelkileg közös (vagy legalábbis hasonló) eredetűek”, valamint megvan bennük az együttélés akarata. A „*Volk* mai [az 1930-as években – BG] értelmében magában foglal minden németet, aki még tudatában van származásának, tekintet nélkül arra, hogy hol él.”¹²

A görög „ethnoszt” általában „etnikai” csoportként fordítják, mely csoportnak közös az eredete, egyazon fajból, azaz „vérből” van. Arisztotelész az ethnosz (ἔθνος) kifejezést *Politikájában*¹³ a valamilyen okból együtt élők leírására használta. Az angolban például az „ethnosz” fordítására használt más szavak a nemzet, a nép, a kaszt, a törzs.

Amennyiben elfogadjuk, hogy az ethnosz leginkább közös eredetű „emberek testületét” jelenti, úgy a „nép” és az „etnikai csoport” fogalmak felcserélhetőek és jogosan lehet hivatkozni arra, hogy a nemzet is egy sajátos etnikai csoport. Politikai megközelítésben a nemzet olyan nép, amely kezébe veszi sorsát, más szavakkal önrendelkezési

9 *Nationalism. A Report by a Study Group of Members of the Royal Institute of International Affairs*. Oxford University Press, London – New York, 1939. XVII.

10 Johann Kaspar Bluntschli: *The Theory of the State*. Clarendon Press, Oxford, 1885. 82. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k93743r.image.r=Bluntschli.f1.langFR> (2013-03-30) Kiemelés az eredetiben.

11 Uo.

12 *Nationalism* (1939) i. m. XIX.

13 Arisztotelész: *Politika*. Gondolat, Budapest, 1984. 1252b 20, 1326b 5.

jogát gyakorolja azzal, hogy államot alkot. A nemzetközi jog, ahogy 1945 után fejlődött, közvetve egyenlőséget tesz a „nép” kifejezés és az állam lakossága közé.

Az e fogalmakhoz kötött események történeti kronológiája kulcsfontosságú. A modern nemzetállamok a nyugat-európai kulturális és politikai fejlődés eredményei. Azok a népek, amelyek először alkották meg saját államukat, a később érkezőkhöz képest előnyben voltak és maradtak. Itt nyer jelentőséget a genealógia és különösen a népek genealógiája. Ahogy több más, itt hivatkozott esetben, a genealógia is görög eredetű szó: a γενεά, *genea*, „generáció”; és a λόγος, *logosz*, „tudás” szavakból ered. Köznapi használatban ez a családok történetének, származási vonalának módszeres tanulmányozását jelenti. Nyugat-Európában a királyok és arisztokraták rokonsága és leszármazása fontos, mert egy meghatározott származási vonal a személyi és családi uralom és vagyon legitimitásának az alapja volt.

A modern nemzetek ethnogenezise egyes esetekben, különösen Kelet- és Közép-Európában, ugyanezt a logikát követi: kezdetben van egy kivételes esemény, valami nagy, hősies pillanat, néha természetfeletti elemekkel körítve. A világi megközelítés szerint, amely nem nagyon jellemző ebben a régióban, a nemzet nem Isten akaratából vagy a néplélek szerves fejlődésének eredményeként jön létre, hanem tagjainak (szabad) akaratából. Eredete egy politikai cselekmény, mint egy forradalom, a benne rejlő destruktív és egyszerre alkotó energiával, amely folyamatnak tapintható „földi” eredménye a nemzetállam.

Kelet- és Közép-Európa „nemzeteinek” először szilárd etnikai csoportokként kellett meghatározniuk magukat, amelynek nyelve alkalmas a filozófiára, költészetre, jogra stb., és másodjára fel kellett „fedezniük” eredetüket. Szilárd genealógiára volt szükségük ahhoz, hogy térben és időben le tudják horgonyozni magukat; a terület-hez való jogcímük egyebek mellett az „elsőségre” való hivatkozásra épült. Valójában azonban a területre vonatkozó történelmi jogcím nagyhatalmi jóváhagyáshoz kötődött, amelyet a kor általános gyakorlata szerint hódítással vagy üzlettel, örökléssel, cserével, kártérítéssel vagy külső hatalmak elleni sikeres háborúkkal szereztek meg.

A par excellence politikai nemzet és a francia forradalom

A nemzet szó, ahogy az jól ismert, a latin „*natio*” szóból ered, amely leginkább születést jelent. Ezen felül a Charlton T. Lewis és Charles Short-féle *Latin Dictionary* szerint további jelentései: „szorosabb értelemben népfaj, nemzet, nép (rendesen korlátozottabb értelemben használják, mint a *gens*-t és néha azonos értelemben, vö.: *gens*, *populus*, ahogy Cicero használta a távoli és barbár népekre).”¹⁴

14 <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/morph?l=natio&la=la&prior=admodum&d=Perseus;text:1999.04.0059:entry=admodum&i=1#lexicon> (2013-03-30)

A *Middle English Dictionary* a „nation” címszó alatt, sok egyéb mellett az alábbiakat sorolja: „nemzet, nép; népfaj; ország.” A szócikkhez felsorolt források a 14. századból (kb. 1330) és a korai 16. század közötti időszakból származnak.¹⁵

A *Dictionnaire critique de la Révolution Française* szerint a „nation” szó az első francia szótárak egyikében jelenik meg először a 17. század elején. 1694-ben a *Dictionnaire de l'Académie* a nation-t ugyanazon állam, ország lakosaiként határozza meg, akik ugyanazon törvény alatt élnek és ugyanazt a nyelvet beszélik.¹⁶

Ez csak néhány példa arra, hogy az elmúlt évszázadok során kivételesen a mai értelemben is ismerték és használták a fogalmat, de nem azzal a céllal, mint a 18. század végétől.

A kifejezés a francia forradalom első évében, alig hét hónap alatt vált politikailag az egyik legterheltebb szóvá. 1789 januárjában, Joseph Sieyès francia római katolikus abbé, egy kevés vallásos elhivatottsággal rendelkező pap, *Mi a harmadik rend?* címmel gyűjtő hangú pamfletet jelentetett meg. A szövegben egyenesen a tárgyra tért: „Három kérdést kell feltenni magunknak: 1. Mi a harmadik rend? Minden. 2. Mi volt eddig a jelenlegi politikai rendben? Semmi. 3. Mi akar lenni? Valami.”¹⁷

A harmadik rend biztosította, a szerző szerint, az első kettővel, a kiváltságosokkal, az arisztokráciával és a papsággal ellentétben, az összes tevékenységet, amely a társadalmat fenntartja. A szenvedélyes szöveg, egy olyan embertől, egy paptól, aki az első rendhez tartozik, meghökkentő módon folytatódik: „Ki merné azt állítani, hogy a harmadik rend, önmagában, nem fog át mindent, ami egy teljes nemzet alakításához szükséges? Egy erős, izmos emberhez hasonlít, kinek egyik karját leláncolták. Vond ki a kiváltságos rendet és a Nemzet nem kevesebb, hanem több lesz. Mi tehát a harmadik rend? Minden; de egy béklyóba vert és elnyomott mindenség. Mi lenne a kiváltságos rend nélkül? Minden, de egy szabad és virágzó mindenség. Semmi nem menne jobban a harmadik rend nélkül, de minden sokkal jobban menne a másik kettő nélkül. [...] A harmadik rend tehát mindent magában foglal, ami a nemzethez tartozik és senkit nem tekinthetünk a nemzethez tartozónak, aki a harmadik renden kívül van. Mi a harmadik rend? MINDEN.”¹⁸

Az igazi forradalmi újítás – Rousseau társadalmi szerződése szellemében – az volt, hogy a rendi gyűlést Nemzetgyűlésnek nevezzék át, a nemzet parlamentjének (Assemblée Nationale). „Azt mondják, nagyon helyesen, a harmadik rend egymaga nem alkothatja a rendi gyűlést! Annál jobb! A Nemzetgyűlést fogja alkotni!”¹⁹

15 <http://quod.lib.umich.edu/cgi/m/mec/med-idx?type=byte&byte=120801938&egdisplay=compact&egs=120811004> (2013-03-30)

16 François Furet, Mona Ozouf et coll.: *Dictionnaire critique de la Révolution Française. Événements*. Flammarion, Paris, {1988} 1992. 340

17 Emmanuel Joseph Sieyès: *Political Writings: Including the Debate between Sieyès and Tom Paine in 1791*. Hackett, Indianapolis, {1989} 2003. 94.

18 Uo. 96, 98. Kiemelés az eredetiben.

19 Uo. 147–148.

Ez világos következtetés és az üzenet mindenki számára érthető volt. A kivált-ságnélkülieknek, a népnek mint nemzetnek azt az abszolút hatalmat kell követelnie, ami a királyé volt. 1789. június 17-én a politikai hatalomátvétel egy indítvánnyal valósult meg, amelyet Sieyès, mint a harmadik rend képviselője nyújtott be, és amit e testület nemzetgyűléssé alakulása követett. Ahogy sokan állítják, a francia nemzet ezen a napon született.

Ahogy az itt idézett szótárban a „nation” szócikknél Pierre Nora hangsúlyozta: addig a napig a nemzet eszméje nem tudott ihletője lenni „sem egy szerves szolidaritásnak, sem kollektív öntudatnak, sem politikai formációnak.”²⁰ A király és alattvalói közötti régi, absztrakt és szent határt eltörölték és számos új, konkrétabb és megfoghatóbb határvonallal helyettesítették, folytatja gondolatmenetét Nora. S a lista nem rövid. Először is a területi határok meghatározzák a teret, ahol a nemzet szuverenitását gyakorolja; a jogi határok, amelyek a jog uralma alatt meghatározzák az egyének egyenlő jogait és kötelességeit; a pszichológiai határok, amelyek a nemzetet menedékké teszik, amely az állampolgárok közössége számára a biztonság érzetét nyújtja. A nemzet válik a hovatartozás és a mozgósítás szimbólumává is. A legfontosabb pedig, a mi szempontunkból, az a fordulat, amely megteremtette a nemzet és a terület közötti különleges kapcsolatot, amellyel előbbi gyökeret ereszthetett, más szavakkal, egyszer és mindenkorra megtelepedett.²¹

Sors és hivatás

Egy olyan világban, ahol a népeknek, nemzeteknek és nemzetállamoknak az uralkodó szemlélet szerint csak jogaik és kötelességeik vannak, köztük a legfontosabb, de szinte lehetetlen feladat a nemzetközi béke és biztonság fenntartása, a 20. század tapasztalatai után sorsról és hivatásról beszélni – gyanús, vagy legalábbis furcsának tűnhet. Talán a szuperhatalmi kivételesség (*exceptionalism*) vagy a „minél szorosabb egység” megteremtésére vonatkozó tervek kivételével. De ezek a legjobb esetben tervezésnek, vagy vágyálmoknak tűnnek. Jelenleg nincs egy igazán nagyszabású terv, amely elég vonzó és általánosan elfogadható lenne akár Európa, akár a világ számára. Nem így a 19. században. Az egyik meghatározó felfogás a népeket és nemzeteket az emberiség polgáraiként látta, melyben mindegyiknek megvan a maga hivatása, amellyel az emberiség egyesítésének nagy ügyéhez hozzájárul. Isten áldásával a sors és a hivatás valójában tisztán politikai volt: nagy energiákat fektettek abba, hogy a népeket nemzetiségként ismerjék el, amelyek aztán létrehozzák saját államukat. Mindez nemcsak lehetőség vagy jog volt, hanem az egész emberiség, a történelem

20 Furet–Ozouf (1992) i. m. 344.

21 Uo. 345–347.

és Isten előtti kötelesség is. Az ilyen nézetek egyik legnagyobb és legmeggyőzőbb hirdetője Giuseppe Mazzini (1805–1872) volt.

Mazzini és néhány kortársa, akik közül egyesek a 19. századi olasz nemzetközi jogi iskolát alkották, egyebek mellett Giambattista Vico történelemről vallott nézeteinek hatása alatt, azt tartották, hogy egy későbbi szakaszban a nemzetállamok és rajtuk keresztül népeik szükségszerűen nemzetek feletti föderációkban egyesülnek.

Ahogy Martin Wight kiemelte, Giuseppe Mazzini, a 19. század kiemelkedő és elmentmondásos személyisége, termékeny szerző és aktív politikus, akit országa nemzeti egyesítésében betöltött szerepe miatt olykor „Itália lelkének” hívtak, mélyen meg volt győződve arról, hogy a vallás és a politika elválaszthatatlanok egymástól. Wight szerint: „Mazzini számára Isten és a politika valójában három dolgot jelentett: gondviselést, haladást és kötelességet.”²² Mazzini, elhatárolódva korának főáramlatától, a kötelességek elsőbbségét hirdette a jogok felett: számára a jogok a kötelességteljesítés következményei, míg „a haladás Isten törvénye”.²³

Mind az imperializmus, mint egy állam egyetemes uralma, mind a kozmopolitanizmus, amellyel a nemzetállamok egy olyan világrendben olvadnának fel, amelynek alapegységei csak az egyének, elfogadhatatlan volt számára. Így fogalmazott: „az egyén a nemzetben teljesíti ki magát, a nemzet az emberiségben teljesíti ki magát, és a kozmopolitanizmus a lényegi köztes kapcsolatot hagyja ki”. Az emberiséggel szembeni kötelezettségek, az önrendelkezés elve értelmében feltételezik az egyének nemzetekbe való társulását. Ebben az általános keretben értelmezte Mazzini a nemzetek hivatását, misszióját. Míg mások ettől eltérő háttérrel képzeltek el, a lényeg ugyanaz volt a 19. század hasonló gondolkodói és azok számára, akik manapság ilyen eszméket vallanak. Érdemes ismét Martin Wightot idézni, aki a legjobban foglalta össze a problémát: „A nemzeti hivatás, amiről álmodni szeretett, és amit remélt, Olaszország forradalmi vezető szerepe volt. Egy különleges nemzet forradalmi hegemoniájának mítosza része volt a tizenkilencedik századi forradalmi nacionalizmus eszköztárának: ez a messiás nemzet mítosza. (Fichte Németország, Guizot Franciaország, Mickiewicz és Cieszkowski Lengyelország, Hirzel Svájc, és Mazzini mellett Gioberti Olaszország elsőségét vallotta.)”

Mazzini az olasz elsőbbség mellett kifejtett jogcíme és logikája azonban nagyon különböző volt, ahogy Wight megjegyezte: „visszafogottságában, zárkózottságában és alázatosságában. Ez a szolgálat, a kötelesség, az önfeláldozás és kezdeményezés elsőbbsége volt, amely természetesen következett és összeillett a történelmi fejlődés trinitárius doktrínájával, s ezen belül Rómával, mint a Harmadik Rómával.”

Az, hogy a hit kulcsfontosságú nemcsak a nemzet, de minden szorosan összetartó és integrált közösség sorsa és hivatása számára, már régóta tudjuk. Szent Pál

22 Martin Wight: *Four Seminal Thinkers in International Theory. Machiavelli, Grotius, Kant, and Mazzini*. Ed. by Gabriele Wight and Brian Porter. Oxford University Press, New York, 2005. 92.

23 Uo. 96.

a rómaiaknak írt levelében így írt: [Ábrahám] „mindnyájunknak atyja Isten előtt, amint meg van írva: »sok nemzet atyjává rendeltelek«. Ő hitt annak, aki életre kelti a holtakat, és aki létre hívja a nemlétezőket, hogy létezzenek. Ő reménységgel hitt a remény ellenére, így sok nemzet atyja lett, amint megmondattott neki: »Annyi lesz a te utódod.«” (Róm, 4, 13; 16–18.)

Mazzini idealista volt, de nem naiv. Tudta, hogy Isten akarata nem automatikusan teljesedik be híveinek való kinyilatkoztatása után. Ennek megfelelően küzdelemre van szükség, beleértve az erőszak alkalmazását, a nemzeti függetlenség és ezzel együtt az európai népek szövetségének megteremtése érdekében, amit ő „a népek Szent Szövetségének” nevezett, szemben az uralkodók akkor még nagyon is eleven és hatalmas Szent Szövetségével. Ahogy Stefano Recchia és Nadia Urbinati megjegyezték Mazzini fontosabb szövegeinek friss gyűjteményes kiadásához írt előszavukban: „Mazzini nem liberális pacifista volt, aki az érdekek természetes „harmóniájában” hitt, mint kortársai, Richard Cobden és John Bright. Alapvető érvelése az volt, hogy ahol a despotikus elnyomás és az idegen uralom a békés politikai vitákat lehetetlenné tették, az erőszakos felkelések rövidtávon jogosak lehetnek a jövőbeni szabad és önrendelkező demokráciák megteremtése érdekében.”²⁴

Az 1849-es akciótervében „A népek Szent Szövetsége felé” gondolkodásának főbb eszméit ismétli meg. „Nem kérdéses, írta, győzelmünk előre elrendeltetett.” 1849-ben hatalmas adag optimizmus és hit kellett egy ilyen kijelentéshez, de az érvek, mint ideológia meggyőzőek és koherensek: az egyének kötelessége a nemzet „hatalmának és virágzásának” előmozdítása, és ez utóbbinak kell felvállalni és véghezvinni „különleges képességének megfelelő különleges küldetését” a mindent felölelő cél elérése, „az emberiség haladása és virágzása” érdekében.²⁵ 1850-ben továbbítte programját, megemlítve hosszútávon az Európai Egyesült Államok létrehozásának szükségességét. „Minden nemzetet alkotó népnek a feladata, hogy saját életét megszervezze”, írta. Hasonlóképp, „a Nemzetek Kongresszusának feladata a nemzetközi kapcsolatok megszervezése. Isten és a Nép kell, hogy legyen minden nemzet jelszava; Isten és az Emberiség, pedig mindannyiunké. Mi nem csak Európát igyekszünk megteremteni; célunk az Európai Egyesült Államok megteremtése.”²⁶

Mazzini nézete szerint tehát az egységes emberiség megteremtésének főszereplője a nemzet és nem az egyén. Bár ismételten tagadta, hogy olyan értelemben lenne vallásos, mint egy római katolikus, saját víziójában erősen, a vallásos hit teljes erejével hitt.

24 Stefano Recchia – Nadia Steo-Urbinati (eds.): *A Cosmopolitanism of Nations: Giuseppe Mazzini's Writings on Democracy, Nation Building, and International Relations*. Princeton University Press, Princeton, 2009. 22.

25 Joseph Mazzini: *Life and Writings of Joseph Mazzini. Autobiographical and Political. Critical and Literary*. Vol. I–VI. Smith, Elder, et Comp., London, 1891. 272–276.

26 Giuseppe Mazzini: From a Revolutionary Alliance to the United States of Europe. In: *A Cosmopolitanism of Nations...* (2009) i. m. 134–135.

Néhány záró megjegyzés

Az 1945 után egyoldalúan megváltoztathatatlan politikai határok közé szorított nemzeteknek és államaiknak, amelyek formálisan függetlenek, *de facto* és *de jure* felelősek saját ügyeikért, az optimista nézet szerint az a hivatásuk, hogy a nemzetközi békét és biztonságot biztosítsák és megőrizték az emberiség és a következő generációk számára. A kevésbé optimisták viszont jól tudják, hogy az államok rendszere egy anarchikus környezetben az önsegély elvén működik, folyamatosan előre nem látható eseményeket, egyebek mellett politikai feszültségeket és fegyveres konfliktusokat termelve. Ez utóbbi összefüggésben hivatásból elkerülhetetlenül nemzeti önzés lesz, amit mindenki büszkén vállal a nemzeti érdek nevében. Senki nem tagadja az együttműködés szükségességét, de ha a hol, mikor, kivel, hogyan kérdései kerülnek elő, akkor az egész rendszer vagy némely részei megbénulnak: hirtelen senki nem akar felelősséget vállalni, vagy amikor egyes helyes lépéseket az államok mégis megtesznek, azok, egy régi mondás szerint, „az összes egyéb lehetőség kimerítése után következnek”. A nemzetállamon belül a politikai felelősségek többé-kevésbé átlátható módon vannak elosztva, és néhány esetben a vezetők elszámoltathatók, eltérően a nemzetek feletti szinttől.

Ami az együttműködést, beleértve a mélyebb európai integrációt, érinti, ma nemcsak Mazzini és kortársainak megingathatatlan hite hiányzik, de az alapvető bizalom sincs meg. Mi egyéb magyarázhatná a jogi megállapodások és a számonkérési mechanizmusok egyre bonyolultabbá válását? A szankciókkal való fenyegetés államok ellen önmagában is problematikus, de alkalmazásuk, amennyiben sor kerül rá, súlyos politikai, de erkölcsi kérdések özönét veti fel.

Egészen a 19. század közepéig a nemzet kulturális és spirituális elemei voltak az uralkodóak, különösen azon nemzetiségek esetében, amelyek népekként tekintettek magukra, s készen álltak saját államuk megteremtésére. A nyelv, a közös eredet (mítosz), a közös sors és hivatás erős tényezők voltak a tömegek mozgósításában azokkal a birodalmakkal szemben, amelyek a magukat ilyen alapon azonosító csoportok felett uralkodtak. Amint az új területi államok létrejöttek, ezek az elemek kulcsszerepet játszottak a határok rögzítésében, vagy, néhány esetben, további területi igények legitimálásában, valamint a kulturális és később a teljes társadalmi homogenizálás politikai programjának végrehajtásában. Az 1940-es évek végéig, amikor a területi *status quo* abban az állapotban merevedett meg, amely nagyjából máig létezik, az elszakadás, irredentizmus, vagy az akkoriban ezekkel egyenlő regionalizmus különböző formái voltak napirenden Európában. A kontinens ma napirenden lévő egységesítése közmegegyezés alapján ésszerűnek tűnhet, a nagyon is látható akadályok és nehézségek ellenére. Ez utóbbiak közül például a jövőbeli mélyebb integrációban résztvevő államok területét és határait eleve másodlagosnak tekintik. A Schengen-modell üzenete egyértelmű e tekintetben. De a területhez kötött nemzet eszméjének

teljes elvetése nem biztos, hogy mindenki számára elfogadható lesz, különösen, ha a migráció tovább nő és az újonnan érkezettek nemcsak emberi és politikai jogokat, hanem bizonyos formában területtel összefüggő jogosítványokat is követelnek. Az, hogy a földet bárki számára, aki meg tudja fizetni, elérhető árucikké tegyék, Európa egyes részein már most is komoly ellenérzéseket szül, különösen akkor, ha a föld értékes erőforrásokat, például vizet rejt. Ami az egyéb elemeket illeti, tudjuk, hogy kezelték őket a birodalmak. Szinte biztos, hogy ez a gyakorlat nem ismétелhető meg, ha Európa egyszerre demokratikus és liberális akar maradni.

Ahogy e tanulmány elején említettük, a politikai nemzet és az állam, mint a politika legmagasabb szintű koncentrációja, széttartó, diffúziós folyamatokon megy keresztül. Csak remény van arra, és erős hitet igényel azt állítani, hogy egy szuper-állam képes lesz a felszabaduló hatalmas energiákat pozitív, életképes és mindenki számára elfogadható egységgé alakítani.

VIZI BALÁZS¹

Konfliktuskezelés és kisebbségvédelem: az EBESZ Nemzeti Kisebbségi Főbiztosa és legfrissebb ajánlásai

Az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ) Nemzeti Kisebbségi Főbiztosa sok szempontból különleges helyet foglal el a kisebbségekkel foglalkozó nemzetközi intézmények között. A főbiztosi intézmény létrehozásakor, az 1990-es évek első felében az európai nemzetközi szervezetek nagy figyelmet szenteltek a kisebbségek ügyeinek. A nemzeti, etnikai kisebbségek helyzete miatti biztonságpolitikai aggodalmakra elsősorban a kisebbségi jogok nemzetközi megerősítését látták garanciának. Az emberi jogok védelmének 1945 után kialakult nemzetközi rendszerében az 1990-es évek első felében számos dokumentum született a kisebbségi jogokról, egyebek mellett az ENSZ Közgyűlés 1992-es nyilatkozata,² az EBESZ 1990-es *Koppenhágai Okmánya*, vagy az Európa Tanácsban elfogadott *Nemzeti kisebbségek védelméről szóló keretegyezmény* (1995) és a *Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartája* (1992).

Jelentős részben a közép- és kelet-európai államok demokratikus átalakulásával együtt jelentkező etnikai konfliktusokra adott válaszként születtek meg ezek a nemzetközi standardok. Könnyen elfogadhatjuk, hogy a 20. század utolsó évtizedében teljesen átalakult nemzetközi környezet dacára a nemzetállami logikát nem sikerült meghaladni Európában. Szarka László munkái történelmi perspektívában is igazolják, hogy sem az európai integráció folyamata, sem az új közép- és kelet-európai demokráciák kialakulása nem változtatott azon, hogy Európa keleti felén az egymással

1 MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézete (Budapest).

2 Az ENSZ Közgyűlés 1992. december 18-i nyilatkozata a nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek jogairól. UN GA A/RES/47/135.

versengő állam- és nemzetépítési törekvések, újrafogalmazott nemzeti identitások komoly feszültségforrásokat takarnak.³

Sokan a nemzetközi jog fejlődésétől várták, hogy az államok hajlandóbbak legyenek a kisebbségek tényleges jogegyenlőségének megteremtésére. A politikai jellegű elkötelezettségek (jellemzően a nemzetközi *soft-law* normák formájában) azonban nem váltak az európai államok számára nemzetközi fórumok által szankcionálható, hatékonyan ellenőrizhető normatív kisebbségvédelmi kötelezettséggé. Az 1990-es évek első felét jellemző „kodifikációs lelkesedés” is eltűnt, napjainkban inkább a meglévő nemzetközi normák alkalmazása van napirenden, nem új kisebbségvédelmi eszközök kialakítása. A Nemzeti Kisebbségi Főbiztosnak ebben a tekintetben továbbra is különös szerepe van: rugalmas diplomáciai mandátumával nemcsak konfliktusmegelőző feladata, közvetítői tevékenysége, hanem normaértelmező szerepe is fontos. Ez a tanulmány a főbiztos intézményi helyét és a kisebbségi jogok értelmezésében betöltött változó szerepét kívánja áttekinteni.

Az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet

Az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ)⁴ 1972-es megalakulásakor, a hidegháború enyhülését jelezte, mivel ez a kezdeményezés lett a kommunista tömb és a Nyugat közötti párbeszéd első komoly intézményesített fóruma.

A Közép- és Kelet-Európában 1989–1990-ben bekövetkező politikai földcsuszamlás, az államszocialista rezsimek összeomlása, majd különösen a Szovjetunió felbomlása, alapvetően változtatta meg az EBEÉ helyzetét is. Az 1990-es évekre megszűnt a 'Kelet' és 'Nyugat' közötti ideológiai szembenállás Európában, a nemzetközi együttműködés alapja – legalábbis elvben – a liberális demokrácia, a békés együttműködés és az emberi jogok védelme iránti közös elkötelezettség lett.⁵ Az Értekezlet így egyre inkább az emberi jogok és a biztonságpolitikai viták fóruma lett és egyre komolyabb szerepet vállalt az EBEÉ-térségben a konfliktuskezelésben és -megelőzésben.⁶ Jól jelzi ezt az átalakulást, hogy 1992 júliusában az EBEÉ-tagállamok az

3 Egyebek között lásd Szarka László: *Kisebbségi léthelyzetek, közösségi alternatívák. Az etnikai csoportok helye a kelet-közép-európai nemzetállamokban*. Budapest, Lucidus Kiadó, 2004.

4 1994-ben az EBEÉ budapesti csúcsertekezletén döntöttek a tagállamok vezetői az Értekezlet intézményesítéséről, amely azóta Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezetként (EBESZ) működik. CSCE *Budapest Document 1994: Towards a Genuine Partnership in a New Era*. (Az itt hivatkozott EBESZ-dokumentumok szövege megtalálható a szervezet honlapján: www.osce.org.) Az alábbiakban, az egyszerűség kedvéért az EBESZ rövidítése az EBEÉ-re is vonatkozik!

5 Lásd pl. az 1990-es Párizsi Chartát egy új Európáért (Charter of Paris for a New Europe).

6 Ld. erről: Arie Bloed (szerk.): *The Challenges of Change: the Helsinki Summit of the CSCE and its Aftermath*. Dordrecht, Kluwer, 1994.

ENSZ alapokmány VIII. fejezete értelmében vett regionális szervezetnek nyilvánították az Értekezletet,⁷ amely 1994-ben ténylegesen is szervezeti formát vett fel. Az 1990-es évek elején az emberi jogok védelmében is megerősödött az EBESZ szerepvállalása, 1989-ben fogadták el a tagállamok az ún. bécsi mechanizmust.⁸ 1992-ben hozták létre a varsói székhelyű Emberi Jogok és Demokratikus Intézmények Irodáját (Office for Democratic Institutions and Human Rights). Az EBESZ biztonságpolitikai felelősségét pedig leginkább a helyi missziók létrehozása erősítette, jelenleg is tizenhét országban vállal szerepet a szervezet külön misszióval vagy kapcsolattartó irodával.⁹

Az EBESZ tevékenységében átfogó, tág megközelítést alkalmaz a biztonságpolitika és a nemzetközi együttműködés kérdéseiben, így politikai állásfoglalásaiban és politikai irányelvekben a demokrácia és az emberi jogok kérdéseivel is foglalkozik. Az EBESZ-tagállamok egyetértenek abban, hogy ezek a kérdések mind a nemzetközi érdeklődés és felelősség körébe tartoznak. Ugyan az EBESZ keretében megfogalmazott politikai dokumentumoknak nincs kötelező erejük, a szervezet tagállamai általában politikai kötelezettségként ismerik el ezeket és így hivatkoznak rájuk. Az EBESZ elsősorban nem kényszerítő eszközökkel, hanem inkább a tagállamok közös politikai nyomásgyakorlásával tud fellépni. Ezt mutatja az EBESZ szervezeti felépítése is. A szervezet elnökségét a rotációs rendszer szerint elnöklő tagállam külügyminisztere látja el (az elnökség évente változik) és az EBESZ különböző fórumai és intézményei általános közmegegyezés szerint is a bővebb értelemben vett biztonsági kérdések, akár kétoldalú problémák megvitatását szolgálják. A legfontosabb operatív szerv a nagyköveti szinten, bécsi székhellyel folyamatosan ülésező Állandó Képviselők Tanácsa.¹⁰ A tagállamok így a szervezet keretein belül is állandó kapcsolatban vannak egymással, a folyamatos párbeszéd és döntés-előkészítés biztosított. Az EBESZ hidegháborús öröksége azonban ma is felveti a szervezet életképességének és hatékonyságának problémáját. Az elmúlt húsz évben a biztonságpolitikai kérdésekben a folyamatosan bővülő NATO, az emberi jogok terén az Európa Tanács, a regio-

7 Ld. a második helsinki csúcstalálkozó (1992. július 10.) záródokumentumának 25. bekezdését.

8 Az EBESZ-dokumentumokban megjelenő ún. emberi dimenzió minden, az alapvető emberi jogokkal és szabadságokkal, emberi kapcsolatokkal, a demokratikus intézmények működésével és a demokráciával, joguralommal összefüggő kérdéseket magában foglalja. Az 1989. januári bécsi utótálálkozó legfontosabb eredménye az ún. emberi dimenzió mechanizmusának elfogadása volt. A mechanizmus lehetővé tette, hogy a tagállamok két- és többoldalú kapcsolataikban folyamatosan napirendre tűzhessék az emberi jogokhoz kapcsolódó kérdéseket.

9 Ezekről részletesen lásd: Survey of OSCE Field Operations. 25 October 2012. SEC. GAL/207/12.

10 A Miniszterek Tanácsa évente csak egyszer ül össze. Ld. erről bővebben: Arie Bloed: The OSCE Political Bodies and Their Role in Conflict Prevention and Resolution. In: M. Bothe et al. (szerk.): *The OSCE in the Maintenance of Peace and Security: Conflict Prevention, Crisis Management, and Peaceful Settlement of Disputes*. The Hague, Kluwer Law International, 1997.

nális stabilitás erősítésében pedig az EU sokkal meghatározóbb szerepet játszik. Az emberi jogok, a demokrácia értelmezésében és a nemzetközi konfliktusok kezelésében az EBESZ 57 tagállama között igen nehézkes a hatékony fellépéshez szükséges konszenzus megteremtése.

A nemzeti kisebbségek védelme és az EBESZ

Az EBEÉ/EBESZ keretében már az 1975-ös Helsinki Záróokmányban felmerült a kisebbségvédelem kérdése.¹¹ Ezt követően az 1990-es *Párizsi Charta egy Új Európáért* c. dokumentum, valamint az 1990-es koppenhágai találkozó dokumentuma foglalkozott mélyebben a kisebbségek jogainak kérdésével. A kisebbségi jogok megfogalmazására, különösen a bécsi utótálálkozót (1986–1989) követően, az EBESZ emberi dimenziót érintő dokumentumaiban került sor. A kisebbségi jogok meghatározásában az 1990-es koppenhágai okmány ment a legmesszebb, a dokumentum IV. fejezete részletesen foglalkozik a kisebbségek jogaival.¹² Ugyan a koppenhágai okmány jogilag nem kötelező, de elfogadása idején ez volt az első komoly nemzetközi dokumentum, amely a kisebbségek jogaival részletesebben foglalkozott, egyes szakértők egyenesen a „Kisebbségek európai chartájaként” aposztrofálták.¹³

Az EBESZ gyakran fogadott el kimondottan előremutató kisebbségvédelmi normákat, amelyek később más nemzetközi szervezetek számára is például szolgáltak. A koppenhágai dokumentum, akárcsak az 1991-ben elfogadott genfi szakértői jelentés kétségtelenül ihlető forrásként szolgált az Európa Tanács számára is a *Regionális*

11 A Záróokmány megfogalmazásában „azon részes államok, amelyek területén nemzeti kisebbségek élnek tiszteletben tartják az ilyen kisebbségekhez tartozó személyek jogát a törvény előtti egyenlőségre, lehetővé teszik számukra az emberi és alapvető szabadságjogok tényleges élvezetét és eképpen megvédik jogos érdekeiket ezen a téren”. Helsinki Záróokmány, a „Részes Államok közötti kapcsolatok vezérlő elveiről szóló nyilatkozat” VII. alapelve.

12 *Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE*, 1990. június 29. 30–40. bek. A dokumentum egyebek mellett kimondja, hogy a nemzeti kisebbségekhez kapcsolódó kérdések csak demokratikus politikai keretek között és a jogállamiság követelményének megfelelően kezelhetők, ezenfelül deklarálja a szabad identitásválasztás alapelvét, így azt, hogy senkinek nem származhat sem előnye, sem hátránya abból, hogy valamely nemzeti kisebbséghez tartozónak vallja magát. A koppenhágai dokumentum először szólítja fel az államokat arra, hogy folyamatosan külön intézkedéseket tegyenek annak érdekében, hogy a nemzeti kisebbségek tagjai a lakosság többi részével egyenlő helyzetbe kerüljenek (31. bek.), amivel lényegében a pozitív diszkrimináció szükségét is elismeri, és részletesen taglalja a kisebbségek nyelvhasználati, oktatási és közéleti jogait is. A dokumentum utalt arra is, hogy amennyiben erre lehetőség van, a tagállamok autonóm, önkormányzati szervek létrehozásával is erősíthetik a kisebbségek védelmét (35. bek.).

13 Florence Benoit-Rohmer: *The Minority Question in Europe: Towards a Coherent System of Protection for National Minorities*. Strasbourg, Council of Europe, 1996. 25.

vagy kisebbségi nyelvek európai chartája (1992) és a Nemzeti kisebbségek védelméről szóló keretegyezmény (1995) megszövegezésében.¹⁴

Mindazonáltal a kisebbségeket érintő ügyekben mégsem az emberi dimenzióhoz kapcsolódó eljárások váltak a legfontosabb eszközzé az EBESZ keretében. Az 1990-es években az EBESZ hatékonyan próbált közvetítőként vagy független harmadik félként fellépni számos olyan esetben, amikor a tagállamok között nemzetközi konfliktus kirobbanása vagy az emberi jogok veszélybe kerülése fenyegetett.¹⁵ Ebbe a stratégiába illeszkedett a kisebbségi problémák megközelítése is.

A Nemzeti Kisebbségi Főbiztos

Ez a biztonságpolitikai hozzáállás különösen a nemzeti kisebbségeket érintő kényes politikai kérdésekkel foglalkozó kisebbségi főbiztos esetében lett nyilvánvaló. Az 1990-es években a jugoszláv és a kaukázusi etnikai konfliktusok kezelésében az EBESZ látványosan kudarcot vallott. A tagállamok között, felismerve az államokon belüli nemzeti-etnikai konfliktusok veszélyének súlyát, egy új intézmény felállításának a kérdése is felmerült. A holland külügyminiszter, Hans van den Broek tett először javaslatot a Nemzeti Kisebbségi Főbiztos tisztségének létrehozására 1992-ben, a helsinki utótálálkozáson. A tagállamok örömmel vették a kezdeményezést, hiszen reményt láttak arra, hogy a nemzeti kisebbségeket érintő nemzetközi konfliktusokra egy rugalmas, egyszemélyi intézmény felállításával az EBESZ jobban fel tud készülni. Ennek különösen nagy súlya volt a boszniai háború kitörésének árnyékában.

Ugyanakkor a főbiztosi mandátum kialakítását komoly viták kísérték.¹⁶ Egyfelől a kisebbségi jogok körének meghatározásában semmilyen egyetértés nem alakult ki a tagállamok között, ezért óvakodtak attól, hogy pontosan behatárolható jogok számonkérésében bármilyen szerepe legyen a főbiztosnak. Másfelől pedig, mivel egyes tagállamok nem ismerik el, hogy területükön kisebbségek élnek, attól tartottak, hogy a főbiztosi intézmény létrehozása a kisebbségi különjogok iránti követeléseket is felerősítheti. További ellenvetések merültek fel a főbiztos konfliktusmegoldó szerepével szemben azokban az államokban, ahol egyes csoportok erőszakos eszközöket is beve-

14 *Report of the CSCE Meeting of Experts on National Minorities (Geneva, 19 July 1991)*. A jelentést 1991 szeptemberében a moszkvai értekezlet záródokumentumával fogadták el.

15 Lásd erről Diana Chigas (Elizabeth McClintock és Christophe Kamp közreműködésével): *Preventive Diplomacy and the Organization for Security and Cooperation in Europe: Creating Incentives for Dialogue and Cooperation*. In: Abram Chayes – Antonia Handler Chayes (szerk.): *Preventing Conflict in the Post-Communist World. Mobilizing International and Regional Organizations*. Washington D. C., The Brookings Institution, 1996. 25–97.

16 Erről lásd bővebben Rob Zaagman – Hanie Zaal: *The CSCE High Commissioner on National Minorities: Prehistory and Negotiations*. In: *The Challenges of Change...* (1994) i. m. 95–111.

tettek nemzeti követelései érdekében (így különösen Nagy-Britanniában az északír, vagy Spanyolországban a baszk szeparatisták). Ezek az országok semmiképp nem kívánták belső konfliktusaikat nemzetközi szintre emelni. A főbiztosi mandátum kialakításánál végül igyekeztek mindezekre az aggodalmakra is tekintettel lenni.

Az új poszt jól illeszkedett az EBESZ új stratégiájába, amely az államokon belüli és nemzetközi konfliktus-megelőzésre és -kezelésre helyezte a hangsúlyt. Logikusnak tűnt, hogy a nemzetközi közösség a diplomáciai eszközök intézményesítésével tud a legjobban fellépni a kisebbségeket is érintő kérdésekben.

Bár az EBESZ Nemzeti Kisebbségi Főbiztosának intézményét hangsúlyosan nem az emberi dimenzió, hanem a biztonságpolitika és a konfliktus-megelőzés keretében hívták életre, a főbiztos munkája nagyban hozzájárult az EBESZ-dokumentumok kisebbségvédelmi rendelkezéseinek pontosabb értelmezéséhez és hatékonyabb alkalmazásához is. Itt is fontos kiemelni, hogy a főbiztos intézménye és tevékenysége egyáltalán nem tekinthető klasszikus értelemben vett monitoring-eljárásnak, feladata ugyanis nem egy nemzetközi dokumentum alkalmazásának ellenőrzése, nem is a kisebbségek helyzetének általános felülvizsgálata, hanem egy olyan egyedülálló, különleges eljárás, amely kizárólag a konfliktussal fenyegető, nemzeti kisebbségeket érintő ügyekre terjed ki.

Mivel a Nemzeti Kisebbségi Főbiztos közvetítő, feltáró tevékenységet végez és az intézményét alapvetően személyes fellépésére építették, a posztot betöltő személy egyénisége is meghatározó. A mandátum kialakításában oroszánrészt vállaló Hollandia javaslatára a tagállamok első alkalommal a veterán diplomatának számító korábbi holland külügyminisztert, Max van der Stoelt választották, akit hivatalosan 1992. december 15-i stockholmi ülésén nevezett ki három évre a tisztségre a Miniszteri Tanács. Van der Stoel 1995-ben újabb három évre kapott megbízást, amit – rendkívüli felhatalmazással – még egy évvel meghosszabbítottak, majd, miután 1999-ben sem sikerült a tagállamok képviselőinek utódjában megegyezniük, újabb fél évvel megtoldottak. Max van der Stoel végül 2001. június 30-án adta át tisztségét a svéd diplomatának, Rolf Ekeusnak, akit mandátuma lejártá után újabb három évre neveztek ki, akitől végül 2007 júliusában az egykori norvég külügyminiszter Knut Vollebaek vette át – és 2010-es újraválasztása óta is betölti – a főbiztosi hivatalt.

Természetesen a főbiztos mindig az éppen aktuális kihívásokra igyekszik választ adni, de a mandátum alapjait és értelmezésének kereteit Max van der Stoel alakította ki, amit utódai is meghatározónak tartottak.¹⁷

17 Van der Stoel tevékenységéről lásd bővebben: Walter Kemp: *Quiet Diplomacy in Action: The OSCE High Commissioner on National Minorities* (The Hague, Kluwer Law International, 2001) és a Max van der Stoel-díjról: <http://www.osce.org/hcnm/29652.html> (2013-02-09) Az intézmény profilját meghatározó személyiségét emelte ki a Főbiztos intézményének 20 éves fennállást ünneplő konferencián Lamberto Zannier EBESZ főtitkár is beszédében. <http://www.osce.org/sg/100053> (2013-03-20)

A főbiztosi mandátum a Helsinki Okmány alapján

Az EBESZ kisebbségi főbiztosának posztját az 1992-es helsinki utótálálkozó A változás kihívásai c. dokumentumában hozták létre. A főbiztos a tagállamoktól független személyként, az EBESZ nagyköveti szintű Állandó Tanácsa (korábban Vezető Tisztviselők Bizottsága) védnöksége alatt működik, személyét a Miniszteri Tanács nevezi ki konszenzusos alapon, három éves, többször is meghosszabbítható mandátummal.¹⁸

A főbiztos hatáskörét csak a konfliktusveszéllyel fenyegető helyzetekben gyakorolhatja. „A Főbiztos a lehető leghamarabb 'gyors riasztást' [early warning] ad és ha szükséges, 'sürgős intézkedést' [early action] kezdeményez, amennyiben a nemzeti kisebbségek problémáihoz kapcsolódó feszültségek még nem haladták túl a 'gyors riasztás' stádiumát, de amennyiben a Főbiztos megítélése szerint alkalmasak arra, hogy az EBEÉ övezetében eső konfliktussá fajuljanak, fenyegetve a békét, a stabilitást vagy a részt vevő államok közötti kapcsolatokat és amelyek igénylik az EBEÉ Miniszteri Tanácsa vagy a Vezető Tisztviselők Bizottsága [ma: Állandó Képviselők Tanácsa – VB] figyelmét és fellépését.”¹⁹ Ennek keretében, kapcsolatokat tarthat fenn az adott ország kormányával éppúgy, mint a kisebbségek képviselőivel, vagy egyéb civil, nem kormányzati szervezetekkel. A főbiztos mandátumának fontos eleme, hogy az érintett ország területén is szabadon tájékozódhat és az eddigi gyakorlat azt mutatja, hogy a főbiztos ezzel a lehetőséggel szinte minden esetben élt is. A főbiztos feladata, hogy a konfliktussal fenyegető helyzetek kialakulását igyekezzon megakadályozni és segítse a feleket a megoldás keresésében mindenképp a békés eszközök felé visszatérni. Ennek érdekében a főbiztos ajánlásokat tesz az érintett országok kormányainak, illetve általános témákban jelentéseket készít.

A mandátumban természetesen bizonyos korlátozások is megjelennek: így a főbiztos nem járhat el olyan ügyekben, amelyek az állampolgársága vagy lakóhelye szerinti országot, vagy azt a nemzeti kisebbséget érintik, amelyhez esetleg a főbiztos tartozik. A legfontosabb korlátozás azonban, hogy egyáltalán nem foglalkozhat olyan kisebbségi ügyekkel, amelyek terrorcselekményekkel járnak. Emellett egyéni panaszok vagy ügyek kivizsgálása céljából sem léphet fel.²⁰

A főbiztos mandátuma ugyan tágabb területi korlátozásokat nem tartalmaz, a gyakorlat mégis azt erősítette meg, hogy a főbiztos kizárólag Közép- és Kelet-Európa területén gyakorolja a ráruházott hatásköröket.²¹ Ez azt is jelenti, hogy általában az EU-tagállamokban felmerülő konfliktus-veszélyeket kerüli a főbiztos. Az EU keleti

18 Helsinki Dokumentum, II. fejezet.

19 Főbiztosi alapítóokmány, 3. cikk.

20 Uo. 5. bek. 1993-ban ez az eset állt fenn pl. a baszk, a korzikai és akkor még az északír kisebbségek esetében.

21 Vö.: Kovács Péter: *Nemzetközi jog és kisebbségvédelem*. Budapest, Osiris, 1996. 121.

bővítésével együtt érzékelhető egy ilyen elmozdulás. Például, amíg az 1990-es években a főbiztos kifejezetten aktív volt a magyar kisebbségeket érintő szlovák–magyar, román–magyar vitákban vagy a balti oroszok állampolgárságának ügyében, addig a 2004-es és 2007-es EU-bővítések után az új EU-tagállamokat érintő fellépése nagyon kivételesnek tekinthető.²²

A főbiztos mandátumának másik fontos kérdése a hatáskörébe tartozó kisebbségek meghatározása. Az EBESZ-dokumentumok általános szóhasználatával összhangban, a főbiztos mandátuma, amint azt elnevezése is mutatja, a „nemzeti kisebbségekre” terjed ki. Ez azonban nem jelenti hatáskörének korlátozását a pusztán nemzeti identitásuk alapján meghatározható kisebbségekre. Az EBESZ gyakorlatában a nemzeti kisebbség fogalma kiterjed más identitáselemekre is, így az etnikai, vallási, kulturális vagy nyelvi kisebbségekre is. Ez a főbiztos számára is lehetővé teszi, hogy ne pusztán a nemzeti identitáshoz (így pl. az önrendelkezési jog követeléséhez) köthető kisebbségeket érintő ügyekben lépjen fel. Ahogy a konfliktus-megelőzést is táján értelmezi, úgy a „nemzeti kisebbség” fogalmát is, ezt mutatja például a romák helyzetével foglalkozó több ajánlása is.²³ Arra is volt példa, hogy a főbiztos az állampolgársággal nem rendelkező személyek jogi státusa ügyében is a kisebbségeket érintő konfliktuskezelés keretében lépett fel például Észtország és Lettország esetében.²⁴ De az „új kisebbségek” – a bevándorlók helyzetével általában nem foglalkozik.

A főbiztosi mandátum kialakításakor a tagállamok arra törekedtek, hogy egy olyan intézményt hozzanak létre, amely hatékonyan és rugalmasan tud fellépni, ugyanakkor hatásköre nem lép túl a figyelemfelkeltésen és a konfliktus-megelőzésen, így el akarták kerülni, hogy egyfajta európai 'kisebbségi szószóló' szerepét vállalja fel. Nem véletlen, hogy angol elnevezése markánsan tükrözi ezt a különbséget (High Commissioner on National Minorities, és nem „for”). Ennek megfelelően a főbiztos széles körű jogosítványokat kapott a független tájékozódás és a közvetlen kapcsolatfelvétel terén, míg – egyfajta biztosítékként – a tagállamokkal szemben egyedül semmilyen közvetlen intézkedésre nem jogosult.

Ami a főbiztos tényleges tevékenységét illeti, sem az 1992-es *Helsinki Dokumentum*, sem egyéb EBESZ-dokumentumok nem határozzák meg, mit is takar a „gyors riasztás” és a „sürgős intézkedés” közötti különbség.²⁵ A főbiztos maga mindezt úgy

22 Ilyen ritka kivétel volt például a 2009-es szlovák államnyelvtörvény elfogadása után kialakult helyzet.

23 Lásd pl. Jelentés a romák és szintik helyzetéről az EBESZ térségében, 2000. március 10. Magyarul szemelvények in: Majtényi Balázs – Vizi Balázs (szerk.): *Európa kisebbsége – a roma kisebbség a nemzetközi dokumentumokban*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2005. 204.; Vizi Balázs: A világ vigyázó tekintete... – megfigyelő és ellenőrző mechanizmusok a nemzetközi kisebbségvédelemben: a cigányság helyzete. In: Majtényi Balázs (szerk.): *Merre visz az út? A romák politikai és emberi jogai a változó világban*. Budapest, Lucidus Kiadó, 2003. 63–70.

24 Vö.: <http://www.osce.org/hcnm/reports> (2013-05-03)

25 A gyakorlat és a *Helsinki Dokumentumban* foglaltak alapján azt lehet mondani, hogy a „gyors

fogalmazta meg, hogy kétrétű feladatról van szó: „először is meg kell próbálni a kisebbségi ügyeket érintő feszültségeket keretek közé szorítani és lecsillapítani, másodszor pedig, riasztani kell az EBESZ-t minden esetben, amikor ezek a feszültségek azzal fenyegetnek, hogy olyan szintet érhetnek el, amelyet a rendelkezésemre álló eszközökkel már nem lennék képes keretek között tartani”.²⁶

A főbiztos tevékenységének leglényegibb korlátja, hogy kizárólag olyan esetekben léphet fel, amelyek még nem érték el az államközi konfliktus szintjét. A mandátum leírásából azonnal kiderül, hogy a főbiztos tevékenysége lényegében a szabad mozgásra és diplomáciai közvetítésre, a független fellépésre és bizalmas kapcsolatok kialakítására épül. Ez mindenképp újdonságot jelentett az EBESZ korábbi tevékenységéhez képest és a kisebbségekkel foglalkozó nemzetközi intézmények eszközrendszeréhez képest is, mert 1992-ben példa nélküli volt, hogy egyetlen személyt olyan kényes területen, mint a nemzeti kisebbségeket érintő ügyek, ilyen nagy szabadsággal ruházzanak fel. Tény, hogy a főbiztos csak közvetítő szerepet vállalhat, a tagállamokkal szemben önálló intézkedésre vagy a kisebbségi jogok ellenőrzésére semmilyen felhatalmazása nincsen, mégis a független közvetítő szerepe jelentős mozgásteret ad számára.

Az is világosan látszik a *Helsinki Dokumentum* alapján, hogy a tagállamok diplomáciai feladatot szántak a főbiztosnak és nem tekintették „kisebbségi jogvédő” intézménynek. Sem a nemzetközi normák fejlesztéséről, sem ezek értelmezéséről nem szól a főbiztosi mandátum. A hitelesség és a pártatlanság igénye a főbiztossal szemben azonban felveti, hogy valamilyen objektív mércét is fel kell állítania tevékenységében, amelyre munkáját alapozhatja. A nemzetközi jogban a kisebbségi jogok adhatnak ilyen mércét, ám ezek megfogalmazása és értelmezése korántsem tekinthető minden szereplő számára egyértelműnek.

A kisebbségi főbiztos saját mandátum-értelmezése

Bár a *Helsinki Okmány* sok tekintetben pontosan írja körül a főbiztos feladatait, egyes kérdésekben mégis nagy teret ad, hogy a főbiztos saját szerepfelfogása érvényesüljön. Walter Kemp, az első főbiztos, Max van der Stoel közeli munkatársa, a főbiztos tevékenységét elemző könyvében ezt így fogalmazta meg: Van der Stoel „nem egy

riasztás” és a „sürgős intézkedés” között nincs feltétlen időrendi sorrend (nem szükségszerű, hogy egyik a másikat megelőzze), és tulajdonképpen mindkét tevékenység az információgyűjtésre és a kapcsolatfelvétel különböző formáira épül. Martin Maria Amor Estébanéz: *Minority Protection and the OSCE*. In: Peter Cumper – Steven Wheatley (szerk.): *Minority Rights in the 'New' Europe*. The Hague, Martinus Nijhoff, 1999. 35–36.

26 Max van der Stoel: *Preventing Conflict and Building Peace: a Challenge for the CSCE*. *NATO Review* No. 4 (42), 1994. 11.

’nagy eszmével’ látott munkájához, hozzáállását kezdetektől fogva néhány jellemző vonás alakította ki: a függetlenség, az együttműködés, a pártatlanság, a fokozatosság, a kitartás, a bizalmasság, a bizalom és a hitelesség. Szerepét politikai eszköznek tekintette, amely a nemzetközi standardokra (beleértve a jogi dokumentumokat), különösen az emberi jogokat érintőkre épül.²⁷

A hivatalát elfogadó beszédében maga Van der Stoel is azt hangsúlyozta, hogy „a megelőző diplomácia új elemet ad a klasszikus diplomáciai módszerekhez; új lehetőségeket nyit a kreativitásnak és a képzelőerőnek, ám másfelől, mivel viszonylag kevés tapasztalat van ezen a téren, a csapdák elkerüléséhez óvatosságra is szükség van. [...] Elsőként ezen az újonnan létrehozott poszton, nem lesz alkalmam elődeim tapasztalataiból tanulni. Sok tekintetben nekem kell egy járatlan, sokszor csuszamlós utat feltérképeznem.”²⁸

Tulajdonképpen a főbiztos feladata, hogy pártatlan harmadik félként közelítsen a nemzeti kisebbségeket is érintő kényes politikai kérdésekhez. Ennek fényében nagy jelentősége van annak, hogy az érintett országok számára ajánlásokat fogalmaz meg, amely sok esetben konkrét jogalkotási kérdéseket is felvet. Egyértelmű, hogy a főbiztos tevékenysége alapvetően bizalmas jellegű, úgy kell az érintett kormányokkal és kisebbségek képviselőivel tárgyalnia, hogy a szembenálló felek számára végig egyformán hiteles és elfogadható maradjon. Ehhez igazodik, hogy a tagállamok kormányainak semmilyen tájékoztatási privilégiuma nincsen: a főbiztos szabadon, bárholonnan informálódhat és a kormány álláspontja vagy tájékoztatása csak egy a többi információforrás között. A kisebbségekhez tartozó személyek és szervezetek csakúgy, mint a civil szervezetek, politikai pártok így közvetlenül kapcsolatba léphetnek a főbiztossal, ami őt is segíti, hogy a helyzetről és minden érintett fél álláspontjáról naprakész információi legyenek.²⁹ Az évek során a főbiztos egyre jobban támaszkodott a civil társadalomból érkező információkra.³⁰

Természetesen az információ gyűjtése és elemzése meghatározó abban is, hogy mikor találja a főbiztos indokoltnak saját fellépését. Alapvetően Van der Stoel, Ekeus és Vollebaek is közbelépése legfontosabb kritériumának a nemzetközi feszültségek lehetőségét tartotta. A beszerzett információkat is erre tekintettel elemzik, nem elsősorban a kisebbségeket érintő problémák az érdekesek a főbiztos számára, hanem az, hogy milyen esélye van egy nemzetközi konfliktus kialakulásának.

27 Walter Kemp (szerk.): *Quiet Diplomacy in Action: the OSCE High Commissioner on National Minorities*. The Hague, Kluwer Law International, 2001. 21.

28 Max van der Stoel: *Peace and Stability through Human and Minority Rights*. Baden-Baden, Nomos, 1999. 31. Acceptance Speech to the Stockholm Meeting of the Council of Ministers of Foreign Affairs of the CSCE, 15 December 1992, Stockholm.

29 Ld. a mandátum 23. és 25. bekezdését.

30 Charlotte Altenhoener – Francesco Palermo: Civil Society Contributions to the Work of the OSCE High Commissioner on National Minorities. *International Journal on Minority and Group Rights* No. 18, 2011. 201–218.

A főbiztos normaközvetítő szerepe

A főbiztos ebben a munkájában, nagyban épít a meglévő nemzetközi standardokra: nemcsak az EBESZ vonatkozó dokumentumait, hanem az ENSZ vagy az Európa Tanács keretében megfogalmazott nemzetközi jogi kötelezettségeket és az országok közötti kétoldalú szerződéseket is figyelembe veszi.³¹ Ez azt is jelenti, hogy egyfajta normaközvetítőként lép fel, az egymással ütköző politikai nézeteket igyekszik jogi mederbe terelni. Bár a főbiztos közbelépésének láthatóan vannak politikai korlátai is, tevékenységének fontos része, hogy a kisebbségek védelmének javítása érdekében a nemzetközi dokumentumok alapján megpróbáljon általában is segítséget nyújtani az EBESZ-tagállamoknak saját jogrendjük fejlesztésében.

A főbiztos számára a nemzetközi standardok számonkérése komoly támpontot jelent feladatainak ellátásában. A nemzeti kisebbségeket érintő politikai ügyekben ugyanis a nemzeti szembenállás, a nacionalista politikai erők aktivitása és a nemzeti közösségek közötti párbeszéd hiánya nagyon megnehezíthetik a külső szereplők hiteles politikai közbelépését is. Ezt a hitelességet igyekezhet a főbiztos a nemzetközi normák számonkérésével biztosítani. A heves politikai vitákban a felek közötti közvetítés fontos alapja lehet az állam által már korábban vállalt nemzetközi jogi standardok megerősítése. Márpedig az 1990-es évek eleje óta az EBESZ-tagállamok – igaz, politikai, azaz soft-law dokumentumokban – számos formában hitet tettek a kisebbségek jogainak védelme mellett, ráadásul a tagállamok jelentős része az Európa Tanács *Kisebbségvédelmi Keretegyezményéhez* és a *Nyelvi Chartához* is csatlakozott. A főbiztos általában nagy hangsúlyt fektet az érintett tagállam által vállalt nemzetközi jogi kötelezettségek betartására – ezzel sikerülhet a részrehajlás vagy túlzott követelések vádját is elhárítania. A főbiztos normaközvetítő szerepét jelzi az is, hogy van der Stoep és utódai egyaránt éltek azzal a lehetőséggel, hogy egyes témákban általános ajánlásokat fogalmazzanak meg. Így az úgynevezett *hágai ajánlások a kisebbségek oktatási jogairól* (1996), az *oslói ajánlások a kisebbségek nyelvi jogairól* (1998), a *lundi ajánlások a kisebbségek közéleti jogairól* (1999), a *kisebbségi nyelvű médiáról szóló útmutató* (2003), a *multietnikus társadalmakban a rendőri intézkedésekről szóló ajánlások* (2006), a *bozeni/bolzanói ajánlások a nemzeti kisebbségekről az államközi kapcsolatokban* (2008), vagy a legfrissebb *ljubljanai útmutató a sokszínű társadalmak integrációjáról* (2012) egy-egy problémakört tekintenek át a nemzetközi standardok fényében, többféle megoldási lehetőséget is kínálva a tagállamoknak.³²

Az államoknak szánt konkrét – és legtöbbször bizalmas – egyedi ajánlásain és a tematikus ajánlásokon, jelentéseken kívül a főbiztos az EBESZ térségében felmerülő, kisebbségeket érintő aktuális problémákról is ki szokott adni rövid közleményeket.

31 *Quiet Diplomacy in Action...* (2001) i. m. 25–28.

32 A főbiztos általános ajánlásait ld.: <http://www.osce.org/hcnm/documents.html?lsi=true&limit=10&grp=45> (2013-05-03)

Ezek a politikai állásfoglalások azonban mindenekelőtt kisebbségekkel kapcsolatos konfliktusok veszélyeire hívják fel a figyelmet, és nem a jogi standardok megerősítését szolgálják. Az említett tematikus ajánlások a főbiztosi mandátum fényében két célt szolgálnak: egyfelől igyekeznek segíteni a nemzetközi kisebbségvédelmi normák hatékonyabb terjesztését, megerősítését az EBESZ-térségben, másfelől pedig azt jelzik, hogy a kisebbségek jogainak védelme, a védelem szintjének emelése hatékony eszköze a kisebbségek és államaik közötti konfliktusok megelőzésének.

Az utóbbi évtized tapasztalatai rávilágítottak arra is, hogy különösen a kisebbségi jogok területén a nemzetközi szervezeteknek komoly nyomásgyakorló és normaközvetítő szerepe van.³³ A nemzetközi szervezetek „meggyőző ereje” lényegében két pillére épül: a nemzetközi jogban elismert kisebbségvédelmi standardok politikailag számon kérhető vállalásokat jelentenek a nemzetközi partnerek számára is; másfelől különösen az Európai Unió tagsági politikájában a kisebbségek védelme a tagjelölt államok politikai érettségének, stabilitásának egyik feltételeként jelent meg. Az Európa Tanács *Nemzeti kisebbségek védelméről szóló keretegyezményének* ellenőrzési rendszere 1998 óta komoly jogértelmezési hagyományt teremtett ezen a területen, amelyre más nemzetközi szervezetek is támaszkodhattak. Hasonló módon az EBESZ főbiztos tevékenysége és ajánlásai is fontos támponttá váltak. Maga a főbiztos is, közvetítői munkájában elkerülhetetlenül a meglévő nemzetközi kisebbségvédelmi normákra tud építeni és ezek általánosan elfogadott jogi értelmezésére. Jellemző módon az államok, a nemzetközi standardokat olyan maximális vállalásnak tekintik, amelynek kreatív továbbfejlesztésétől, az érintett kisebbségek sajátos igényeihez igazodó adaptációjától rendszerint elzárkóznak. Sőt olykor a nemzetközi normákat is irrelevánsnak tartják saját körülményeik között. A nemzetközi szervezetek ennek megfelelően fontos szerepet játszanak abban, hogy a kisebbségi jogi standardokat következetesen értelmezzék.

A legnagyobb befolyása az EU bővítéspolitikájának van, hiszen a tagságra áhítozó államok igen komoly jogharmonizációs kötelezettségeket vállálnak és emellett politikai vállalásokra is hajlandók. Mivel a csatlakozás politikai feltételei, az ún. koppenhágai kritériumok között a „kisebbségek tisztelete és védelme” is megjelent, az Európai Unió főleg a *Keretegyezményre* és az EBESZ főbiztos ajánlásaira építhette ennek értelmezését.

A nemzetközi szervezetek együttműködése megerősödött az elmúlt évtizedben ezen a területen, az EBESZ főbiztos, az ET Keretegyezmény Tanácsadó Bizottsága, az Európai Bizottság vagy az Európai Parlament között rendszeressé váltak az egyeztetések a kisebbségek helyzetének megítélésében. Ezt mindegyik intézmény igyekszik úgy kihasználni, hogy saját politikai feladatai, céljai megvalósításában más nemzetközi szereplők ajánlásaira, fellépésére is támaszkodjon. Az EBESZ főbiztos az

33 David J. Galbreath – Joanne McEvoy: *The European Minority Rights Regime. Towards a Theory of Regime Effectiveness*. Houndmills, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2012. 81–111.

államokkal szemben rendszeresen szorgalmazza a *Keretegyezmény* ratifikálását. Ebben a tekintetben a főbiztos szerepe is új kontextusba került, közvetítői fellépésének tapasztalatait – főleg, ha EU-tagjelölt országot érintett – rendszerint megosztotta az Európai Bizottsággal és sokszor a két intézmény közös álláspontot is képviselt (például a balti államok állampolgársági politikájával szemben). Az együttműködés következményeként a főbiztos normaértelmező ajánlásai is nagyobb súlyt kaptak.

Igaz, hogy az általános ajánlások – különösen Van der Stoel idején – a kisebbségi jogok védelmét helyezték középpontba, a főbiztos sosem távolodott el az EBESZ összetett biztonságpolitikai megközelítésétől: az általa kiemelkedően fontosnak ítélt kérdések jelentőségét az adta, hogy bizonyos kisebbségi jogok rendezetlensége olyan belső konfliktusok forrása lehet, amelyek nemzetközi feszültségekhez is vezethetnek.³⁴ Az emberi jogok terén is erősödő nemzetközi együttműködés következtében a főbiztos normaközvetítő szerepe is nőtt, de – saját értelmezésében – kisebbségvédelmi ajánlásait is biztonságpolitikai szempontok vezérlik.

A tematikus ajánlások szerepe a főbiztos munkájában

Az első főbiztos, Max van der Stoel már megbízatása korai szakaszában felismerte, hogy közvetítői tapasztalatai alapján milyen jellemző területeken jelentkeznek problémák a kisebbségek és az államok között. Ez vezette arra, hogy egyes témákkal külön ajánlásokban is foglalkozzon.³⁵ Meggyőződésévé vált, hogy az államok és a kisebbségek közötti feszültségek tartós feloldásában, a konfliktusok megelőzésében a kisebbségi jogok biztosításának nagy szerepe van. Ezért általános ajánlásaiban olyan jogterületekkel foglalkozott, amelyek döntően befolyásolják a kisebbség és a többség békés együttélését.

Minden kisebbség számára és a kisebbségekkel foglalkozó valamennyi nemzetközi dokumentumban első helyen áll a kisebbségi identitás megőrzése és fejlesztése. Mindenkinek joga van ahhoz, hogy nemzeti identitását szabadon meghatározza és ápolja, ami azonnal felveti a nyelvhasználat, a névhasználat, a kultúra megőrzése és az oktatás kérdését. Nem véletlen, hogy az *osloói ajánlások* bőven foglalkoznak a nemzeti kisebbségek nyelvi jogaival, tételesen felvázolva azokat a lehetőségeket és nemzetközi jogi támpontokat, amelyek a tagállamokat a kisebbségek nyelvi jogainak rendezésében eligazíthatják.³⁶

Az identitás megőrzésének fontos eleme, hogy a kisebbségi identitást egyik ge-

34 Van der Stoel (1999) i. m. 102–103.; *Quiet Diplomacy in Action...* (2001) i. m. 237–261.

35 Lásd az ún. Hágai Ajánlások bevezetőjét. Magyarul is elérhető a főbiztos honlapján: <http://www.osce.org/hu/hcnm/32186?download=true> (2013-05-03)

36 Osloói ajánlások a nemzeti kisebbségek nyelvi jogairól, 1998. http://www.osce.org/documents/html/pdf/tohtml/2699_hu.pdf.html (2013-05-03)

nerációról a másikra át lehessen adni, amelyben a kisebbségi nyelvű oktatás szerepe a legnagyobb. Nem meglepő, hogy éppen az anyanyelvű egyetemi oktatás körüli viták késztették a főbiztost arra, hogy az 1990-es évek közepén a romániai magyar kisebbség és a román kormány, illetve az 1990-es évek legvégén a macedóniai albánok és a macedón kormány között közvetíteni próbáljon. A kisebbségi oktatás jelentőségének elismerését tükrözik a *hágai ajánlások* is.³⁷

A kialakuló konfliktusok megelőzésében és kezelésében természetesen a kisebbség és a többség közötti intézményes párbeszédnek van talán a legnagyobb jelentősége. A legtöbb nézeteltérés kezelhető és feloldható, ha minden érdekelt fél hatékonyan részt vehet annak feloldásában. A főbiztos ezért mindig nagy hangsúlyt fektetett a kisebbségek közéleti részvételi jogaira, arra, hogy különösen a kisebbségek identitásának megőrzését érintő ügyekben csak a kisebbségek képviselőinek részvételével szülessenek döntések. A *lundi ajánlásokkal* éppen ebben kívánt a főbiztos a tagállamoknak segítséget nyújtani.³⁸

Az általános ajánlások részben azt a célt szolgálják, hogy a döntéshozók, a kisebbségek képviselői, a civil szervezetek, kormányzati tisztviselők számára praktikus útmutatást adjanak arról, hogy milyen eszközökkel lehet egyes kisebbségi problémákra megoldásokat találni. Van der Stoel nemcsak a jogi szabályozási lehetőségek széles tárházát kívánta felmutatni ajánlásaiban, hanem az államok létező gyakorlataira, jó példáira is fel kívánta hívni a figyelmet. Másfelől tevékenysége alapján a főbiztos olyan általános érvényű következtetéseket kíván levonni, amelyek segíthetnek a kisebbségvédelmi normák terjesztésében, megerősítésében. Az általános ajánlások megfogalmazásánál fontos, hogy a főbiztos a meglévő nemzetközi jogi standardokból induljon ki és kellő szakmai hitellel tudja ajánlásait kiadni. Ennek érdekében például Max van der Stoel nem saját stábját, hanem külső szakértői műhelyeket kért fel az ajánlások megfogalmazására, amit személyesen képviselt később. Van der Stoel tematikus ajánlásai következetesen a kisebbségi jogokat helyezték előtérbe. Nyilván szerepet játszott ebben az is, hogy első főbiztosként olyan fontos kisebbségi jogterületek értelmezését tűzte ki, amelyek jellemzően minden államban napirendre kerülnek: a részvételi jogok, az oktatási jogok, a nyelvi jogok ilyenek. Rolf Ekeus megközelítésében már államközpontú problémák is megjelentek: a kisebbségi nyelvhasználat az elektronikus médiában, de még inkább a rendőrségi feladatok értelmezésével foglalkozó irányelvek közvetlen biztonsági kérdéseket vetnek fel az állam és a kisebbségek kapcsolataiban. Ekeus ajánlásai szűk részterületeket érintenek és technikai jellegűek. Knut Vollaebek ismét nagyobb témák felé fordult és láthatóan még hangsúlyosabbnak tartotta az államok szerepét. Két általános ajánlása, az ál-

37 Hágai ajánlások a nemzeti kisebbségek oktatási jogairól, 1996. http://www.osce.org/documents/html/pdftohtml/2700_hu.pdf.html (2013-05-03)

38 Lundi ajánlások a nemzeti kisebbségek hatékony részvételéről a közéletben, 1999. http://www.osce.org/documents/html/pdftohtml/2698_hu.pdf.html (2013-05-03)

lamközi kapcsolatok szerepéről vagy a kisebbségek társadalmi integrációjáról szóló is ezt tükrözi. Itt már nem a kisebbségek elismert vagy elismerést érdemlő jogainak biztosítása áll a középpontban, hanem az állami felelősség kérdése, az állam és a kisebbségek közötti kiegyensúlyozott viszony megteremtése.

Ennek a hangsúlyváltásnak a megítélése nem egyértelmű. Van olyan vélemény, amely a főbiztosok általános ajánlásait következetes jogfejlesztésnek tekinti, amelynek legfontosabb hozadéka a külső szakértők bevonása a normaértelmezésbe és ennek következményeként a független szakértői vélemények erőteljes megjelenése a nemzetközi kisebbségvédelmi rezsimben.³⁹

Érdeemes megnézni, valójában milyen szerep jut a külső szakértőknek ebben a munkában. A főbiztos számára a bevonásuk, egyfajta „garanciát” jelenthet ahhoz, hogy álláspontja széles szakmai konszenzust tükrözzön.⁴⁰ Van der Stoep az általa létrehozott Interetnikus Kapcsolatok Alapítványt bízta meg a szakértői munka koordinálásával és az ajánlások is az Alapítvány kiadásában jelentek meg. Rolf Ekeus és Knut Vollaebek inkább saját hivatali stábjára építve kezdte a szélesebb szakértői egyeztetéseket.⁴¹ Vollaebek ajánlásainak előkészítésében a főbiztosi hivatal munkatársainak volt döntő szerepe, az ő munkájukat csak segítették a külső szakértők. A főbiztos közeli munkatársa is kiemelte ezt a változást és egy tágabb perspektívában úgy értékelte, hogy nemcsak az egyetemi, szakértői kapcsolatok, hanem általában a civil társadalommal kialakított kapcsolatok veszítettek alkalmi jellegűből és jobban strukturáltak lettek.⁴² Ez egyszerűbben azt jelentheti, hogy a főbiztos immár nem arra szorítkozik, hogy a felkérésére megfogalmazott szakértői konszenzust felkarolja, hanem saját politikai, jogi álláspontjának keres szakmai támogatást. Azaz a normaértelmezésben maga a főbiztos és hivatala vállal főszerepet. Persze a külső szakértőkkel szemben a főbiztosi stáb előtérbe kerülését azzal is magyarázhatjuk, hogy mind a *bolzanoi/bozeni ajánlások*, mind a *ljubljanai útmutató* – a korábbi tematikus ajánlásokhoz képest – lényegében nem jogi, hanem politikai kérdésekkel foglalkozik. Ugyanakkor – kiváltképp Vollaebek főbiztos munkájában – nem lehet megkerülni azt, hogy valódi hangsúlyváltásról van-e szó. Már a *bolzanoi/bozeni ajánlásokkal* kapcsolatban felmerült ez a kérdés.⁴³ A kisebbségeknek az államközi kapcsolatokban betöltött szerepét a főbiztos láthatóan biztonságpolitikai megközelí-

39 Galbreath – McEvoy (2012) i. m. 126.; Altenhoener – Palermo (2011) i. m.

40 Galbreath – McEvoy (2012) i. m. 130–131.

41 Ekeus a kisebbségi nyelvek használatáról az elektronikus médiában szóló útmutatásait a felkért szakértőkön kívül az Európa Tanács Titkárságával, az EBESZ más intézményeivel egyeztetve fogalmazta meg.

42 Altenhoener – Palermo (2011) i. m. 204.

43 Bővebben Vizi Balázs: Biztonságpolitikai érdekek és kisebbségvédelem a Nemzeti Kisebbségi Főbiztos bozeni ajánlásaiban. In: Szarka László – Vizi Balázs – Tóth Norbert – Kántor Zoltán – Majtényi Balázs (szerk.): *Etnopolitikai modellek a gyakorlatban*. Budapest, Gondolat, 2009. 261–274.

tésben értékelte és a lehetséges veszélyekre hívta fel a figyelmet. Az ajánlásokkal a fő célja az volt, hogy a kisebbségek védelmében az államok felelősségi körét jól elkülöníthetően határozza meg. Mindenekelőtt az anyaállamokkal szemben az ún. honos államoknak (azoknak az államoknak, amelyek területén az érintett kisebbségek élnek és amelynek állampolgárai) az elsődleges szerepét és felelősségét hangsúlyozva. A korábbi tematikus ajánlások – mindenekelőtt Van der Stoep idején – a létező nagyon sokféle állami gyakorlatok alapján kialakult jó példákra építve tág lehetőségeket fogalmaztak meg, amelyek alkalmasak lehetnek az adott területen a kisebbségi jogok hatékonyabb védelmére, és így a konfliktusok megelőzésére.

A *bolzanoi/bozeni ajánlások* ezzel szemben egy szűkítő értelmezést tükröznek, amely a széles körben elfogadott nemzetközi jogi standardok megerősítését jelentette. Természetesen az államközi kapcsolatokban a kisebbségi kérdések politikai jelentőségűek, a kisebbségi jogok védelme inkább másodlagos. Mégis szembeszökő, hogy az államok közötti biztonságpolitikai aggodalmak uralkodnak az ajánlásokban. A kisebbségek tényleges helyzetének javítása, mint a társadalmi béke egyik záloga, nem hangsúlyos. A legfontosabb elméleti kérdés, amelyre az ajánlásokkal a főbiztos válaszolni kívánt, az volt, vajon az anyaállamoknak a határaikon kívül élő nemzet-társaik részére nyújtott támogatása meddig tekinthető legitimnek, mikor jelenthet veszélyt a honos állam szuverenitására.⁴⁴ A főbiztos útmutatást kívánt adni az államoknak abban, hogy megfelelő egyensúlyt találjanak az államok érdekei, a kisebbségek védelme és az állami szuverenitás tiszteletben tartása között. Kiváltképp az állampolgárság, a kisebbségeknek adható anyaállami kedvezmények és az államok közötti együttműködés elvei kerültek az ajánlások középpontjába. Ezek a dilemmák már más nemzetközi testületek előtt is napirendre kerültek a magyar státustörvény körül kialakult vitákban 2001–2003 között.⁴⁵

Az ajánlások a létező nemzetközi jog alapelveiből indultak ki: hangsúlyosan szerepel az alapelvek között a területi elv és az állami szuverenitás tiszteletben tartásának elve. Ez természetesen helyes, hiszen a kisebbségek jogainak védelme elsődlegesen annak az államnak a kötelessége és felelőssége, amelyben az érintett kisebbségek élnek. Ugyanígy fontos, hogy az ajánlások felsorolják azokat a területeket, ahol az anyaállamok támogatása feltétlenül legitim és hasznos. Ebben a tekintetben az ajánlások nagyrészt a Velencei Bizottság jelentésére támaszkodnak, s a széles körben elismert nemzetközi jogi alapelveket erősítik meg. Az ajánlások kiemelik a létező

44 Uo. 268–269.

45 Lásd egyebek mellett Rolf Ekeus 2003. június 24-i sajtóközleményét („High Commissioner warns of Hungarian ‘Status Law’ precedent”) vagy az Európa Tanács Joggal a Demokráciáért Bizottsága (Velencei Bizottság) jelentését a nemzeti kisebbségek számára az anyaállamok által biztosított kedvezményes elbánásról. A Bizottság a szöveget 2001. október 19–20-i, 48. plenáris ülésén hagyta jóvá Velencében. Részletek olvashatók magyarul: Majtényi Balázs – Vizi Balázs (szerk.): *A kisebbségi jogok nemzetközi okmányai*. Budapest, Gondolat, 2003. 167–177.

nemzetközi monitoring- és közvetítő eljárások, valamint a kétoldalú megállapodások szerepét is az államközi kapcsolatok fejlesztésében ezen a téren.

Az ajánlások futólagos áttekintése is azt mutatja, hogy az államok szerepe és egymással szembeni kötelességei messze hangsúlyosabban szerepelnek, mint a kisebbségek jogainak védelme, vagy a határon átnyúló kapcsolatok szerepe a kisebbségek védelmében. Tekintettel arra, hogy legtöbbször a kisebbségek védelme és különösen a nemzettársak védelmére irányuló intézkedések megítélése az oka az államok közötti konfliktusoknak, célszerű lett volna jobban pontosítani az állampolgárság szerinti államok kötelezettségeit is. A 7. bekezdésben ajánlott társadalmi integráció és a kisebbségek részvétele a közéletben különösen érzékeny kérdésnek számít ebben az összefüggésben. Bár a bekezdés igyekszik kiegyensúlyozni a társadalmi integráció fontosságát és a kisebbségek hatékony részvételét a közéletben, a szűkszavú megfogalmazás nem utal arra, milyen formában valósulhat ez meg. Természetesen ebben a magyarázó jegyzetek nyújthatnak eligazítást, de meglepő módon itt is általánosságoknál marad a szöveg, a kifejezetten a kisebbségek közéleti részvételével foglalkozó *lundi ajánlásokat* meg sem említi.

Az ajánlások szövegéből az a nézet köszön vissza, hogy a kisebbségek jogainak védelme magától értetődő kötelezettsége az államoknak, és jóval nagyobb figyelmet kell szentelni a lehetséges konfliktusveszéllyel fenyegető helyzetek elkerülésének. Sajnos azonban a gyakorlat azt mutatja, hogy az államok a meglévő nemzetközi kisebbségvédelmi kötelezettségeiket is gyakran vitatják, vagy még gyakrabban szűkítően értelmezik. Amennyiben a „normaközvetítés” volt a célja a főbiztosnak, ezt mindenképp érdemes lett volna figyelembe vennie, például a kisebbségek – az EBESZ keretében is elismert – jogainak erősebb megjelenítésével és az állampolgárság szerinti államok ilyen jellegű kötelezettségeinek pontosításával.

A biztonságpolitikai szempontok erős hangsúlyozása ugyanis könnyen a veszéllyel járhat, hogy egyes államok a területükön élő kisebbségek helyzetével kapcsolatos nemzetközi vitáikat is még inkább biztonságpolitikai szempontból ítélik meg. Ebben a tekintetben az is problémát jelent, hogy egészen más szintű, intenzitású és jellegű konfliktusok alakulhatnak ki az államok között az EBESZ különböző térségeiben. Az ajánlások elsősorban az olyan veszélyes anyaországi gyakorlatok és reakciók elkerülésére helyezik a hangsúlyt, amelyek például Oroszország és a közép-ázsiai vagy kaukázusi szomszédjai között merültek fel. Ugyanakkor, ahogy arra Gál Kinga is felhívta a figyelmet, nem várható, hogy ilyen intenzitású konfliktusok veszélye fenyegetne a NATO- és az EU-tagállamok között, ahol a nemzetközi integráció már eleve más jellegű és mélyebb együttműködésre ítéli az államokat. Ennek fényében nem elképzelhetetlen, hogy egyes tagállamok a korábbi, a kisebbségek jogait előtérbe helyező ajánlásokhoz képest biztonságpolitikai fordulatot látnak majd a főbiztos ajánlásaiban, amely alapján a kisebbségek helyzetéről az anyaállamokkal kialakuló vitáikban a biztonsági érveket erősítik meg. Ez nyilvánvalóan nem szolgálhatja a kisebbségi jogok jobb védelmét az érintett államokban. A *bolzanoi/boze-*

ni ajánlásokban megjelenő biztonságpolitikai megközelítést akár visszalépésnek is tekinthetjük az államok között kialakult eddigi gyakorlatokhoz képest. Az Európai Unióban a személyek, a szolgáltatások szabad áramlása, a gyakorlatban szentesített kapcsolattartási módok, anyaállami eljárások a főbiztosi ajánlások fényében ismét biztonságpolitikai aggodalmakat kelthetnek. Ez annak fényében is aggasztó, hogy az 1990-es évek bővítéspolitikájának, a koppenhágai kritériumok érvényesítésének egyik fontos hozadéka volt az államok közötti kölcsönös bizalmi viszonyok megerősítése. Ezt tükrözték a kétoldalú szerződések, a nemzetközi kisebbségvédelmi standardok elfogadása és politikai számonkérése.⁴⁶

Mindezek alapján az ajánlások egyik legnagyobb kihívása, hogy az egész EBESZ-térség számára fogalmaznak meg követendő elveket, miközben az ajánlások tárgya sokkal jobban átpolitizált kérdés annál, hogy általánosan alkalmazható és egyformán értelmezhető normákkal leírható legyen. Ezt az általános célt mutatja az is, hogy a szöveg következetesen kerüli az anyaállamok („kin-state”) kifejezést, ami nyilvánvalóan kinyitja a teret más államok határokön átnyúló kisebbségvédelmi intézkedései előtt. Ez leginkább azért lehet kockázatos, mert a hagyományos értelemben vett anyaállamok mellett, a migráns kisebbségek érdekében potenciálisan fellépő államokat is egy megítélés alá veszi, miközben indítékaik és érdekeik gyökeresen eltérhetnek.

Hasonló módon kétségeket ébreszt a 2012-ben kiadott *ljubljanai útmutatóban* megfogalmazott kép a társadalmi integráció szerepéről a kisebbségi konfliktusok megelőzésében. Vollaebek főbiztos már mandátuma elején nagy jelentőséget tulajdonított a társadalmi integrációnak és meggyőződése volt, hogy az etnikai konfliktusok megelőzésében ennek lehet döntő szerepe. Megfogalmazása szerint az a tény, hogy a mandátuma konfliktus-megelőzésre szól és nem egy kisebbségi jogvédő szerepre, megkönnyíti, hogy az államok elfogadják közvetítőként és ennek megfelelően kell álláspontját kialakítania.⁴⁷ Ahogy a *bolzanoi/bozeni ajánlásokban* is látható volt, elsősorban az államok szempontjait tartja fontosnak és ennek kapcsán megerősítette azt is, hogy az anyaállamok jogosan lépnek fel külhoni kisebbségek érdekében, de ez csak akkor legitim, ha az anyaország is e nemzettárs közösségek társadalmi integrációját támogatja abban az államban, ahol élnek.⁴⁸

A sokszínű társadalmak integrációjáról szóló *ljubljanai útmutató*⁴⁹ ezt a megkö-

46 Kinga Gál: National Minorities in Inter-State Relations: Commentary from Country Perspective. In: Francesco Palermo – Natalie Sabanadze (eds.): *National Minorities in Inter-State Relations*. Leiden, Martinus Nijhoff, OSCE HCNM, 2011. 270–309.

47 Walter Kemp: Ethnic cleansing and integrating diversity: Interview with Knut Vollaebek, OSCE High Commissioner on National Minorities. *Security and Human Rights* No. 2, 2008. 157–163.

48 Uo. 163.

49 Ljubljana Guidelines on Integration of Diverse Societies, Ljubljana, 7 November 2012. <http://www.osce.org/hcnm/96883> (2013-04-20)

zelítést erősíti. Az ajánlásokat négy részben fogalmazták meg: strukturális alapelvek, az integráció alapelvei, egy integrációs politika keretének elemei és azok a területek, amelyek az integráció szempontjából a legfontosabbak. A strukturális alapelvekről szóló első rész az államok szuverenitása mellett felelősségüket is hangsúlyozza, hogy megfelelő integrációs politikákat dolgozzanak ki. A jó és demokratikus kormányzat megvalósításában a kisebbségek védelmének és részvételi jogainak is fontos szerepe van, akárcsak az esélyegyenlőség megteremtésének. Az alapelvek között hangsúlyozza a főbiztos, hogy az államok által vállalt nemzetközi kötelezettségek csak a minimum standardokat jelentik, azaz az államoknak ennél többet kell tenniük, aktívabb fellépést kell vállalniuk az „egyének jogai teljes tiszteletének előmozdításában”.⁵⁰ Érdekes módon nem a kisebbségek jogait említi itt a szöveg, csak a kommentárból derül ki, hogy a főbiztos az egyetemes emberi jogok részeként a kisebbségek jogainak védelmére gondol. A kommentár utal arra is, hogy a társadalmi integráció megteremtése az államok számára nem jelentheti a kisebbségek asszimilálását, hanem csak a kisebbségi jogok előmozdítását – a korábbi főbiztosi ajánlásoknak megfelelően.

Ennek ellenére a társadalmi integráció értelmezése az ajánlásokban korántsem egyértelmű. Igaz, hogy a modern állam működőképességéhez egy bizonyos társadalmi kohézióra szükség van, de vékony jégre lépünk, amikor ennek megteremtését az integráció fogalmával közelítjük meg. Véleményem szerint – kissé leegyszerűsítve – az integráció a társadalomban létező nyelvi, kulturális, nemzeti különbségek elismerését kell, hogy jelentse, nem pedig valamilyen idealizált társadalmi egység megteremtését. Tehát a kormányzati politikáknak (az oktatás, a politikai részvétel vagy a nyelvhasználat terén) a közösséget jellemző sokféleségnek megfelelő intézkedéseket, eljárási módokat és mechanizmusokat kell támogatnia. Ráadásul a társadalmi integráció messze túlmutat a hagyományos nemzeti kisebbségeken – a főbiztos konfliktusmegelőző mandátumának célcsoportjain – és felveti a bevándorlók, az ún. „új kisebbségek” integrálását is. A főbiztos saját tapasztalatai alapján fogalmazta meg, hogy a társadalmi integráció a konfliktusok megelőzésének fontos eszköze lehet. Azonban vannak veszélyek abban, hogy ezt általánosságban a multietnikus társadalmak problémáinak kizárólagos megoldásaként kezeljük.

Az integráció fogalmának ugyanis sokféle értelmezése ismert és jellemzően a bevándorló közösségekre alkalmazzák.⁵¹ Számos politikai lehetőséget takar a fogalom, jelentheti az önkéntes asszimiláció támogatását, egy közös kultúra megteremtését, a multikulturalizmust és az elkülönülést is. Habár az erőszakos asszimiláció lehetőségét általában megengedhetetlennek tartják, amennyiben az állam az önkéntes asszimilációt támogatja, azaz, hogy az egyének saját elhatározásukból vegyék fel

50 4. pont

51 Adrian Favell: *Integration Policy and Integration Research in Europe: a review and critique*. Carnegie Endowment 'Comparative Citizenship Project' June/November 1999.

a többségi identitást, nehéz elhatárolni, hogy egy adott társadalmi környezetben ez valójában mennyire is múlik az egyén szabad elhatározásán. Sok esetben az állam passzív magatartása kulturális elnyomást takarhat. A közös kultúra megteremtése egyfajta 'olvasztótégely'-politikát jelent, azaz a közös állampolgári identitásnak része a kisebbségi identitás is, de a kulturális különbségek a magánszférában jelennek csak meg. Ez elsősorban az egységes állampolgárság intézményének értelmezésében mutatkozhat meg. A multikulturalizmus ugyanakkor mind a magán-, mind a köz-szférában a különbségek elismerését, támogatását jelentheti. Felmerül az a veszély, hogy ebben a politikában a kultúrákat állandó és statikus jelenségként kezelik, így a többes identitások valóságát figyelmen kívül hagyják.⁵² Az elkülönülés politikája pedig arra épül, hogy a bevándorlók egyszer visszatérnek majd hazájukba és csak ideiglenesen élnek az adott országban (lásd a németországi vendégmunkásokat).

A főbiztos értelmezésében a társadalmi integráció azt jelenti, hogy egyensúlyt kell találni a kisebbségi jogok biztosítása és a társadalmi kohézió megteremtése között.⁵³ Vollaebek felfogásában a kisebbségi jogok védelme egyedül nem biztos, hogy alkalmas a konfliktusok elkerülésére, hanem ezt olyan integrációs politikákkal kell kiegészíteni, amelyek biztosítják, hogy a közösségek között párbeszéd alakuljon ki és az állampolgári jogokat és kötelezettségeket mindenki tiszteletben tartsa. A *ljubljanai útmutató* ennek szellemében kiemeli a közös közintézmények szerepét, a közösségek között a kölcsönös elfogadás, a kisebbségi jogok mellett a kötelezettségek, a közösségek közötti kapcsolatok jelentőségét.⁵⁴ Érdekes módon a kisebbségek hatékony közéleti részvétele mellett a főbiztos óv a kisebbségek elkülönülésétől, ám az nehezen olvasható ki az ajánlásokból, hogy mit ért ez alatt. Hangsúlyozza, hogy szükség van olyan politikákra, amelyek közösen célozzák meg a többségi és a kisebbségi társadalmat is, ahogy azt is, hogy a többnemzetiségű társadalmakban a közösségek saját identitásának megőrzését is biztosítani kell. Mégis ellentmond ennek néhány megállapítása: a nyelvpolitikával kapcsolatban csak az államnyelv elsajátításának jelentőségét hangsúlyozza, és kimondja ugyan, hogy az államoknak „védeniük és támogatniuk kell a nyelvi sokszínűséget”, de sem itt, sem az oktatásnál nem említi meg a hétköznapi többnyelvűség szerepét, akár azzal, hogy a kisebbségek által lakott területeken a többséghez tartozók is megtanulják a kisebbség nyelvét.⁵⁵ Miközben azért erre is találunk jó gyakorlatokat az EBESZ tagállamokban (pl. Olaszországban

52 Matti Similä: Is a multicultural Nation State an Oxymoron? Tallin Conference on Conceptualising Integration, October 18–19, 2007. 14.

53 Vollaebek például rendszeresen hangsúlyozza a kisebbségi nyelvhasználati jogok elismerése mellett az államnyelv megtanulásának szükségét. Lásd legújabban a grúzai örömeink és a tbiliszi kormány közötti közvetítését. Vö.: Franziska Zanker: Integration as Conflict Prevention: Possibilities and Limitations in the experience of the OSCE High Commissioner on National Minorities. *Security and Human Rights* No. 3, 2010. 221–222.

54 II. rész.

55 42–45. pont

Dél-Tirol esetében, Spanyolországban, Finnországban stb.). Az oktatásnál szintén a többnyelvű oktatást állítja előtérbe a kisebbségi nyelvű oktatással szemben. Az állampolgársági politikáknál – hasonlóan a *bolzanoi/bozeni ajánlásokhoz* – a biztonságpolitikai veszélyekre hívja fel a figyelmet, és óv az anyaállamok túlzott fellépésétől, sokkal inkább hangsúlyozza annak az államnak a felelősségét a kisebbségek védelmében, amely területén a kisebbségek élnek. Igaz, elismeri, hogy önmagában a többes állampolgárság nem fenyegeti az államok szuverenitását, de hangsúlyozza ezen a területen is az államok közötti baráti kapcsolatok és jó szándékú együttműködés fontosságát.⁵⁶ Összességében a ljubljanoi útmutató is a kisebbségi jogok elismerésére épít, de alapvetően államközpontú megközelítést tükröz. A társadalmi integráció értelmezésénél pedig nem oszlatja el világosan azokat a kisebbségi aggodalmakat, hogy az integrációs politikákat az államok az asszimilációs nyomás erősítésére használhatják. A legfontosabb kérdés ugyanis változatlanul az, hogy kiket és miben kíván az állam integrálni? Az integrációról szóló vitákban a fogalmak nagyon képlekenyek és önmagában a „sokszínűség tiszteletben tartása” nem ad választ a társadalmi integráció, asszimiláció értelmezésével, negatív következményeivel szembeni aggályokra.⁵⁷

Összegzés

Véleményem szerint a *bolzanoi/bozeni ajánlások* és a *ljubljanai útmutató* is hangsúlyváltást jelentenek a főbiztos szerepében. Ennek több oka is lehet. Az 1990-es éveket a balkáni háborúk mellett a szovjet utódállamokban kirobbant fegyveres etnikai konfliktusok árnyékolták be, ez mindenképp beszűkítette a főbiztos tevékenységi körét. Ennek megfelelően elsősorban az EU-csatlakozásra készülő közép- és kelet-európai államokat érintő kisebbségi problémákkal foglalkozott. Ezekben az országokban nem az erőszakos konfliktusok kitörése vagy az állami szuverenitás érvényesítése jelentett gondot, sokkal inkább az identitás megőrzése szempontjából fontos kisebbségi jogok érvényesülése, az államok nemzetközi kötelezettségeinek teljesítése. Van der Stoep ezeket az aggodalmakat is szem előtt tartva jellemzően a kisebbségi jogok hatékony védelmét tekintette nagyon fontosnak. A 2000-es évek óta Ekeus és Vollaebek figyelme is a békésebbé váló balkáni államok és a szovjet utódállamok felé irányult. Ezekben a térségekben az anyaállami szerep egészen más fénytörésben jelenik meg, mint a kibővült EU-ban. Oroszország állampolgársági politikája és ennek hatása a szomszédos országok társadalmára teljesen más kontextusban értelmezhető, mint az EU-tagállamok állampolgársági politikáinak hatása. Az sem véletlen,

56 32–37. pont

57 Vö.: Zanker (2010) i. m. 231.

hogy a *bolzanoi/bozeni ajánlásokat* az orosz–grúz háború évében adta ki a főbiztos. Az általános, tematikus ajánlások szövegezésénél a problémát főleg az jelenti most, hogy az EBESZ térségében rendkívül eltérő kisebbségi léthelyzetek, állami politikák vannak, és ezeket politikai jellegű ajánlásokban nem lehet figyelembe venni.

Összességében fel lehet fedezni egyféle elmozdulást a kisebbségi főbiztos részéről a kisebbségi jogok hangsúlyozása helyett a biztonságpolitikai érvek erősítése felé, de ez csak azért érdekes, mert ajánlásai az EBESZ minden tagállamának szólnak. Az államok közötti kapcsolatok jellege és ennek keretében a kisebbségek helyzete annyira eltérő az EBESZ-térség államaiban, hogy a kisebbségvédelemben, a bilaterális kapcsolatokban erősebb normákat elfogadó államok esetében akár visszalépést is jelenthetnek a konstruktív párbeszéd bevett formáitól.

A főbiztos „normaközvetítő” szerepében az 1990-es évek a kisebbségi jogok állami védelmének mintáit előtérbe helyező ajánlásaival szemben az utóbbi években inkább a politikai állásfoglalás (értsd a biztonságpolitikai érvek előtérbe helyezése) ingoványosabb terepére lépett.

Az 1990-es évek tematikus ajánlásai kifejezetten jogfejlesztő szándékot tükröztek, a kisebbségi jogok nemzetközi standardjaira építve a kreatív jogértelmezés lehetőségeit mutatták meg, azt, hogy az államoknak széleskörű szabályozási lehetőségei vannak, ami hozzájárulhat a konfliktusok megelőzéséhez. Az Ekeus és Vollaebek főbiztosokhoz köthető ajánlások vagy túlzottan specifikus és technikai jellegűek voltak, vagy – mint a *bolozanoi/bozeni* és a *ljubljanai* – olyan politikailag érzékeny terepre merészkedtek, ahol általános standardok nehezen fogalmazhatóak meg.⁵⁸ Mivel a főbiztos szerepe nemcsak az EBESZ-ben fontos, hanem más nemzetközi szervezetek is figyelembe veszik véleményét, érdemes lenne a főbiztosnak visszatérni a kisebbségi jogi normaértelmező megközelítéséhez, különösen akkor, ha az Európai Unió továbbra is támaszkodik a főbiztos tapasztalataira a tagjelölt országok kisebbségpolitikájának megítélésében. A hitelesség, a független közvetítői szerep megerősítése érdekében a politikai viták kereszttüzében álló témák helyett érdemes lehet a korábban végzett normaértelmező szerephez visszatérni.

58 Arie Bloed – Rianne Letschert: The OSCE High Commissioner on National Minorities. In: Kristin Henrard – Robert Dunbar (eds.): *Synergies in Minority Protection*. Cambridge, Cambridge University Press, 2008. 88–119.

DUŠAN KOVÁČ¹

A kisebbségi kérdés Közép-Európában. Kísérlet a szintézisre

A kisebbségek kérdése, különösen az etnikai kisebbségeké, a leginkább előtérbe helyezett témák közé tartozik, amellyel történészek, etnológusok, nyelvészek, irodalomárok, szociológusok és politológusok foglalkoznak. Az 1989-es változások után az új demokráciákban önálló kutatóintézeteket hoztak létre a kisebbségek kutatására, a témában rendszeresek a konferenciák, publikációk születnek. Magam is hosszú éveket töltöttem a téma kutatásával, s e tapasztalatokból kiindulva jelen tanulmányban a kérdés közép-európai kontextusba helyezett szintézisére törekszem.

Közép-Európa mindig is multietnikus térség volt, amelyben egyetlen etnikum sem domináns. Közép-Európának Németország is része, s a németek kétség kívül a legnépesebb etnikuma a térségnek. Ám ennek ellenére még egyszer sem sikerült német dominanciájú Közép-Európát kialakítani. Az erre irányuló kísérletek közé tartozott például az első világháború idején a liberális politikus és filozófus, Friedrich Naumann által propagált Mitteleurópa-terv.² A háború idején Németországban ez rendkívül népszerű elképzelésnek számított, mivel egybeesett a német háborús célok egyikével: Európa központjában a német gazdaság és politika uralmával. Igaz, Naumann terve ezzel kapcsolatban egyfajta liberális elképzelés volt. A Mitteleurópa-terv azonban az elméleti konstrukció szintjén maradt, mivel a háború végkifejlete irreálissá tette. Mint ahogy a Vilmos császár által megfogalmazott imperialista terveket is semmissé tette a német vereség. Rövid életű volt a hitleri uralom is Európa közepén.

Bismarck „kisnémet egység” megoldása, vagyis az Ausztria nélküli Németország ugyan nem elégítette ki a nagynémet eszmék híveit, ám olyan realitás volt, amelyet

1 Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete (Pozsony). A tanulmány az SZTA Történettudományi Intézete Kiválósági Központjának a Vega 2/0044/11. sz. *Szlovákia története Európa történetében* c. projektje keretében készült. Szlovákból fordította Simon Attila.

2 Friedrich Naumann: *Mitteleuropa*. Reimer, Berlin, 1915.

respektálnia kellett a német politikának. A „német térből” kiszorított Ausztria így saját közép-európai birodalmat kezdett építeni, amely az Osztrák–Magyar Monarchiának nevezett dualista formában az első világháború végéig maradt csak fenn. Bár a szakirodalom egy része a német és a magyar elitek közötti hatalommegosztásként interpretálja a kiegyezést, valójában egyik sem volt domináns elem. Emiatt a kiegyezés hasonló interpretációja pontatlan és nem fejezi ki a tényleges erőviszonyokat.³ A cseh tartományokban ugyanis az ekkor rendkívül tevékeny csehek domináltak, Galíciában pedig a lengyelek. Magyarországon ugyan egyértelműen a magyarok domináltak, ám számbelileg sohasem tették ki a teljes lakosságnak még a felét sem. Ez volt az oka annak, hogy a magyar politikai elit félt a demokráciától, amit az általános választójog hozott volna magával.

A Habsburg Birodalomban 24 kisebb és nagyobb nemzet, nemzetiség, etnikai csoport élt. A nacionalizmus eszméje itt is elhintette a nemzetállam ideáját, amely szerint minden nemzetnek joga van saját államra. Ez az eszme azonban csak nehezen volt összeegyeztethető a Habsburgok közép-európai birodalmának ideájával. A helyzetet elméletileg a birodalom etnikai alapú föderalizálása oldhatta volna meg, amellyel kapcsolatos elképzelés Ferenc Ferdinánd körében született meg. A meghatározó politikai erők azonban mind elutasították ezt.⁴ Elutasította a bécsi udvar és maga Ferenc József is, elutasították a német nacionalisták, akik, ha nem is Németország részeként, de „második német államként” képzeltek el Ausztriát.⁵ Az etnikai alapú föderalizálást határozottan elvetették a magyarok is, akik a multietnikus Magyarországot centralizált magyar nemzetállammá akarták átalakítani. De elutasították a csehek is, akik a cseh tartományokból saját nemzetállamot akartak létrehozni. Voltak nemzetek a Monarchiában, amelyek az első világháború előtt már létező nemzetállamaikhoz szerettek volna csatlakozni: például az olaszok, a románok, a szerbek. Az etnikai alapú föderalizálást csupán néhány kisebb nemzet, közte a szlovákok, támogatták. Neki azonban nem volt megfelelő erejük egy ilyen reform elindításához.

A Habsburg Monarchia már a háború előtt olyan állammá vált, amelyet folyamatos etnikai ellentétek bomlasztottak, s amelyben a legcsekélyebb probléma is

3 Figyelemre méltó, hogy a témával kapcsolatos alapmunkák még az 1960–70-es években voltak publikálva: Peter Berger (Hrsg.): *Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867: vorgeschichte und Wirkungen*. Herold, Wien – München, 1967; *Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867: seine Grundlagen und Auswirkungen*. (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, 20.) Oldenbourg, München, 1968; Ludovít Holotík (Hrsg.): *Der österreichisch-ungarische Ausgleich 1867*. (Materialien /Referate und Diskussion/ der internationalen Konferenz in Bratislava 28.8.–1.9.1967.) SAV, Bratislava 1971. Úgy tűnik, ma érdektelen ez a téma.

4 Ezzel kapcsolatos forrásokat lásd: Österreichisches Staatsarchiv, Haus-Hof-und Staatsarchiv Wien, Nachlass Franz Ferdinand, Thronwechsel.

5 Georg Schönerer tervei radikálisabbak voltak, a mérsékelt változatot pedig az 1882-es linzi program jelentette. Lásd Alfred Kruck: *Geschichte des Alldeutschen verbandes 1890–1939*. Steiner, Wiesbaden, 1954.

nemzetiségi színezetet kapott. Mindez megfelelő alapot teremtett a kisebbségi kérdés háború utáni rendezéséhez. Az 1919 szeptemberében aláírt saint-germaini béke megerősítette az Osztrák–Magyar Monarchia szétesését és az ún. utódállamok létrejöttét. Az utódállamok magukat mind nemzetállamként határozták meg, ami azért sem volt meglepő, mivel a Monarchia elleni küzdelem egyik eszközét épp a nemzetállamok eszméje jelentette.⁶ A „nemzetállam” és az „nemzetek önrendelkezési joga” olyan jelszavak voltak, amelyek uralták a korabeli sajtót, s jelentős hatást gyakoroltak a politikusokra is – legalább is azok retorikájára.

Valójában azonban egyik utódállam sem volt a szó valódi értelmében nemzetállam. Az előző korszakok történelmi fejlődése ugyanis azt eredményezte, hogy ebben a régióban nem léteztek határok az egyes etnikai közösségek között, s a történelmi államhatárok nem estek egybe az etnikai határokkal. Az újjáélesztett Lengyelországban német, ukrán, szlovák és cseh kisebbség is élt. Csehszlovákiának több mint hárommillió német kisebbsége volt, a németek száma meghaladta a szlovákokét. Ezen felül népes magyar, ruszin, lengyel lakossággal is bírt az ország. Ausztriában szlovénokat, cseheket, szlovákokat, magyarokat, horvátokat, Magyarországon pedig szlovákokat, németeket, szerbeket, ruszinokat találunk. Olaszországban elsősorban német nyelvű lakosság (Dél-Tirolban), Jugoszláviában németek, olaszok, szlovákok, magyarok, ruszinok, görögök, albánok, Romániában pedig magyarok, németek, szlovákok is éltek. S mindegyik államban éltek zsidók, akiknél a felekezeti identitás volt erős, valamint cigányok. Jellegüket tekintve a felsorolt kisebbségeket a nagy létszámú (népes) kisebbségek és a kis létszámú kisebbségek csoportjába lehet besorolni. Beszélhetünk azonban nyelvszigeteket alkotó kisebbségekről is, amelyeket a többségi lakosság vett körül, illetve olyan kisebbségekről is, amelyek a saját anyanyelvükkel ugyanazonos nyelvet beszélő lakosságával közvetlen érintkezésben éltek (ilyenek voltak többek között a szlovákiai magyarok, a szudétanémetek, vagy a koszovói albánok). A háború előtti helyzethez képest a felsorolt etnikumok közül több teljesen új helyzetbe került, nemzeti kisebbséggé vált, elveszítve korábbi domináns pozícióját. Érvényes ez a szomszédos államokba került magyarokra, de a Csehszlovákiában élő németekre is. Teljesen természetes, hogy az új, kisebbségi helyzetükkel csak nehezen barátkoztak meg. Az ún. nemzetállamok létrejötte és az ebből adódóan kialakult nagyszámú nemzeti kisebbség Közép-Európát permanens konfliktuszónává tette. A kisebbségek megléte, legyen szó etnikai (nyelvi) vagy felekezeti kisebbségekről, már az 1915-ös bécsi kongresszuson is vita tárgyát képezte. Ám a kérdés

6 A nemzetállammal érvelt T. G. Masaryk is a brit kormánynak benyújtott ún. rotterdami memorandumban (National Archives London, Public Record Office, Foreign Office 371/1900. 115–124.), illetve az Independent Bohemia című memorandumban (National Archives, London, Public Record Office, Foreign Office 371/2241. 97–103.), valamint M. R. Štefánik is az olaszországi memorandumában (Dušan Kováč: Štefánikovo talianske memorandum z apríla 1916. *Historický časopis* 48 (2000), 3. 517–533.)

drámai jelleget csak a világháborút követően öltött, ami összefüggött a Monarchia és az Oszmán Birodalom szétesésével.

A konfliktusos helyzetben rejlő veszélyeket az antant politikusai is felismerték, s azzal igyekeztek megakadályozni azt, hogy az utódállamokat a kisebbségi jogok betartására kötelezték. Ennek néhány eleme közvetlenül bekerült a békeszerződésekbe, de azok aláírásával párhuzamosan külön kisebbségvédelmi szerződések is születtek. A kisebbségi jogok egyaránt vonatkoztak az etnikai és a felekezeti kisebbségekre. A kisebbségi jogok kérdése azért is probléma volt a békekonferencián, mivel maguk az antant hatalmak is rendelkeztek kisebbségekkel, akiknek jogai nem minden esetben voltak biztosítva. Ezért nem fogadtak el a nagyhatalmak általános kisebbségvédelmi deklarációt, hanem az újonnan alakult államokat és a legyőzött államokat (Ausztriát, Magyarországot, Bulgáriát) kötelezték kisebbségvédelmi szerződés aláírására.

A nagyhatalmak már a német békeszerződés előkészítése során ígéretet tettek arra, hogy „az azokon a területeken lakó németek számára, amelyek el lesznek szakítva Németországtól, biztosítani fogják a művelődéshez, oktatáshoz egyházi élethez való jogokat. Ezek a garanciák a Népszövetség hatálya alá kerültek.”⁷ A kisebbségi jogok betartását először Lengyelország láttamozta a versailles-i béke aláírásával egy időben.

Csehszlovákia a saint-germaini béke aláírásával párhuzamosan vállalta a kisebbségvédelmi előírások betartását. Ez a speciális szerződés a békeszerződéssel együtt 1919. szeptember 10-én került aláírásra. Ezt követően Csehszlovákia beépítette ezeket a rendelkezéseket az alkotmányába. A kisebbségvédelmi szerződéseket fokozatosan minden olyan ország elfogadta, amelyik a békeszerződések aláírója volt. 1921 és 1923 között – a Népszövetségbe való felvételükkel párhuzamosan – így tettek a balti államok, Finnország és Albánia is.

A kisebbségi jogok betartásának fő garantálója a Népszövetség lett, s szükségesnek látszott meghatározni azt az eljárási rendet, amely által ez megvalósulhat. Először abban gondolkodtak, hogy a kisebbségi jogok be nem tartásáról csupán a Népszövetség tagállamai tehetnek panaszt. Végül 1920-ban úgy döntöttek, hogy a kisebbségek képviselői is petícióval fordulhatnak a Népszövetséghez. A beadványokkal egy külön kisebbségi szekció volt hivatott foglalkozni, amelynek élére elismert diplomátákat neveztek ki. 1927-től a norvég Eric Colban töltötte be ezt a funkciót, 1930 és 1933 között pedig a spanyol Pablo de Azcárate.⁸ A kisebbségi osztály feladata volt a beérkezett beadványok elemzése. Ez elsősorban annak megállapítására irányult, hogy a beadvány összefügg-e a kisebbségvédelmi szerződésekkel. Így mindjárt az elején kiszűrték azokat a petíciókat, amelyek a békeszerződés-ellenesek

7 Archiv Société des Nations (SdN), R1613, 41/116/116.

8 1928 és 1930 között a kisebbségi szekció igazgatója a spanyol Manuel Aguirra de Cárcer volt.

voltak.⁹ A békeszerződések és a kisebbségvédelmi szerződések jelentették azt az alapot, amelyek talaján a kisebbségi jogokat megítélték és védtek.

Azok a beadványok, amelyek megfeleltek a formai követelményeknek, a hármass bizottság elé kerültek. Ha az jogosnak ítélte a beadványban megfogalmazott panaszt, akkor válaszára annak az országnak küldte tovább, amely ellen a beadvány irányult. Csak a válasz megismerés után döntött a hármass bizottság, hogy továbbítja-e az ügyet a Népszövetség Közgyűlésének. Bár a Népszövetséghez sok panasz érkezett, ezek közül csak nagyon kevés került a Közgyűlés elé. Az pedig, hogy a legtöbb beadvány épp Közép-Európából érkezett, igazolja, hogy a kisebbségi jogok tekintetében ez a régió konfliktusos területnek számított.

A népszövetségi statisztikák szerint épp a német és a magyar kisebbség nyújtotta be a legtöbb panaszt. A német publicisztika rögtön a háború után kidolgozta a német kisebbségek tipológiáját, amelyik általános jellegénél fogva nem csak a németekre alkalmazható. Alapvetően határ menti és külföldi németekről beszéltek. Határ mentinek számítottak azok, akik közvetlenül a német határok mentén éltek, illetve ide sorolták azokat is, akik Ausztria német nyelvű lakosságával érintkezésben éltek. Külföldi németeknek (vagy sziget-németeknek) azok számítottak, akik Németországtól és Ausztriától elszigetelt enklávékban éltek. Egy másik felosztás régi és új kisebbségeket különböztetett meg, miközben azok számítottak újaknak, amelyek a versailles-i békerendszer következtében kerültek ebbe a helyzetbe. Érthető módon a népszövetségi panaszeljárásba legaktívabban a határ mentén élő új kisebbségek kapcsolódtak be. S ezek között épp a német és a magyar kisebbség dominált.

A Népszövetség statisztikái szerint a legtöbb panaszt a lengyelországi németek nyújtották be, miközben ezen belül is külön kategóriát jelentett Felső-Szilézia és Danzig németisége. Ezzel összehasonlítva a csehszlovákiai németek – népességük nagyságához képest – meglehetősen kevés panaszt nyújtottak be. Ők az első időszakban elsősorban arra panaszkodtak, hogy kisebbséggé váltak. Vagyis magát a békeszerződést támadták, s így a Népszövetség ezeket a beadványokat nem is tárgyalta. Hasonló jelleggel bírtak a csehszlovákiai magyarok panaszai is. A német panaszok közül kiemelkedett az, amely az 1920-ban elfogadott csehszlovák alkotmányt támadta, mégpedig azzal, hogy a német kisebbség nem vehetett részt annak kidolgozásában, s így nem is akceptálhatja azt. A Népszövetség kisebbségi szekciójában ezt „különleges beadványként” (Colban)¹⁰ kezelték, ám végül úgy döntöttek, hogy nem kisebbségi, hanem politikai kérdésről van szó, s így a Népszövetség nem is foglalkozott vele. Az egyedüli olyan német panasz, amellyel kapcsolatban a csehszlovák kormány kénytelen volt meghátrálni, a nemzetvédelmi minisztérium rendelete volt, amely alapján a hadügyi megrendelések esetében be kellett tartani a nemzetiségi el-

⁹ *La société des Nations et la protection des minorités*. Section d'information du Secrétariat de la Société des Nations, Genève, 1927. 33.

¹⁰ SdN, R 1686/2745.

vet (Machnik-rendelet¹¹).¹² Még ha nagyon feszült nemzetközi időszakban, a náci Németország fenyegetésének időszakában került is erre sor, a csehszlovák kormánynak vissza kellett vonnia a rendeletet.¹³

A térség egyik sajátos problémájának számított a szlovákiai németek kérdése. Ők a háború előtt a kétmilliónyi magyarországi német egy kis részét (150 ezer fő) alkották. Nagyrészt elmagyarosodott, a magyar államisághoz szorosan kötődő németekről volt szó. Ők a sziget típusú kisebbséghez tartoztak, hiszen a szlovák lakosság által közrefogva éltek. Csehszlovákia megalakulását követően, a nemzetközi kötelezettségekkel összhangban, olyan kisebbségi (elsősorban nyelvi, oktatási) jogok birtokába jutottak, amilyenekkel korábban sohasem rendelkeztek. Nagy részük (főleg a szepességi evangélikus németek) továbbra is kötődött Magyarországhoz, s az új államjogi helyzetet nem fogadta el. A következő években ez a német népcsoport vált annak az éles versengésnek a tárgyává, amely a magyar revíziós politika és a birodalmi német törekvések talaján a fölöttük való befolyásért kibontakozott.¹⁴

A fenti kontextusban Magyarország helyzete sajátságos volt. A nemzetközi politikában mint a kisebbségi jogok védelmezője lépett fel. Ez abból a nyilvánvaló tényből következett, hogy minden vele szomszédos országban jelentős számú magyar kisebbség élt.¹⁵ A kisebbségvédelemben Magyarország gyakran összefogott Németországgal. Miközben azonban Magyarország elsősorban az utódállamok magyar kisebbségét védte, az ő nemzetiségi politikáját is számos panasz érte. A magyarországi kisebbségek tipológiailag a régi és a sziget típusú kisebbségek körébe tartoztak, így kevésbé voltak aktívak. Azt azonban, hogy a magyar kormányok lényegében a háború előtti asszimilációs politikát folytatták, nem lehetett letagadni. A problémát az jelentette, hogy a legerősebb magyarországi kisebbség épp a német kisebbség volt, ami sajátos megvilágításba helyezte a nemzetközi kisebbségvédelemben amúgy jól működő német–magyar koalíciót.

A németek és a magyarok nem csupán a Népszövetség irányában voltak aktívak, de minden más fórumon is. Ilyennek számítottak az európai kisebbségi kongresszu-

11 A rendelet diszkriminálta a németeket, akiknek kevés esélyük volt, hogy állami megrendeléshez jussanak.

12 Société des Nations. Journal officiel. 1937. július.

13 A csehszlovák kormány nyilatkozata 1936. július 31-én. SdN, R 3930/25533/5021.

14 Részletesen lásd. Dušan Kováč: *Nemecko a nemecká menšina na Slovensku (1871–1945)*. Veda, Bratislava 1991.

15 Szarka László: Egy évszázad kisebbségben. Magyarok a 20. századi kelet-közép-európai nemzetállamokban. In: Kovács Kiss Gyöngy – Romsics Ignác (szerk.): *A mi 20. századunk*. Komp-Press, Korunk, Kolozsvár, 2011; Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (eds.): *Minority Hungarian communities in the twentieth century*. (East European monographs, 138.) Atlantic Research and Publications, New York, 2011.

sok.¹⁶ S épp a német és magyar kisebbségek váltak könnyen a német és magyar külpolitikai manipulációk áldozataivá.

A nemzeti kisebbségek problémáját (nem csupán Közép-Európa viszonylatában) az jelenti, hogy önálló etnikai, nyelvi-kulturális entitásokként léteznek, miközben szoros viszonyt alakítanak ki az adott állam más etnikai csoportjaival, elsősorban a többségi nemzettel. A nemzeti kisebbségek külkapcsolatai egyetlen államon belül valósulnak meg, belpolitikai jellegűek, s így belpolitikai problémákat idézhetnek elő. A nemzeti kisebbségek azonban a saját államuk területén kívül élő más etnikai közösségekkel is kapcsolatokat építenek. Ezek között ott van az is, amely hozzá etnikailag és nyelvileg közel áll, vagy vele azonos, s amely egy másik államban a domináns nemzet szerepét tölti be. Ilyenkor az etnikumon belüli kapcsolatok nemzetközi jelleget kapnak. Ez a bonyolult kapcsolatrendszer az oka a kisebbségek labilis helyzetének és annak, hogy potenciális konfliktusforrások válnak belőlük. Az, ami bonyolult elméleti konstrukciónak tűnik, a történelmi folyamatok részeként egyszerű és gyakran éles konfliktustényezővé válhat. A cseh tartományokban élő németek a Habsburg Monarchia keretein belül békésen és konfliktusok nélkül éltek a csehek mellett, a csehszlovák államban azonban már elutasították az együttélést. A szerb kisebbség is hajlandó volt Horvátországban élni, de csak addig, amíg Horvátország Jugoszlávia része volt. Az önálló Horvátországban a szerb kisebbség kifejezetten konfliktusforrás volt. Sok esetben ugyanis nem a nemzeti jogok tényszerű oldala számít, hanem a kisebbség helyzetének pszichológiai háttere. Ismert, hogy a német kisebbségek a nemzetiszocialista propaganda hatására elutasították a kisebbség megnevezést és Volksgruppe-ként (népcsoportként) tekintettek magukra.

A kisebbségeknek alapvető érdekében áll az, hogy lojálisak legyenek az iránt az állam iránt, amelyben élnek, s amely számukra teljes értékű kulturális és társadalmi életet biztosít. Bizonyos történeti pillanatokban azonban a kisebbség egy másik ország politikájának eszközévé válhat. Ez a 20. századi közép-európai történelemben gyakran játszódott le.

Az elveszített háborút követően Németországban uralkodóvá vált az a nézet, hogy a német kisebbségekre nagy figyelmet kell fordítani, s az „anyaországnak” támogatnia kell azokat. Ez nem a legyőzött imperialisták véleménye volt, hanem a demokratikusan és liberálisan gondolkodó értelmiségieké, mint például Paul Rohrbach, Ernst Jäckh vagy a későbbi német elnök, Theodor Heuss. Az azonban problémaként jelentkezik, ha a nemzeti kisebbségeket azzal a szándékkal irányítják, hogy azokat az anyaország gazdasági, politikai céljaira használják fel. Veszélyes és riasztó alakot öltött ez a politika Hitler hatalomra jutását követően. Ő nem titkolta, hogy a saját céljaira akarja felhasználni a német kisebbségeket, s azoknak szent kötelessége

16 Lásd Sabine Bamberg-Stemann: *Der Europäische Nationalitätenkongress 1925–1938. Nationale Minderheiten zwischen Lobbyistentum und Großmachtinteressen*. Herder-Institut, Marburg, 2001.

Németország érdekében tevékenykedni. A német kisebbséget akarta felhasználni Csehszlovákia megsemmisítéséhez is. A két háború között Magyarország is mindent megtett, hogy a szomszédos országok magyar kisebbségét a trianoni határok revíziójához felhasználja.

Ahhoz, hogy a nemzeti kisebbségeket külpolitikai célokra lehessen felhasználni, két feltételnek kell teljesülnie. Először is létezniük kell olyan államoknak, amelyek titkoltan vagy nyíltan más államoktól akarnak területeket szerezni. Másodszorban ezeknek az államoknak antidemokratikus jelleggel kell bírniuk. Nem szükséges, hogy totalitárius államról legyen szó, ám autoriter elemek, az ellenzék, a sajtó a civil társadalom elhallgattatása nélkül nehéz ilyen mértékben befolyásolni egy államterületen kívüli népcsoportot.

A közép-európai kisebbségi kérdés elméletileg megoldható volt. A sikerhez azonban három alapvető feltételnek kellett teljesülnie. Az első a demokratikus elvek érvényesülése a régióban, miközben nem csupán az általános választójogot értjük alatta, hanem a társadalmon belüli kommunikációt is. A demokratikus elvek azt feltételezték, hogy a társadalomban a konszenzus keresésének és a párbeszédnek a gyakorlata válik uralkodóvá, úgy, ahogy azt a Csehszlovák Köztársaság elnöke, T. G. Masaryk ismert beszédében kijelentette: „A demokrácia egyenlő a vitával.” A gyakorlatban ez állandó párbeszédet jelentett, többek között a többség és a kisebbség között is. A második feltétel a kisebbségi jogok és természetesen az emberi és polgári jogok állandó és hatékony nemzetközi ellenőrzése volt. A harmadik pedig az, hogy külső államok ne avatkozzanak be a többség és kisebbség viszonyaiba.

A két háború közötti korszak egyik víziója az volt, hogy a nemzetközi szerződések és a Népszövetség garanciái lesznek a kisebbség jogainak, akik lojálisak lesznek az iránt az állam iránt, amelyben élnek, az állam pedig a társadalmi és kulturális fejlődés minden feltételét biztosítja számukra, s így a kisebbséghez tartozók magán- és társadalmi élete is teljes lesz. Ez a vízió, amely az 1920-as években még élt, a 1930-as évekre azonban teljesen irreálissá vált. Ennek jó példáját nyújtja a két háború közötti Csehszlovákia. A népes német kisebbség kezdettől fogva nehezen viselte, hogy a Csehszlovák Köztársaságban kell élnie. Pártjaik egy része – elsősorban a német szociáldemokraták és az agrárpárt – a negativizmust elhagyva, fokozatosan aktivista politikát kezdett folytatni, s 1926-tól a német pártok is a csehszlovák kormányok részei lettek. Ezt a pozitív fejlődést fordította meg Hitler hatalomra jutása, aki a német negativista politikát támogatta. Ez végül oda vezetett, hogy az 1930-as évek közepétől a legerősebb német párt, a Konrád Henlein vezette Szudétanémet Párt Hitler Csehszlovákia elleni agresszív politikájának eszközévé vált.¹⁷ Hitler agresszív politikájához partnereket is talált Közép-Európában. Ez elsősorban Magyarország volt,

17 Vö.: Jan Křen – Detlef Brandes – Václav Kural: *Integration oder Ausgrenzung. Deutsche und Tschechen 1890–1945*. Donat, Temmen, 1986.

amelyik a határok revíziójára törekedett, de meg kell említeni Lengyelországot is, amelyik szintén területi követelésekkel lépett fel Csehszlovákiával szemben.

A nemzetközi helyzet tehát úgy alakult, hogy Németországnak, amely kilépett a Népszövetségből, nem volt szüksége a német kisebbségek nemzetközi védelmére, hanem manipulálni kezdte ezeket a közösségeket, hogy azok az ő agresszív politikájának eszközeivé váljanak. Ebben a helyzetben a nemzeti kisebbségek könnyedén a berlini agitáció áldozatává váltak. Így a demokratikus párbeszédnek nem maradt tere. A kisebbségi kérdés hosszú távú és fokozatos rendezésének a lehetősége, amely békés fejlődést kívánt, eltűnt, s olyan háborús hisztéria vette át a helyét, amely kiélezte a többség és a kisebbség viszonyát. A világ egy újabb háború felé haladt, amely a közép-európai kisebbségi kérdést mély válságba sodorta.

A második világháború után a győztes hatalmaknak ismét meg kellett oldaniuk a kisebbségi kérdést. A háború, Hitler agressziója és a kisebbségek felhasználása megengedővé tették a nagyhatalmakat a közép-európai államok etnikai homogenizálása irányába. A rendkívüli körülmények miatt ezt még olyan demokratikus államok is támogatták, mint az USA vagy Nagy-Britannia. Hozzájuk Franciaország is társult, s a potsdami értekezlet a német lakosság Lengyelországból, Csehszlovákiából és Magyarországról való kitelepítéséről döntött. A csehszlovákiai magyarok kitelepítésének a tervét azonban elutasították. Ezt követően Lengyelország és Ukrajna (Szovjetunió), valamint Csehszlovákia és Magyarország között lakosságcsere került sor.¹⁸

Ezeknek az intézkedéseknek a célja az érintett államok nemzetállami jellegének a megerősítése és ezáltal az olyan lehetséges konfliktusok minimalizálása volt, amelyek újabb háborúhoz vezethettek volna. Még azon az áron is, ha ezek a megoldások egyértelműen sértették a lakosság egy részének az emberi jogait, s ha a kollektív bűnösség elvét is alkalmazták. Ezen intézkedések sikeressége azonban kérdéses. Igaz, a következő években nem tört ki háború. Ennek okait azonban elsősorban a nagy-

18 A csehszlovák–magyar kapcsolatokra és a magyar kisebbségre vonatkozó legújabb irodalomból lásd: Popély Árpád – Štefan Šutaj – Szarka László: *A Beneš-dekrétumok és a magyar kérdés 1945–1948: történeti háttér, dokumentumok és jogszabályok*. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2007; Štefan Šutaj: *Magyarok Csehszlovákiában 1945 – 1948 között: tanulmányok a beneši dekrétumokról, a csehországi deportálásokról és a lakosságcsereről*. (Kisebbségkutatás könyvek.) Lucidus, Budapest, 2008; Štefan Šutaj: *Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945–1948*. Veda, Bratislava, 1993; Štefan Šutaj: *Zwangs austausch bzw. Aussiedlung der Madjaren aus der Slowakei – Pläne und Wirklichkeit*. In: Detlef Brandes – Edita Ivaničková – Ján Pešek (eds.): *Erzwungene Trennung. Die Vertreibungen und Aussiedlungen in und aus der Tschechoslowakei 1938–1947 im Vergleich mit Polen, Ungarn und Jugoslawien*. Essen, Klartext, 1999. 251–271; Molnár Imre – Szarka László: *Memories and reflections of the dispossessed: a collection of memoirs for the 60th anniversary of the Czechoslovak-Hungarian population exchange*. László Kecskés Society – Hungarian Academy of Sciences, Research Institute of Ethnic and National Minorities, Komárom – Budapest, 2010.

hatalmi politikában, s a „félelem egyensúlyában” kell keresnünk. Másrészt az is kérdéses, hogy a kisebbségi kérdés szerepet kaphatott volna-e az európai integráció folyamatában.

Ami Közép-Európát illeti, nagy része Sztálin ellenőrzése alá került. Ebben a helyzetben a kisebbségi kérdés negyven éven keresztül a háttérbe szorult. Nem azért, mintha nem lettek volna problémák, hanem azért, mert a totalitárius rendszerekben az ilyen konfliktusok mesterségesen el voltak fojtva. A kommunizmus bukását követően azonban azonnal a felszínre törtek. Ez azt a véleményt erősíti, hogy a kisebbségi kérdések megoldásának útját nem az erőszakos megoldások jelentik, hanem a demokratikus keretek között folytatott kitartó párbeszéd. Az európai integráció tapasztalatai azt is jelzik, hogy az integrációhoz nem a nemzeti homogenizáláson keresztül vezet az út, hanem az etnikai és kulturális sokszínűség megőrzésének és a vitás kérdések párbeszéd általi rendezésének az útján. Ilyen az új európai vízió. A második világháború utáni békerendezés kétségkívül változó intenzitással jelentkező feszültségeket okozott. Ez a feszültség része volt a Kelet és a Nyugat közötti konfliktusnak. Ám, amint a kelet-nyugati konfliktus elült, a régi nemzetiségi konfliktusok ismét a felszínre törtek.

1989 után a szocialista tömb országai nem csupán a kommunista diktatúrától szabadultak meg, hanem a Szovjetunió ellenőrzése alól is kikerültek, s a korábban elfojtott és tabuként kezelt nemzetiségi kérdés újból aktuálissá vált. Ekkor mutatkozott meg, hogy a problémák nem voltak megoldva, csak a háttérbe lettek szorítva. A történetírás is reagált az új helyzetre, a kisebbségi kérdés szinte azonnal az egyik legfontosabb kutatási témává nőtte ki magát. Bár a kommunizmus idején a nacionalizmust burzsoá csökevénné nyilvánították és az internacionalizmus eszméjét hirdették, a nacionalizmus mégis tovább élt. Még a kommunista hatalmi és intellektuális elit körében is kimutatható volt, s ezeket a csoportokat a „nemzeti kommunisták” jelzős szerkezettel nevezték meg. Ám amint ez veszélyeztette volna a szocialista államok barátságát, Moszkva közbelépett, s képes volt korlátok között tartani a nacionalista eszméket.

A történetírásban jól dokumentálja ezt a csehszlovák–magyar történész vegyesbizottság tevékenysége. Az már a kommunizmus éveitől is működött, de elsősorban olyan kérdésekkel foglalkozott, amelyek a két országot összekötötték, a konfliktusos témákat viszont kerülte, noha az ilyen bizottságok feladata épp a vitás kérdések kutatása és elemzése lenne.

1989 után Közép-Európa térségében számos konferencia és kiadvány foglalkozott a kisebbségek kérdésével, s megkezdődött a téma szisztematikus kutatása.¹⁹A

19 Szinte azonnal konferenciákat szerveztek és köteteket adtak ki a kisebbségi kérdéstről: *Národy, národnosti a etnické skupiny v demokratickej spoločnosti*. Filozofický ústav SAV – Filozofický ústav ČSAV, Bratislava – Praha, 1991; *Kisebbségnek lenni nem sors, hanem feladat*. Madách, Bratislava, 1992; *Magyarok Szlovákiában : adatok, dokumentumok, tanulmányok*. (Nemzetiségi

korábban tabuizált téma napirendre kerülése mögött részben szakmai, részben politikai motívumok húzódtak meg. A politikai motívumok elsősorban a világháború után sérelmeket szenvedett kisebbségek részéről jelentkeztek. Olyan törekvések is felbukkantak, amelyek ha nem is a jogtalanságok tényleges jóvátételét, de legalább az erkölcsi jóvátételt szorgalmazták. A politikai és szakmai szándékokat azonban nem mindig lehet egymástól elválasztani.

A témában tartott első konferenciák célja az volt, hogy újrafogalmazzák a megoldandó kérdéseket. Ilyen volt például az a pozsonyi nemzetközi szimpózium is, amelyre 1991-ben került sor *Kisebbségek a politikában. Kulturális és nyelvi jogok* címmel.²⁰ Pozsonyra nem véletlenül esett a választás. Olyan városról van ugyanis szó, amely mindig is államok és kultúrák metszéspontjában állt. Szlovákia mai fővárosában a 20. század elején többségében még németül beszéltek. Emellett erős magyar és szlovák közösség, valamint népes zsidó lakosság is élt itt. Később hasonló konferenciákra került sor Közép-Európa más városaiban is. Fogalmazhatunk úgy is, hogy a kisebbségi kérdés divatossá vált.

A történelmi múltra és a háború utáni eseményekre való tekintettel elsősorban a német kérdés került a középpontba. A német és a lengyel történészek között már a kommunizmus idején is élénk párbeszéd folyt, ami végül a közös német–lengyel tankönyv megszületését eredményezte. A német–csehszlovák párbeszéd lassabban indult meg. Ám 1991-ben a két külügyminiszter (Hans Dietrich Genscher és Jiří Dienstbier) kezdeményezéséből megalakult a közös német–csehszlovák történész vegyesbizottság, amely 1993-tól német–cseh és német–szlovák bizottságként működik. Jelenleg ezek a bizottságok is olyan segédtankönyveken dolgoznak, amelyek a németek, a csehek és a szlovákok közös múltját mutatnak be. Rendszerezsek a konferenciák, s a közös kiadványok is, melyek elsősorban a kölcsönös kapcsolatokkal foglalkoznak, de nem kerülnek meg az olyan kényes kérdéseket sem, mint a Csehszlovákiában élő német kisebbség története, illetve azok kitelepítése 1945 után. Napirendre került már a kárpáti-németek kérdése is.

A legintenzívebb kutatás Közép-Európában a Csehország–Szlovákia–Magyarország alkotta háromszögben folyik. Eközben a magyar történészek, akik korábban a szomszédos országokban élő magyar kisebbségekkel foglalkoztak, újabban a magyarországi kisebbségeket is kutatják. A kisebbségi kérdés kutatása azonban Németországban, Ausztriában és az USA-ban is aktuális. Az elmúlt időszak konferenciái és kutatásai új eredményeket hoztak a kisebbségi problémák és interetnikus viszonyok tárgykörében. Sok új tény és forrás látott napvilágot, illetve új interpretációs kísérletek is. A politika befolyásától azonban máig nem sikerült megszabadítani a témát.

Dokumentációs Centrum évkönyve.) NDC, Pozsony, 1993; Ludovít Haraksim (zost.): *Národnosti na Slovensku*. Veda, Bratislava, 1993.

20 Jana Plichtová (ed.): *Minority v politike: kultúrne a jazykové práva*. Česko-slovenský výbor Európskej kultúrnej nadácie, Bratislava, 1992.

Ez valószínűleg nem is lehetséges, hiszen mindig lesznek egyének vagy csoportok, amelyek a megismerés helyett a saját sztereotípiáikat helyezik előtérbe. S nem egyszer szerencsétlen módon lépnek be ebbe a folyamatba a politikusok is, akik saját céljaik érdekében gyakran húzzák elő a „nacionalizmus kártyáját”.

Összességében el lehet mondani, hogy a folyamatosan meglévő problémák ellenére a kisebbségi kérdés, valamint a saját és a más etnikumok megismerését illetően Közép-Európa társadalmai ma jóval előrébb tartanak, mint az 1990-es évek elején.

A kisebbségi joganyag és annak változásai az elmúlt negyedszázadban Magyarországon

A nemzetiségek jogai külön törvényi szintű szabályozásának igénye a 20. században a bipoláris világrend megszűnése környékén jelent meg, jellemzően Európa keleti és középső felében. Természetesen ez nem véletlen, hiszen ebben a térségben sok ország területén éltek a világháborúkat követő békerendszerek következtében anyaországtól elszakadt kisebbségi csoportok. A politikai erjedés hatására először 1989-ben Litvániában, majd 1990-ben Észtországban, 1991-ben Lettországon és Horvátországban, 1992-ben Fehéroroszországban és Ukrajnában születtek meg a nemzetiségi törvények. Ezt követte 1993-ban Magyarországon az LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól. A jogszabály elfogadását követő két évtizedben folyamatosan a „reform” lázában éltek a kisebbségi közösségek és a politikai döntéshozók is, amelynek eredményeként, több nekirugaszkodás után, az alapkérdéseket ugyan változtatlanul hagyva, de több változáson is átesett a joganyag.²

1 MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézete (Budapest); Eszterházy Károly Főiskola, Kisebbségtudományi Tanszék (Eger). A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

2 Az elmúlt másfél évtizedben több alkalommal is feldolgoztam a témát aktuális állapota szerint, így egyes részek más tanulmányaimban már valamilyen korábbi állapotukban bemutatásra kerültek, tehát bizonyos hasonlóság nem a véletlen műve. Fontos továbbá megjegyezni, hogy 2007 és 2011 között a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosa tisztséget töltöttem be. A hivatali évek során munkatársaimmal közösen számos elemzést készítettünk. Jelen írás bizonyos részei ennek a közös gondolkodásnak az eredményeit is tükrözik, ebben az értelemben a volt munkatársak társszerzőknek tekinthetők.

Történeti előzmények

Az elmúlt negyedszázadban lezajlott változásoknak komoly előzményei, sőt, történeti előzményei vannak hazánkban. Visszatekintve láthatjuk, hogy a középkori kiváltságokra épülő politikai berendezkedést és autonómiaformákat a magyar reformkor gondolkodóinak munkássága, majd az 1848-as forradalmi eseményekkel meginduló polgári átalakulás jelentős részben jogilag átalakította vagy megszüntette. De mint Baka András is rámutatott: fontos, sőt, alapvetően rendezetlen kérdés marad a dualizmus kialakulásáig az új polgári államszervezet és a nemzetiségek problematikája, „hiszen néhány egyéb függő kérdés mellett éppen e két feladat megoldásával maradtak adósak 1848–1849 forradalmi eseményei”.³ Nem véletlenül ez a két kérdés lesz meghatározó a dualizmus idején is, hiszen alapvető kapcsolat fedezhető fel a soknemzetiségű államterület legcélszerűbb, kedvező fejlődési lehetőségeket biztosító formájának megtalálása és a nemzeti közösségek érdekei között. A kor egyik legjelentősebb teoretikusa, Eötvös József, az ún. *Müncheni Kéziratokban*⁴ még a nemzetiségi kérdés folyamatos elhalását jövendölte, egyedül a nyelvet tartva továbbélőnek, bár, mint másik művében kifejti, a nyelvhasználat önmagában nem képez nemzetiségi csoportot, csak „egyike a nemzetiség fenntartására szolgáló eszközöknek”,⁵ és a polgári fejlődés ezt is gyengíteni fogja. Későbbi munkáiban azonban kénytelen volt változtatni álláspontján.⁶ Így jut el ő is a centralista-municipalista megközelítéstől addig az államszervezési elképzelésig, amelyben csak a szükséges centralizáció valósulna meg, amelyet kiegészítene a nemzeti és nemzetiségi igényeket is kielégítő önkormányzati struktúra.

Ilyen előzményekből formálódnak a kiegyezés idejére Eötvös József meghatározó gondolatai, amelyek a legklasszikusabb liberális elveket követik, és döntően befolyásolják a dualizmus közjogi berendezkedését. Az általa leginkább megfelelőnek tartott megoldás a nemzeti szempontból semleges állam. Eötvös ezt kívánta kiegészíteni az egyéni nyelvi jogok megadásával; kollektív jogot, autonómiát nem szánt a nemzetiségi csoportoknak – a horvátokat kivéve, akiknek a történelmi hagyományok alapján kívánt függetlenséget biztosítani. Az önkormányzat elvén felépülő közigazgatási rendszerben látta biztosítékát a nemzetiségi jogegyenlőség megvalósítá-

3 Baka András: *Eötvös Józseftől Jászi Oszkárig. A magyar nemzetiségi politikai gondolkodás változásai*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1990. 33.

4 Eötvös József: *Irataim Münchenben 1848 végén*. OSZK. Kézirattár. Fol. Hung. 1509. A műre hivatkozik: Baka (1990) i. m. 37.

5 Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. I. kötet. Magyar Helikon, 1981. 248.

6 Vö.: Bárány Eötvös József: *Naplójegyzetek – gondolatok – 1864–1868*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1941.

sának, szigorúan az egyéni szabadságjogokra támaszkodva.⁷ Eötvös felfogása szerint tehát az államszervezet nemzetiségi szempontból semleges, így nem nyújthat semmiféle előnyt még a magyar nemzetiségűeknek sem. Egyéneket megillethetnek nyelvi jogok (ügykezelésben, tanácskozások alkalmával stb.), de a területi vagy személyi elven szerveződő nemzetiségi autonómiák gondolatát elutasítja, mivel megítélése szerint – és ez a gondolat végigvonul az egész korszakon – ez csak a szeparatizmust erősítené, veszélyeztetve a magyar szupremáciát.

Ezek az eszmék csaptak össze az 1868-as nemzetiségi törvény tárgyalásakor is. A nemzetiségi képviselők által benyújtott javaslat a hat legnépesebb nemzetiségi csoportot „országos nemzetnek” nevezte, és számukra – a megyerendszer nemzetiségi viszonyoknak megfelelő átalakításával – kollektív autonómiát követelt.⁸ Eötvös József – ekkor már vallás- és közoktatási miniszterként – a már ismertetett érveléssel utasította el a kezdeményezést, utalva arra is, hogy az ilyen módon „kikerekített” megyék akadályozzák az asszimilációt; ő a nemzetiségi kérdést továbbra is az egyéni nyelvi jogok megadásával kívánta megoldani.⁹ Ekkor azonban Deák Ferenc, az „egy politikai nemzet” fogalmának megalkotásával, máig vitatott meghatározást adott az akkori nemzetiségi törvény preambulumban: „Magyarország összes honpolgárai, az alkotmány alapelvei szerint is, politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozék is, egyenjogú tagja.”¹⁰

A legtöbb elemző szerint ez a meghatározás a dualizmus korában a nemzetiségi kérdést véglegesen nyelvi kérdéssé degradálta, mivel nem a maga összetettségében kezelte, és nem vette figyelembe a létező nemzeti közösségek igényeit sem.¹¹ Így te-

7 Röviden így foglalható össze Eötvös nemzetiségi kérdésről vallott felfogása. Lásd: Eötvös József: *A nemzetiségi kérdés*. Pest, 1865. Vö.: Olasz Lajos: Szabadság, egyenlőség és nemzetiségi eszme. Eötvös József nemzetiségpolitikai nézetei. *Európai Utas* 2000. 2 (11). 21–23. <http://www.hhrf.org/europaiutas/20002/7.htm> (2013-02-07)

8 Kemény G. Gábor (szerk.): *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. I. kötet. 1867–1892. Tankönyvkiadó, Budapest, 1952.

9 Uo.

10 1868: XLIV. törvénycikk a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában. http://www.hhrf.org/kisebbségkutatás/kk_1999_01/cikk.php?id=20 (2013-02-07)

11 Továbbmegy kritikai véleményével Gángó Gábor, aki azt tartja alapvető hibának a nemzeti és etnikai ügyekben hozott jogszabályok esetében mind a mai napig is, hogy nem tisztázott a magyar nemzetállam fogalma. „[A tisztázatlanság] oka mindenekelőtt abban rejlik, hogy Magyarország – bizonyos értelemben mindmáig – úgy próbál alkotóan viszonyulni és közeledni Nyugat-Európa politikai trendjeihez és értékeihez, hogy ezen értékek legmélyebb, tartósan fennálló hordozóját és a politikai elvek értelmezésének és megvalósításának magától értetődő terepét, a nemzetet, mint demokratikus politikai közösséget, mint a polgári nemzetállam intézményét nem tudta vagy akarta a magáévá tenni. Ennek eredményeképpen abban a tekintetben nincsen a magyar törvényhozásban (és közgondolkodásban) egységes álláspont, hogy miféle politikai kereten belül, avagy mihez képest kell a kisebbségeknek sajátos egyéni vagy közösségi jogokkal

hát még megszületése előtt lezárult az a korszak, amely a kisebbségi jogok lényegét: az autonómiák lehetőségét megteremthette volna. A középkori előzmények után várható polgári fejlődés helyett megtorpanás következett be. A megmerevedő, „állag-őrző liberalizmus” már nem tudta kezelni a monarchiát később szétfeszítő nemzetiségi igények megjelenését. Az ezt követő évszázadban pedig a különböző politikai rezsimek és nem kis részben a nemzetközi fejlemények hatására, a kisebbségi-nemzetiségi kérdés törvényi újraszabályozására nem merült fel igény a politikai vezetés részéről, és a nemzetiségeknek sem volt rá lehetőségük.

Közvetlen előzmények

Az 1989-es rendszerváltozás után létrejövő kisebbségi-nemzetiségi joganyag jó néhány évre tekint vissza, nem előzmény nélküli.¹² Az első, elvben ide köthető tervezet 1979-ben Samu Mihály jogászprofesszor készítette. A dokumentum a meglévő jogtörténeti előzményekre és a demokratikus fejlődéshez szükséges új igényekre hívta fel a figyelmet. A Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) akkori vezetése azonban nem támogatta a koncepciót.¹³

1988-tól azonban már sorra születtek azok a javaslatok, amelyek alapját jelentették a későbbi jogalkotásnak. Az egyik első tervezet irányelveit az MSZMP Központi Bizottsága fogadta el 1988 novemberében. Ma már tudható, hogy ezek és a későbbi kezdeményezések nem csak a politikusok által sokat emlegetett nemzetiségi kérdés iránti elkötelezettséggel voltak összefüggésben, hanem – a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvény Preambuluma szerint – „a magyar történelem legnemesebb hagyományait és értékeit” követve születtek meg. Több

rendelkezniük.” Gángó Gábor: Az 1868. évi nemzetiségi törvény korunk nemzetiségpolitikájának tükrében. *Barátság* 2003. 5 (10). 4027–4031. <http://nemzetisegek.hu/repertorium/2003/05/Bar02.pdf> (2013-02-07)

- 12 Ahány szereplő, annyiféle megközelítés. Természetesen mindenki annak a változatnak a jelentőségét emeli ki, amelynek kidolgozásában szerepe volt. Ezzel összefüggésben gyakran találkozunk ellentmondásokkal. Györi Szabó Róbert: *Kisebbségpolitikai rendszerváltás Magyarországon a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Kollégium és Titkárság történetének tükrében (1989–1990)*. Osiris, Kiadó, Budapest, 1998. 99–151.; Bodáné Pálok Judit: A magyar kisebbségi törvény megszületésének körülményei. *Acta Humana* 1993. 12–13 (4). 26–45.; Kaltenbach Jenő: *Európai szabályozású kisebbségi törvényt*. <http://www.nemzetisegek.hu> (2013-02-07)
- 13 Utalva az előzőekben már megfogalmazottakra, ennél a kérdésnél sem lehet egyértelműen megállapítani, hogy Samu Mihály kezdeményezéséről van szó, vagy pedig felkérték a koncepció elkészítésére. Vö.: Dobos Balázs: *A magyarországi kisebbségpolitika szakpolitikai elemzése. A kisebbségi törvény példája*. PhD értekezés. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/517/1/dobos_balazs.pdf (2013-02-07)

elemző is rámutatott arra,¹⁴ hogy a kisebbségi jogi szabályozás megalkotása során a magyar politikai elitet két praktikus ok vezette. Egyrészt pozitív színben kívánták feltüntetni a demokratizálódó magyar államot annak érdekében, hogy gyorsítani lehessen az európai intézményrendszerhez történő csatlakozást. A nehéz gazdasági helyzetben lévő ország nem szerette volna, ha az emberi és kisebbségi jogok kodifikációjának a hiánya hátráltatja a várt segítségeket, a csatlakozást. Másrészt szem előtt tartották a határon túli magyarság megoldatlan gondjait is, ezzel is „példát mutatva”, hiszen hazánkban a szétszórtnépcsoportok miatt nem volt kockázata egy nagy területre kiterjedő, területi típusú autonómiának. Ezt támasztják alá olyan „el-szólások”, miszerint „a törvénytervezet véleményezésébe a határon túli magyarság képviselőit is bevonták”,¹⁵ miközben kizárólag a hazai szabályozás megalkotásáról volt szó; másról nem is lehetett.

Az első, komoly tárgyalási alapot jelentő tervezetet 1989 áprilisára készítette el az Igazságügyi Minisztérium megbízásából Baka András. A dokumentum 1990 februárjára már kész szöveggé terebélyesedett. Elemzők ezt a tervezetet nevezik „liberális koncepció”-nak. Az elnevezés a szabályozás alapelveire és jellegére utal: „Az állampolgári jogok egyes elemeinek jogi szabályozása úgy és csak úgy lehetséges, ha a jogrendszer egésze s a jogok érvényesülését szolgáló intézmények mintegy zárt rendszert alkotva garanciáját jelentik az emberi-állampolgári jogok teljességének. Nem a külön intézmény megalkotása jelenti tehát ezen jogok fő biztosítékát, hanem a jogrendszer egészének az összeműködése, ami természetesen nem zárja ki az olyan megoldások lehetőségét, hogy egyes speciális állampolgári jogterületek fokozottabb védelmére bizonyos speciális jogi eszközöket is alkalmazzunk, speciális intézményeket létesítsünk.”¹⁶ Ebben a megfogalmazásban a nemzetállami jogrend keretein belül kell biztosítani a kisebbségi jogokat, amelyeknek semmiképpen sem képezi részét az autonómia, vagy valamely külön intézményrendszer; utóbbiakat ez a koncepció megvalósíthatatlannak tartja a kisebbségek szórt elhelyezkedése, továbbá a kisebbségi regisztráció hiánya miatt. Baka András megítélése szerint, ha egyáltalán létrejön autonómia, akkor azt maguknak a nemzetiségeknek kellene létrehozniuk. A tervezet a nemzetiségek körében nem talált kedvező fogadtatásra, azonban 1990 decemberében újra felbukkant, most már az Antall-kormány hivatalos javaslataként. Ez a változat alapvetően a kultúrát érintő jogokat tartalmazott, a politikai jogok tekintetében pedig az újraírt alkotmány vonatkozó szakaszait ismételte meg.

14 Vö. Eiler Ferenc: *A kisebbségi önkormányzati rendszer és tapasztalatai. Eredmények kérdőjelekkel*. Kézirat.; Szalai Júlia: Az elismerés politikája és a „cigánykérdés”. A többségi–kisebbségi viszony néhány jelenkori problémájáról. In: Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000. 562.

15 Győri Szabó Róbert (1998) i. m. 120.

16 Baka András: Az új magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségi törvény koncepciójáról. *Regio* 1990. 4 (1). 59–66.

Mivel a kisebbségi közösségek kedvezőtlenül reagáltak az ilyen típusú megoldási javaslatokra, az új irányba elindult gondolkodás során több különböző, de már „autonomista” tervezet született. Ezek egyike volt az Antall-kormány hivatalba lépése előtti időszakban született, Tabajdi Csaba által vezetett Kisebbségi Titkárság terveze- te, amelynek megalkotása alapvetően Bíró Gáspár nevéhez köthető. Az elkészült szö- veggel – amely a kisebbségi autonómia egyik változatát is tartalmazta – alapvetően a külföldi szakértők lényegében egyetértettek, Magyarországon azonban sem a kor- mányzati oldal, sem a nemzetiségi szervezetek nem tudták elfogadni az elképzelé- seket. Ezután alakult meg 1991. január 30-án a nemzetiségi szövetségek közös szer- vezete, a Kisebbségi Kerekasztal, amely új tervezet elkészítését vállalta magára. Ez el is készült áprilisa, miként az új szervezet – a Kisebbségi Hivatal¹⁷ – is új anyagot gyűrt össze a már meglévőkből. Mindkét tervezet foglalkozott az erőszakos asszi- miláció tilalmával, a szabad identitásmegvallás lehetőségével, az egyéni és kollektív jogok biztosításának és védelmének elvével, az önkormányzatiság szükségességével, az anyagi támogatási rendszer kialakításával.

A Kerekasztal szervezete – amelyből jól érzékelhető az állammal szembeni nagy- fokú bizalmatlanság – alapvetően a kisebbségi önkormányzati rendszert helyezte a középpontba, mégpedig nagyon határozottnak tűnő javaslatokkal. A legnagyobb figyelmet az országos önkormányzat kapta, ezt szánva a kulturális autonómia és az egész rendszer hierarchikus csúcsának. Az elképzelés súlyát jelzi, hogy ezt a szer- vezetet a kisebbségi közösség határain is túlnyúló közjogi funkcióval, mindenkire kötelező rendelet kiadásának jogával is fel kívánták hatalmazni, amivel természe- tesen nem csak belső ügyeiket szabályozták volna. Mindezek mellett olyan „erős jogosítványokat” tartalmazott az elképzelés, mint amilyen például a kisebbségi ok- tatás törzsanyagának kidolgozása a közoktatásban, azon álláshelyek meghatározása, amelyek betöltéséhez kisebbségi nyelvismeret szükséges, feladatok előírása a helyi kisebbségi önkormányzatok részére, ülnökök választása a Legfelsőbb Bíróság Ki- sebbségi Kollégiumába, országgyűlési képviselő jelölése stb. A résztvevők szerint az egész folyamat csúcspontját a kormányzati oldallal való konszenzus kialakítása je- lentette 1991 szeptemberében, amikor közös tervezetet fogtak el.

Mindazok az események, amelyekre ezt követően a kisebbségi törvény 1993. évi elfogadásáig került sor, egyesek megítélése szerint a szakszerű szövegezés és finomí- tás szakaszát jelentették, míg mások úgy vélték, hogy a kompromisszumos tervezet a hatpárti politikai alku következtében elvérzett, és a ténylegesen kikényszeríthető jogok helyett inkább csak kívánalmakat és lehetőségeket fogalmazott meg. „A leg- nagyobb visszalépés a két leglényegesebb területen, a kisebbségi önkormányzati rendszert és a kulturális autonómiát illetően történt. Az önkormányzati rendszer a parlamenti szakaszban szinte a felismerhetetlenségig megváltozott, és ezáltal el-

17 34/1990. (VIII. 30.) Korm. rendelet a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatalról.

vesztette az önkormányzati jegyek jelentős részét. A kulturális autonómia pedig távoli, bizonytalan ígéretté szelídült, ígéretté, amelynek bevalthatóságát az azóta eltelt idő aligha igazolta.”¹⁸

A hatpárti konszenzus eredményeképpen szinte egyhangú, 96,5%-os többséggel fogadta el az Országgyűlés a törvényjavaslatot. Két kisebbségi képviselő azonban elvetette a kialakult formát¹⁹ – Hága Antónia tartózkodott, Horváth Aladár nemmel szavazott –, ezzel előre vetítve a várható nehézségeket, amelyeket a „felpuhított” jogi szabályozásból eredeztetnek az elemzők.

Az 1993. évi kisebbségi törvény

Az alkotmányban deklarált, kisebbségekre vonatkozó alapelvek részletszabályait a kisebbségi törvény bontotta ki. Így az új jogszabály már preambulumban arra az alapvető felismerésre jut, hogy a „nemzeti és etnikai kisebbségek harmonikus együttélése a többségi nemzettel a nemzetközi biztonság alkotó eleme”, valamint, hogy „a nemzeti és etnikai önazonossághoz való jogot az egyetemes emberi jogok részének tekinti”.²⁰ Fontos megemlíteni azt is, hogy nem különleges kiváltságban részesülnek ezáltal a kisebbségek: „Ezen jogok összessége nem a többség adománya és nem a kisebbség kiváltsága, forrásuk pedig nem a nemzeti és etnikai kisebbségek számaránya, hanem az egyén szabadságának és a társadalmi békének tisztelete alapján a másság joga”. Megtalálhatóak mindazon elvek és értékek, amelyeket védeni és fejleszteni kíván: „A Magyar Köztársaság területén élő, magyar állampolgárságú nemzeti és etnikai kisebbségek nyelve, tárgyi és szellemi kultúrája, történelmi hagyományai, valamint a kisebbségi létükkel összefüggő más sajátosságai egyéni és közösségi önazonosságuk része.” De kiemelten szerepet kap az önkormányzathoz való jog deklarálása is: „az önkormányzatok a demokratikus rendszer alapját képezik, a kisebbségi önkormányzatok létrehozását, tevékenységét és az ezáltal megvalósuló kulturális autonómiát az Országgyűlés a kisebbségek sajátos jogérvényesítése egyik legfontosabb alapfeltételének tekinti”. Mindezek alapján megállapítható, hogy a törvény születése idején, elvi szinten meghaladja a nemzetközi szabályozást, hiszen nem csak egyéni jogokat ismer, véd és támogat, hanem a közösségi identitást is deklarálja, és a közösségi (kollektív) jogok is megtalálhatóak a jogszabályban. Ennek a legjellemzőbb megjelenési formája a kisebbségi önkormányzatok rendszere. A fejlett jogelvek ilyen határozott kinyilvánításától általában tartózkodtak Európa

18 Kaltenbach Jenő: *Európai szabályozású kisebbségi törvényt*. <http://www.nemzetisegek.hu> (2013-02-07)

19 Vö.: http://www.mkogy.hu/internet/plsql/ogy_szav.szav_lap_egy?p_szavdatum=1993.07.07.22:02:06&p_szavkepv=I&p_szavkpvcsopt=I&p_ckl=34 (2013-02-07)

20 1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól.

többi részén, így ezért is tekinthették sokáig különlegesnek a hazai szabályozást, ráirányítva más országok figyelmét is ezekre a megoldásokra. „A decentralizáció, a területi és személyes autonómia kombinációja, amelyet a kisebbségekről szóló törvény tartalmaz, nagymértékben újszerű és a törvény végrehajtása során nyert tapasztalatok nagy érdeklődésre számíthatnak olyan más államok részéről, amelyek hasonló gondokkal találkoznak” – lelkesedett az ENSZ kisebbségvédelmi albizottságának egyik tagja.²¹

A törvény személyi hatályának megállapítása a törvény-előkészítés egyik legnehezebb, legnagyobb problémája volt, ugyanis figyelembe kellett venni azt, hogy a kisebbségek a regisztráció, a nyilvántartásba vétel minden formája ellen tiltakoztak.²² Ennek következtében a törvényben megjelenő jogokat a nemzeti és etnikai kisebbséghez tartozók gyakorolhatják, ennek alapja pedig a szabad identitásválasztás, más értelmezésben az identitás szabad megvallása.²³ Mindenki önmaga döntheti el, saját belátása szerint, hogy származása alapján kisebbségi csoporthoz tartozónak tekinti-e magát, de nem kizárt a többes kötődés kinyilvánítása és elismerése sem. Ez az önbevallás egyben különlegesen védett személyes adat is,²⁴ bármilyen nyilvántartásban szerepeltetni csak különösen szigorú szabályok szerint lehetséges. Ez a rendelkezés – mint később még kitérünk rá – alapvető problémák forrását jelentette nem csak a választások törvényes lebonyolításánál, hanem elméleti szinten is vitákat generált arról, hogy meg lehet-e így határozni a kisebbségi különjogok alanyait. Az alapvető rendelkezések között találjuk a hátrányos megkülönböztetés általános tilalmát és annak konkrét eseteit is, anélkül, hogy a diszkrimináció fogalmát meghatározná.

A jogszabály taxatív felsorolja azokat a nemzeti és etnikai kisebbségi csoportokat, amelyek élhetnek a kisebbségi törvényben rögzített jogokkal.²⁵ Eszerint nemzeti és etnikai kisebbség „minden olyan, a Magyar Köztársaság területén legalább egy évszázada honos népcsoport, amely az állam lakossága körében számszerű kisebbség-

21 Asbjorn Eide: Bevezetés. *Acta Humana* 1993. 12–13 (4). 6.

22 A törvény eredeti változatában szerepelt egy rész az ún. „anonim népszavazásról”. Ennek értelmében négyévenként a helyi választások során a kisebbségek létszámának megállapítása céljából sor került volna egy „kvázi” összeírásra: külön szavazólapon, csak azok, akik kérik. Ez a rendelkezés azonban gyorsan kikerült az eredeti változatból.

23 Ennek a kérdésnek a kapcsán jelentős elméleti vita bontakozott ki, mivel ha az identitás szabad választásáról beszélünk – egyesek értelmezésében – ez lehetővé teheti az identitás „váltogatását”, ami visszaélésre adhat lehetőséget. A megvallást viszont egyszeri aktusnak tekintik, amin a joggal való visszaélés nélkül már nem lehet változtatni. A kettős vagy többes kötődés törvény általi elismerése azonban további bonyodalmakat teremthet. Annyi bizonyos, hogy a jogszabály nem egyértelmű megfogalmazása bizonytalan helyzetet idézhet elő. Vö.: Kaltenbach i. m.; Majtényi Balázs: *A nemzetállam új ruhája*. Gondolat, Budapest, 2007.

24 Vö.: 1992. évi LXIII. törvény a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról.

25 Fontos elméleti szempont: a kisebbség meghatározása nem azonos azzal, hogy az adott jogszabály kit fogad el az adott jogosultság alanyának. Erről a későbbiekben még szó lesz.

ségben van, tagjai magyar állampolgárok és a lakosság többi részétől saját nyelve és kultúrája, hagyományai különböztetik meg, egyben olyan összetartozás-tudatról tesz bizonyosságot, amely mindezek megőrzésére, történelmileg kialakult közösségeik érdekeinek kifejezésére és védelmére irányul”. A jogszabály záró rendelkezései között sorolja fel azt a tizenhárom népcsoportot, amelyek a törvény értelmében nemzeti és etnikai kisebbségnek minősülnek. „E törvény értelmében Magyarországon honos népcsoportnak minősülnek: a bolgár, a cigány, a görög, a horvát, a lengyel, a német, az örmény, a román, a ruszin, a szerb, a szlovák, a szlovén és az ukrán.”²⁶ Ennek kapcsán említést kell tennünk arról a dilemmáról – amire közvetve már utaltunk –, hogy a kisebbségi törvény névleg megkülönböztet nemzeti és etnikai kisebbségeket. Mindkét fogalom bevetté vált a közbeszédben, a törvény azonban jogok és kötelezettségek tekintetében nem tesz különbséget a kétféle csoport között. A szakirodalomban, illetve a szakmai körökben elterjedt az a leegyszerűsítő értelmezés, amely szerint nemzeti kisebbségnek tekinthető az a csoport, amelynek van anyaországa, etnikai kisebbségnek pedig az, amelynek nincs. Így tehát a cigányok, illetve a ruszinok sorolhatók ez utóbbi kategóriába, bár ezzel a csoportosítással sokan nem értenek egyet. Úgy tűnik, a jogalkotó a nemzetközi elvárásokhoz kívánta igazítani fogalomhasználatát, és mindenképpen kerülni akarta a „történelmi” nemzetiség fogalmát. Egy bő évtized múltán azonban láthatjuk, hogy 2011-ben, az újraírt jogszabályban már egységesen a „nemzetiség” megnevezést használja a jogalkotó, mivel a fogalmak közötti különbségtételnek a jelentősége ekkorra csekélyé vált.²⁷

A törvény személyi hatálya kapcsán azonban említést kell tennünk még további kérdésekről is. Egyrészt arról, hogy a jogszabály hatálya nem terjedt ki a menekültekre, a bevándorlókra, a letelepedett külföldi állampolgárokra és a hontalanokra sem, bármilyen nemzetiséghez tartozzanak is. Másrészt több szerző is felhívja a figyelmet²⁸ néhány további problémára. Többen vitatják a „száz éve honos” meghatározást is, hiszen a magyarországi kisebbségek több esetben tudvalevőleg nem felelnek meg ennek a kritériumnak. Továbbá elmondható, és talán különösebb történeti áttekintés nélkül is ismert tény, hogy hazánkban soha nem volt egységes „cigány” népcsoport, ez a mindenkori hatalom „találmánya” az egyszerűbb politikai viszonyok reményében. A cigányok önmaguk is megkülönböztetnek több csoportot, amelyek eltérő nyelvvél, szokásokkal és kulturális hagyományokkal rendelkeznek. Úgy tűnik tehát, hogy a nemzetközi jogból ismert „soft” szabályok alkalmazása sok esetben vitákat, és jogértelmezési problémákat generált. Elég csak utalnunk például a Társaság

26 1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól. IX. fejezet, a 61. § (1) bekezdés.

27 Nem beszélve az „etnikum” szó használatáról, amely ebben az időszakban a cigány emberek dehonesztáló megnevezéseként került be a közbeszédbe.

28 Vö. Majtényi Balázs: A magyarországi kisebbségi önkormányzati rendszer elvei és működése. *Fundamentum* 2001. 3 (5). 34–42.

a Magyarországi Zsidó Nemzeti Kisebbségért²⁹ egyesület népi kezdeményezésére, amely kérte, hogy az Országgyűlés az általunk is vizsgált jogszabályban a zsidóságot is ismerje el nemzeti kisebbségként.³⁰

Az 1993-as jogszabály tartalmi részét illetően elmondható: a törvényalkotó céljai közé tartozott, hogy megteremtse a kisebbségi lét megéléséhez szükséges intézményes alapokat, beleértve az anyaországokkal való kapcsolattartást, továbbá elősegítse a kisebbségi létből adódó hátrányok mérséklését és felszámolását, az ehhez szükséges demokratikus intézményrendszer megteremtését, ennek keretében a kulturális autonómia kiépítésének lehetőségét. A jogszabály II. fejezete először az egyéni kisebbségi jogokkal foglalkozik, majd a későbbiekben részletesen is kifejti a kisebbségi jogok tartalmát. Mindezek alapján a nemzetiségi identitásukat megvallóknak – miként természetesen a többséghez tartozóknak is, saját kultúrájuk vonatkozásában – joguk van hagyományaik ápolásához, családi ünnepeik, az egyházi szertartások anyanyelven való megtartásához. Joguk van saját és gyermekeik nevének, utónevének megválasztásához, az anyanyelvük szabályai szerinti anyakönyveztetéshez, hivatalos okmányokban való feltüntetéséhez. A kisebbséghez tartozó személynek joga van anyanyelvének, történelmének, kultúrájának, hagyományainak megismeréséhez, ápolásához, gyarapításához, továbbadásához, joga van az anyanyelvi oktatásban, művelődésben való részvételhez, a kisebbségi mivoltukkal kapcsolatos személyi adatok védelméhez. A törvény III. fejezete szól a közösségi jogokról. Így a kisebbségek közösségi jogai közé tartozik a kisebbségi önazonosság megőrzése, ápolása, erősítése és átörökítése, hagyományaik, kultúrájuk, nyelvük ápolása és fejlesztése, tárgyi és szellemi kultúrájuk megőrzése és gyarapítása, jelképeik használata, emlékeik, emlékhelyeik ápolása. Társadalmi szervezeteket, helyi és országos önkormányzatokat, országos nevelési, oktatási, tudományos hálózatot hozhatnak létre. Joguk van az anyanyelvi neveléshez, oktatáshoz, művelődéshez. Itt rendelkezik a törvény a közszolgálati médiumokban történő műsorkészítési jogról, a kisebbségek országgyűlési képviselőthez való jogáról, sajátos módon a kisebbségi jogok országgyűlési biztosának (ombudsman) intézményéről is.

A kisebbségi joganyag legfontosabb eleme: a kisebbségi önkormányzatok

„Az egyes kisebbségek az e törvényben meghatározottak szerint községben, városban és a Főváros kerületeiben kisebbségi települési önkormányzatokat, vagy közve-

29 <http://www.breuerpress.com/2006/06/01/tarsasag-a-magyarorszag-i-zido-kisebbssegert/> (2013-02-07)

30 Vö.: 2/2006. (I. 30.) AB határozat. Közzétéve a *Magyar Közlöny* 2006. évi 9. számában.

tett, vagy közvetlen módon létrejövő helyi kisebbségi önkormányzatokat, valamint országos kisebbségi önkormányzatokat hozhatnak létre. A fővárosban közvetlen módon létrejövő helyi kisebbségi önkormányzat alakítható.”³¹ Az 1993-as kisebbségi törvény egyik legfontosabb céljának tekinthető a személyi elven alapuló kulturális autonómia megteremtésének elősegítése, ennek szervezeti megnyilvánulása pedig a kisebbségi önkormányzatok rendszere. Ebben az esetben sajátos „keverékét” láthatjuk a területi és a személyi autonómiának. Ahogy az előzőekben már utaltam rá, alapvetően kulturális plusz jogosultságai lehetnek azoknak a személyeknek, akik identitásukat megvallják. Az autonómia intézményesített formájához azonban be kellett emelni valamilyen területi elemet is a választási szabályok és az illetékesség vonatkozásában. Az tűnt a legkézenfekvőbb megoldásnak, ha alapegységként a települést határozzák meg – mivel hazánkban alapvetően nincsenek egy tömbben élő kisebbségi népcsoportok. Így az is előfordulhat, hogy az adott egységben többséget alkotnak a kisebbségi személyek, és így létrejöhet akár a később ismertetésre kerülő önkormányzattípus – a települési kisebbségi önkormányzat is. Az első tíz év tapasztalatai alapján úgy tűnt, hogy nagy gondot jelent a középszint félig-meddig való kihagyása. Nem csak azért, mert a megyei szintű közigazgatásnak történelmi hagyományai vannak, hanem azért is, mert így nincs igazi átjárás a két pólus között, és ráadásul, valamilyen véletlen folytán, a fővárosban – a kerületi kisebbségi önkormányzatok mellett – közvetlen választással lehetett fővárosi önkormányzatot alakítani.³²

Az eredeti szabályok szerint tehát két szintje volt a kisebbségi önkormányzatoknak: a helyi és az országos. A helyi kisebbségi önkormányzatok háromféle módon jöhettek létre. Egyrészt, ha a települési önkormányzati választásokon mandátumot szerzett képviselőknek több mint a fele egy adott kisebbség képviselőjeként kerül megválasztásra, akkor az új testület átalakulhat települési kisebbségi önkormányzattá. Ebben az esetben a testület azokat a feladatokat is ellátja – hatósági jogkör, közüzemi szolgáltatások stb. –, amelyek egy települési önkormányzat hatáskörébe tartoznak. Másik lehetséges – ám szintén igen ritka – lehetőség volt az, ha a települési önkormányzat képviselőinek 30%-át egyazon kisebbség jelöltjeként választják meg, akkor ezek a képviselők megalakíthatják a közvetett módon létrejött helyi kisebbségi önkormányzatot. A harmadik, alapvetően és döntő többségében előforduló lehetőség, a közvetlen módon létrejött helyi kisebbségi önkormányzat. Ebben az esetben mindössze öt ajánlásra volt szükség ahhoz, hogy valaki kisebbségi képviselőjelölt lehessen. Az identitásmegvallás néha problémásnak tűnő módja miatt a jelöltnek nem kellett nyilatkoznia kisebbségi hovatartozásáról még megválasztása után sem, elegendő volt arról nyilatkoznia, hogy vállalja az adott kisebbség képviselőjét. Mivel a települési és kisebbségi önkormányzati választásokat egy időben tartják – és ter-

31 1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól. 21. § (1) bekezdés.

32 A jogalkotók ezt a tévedést a 2005-ös reform során megszüntették.

mészeten nincs nyilvántartás a magyar állampolgárok kisebbségi származásáról –, minden, választójoggal rendelkező magyar állampolgár rendelkezett mind aktív, mind passzív választójoggal a kisebbségi önkormányzati választásokon is. A választás a következő módon történt: a helyi választási bizottságnak ki kellett tűznie helyi kisebbségi önkormányzati választást, ha azt legalább 5 fő, magát azonos kisebbséghez tartozónak valló és a településen állandó lakóhellyel rendelkező választópolgár a kisebbségi törvény mellékletében meghatározott iratminta kitöltésével kezdeményezte. A helyi kisebbségi önkormányzati választásokon mindazok szavazhattak, akik jogosultak voltak a helyi önkormányzati képviselők megválasztására. Mindkét testület választóit a településenként vezetett közös névjegyzékben tartották nyilván. A két választás azonos napon és ugyanazokban a szavazóhelyiségekben zajlott. A választópolgárok – független attól, hogy a kisebbségi közösség tagjai voltak vagy sem – kézhez kapták a kisebbségi önkormányzati választás szavazólapját is. A kisebbségi önkormányzatokat az úgynevezett „kislistás rendszer” szabályai szerint választották meg.³³ A választópolgárok legfeljebb annyi jelöltre szavazhattak, ahány tagja a testületnek lehetett. A jelöltek neve a szavazólapon alfabetikus sorrendben szerepelt. A kisebbségi önkormányzatok képviselőinek számát a törvény – a település lakosságszámától függően – 3 vagy 5 főben határozta meg.

Érvényesen szavazni csak egy kisebbség jelöltjére lehetett. Képviselők a legtöbb szavazatot kapott jelöltek lettek. A választás akkor volt érvényes, ha legalább 50, illetve a 10 ezernél nagyobb lélekszámú településeken és a fővárosi kerületekben legalább 100 választópolgár érvényesen szavazott.

Az így létrejött helyi kisebbségi önkormányzatok közjogi státusszal rendelkeznek, feladataikat a települési önkormányzat mellett látják el. A települési kisebbségi önkormányzat kivételével – amely „működteti” az egész települést – a másik két modell azonos, de meglehetősen bonyolult szabályozott feladat- és hatáskörrel rendelkezik. Egyrészt rendelkeznek saját hatáskörrel – saját vagyonának felhasználása, gazdasági irányítás, szervezeti és működési rend meghatározása, névválasztás, helyi kisebbségi ünnepek meghatározása, ösztöndíjak és kitüntetések alapítása, intézményalapítás stb. –, másrészt a települési önkormányzat átruházhat hatásköröket a kisebbségi önkormányzatra – ennek azonban nincsenek kötelező esetei –, és végül vannak olyan hatáskörök is, amelyek a települési önkormányzattal együttesen gyakorolhatók – ezek az egyetértési, szabályozási, véleményezési jog esetei. Törvényességi felügyeletüket az illetékes Közigazgatási Hivatal látja el, gazdálkodásukat pedig csak az Állami Számvevőszék ellenőrizheti.

A kisebbségi önkormányzatok működésének infrastrukturális hátterét a települési önkormányzatoknak kell biztosítaniuk: gondoskodniuk kell a megfelelő elhelyezésről és biztosítaniuk kell a szükséges technikai eszközökkel történő ellátást. A mű-

33 1997. évi C. törvény a választási eljárásról 101–107. §.

ködés pénzügyi feltételeit az éves költségvetési törvényben meghatározott nagyságú normatív összeg biztosítja. A finanszírozás azonban többszintű. Az államilag biztosított normatívát a települési önkormányzat – saját belátása szerint – tetszőleges összeggel kiegészítheti, lehetőség van pályázatok megnyerésére és külföldi szervezetek támogatásának, adományának elfogadására, vagy akár vállalkozás folytatására is. Mindezen pénzeket azonban csak a költségvetési gazdálkodás szabályai szerint lehet kezelni. A helyi kisebbségi önkormányzat költségvetésének teljes mértékben be kell épülnie a települési önkormányzat költségvetésébe, bár erre vonatkozóan a település nem rendelkezik döntési jogosultsággal. A gazdálkodás végrehajtója azonban csak az önkormányzat hivatala lehet. A kötelezettségvállalásra, utalványozásra, ellenjegyzésre a települési önkormányzat jegyzője jogosult, és az ellenjegyzés a fedezet meglétére és a kiadás jogszerűségére terjed ki.

Külön kell szólni az országos önkormányzatokról is, mivel a kisebbségi törvény lehetőséget biztosít a helyi kisebbségi önkormányzatok országos szintű integrációjára, kisebbségenként egy országos önkormányzat megalakítására. (Különösen fontosá válhatna szerepük, mivel a parlamenti képviselet hiányában a politikai hatalom ezeket a testületeket tekinti az adott kisebbségi csoport országosan legitim képviselőinek.) Az országos önkormányzatot az 1993-as szabályok szerint elektori rendszerben választották. Így kisebbségi elektor volt minden – az ismertetett három forma közül bármilyen módon – megválasztott helyi kisebbségi képviselő vagy szószóló.³⁴ Ha a településen nincsenek ilyenek, akkor egy elektor megválasztását kezdeményezheti a településen élő három, magát kisebbséghez tartozónak valló állampolgár. Ha az országos választáson az elektorok 50%-a megjelenik és a választási eljárás során végig jelen is van,³⁵ akkor a gyűlés határozatképesnek tekinthető. Az országos önkormányzat képviselőit ebben az esetben saját körükből, a kislistas választás szabályainak megfelelően választják meg, számuk 13 és 53 között lehet. A megválasztott testület alapvető feladata a helyi kisebbségi önkormányzatok érdekeinek országos és megyei szintű képviselete. Az országos és helyi szint között azonban nincs hierarchikus viszony, nem tartoznak egymásnak beszámolási kötelezettséggel. Feladat- és hatáskörét tekintve az országos önkormányzat szinte ugyanazokkal a jogosítványokkal rendelkezik, mint a helyi testületek. Így a kisebbség kulturális autonómiájának megteremtése érdekében intézményeket hozhat létre és összehangolja azok működését; önállóan dönthet intézményei megalapításáról, ezek szervezeti és működési szabá-

34 A szószóló – ezzel az intézménnyel nem foglalkozunk részletesen – egy településen kisebbségi önkormányzat hiányában láthatja el az adott kisebbség érdekeinek képviseletét, védelmét. 2005 után már a kisebbségi önkormányzat elnökét tekinti a jogszabály szószólónak, ami számos félreértésre ad lehetőséget.

35 Mint 2003 januárja, a Legfelsőbb Bíróság végzése óta tudjuk: az 50%-os részvételnek az elektori gyűlésen folyamatosan, így az utolsó szavazás alkalmával is meg kell lennie. https://www.valasztas.hu/onkval2002/esz/esz_hu/jog/lb/kvk051-2003.htm (2013-02-07)

lyairól, fenntartásáról, működtetéséről; színház működtetéséről; múzeumi kiállítóhely, országos gyűjtőkörrel rendelkező közgyűjtemény létesítéséről, fenntartásáról; kisebbségi könyvtár fenntartásáról; művészeti, tudományos intézet, kiadó alapításáról, működtetéséről; országos hatáskörű közép- és felsőfokú oktatási intézmények fenntartásáról; jogsegélyszolgálat létrehozásáról és működtetéséről, valamint egyéb, törvény által hatáskörébe utalt feladatainak ellátásáról; véleményt nyilvánít az általa képviselt kisebbséget ebben a minőségében érintő jogszabályok tervezetéről, ideértve a megyei, fővárosi közgyűlési rendeleteket is; a képviselt kisebbségek csoportjait érintő kérdésekben közigazgatási szervektől tájékoztatást kérhet, részükre javaslatot tehet, hatáskörükbe tartozó ügyekben intézkedést kezdeményezhet; közreműködik a hatáskörrel és illetékességgel rendelkező állami szervekkel az általa képviselt kisebbségek vonatkozásában az alsó-, közép- és felsőfokú kisebbségi oktatás szakmai ellenőrzésében. A kisebbségi oktatás törzsanyagának kialakításában – a felsőoktatás kivételével – az érintett országos önkormányzatot egyetértési jog illeti meg. Az országos önkormányzat működése körében pályázatokat írhat ki, ösztöndíjakat alapíthat. Lényeges különbség azonban, hogy míg gazdálkodását szintén az Állami Számvevőszék ellenőrzi, törvényességi felügyeletére egyetlen állami szervnek sincs hatásköre, bár ennek hiányára a kisebbségi ombudsman több alkalommal is felhívta már a figyelmet.³⁶

Végezetül feltétlenül foglalkozni kell még két olyan problémával, amelyek a 2005. évi módosításig komoly aggályokat vetettek fel az elemzőkben és magukban a kisebbségi közösségek tagjaiban is. Az első problémát a kisebbségi önkormányzatok választása körül egyre gyakrabban megjelenő „visszásságok”, „kakukkfióka jelenségek” ügye jelentette. Lefordítva a hétköznapiok nyelvére: egyrészt, ha valaki úgy gondolta, jelölthette magát bármilyen kisebbségi képviselőnek, másrészt a kisebbségi képviselőkre bárki leadhatta szavazatát, ha ezt szükségesnek érezte, függetlenül attól, hogy tagja volt-e az adott kisebbségi közösségnek vagy sem. Így egyre több olyan helyzetet lehetett megfigyelni, hogy (akár hatalomvágyból, akár anyagi okok miatt) valaki olyan kisebbségi jelöltnek választtatta meg magát, ahová bevallottan nem tartozott. Ez jobb esetben valamiféle „segíteni akarást” jelentett, de az elmúlt évtizedekben tanúi lehettünk olyan eseteknek is, amikor egy településen szándékosan „leváltották” a kisebbségi képviselőket.³⁷ Bizonytalanok vagyunk ugyan a magyarországi kisebbségek számát illetően, de – amint arra Majtényi Balázs is felhívja a figyelmet – az első választáson 1.774.299, a másodikon pedig 2.657.722 személy szavazott ki-

36 Vö. az ombudsman éves jelentéseivel. www.obh.hu (2013-02-07). A későbbiekben ezt a szabályt is megváltoztatták, és az országos önkormányzatok is törvényességi felügyelet alá kerültek.

37 Gondolunk itt pl. Jászladányra, amikor az érdekeket határozottan képviselő cigány önkormányzati elnököt a következő választásokon a – deklaráltnak nem cigány származású – polgármester felesége és kollégái váltották fel.

sebbségi jelöltekre is.³⁸ Amellett, hogy ez rendkívül sok vitára adott okot, előfordult, hogy emiatt nem tudott megalakulni az Országos Román Kisebbségi Önkormányzat. Kiderült, hogy a kicsit cinikusan hangzó „szimpátia szavazatok” lehetőségének nagyon sok kisebbségi vezető örül, különösen a romák körében.³⁹ Pedig egyre inkább egyértelművé vált: „A többséghez tartozók által leadott szavazatok a kisebbséghez tartozók alapvető jogait sértik, abból a már említett okból, hogy esetenként nem ők döntenek arról, ki képviselje őket, ez pedig végső soron negligálja magát a kisebbségi önkormányzati rendszert.”⁴⁰

Ehhez az anomáliához kapcsolódott a problémának a jogi oldala is. Az akkor hatályos alkotmány 68. § (4) bekezdése és a 70. § (1) bekezdése között ugyanis ellentmondás feszült. Míg az előbbi kimondta, hogy a kisebbségi önkormányzatok létrehozásának a joga kizárólag a kisebbségeket illeti meg, addig a másik jogszabályhely szerint „minden nagykorú magyar állampolgárnak joga van ahhoz, hogy a kisebbségi önkormányzati választásokon választható [...] és választó legyen”.⁴¹ A kisebbségi különjog tehát ütközött az identitásválasztás teljes szabadságával és az általános választójoggal. És a gyakorlatban az utóbbi megoldásnak biztosítottak elsőbbséget, szemben az Alkotmánybíróság határozatával.⁴² Az előzőekben is felvázolt probléma miatt 2002-ben elkerülhetetlenné vált a változtatás, így a 2002. évi LXI. törvény a következő módon foglalt állást: „A Magyar Köztársaság területén lakóhellyel rendelkező minden nagykorú magyar állampolgárt megillet az a jog, hogy az országgyűlési képviselők választásán választó és választható legyen, valamint az országos népszavazásban és népi kezdeményezésben részt vegyen.”⁴³ Mivel az összeütközést úgy sikerült „feloldani”, hogy a kisebbségi kérdés kikerült ebből a körből – és ismételtelen visszautalunk az említett visszásságokra –, egyre égetőbbé vált a kisebbségi önkormányzatok megválasztásának és egyéb kérdéseinek az újraszabályozása.

A kisebbségi törvény 2005. évi módosítása

A kisebbségi törvény átfogó reformjának igénye már a kisebbségi önkormányzatok megalakulásától kezdve felmerült, az akkori szabályozás ugyanis számos problémát

38 Az adatok megtalálhatók: Demeter Zayzon Mária (szerk.): *Kisebbségek Magyarországon 1999*. Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal, Budapest, 1999. 42.

39 Vö.: Kállai Ernő: *Helyi cigány kisebbségi önkormányzatok Magyarországon*. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Gondolat Kiadói Kör, Budapest, 2005.

40 Majtényi Balázs: *A többkultúrájú politikai közösség magyarországi modellje*. Kézirat, 2005. 158.

41 1949. évi XX. törvény Az Alkotmányról. 70. § (1) bekezdés.

42 6/1991. (II. 28.) AB határozat.

43 Megállapította a 2002. évi LXI. törvény 7. §-a. Hatályos a Magyar Köztársaságnak az Európai Unióhoz történő csatlakozásáról szóló nemzetközi szerződés kihirdetésének a napjától.

vetett fel a gyakorlatban. 1993-ban a jogalkotó a hangsúlyt a kisebbségi önkormányzati rendszer létrehozására helyezte, és – részben a megfelelő tapasztalatok hiánya miatt – háttérbe szorult a működés feltételeinek részletes kidolgozása. A jogi szabályozás tetten érhető hiányosságai súlyos visszaéléseket is lehetővé tettek, a kisebbségi önkormányzati választásokon olyanok vettek részt, illetőleg jutottak önkormányzati pozícióhoz, akik nem tartoztak az adott kisebbséghez.

A módosítás elfogadását hosszú előkészítő munka előzte meg, ennek folyamatát terjedelmi okok miatt nincs lehetőségünk részleteiben elemezni.⁴⁴ Az egyik körülményt azonban érdemes kiemelni. A pártok az egyeztetések során a nagy vitát kiváltó választójogi kérdésekre helyezték a hangsúlyt, és kevesebb figyelmet fordítottak a kisebbségi törvény szabályozási rendszerének átalakítására. Vélhetően ennek is szerepe lehetett abban, hogy az elfogadott módosító törvény csak részben felelt meg a kezdeti elvárásoknak. Az Országgyűlés 2005. október 17-i ülésén szavazta meg a kisebbségi önkormányzati képviselők választásáról, valamint a nemzeti és etnikai kisebbségekre vonatkozó egyes törvények módosításáról szóló 2005. évi CXIV. törvényt. A kisebbségi törvény módosításával a jogalkotó meg akarta erősíteni a kisebbségi önkormányzati rendszer önkormányzati jellegét, ezért meghatározta a kisebbségi önkormányzat fogalmát és ezzel kijelölte a helyét a közjogi intézményrendszerben.⁴⁵

Fontos változás, hogy a jogalkotó felruházta ezeket a testületeket a kisebbségi közügyek önálló ellátásának jogával is. A kisebbségi törvény szerint kisebbségi közügynek számítanak a kisebbségi törvényben biztosított egyéni és közösségi jogok érvényesülése, a kisebbséghez tartozók érdekeinek kifejezésre juttatása – különösen az anyanyelv ápolása, őrzése és gyarapítása, továbbá a kisebbségek kulturális autonómiájának a kisebbségi önkormányzatok által történő megvalósítása és megőrzése – érdekében a kisebbségekhez tartozók meghatározott közszolgáltatásokkal való ellátásával, ezen ügyek önálló vitelével és az ehhez szükséges szervezeti, személyi és anyagi feltételek megteremtésével összefüggő ügyek. Kisebbségi közügy továbbá a közhatalmat gyakorló állami és helyi önkormányzati szervekben, a kisebbségi önkormányzati szervekben való kisebbségi képviselőhez és mindezek szervezeti, személyi és anyagi feltételeinek biztosításához kapcsolódó ügy.

44 Szabó Orsolya: A kisebbségi törvény és módosítása avagy: a „nagyon várt, kiemelkedő jelentőségű, sanyarú sorsú torzszülött”. In: Kállai Ernő – Törzsök Erika (szerk.): *Cigánynak lenni Magyarországon. Jelentés 2004.* EÖKIK, Budapest, 2005. 108–130.

45 1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól. 6/A. § (1) bekezdés. Értelmező rendelkezések, 2. pont: „kisebbségi önkormányzat: a törvényben meghatározott közszolgáltatási feladatokat ellátó, testületi formában működő, jogi személyiséggel rendelkező, demokratikus választások útján e törvény alapján, külön törvény által meghatározott eljárási rendben létrehozott szervezet, amely a kisebbségi közösséget megillető jogosultságok érvényesítésére, a kisebbségek érdekeinek védelmére és képviselőit, a kisebbségi közügyek települési, területi (megyei, fővárosi) vagy országos szinten történő önálló intézésére jön létre.”

Megváltoztak a kisebbségi önkormányzatok típusai is. Amint azt fentebb bemutattuk, a korábbi szabályozás szerint a helyi kisebbségi önkormányzatok közvetlen választással, átalakulással vagy települési kisebbségi önkormányzattá nyilvánítás útján alakulhattak meg. A települési kisebbségi önkormányzatok a 2005. évi módosítást követően csak közvetlen választás útján jöhettek létre. A módosítást követően egy új, háromszintű kisebbségi önkormányzati rendszer jött létre, amelyben települési, területi és országos kisebbségi önkormányzatok alkotják a kisebbségi képviselet színtereit. A sokat hiányolt területi (megyei) szintet is létrehozták, a szabályozás a kapcsolódó feladatokat és hatásköröket is meghatározta. Minden olyan megyében, ahol legalább 10 helyi kisebbségi önkormányzat jött létre, megválasztásra kerülhetett a 9 tagú megyei testület. Országos önkormányzat megválasztásához elég volt négy helyi kisebbségi önkormányzat megléte; valószínűleg gondoltak a kisebb közösségekre is.

A módosítás az országos önkormányzatok működését, gazdálkodását és ellenőrzését is átláthatóbb rendszerbe foglalta. A kisebbségi önkormányzatok törvényességi ellenőrzésének keretében meghatározták az országos önkormányzatok törvényességi ellenőrzését is, melyet az önkormányzat székhelye szerinti közigazgatási hivatal vezetője látott el. A közigazgatási hivatal a mérlegelési jogkörében hozott kisebbségi önkormányzati döntéseknek kizárólag a jogszerűségét vizsgálhatta.⁴⁶

A szabályozás pontosította és kibővítette a helyi és az országos kisebbségi önkormányzatok feladat- és hatáskörét is. A kisebbségi törvény új rendelkezései értelmében a települési kisebbségi önkormányzat a kisebbségi közügyek intézése során a törvény által kötelezően előírt, illetve önként vállalt feladat- és hatáskörében jár el. A települési kisebbségi önkormányzat kötelező feladatai különösen a települési kisebbségi önkormányzat saját kezdeményezésére a helyi, illetőleg a más kisebbségi önkormányzat által átruházott feladat- és hatáskörök ellátása. A települési kisebbségi önkormányzat a rendelkezésére álló források keretei között önként vállalt feladatot láthat el, így például a kisebbségi oktatás és nevelés, a helyi írott és elektronikus sajtó, a hagyományápolás és közművelődés területén is. A települési kisebbségi önkormányzat a kötelező és önként vállalt feladatainak ellátására intézményt – ideértve az intézményátvételt is –, gazdasági társaságot, más szervezetet alapíthat. Az oktatási intézmények fenntartói jogának átvételéhez hasonló módon a kulturális intézmények fenntartói joga átvételének szabályai is – ily módon az oktatási autonómia intézményi alapjai mellett a kulturális autonómia megteremtésének intézményes alapjai is – megjelentek a szabályozásban.⁴⁷

46 A kisebbségi önkormányzatok törvényes működésében is nehézséget okozott, amikor 2009. január 1. és 2010. szeptember 1. között a közigazgatási hivatalokat államigazgatási hivatalokká nevezték át, és megszüntették törvényességi ellenőrzési feladatköriüket.

47 *Beszámoló a Magyar Köztársaság területén élő nemzeti és etnikai kisebbségekről (2003. február–2005. február)*. A Magyar Köztársaság Kormánya, Budapest, 2005.

A korábbi években jelentősen megnehezítette a kisebbségi önkormányzatok munkáját, hogy hiányoztak az alapvető jogállási szabályok. Az új jogállási szabályok közül említést érdemel, hogy a jogalkotó megalkotta a kisebbségi önkormányzat létrejöttének és megszűnésének szabályait, a képviselői megbízatás keletkezésének és megszűnésének eseteit, az elnökre és az elnökhelyettesre vonatkozó külön rendelkezéseket, valamint a díjazás szabályait. Lényeges változás volt még, hogy a módosítás meghatározta a kisebbségi önkormányzatok működésének részletes szabályait, ezen belül a testületi ülések összehívásának és levezetésének rendjét, valamint a határozathozatalra, a jegyzőkönyvvezetésre, a bizottságok megalakítására és tevékenységére, továbbá az egyes társulási formákra vonatkozó rendelkezéseket. Ezek a rendelkezések megfelelnek a helyi önkormányzati működésre vonatkozó szabályoknak. Megváltozott továbbá a szószóló intézménye: az új törvényi rendelkezések alapján már nem a helyi önkormányzati választásokon legtöbb szavazatot szerzett kisebbségi jelölt, hanem a kisebbségi önkormányzat elnöke minősült helyi szószólónak.

A kisebbségi törvény módosítása megerősítette a magyar állampolgárokra kiterjedő személyi hatályt, és ezt rendelte el alkalmazni a kisebbségi választójog terén is. A törvénymódosítással a kisebbségi önkormányzati képviselők választásának jogi szabályozása is jelentősen megváltozott. Így ezután az rendelkező aktív és passzív választójoggal, aki a kisebbségi törvényben meghatározott kisebbséghez tartozik, és a kisebbséghez tartozását vállalja és kinyilvánítja, magyar állampolgár, a helyi önkormányzati képviselők és polgármesterek választásán választójoggal rendelkezik, és a kisebbségi választói jegyzékben szerepel. Mint látható, a legfontosabb új elem a választói névjegyzék, a „regisztráció”. A névjegyzékbe felhívás alapján, önként lehetett jelentkezni, és ezt a – később megsemmisítésre kerülő – regisztrert titkosan kezelték. Jelöltet csak meghatározott társadalmi szervezet állíthatott,⁴⁸ a választás pedig akkor volt megtartható, ha az adott településen legalább harmincan kérték felvételüket a névjegyzékbe.

A módosított kisebbségi törvény az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV. törvénnyel összhangban rögzítette, hogy a „kisebbségek tekintetében tilos az egyenlő bánásmód követelményének bármilyen megsértése”.⁴⁹ „Ez a törvényi hivatkozás több olyan diszkriminatív bánásmódot nevesít, amely az Alkotmány 70/A. §-ában csak általános tilalomként, ún. generálklauzulában szerepelt. Ilyen formán a nemzeti és etnikai kisebbségek vonatkozásában

48 Jelölő szervezet: az egyesülési jogról szóló törvény szerint bejegyzett olyan társadalmi szervezet (ide nem értve a pártok működéséről és gazdálkodásáról szóló törvény szerint bejegyzett szervezetet), amelynek alapszabályában – a települési kisebbségi önkormányzati választás évét megelőző legalább 3 éve – rögzített célja az adott nemzeti vagy etnikai kisebbség képviselete. 2005. évi CXIV. törvény A kisebbségi önkormányzati képviselők választásáról, valamint a nemzeti és etnikai kisebbségekre vonatkozó egyes törvények módosításáról.

49 1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól. 3. § (5) bekezdés.

is az egyenlő bánásmód követelményének megsértéseként érhető tetten – többek között – a közvetlen vagy a közvetett (rejtett) hátrányos megkülönböztetés, a zaklatás, a jogellenes elkülönítés, a megtorlás, vagy éppen az ezekre adott utasítás is.”⁵⁰

Feltétlenül pozitív változásként értékelhető, hogy a 2005. évi törvénymódosítás eredményeként véget ért az a hosszú időszak, amikor a kisebbségi önkormányzatok jogállásának és működésének szabályozását gyakran csak a jogalkalmazó szervek állásfoglalásai alapján lehetett értelmezni. Az új rendelkezések szerint a kisebbségi önkormányzatok egyértelműbb közjogi keretek között láthatták el feladataikat. A jogszabály elfogadása után azonban megszólaltak a kritikai hangok: az érintettek szerint ismét nem a konszenzusos változatot sikerült elfogadni (bár ha a kisebbségi törvény eredeti elfogadására gondolunk, akkor ez már szinte hagyomány), így a választási szabályok szerintük nem küszöbölték ki a visszaéléseket, inkább csak megbonyolították egy kicsit a rendszert.⁵¹ Az érintettek elsősorban azt kifogásolták, hogy az eredeti elképzelésekkel szemben nem az adott közösség állítja össze és kezeli ezután a névjegyzéket, hanem általában a jegyző, aki megítélésük szerint – mivel nem tájékozott a kérdésben – ezután sem fogja tudni eldönteni, hogy az illető személy az adott kisebbséghez tartozik-e vagy sem. Ha mégis, akkor sem tehet igazán semmit. Mindenesetre az első, ezekkel a szabályokkal megtartott választás után világgossá vált, hogy a kritikát megfogalmazóknak igazuk van. A „szimpátia szavazókat” felváltották a „szimpátia regisztrálók”, mivel semmi nem szabott gátat a joggal való visszaéléseknek.

Sajnálatos az is, hogy az eredetileg meglévő „kedvezményes mandátum”⁵² szabályait úgy változtatták meg, hogy az előzetes normakontroll során az Alkotmánybíró-

50 A kisebbségi önkormányzati képviselők választásáról, valamint a nemzeti és etnikai kisebbségekre vonatkozó egyes törvények módosításáról szóló 2005. évi CXIV. törvény indokolása.

51 A kisebbségi törvény átalakításáról szóló viták bemutatása külön dolgozatot igényelne. Így csak utalni tudok az alábbi munkákra: Eiler Ferenc: Törekvések a kisebbségi önkormányzati választások reformjára 1998 és 2004 között. In: *Cigánynak lenni Magyarországon* (2005) i. m. 93–107.; Szabó uo., i. m. 108–130.

52 A már nem hatályos szabályozás szerint a kislistás választási rendszerben – vagyis a 10 ezer fő alatti településeken – a kisebbség egy jelöltje bekerülhetett a képviselő-testületbe, ha több szavazatot ért el a mandátumszerzéshez szükséges legkisebb szavazatszám felénél. A vegyes választási rendszerben egy kedvezményes mandátum volt kiosztható akkor, ha a kisebbségi kompenzációs lista rendelkezett a mandátumszerzéshez szükséges legkisebb szavazatszám több mint egynegyedével. A kedvezményes mandátum igénybevételére mind a két választási rendszerben akkor volt lehetőség, ha az általános szabályok szerint az adott kisebbség egyetlen képviselője sem került be a képviselő-testületbe. A 2002. évi általános választáson összesen 1296 kisebbségi jelöltet választottak helyi önkormányzati képviselővé. Közülük 541 fő, vagyis a képviselők több mint 40%-a kedvezményes mandátummal jutott a testületbe. A cigány kisebbség az összes helyi önkormányzati mandátumának körülbelül 70%-át a kedvezmény igénybevételével szerezte. A vegyes választási rendszerben három kisebbség – cigány, német, szlovák – kivételével minden közösség csak kedvezményes mandátummal tudott képviselőhöz jutni.

ság megsemmisítette ezt a rendelkezést.⁵³ Ez azt jelenti, hogy a helyi önkormányzati testületeknek nem lesz kisebbségi tagja kisebbségi jogon, ezzel – különösen a cigányság esetében, akiknek máshogy nincs esélyük bekerülni a „nagy” önkormányzatba – tovább nőnek a társadalmi távolságok.

A nemzetiségi joganyag 2010 utáni változása

A 2010-es választásokat követően megalakult Országgyűlés működésének kezdetétől a korábbi alkotmányos rendszer megváltoztatását tűzte ki célul, amely alapvetően érintette a nemzetiségek jogi helyzetét is. Az új alkotmány és az ahhoz kapcsolódó szektorális törvények jelentős változásokat hoztak a kisebbségi közösségek helyzetében, hiszen a korábbiaktól eltérően nem az egyes elemek módosítására, hanem a struktúra átalakítására került sor. Az elfogadott jogszabályok természetesen túlnyomó részt a korábbi joganyag transzformációi voltak, de számos új – esetenként szakmailag kevésbé megalapozott – elem is felbukkant a rendelkezések között.

A jogi környezet változásának gyakorlati hatását nyilvánvalóan csak hosszabb távon lehet felmérni. Fontos azonban, hogy az új struktúra már kiépült, így annak elemzésével, esetleges hibáinak feltárásával időben meg lehet akadályozni a visszaságok kifejlődését. Így a következőkben érdemes áttekinteni az alapjogokat érintő újdonságokat.

A Magyar Köztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvény a rendszerváltozást követő több mint húsz éven át alapvető jogként ismerte el a nemzeti és etnikai kisebbségek képviseleti, önkormányzati, nyelvi, kulturális és oktatási jogait. A kisebbségi közösségek ezért nemcsak a már korábban is biztosított jogosultságaik megőrzését, hanem azok továbbfejlesztését várták az alkotmányozás folyamatától. Az Országgyűlés Alkotmány-előkészítő eseti bizottsága felkérésére több szakember szövegszerű javaslatokkal és azok indoklását tartalmazó munkaanyaggal segítette az új alkotmánykoncepció kidolgozását. Az országos kisebbségi önkormányzatok is megfogalmazták a nemzetiségi jogok bővítésére és pontosítására vonatkozó javasla-

53 Az Alkotmánybíróság 809/B/1998. AB határozata szerint az eredeti szabályozásban a kedvezményes mandátumszerzés lehetősége „pozitív diszkriminációs tartalmú szabály” volt, így az nem sértett alkotmányos jogokat. Az új szabályozással kapcsolatban – amelynek értelmében a települési kisebbségi önkormányzat legtöbb szavazattal megválasztott képviselője nyilatkozatával a helyi önkormányzat képviselő-testületének tagjává válhatott volna – az Alkotmánybíróság 34/2005. (IX. 29.) AB határozatával megállapította, hogy a megtámadott törvényi előírások alkotmányellenesek. A döntés indoklása szerint ez a szabályozás nem az egyetlen lehetséges megoldás a kisebbségek képviseletének biztosítására, eltér a választójog egyenlőségének az Alkotmányban kimondott elvétől, korlátozza a kisebbséghez nem tartozó választópolgároknak a helyi önkormányzat képviselő-testülete tagjának megválasztására vonatkozó alapjogát, továbbá nincs összhangban az Alkotmány 2. §-ából következő demokratikus legitimitáció követelményével.

taikat, és úgy tűnt, hogy ezek a javaslatok bírják a politikai döntéshozók támogatását. Az Alaptörvényről szóló törvénytervezet Országgyűlésnek való benyújtásakor azonban világossá vált, hogy nemcsak a korábban még támogatott kisebbségi jogi javaslatok jelentős részét vetették el, hanem a nemzetiségek egyes, korábban meglévő alkotmányos jogai is kimaradtak a normaszövegből.⁵⁴

Az Alaptörvény jelentős részben átvette a már eddig is meglévő nemzetiségi jogokat, így továbbra is államalkotó tényezőként ismeri el a nemzetiségeket, továbbá biztosítja a helyi és országos önkormányzatok létrehozásának jogát, az oktatási és kulturális jogokat, valamint a saját nyelven való névhasználatot. Az Alaptörvényben új elemként megjelenik az önazonosság szabad vállalásához és megőrzéséhez való jog, amely alkotmányos alapot ad arra, hogy a törvényhozás a jövőben ki tudja zárni a visszaélés lehetőségét azokban az esetekben, amikor a nemzetiséghez tartozás önkéntes kinyilvánítása, megvallása a feltétele valamely jog gyakorlásának, illetve kedvezmény igénybevételének. A kisebbségi ombudsman és az országos kisebbségi önkormányzatokkal közös fellépésének eredményei között említhető, hogy a nemzetiségek jogait a jövőben is csak kétharmados többséggel megalkotott sarkalatos törvényben lehet majd szabályozni. Az elfogadott javaslatok közé tartozik az is, hogy az Alaptörvény a rendszerváltozás idején bevezetett jogi kategória, a nemzeti és etnikai kisebbség helyett visszaállítja a nemzetiség elnevezést.

A fenti rendelkezések azonban nem tudják ellensúlyozni azt, hogy olyan kérdésekben, mint a parlamenti képviselő biztosítása, a nemzetiségi nyelvek védelme vagy a nemzetiségi ombudsman függetlenségének garantálása, jelentős visszalépés történt; így például kifogásolható, hogy immár nem szerepel alkotmányos szinten az az előírás, mely szerint Magyarország védelemben részesíti a nemzeti és etnikai kisebbségeket (nemzetiségeket), valamint biztosítja kollektív részvételüket a közéletben. Az Alaptörvény az addig alkotmányos jogként elismert képviselő helyett mindössze az Országgyűlés munkájában való részvételről szól. Az Alaptörvény – lényegében a hatályos Alkotmány szövegét átvéve – biztosítja ugyan a nemzetiségek számára az anyanyelvhasználat jogát, ám a magyar nyelv és jelnyelv esetében azok állami védelmét is vállalta. Ez a különbségtétel annak ellenére is kifogásolható, hogy az Alaptörvény bevezető fejezete, a „Nemzeti Hitvallás” nem csak a magyar, hanem a magyarországi nemzetiségi nyelvek ápolására és megővására vonatkozó vállalást is tartalmaz. A korábbi Alkotmány felsorolja a közszolgálati műszolgáltatás főbb feladatait, és ebben a felsorolásban szerepel a kisebbségi nyelv és kultúra ápolásában, gazdagításában, a nemzeti és etnikai közösségek igényeinek kielégítésében való közreműködés is. Ezzel szemben az Alaptörvény már csak azt fogalmazza meg, hogy

54 Vö.: Bindorffer Györgyi: Identitás és közösségi intézmények. Az informális családi és a formális politikai tér szerepe a roma identitás alakulásában. *Társadalmi Együttélés* 2012. 4. sz. www.tarsadalmiegyuttetes.hu (2013-02-07)

Magyarország biztosítja a demokratikus közvélemény kialakulásához szükséges szabad tájékoztatás feltételeit.

Az új szabályozást áttekintve több szakértő is úgy vélte, hogy a kisebbségek számára a hétköznapi joggyakorlatot az új alaptörvény nem rontja, csupán az ideológiai háttér változik meg. A kisebbségi ombudsman azonban egyetértett a nemzetiségi közösségek vezetőivel abban, hogy az alkotmányos keretek ilyen irányú változása komoly hatással lesz a részletszabályokra is. Erre tekintettel kezdeményezték a kormánynál, hogy az Alaptörvény végrehajtásához szükséges törvények kidolgozása során lehetőséget kapjanak szakmai álláspontjuk kifejtésére és a jogalkotóval történő egyeztetésre. A felkérést követően a közigazgatási és igazságügyi miniszter stratégiai partnerségi megállapodást kötött az országos kisebbségi önkormányzatokkal, és az új nemzetiségi törvényt velük egyeztetve dolgozták ki, kihagyva azonban a terület más szakmai szereplőit. Aggályosnak tűnik az is, hogy a nemzetiségi közösségek szempontjából alapvető jelentőségű jogszabályt nagyon rövid határidővel bocsátották társadalmi egyeztetésre, és ez nem tette lehetővé az érdemi véleményalkotást a szélesebb közösség, illetve az egyéb érintettek számára. Ez azért is visszás, mert a kormány a törvény sürgős tárgyalását kérte az Országgyűléstől, így a parlamenti vita szűk időkeretében már nem volt lehetőség a felmerülő kérdések alapos megvitatására. A nemzetiségek jogairól szóló 2011. évi CLXXIX. törvényt (a továbbiakban: Törvény) végül 2011. december 19-én hirdették ki, rendelkezéseinek döntő többsége 2012. január 1-jén lépett hatályba.

A Törvény tanulmányozása során azt tapasztalhatjuk, hogy a kisebbségi joganyag évek óta meglévő hiányosságai kapcsán megfogalmazott javaslatok jelentős részét figyelembe vették a normaszöveg kidolgozásakor. Ezek között említhető például a nemzetiségi önkormányzatok jogállási és működési szabályainak pontosítása, a közvetlen választásokra való áttérés az elektori rendszer megszüntetésével, az országos választások kötelező kitűzése a helyi és területi testületek számától függetlenül, valamint egyes értelmező rendelkezések meghatározása.

A Törvénynek tehát vannak előremutató elemei, ennek ellenére azonban továbbra is számos szabályozási hiányosság lelhető fel benne.

A személyi hatály problematikája. A Törvény személyi hatályát úgy határozza meg, hogy az a Magyarországon lakóhellyel rendelkező, valamely nemzetiséghez tartozó személyekre és e személyek közösségeire terjed ki. A jogszabály tehát a nemzetiségi jogokat – a nemzetiségi önkormányzat létrehozásának joga kivételével – a nemzeti közösségek magyar állampolgársággal nem rendelkező tagjai számára is biztosítja. Ez összhangban van azzal, hogy az országos kisebbségi önkormányzatok egy része már korábban is kérte a nemzetiségi jogok kiterjesztését az általuk képviselt közösséghez tartozó nem magyar állampolgárokra. A személyi hatály megváltoztatása azonban nem kizárólagosan az anyaországok Magyarországon lakóhellyel rendelkező állampolgáraival bővítheti a hazai nemzetiségi közösségeket. Az anyanemzetek tagjai ugyanis nem feltétlenül anyaországuk állampolgárai. Ennek követ-

keztében „harmadik ország” állampolgára is megfelelhet a Törvény szerinti meghatározásnak, feltéve, hogy rendelkezik a nemzetiségi identitással és az adott nyelvi és kulturális közösséghez tartozik. Ez azt jelenti, hogy a személyi hatály jelen formájában például egy Magyarországon letelepedett olasz állampolgárságú dél-tiroli némettől vagy egy USA állampolgár ruszintól sem lehet megvonni a hazai nemzetiségi jogok gyakorlásának a lehetőségét. Kérdés az is, hogy melyik hazai nemzetiséghez tartozónak mondhatja magát az, aki az anyaországok egyikéből települt át, ám nem az ottani többségi társadalomhoz tartozik, így például román állampolgárságú roma vagy szlovákiai német.

A nemzetiségi közösséghez tartozás kinyilvánításának kérdése. Az új nemzetiségi törvény egyik alapvető célja, hogy megakadályozza a nemzetiségi jogokkal való visszaélés lehetőségét. E törekvésnek ellentmond azonban, hogy továbbra is az identitás-választás szabadságának elvét teszi elsődlegessé, és nem fogalmaz meg olyan garanciákat, amelyekkel kiküszöbölhető lenne, hogy a nemzetiséghez nem tartozók gyakorolják a nemzetiségi jogokat. Így továbbra is fennmarad az a szabályozás, hogy törvény vagy a végrehajtására kiadott jogszabály egyes nemzetiségi jogok gyakorlását pusztán az egyén nyilatkozatához és a nem közösség általi elismeréshez kötheti [11. § (2) bekezdés]. Ennek következménye az is, hogy a Törvény ugyan csak a nemzetiséghez tartozók számára kívánja biztosítani a nemzetiségi választói jegyzékbe való felvétel lehetőségét, azonban nem rendelkezik arról, hogy ezt milyen módon lehet ellenőrizni, hanem ezt a kérdést az új választási eljárási törvény körébe utalja [53. § (1) bekezdés c)]. Az új nemzetiségi törvény így előre meghatározott, tartalom nélküli felhatalmazást adott a választási eljárás szabályainak kialakítására egy másik jogszabálynak. Az identitásválasztás szabadságával kapcsolatban számos területen felmerülnek olyan nehézségek és dilemmák, amelyekre mind ez idáig nem sikerült megnyugtató választ találni. Ilyenek különösen a diszkrimináció nyomon követésének, a különböző támogatások odaítélésének, a képviseleti jogok gyakorlásának, a büntető igazságszolgáltatásban és a népszámlálás során felvett statisztikai adatok kezelésének és a gyermekvédelemmel összefüggő adatok védelmének problémái. Sajnos a jelenlegi szabályozás sem ad egyértelmű választ a nemzetiségre, illetve származásra vonatkozó adatok kezelésével kapcsolatos kérdésekre. A fentiekre tekintettel kívánatos lett volna, hogy a nemzetiségi törvény tartalmazza a nemzetiséghez tartozás megítélésének objektív szempontrendszerét. Ehhez támpontot adhatott volna a kisebbségi ombudsmannak az adatvédelmi biztossal 2009-ben közösen folytatott, etnikai adatkezelésről szóló vizsgálata során készült jelentése.

A választójog. A Törvény előírja, hogy a települési nemzetiségi önkormányzati képviselők választását ki kell tűzni, ha a településen az adott nemzetiséghez tartozó személyek száma – a legutolsó népszámlálásnak az adott nemzetiséghez tartozásra vonatkozó adatai szerint – a harminc főt eléri [56. § (1) bekezdés]. A népszámlálási adatok felhasználásával azt kívánják kizárni, hogy olyan településeken is kitűzzék a választást, ahol nincs jelen a képviselni kívánt közösség, és a visszaélés szándéká-

val „duzzasztják fel” a választói jegyzéket. A választás kitűzését azonban nem lehet kizárólag a népszámlálási adatoktól függővé tenni, hiszen ezekben az adatsorokban a választásra nem jogosultak (pl. kiskorúak) is megjelennek. A népszámlálási adatok ugyanakkor nem tekinthetők egy település nemzetiségi lakossága pontos leképezésének, hiszen szenzitív adatokról szóló önkéntes nyilatkozatokon alapulnak. Fontos lenne ezért, hogy a választást azokon a településeken tűzzék ki, ahol a nemzetiségi választói jegyzékben szereplők száma ezt indokolja.

Az átalakult nemzetiségi önkormányzat kérdése. A Törvény visszaállította a nemzetiségi önkormányzati jogokat is gyakorló települési önkormányzatokat [71–72. §]. Az „átalakult nemzetiségi önkormányzat” elnevezés nem tűnik szerencsésnek, mert nem utal arra, hogy ez lényegében egy települési önkormányzat, amely nemzetiségi feladatköröket is ellát. A korábbi, 2006 előtti hasonló törvényi szabályozás alapján létrejött kisebbségi települési önkormányzatok a területi autonómia irányába mutató, választott testületek voltak. Gondot jelentett azonban, hogy több esetben csak azért nyilvánították magukat kisebbségi önkormányzattá a helyi önkormányzatok, hogy ezzel megakadályozzák a valós kisebbségi képviselőket ellátó testület megalakítását. Ennek lehetőségét a Törvény alapján továbbra sem lehet kizárni, hiszen ehhez elegendő az is, ha a helyi önkormányzati jelöltek többsége felveti magát a nemzetiségi választói jegyzékbe. Az átalakulással létrejövő nemzetiségi önkormányzat intézménye ezért csak akkor tűnik elfogadhatónak, ha garantálható, hogy valóban az adott nemzetiséghez tartozók érdekében hozzák létre. Ennek előfeltétele, hogy a nemzetiségi választói jegyzékbe csak az adott közösség valós tagjait lehessen felvenni.

A nemzetiségi önkormányzatok működésével kapcsolatos ellentmondások. Ebben a tekintetben két területre kell kitérnünk. Az első a kapcsolódás a helyi önkormányzati rendszerhez. A 2010. évi választások eredményeként megalakult, több mint 2200 kisebbségi önkormányzat jelentős része kis létszámú településeken működik. Az e falvakban élő kisebbségi közösségeknek kiemelten fontos szerepük van a nemzetiségi hagyományok, az anyanyelv és az identitástudat megőrzése, ápolása és továbbörökítése szempontjából. A Magyarország helyi önkormányzatairól szóló 2011. évi CLXXXIX. törvény alapján azok a járáson belüli községi önkormányzatok, amelyek közigazgatási területét legfeljebb egy település közigazgatási területe választja el egymástól és a községek lakosság száma nem haladja meg a kétezer főt, közös önkormányzati hivatalt hoznak létre. A közös önkormányzati hivatalhoz tartozó települések összlakosság száma legalább kétezer fő, vagy a közös hivatalhoz tartozó települések száma legalább hét. Sajnos tartani lehet attól, hogy a polgármesteri hivatalok „leépítése” a nemzetiségek által gyakrabban lakott apró településeken felerősítené az asszimilációs folyamatot. Míg egyes önkormányzati ügyek vitelét adott esetben egy járási központból is meg lehet oldani, ez lényegesen nehezebben volna megvalósítható a kisebbségi községek esetében.

A második terület a működési feltételek biztosítása. A Törvény továbbra is a helyi önkormányzatok kötelező feladatává teszi, hogy a helyi nemzetiségi önkormányzat

vonatkozásában gondoskodjanak a működés személyi és tárgyi feltételeiről, továbbá a működéssel kapcsolatos végrehajtási feladatok ellátásáról. A korábbi szabályozás értelmében a kisebbségi önkormányzatok elvileg bármikor kérhették, hogy a területi működés érdekében használhassák a helyi önkormányzat infrastruktúráját, az eddigi tapasztalatok szerint azonban a helyi önkormányzatok csak a minimális működési feltételeket biztosították számukra. Ehhez képest nem tarthatjuk érdemi előrelépésnek annak előírását, hogy a jövőben havonta legalább tizenhat órában kellene a nemzetiségi önkormányzati feladat ellátásához szükséges tárgyi, technikai eszközökkel felszerelt helyiség ingyenes használatát biztosítani. Ez ugyanis azt a látszatot kelti, hogy az ingyenes helyiséghasználat csak ebben az időkeretben illeti meg a nemzetiségi önkormányzatot.

Az egyetértési jogokkal kapcsolatos következtetések. A 2010-ben elfogadott új jogalkotási törvény kiindulópontja az volt, hogy az egyetértési jog biztosítása társ-jogalkotói státuszt eredményez, amire csak az Alkotmány (illetve az Alaptörvény) adhat felhatalmazást. Ennek jegyében egyes kérdésekben már ekkor is szűkítették – véleményezési joggá alakították át – a kisebbségi önkormányzatok jogalkotáshoz kötődő egyetértési jogait. A kisebbségi önkormányzatok részére biztosított egyetértési jog azonban nem pusztán részvételi jog, hanem a kisebbségek alkotmányos jogainak érvényesüléséhez szükséges alapvető garancia. A kisebbségi törvény megalkotásakor ugyanis éppen azért döntött az Országgyűlés a kisebbségi önkormányzatok rendszere mellett – az egyesületi jogon alapuló kisebbségi öngazgatás modellje helyett –, hogy ezek a választás útján létrehozott képviseleti szervek egyes közjogi jogosultságok alanyai lehessenek. Az egyetértési jog kereteit a hatályos törvények a kisebbségi kulturális autonómia legfontosabb kérdései kapcsán biztosítják. Ezáltal válik lehetővé, hogy a kisebbségi oktatást és kultúrát is érintő jogalkotás folyamatába betagoľódjanak speciális kisebbségi szempontok is. A Törvény előírja, hogy a nemzetiségi jogok, különösen a kollektív nyelvhasználat, a helyi köznevelés, hagyományápolás és kultúra, a helyi sajtó, az esélyegyenlőség, a társadalmi felzárkózás és a szociális ellátás kérdéskörében a nemzetiségi lakosságot e minőségében érintő helyi önkormányzati határozatot a képviselő-testület csak az e lakosságot képviselő települési nemzetiségi önkormányzat, ennek hiányában a területi nemzetiségi önkormányzat egyetértésével alkothatja meg [81. § (1) bekezdés]. A nemzetiségi önkormányzat számára tehát nem biztosítanak egyetértési jogot, ha a települési önkormányzat a döntését nem határozatként, hanem rendeleti formában hozza meg. Ez a változtatás lényegében kiüresítette a nemzetiségi önkormányzatok együttdöntési jogait, hiszen az általuk képviselt közösségeket érintő alapvető kérdések többségét rendeletben kell szabályozni.

Az országgyűlési képviselet felemás megoldása. A kisebbségek országgyűlési képviselethez való jogát 1990 márciusában iktatták törvénybe, ám még ugyanebben az évben ezt a rendelkezést képviseletre módosították az Országgyűlésre való utalás elhagyásával. Az Alkotmánybíróság 1992-ben hozott, majd 1994-ben megerősített ha-

tározatai mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenességnek minősítették, hogy a törvényhozás nem alkotta meg a kisebbségek országgyűlési képviseléről szóló törvényt. A magyarországi nemzetiségpolitika közel két évtizeden át nem tudott eleget tenni az Alkotmánybíróság felhívásának. Az Országgyűlésnek a Választási rendszer reformját előkészítő eseti bizottsága 2000 őszén a kisebbségek önálló országgyűlési képviselőhöz jutásának lehetőségeit elemezve arra a megállapításra jutott, hogy a képviselőcsoportok egyetértésének hiányában a kétharmados parlamenti többség nem biztosítható. Ezt követően éveken át sem a kormány, sem az Országgyűlés nem tűzte napirendjére ezt a kérdést. Egy idő után az Alkotmánybíróság is kezdte átértékelni korábbi álláspontját, és a kisebbségi képviselőt már fel sem tüntette a jogalkotói mulasztásokról vezetett jegyzékében. 2008-ban az országos kisebbségi önkormányzatok a kisebbségi ombudsmannal közösen dolgozták ki azt a koncepciót, amely a választási eljárás szabályainak módosításával és a mandátumszerzéshez szükséges szavazatszám leszállításával mind a 13 kisebbségi közösség számára biztosíthatta volna az országgyűlési képviselőt reális esélyét. A kormány azonban úgy ítélte meg, hogy továbbra sem teremthető meg a törvényalkotáshoz szükséges politikai konszenzus, ezért nem kezdte meg a koncepcióról való egyeztetést.

A 2010-ben megalakuló Országgyűlés politikai pozícióját felhasználva újraszabályozta a kérdést. Az Alaptörvény, valamint az országgyűlési képviselők választásáról szóló 2011. évi CCIII. törvény több változást rendelt el. Az Alaptörvény az Alkotmányban rögzített képviselőhöz való jog helyett az Országgyűlés munkájában való részvételre jogosítja fel a nemzetiségeket. Ez a megfogalmazás az eddigi alkotmányos rendelkezéshez képest szélesítette a törvényhozás lehetőségeit a nemzetiségek választójogi kedvezményeinek meghatározásakor. Az országgyűlési képviselők választásáról szóló új törvény az országos nemzetiségi kisebbségi önkormányzatok által állított listák számára nemzetiségenként egy kedvezményes mandátum kiosztását teszi lehetővé, ha elérték a kisebbségi kvóta szerinti szavazatszámot. Ez ugyan jelentős kedvezményt jelent, azonban a kvóta még így is annyi szavazatot feltételez, amelyet valószínűsíthetően nem tudnak majd elérni a pártok jelöltjeivel versengő nemzetiségi listák. Ezenkívül az új választási törvény arról is rendelkezik, hogy ha a nemzetiségi lista nem szerez mandátumot, úgy az első helyen feltüntetett jelölt nemzetiségi szószólóvá válik. Az eddig megalkotott törvények⁵⁵ a szószóló számára a felszólalás, a kérdések feltevésének és a nemzetiségeket képviselő bizottság munkájában való részvételnek a lehetőségét biztosítja, az Országgyűlésben anyanyelvét használhatja. Miután nem képviselőről van szó, a törvényhozás természetesen nem biztosít szavazati jogot számára. A csak tanácskozási joggal felruházott szószólói intézmény bevezetése nemcsak visszalépést jelent a szavazati joggal járó teljes jogú képviselő korábbi ígéretéhez képest, hanem deklarációvá fokozza le a nemzetisé-

55 Vö.: 2012. évi XXXVI. törvény az Országgyűlésről.

gek alkotmányos jogként elismert államalkotó tényező státuszát. Ez annál is inkább fennáll, hiszen feltehetően a kedvezmény sem fogja lehetővé tenni a nemzetiségi közösségek többsége számára a parlamenti képviseletet, s így nekik a kisebb hatáskörű szószóelői képviselettel kell majd beérniük.

Összegzés

Magyarország évszázadok óta soknemzetiségű ország. A régóta együtt élő népek és különböző kultúrák zavartalan kapcsolatának megteremtéséhez és nem utolsó sorban a nemzetiségi identitás megőrzéséhez szükség van olyan szabályokra, amelyek biztosítják az ehhez szükséges feltételeket. Hosszú időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy ezt a magyar politikai elit felismerje, hiszen a 19. századi magyar politikai gondolkodás inkább a „magyarosítás” bűvöletében élt. A változást az I. világháború utáni új helyzet alapozta meg, amikor a magyarság jelentős része került az országhatáron túlra. A hosszú évtizedek alatt kialakuló „kölcsonosság” gondolata miatt sem lehetett már figyelmen kívül hagyni az országunkban élő nemzetiségi közösségek asszimilációmentes megmaradásra vonatkozó igényeit. A nemzetiségi jogok modern megfogalmazásáig azonban a revizionizmuson, internacionalizmuson és egyéb zsákutcás kitérőkön keresztül vezetett hosszú út.

Az 1980-as évektől lassan megfogalmazódó gondolatok a rendszerváltozás után értek kodifikált joganyaggá. Sikertől átültetnünk a világ fejlettebb részein gyakorolt jogelveket, de nem sikerült tudatosítani azt, hogy önmagunkért, saját országunkért, sokszínű kultúránkért van szükség a nemzetiségi közösségek megmaradására. Az 1993-ban elfogadott kisebbségi törvény és a kapcsolódó joganyagok azóta folyamatos „mozgásban” vannak, fejlesztés alatt állnak, hiszen a kezdeti tapasztalatlanságok miatt sok területen volt szükség pontosításra vagy akár változtatásra is.

Kétségtelen tény, hogy mára részletes szabályokat tartalmazó, a fogalmakat értelmező, jelentős nagyságú joganyaggá terebélyesedett a kisebbségi-nemzetiségi közösségekre vonatkozó szabályrendszer. Mégis, sok olyan terület maradt, amelyek szabályait folyamatosan felül kell vizsgálni, hogy ne csak látszattmegoldásokat kínáljanak (ilyen például a kisebbségek parlamenti képviseletének ügye). A legégetőbb kérdés azonban az, hogy a jogszabályok megvalósulásának megvan-e a tényleges lehetősége. Amikor majd többségében a nemzetiségi közösségek érdekeinek figyelembe vételével alkotunk szabályokat, és amikor majd nem csak leírva léteznek a kisebbségi jogok, hanem megvalósulásukon a többség és a kisebbség közösen örökösök és dolgozik, akkor mondhatjuk azt, hogy valóban soknemzetiségű, multikulturális állam Magyarország. Odáig azonban még hosszú út vezet.

ÖLLÖS LÁSZLÓ¹

A nemzeti harc állapota

Közép-Európa kis nemzeteinek megbékélése a 19. század óta térségünk alapkérdése. Ettől is függ a térség országaink demokratizálódása és függetlensége. Több mint két évtizeddel a rendszerváltást megindító forradalmi hullám után több kis nemzet, köztük a szlovák és a magyar, tovább folytatja nemzeti harcát. Diplomáciai erőfeszítéseik, országaik belső jogrendjének számos eleme, politikai pártjaik, és számos szervezetük programja célozza a másikkal szembeni nemzeti sikert.²

A térség országainak bekerülése az Európai Unióba, valamint történelmi léptékel mérten friss NATO tagságuk sem akadályozza egyes kormányait, hogy más nagyhatalmak felé orientálódjanak, és eközben egymás ellen fenekedjenek. Szomszédjukkal szembeni stratégiájuk részeként befolyási övezetként kínálkoznak fel az őket támogató nagyhatalmaknak, az EU-n belülieknek és kívülieknek egyaránt. Némelyiküknél támogatójuk elnyomó politikai rendszere is másodlagos szemponttá válik, s vele együtt az EU tagok demokratikus belerendezkedésének alapelvei. Saját nemzeti pozíciójuk erősítése nem ritkán fontosabb annál az értékrendnél, amelyet belépéskor magukénak vallottak.

Közép-Európa ma is élő nemzeti konfliktusainak sorában a magyar–szlovák megbékélés jelensége térségünk jövőjének legfontosabb kérdései közé tartozik. Mind a megbékélés megtörténte, mind pedig elmaradása ugyanis jelentős hatással volt és

1 Fórum Kisebbségkutató Intézet (Somorja).

2 „A kisebbségi népességgel és régiókkal rendelkező államok, köztük éppen a Magyarországgal szomszédos tagállamok közül Szlovákia és részben Románia továbbra is központosító, asszimiláló nemzetállami logika életben tartásában érdekelt. Pozsonyban és Bukarestben a többségi politikai pártok felemásan viszonyulnak a decentralizációhoz és a regionalizációhoz – e tekintetben Magyarország is törőlmetszett nemzetállamként viselkedik – és az annak etnikai következményeire építő kisebbségi autonómiatörekvésekhez.” Szarka László: A kisebbségek helye a magyar nemzetfogalomban a 21. század elején. In: Szarka László – Vizi Balázs – Majtényi Balázs – Kántor Zoltán (szerk.): *Nemzetfogalmak és etnopolitikai modellek Kelet-Közép-Európában*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 2007. 138.

lesz mindkét ország politikai közösségére, valamint példát mutat, illet vagy olyat, a szomszédos országok számára is. Ugyanakkor az Európai Unió nevű kísérlet egyik nem elhanyagolható elemeként segítheti, vagy éppen akadályozhatja az Unió egyik alapproblémájának a nemzetállami és a kontinentális döntéshozatali effektivitás konfliktusának megoldását. Tanulmányunkban kísérletet teszünk a nemzeti harc mibenlétének megvizsgálására.

A dilemma

Mindenekelőtt azt a kérdést kell feltennünk, hogy mit is jelent az emberek közti béke állapota? A kanti hagyomány értelmében a megbékélés lényege az államok békevágában rejlik.³ Ám ha az állítást alaposabban megvizsgáljuk, feltűnik, hogy az államok közti harcnak több ismérve is van, nem pusztán a fegyverekkel vívott háború.⁴ Tehát, ha a béke állapotát leegyszerűsíthetnénk arra a tételre, hogy lényege mindenekelőtt az államoknak a fegyveres küzdelem befejezésére irányuló erős szándékában áll, akkor azt is megengedjük, hogy a szándék önmagában a fegyverszünet is lehetne. Tehát nyílt háború nem folyik ugyan köztük, ám készek kirobbantani, és folyamatosan készülnek rá.

A probléma megoldásához mindenekelőtt a nemzeti harc állapotát kell megvizsgálunk, hiszen a nemzeti béke ennek viszonylatában értelmezhető. Mi is hát a nemzeti harc állapotának értékrendi alapja?⁵

Talán egy svájci jogtudós, Thomas Fleiner-Gerster jellemezte a legtalálóbban a modern államok agresszivitásának gyökerét, mikor azt írta, hogy a többségükben uralkodóvá vált nemzetfelfogásra Thomas Hobbes társadalom- és államfelfogása veti rá árnyékát.⁶ Hobbes szerint az embert szenvedélyei vezérlik, így az emberek közti viszony lényege a konfliktus, és csak az államhatalom képes a harc megfékezésére.⁷

3 Ernst Cassirer értelmezése szerint a természetjogi alkotmány evolúciója a jobbulás tehetségére épül az emberi természetben. Békefelfogása lényegében erre az emberi képességre épül, azaz „hogy mindinkább elerőtlenedjék a más népek jogellenes elnyomásának szándéka, és hogy elfogyjanak az e szándék céljában álló eszközök is, és eképpen a népek történetében is mindinkább kiteljesedjék a »világpolgári« állapot”. Ernst Cassirer: *Kant élete és műve*. Osiris – GondCura Alapítvány, Budapest, 2001. 432.

4 Immanuel Kant részletezi azokat a feltételeket, amelyek a fegyveres küzdelem megszüntetésén kívül a béke állapotának megteremtéséhez szükségesek.

5 Donald L. Horowitz a legtöbb modern konfliktusban kimutatja annak etnikai vonatkozását. Donald L. Horowitz: *Ethnic Groups in Conflict*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London, 1985. 95–140.

6 Thomas Fleiner-Gerster: *Allgemeine Staatslehre*. Springer Verlag, Berlin – Heidelberg – New York, 1980. 131–134.

7 „Természetünk társtalan, társassá csak a közös központi félelemforrás tehet, mert ha mindenki

A nemzeti harc

Vizsgálatunk során nem merülünk el az emberi küzdelmeket általánosan átszövő tiszta hatalomkalkulációban, noha a legtöbb emberi küzdelemben megjelenik. A tiszta hatalomkalkuláció ugyanis társadalomszervező eszmévé csak általánosabb értékrend révén válhat. A nacionalizmus korában – a nemzeti eszme révén.

Ha a háború a másik fél legyőzésére irányul, akkor a nemzeti háború a nemzeti ellenség legyőzését célozza, azon sajátosságainak a győztes hatalma alá vonásában nyilvánul meg, amelyek a legyőzött nemzeti életének legfontosabb pilléreit alkotják. Ezek esetenként változhatnak, lehet a vallás, a nyelv, a terület, a különféle erőforrások stb., illetve ezek különféle kombinációi szóba jöhetnek. Ezt azonban nemcsak fegyveres küzdelemmel érhetik el, hanem más eszközökkel is. Az állam rendelkezik olyan belföldi és külföldi hatalmi eszköztárral, amelyet felhasználhat más nemzeti kultúrák gyengítésére, leépítésére, szándékos tönkretételére. A nemzeti küzdelem lényege a nemzeti harc szándékában rejlik: abban a meggyőződésben, hogy a másik fél nemzeti ellenség, így folyamatosan harcolni kell ellene, olyan eszközökkel, amilyeneket az adott időszak kínál.

Amennyiben tehát a felek nem kötnek békét, csak a nyílt harcot szüneteltetik, akkor fenntartják a potenciális harc állapotát. Nemzeti küzdelem esetén ennek az állapotnak az adott kultúra tagjaira kiterjedő következményei vannak. Ehhez mindekelőtt népességükben kell fenntartani, sőt erősíteni kell a fenyegetettség tudatát, elkerülendő a békevág megerősödését. A másik nemzetet mint aktuális veszélyt, és mint potenciális veszélyt kell megjeleníteni a nyilvánosság előtt. Erre a célra azok a kollektivistá elméletek a legalkalmasabbak, amelyek az emberek közti harcot a történelem adott szakaszában emberfeletti meghatározottságú törvényszerűségnek tartják.⁸ Kelet-európai változataikra különösképpen igaz ez.⁹

E kollektivistá logika értelmében központi jelentőségű érvvé válik a másik fél harci vágyának megváltoztathatatlan adottságként történő megjelenítése. A másik fél emberi lényegét éppen a nemzeti harc adja, ami ezért csak időlegesen szünetelhet, következésképpen a veszély folyamatosan fennáll. Az ilyen állapot persze következ-

fél mindenkitől, az csak a *bellum omnium contra omnes* állapotát konzerválja.” Ludassy Mária: Laviatán – természetünk mesterséges szörnyszülőtte. In: Thomas Hobbes: *Leviatán*. I. kötet. Kossuth Kiadó, Budapest, 1999. 21.

8 Leszek Kolakowski szerint a marxi történelmi materializmus egyik legerősebb belső feszültsége az osztályharc történelmi törvényszerűsége és a tudatos emberi cselekvés közt húzódik. Leszek Kolakowski: *Die Hauptschtömungen des Marxismus*. Erster Band. München – Zürich, 1988. 168–169.

9 Nyikolaj Bergyajev szerint kezdetben az orosz szocialisták esetében „A legnagyobb hatást az marxi gondolat váltotta ki, hogy a szocializmus az objektív gazdasági fejlődés szükségszerű eredménye lesz, s közvetlenül a termelőerők fejlődése determinálja.” Nyikolaj Bergyajev: *Az orosz kommunizmus értelme és eredete*. Századvég Kiadó, Budapest, 1989. 110–112.

ményekkel jár saját nemzetünkre, s benne saját magunkra nézve. Nemzetünk tagjainak olyanná kell válniuk, illetve olyannak kell maradniuk, mint a nemzeti ellenség által megfestett kép. Az indoklásához, hogy miként válhatunk olyanokká, egy, még a felvilágosodás vitáiból származó érvnek kell nacionális formát adni: ez a helyi sajátosságok meghatározó mivoltának érve. E sajátosságok uralkodó, meghatározó jellegével lehet indokolni az egyetemes emberi értékek megsértését nemzeti célokra hivatkozva. Sőt, az egyetemes emberi értékek megsértése akár oly módon is indokolható, hogy azok tulajdonképpen nem is léteznek, pusztán elméleti konstrukciók. A helyi sajátosságokkal pedig oly módon magyarázhatók a szomszédok nemzeti tulajdonságai, hogy azok megváltoztathatatlanul ellenségesnek tűnjenek.

A nemzeti harc ideológiája

A másik félről alakított kép és a két nemzet közti viszony jellemzése a nemzeti harc elkerülhetetlenségének tételéből indítva olyan agresszív ideológiák mentén történik, amelyeket a nemzeti harc megvívása motivál, s csak ehhez mérten az igazság keresése.¹⁰ Az efféle nemzeti ideológia elsődrendű célja a nemzeti mozgósítás, a sikeres hazai és külföldi nemzeti propaganda, és nem a valóság kritikus bemutatása. Értékelésének mércéje a másik fél felett aratott nemzeti győzelem, és csak ehhez mérten az emberi haladás koronkénti élvonalához történő viszonyítás, valamint az egyetemes emberi szabadságjogok.¹¹ Különösképpen kényes kérdésnek számít az ember nemzeti szabadsága. Főként a nemzeti szabadság egyetemes, tehát egymással összevethető szempontjai jelentenek problémát.¹² Ezek helyett a saját nemzetnek a másikkal, a másokkal szembeni előretörése az eredmény legfontosabb mércéje.¹³

10 Karl Mannheim jellemzi így az ideológia expanzív változatát. Ennek értelmében az ideológia fogalma totálissá válik, s nemcsak az ellenfeleink, hanem a magunk helyzetét is ideologikusan látjuk.

11 Meg kell említenünk azt a felfogást, hogy a nacionalizmus mozgósító ideológia (Elie Kedourie), illetve a politikai elitek hatalmi eszköze (Karl W. Deutsch). Továbbá, hogy modern kommunikációs egység (Benedict Anderson), amely révén az államisághoz eljutott nemzetek vezetőrétege – a nemzeti kultúrát ideológiai fegyverként látó értelmiségieket is beleértve – a nemzetállam révén domináns pozíciókhoz jut a nacionalista propaganda terén, befolyása alá vonja a tömeg-tájékoztatási eszközök többségét, a kulturális intézményrendszer nagy részét, és az iskolarendszert.

12 Isaiah Berlin jellemzi így Herder harcát a francia univerzalizmus ellen, amely szerinte, mivel minden emberre érvényes, „megfosztja az életeket és eszméket attól, ami érdekessé teszi őket.” Isaiah Berlin: A meghajlított vessző. In: uő.: *Az emberiség göcsörtös fája*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1996. 336. Ezzel azonban a nemzeti identitás egyetemes emberi vonatkozásainak megvizsgálása is lehetetlenné válik.

13 Az egyetemes mérce hiánya a csoport mércét teszi abszolúttá. Minthogy csoportból több van, ennek relatívnak kell lennie.

Ez a mérték persze jellege okán lépten-nyomon szembekerül az egyetemes emberi értékekkel. Ám az emberi jogok korában a rendszeresen felbukkanó, gyakran kiáltó ellentmondást fel kell oldani. Választ kell tehát adni a különféle diktatúrákkal történt szövetkezésre, a nemzet nevében elkövetett gaztettekre, a nemzeti ellenség gyilkolására, deportálására, szabadságától, alapvető jogaitól való megfosztására. De meg kell magyarázni ugyanazoknak a nemzeti jogoknak megvonását is a nemzeti ellenséghez soroltaktól, amelyekért a jelenbéli többségiek elődei küzdöttek, és amely küzdelmet most nemzeti történelmük legigazságosabb és legdicsőbb szakaszának minősítik.¹⁴ Majd pedig sajátjaik előtt a nemzeti ellenségnek tartottak megvetését, lenézését is meg kell indokolni.

A nemzeti harc törvényszerűségének elvéből következik a nemzeti dominancia törvényszerű volta. A nemzeti dominancia – adottság. A kérdés csak az, ki kerül domináns helyzetbe. Ebben az esetben pedig csak az a válasz lehet helyes, hogy a mi-eink, hiszen senki sem kívánhatja saját nemzetének elnyomását, hiszen mindössze abból a két lehetőségből lehet választani, hogy elnyomó, vagy elnyomott legyen-e a népcsoport. Ebből következően emberileg is csak ez a választás áll mindenki előtt: az elnyomók, vagy az elnyomottak közé kíván-e tartozni, saját nemzetét is magával vonva. A felfogás helyességének elfogadása esetén okkal nevezhetik nemzetárulónak mindazokat, akik a nemzeti veszélyforrásnak tartott másik nemzetbélieknek igazságot és jogokat követelnek, hiszen e gondolkodásmód szerint vagy az egyik, vagy a másik nemzet kerül domináns helyzetbe.

Aki tehát a másik nemzethez tartozókat bármi módon segíti, az dominanciájukat támogatja. Legfeljebb olyan engedményt szabad nekik tenni, amelyet erővel kikényszerítenek, és csak akkorát, amekkorát az adott helyzetben éppen muszáj. Ám segítségük, támogatásuk bármely fontos ügyben a saját nemzet dominanciájának, államhatárainak veszélyeztetése, a másik fél nemzeti győzelmének az előkészítése. Ezt pedig mindenkinek minden helyzetben tudatosítani és tudatosíttatni kell.

A nemzeti harc hívei a nemzeti dominancia elvének feladását és a nemzeti egyenlőség elvének elfogadását elképzelni sem tudják. Ami még rosszabb, többen nem is akarják. Pedig tudnak róla, hogy a nemzeti béke több országban vált az állam egyik alapelvévé. Nemcsak ismerethiányról, egyfajta kulturális korlátról van tehát szó, hanem ellenérdekről. Lényegi eleme, hogy a kulturális korlát megtartása, sőt erősítése hatalmi érdek, azon belül pedig az egyes politikusok önérdeke.

14 Szűcs Jenő szerint: „Miután a nemesi rendi fogantatását teljességgel meg nem tagadó magyar államnacionalizmus sem a politikai-kulturális egyenjogúságon nyugvó föderált megoldásra, sem a nyelv- és kultúrnemzet koncepciójára (a polgári nemzeti koncepció itt lehetséges tiszta alternatíváira) nem volt hajlandó egyértelműen helyezkedni, maga indította el a nemzetiségeket a szeparatizmus útján.” Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. Gondolat, Budapest, 1984. 54.

A megoldás az eszmetörténetből jól ismert módozat – a relativizálás.¹⁵ Az emberi értékek egyetemességének kétségbe vonása, s annak bizonygatása, hogy jelentőségük csak eseti és helyzeti. Értékük s érvényük éppen ezért relatív. Ám ez jelentős hatást gyakorol a demokrácia minőségére. Egyes polgárok nemzeti szabadságának kétségbe vonása ugyanis nem áll meg náluk, hanem kiterjed az állam emberi jogi alapjainak más területeire is. Ezáltal lényegileg korlátozza a nemzeti többséghez tartozók nemzeti szabadságát.

A többségiek nemzeti szabadsága látszólag biztosított. Nyelvük hivatalos nyelv, szokásaik uralkodó szokások, kultúrájuk domináns kultúra, államukat uralják. S mindennek szimbolikus kifejezést is adnak, tehát az állam jelképei saját maguk megjelenítései. Ámde amennyiben mindezeket egyben arra is használni akarják, hogy más nemzetiségű polgártársaik hasonló nemzeti törekvéseit akadályozzák, akkor az előbbi eszköztár mindegyikét deformálni kell.

A nemzeti szabadság relativizálásához használt, a kisebbségek elnyomására szolgáló érv jelentősen hozzájárul az egyes politikai eszmeáramlatok értékrendjének összezavarásához. A baloldallal ugyanis az emberi jogok viszonylagos interpretációjába kell belebonyolódnia.¹⁶

Transzformálódó országokban mások nemzeti elnyomásának vágya többféle elemből rakja össze az itteni régi-új baloldalt. Megtalálható benne a jakobinus egységesítő hagyomány. Az általános akarat rousseau-i tézise feltételezi mindenki alárendelését az egyetlen és így egyazon politikai magatartáskódexnek, amihez később a közös hagyományok rituális tiszteletét is hozzárendeli a szerző.¹⁷ Több olyan

15 Az államok szuverenitásának vonatkozásában akkor válik viszonylagossá bármiféle egyetemes érték, ha magok jelölhetik ki azokat, akiket ellenségeiknek tartanak. A lényegi körülmény az, hogy a barát és ellenség közötti különbség nem vezethető le semmiféle előzetes, általános elvből, amely az embereket bizonyos egységes jegyek alapján különböző csoportokra osztja. Nem dönthető el általános kritériumok alapján, hogy ki hová tartozik a barát vagy ellenség kérdésében. Miklósi Zoltán: A politikai cselekvés fogalmai – a szuverén és a honpolgár. In: *Carl Schmitt jogtudománya*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2004. 200. Carl Schmitt ezt a jog felett álló politikai döntésnek tartja.

16 Amennyiben az egyén nemzeti sajátosságainak univerzális értékrendbe illesztése elmarad, a liberális államok keze szabaddá válik a többségi akarat érvényesítése előtt. Herder és Rousseau felfogása közti hasonlóság kiváló összefoglalása F. M. Barnard: *Self-Direction and Political Legitimacy – Rousseau and Herder* című műve (Oxford, Clarendon Press, 1988).

17 „Nem kerülhet sor a partikuláris érdekek konfrontációjára, ezért csak egyetlen helyes döntés lehetséges, az, hogy szabadon választanak, Rousseau-nál – per definitionem – csak azt jelentheti, hogy az igazi közérdeket választják: ha az emberek különbözőképpen értelmezik a közérdeket, akkor ez csak azt bizonyítja, hogy rosszul értették meg, amit az általános akarat diktál.” Ludassy Mária: A moralista Jean-Jacques és a törvényhozó Rousseau. In: Jean-Jacques Rousseau: *Értekezések és filozófiai levelek*. Magyar Helikon, 1978. 840.

eszmét is kínál korunk, amelyik a társadalom és állam lényegét az emberek közti konfliktusban látja. Az egyik a marxizmust ideológiásító eredeti lenini eszme lehető legtöbb elemének dialektikus megszüntetve megőrzése, tehát olyan, a rendszerváltás nyomása miatt elkerülhetetlen változtatása, amelyik formálisan megszüntetve a lehető legtöbbet őrzi meg a korábbi ideológiából a lehető legtöbb ember számára. A cél az ideológiai forma változtatásával a tartalom lehető legnagyobb állandóságának megtartása. A rendszerváltás közhangulatában az eredeti tartalomhoz közel álló eszmeáramlatok némely elemének, esetenként az adott eszmeáramlat külső formai elemeinek átvételével oldhatja meg dialektikusan az ideológiai problémákkal szembesülő politikus. Ha pedig a külső és a belső ellenséggel vívott osztályharc eredeti értékrendjének kellene, a leninizmushoz hasonlóan, új, a jelenben célszerű ideológiai formát adnia, akkor az ilyen igyekezet nyilvánvalóan a legkülönbébb kombinációkat eredményezheti. Az ideológiává tett filozófia leninista értelmezése eszközként tekint az érvek rendszerére a hatalmi cél elérésében. Mértéke a következmény, tehát a győzelem. Ebben az értelmezésben viszont manapság formálisan más ideológiák is célszerűek lehetnek. Egyszerre jelenhet meg a nacionalizmus a szocializmussal, a fasizmus egyes elemeivel, az elitelmélet korábbi és későbbi változataival, az utilitarizmussal, s más egyebekkel. Találkozhat a térség nagytőkeellenes kistermelői, népi politikai hagyományvilága az osztály- és nemzeti harc szükségességét felismerő elit képével. Szintézisük lényege, hogy az emberi történelmet az emberek közti harc irányítja, nem a béke, a szabadság, az igazságosság, az együttműködés. Számos politikus és hozzájuk kötődő ideológus vélheti, hogy egyéni karrierjét ennek a felismerésnek köszönheti, így válthatott a korábbi állampártból a legkülönbébb más pártokba, így szoríthatta háttérbe a párton belüli versenytársait, ennek a rugalmas ideológiai formulának a segítségével szíthatja fel azokat az örökölt szenvedélyeket, amelyeknek választóit köszönheti.

Az igyekezet egyik lehetséges eredménye az a populizmus, ahol a hasznossági szempontok alapján összekapcsolt ideológiásított értékrendek kavalkádjában a hatalomszerzés és hatalommegtartás vélt sikere jelenti az első számú vezérelvet. A vezetett, és egyébként lenézett tömegnek pedig a politikai döntéshozatalban az érzelmi azonosuláson alapuló részvétel képzetét kínálja. Látszólag egyfajta vegyes konzervatizmusról van szó, hiszen a politikai hagyományvilág korábbinál sokkal szélesebb skálája jelenik meg a politikusok eszköztárában, ámde ez a felfogás magukat az eszköztár alkalmazóit morális elvekkel nem köti. Lényege a hasznosság, azaz a politikai eredményesség. Emberképe az eredeti eszmét már elsősorban az előrejutás eszközének tartó, lényegében csak a szinte mindenkiel vívott állandó harc individualizált eszméjét valló vállalkozópolitikus, és a mögötte álló ideológusi feladatokat ellátó hivatalnokértelmiség által irányított s uralt tömeg. A kommunista rendszer utolsó szakaszában megerősödő agresszív kisebbségellenes nacionalizmusuk a régi-újak számára használhatónak tűnt a rendszerváltók legitimitásának aláásására, és sajátjuk megújítására. S ebben közeli szövetségesre

találtak az alig régebbi tekintélyuralmi, valamint a fasiszta hagyományvilág jelenlegi érdekelvű használóiiban.

A kollektivizmus ugyanis szükségessé válik a nacionalizmus indoklásának eszköztárában. A nemzeti egységet ki kell hirdetni, csakhogy ki az, aki megmondja, miből áll, és milyen jogon? Amennyiben mindenki megteheti, akkor feltételezhető, hogy nem egy, hanem többféle választ adnak a kérdésre. Ám ha a nemzeti ellenség képét kell uralkodó képpé tenni a közvélemény nagy részében, akkor egy uniformizálható képre van szükség, hiszen ezzel szemben fogalmazhatók meg világosan a nemzeti ellenség jellemzői. Majd az egységesnek képzelt ellenséggel szemben lehet mozgósítani. Csak ebben az esetben csökkenthető annak kockázata, hogy a két nemzet egyes tagjai a nemzeti méltányosság elve mentén megegyezzenek. S így érhető el, hogy éppen a nemzeti méltányosságot megkerülve, a nemzeti alávettiséget fogadtassák el a nemzeti ellenségnek minősítettek egyik-másik csoportjával. Tehát ebben az esetben lehet győzelmet aratni a másik felett, oly módon, hogy az feladja saját nemzeti sajátosságainak több elemét. Ehhez pedig egy személynek, legfeljebb egy csoportnak kell megszabnia a nemzeti egység mibenlétét, s vele összefüggésben a nemzeti ellenség jellegét.

A központilag megadott nemzeti jelleg elsőrendű célja a nemzeti mozgósítás, és nem a valóság kritikus bemutatása. Értékelésének elsőszámú mércéje pedig a másik fél felett aratott nemzeti győzelem. A nemzeti győzelemhez képest másodrendűvé válik az emberi haladás koronkénti élvonalához történő viszonyítás, az egyetemes emberi szabadságjogok érvényesítése. A leghátrébb pedig az ember nemzeti szabadsága mint egyetemes érték kerül. A módszer ezek helyett saját nemzetének a másikkal, másokkal szembeni előretörésén méri az eredményt. Csakhogy meg kell magyarázni ugyanazoknak a nemzeti jogoknak megvonását a nemzeti ellenséghez soroltaktól, amelyekért a mostani többségiak elődei küzdöttek, és amely küzdelmet most nemzeti történelmük legigazságosabb és legdicsőbb szakaszának tartják a jelenkoraiak.¹⁸ Majd pedig sajátjaik előtt a nemzeti ellenségnek tartottak megvetését, lenézését is meg kell indokolni.

A nemzeti múlt fegyvere

A nemzeti történelem értékelésének egyik lehetséges módja, hogy a történelmet a mások feletti nemzeti hatalom növekedésének, illetve csökkenésének viszonyla-

18 Szűcs Jenő mutatja be, hogy miképpen jelenik meg egymás mellett az államnemzeti és a kultúrnemzeti felfogás a magyar nemzetfelfogásban. Szűcs Jenő: A magyar szellemi történet nemzet-konceptiójának tipológiájához. In: Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. Gondolat, Budapest, 1984. 285–325.

tában osztják jó és rossz korszakokra a felek.¹⁹ Tehát amennyiben nő az adott nemzet tagjainak száma, gyarapodik országának területi kiterjedése, erősödik nemzetközi befolyása, akkor történelmüknek ezt a szakaszát nemzetileg pozitív, míg ellentétét negatív szakasznak tartják. Ehhez a szemponthoz képes másodrendű, hogy az adott időszak során a világtörténelem pozitív folyamataihoz csatlakozva érték-e el céljaikat, vagy éppen a haladásellenes erőkkkel szövetkezve. Az értékelésen az sem nem ront, ha terjeszkedésük során más nemzetiségűeket juttatnak alávetett helyzetbe akár saját országukban, akár olyanokkal szövetkezve, akik szintén nemzeti kisebbségeik elnyomására építik államukat. Mint ahogy az sem, ha mások fölött próbálnak domináns pozícióba jutni. Tehát tekintet nélkül arra, hogy az adott nemzet növekvő hatalma veszélyeztette-e más nemzetbeliek nemzeti életének, identitásának alappilléreit.

A nemzeti nagyság mértéke a hatalom és befolyás kiterjesztése, s nem az alávetettek sorsa, illetve a társadalmi haladáshoz való viszony. A gyarmatosítás, mások meghódítása csak a kritikai képesség egy szintjénél vezet olyan társadalmi vitához, amelynek eredményeképpen a politikai közösség jelentős része kétségbe vonná saját hódítással megteremtett nemzeti nagyságának morális alapjait, mások alávetésének helyes, igazságos voltát.²⁰ Az ellentmondás több olyan következménnyel jár, amelyek nemcsak a fenntartásához járulnak hozzá, hanem egyenesen egyenesen tovább erősítik.

Felsorolásunkban az első következmény politikai szociológiai természetű. Az említett ellentmondás fenntartása s használata számos személyt juttatott vagyonhoz, illetve hatalmi pozícióba, akik így érdekeltté váltak az ellentmondás fenntartásában. Például aligha szeretné az emberi jogok értékrendje alapján tisztázni a második világháború alatti tömeggyilkosság-sorozat vagy éppen a háború utáni etnikai tisztogatások ügyét az, aki maga is részesedett az elkobzott vagyonból. Vagy aligha várható olyanoktól a fasiszta, illetve kommunista múlt bírálata, akik ezeknek a rendszereknek köszönhetik karrierjüket, még hozzá az élet bármely területén. S mindez a legnagyobb kritikai kapacitással rendelkező réteg, az értelmiség egy részére is kiterjed, hiszen ideológiára is szükség van mások nemzeti szabadságának korlátozásához.

A másik következmény ideológiai természetű. Az adott ország közgondolkodását olyanná kell formálni, hogy helyesnek tartsa az említett ellentmondás fenntartását. A legfontosabb általános argumentum, hogy általa lehet megvédeni a nemzetet.

19 A lakosságcsere a szlovákok többségének ma is diadal, a magyarok számára megaláztatás. Szarka László történész szerint a történelem győztes értelmezése nem vezet sehova. Szarka László: Szót akarunk érteni egymással. 2012. szeptember 30. <http://www.hirek.sk/multunk/20120930103123/Szarka-Laszlo-Szot-akarunk-erteni-egymassal.html> (2013-02-22)

20 Mahatma Gandhi mozgalma és a korabeli Nagy-Britannia döntése az ilyen irányú fejlődés legismertebb példája.

Az egyik ismert érv úgy hangzik, hogy nemzeti jogaik a nemzeteknek vannak. Ám ahhoz, hogy a nemzeti kisebbségre ne vonatkozzon ez a megállapítás, a nemzetet elsődlegesen kollektivista módon kell értelmezni. A nemzet tehát nem az őt alkotó emberek összessége, hanem a nemzeti eszme egyedülálló valósága. Ebből azonban két következmény adódik. Az egyik, hogy a többségi nemzet tagjaira is tömegként kell tekinteni. A nemzeti eszme hordozói esetükben is a nemzet vezetői.

Az első érvből adódik a második, sajátosan közép-európai következmény: az ilyen nemzetfelfogást összhangba kellett hozni a térséget és az országot a 20. században befolyásuk alá vonó hatalmak és rendszereik ideológiai elvárásaival. Tehát újabb és újabb alakot kell öltenie. Meg kellett találni nemzeti szocialista, majd marxista-leninista változatát. Mivel mind a két eszmeáramlat kollektivista alapokon nyugszik, ez nem jelent túl nehéz elméleti feladatot. Persze az ideológiai fegyelem és tisztogatások korában annál több veszélyt rejtett. Ugyanakkor az alkotmányos demokráciák eszmei alapjaihoz is hozzá kellett illeszteni, s ez már nehezebb feladatnak mutatkozik. Ehhez azt az elvet kellett elfogadni, hogy a politikai rendszerek cserélődése során az újak alapjaiban nem változtatják meg, hanem átveszik a korábbi uralkodó nemzetfelfogást, amelyik nemzetileg domináns és alárendelt csoportokra osztja az ország lakosait.²¹ A szomszédokkal szembeni viszonyt nem az emberek nemzeti szabadságának és egyenlőségének elvére, hanem a nemzeti dominanciát fenntartó nagyhatalmi és egymással kötött szövetségi rendszerek által kialakított erőegyensúlyra építeték és építik. Ennek morális lényege pedig tudvalevőleg nem az igazságosság, hanem a félelem. Emiatt a bel- és külpolitika számos elemét a nemzeti szomszédoktól való félelemhez kell igazítani. A jövő háború, az erősebbek határváltoztató döntésének veszélyviziója alapján stratégiai határookra kell törni. Majd e félelem okán éppen a harc és a dominancia szükségszerűségére alapozott nemzeti eszme révén megalapított államokban kell lehetetlenné tenni a polgárok nemzeti szabadságát és egyenlőségét. A nemzeti harc és dominancia szükségszerűségének elve nemzeti félelmet, veszélyérzetet gerjeszt, ami tovább erősíti a nemzeti dominancia iránti igényt.²²

A liberális demokrácia a polgárok szabadságára s egyenlőségére épül. A polgárok szabadságának és egyenlőségének elvét kellene úgy érvényesíteni, hogy közben a polgárok egyik csoportjának nemzeti dominanciáját, a másoknak pedig az alárendeltségét jelentse.²³ Ehhez azonban a saját nemzetiségűeket is manipulálni kell. Velük

21 Jennifer Jackson Preece a nemzeti kisebbségek és a politikai közösség egyenlőségelvének konfliktusát tartja a kisebbségi kérdés egyik legfontosabb problémájának. Az adott kisebbséghez tartozókat sajátosságaikkal együtt ugyanis nem tartják egyenrangú polgároknak. Jennifer Jackson Preece: *Minority Rights – Between Diversity and Community*. Polity Press, Cambridge, 2005. 9–13.

22 Hobbes világában biztonságot az erő kínál. Az erő azonban múlandó, és viszonylagos, ezért maga a biztonság sem biztos.

23 John Stuart Mill esetében az eltérő kultúrához tartozók elsősorban nem azért veszélyesek az államra, mert morális alapjait rombolják, hanem mert nem képesek egységes közéletet alkotni.

kell elhiteni, hogy pusztán azért, mert a domináns kultúrába születtek, ők többek, értékesebbek, mint az állam azon polgárai, akik egy másik kultúrához tartoznak. Sőt, mi több, azt is el kell fogadtatniuk, hogy mindez így helyes. Ehhez olyan érvekre van szükség, amelyek alátámasztják a nemzeti egyenlőtlenség helyességét, s amelyek visszataszítónak, sértőnek, a többség diszkriminálásának minősítik a nemzeti egyenlőség elemeit. A nyelvi egyenlőség ellen egyik gyakran felhozott érv úgy hangzik, hogy a kisebbségi nyelv hivatalos nyelvvé tétele ott, ahol a kisebbségek laknak, arra kényszerítené a nemzeti többséghez tartozó hivatalnokokat, hogy a kisebbség nyelvét kelljen megtanulniuk saját hazájukban. Ezt minősítik diszkriminációnak. Az állam hivatalnokait védi polgáraival szemben, így már nem az állam hivatalnokai szolgálják a polgárokat, hanem a polgároknak kell igazodniuk a hivatalnokok nemzetileg domináns pozíciójához. Nekik kell a hivatalnok nyelvét használniuk, legyenek bármennyien is, s a hivatalnok pedig csak maga egyedül.

Ugyanakkor a közvéleménnyel is el kell fogadtatni, hogy a kisebbség nyelvének háttérbe szorítása helyes és igazságos hatalmi tett. Az ehhez használt érveknek persze el kell térniük a nyelvi egyenlőség elvétől. Meg kell indokolni, hogy a nyelvi egyenlőség elvének megsértése helyes.

Az első a történelmi bosszú érve. Eszerint a másik fél a történelmi múltban sokat ártott a jelenlegi többség nemzeti életének, emiatt a jelenlegi nemzeti dominancia évszázados múlt kiegyenlítése. Ennek az argumentumnak az egyik változata a sértett nemzeti méltóság érve. Nevezetesen az évszázados elnyomás után sértő, sőt egyenesen felháborító az az elvárás, hogy bármely többségének bármilyen helyzetben a kisebbség nyelvén kelljen kommunikálnia, beleértve persze az állami hivatalnokokat is.

A második a többségek elnyomásának érve. Nevezetesen, hogy az ország kisebbségek által lakott vidékein ők nyomják el a nemzeti többséghez tartozókat, majd asszimilálják őket. Következésképpen az nemzetállamnak a többségek védelmében kell cselekednie, azokat is domináns helyzetbe hozva, akik helyileg kisebbségben vannak. Az argumentum a dominancia szükségszerűségének elvéből következik, abból az állításból, hogy a nemzeti dominancia elkerülhetetlen, emiatt csak az lehet a kérdés, hogy melyik nemzet tagjai kerüljenek domináns helyzetbe. Ekkor már világos a válasz: a saját nemzetbeliek.

A harmadik pedig az ország felbomlasztásának érve. E szerint a kisebbségek az ország felbomlasztására törnek. Jogaik megadása az ország általuk lakott területeinek elcsatolását eredményezné. Az argumentumok végső soron a nemzeti harc szükség-

Ebből pedig akár elszakadásuk is következhet. Ezt a nézetet vallja Mill-lel kapcsolatban Will Kymlicka (*Multicultural Citizenship*. Oxford, Clarendon Press, 1995. 186.). A közép-európai nemzetállami propaganda azonban előszeretettel kombinálja a két felfogást. Egyes nemzeti kisebbségeket a nemzetállam morális alapjainak aláásásával vádolnak, másokat pedig elszakadási szándékkal.

szerűségének elvéből erednek. Emiatt a fenti érvek egyik fontos közös jellemzője, hogy a bennük foglalt magatartás csak a másik fél estén elítélendő. Amennyiben a saját nemzetbéliek viselkedtek hasonlóan a múltban, illetve így viselkednek a jelenben, akkor cselekedeteik a nemzeti hőstettek, illetve a célszerű nemzeti törekvések közé sorolandók.

Tehát nem mások nemzeti elnyomása a probléma. Az ugyanis megfelel a nemzeti harc elvének. Ám csak akkor, ha egyetemes mércét nem vetnek fel az előbbi érvek. Éppen emiatt vannak azok úgy megfogalmazva, hogy kerüljék a nemzeti szabadság és egyenlőség egyetemes, tehát minden emberre vonatkoztatható szempontjait. Ebben az esetben ugyanis a saját nemzetbéliek sérelmei bírálhatóak, a nemzeti ellenesség sérelmei pedig szükséges, sőt, esetenként kívánatos elemei a nemzeti harcnak.

A következmények

A nemzeti győzelem és nagyság ideájának ereje nagy belpolitikai erővel bír. Elhomályosítja a korrupciós ügyeket, elfedi a hozzá nem értést, s a belőle fakadó szarvashibákat, sőt végül a tisztelt nagyok közé emelheti a politikust akkor is, ha diktatúrákat szolgál ki,²⁴ ha felemás eszméket vallott,²⁵ vagy ha éppen az ország demokratikus fejlődésének visszafordítására tör, és közben akár maga is sötét ügyekbe bonyolódik. A nemzeti nagyság víziójával, s szomszédon aratott nemzeti győzelemmel elfeledtethető a gyanús meggazdagodás, elkerülhető különféle törvénytörések felderítése. A felelősségre vonás végül a nemzet elleni támadássá, azaz politikai kockázattá változhat, hiszen a közvélemény előtt a kritikusok sem tisztázták a nemzeti győzelemnek minősített tett ellentmondásait.

A nemzeti nagyság és a nemzeti győzelem víziója sajátosan tehető a belső hatalmi harc fontos eszközévé a transzformáció időszakában. Részben azért, hogy új legitimációt ad a korábbi diktatúrák fenntartóinak, legyenek akár fasiszták, akár kommunisták. Tehát morálisan egyenrangúnak mutathatják magukat azokkal, akik a diktatúrák ellen küzdöttek. Ám ez nyilvánvalóan nem elég, hiszen eltérő múltjuk megmarad, s veszélyesen látható. Elfátyolozásához nemzetellenesnek kell láttatni diktatúráik ellenfeleit. Ha a választókba sikerül annyira beleplántálni a nemzeti félelem és veszély érzését, hogy az felülírja az állam és társadalom átalakításának szándékát, akkor az átalakítás problémáit a nemzet veszélyeztetésének lehet feltüntetni. Adott esetben azt is hozzá lehetett tenni, hogy az nemzeti ellenséggel együttműköd-

24 Ezt példázza Gustáv Husák, illetve Horthy Miklós temetése.

25 Például Andrej Hlinka nevének törvénybe iktatása számos ellenzéki képviselő támogatásával Szlovákiában.

ve, akár együtt is kormányozva sodorták a rendszerváltás minden gondjába-bajába a polgárt. Mindez pedig az ország és a nemzet veszélyeztetésével egyenlő.

Az eszme sokban segíti értékrendileg felemás pártok születését és fennmaradását. A társadalomban pedig mélyen meggyökereztetni a meggyőződést, hogy a politika lényege a harc és az érdekérvényesítés. Minden más csak taktika és színjáték. Majd ez a kép a nemzetek közti viszonyra is visszahat: a harc az ellenségként megjelölt nemzethez fűződő viszony természetes állapota. A másikkal akkor is harcolni, küzdeni kell, ha nem folyik fegyveres háború. Tehát a nyílt háború hiánya nem jelenti feltétlenül a nemzeti békét.

A nacionalizmus új ruhája

FEISCHMIDT MARGIT¹

A fölény revíziója. A populáris emlékezetpolitikák Trianon-képe

A történelmi emlékezet működésében fordulatot hozott olyan jelképeknek és diskurzusoknak a visszatérése, amelyeket a 3. magyar köztársaság meghatározó véleményformálói korábban korszerűtlennek vagy vállalhatatlannak gondoltak. A trianoni békediktátum és a történelmi Magyarország jelképeinek helyreállítása összefügg a történelmi emlékezetformálás átfogóbb intézményi átalakulásával, azzal elsősorban, hogy a társadalom történelmi emlékezetét sem az akadémiai, sem az állami emlékezetpolitika nem tudja uralni többé. A Trianon-diskurzus visszatérésének azonban a történettudomány és az emlékezetpolitika státuszának általános átrendeződésén túli, sajátos történelmi és társadalmi helyzethez köthető okai is vannak.

Tanulmányomban arra a kérdésre keresek választ, hogy milyen társadalmi magyarázatai vannak Trianon jelképi és diszkurzív rehabilitásának, és a rá épülő politikai és kulturális mítosztermelésnek. A választ a rituális és szimbolikus antropológia segítségével igyekszem megadni, sok tekintetben egy előttem járó antropológus, valamikori tanárom, Hofer Tamás nyomdokain járva, aki az 1848-as forradalom mítoszait, és kiváltképpen a március 15-ével kapcsolatos rituális emlékezet szerepét hangsúlyozta a magyar rendszerváltás dramaturgiájában.

Megközelítésem tekintettel van ugyan rájuk, mégis különbözik a Trianonnal foglalkozó történészek perspektíváitól. Leginkább az határozza meg, hogy egy olyan kutatás anyagára támaszkodva teszem fel a történelmi szimbólumok újrahasznosításával kapcsolatos kérdésem, amely a szociálantropológia és a populáris kultúra kutatása megközelítéseit igyekszik alkalmazni a nacionalizmus új formáinak tanulmányozásában. A jelen tanulmány ebben a kontextusban annak próbál utánajárni, hogy

1 MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézete (Budapest).

a magyarországi új nacionalizmus egyik legfontosabb jellemzőjének, megnyilvánulásának tartott populáris vagy hétköznapi emlékezetpolitika, miként működik, és milyen hatással van a nemzeti identitáspolitika tágabb kontextusára.

Régóta tudjuk, hogy a történelmet, és különösen azt a történelmet, amely a társadalom történeti tudatát alakítja, nem kizárólag, sőt nem is elsősorban szaktörténészek írják. Az emlékezet, különösen a nemzet közös emlékezetének fenntartása, reprodukciója és adott helyzetekben annak átalakítása politikai kérdés, amit általában az állam – nemzetállam – tart ellenőrzése alatt. Van azonban a történeti tudatnak és a történelemmel kapcsolatos társadalmi diskurzusoknak egy olyan része, amely sem nem szaktudományos, sem nem az állami emlékezetpolitika része, működve-
lő történészek, vagy a szakmától távol álló intézmények alkotják, akik a történeti emlékezethez, azon keresztül pedig többnyire tágabb identitáspolitikai kérdésekhez kívánnak ezáltal hozzájárulni.² Magyarországon Gyáni Gábor foglalkozik a köztörténelemmel (public history), amely meglátása szerint elsősorban Trianon, 1956 és az őstörténet vonatkozásában alkot az akadémiai beszédmóddal párhuzamos vagy konkurens diskurzusokat.³

A köztörténelem társadalmi vonatkozásairól kívánja folytatni a gondolkodást a jelen tanulmány, elsősorban abban az összefüggésben, amely a köztörténelem és a nacionalizmus populáris – tehát nem állami, sőt nem is mainstream, hanem nagyrészt különböző szubkultúrákban gyökerező és részben a politika radikális alternatíváival összefüggő – formái között fennállnak. Írásom előzménye egy előadás, amely Érsekújváron hangzott el 2010. június 25-én, a *Magyarország felbomlása és a trianoni békeszerződés a magyar és a szlovák emlékezetben 1918–1920* című történettudományi konferencián.⁴ A konferencia anyagából Miroslav Michela és Zahorán Csaba a *Limes* folyóirat számára különszámot szerkesztettek, amelynek előszavában arra a párhuzamosságra és ugyanakkor rivalizáló viszonyra hívták fel a figyelmet, amely a szlovák és magyar emlékezetpolitika között Trianon kérdésében fennáll. A konferencia előadói a szerkesztők szerint „nem a történelmi Magyarország felbomlásának okait és következményeit kívánták elemezni, hanem inkább arra összpontosítottak, hogyan van jelen mindez a szlovák és magyar társadalomban, miképp »élnek« a történetekről alkotott elképzelések.” Mivel saját előadói és kutatói szándékom nagy-

2 A történelem politikai felhasználásáról lásd Hartog Francois – Jacques Revel (szerk.): *A múlt politikai felhasználásai*. L'Harmattan, Budapest, 2006; Hobsbawm, Eric – Terence Ranger (szerk.): *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, Cambridge, 1983; a köztörténelemről: Black, Jeremy: *Using History*. Hodder Education, Oxford, 2005; Gyáni Gábor: Nemzet, kollektív emlékezet és public history. *Történelmi Szemle* 2012a. 3 (54). 357–375.

3 Gyáni Gábor: *Az elveszített múlt: A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2010; Gyáni Gábor: A magyar „emlékezet helyei” és a traumatikus múlt. *Studia Litteraria* 2012b. 1–2 (51). 41–50.

4 A konferenciára e köszöntő kötet címzettje, Szarka László hívott meg, akinek ezúton is szeretnék ezért köszönetet mondani.

mértékben egybecseng a fent idézett céllal, írásomat abban a referenciális keretben igyekszem elhelyezni, amit e konferencia előadói és az eddig publikált tanulmányok létrehoztak. Ezt a keretet két további fontos hivatkozással, Gyáni Gábornak a köz-történelemtől írt munkáival, különösen azoknak Trianon emlékezetével kapcsolatos aspektusaival, és azzal az értelmiségi vitával egészítem ki, amely a Trianonnak emléket állító állami ünnep 2010-es megalapítása körül, elsősorban közéleti lapokban alakult ki.

E vita középpontjában álló egyik legfontosabb kérdés az emlékezet különböző formáinak egymáshoz való viszonyát boncolgatja, illetve ezzel kapcsolatban fogalmaz meg állításokat. Az egyik megközelítés szerint Trianon vonatkozásában a társadalmi emlékezetben máig őrzött trauma az, ami a mai emlékezetpolitikai aktivitást indokolja. Ez az állítás elég közel áll ahhoz, ahogyan a politika érvel a Trianon kommemoráció szükségessége mellett. Ugyanakkor a szaktudósok egy része is egyetért vele. Mi sem mutatja ezt jobban, mint az, hogy a Trianonnal kapcsolatos szakkikkek egy jelentős része a veszteség nagyságával, az ország működésére, és a magyar nemzeti tudatra tett hatásával kapcsolatos állításokkal indít, avagy egy fontos pontján erre vonatkozó megállapításokat tesz.

A társadalmi emlékezetben őrzött trauma elismerése és a szaktörténeti érvelés nem zárják ki egymást. Romsics Ignác *Trianon és a magyar politikai gondolkodás* című írásában tömör áttekintést ad a 20. század három nagy időszakának, a Horthy-korszaknak, az 1945 és 1947 közötti koalíciós időszaknak és a Kádár-korszaknak a Trianon-felfogásáról. Megállapítja, hogy a Horthy-korszakban domináló revíziós politikát két módon támasztották alá: a magyarság kulturális és politikai fölényét igazoló historizáló érveléssel, valamint az etnikai szempontot a földrajzival összekapcsoló érveléssel – ez utóbbi a Közép-Duna-medencét földrajzi és gazdasági egységnek mutatta be. Ezzel Romsics két gondolkodásmódot különböztet meg a korszakra vonatkozóan: egy etnikait és egy birodalmit. Kevesen voltak és szellemi renitenseknek számítottak azok, mint Németh László vagy Jászi Oszkár, akik egyikhez sem tartoztak. Az ő gondolkodásukat az a belátás határozta meg, hogy a monarchia és azon belül Magyarország felbomlása elkerülhetetlen volt.⁵ A korábban kevesek által támogatott baloldali alternatívát helyezték a politikai gondolkodás főáramába a 2. világháborút követő koalíciós korszakban. Azon belül a revíziós korszak negatív következményeivel leszámoló kritikai gondolkodás legteljesebben Bibó István esszéiben fogalmazódott meg. A „saját revizionistáinkkal és sovínisztáinkkal való leszámolás” szándéka az államszocializmus első évtizedeiben minden más interpretációs lehetőséget alárendelt, például a háborús veszteségek traumáját, gyászát is, beleértve Trianont és a zsidóüldözést egyaránt. Az 1956 után az ország nemzetközi

5 Romsics Ignác: Trianon és a magyar politikai gondolkodás. *Limes* (Magyarország felbomlása és a trianoni békeszerződés a magyar és a szlovák kollektív emlékezetben 1918–2010. I. rész.) 2010. 4 (23). 7–16.

elszigeteltségét orvosolandó a magyar külpolitika a környező országok felé tett gesztusokat, amelyeket azonban Romsics szerint Románia és Csehszlovákia azonnal az ott élő magyar kisebbség intézményeinek, a nemzetiségi kultúra feltételeinek drasztikus redukálásával reagált le. Enyhülés, és a nemzeti gondolat, valamint ezzel együtt a határon túli magyarok iránti felelősség kérdése a hetvenes évektől kezdve tér vissza a magyar politikába és közbeszédbe. Fontosnak látjuk hangsúlyozni, hogy Romsics megközelítésében a történeti megbékélés és a határontúli magyarok ügye egyidőben és egymással összefüggésben merült fel.

Trianon társadalmi és történelmi emlékezetének viszonyával kapcsolatban karakteres, nem a múltból, hanem a mai felhasználás megértésének szándékából fakadó álláspontot képvisel Kovács Éva. Saját polemikus publicisztikai írásához fűzött kommenteket idézve állapítja meg: „Könnyen belátható, hogy Trianon emléke már réges-rég nem az elsődleges tapasztalatból táplálkozik és nem is kommunikatív emlékezetünk része. Trianonra személyesen nem emlékszik már szinte senki. [...] Amit ma Trianonról tudunk, az a kulturális emlékezet része. [...] Trianon emlékezhely Pierre Nora-i értelemben, vagy történetpolitika.”⁶ Kovács Éva szerint ez a történetpolitika bizonyos mai vágyakat önt történeti elbeszélés formájába. „A mai trianonozás eszerint ideológiai műfaj, mely a történelmi vitákat a politika szolgálatába állítja, s ezzel megfelelő attitűdöket önt új formába. Esetünkben ezek a beállítódások sajnálatos módon nem a patriotizmus, hanem a xenofóbia, a revansvágy és a ressentiment minden társadalomban többé-kevésbé honos érzelmeit erősítik fel.”⁷ A Trianon kollektív traumaként való felfogásával vitatkozó Kovács Éva a fogalom eredetét követve pszichoanalitikusokra hivatkozva állapítja meg, hogy Trianont kollektív traumaként értelmezni csak a kollektív nárcizmushoz képest lehet. A „kollektív nárcisztikus sérülés a magyarok számára abban állt, hogy a Kárpát-medencei vezető pozíciójukat elvesztették, egyszer és mindenkorra.”⁸ A Trianon emléknapi megtestesülő legújabb emlékezetpolitika hatásáról Kovács kritikusan így fogalmaz: „Trianon állandó diskurzív-performatív előhívása, amely ezentúl már kötelezően ölt testet az iskolai Trianon-emléknapiakban is, a pszichológia nyelvén szólva valójában nem más, mint felelőtlen, nárcisztikus neurózis, a múlt feldolgozása helyett.”⁹

Kovács Éva az általa *trianonozásnak* nevezett népszerű köztörténelmi diskurzus okát a holokauszthoz való viszony tisztázatlanságában látja: „Magyarországon azért lehet trianonozni, mert a holokauszthoz való viszony a közkultúrában legalábbis nem egyértelmű: antiszemita áthallások szinte minden társadalmi csoportban, politikai formációban és médiában előfordulhatnak. Az osztrákok társadalmi traumája a hitleráj, a Heldenplatz és a lágerek sűrű hálózata az ország egész területén. Ma-

6 Kovács Éva: Trianon traumatikus emlékezetéről. Uo. 47–56.

7 Uo.

8 Uo. 52.

9 Uo. 53.

gyarország e traumát nem élte át, s hiába tanulta meg később, mi történt a magyar zsidókkal, a lecke nem sebezte meg. Így aztán gátlás sem jött létre, amely a két világháború közötti időszakba való visszavágyást, a trianonozást megakadályozná.”¹⁰

Gyáni Gábor egyetért Kovács Évának a Trianon-kultusz jelentőségének a holokauszttisztázatlan és feldolgozatlan emlékezetével való összefüggéséről tett megállapításával, de annak a népszerűségnek, amit maga így jellemez: „(n)em akad Trianon emlékén kívül még egy olyan magyar történelmi referencia, amely hasonló erővel tudná betölteni a par excellence magyar emlékezeti hely szerepét” több magyarázatát látja. Ezek közül ezen a helyen kettőre szeretnék utalni: az egyik Trianonnak a magyar nemzeti „mester-narratíva” tragikus tónusába való illeszkedése. A másik pedig az, hogy aktuális tanulsággal szolgál Magyarország és a nagyvilág, mindenekelőtt Magyarország és a Nyugat, valamint Magyarország és a környező országok közötti viszonyra vonatkozóan.¹¹ (Azért idéztem ezt a két szempontot, mert összefüggnek azokkal a magyarázatokkal, amelyeket magam a kulturális innováció, illetve újrahasznosítás, valamint a társadalmi rekontextualizáció felől közelítve fogok megfogalmazni a Trianon kultuszra vonatkozóan írásom egy későbbi részében.)

Gyáni Trianonnak emlékezhelyként való működését Hofer Tamásnak a *Magyarok „Kelet” és „Nyugat” között. Nemzeti jelképek és legendák* című Néprajzi Múzeumbeli kiállítása tanulságaira utalva elemzi. Hofer Tamásnak volt azonban egy másik írása, amelyben a társadalmi és kulturális emlékezet, illetve emlékezetpolitika viszonylatában fogalmazott meg időtálló megállapításokat. Hofer a magyar rendszerváltás egyik legkomolyabb antropológiai értelmezését adta, március 15-ét a rendszerváltás rítusaként elemezve. Hofer Tamás nem feltételezi, hogy 1848. március 15-e élne még a 20. századi magyar társadalmi emlékezetben, március 15-ét történeti metaforaként vagy történeti szimbólumként értelmezi. Megítélésem szerint Trianont is hasonló történeti szimbólumnak érdemes tekinteni. És ha ezt tesszük, máris álvitának fogjuk látni azt, hogy traumatikus-e a magyar társadalom Trianon emlékezete, illetve, hogy ez a trauma diktálja az emlékezetpolitikát, avagy fordítva a politikának van szüksége bizonyos emlékezhelyekre és ezt legitimálja a traumára való hivatkozással.

Ebben a tanulmányban azt az állítást fogalmazom meg, hogy trauma valóságos, de más, sokkal priméresebb társadalmi oka van, mint Trianon emlékezete. Trianon pedig nem más, mint egy jelkép, egy nagyon erős emocionális konnotációkkal bíró kulturális jelkép, aminek közvetítésével aktuális társadalmi traumákat meg lehet jeleníteni, el lehet mondani, még hozzá úgy, hogy az sokakat mozgósítson. Amiként március 15-ére igaz volt 1989-ben az, hogy társadalmi erejét az adta, hogy különböző értelmezésekben élt a társadalomban (volt egy hivatalos, államszocialista és volt

10 Kovács Éva: Csakazértis neurózis. Válasz Ungváry Krisztiánnak *Élet és Irodalom* 2011. 4 (57). (január 28.)

11 Gyáni (2012b) i. m.

egy ellenzéki verziója), Trianonnal is ugyanaz a helyzet: van, aki számára személyes, emocionális jelentőséggel bír („akiknek fáj”), és van, akit irritál, bosszant, vagy minimum terhes. Közös bennük az, hogy egyikük számára sem közömbös, ilyen vagy olyan irányban, a magyar társadalom jelentős részét mozgósítani képes.

Hofer Tamás szerint március 15. ereje abban rejlett, hogy 1848-on túl 1956 emlékeztét is bemozgatta, aktiválta 1989-ben. Trianon emlékezete hasonlóképpen húz maga után – vagy inkább tol maga előtt – valamit, ami túlmutat magán: egy a mainál területileg, világpolitikai státuszát és rangját tekintve jelentősebb ország („Nagy-Magyarország”) emlékeztétét. Hofer Tamás Victor Turnerre támaszkodó rítus elemzésével arra hívta fel a figyelmünket, hogy a történeti metaforáknak és velük összekapcsolódó rituális készleteknek, milyen erejük van akkor, amikor egy társadalom krízishelyzetben van. A társadalmi drámák vagy a rítuselemzés egy másik klasszikusát, van Gennepet idézve az átmenet rítusai hajlamosak azon az úton járni, amit korábbi hasonló helyzetek kapcsán már kidolgoztak. Ennek oka, hogy „a társadalmi drámák maradandó nyomot hagynak az emberekben. A lefolyásuk során kialakult konfrontációt, szakadást, kiegyezést kifejező metaforák, rítusok megmaradnak az emlékezetben és belekerülnek abba a forgatókönyv-repertoárba, amit egy következő dráma megoldásánál elővehetnek. Ez az elképzelés közel áll ahhoz a felfogáshoz, mely a kultúrát szerszámos ládának tekinti, benne szimbólumokkal, történetekkel, rítusokkal, világfelfogásokkal, melyekből szükség szerint különféle konfigurációkban »cselekvési stratégiák« állíthatók össze. Az egyes társadalmak kulturális szerszámosládájának más-más a tartalma, s ez befolyásolja cselekvésüket. A kultúra eszerint nem annyira irányítja az emberek cselekvéseit, hogy célokat, értékeket tűz ki eléjük, hanem eszközkészletet, cselekvési stratégiákat ad a kezük ügyébe, s az emberek – így az elmélet – hajlandók olyan célokat választani, amelyeknek eléréséhez el vannak látva a szükséges kulturális eszközökkel.”¹²

Húsz évvel később folytatni szeretném azt a gondolkodást, amit Hofer Tamás elkezdett a történeti szimbólumok és rítusok elemzésével 1989. március 15. kapcsán. Az általa alkalmazott elemzési stratégiát, ami ezen jelképeknek a hatalomért folytatott küzdelemben betöltött szerepére irányult, ugyancsak követem. Ahogyan 1992-es írásának zárómondatában fogalmazott, „a történeti tudat és a nemzeti-társadalmi identitás szimbólumaiért vívott harcra – általában a »szimbolikus mező« jelentőségére” hívja a figyelmet. Amíg azonban 1989. március 15. kapcsán a szimbolikus mezőben való mozgás progresszív szerepét lehetett hangsúlyozni a „magyar átalakulás” szempontjából, Trianon emlékezete sokkal ellentmondásosabb, leginkább egy elhúzódó társadalmi válság kifejeződése, illetve a megoldására tett kezdeményezés, amely a megtépázott, megalázott kollektív önbecsülés számára a valóságos időben és

12 Swidler, Ann: Culture in Action. Symbols and Strategies. *American Sociological Review* 1986 2 (51). 273–286; itt: Hofer Tamás: Harc a rendszerváltásért szimbolikus mezőben. 1989. Március 15-e Budapest. *Politikatudományi Szemle* 1992. 1 (1). 46.

valóságos térben való cselekvés helyett kínálja fel a rituális, szimbolikus helyreállítás vagy jóvátétel alternatíváját.

A tanulmány további részeiben a Trianonnal kapcsolatos új állami emlékezetpolitikát és azokat populáris történelmi diskurzusokat és performanszokat vizsgálom, amelyek különböző szubkulturális intézményi keretek között törekednek Trianon emlékezetét átalakítani és egyben mindinkább uralni is. Ezen keresztül annak megértésére teszek kísérletet, hogy miként történt meg a Trianon téma emancipálása, hogyan vált tabuból a kulturális és társadalmi ellenállás központi szimbólumává és mindeközben milyen társadalmi jelentések és funkciók társultak hozzá.

Ha el tudjuk fogadni azt, hogy nem a 90 évvel ezelőtti esemény máig élő (társadalmi vagy kommunikatív) emlékezte, hanem egy mai társadalmi állapot ad magyarázatot a szimbólum rehabilitálására, föl kell tennünk azt a kérdést, hogy miért pont erre a jelképre, miért pont Trianonra volt szükség. A válasz egyik része könnyen levezethető Hofer érvelésének adoptálásával: mert minden társadalomnak van egy szimbolikus repertoárja, amely úgy működik, mint egy szimbolikus szerszámos láda, a revizionista szimbólumok, emlékművek, ünnepek, versek, dalok egy nagyon gazdag szimbolikus készletet alkottak. Ugyanolyan gazdag készlet ez, mint a március 15-i, csak míg az utóbbi a haladásként érzékelt polgári demokrácia tradícióját teremti meg, Trianon a kollektív veszteségek, a társadalmi, gazdasági lecsúszás érzékeléséből fakadó frusztrációk szimbolikus inverzióját valósítja meg. Trianon annak a Magyarországnak a jelképe, amely a válságra adott válaszként az etnikai és történeti egységet alkotó nemzet elképzelt nagyságába menekül. A frusztrációt, kicsinyiséget és csalódottságot lehetne más nemzeti szimbólummal is kifejezni (a magyar nemzeti repertoár különösen gazdag a veszteségek jelképeiben), csakhogy: Trianonnak van egy gazdag referenciális kerete, az a bizonyos szerszámos láda zsúfolásig van. Hiszen a két világháború közötti revizionista politika és konzumkultúra létrehozott egy gazdag jelképrendszert, amely a legünnepélyesebbtől (emlékművek, rítusok) a leghétköznapiabb (térképek, utcanévek, turisztikai emlékek, dísz tárgyak) módokig tárgyasult.¹³

Ezeket nem használta ugyan két nemzedék, a revizionista nóták, a magyar hiszek-egy, a nagymagyarországos térképek emléke mégsem olyan távoli, hogy kisebb erőfeszítéssel ne lehetne előhívni, és mai célok szolgálatába állítani. A mai célok azonban a korábbiaktól eltérőek, a rehabilitált revizionista jelképek elsődlegesen nem a politikai revízió kérdését akarják újra megnyitni, általánosabb jelentésre tesznek szert: egy korszak hangulatát megidézve, szimbolikus értelemben abból táplálkozva az ellenállás mai formáit legitimálják. Ilyen formán a „nemzeti ellenállás” jelképei lesznek, ami egy régi, etnikus és historizáló nemzetfogalmat emel át a mai valóságba.

13 Erről lásd Zeidler Miklós munkáit, leginkább: Zeidler Miklós: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között.* (Regio Könyvek.) Budapest, 2002; Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat.* Kalligram, Pozsony, 2010.

Ennek a kulturális szerszámosládának a rehabilitálását, felújítását végzik el a múzeumok, történelmi magazinok, együttesek és a matricagyártó cégek. Hogy miként, erről fogok írásom második fejezetében beszélni.

A miért éppen Trianon kérdésre adandó másik válaszom abból a fejezetből fog kiderülni, amelyben a jelkép politikai felhasználásának alternatíváit vizsgálom azt a megállapítást téve, hogy Trianont a radikális szélsőjobboldali politika különböző formációi tették azzá, ami: a legalapvetőbb politikai konszenzusok, illetve tabuk megsértésére, felforgatására irányuló politikai cselekvés jelképévé. Ettől természetesen eltérő, sőt bizonyos értelemben ezt semlegesítő vagy felülíró politikai szándékok is vannak, ilyen például a 2010-ben megalakult konzervatív kormányzat szándéka, amely a diskurzus történeti aspektusából visszavéve arra a jelenbéli üzenetre fókuszál, amely a Trianonban létrejött szétszakítottság dacára a különböző országokban élő magyarok összetartozására irányul. Ezzel együtt úgy tűnik, hogy ez a diskurzus és a hozzá tartozó performatív, kommemoratív gyakorlat kevésbé jelentős, kevésbé hatásos, mint az, amit a szélsőjobboldali szervezetek folytatnak.

A kérdésre adott harmadik válaszomat elsősorban a jelkép társadalmi jelentését megalkotó diskurzusok elemzéséből bontom ki az írás harmadik részében. Azért Trianon, mert közvetetten utal a Trianonnál elveszített ország területi nagyságára, politikai és kulturális fölényére. Miként már fentebb említettem, azt gondolom, hogy Trianon és Nagy-Magyarország jelkép párban működik, kölcsönösen feltételezik egymást. Együtt fejezik ki azt, hogy egy válságosnak, frusztrálónak érzett jelennel szemben alternatívát jelenthet egy felemelő, elismerő, önbizalmat és erőt sugalló múltbéli kép önmagunkról. Innen visszatekintve érthetjük csak meg, hogy mi a magyarázata a konzervatív kormányzat emlékezetpolitikájának, annak, hogy dacára a revizionizmustól való elhatárolódásnak, állami emlékünneppé tette a trianoni békekötés napját. A Trianon-kultusz népszerűségét, gyorsan létrejött társadalmi támogatottságát csak így tudja kezelni.

Tanulmányom fő állítása tehát, hogy egy újabb társadalmi krízis váltja ki egy korábbi kollektív trauma jelképeire, emlékére való igényt. A Trianon-kultusz hihetetlenül gyors terjedése a jelkép jelentésének összetettségéből származik, nemcsak a mai veszteségekre rímelő 90 évvel ezelőtti gyásszal kapcsolatos társadalmi emóciókat tudja felidézni, hanem annak a dicsőségnek a tudatát, a vele együtt járó büszkeséget és önérzetet is, amely a magyar nacionalizmus által létrehozott nemzeti önkép része volt.

Trianon: az extraterritoriális nemzet állami jelképe

Trianon emlékezetével kapcsolatban az utóbbi évek egyik legjelentősebb változása kétségtelenül a magyar állam beszédmódjának, hivatalos emlékezetpolitikájának átalakulása. Ez a változás az emlékezetpolitika területén azonban egy még fonto-

sabb és átfogóbb változást jelzett előre a nemzetpolitika területén. Az után, hogy 2010-ben a polgári jobbközéppárt, a FIDESZ megnyerte a választásokat, majd kétharmados többséggel kormányt alakított, a magyar országgyűlés szinte azonnal törvényt alkotott Trianon emlékezetéről, és a békediktátum napját a Trianon által szétszakított magyar közösségek összetartozásának emléknapjává tette. A *Törvény a Nemzeti Összetartozás melletti tanúságtételről* (2010. évi XLV. törvény) preambuluma az „1920. június 4-én aláírt békediktátumot” „a magyarság egyik legnagyobb történelmi tragédiája”-nak nevezi, amely „máig megoldatlan politikai, gazdasági, jogi és lélektani problémákat okozott”. A Trianonra való emlékezés részeként kifejezi a tiszteletet mindazok előtt, akik „a méltánytalan szétszaggatása után áldozatvállalásukkal és teljesítményükkel lehetővé tették, hogy e tragédiát követően a magyarság mind szellemi, mind gazdasági értelemben képes volt újra megerősödni”. A törvény második pontja állást foglal a revizionista politikával és a nemzetköziség ideológiájával szemben egyaránt, és megállapítja, hogy a „problémák megoldását csak a nemzetközi jogi szabályok által kijelölt keretek között, demokratikus berendezkedésű, szuverenitásuk birtokában lévő, polgáraik és közösségeik számára gyarapodó jólétet, jogbiztonságot és a gyakorlatban is érvényesülő jogegyenlőséget biztosító, egyenrangú országok kölcsönös tiszteleten alapuló együttműködése eredményezheti.” A törvény harmadik pontja deklarálja „a több állam fennhatósága alá vetett” „egységes magyar nemzetet”, ami a magyar személyek és közösségek „államhatárok feletti összetartozására” épül. A törvény negyedik pontja a történeti önkritikát és a „nemzeti elkötelezettség” új formáit igyekszik összekapcsolni.¹⁴ „Magyar Köztársaság Országgyűlése kötelességének tekinti arra inteni a nemzet ma élő tagjait és a jövőbeni nemzedékeket, hogy a trianoni békediktátum okozta nemzeti tragédiára mindörökké emlékezve, más nemzetek tagjaiban okkal sérelmeket keltő hibáinkat is számon tartva, s ezekből okulva, az elmúlt kilencven esztendő küzdelmeiben az összefogás példáiból, a nemzeti megújulás eredményeiből erőt merítve, a nemzeti összetartozás erősítésén munkálkodjanak. Ennek érdekében az Országgyűlés június 4-ét, az 1920. évi trianoni békediktátum napját a Nemzeti Összetartozás Napjává nyilvánítja.”

Sólyom László köztársasági elnök beszéde a trianoni békediktátum napján rendezett első állami ünnepen hangsúlyozta e történelmi esemény jelentőségét a magyar nemzettudat, a magyar államnak a magyar kisebbségi közösségekhez, és a környező népekhez való viszonya szempontjából. Kiemelte, hogy az ünnep jelentőségét az adja, hogy az összetartozást kívánja deklarálni. „A magyar nemzet tehát, mint kulturális nemzet Magyarországon, mint anyaországban, őshonosként a szomszédos államokban, s végül szórványként az egész világon él. Magyarország ugyanakkor

14 Amin (kizárólag) a Magyar Köztársaság határain kívül élő nemzettársak melletti elkötelezettséget érti (és például ugyanazokból a történelmi hibákból nem von le következtetéseket a demokrácia fontosságára, és a hazai kisebbségek elismerésére vonatkozóan).

maga is soknemzetiségű állam, amely a nemzeti és etnikai kisebbségeket államalkotó tényezőként ismeri el. Helyzetünkéből számtalan feladat adódik. Most, amikor egységünkön teszünk hitet, szükséges legalább alapjaiban tudatosítanunk ennek a nemzetnek a mai szerkezetét, továbbá az anyaország feladatait, és a határon kívül élő nemzetrészek igényeit. De a tudás és az akarat nem elég. Kettős feladatunkat, egységünk fenntartását és a szomszéd népekhez való viszonyt érzelmileg is meg kell oldanunk. Ebben is új útra kell térnünk.”¹⁵ Az önreflexív, talán még önkritikusnak is nevezhető hang, amely a környező népekhez való viszonyunkat értékelte további demisztifikáló elemmel egészült ki, ami a nemzet képzelt egységére vonatkozik az „összatartozás napján”. A szónok elismerte, hogy a magyar nemzet különböző országokban élő részei kulturális értelemben alkotnak egységet, miközben a 90 éve tartó eltérő állami és politikai berendezkedés, számos – például társadalmi, gazdasági és politikai – téren jelentős különbségeket eredményezett: „A magyar nemzet mai képét az határozza meg, hogy kilencven év alatt az anyaországot körülölelő magyar kisebbségi közösségek más-más utat jártak be. Szétfejlődtek Magyarországtól és egymástól is. Mivel a szétválás a modern magyar nemzetépítés nagy közös élményei után következett be, a nyelvújításra, a reformkorra, az 1848-as forradalomra és a dualizmus államépítésére támaszkodó nemzettudat megmaradt integráló erőnek. A nemzetstratégia kidolgozásában egyrészt az anyaország nélkülözhetetlen szerepére, másrészt a nemzetrészek önállóságára és saját stratégiájukra kell építkeznünk. Vagyis nem Budapest irányít egy egységes ún. határon túli magyarságot. [...] A magyar nemzetnek nem etnográfiai zárványokat kell integrálnia, hanem olyan magyar közösségeket, amelyek eleve országukban és a régióban, továbbá a magyar nemzet többi részéhez való viszonyban, és az európai integráció lehetőségei között határozzák meg magukat.”

A törvény szövege különösen, de az elnöki beszéd is részben az arra való törekvést tükrözi, hogy a történelmi hagyományokra és a nyelvi-etnikai azonosságra épülő magyarságot felértékeli az állampolgári alapú nemzettel szemben, és ezt összekapcsolja annak a történelmi fordulópontnak az emlékezetével, amiktől fogva a politikai és az etnikai értelemben vett nemzet nem alkot egységet. Ebben az értelemben az összetartozás ünnepe tekinthető az állampolgársági törvény módosítására vonatkozó törvény előkészítőjének, illetve annak az eseménynek, amely évről évre megteremti, újratерemti a legitimitását az etnikai alapú állampolgárság intézményének. A két szöveg, amelyre elemzésem vonatkozott, illetve annak az állami ünnepnek a koreográfiája, amit megalapoznak, elsősorban a politikai szétdaraboltságra rácafoló egységet hivatott építeni, és sokkal kevésbé foglalkozik azzal, ami szétesett, a gyásszal vagy a nosztalgiával. Utóbbiak egy másik beszédmód, illetve emlékezési stratégia sajátjai, amivel a következőkben fogunk behatóbban foglalkozni.

15 Solyom László beszédét több helyen közzölték, az idézet forrása: <http://www.solyomlaszlo.hu/beszedek.html> (2013-02-15)

Trianon: a köztörténelem mítosza

Míg az akadémiai történetírás Trianon-képét a politikatörténeti, esztétörténeti, társadalomtörténeti kutatások¹⁶ újabb eredményei, illetve a tudásszociológiai kritika¹⁷ perspektívái gyarapítják, olyan nem állami és nem szigorúan véve tudományos intézmények, mint a várpalotai Trianon Múzeum, a *Nagy Magyarország* vagy a *Trianoni Szemle* című történeti magazinok, illetve történeti témákat feldolgozó populáris zenei műfajok, különböző arányokban keverik a történeti professzionalizmus és a mítosz-képzés elemeit. Közös ambíciójuk Trianonnak a kollektív emlékezetben őrizni vélt trauma elismerésére épülő újratárgyalása, olyan új emlékezetpolitika kialakítása, amely nem a történészai professzió szabályai szerint működik, hanem az általuk értelmezett nemzeti érdeket szolgálja. Közvetve tehát egy olyan nemzetfelfogás rekonstrukciója a cél, amely a Trianon-kép relációjában értelmeződik.

A Trianon kérdésével kapcsolatos köztörténelmi (public history) tevékenységek, illetve produktumok közül kiemelkedik a *Trianoni Szemlét* kiadó Trianon Kutatóintézet,¹⁸ amelyet 2007-ben alapított Fábián Gyula, a *Magyar Nemzet* főmunkatársa, Raffay Ernő történész, a Károlyi Gáspár Református Egyetem tanára, Zeke Gyula egykori rádiós, Sipos Endre képzőművész és az igazgatói tisztet betöltő Szidiropulosz Archimédész. A folyóirat kiadását az óbudai önkormányzat támogatta, a Nemzeti Kulturális Alap azonban kétszer is elutasította a pályázatukat, amiként az Országgyűlés megfelelő bizottságai is, 2013 év elején a megjelenés szünetelni látszik, illetve a folyóirat szerkesztői a *Magyar Hírlap* olvasóinak és az Echo Tévé nézőinek támogatását keresik.¹⁹

Szidiropulosz Archimédész, a Trianon Intézet igazgatója három kötetes munkát írt Trianonról. Ennek egyik kötete „a magyar társadalom Trianon képéről” szól, amiben húsz értelmiségi, politikus, közéleti szereplővel készült interjút közöl, illetve dolgoz fel.²⁰ Értelmezésének egyik kulcsa Trianon és a nemzeti identitás viszonya, amivel kapcsolatban azt állítja, hogy a magyar nemzeti identitás olyan mértékben sérült Trianonban, hogy azóta sem állt helyre. A rombolás az államszocializmus ideje alatt folytatódott. A magyar nemzettudatot e két történeti trauma hosszú távon

16 Ablonczy Balázs: *Trianon-legendák*. Jaffa, Budapest, 2010; Kovács (2010) i. m.; Uő. (2011) i. m.; Miroslav Michela – Zahorán Csaba: Variációk egy témára. *Limes* (Magyarország felbomlása és a trianoni békeszerződés a magyar és a szlovák kollektív emlékezetben 1918–2010. I. rész.) 2010. 4 (23). 5–6; Romsics (2010) i. m.; Zeidler (2002) i. m.; Zeidler Miklós (szerk.): *Trianon – Nemzet és Emlékezet*. Osiris, Budapest, 2003.

17 Gyáni (2010) i. m.; Gyáni (2012a) i. m.

18 Hozzá sok tekintetben hasonlít a *Nagy Magyarország*, amelynek kiadója a Kárpátia Stúdió egy ideje egy internetes portált is működtet (www.tortenelemportal.hu).

19 http://www.magyarhirlap.hu/belfold/meg_is_szunhet_a_trianoni_szemle.html (2013-02-15)

20 Szidiropulosz Archimédész: *Trianon utóélete. A magyar társadalom Trianon-képe az ezredfordulón*. Kairosz, Budapest, 2005. 398.

vakvágányra tette. „Trianon óta magyarázkodnunk kell, zavarba jövünk, ha a hazáról, a nemzeti hovatartozásról beszélünk. Nemzeti identitásunk Trianon óta elbizonytalanodott és eltorzult, a kommunizmus évtizedei a nemzeti érzést szinte gyökerestül iktatták ki, miközben a világban mindenütt az emberek legtermészetesebb érzése ma is a nemzeti hovatartozás.”

Megállapítja a konszenzus hiányát Trianon kérdését illetően, aminek egyrészt nemzedéki okát látja, másrészt politikait. A legnagyobb problémát abban a „neoliberális”, „globális” ideológiában ismeri föl, amely Trianont mind a közéleti, mind a tudományos kérdések közül kiiktatta, „nem tudnak elszakadni attól a sztereotípiától, hogy minden Trianonhoz kapcsolódó gondolkodás, érzelmi viszonyulás vagy cselekvés a szélsőséget képviseli.”²¹ A szerző arra törekszik, hogy az általa látott két szélsőség között, amelyek közül az egyik a „kozmozopolita tagadás” a másik pedig a „történelmi Magyarország visszakövetelése” egy „normális viszonyt találjon meg Trianonhoz”, aminek lehetőségét azonban nem egy szakmához, vagy egy megközelítéshez, hanem egy politikai és bizonyos mértékben kulturális hovatartozáshoz, a „konzervatív oldalhoz” köti.

„A konzervatív oldalon a téma egységesebb értelmezésével és felfogásával találkozhatunk. Itt határozottan állítják azt, hogy Trianon igenis része az életünknek, gondolatvilágunknak, róla elfeledkezni nem lehet. Árnyalatnyi különbségek természetesen itt is megragadhatók. Vannak, akiknek nemzeti érzületük kitörölhetetlen részét képezi ez a sorscsapás. Aki rendszeresen utazik az elcsatolt területek magyarlakta részeréje, gyakran gondol erre, és ilyenkor például a határ túloldalára érve összeszorul a szíve. Mások radikálisabban közelítik meg a kérdést, amikor már nem csupán a retorika szintjén emlegetik Trianont, hanem a két háború közötti revíziós gondolat fogalomkészletét használva határozottan beszélnek is róla, nemegyszer végletesen fogalmazva, s hirdetik a történelmi Magyarország újraéledésének lehetőségét.”²² Szakmailag még kevésbé beágyazott, emlékezetpolitikai aspirációi viszont még erőteljesebbek a Trianon Múzeumnak, amely 2004. június 26-án nyitotta meg kapuit a várpalotai Zichy kastélyban. Az épület 2002-től van a Trianon Múzeum Alapítvány kezelésében, amely alapítványt 2001-ben hozták létre. Az alapítvány kuratóriumának első elnöke Bayer Zsolt volt, tagja pedig Szabó Pál Csaba történész (a Szegedi Tudományegyetem tanára), akinek a múzeum programjának meghatározásában és a kivitelezésben meghatározó szerepe volt. A Trianon Múzeum célkitűzése „a trianoni békediktátumban elszenvedett és igazságtalan sérelmek” okait, hátterét a közönség elé tárni, abból a célból, hogy a látogató „történelmünket Kárpát-medencei léptékben gondolja újra”. Egyfelől ismereteket közvetít, miközben egy alacsony szakmai színvonalon megvalósított kiállító teret működtet, másfelől és legfőképpen történelmi emlékhelyet kíván teremteni, abban az értelemben, ahogyan

21 Uo. 399.

22 Uo. 405.

Mohács vagy Ópusztaszer az. A „Trianon Múzeum” azonban nem csak az „országvesztésre” emlékeztet, hanem a maga sajátos – elképzelt – módján vissza is akarja foglalni azt a területet – „a Kárpát-medencét”, amelyet azonos történelmi tudattal rendelkező magyarok laknak. Ennek a közös történelmi tudatnak a kulcsszimbóluma Trianon: „Szembe kell néznünk vele: kultúránkat, nemzeti történelmünket csak Kárpát medencei léptékben gondolkodva érthetjük meg, élhetjük át. A gyógyulás útja, hogy helyreállítjuk a lelkünkben a Kárpát-medencei tudatot. [...] Akárhol is húzódnak az emberi határok, tudatosítanunk kell, hogy a Nagy-Magyarországon mindenhol otthon vagyunk.” Ennek, a múzeum tevékenységével erősíteni vágyott virtuális és történelmi hazának a képe jelenik meg a Múzeum honlapján, és a múzeum termeiben elhelyezett nagyon sok, különböző kivitelezésben megjelenő Nagy-Magyarország térképen. Hogy ez a térkép, amely nagyvonalúan és egyszerűen inkorporálja a környező országok azon részeit, amelyek valaha a Magyar Királyság részeit alkották, milyen közvetlen üzenetet fogalmaznak meg a mai államhatárookra vonatkozóan, úgy látjuk, hogy a Múzeumot egy kettős vagy kétértelmű beszéd jellemzi, amit a jelmondatul választott Hamvas Béla idézet fejez ki legjobban: „Semmi lázadás. De semmit sem engedni.”

A múzeum állandó kiállításai emléket állítanak a hősiességnek, amit a magyar katonák tanúsítottak az első és a második világháború idején (*A magyar virtus és hősiesség relikviái*), a Horthy korszak revizionista mozgalmainak (*A magyar revizionista mozgalmak történetéhez*), az 1918 után elpusztított köztéri nemzeti emlékműveknek – amelyek a dicsőséget sok esetben a környező népek leigázásával összekötve ábrázolják –, a „trianoni fájdalom költőinek”, Sajó Sándornak, Reményik Sándornak, Szeleczy Zitának, és „az elszakított területek” 1938–40 közötti visszatérését kísérő „örömnök és márnak”.²³ A múzeum bizonyos termeiben nemzeti jelképeket megjelenítő művészeti és iparművészeti (üvegfestészettől, grafikán át a numizmatikáig) gyűjtemények láthatók, pl. a történelmi Magyarország címerei ólomművegen. A múzeum néhány éve vándorkiállítással rendelkezik, amelyik 31 hatalmas tablón igyekszik bemutatni „a magyar nemzet sorsát máig megpecsételő Trianoni békediktátum történetét és következményeit”, amit máris sok, az ország különböző városaiban működő kulturális és egyházi intézmény látott vendégül.

A tárlat több funkciót igyekszik teljesíteni, egyrészt emlékhelyként működik, ahol az alapítók szándéka szerint a Trianon megemlékezések történnek, és ahol a következő nemzedékek elsősorban iskolai látogatások formájában sajátíthatják el a nemzeti

23 A nemzeti egységet képviselő emberek igen széleskörű felsorolása művészek, színészek, mérnökök, katonák, költők, írók, hétköznapi hősök stb. Pl. Apponyi Albert, Szeleczy Zita, Hollányi Julianna (festőművész), Hamvas Béla (író), Reményik Sándor (költő), Sajó Sándor (költő), Vargha Gyula (akadémikus), Székely Hadosztály, Kratochwill Károly, Wass Albert stb. http://trianonmuzeum.hu/site/index.php?option=com_content&view=article&id=20:varpalota-a-magyar-mult-vara-szi-utazasok&catid=8:archivum&Itemid=2 (2013-02-15)

identitásfejlesztés szempontjából meghatározó jelentőségű trianoni leckét. Ezt a tanulást elsősorban nem ismeretekkel, hanem vizuális eszközökkel és a megjelenített emóciókkal, a gyásszal és büszkeséggel motiválják. Az emlékezésnek a veszteségnél is fontosabb tárgya annak megidézése, ami elveszett, a nagyságnak és „a természetes egységnek”, amelyről így beszélnek: „A barbár békediktátum egy gazdaságilag, földrajzilag, kulturálisan szervesen összetartozó, ezer szállal összeszőtt egységet tépett darabjaira. A felmérhetetlen gazdasági veszteségből az ország talpra állt a két világ-háború között. A lelki sebek azonban nem gyógyulnak, mindmáig elevenen hatnak – még akkor is, ha már sokszor nem is tudjuk azonosítani bajaink okát.”²⁴

A múzeum, különösen az egyik termében berendezett állandó kiállítás révén, emléket állít a revíziós mozgalmaknak (sokat idézve az akkori jelszavakat, mint „Magyarország nem felejthet!”, „Semmi lázadás. De semmit sem engedni.”; „Erdély a mienk.”; „Igazságot Magyarországnak.”; „Így volt, így lesz.”) és a revíziónak magának (a Trianonnál elveszített területek 1938 és 1940 közötti „visszatérésének”), amit a nemzeti önmegvalósítás momentumaként értelmez.

Tanulmányunk szempontjából fontos felvetni azt a kérdést, hogy milyen mértékű állami és társadalmi legitimitásnak örvend a Trianon Múzeum, és az mit árul el a mi kutatásunk fő kérdéséről, vagyis arról, hogy miként és milyen hatással történik meg a Trianon szimbólum újrahasznosítása. A 2006 és 2010 közötti szocialista kormányzat nem vett tudomást a kezdeményezésről, a 2010 utáni konzervatív kormányzatnak pedig ambivalens viszonya van a kultushelyhez. Egyfelől állami támogatásban részesítik (2011-ben 45 millióval, 2012-ben a Nemzeti Kulturális Alap 3 millió forinttal támogatta, majd a költségvetési tartalékból év végén még további 50 millió forint állami támogatást kapott), másfelől azonban az állami megemlékezések közé felvett Trianon emléknapi rendezvényeit nem helyezik ki ide, dacára annak, hogy nincsen az országban más emlékhely, amihez a többi nemzeti ünnephez és emléknaphoz (holokauszt emléknapi, kommunizmus áldozatainak emléknapija, aradi vértanúk napja, március 15.) hasonlóan lokalizálható volna. A támogatásnak van azonban egy szimbolikus aspektusa, a nemzetpolitikáért felelős kormányzati vezetők egy a múzeum honlapján található információ szerint „egyeztetnek” a múzeum vezetőivel „a 2012-es és a távlati tervekről, az intézményfejlesztésről, a Kárpát-medencei programokról, valamint konkrét megállapodások is születtek.”²⁵

A konzervatív média pozitívan viszonyul a Trianon emlékhelyhez, nemcsak az alapítókhoz szervezeti értelemben is közel álló szélsőjobboldali médiumok, hanem a fősodorbeliek is. A *Magyar Nemzet* például így üdvözlí a Múzeumot, annak megnyitásakor: „Csaknem tizenöt évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy Csonka-Magyaror-

24 http://trianonmuzeum.hu/site/index.php?option=com_content&view=article&id=59:megnyilt-a-trianon-muzeum&catid=8:archivum&Itemid=2 (2013-02-15)

25 http://www.trianonmuzeum.hu/site/index.php?option=com_content&view=article&id=49:tamogatott-joevkep-allamtitkari-latogatas-a-muzeumban&catid=1:aktualis (2013-02-15)

szágon megnyithassa kapuját az első Trianon Múzeum.”²⁶ „Éveken keresztül üresen állt a várpalotai Zichy-kastély, mígnem néhány, történelmi értékeink megőrzését és széles körű megismertetését elsőrendű feladatának tekintő polgár kulturális-turisztikai központot hozott létre a városban.”²⁷

A konzervatív média a Trianon Múzeum közötti pozitív viszony kulcsszereplője a *Magyar Hírlapban* és a múzeumot létrehozó alapítvány vezetésében egyaránt kulcsszerepet betöltő Bayer Zsolt. Bayer a *Magyar Hírlapban* így fogalmazott: „Ebben a múzeumban az a csodálatos, hogy a nemzeti emlékezetet el nem veszítő, arról lemondani nem hajlandó emberek hordták oda tárgyaikat. Tárgyaikat – emlékeiket. Trianonra, a trianoni aljas békediktátum tarthatatlanságára emlékező, arra figyelmeztető falvédők, újságok, plakátok – s még ezernyi apróság: gyufacímkek, szalvéták, iskolai felszerelések, ceruzák, tolltartók, tankönyvek, képeslapok, ilyesmik. [...] Ilyesféle emlékeket gyűjtött össze a várpalotai Trianon Múzeum. S e mellé persze Trianon hiteles dokumentációját, a papírra vetett aljasságokat és hazugságokat. S az országon kívül rekedt, rekesztett nemzetrészek kollektív emlékezetét, azt a cudar, nyakas mégis megmaradást.”²⁸

Az emlékhely kapcsolatait és társadalmi beágyazottságát szakdolgozatban vizsgáló András Hanga olyan intézményeket talált ebben a szerepben meghatározónak, mint a Magyar Nemzetőr, Palotai Turul Társaság, Hatvannégy Vármegye Ifjúsági Mozgalom, Jobbik, Szent Korona Társaság, Magyarok Világszövetsége, valamint a Romantikus Erőszak nemzeti rock együttes.²⁹ Ezek közül a HVIM és a Jobbik pozitív, elfogadó viszonya a legjobban dokumentálható. Mindkettő számára a Trianon Múzeum a június 4-ei megemlékezések központja.

A közvetlen intézményi kapcsolaton túl ugyancsak, vagy talán mondhatjuk, még inkább jelentős az a szellemi kapcsolat, amely a várpalotai Trianon emlékhely és a nemzeti rock zene között fennáll. Egy másik írásunkban bővebben foglalkoztunk a nemzeti rock zenével és a nacionalizmus populáris kultúrájával.³⁰ A dalszövegek elemzése nyomán arra a következtetésre jutottunk, hogy azok jelentős része emocionális csúcspontját Trianon, illetve a trianoni békeszerződés okozta veszteségek megidézésével éri el. Trianon összefüggésében az elvesztett országrészek miatti gyász és az ország határain kívül élő magyarok miatti aggodalom fogalmazódik meg, többnyire a nemzeti örökség részének tekintett helyek megnevezésével. Mindeközben felsejlik egy dicsőséges, történelmi ellenvilág – a régi, történelmi Magyarország képe,

26 <http://mno.hu/migr/megnyilt-a-trianon-muzeum-646042> (2013-02-15)

27 <http://mno.hu/kulturpult/a-hazmesterszubkultura-ellen-683504> (2013-02-15)

28 http://www2.magyarhirlap.hu/hatter/mire_jok_a_csetreszek.html (2013-02-15)

29 András Hanga: *Historizáló nemzetépités*. Szakdolgozat. Pécsi Tudományegyetem, Bölcsész tudományi Kar, Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Pécs, 2013.

30 Feischmidt Margit – Pulay Gergely: *Élmény és ideológia a nacionalista popkultúrában*. Kézirat, 2013.

amelynek ereje a területi egységgel összefüggő nemzeti egységből származik. „Hová lettél Erdélyország, Vajdahunyad vára/ Kis-Küküllő, Edőszentgyörgy, őrizők tanyája/ Csikmenaság, Farkaslaka, Hargita vidéke/ Varázsjelet rónak ott az ősidő kérgébe/ Jó az Isten, ad még hajtást a székely virágnak/ Szabadságot Magyarországnak!// Megszólalt a kassai dóm öblös mély harangja/ Ide hallik egész hozzánk az a régi hangja/ Megértjük a muzsikáját, mintha csak beszélne/ Mikor jöttök jó magyarok ünnepi misére?/ Jövünk, jövünk, hozunk tömjént Isten oltárának/ Szabadságot Magyarországnak!// Esztendőre égi madár/ Lesz még fészked nálunk/ Visszavívjuk mi magunknak/ A régi határunk/ Nem leszünk mi csonka ország/ Nemsoká megválík/ Inkább együtt esünk majd el/ Az utolsó szálíg/ Büszke szívvel azt kiáltjuk oda a világnak/ Szabadságot Magyarországnak!” *Ezerkilencszázhusz* (Romantikus Erőszak: *Szabadságot Magyarországnak!*) Az elcsatolt területeken álló városok, várak, emlékhelyek – különösen abban a formában, ahogyan az a koncerteken kollektív üvöltésekkel kísérve el szokott hangzani – a történeti nosztalgia és a mai revizionizmus egy talányos egyvelegét hozzák létre. Vannak azonban olyan dalok is, amelyek a revizionizmust direkter formában fogalmazzák meg, a leggyakrabban a két világháború közötti revizionista politika jelmondatainak megidézésével, pl. *Vesszen Trianon!* c. dalban: „Lesz még rakétás, lesz még géppuskás honvéd Pécs várában,/Zenta, Topolya,Temerin Szabadka/ Visszatér tavaszra.// Érted élünk drága hon, vesszen-vesszen Trianon! Lesz még rakétás, lesz még géppuskás honvéd Pécs várában./ Vesszen-vesszen Trianon!” (Kárpátia: *Lesz még*) Az elcsatolt területek visszakövetezése a dalszövegekben korábban ritkán fogalmazódott meg, de ebben a tekintetben változás tapasztalható az elmúlt években. Míg korábban a dalok áttételesen vagy allegorikusan utaltak csupán a jelenlegi államhatárok illegitimitására, és a szomszédos országokkal szembeni területi követelésekre – amit legfeljebb a koncerteken elhangzó revizionista jelszavak tettek egyértelműbbé – az utóbbi években egyre több direkt megfogalmazását adják a revíziós követeléseknek. A Hungarica zenekar 2010 őszén *Felvidék nem Szlovákia* címmel albumot jelentetett meg, amely cím rövid idő alatt (minden elcsatolt országrész nevével) pólókra is felkerült, és megjelent a szubkultúra különböző boltjaiban és internetes áruházaiában.³¹ A 2013. március 15-én állami kitüntetésben részesülő Kárpátia zenekar *Pálinka* című dala 2011-ben a magyar uniós elnökség hivatalos Facebook-oldalára felkerült, ahol még azt a versszakot is lefordították angolra, amiben a Kolozsvárra való bevonulás emlékét idézik fel. A felháborodott kommentek hatására először próbálták megvédeni a számot, hogy az csak a magyar pálinkáról szól, de később levették, és elnézést kértek mindenkitől.

Ebben a fejezetben azt mutattam be, hogy az emlékezetipar populáris formái, amelyek a félprofesszionális történettudományt művelő magazinoktól a múzeumnak nevezett történeti emlékhelyalapításon át a populáris zenéig terjednek, miként

31 <http://www.turania.hu/catalog/rovidujju-polo/hungarica-polo-delvidek-nem-szerbia-pi-18367.html?image=1> (2013-02-15)

rehabilitálják azt a szimbolikus készletet, „szerszámos ládát”, amely alkalmassá teszi a Trianon témát arra, hogy a magyar újnacionalizmus „mitikus motorjaként”³² működjön. Azt állítottam, hogy a történeti professzionalizmus e szcénája lényegéből adódóan alárendelődik a mítoszalkotásnak és annak az identitáspolitikának, amelynek erre a mítosznak szüksége van. De míg itt a Trianon-diskurzus elsődleges célja az ebben a fejezetben tárgyalt köztörténelmi kontextusban a történelemszemlélet át-alkakítása, tehát egy emlékezetpolitika, a következő fejezetben tárgyalandó esetekben a viszony fordított: az elsődleges szándék politikai és annak alárendelten alakítja Trianont olyan szimbólummá, amely ezt a politikát szolgálni tudja, képviseli. A politikának két irányáról és ezzel együtt két intézményi alakítójáról beszélünk: a Hatvannégy Vármegye Ifjúsági Mozgalomról, amely egy militáns és egyben militartista hangot honosított meg a magyar közéletben, Trianon kérdésében pedig a revíziót képviseli. Továbbá a Jobbik Ifjúsági Mozgalomról lesz szó, amely helyi szervezeteiben a Trianon-megemlékezésekre fókuszálva a nemzeti ünnepeknek egy új generációját hozta létre, amit az alulról való szerveződés, a nemzet nevében való közösségi aktivitás jellemez. Minden esetben kiindulópontként az említett intézmények önreprezentációja szolgál, főként az abban megjelenő Trianon-képet vizsgálom, kiegészítve azokkal a megfigyelésekkel, amelyeket az események megfigyelőjeként végeztem és az azokkal az adatokkal, amelyek szervezőkkel készített interjúkból származnak.

Trianon: a jobboldali radikális politika jelképe

Trianonról való megemlékezéseket nem a magyar állam kezdeményezte, hanem civil és politikai szervezetek, amelyek mind a politikai paletta szélsőjobb pólusa körül helyezkednek el. A kétezres évek leglátványosabb Trianon megemlékezéseit egy radikális ifjúsági szervezet, a Hatvannégy Vármegye Ifjúsági Mozgalom szervezte. Az elmúlt években azonban a Jobbik helyi szervezetei mind több olyan településen szerveznek Trianon megemlékezéseket, ahová korábban a Hatvannégy Vármegye nem ért el. Ennek következtében a HVIM-nek mind radikálisabb hangot kell megütni ahhoz, hogy érvényesüljön a sok helyütt családok, fiatalok nagyobb csoportjaink a részvételével zajló vasárnap délelőtti „jobbikos Trianon-ünnepek” mellett.

A Hatvannégy Vármegye Ifjúsági Mozgalom nevét, ahogyan alapítói fogalmaztak „a trianoni békeszerződés előtti Magyarország 64 vármegyéjéről kapta”. Saját magát „az egyetlen kárpát-medencei szervezetnek tekinti, amely nem ismeri el a trianoni határokat.” A HVIM programja a mozgalom célját a trianoni szerződés revíziójában, s ezzel összefüggésben a területi autonómiák kialakításában jelöli meg.

32 Vö.: Smith, Anthony D.: *Ethnosymbolism and Nationalism. A Cultural Approach*. Routledge, London, 2009.

A HVIM alapvetően politikai mozgalom, de önreprezentációjában fontos szerepet játszik a nemzetnevelő – kultúraszervező, illetőleg humanitárus tevékenység. Toroczkai László ennek szellemében hívta életre a Nemzeti Gyerektábort, illetve a Magyar Szigetet és a Székely Szigetet – e két utóbbi révén a HVIM egyúttal a nemzeti rock szcéna kiemelt szervezője és alakítója is. A HVIM bár korábbi alapítású, mint a Jobbik, ma szorosan kötődik hozzá. A 2010-es választásokra készülő párt együttműködési megállapodást kötött a mozgalommal (egyúttal a Magyar Gárdával és a radikális jobboldal két meghatározó alakjával, Toroczkai Lászlóval és Budaházy Györggyel is). A HVIM korábbi elnöke, Zagyva György Gyula 2010 óta a Jobbik parlamenti képviselője.

A Jobbikkal való szoros együttműködés ellenére bizonyos témák és stílusok kisajtítása révén sikeresen kreáltak maguk számára olyan pozíciót, melynek révén sajátos arculatukat meg tudják őrizni más jobboldali radikális szervezetekhez képest: a HVIM a Trianon-tematikát uralja (míg például a Magyar Gárda és a Nemzeti őr-sereg a 'cigánybűnözést', a Pax Hungarica a Szálasi-féle hungarizmust). Az első Trianon-megemlékezést 2001. június 4-én szervezték, az akkor még elég erős, Budaházy által vezetett Magyar Revíziós Mozgalommal karöltve. Négy évvel később, 2005-ben már jelentős tömeget tudtak ugyanarra az eseményre mozgósítani, ami nyilván összefüggött az akkori társadalmi közhangulattal, amelyben több szélsőjobboldali szervezet megerősödött. Erről saját honlapjukon így írtak: „Minden idők legnagyobb létszámú Trianon-ellenes fáklyás felvonulását tartotta 2005. június 4-én a HVIM. A sorrendben negyedik felvonuláson 8 ezer főre becsült, az elszakított területeken élő testvéreink érdekében komoly erőt, a sovinszta megszállók számára pedig figyelmeztetést jelentő tömeg vett részt. A felvonuláshoz ebben az esztendőben a Jobbik Magyarországiért Mozgalom is, mint társszervező csatlakozott, de a megmozdulást további féltucat szervezet támogatta.” 2006-ban nem Budapesten – mint a korábbi években – hanem Párizsban tüntettek, amiről honlapjukon ezt a beszámolót tették közzé: „86 év után először tüntettek a Magyar Királyságot feldaraboló trianoni békediktátum aláírásának helyszínén, a Párizs melletti Versailles-ban található Trianon Palotánál. A sors rendhagyó kegyének köszönhetően ebben az évben Pünkösd ünnepe egy időbe esett a trianoni diktátum aláírásának napjával. Ennek köszönhetően Európa két pontján egyszerre zajlott valami különleges magyar összefogás. A történelmi tettet a Hatvannégy Vármegye Ifjúsági Mozgalom (HVIM) és a Kárpátia zenekar szervezésében és felhívására mintegy 800-1000 nagyrészt a Kárpát-medencében élő magyar fiatal hajtotta végre, de sok Nyugat-Európában és a tengeren túl élő magyar, illetve helybeli francia csatlakozott a felvonuláshoz.”

2008-ban már több megemlékezés szerveződött, de közülük legnagyobb hatással a HVIM és a Jobbik mozgósított. A népszerűsítésében a Pannon Rádió is fontos szerepet játszott, amely a következőképpen fogalmazott: „Június negyedike környékén évről évre egyre több megemlékezés, felvonulás, előadás és koncert emlékezteti a magyarságot és a világ népeit e gyászos eseményre.” A honlapjukon járókat egy

térkép segítette az eligazodásban, amelyre feltüntették azokat a településeket, ahol tudomásuk volt rendezvényről. Köztük volt Ajka, Alsószolca, Arló, Aszód, Balasgyarmat, Balatonfüred, Balatongyörök, Balatonszabadi, Balkány, Bánffyhunyad, Bátorfyerénye, Békés, Békéscsaba, Bercel, Berettyóújfalu, Budakalász, Budaörs. (A honlap négy évvel később már nem volt elérhető, ezért a települések teljes névsorát már nem lehet rekonstruálni.) A megemlékezések nagyrészt a Jobbik helyi alapszervezetei rendezték. A Hatvannégy Vármegye a központi, budapesti rendezvényt gondolta magáénak, amit 2010-ban például tizenhat nemzeti rock zenekart tömörítő Magyar Nemzeti Rock Egylettel együtt valósított meg.³³

A Jobbik politikai dokumentumaiban Trianon említése nem kap olyan nagy hangsúlyt, mint társadalompolitikai tevékenységében. A 2010-es választási programjukban két kérdésnél említik, egyrészt a kultúrpolitika vonatkozásában, ahol azt az ígéretet fogalmazza meg, hogy a kozmopolizmus ellenében ható „igazi” nemzeti intézményként kívánják a Trianon Múzeumot létrehozni (a „főváros elkorcsosult kulturális életének gyökeres megváltoztatására [...] hogy a nemzetünket ért tragédiát soha és senki ne tudja elfeledtetni velünk, megnyitjuk a Trianon Múzeumot”³⁴); másrészt a „nemzetpolitika” vonatkozásában tesznek róla említést, szándékosan ködösítve, hogy „az újraegyesítés” a határok megváltoztatásával vagy a nélkül történne („A Jobbik legfontosabb feladatának tekinti a huszadik század során igazságtalanul szétszakított magyar nemzet újraegyesítését”, ezért a párt „következetes küzdelmet” ígér a „Kárpát-medencei magyarság kollektív jogaiért, a területi, gazdasági, kulturális önrendelkezés érvényesítéséért”³⁵).

Más helyeken a Jobbik politikusai pártjukat pont Trianon kérdésében tudják legélesebben szembeállítani a magyar politikai közélet mainstream szereplőivel. Utóbbiakat kárhozzátják azért, hogy közel húsz év alatt nem tudták megvalósítani, hogy Trianon újratárgyalására sor kerüljön. A *Trianon ledöntéséért* címmel meghirdetett dokumentumban Szegedi Csanád, a párt akkori alelnöke 12 pontban foglalta össze programjukat Trianon kérdésében: „1. Magyar állampolgárság megadása minden határon túli magyarnak, bárhol is éljen a világban. 2. A székelyföldi területi autonómia törvény általi szavatolása. 3. Területi autonómia a felvidéki magyarságnak. 4. A Délvidéki Társnemzeti Régió létrehozása. 5. Önálló magyar járás Kárpátalján. 6. Önálló magyar egyetem, főiskola Kolozsvárott, Beregszászon, Szabadkán, Pozsonyban. 7. A csángó magyarok anyanyelvének szabad használata. 8. Társadalmi vita a trianoni diktátumról. 9. Június negyedikének nemzeti emléknaprá minősítése. 10. Wass Albert személyének rehabilitációja. 11. Magyar családi, kis- és középvál-

33 http://szentkoronaradio.com/belfold/2010_05_14_iden-nagyszabasu-emlekkoncerttel-egybekotott-trianon-felvonulas-budapest-en-video- (2013-02-15)

34 <http://www.jobbik.hu/sites/jobbik.hu/download/Jobbik-program2010OGY.pdf> (2013-02-15)

35 <http://www.jobbik.hu/sites/jobbik.hu/download/Jobbik-program2010OGY.pdf> (2013-02-15)

lalkozások munkahelyteremtő programjának kidolgozása szerte a Kárpát-medencében. 12. A Kárpát-medencei sportklubok magyar bajnokságokban való indítása.”³⁶

Sokkal jelentősebb azonban az a tevékenység, amelyet a megemlékezések és az emlékműállítás tekintetében folytat a Jobbik az elmúlt években. Interjúalanyaink és sajtóforrások szerint, amelyek például a 2012-es évre vonatkozóan 47 megemlékezésről tesznek említést Magyarország-szerte, arra engednek következtetni, hogy Trianon kommemoráció hagyományát az ország településeinek jelentős részében sikerrel honosította meg a Jobbik.

2012. évi Trianon-megemlékezések egy internetes hírportál szerint³⁷

Június 1. 17:30 óra	Kunmadaras, Trianon-emlékmű	Megemlékezés
Június 2. 14:00 óra	Pápa, Országzászló	Megemlékezés
Június 2. 17:00 óra	Dunaszerdahely, Városi Szabadidőpark	Megemlékezés
Június 2. 17:30 óra	Zagyvarékas, Szabadság tér, Trianon-emlékmű	Avatás és megemlékezés
Június 2. 17:30óra	Zebegény, Kálvária Domb	Megemlékezés
Június 2. 18:00 óra	Dunakeszi, Nagyállomás, Trianon-emlékmű	Megemlékezés
Június 2. 10:30 óra	Zebegény	Nemzeti zárandoklat
Június 3. 10:00 óra	Fegyvernek, Szent Imre tér	Megemlékezés
Június 3. 15:00 óra	Szentes, Horthy Miklós Népház melletti Trianon-emlékmű	Megemlékezés
Június 3. 15:00 óra	Keszthely, Helikon Park	Megemlékezés
Június 3. 6:30 óra	Várpalota, Thury vár mögötti bajvívó tér	Túrák, emlékséta (előnevezéssel!)
Június 3. 10:00 óra	Szarvas	Megemlékezés, egész napos programok, koncert
Június 3. 10:30 óra	Kecel, a városi liget, Trianon-emlékmű	Megemlékezés
Június 3. 14:00 óra	Veszprém, Kossuth utca	Megemlékezés
Június 3. 16:30 óra	Győr, Országzászló	Megemlékezés
Június 3. 17:00 óra	Debrecen, Bem tér, Magyar Fájdalom szobra	Megemlékezés
Június 3. 17:00 óra	Abaújkér, Trianon-emlékmű	Megemlékezés és emlékműavatás

36 A Jobbik 12 pontja Trianon ledöntéséért. http://vac.jobbik.hu/a_jobbik_12_pontja_trianon_ledonteseert (2013-02-15)

37 http://alfahir.hu/trianon_megemlekezesek_orszagszerte-20120603 (2013-02-10)

Június 3. 17:00 óra	Pécel, Történelmi Nemzeti Emlékpark	Megemlékezés
Június 4. 16:32 óra	Budapest, Hősök tere	Gyászkereszt állítása, megemlékezés – Nemzeti Érzelmű Motorosok
Június 4. 16:30 óra	Budapest, XVII. kerület, Pesti úti Népkert, Országzászló	Koszorúzás, megemlékezés
Június 4. 16:30 óra	Dorog, Temető, Bécsi úti parkoló	Megemlékezés és felvonulás
Június 4. 16:15 óra	Budapest, Újpest, Fájdalmas Anya szobor	Megemlékezés
Június 4. 16:00 óra	Eger, Hatvani Kapu tér (a színházzal szemben)	Megemlékezés
Június 4. 16:30 óra	Budapest, Hősök tere	Gyászkereszt állítás, megemlékezés
Június 4. 17:30 óra	Csongrád, Dózsa György téri park	Megemlékezés
Június 4. 18:00 óra	Dombóvár, Trianon-emlékhely	Megemlékezés
Június 4. 18:30 óra	Zalaegerszeg, Október 6. tér	Megemlékezés
Június 4. 19:00 óra	Székesfehérvár, Ferde kereszt, Arany János utca	Megemlékezés
Június 4. 16:30 óra	Zugló, XIV. kerület, Reiner Frigyes tér	Megemlékezés
Június 4. 17:30 óra	Szeged, Klauzál tér	Megemlékezés
Június 4. 18:00 óra	Isaszeg, Dózsa György Művelődési Otthon	Megemlékezés
Június 4. 18:00 óra	Vásárosnamény, Szent István szobor	Megemlékezés
Június 4. 19:00 óra	Szolnok, Tiszai hajósok tere	Megemlékezés
Június 4. 18:00 óra	Gyöngyös, Mátra Művelődési Központ	Megemlékezés és lakossági fórum Vona Gáborral
Június 4. 16:30 óra	Tatabánya – Bánhida, Szoborpark	Megemlékezés
Június 4. 17:00 óra	Tamási, Kossuth tér, I. világháborús hősi emlékmű	Megemlékezés
Június 4. 17:00 óra	Encs, I-II. világháborús emlékmű	Megemlékezés
Június 4. 18:00 óra	Jászberény, a Városháza előtt	Megemlékezés
Június 4. 18:00 óra	Nagykálló, köztemető, Emlék-kereszt	Avatás és megemlékezés
Június 4. 19:00 óra	Ócsa, Szabadság tér	Megemlékezés

Június 4. 19:20 óra	Oroszlány, Szakorvosi rendelőintézet	Megemlékezés
Június 4. 13:00 óra	Mátraballa, a Csodaszarvas melletti kopjafánál	Megemlékezés
Június 4. 21:00 óra	Csemő, Trianoni fénylánc	Tűzek, máglyák gyújtása az ország minden pontján és az elcsatolt országrészekben
Június 5. 17:00. óra	Üllés, Kettős Kereszt	Megemlékezés
Június 6. 18:00 óra	Budapest XI. kerület, Bartók B. út 96.	Megemlékezés és lakossági fórum Szegedi Csanáddal
Június 8. 18:00 óra	Gönc, Nemzeti Emlékhely	Megemlékezés
Június 15. 18.00 óra	Budapest III. kerület (Óbuda), Csillaghegy, Petőfi tér	Megemlékezés

A megemlékezések helyszíne – ahol már van ilyen – a település Trianon-emlékműve. Trianon-emlékművek állítása ugyancsak többnyire a Jobbik kezdeményezésére történt, több esetben az egyházak és a kormánypárt helyi vezetőinek támogatásával. 2012-ben két jelentős emlékmű felállítására került sor, az egyikre a főváros XIV. kerületében, a másikra Siklóson. Az előbbi felállítását a Jobbik kerületi képviselője kezdeményezte, aki szerint a zuglói Trianon-emlékmű „a magyar megmaradás, a magyar jövő kifejezése”, a „nem nyugszunk bele” szellemiség alapján. Avató beszédet Zugló Fidesz–KDNP-és alpolgármestere mondott, kiemelve, hogy a turul „a magyarság együvé tartozásának jelképe, közös jelkép, amely nem kisajátítható és semmilyen megosztó tartalom nem fűződik hozzá”. Mint mondta, azt szeretné, ha az emlékműben „nem a nemzeti sorstragédiát látnánk meg, hanem a nemzeti összetartozásunk jelképévé válna és emlékeztetne arra, hogy az elszakított területeken élők egytől egyig honfitársaink, magyar nemzetünk elválaszthatatlan tagjai”.³⁸

A Trianon-kommemorációk vonatkozásában a magyar kisebbségi közösségekben is tapasztalható változás. Az utóbbi évek szlovákiai és romániai rendezvényeinek programját áttekintve azt láthatjuk, hogy elsősorban a kizárólag magyar lakosságú településeken jelentek meg, és azoknak is csak egy részében lehet nyilvános, utcai rendezvényről beszélni. A szervezők nem a nagy etnikai érdekképviselői szervezetek, hanem a Hatvannégy Vármegye Ifúsági Mozgalom helyi szervezetei, illetve általuk támogatott szervezetek (Erdélyi Magyar Ifjak), a kisebbségi nemzeti radikális szervezetek és pártok (pl. Székely Nemzeti Tanács). Egy néhány évvel korábbi kutatás során Kolozsváron azt találtuk, hogy míg az a trauma, ami a demográfiai többségből kisebbségbe való kerülést, illetve még korábban a városi intézmények vezető pozícióból való kiszorítást kísérte, jelen van, sőt fontos része a helyi magyar

38 <http://www.origo.hu/utazas/20100603-belfoldi-utazas-trianoni-bekeszerzodes-magyarorszag.html> (2013-02-15)

Budapest XIV. kerületében, a Thököly út és a Dózsa György út kereszteződésében álló új Trianon-emlékmű
 Forrás: <http://szentkoronaradio.com/files/trianonzuglo.jpg> (2013-02-27)

Trianon-elékmű Siklóson
 Forrás: <http://www.siklos.hu/gallery/2012trianon> (2013-02-27)

etnikai identitásnak és emlékezetnek, Trianonnak nincsen jelentősége. A kommunikatív emlékezetnek sokkal közelebbi és valóságosabb múltbéli referenciái vannak a veszteségre, a szimbolikus pozíciók elvesztésére vagy meggyengülésére vonatkozóan. Az 1996 és 2003 között készült beszélgetések, interjúk során Trianonról csak akkor beszéltek, ha mi, kutatók erőltettük, és akkor is éreztették velünk, hogy „nagyon magyarországi” a kérdésfelvetés.³⁹

2012-ben magyarországi városokban készített fókuszcsoporthoz vizsgálatunkban, amelynek során 18 és 30 év közötti korosztály nemzetképét, politikai attitűdjét, a radikális opciók iránti vonzalmát és annak motivációit vizsgáltuk, három olyan csoporttal volt alkalmunk beszélni, akik Trianon megemlékezések szervezésével foglalkoznak.⁴⁰ A Tom Lantos Intézettel közösen végzett kutatásunk egy másik alprojektjében egyetemi hallgatókkal együttműködve helyi Jobbik szervezetek és más radikális jobboldali intézmények tevékenységét tekintettük át. Azt tapasztaltuk, hogy egy város lakóinak perspektívájából a Jobbik működésének legérzékenyebb területe a „kulturális programok” mellett a „történelmi megemlékezések és előadások”. Ez például Zalaegerszegen a 2012-es évre vonatkozóan a következő programokat jelentette: Raffay Ernő előadása Trianonról, árpádsávos zászlóavatás, Tudás Népe „vándorszínpad”. Utóbbi keretében a következő előadásokkal: 1. Magyarok születtem, 2. Wass Albert emlékműsor, 3. Trianoni emlékműsor

39 Brubaker Rogers – Feischmidt Margit – Jon Fox – Liana Grancea: *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás*. L'Harmattan, Budapest, 2010.

40 Feischmidt Margit: *Ellenség-konstrukciók és nemzet-diskurzusok az extrém és a mainstream között. Fiatalokkal készült fókuszcsoporthoz interjúk alapján*. Kutatási jelentés a Tom Lantos Intézet számára. Kézirat, 2012.

– Magyarország keresztre feszítésének igaz története, 4. Rendhagyó, hiányt pótló történelemóra Csaba királyfi, Emese ősanánk és Sarolt fejedelemasszony legendáiról, 5. Szent ősök, égi királyok.⁴¹

Egy dunaújvárosi interjúalanyunk, aki nagyon tevékeny a Jobbik által fémjelzett közösségi élet szervezésében, arról beszélt, hogy számára a Trianon megemlékezések a közösségi cselekvés megvalósulásai és egyben a nemzeti identitás publikus megvallásának alkalmai. Ebből a perspektívából nem is érti, hogy miért veszi őt, és mindazokat, akik hozzá hasonlóan csatlakoznak a Jobbik közösségi munkájához gyanakvás vagy egyenesen megvetés körül: „Igen, sokan nem is tudnak róla. Én folyamatosan ilyen rendezvényeket szervezek egyébként, Trianon megemlékezés, kettős kereszt, rovásírás, satöbbi és nagyon, nagyon sok olyan ember van, aki a munkahelye miatt nem meri ezeket a dolgokat vállalni, nem mer eljönni ilyen rendezvényre például. Tudja azt, hogy ez mind jó és mind szép és nem mer eljönni, mert holnap akkor nem kell mennem dolgozni, mert az önkormányzatnál dolgozom, az iskolában dolgozom, állami intézményekben, satöbbi. Én azt mondom, hogy igenis erősíteni kell azt, hogy magyarságtudat, és legyünk arra büszkék, hogy magyarok vagyunk.”

Azt, hogy ezeknek a rendezvényeknek a szervezésébe, illetve általában a fiatalok közösségi ügyekért történő mobilizációjában milyen jelentős a Jobbik szerepe, azt azok a fiatalok is így látják, akik maguk nem tagjai sem a Jobbiknak, sem más, hozzá közel álló szervezetnek: „Meg lehet nézni, hogy a Jobbik valamit itt elindított itt Magyarországon. Mert addig nem lehetett látni árpádházi sávós zászlót és nagy-magyarországos pólót, nem beszéltünk Trianonról és ők azért valamilyen nemzeti identitást beindítottak itt Magyarországon. Ugyanúgy, ahogy néztük a koncerteket, zenéket, a nemzeti zenét, hagyományörző programokat, ételeket és hasonlókat.”

Mint arra sok elemző rámutatott a politika domináns diskurzusa Trianonnal kapcsolatban 2010 előtt az (el)hallgatás volt. Az államszocializmus utolsó éveiben elkezdődött felszabadulás légkörében kötetett egy – lényegében a következő két évtized során fenntartott – konszenzus arról, hogy a Trianon-téma a történészek dolga, esetleg magánügy, a vele kapcsolatos emocionális viszonyulások maximum a szépirodalomban megengedettek, de semmiképpen sem a politikában. Még azok sem gondolták, hogy a politikai megemlékezések részévé kell tenni, akik a Trianon következményének tekintett kisebbségi magyar ügyet politikájuk fókuszába állították. A rendszerváltás utáni konzervatív kormányok úgy hirdették meg a 15 millió magyar felőli gondoskodás, majd a magyar államnak a szomszédos országokban élő magyarokkal kapcsolatos közjogi viszonyát helyreállító „nemzetpolitikáját”, hogy nem nyúltak a területi integritás emlékeztetőjeként működő Trianon jelképhez.

Ezt a politikai konszenzust sértette meg a politikusok egy újabb nemzedéke (a Job-

41 Ez a bekezdés Soós Alexandra szemináriumi előadására támaszkodik, amit az általam vezetett *Identitáspolitika és extrémizmus* című kurzuson tartott 2012 őszi Pécsi Tudományegyetem Kommunikáció és Médiatudományi Tanszékén. Köszönöm.

bik-generáció), akik pont azzal tesznek szert népszerűsége és társadalmi legitimítésre, hogy a konszenzusokat vagy tabukat felborítják. Így lesz Trianon a politikai rend felforgatására irányuló politikai cselekvés jelképévé. Egy következő lépésben azonban már állami ünneppé, vagyis az állam szimbolikus politizálásának részévé. Az utóbbi elmozdulás azt sugallja, hogy vannak olyan üzenetek, gondolatok, amelyek Magyarországon mozognak a radikális és a mainstream jobboldali szcéna között. A Trianon-kultusz politikai karrierje pontosan azt mutatja, hogy nincsen éles határ a radikális és polgári jobboldal szimbolikus politikája között. Mitöbb a radikálisok vezetnek be új témákat, a konzervatív kormányzati közbeszéd pedig követi azokat. Trianon legalábbis ilyennek látszik. Azt is láttuk ugyanakkor, hogy a szimbolikus politika Trianon képe jelentős társadalmi mozgósító erővel bír.

„Nagy-Magyarország”: dicsőség vagy anómia

Trianon-jelkép társadalmi birtokbavételére és jelentéseire vonatkozó kérdést igyekszem ebben a fejezetben megválaszolni, mégpedig két szövegekorpusszal dolgozva: az egyik a Trianon gondolatkörhöz szorosan kapcsolódó Nagy-Magyarországos autómaticákra, azok társadalmi használatára, beágyazódására és a használat során keletkező társadalmi vitákra vonatkozik, a másik az általam készített egyéni és fókuszcsoportos interjúk anyagából származik.

A fókuszcsoportos interjúk egyik legáltalánosabb tapasztalata az volt, hogy Trianon, „területeink elvesztése”, „az ország feldarabolása” olyan témakört alkotnak, amelynek különös mozgósító ereje van a huszonéves fiatalok körében. Ezen azt értem, hogy sokából erős emocionális és intellektuális reakciókat vált ki, pozitívakat és negatívakat egyaránt. Az emocionális reakciók közé tartozik a felháborodás, a lázadás, a gyűlölet, a bosszú. Az intellektuális reakciók a felelősök keresésével kezdődnek és a visszaszerzés esélyeinek latolgatásával folytatódnak. Azok megbélyegzése is megtörténik, akik belenyugszanak ebbe a veszteségbe – ők a nemzet belső ellenségei. Ahogyan egy radikális csoporthoz tartozó fiatal férfi fogalmazott: „Na, most, a Trianont az azért kellett megszüntetni a gondolkodásból, mert az nagyon össze tudta tartani a magyarságot. Tehát a mai napig, akármilyen kommunista szennyezés is van egyesek fejében 70 év után vagy 50 év után, az elég, ugye, ami volt, de mindenben benne van, hogy az a nagy Magyarország, ha más nem is, de az milyen jó. Van ez a kis ország, kis fíng ország itt Közép-Európában, az nem, Nagy-Magyarország az szép dolog, az jó. Tehát ez egy szimbólummá vált. Ez ki kell ölni, mert ez tartja össze, ez csinál közösséget gyakorlatilag a Jobbik talán nem is létezne, ha ne lenne ez. Ha ne lett volna Trianon, akkor lehet, hogy soha nem hívta volna életre azt a nemzeti önvédelmi reflexet, amit akkor is ott a '20-as években, ha nem lett volna Trianon. Akkor egészen másképp nézne ki minden, és lehet, hogy ne is lenne Jobbik.”

Az interjúrészlet két dologra hívja fel a figyelmünk: az egyik az, hogy Trianon olyan politikai szimbólum, amelynek rehabilitását a fiatalok meglátása szerint a Jobbik kezdte el, sőt népszerűségének jelentős részét ennek a témának köszönheti. Másrészt, hogy az érzelmi mozgósítás nem áll meg a gyásznál. Sőt a fiataloknak igazán arra van szükségük, amire büszkének lehet lenni, a nagyságra, a dicsőségre. Azt pedig a Trianon konnotációjában megjelenő másik jelképben, Nagy-Magyarországban találják meg. Fiatal interjúalanyaink mindkettőt egy világkép részének tekintik, amit az erős nemzeti érzés és a közösségi értékrend együttese jellemez: „Ez az individuális stílusok ellen lázadás, hogy máshogy csináljuk ezt a dolgot, más a világképünk, közösségben gondolkodunk, nem egyéneken, mert régen, amikor Magyarországon az egész lakosság mondhatni nemzeti érzelmű volt valamilyen szinten, akkor nyilván nem jártak az emberek nagy-magyarországos pólóban, de mégis teljesen nyilvánvaló dolog volt, hogy az egész lakosság egyetért abban a kérdésben, hogy csináljuk vissza Trianont.”

A jelképpel való azonosulás, ruhára, testre, autóra való kihelyezése, miként egy miskolci interjúalanyunk megfogalmazta a birtoklásnak egy sajátos, szimbolikus módját alkotja meg azok számára, akik vágynak a területi revízióra, de tudják, hogy az nem megvalósítható. „Ezzel végül is érzelmileg visszaszerezünk azokat a területeket, amelyeket fizikailag nem. De az az érzet van, hogy végül is lélekben mienk.”

A Trianonról való beszéd vagy a rá utaló jelképek viselése a hétköznapi életben is – tehát nem csak a politikában – elengedhetetlenül utal az 1920-ban meghúzott határokon kívül rekedt, vagyis az „elvesztett” területeken élő magyarokra. A hivatkozás a hétköznapi beszédben általában személyes vonatkozásban, vagy annak implikálásával történik meg: a beszélő saját magáról állítja, hogy felmenői „határontúliak”, „erdélyiek, felvidékiek stb., legrosszabb esetben az „elcsatolt területek” valamelyikén tett kiránduláson szerzett személyes tapasztalataira hivatkozik: „Nekem van egy ismerősöm, aki azt mondta, hogy én mit foglalkozom, egyébként az én korosztályom, 30-as korosztály, hogy nem tudom, mit foglalkoztok ezzel, és ő politikatudományt hallgat egyébként, hogy miért kell Trianonnal, miért kell ezzel foglalkozni. Elmúlt, kész vége. Mondom, ha azt a vonalat ott húzták volna meg, hogy a nagyszüleid három utcával arrébb laknak és azt a vonalat ott húzzák meg és te soha nem találkozatsz a nagyszüleiddel vagy maximum 10 évben egyszer, akkor teljesen másképp vélekedsz róla. Nekem nincsenek úgy rokonaim, senki, se Délvidéken, se Székelyföldön. Amit így tudok az elszakított területekről, nagyon sok ilyen könyvgyűjtéseket, adománygyűjtéseket szervezünk, tehát rengeteg ilyesmi, táboroztatásokat, meg ilyeneket. És én úgy gondolom, hogy ugyanolyan magyarok, mint én vagy te, vagy akármelyikünk és ugyanúgy meg kell azokat a lehetőségeket adni, mert ők egyáltalán nem tehetnek arról, hogy annak idején x ember meghozta ezt az döntést.”

A fenti beszélőnk számára – és ez a tipikus a többi többségi helyzetben készült interjúkra vonatkozóan – Trianon jelentőségét az adja, hogy az erős és domináns nemzet, amivel azonosulni akarnak, akkor szűnik meg. A trianoni határokon kívül

rekedt, ma kisebbségben élő magyarok pedig a *memento mori*, a fájdalmat hitelesítő illusztráció. Nem úgy kisebbségi helyzetben, ahol a viszony fordított, az aktuális panaszok életszerűbbek, Trianon pedig, és ezzel együtt a nemzeti egység, távoli – de nem érdektelen – emlék. Fókuszcsoporthozos interjúink egy részében két autómaticát mutattunk a résztvevőknek, az egyszerű H betűset és egy nagymagyarországi autómaticát, azt kérdezve tőlük, hogy szerintük mit gondolnak egymásról az autók tulajdonosai. Egy erdélyi interjúban némi iróniával így fogalmazott a fiatal tanár: „Nekem a baloldali az a sárga Ladás TVK⁴²-s rokonunkat juttatja eszembe Miskolcra, mindig azzal jöttek felpakolt csomagtartóval, trappista sajttal és szalámmal, stb. És a jobboldali pedig egyenesen frászt okoz mostanában. Egy hete szerveztem egy Ismerős Arcok koncertet a kollégiumban, és emiatt le fél-fasisztáztak, és lenackóztak, és le irredentistáztak engem. Én a zene miatt hívtam, és a Wass Albert versei miatt, amiben nem volt benne a *Kő marad* és hasonló című költemények, hanem tényleg ilyen egészen szelíd hangvételű erdélyi versek voltak. És viszolygok tőle, egyenesen a B oldalától, ugyanis lehet, hogy a szobámba sem tenném ki. Volt egy magyar címer licista⁴³ koromban az íróasztalomnál, de amióta ezt így pattogatják, lengetik úton-útfélen odaát, és itt pedig kihasználják a diákjainknak vagy a tizenéveseinknek a naivságát, hogy hátha ráharapnak, azóta egyenesen viszolygok tőle. Sajnos megmosolygom ezeket a *Vesszen Trianon!* meg egyéb fiatalokat, akik beindulnak egy ilyen láttán, és mennek Gyergyóba és táboroznak.”

A Nagy-Magyarország matricákról folyó 2009-es online vitában elhangzott leggyakoribb érv a határontúli magyarokkal való szolidaritás, amely ezzel együtt nem számol a környező országok többségi lakosságát sértő, sok esetben közvetetten az ottani magyar közösség tagjait is károsan érintő hatásaival. Mások egy elnyomottnak gondolt múltszemlélet tárgyiasulását látják benne, a matrica kiragasztását pedig olyan emancipatorikus gesztusnak gondolják, amellyel az egyszerű emberek is hozzá tudnak járulni e „történelmi igazság” kimondásához: „E matrica a régi-teljes Magyarországot ábrázolja. Ha az igaz történelmet tanítanák, végre mindenki tudhatná, milyen úton jutottak hozzá édes hazánk egyes részeihez szomszédaink. Mo. ezeréves történelme során királyaink mindig is a teljes országot =Kárpátmedencét tekintették az egész országnak (ez volt felajánlva Nagyboldogasszonynak, Magyarország Patrónájának). Ha valaki ezt a matricát használja, csak a történelmi igazságot jeleníti meg.”⁴⁴

A két érvelés, az etnikai és a történelmi, sokszor összekapcsolódik egymással, a megszólaló saját magát származása révén az elcsatolt területekkel azonosítja, a megszólalás jogát pedig ebből a származásból eredezteti. A megszólalás tárgya pedig az az

42 Értsd: Tiszai Vegyikombinát.

43 Értsd: gimnazista.

44 <http://www.komment.hu/tartalom/20081008-velemenynagymagyarorszag-autos-matricak.html?cmd=gettid&status=ok> (2013-02-10)

emlékezetpolitikai gyakorlat, amely egy birodalmi tudatot igyekszik a mai nemzet-tudattal összekapcsolni. „Ön annak – az ön szavaival élve – »letűnt birodalomnak« az emlékét kérdőjelezi meg, melyért évszázadokon át hullatták őseink-igen, az ön ősei is- a vérüket. Ön ízt írja, hogy sok mindent látott, sok mindent élt. Én olyan családból származom, melynek anyai ága e »letűnt birodalom« Felvidéki részéről származik, apai ága pedig Székelyföldről. Én emlékezni akarok e »letűnt birodalom-ra«, és fogok is, ha kell, autómaticákkal. Kívánok önnek még sok, ehhez hasonlóan jól sikerült cikket! Tisztelettel: Egy, a letűnt birodalomra emlékezők közül.”

Az ellenérvek közül a legerősebb – bár nem annyira jellemző vagy gyakori – az, amely a legitimáció forrásául szolgáló kisebbségi magyar pozícióból szól, és a matricát az általa kifejezett revizionista gondolat miatt egyenesen károsnak ítéli meg a magyarok és a környező országok államalkotó többségének viszonyára nézve. „A Nagy-Magyarország matricát pedig felesleges provokációnak tartom. Amivel egyedül azoknak ártanak, akik a határon túl laknak. Tehát nekem is.” A történeti nosztalgia elutasítása még két további diszkurzív stratégiára építhet: az egyik a kontextus kitágítása, amelyben láthatóvá válnak olyan távlatok, amelyekből nézve egy nem páratlan történelmi eseményről van szó, amihez hasonlót mások is feldolgoztak már. A másik stratégia az emocionális viszonyulás felváltása egy racionális megközelítéssel, amely annak belátására inti az embert, hogy inkább el kell fogadni azt, amin nem tud változtatni. „Meg kellene értenünk végre, egy ország boldogulása nem méret és hatalom kérdése (lásd: Ausztria, Dánia, stb.) Mások is veszítettek el országterületeket, gyakran a törzsnemzethez tartozó lakossággal együtt, aztán utóbb megbékültek (pl. hol emlegetik a dánok Malmöt?). Én is érzékeny vagyok a múlt kérdéseire (rosszul esik, hogy Pozsonyban vagy Kassán lassanként csak anyaországi turistáktól hallani magyar szót), de amit megváltoztatni nem vagyunk képesek, azt el kell tudnunk fogadni. Aki Nagy-Mo. matricát hord, igenis naiv illúziókat táplál területi revízió ügyben. El kell szakadnunk egyszer a múlt bűvöletétől, és egyenrangúnak kell elfogadni a szomszédos népeket.”

A hozzászólók egy része azt érzékeli, hogy a matrica nem csak a nemzeti közösség utáni vágyat fejezi ki, illetve az összetartozás számára teremt egy új, hétköznapi jelképet, hanem azt az aspirációt is, hogy különbséget tegyen „igazi” és „nem igazi” magyarok között. Vagyis olyan szimbólum, amire a kizárásra épülő nemzettudatnak volt szüksége. Így látja legalábbis valaki, aki úgy gondolja a matrica elutasítása őt is a „nem igazi magyar” vagy egyenesen az „ellenség” kategóriába kényszeríti. „Kedves Balázs, ha a te autódon látnék egy történelmi Mo. matricát, akkor még egyet is értenék veled, de sajna nem te, és nem is én fogom kimatricázni az autómat, nekünk nincs rá szükségünk, enélkül is tudjuk, kik vagyunk, hol a helyünk, de a matricázók sajna »mélymagyarok«, akik azt hiszik, magyarabbak, mint te v én, sőt, ők magyarok, én meg komcsi, zsidó, cigány (megfelelő aláhúzendő). Történelmi mo matrica=jobbszél. Ez a mai magyar valóság. Amit te írtál, vágyálom csupán, te is csak szeretnéd, ha így lenne.”

A kritika azonban ugyanúgy össze tud kapcsolódni azok megbélyegzésével, akik magukat a Nagy-Magyarországgal jelölik, mint fordítva. A szomszéd országok állampolgárai által sérelmezhető jelkép egy tágabb kritikai diskurzusban általában a legszélsőségesebb – „náci” – eszmék jelképévé válik. „A nagymagyarország-matrica a butaság és/vagy rosszindulat jelképe. Ilyképpen egyenértékű azzal, mintha valaki egy horogkeresztet ragasztana az autójára. Az sem normális, ha valaki reklámozza saját tudatlanságát, vagy rosszindulatát, de ezzel – magukon kívül – az országot is lejárátják! Hogy miért? Képzeljük csak el, ha minden (abnormális) ország azt tenné, hogy valahol felütik a történelem atlaszt, és amikor épp legnagyobb volt a területük, azt úgy állítanák be, mintha azokon a területeken mindenhol az ő nemzetiségükhöz tartozók élnének, és hozzájuk tartozna... Nagyon szomorú, h némely magyarok ennyire korlátoltak. A múlt, a történelem soha senkit nem jogosít fel semmire. Így még arra sem, hogy sérteghessen a szomszédjában élő olyan embereket, akiket nem is ismer. Aki azt mondja, hogy nálam magyarabb az hazudik, mert olyan nincs. DE engem sértenek a nagymagyarország-matricák! Azzal, hogy sértegetik a környező országunkban élőket, és ezzel én sehogy sem tudok azonosulni.”

Az itt elemzett népszerű jelkép, amely ugyanakkor hétköznapi vagy banális nemzeti szimbólumként is értelmezhető: az autókra ragasztható Nagy-Magyarország matrica. Az azzal kapcsolatos vélekedéseket, amelyek jól mutatnak bizonyos trendeket az emlékezés és a nemzeti azonosság hétköznapi rítusai között a Komment.hu vitájában történt megszólalások alapján vizsgáltam. A vitát az origo hírportálon még 2010-ben kezdeményezte Ablonczy Balázs történész, aki a maga álláspontját már a címmel kifejezte (*Történelmi Magyarország: az emlékezés matricája*), majd bővebben így fejtette ki: „A kulcsfogalom, amit – a református liturgia szép kifejezésével élve – az itt megjelentek szívébe helyeznék, az emlékezésé. Tagadhatatlan, hogy a matrica által bemutatott országrészek valaha Magyarország részei voltak, így vagy úgy, később vagy korábban. Ezeknek a területeknek az elvesztése – rajtuk nem elhanyagolható nagyságú magyar lakossággal – olyan történelmi esemény volt, amely sokakat ma is szomorú nosztalgiával tölt el. (Ahol meg nincs már magyar közösség, mint Fiume és a Tátra, az praktikus okokból fáj.) A hajdanvolt nagyság igézete egyszerre mákony, lázadás a konformitás ellen és vizuális jel arra vonatkozóan, hogy kiragasztója néha gondol ezekkel a problémákkal. Jól, rosszul, helyesen vagy helytelenül: az mindegy. A jelet önszántából ragasztja ki, saját tulajdonára és legfőnnebb azt kockáztatja, hogy útban a Tátra felé esetleg betörik a szélvédőjét (életből vett példa); a folyamat minden pillanatában saját felelősségére jár el. (És itt most abba sem megyek bele, hogy milyen végtelenül ellenszenves tud lenni az anyaországi magyar odaát, nagyotmondásaival, tudatlanságával és fennhéjázásával.) A matrica kiragasztója nem tesz mást, mint emlékeztet erre a letűnt birodalomra. Visszatér-e az ettől? Fenyegtet-e a matrica bárkit? Nos: nem. Rossz érzést kelthet? Oh, igen. Gyermetegnek tűnik? Néha bizonyosan. De egyfajta társadalmi emlékezet része. Úgy viszonyul a hivataloshoz, mint a graffiti a hivatalos képzőművészethez. Ám ellentétben az

előbbivel, mindig saját tulajdont díszít és ráadásul még el is távolítható. Eltávolítható »Szeretlek, Ica«-tetoválás, ezúttal autón.”

Ablonczy Balázs is úgy látja, mint e cikk, és a szerző egy másik munkájában is amellet érvel, hogy ez a történeti nosztalgia nem önmagában való, hanem egy hétköznapi identitásmunka (vagy népszerű identitáspolitikai) része, amely elsősorban a büszkeség tárgyát igyekszik előállítani, olyan szimbólumot teremt, amely önbecsülést ad, felértékeli az azzal azonosulókat: „Ők csak a kötődéseiket próbálják demonstrálni egy hitük szerint dezintegrálódó társadalomban. Jelet hagynak és közösségre vágynak. Kiragasztásukat nem lehet megtiltani, nem is volna tanácsos: ezek a papírdarabok a társadalmi anómia emlékeztetői, veszély nem tapad hozzájuk, érzélem annál több.”

Összegzés

Tanulmányomban egy előttem járó kutatónak abból a megállapításából indultam ki, amely a kulturális és emlékezetpolitikai repertoár jelentőségére hívta fel a figyelmet társadalmi krízisek esetén. Míg Hofer Tamás 1989 vonatkozásában az 1848-as forradalom, magam Trianon emlékezetének a 2000-es években történő rehabilitációja kapcsán állapítottam meg a történeti jelképek és diskurzusok jelentőségét a szimbolikus mező átrendezése szempontjából. Hofer Tamás 1992-es elemzésében már utal arra a bourdieu-i megközelítésre, amely a szimbolikus politika társadalmi beágyazottságát és működését magyarázza.⁴⁵ A „szimbolikus erőviszonyok alávetettjei”, a „gyakorlatban létező, virtuális, ismeretlen, letagadott” csoportok a manifesztáció révén válhatnak mintegy reálissá, „láthatóvá más csoportok és saját maguk számára”, „igazolva ezzel... csoportként való létüket, követelve az intézményesülést.”⁴⁶

Vizsgálatom azt mutatja, hogy az a küzdelem, amelyet Hofer Tamás szerint a rendszerváltó elit folytatott a rituális nyilvánosságért, az emlékezet és a nemzeti szimbólumok újbóli birtokbavételéért⁴⁷ nem volt egyedi, és nem ért véget. A revízió jelképeinek nagyerejű visszatérése a szimbolikus térbe azt sejteti, hogy a társadalmi válságok esetén a magyar társadalom a történeti jelképek felé tájékozódik. Továbbá, amikor egy új generáció a saját helyét meg akarja teremteni a magyar közéletben, ugyancsak történeti jelképekért nyúl.

Az az emlékezetpolitika és a történelmi jelképek megújult birtokbavételéért folytatott szimbolikus küzdelem, amit a fentiekben elemeztünk, először a szélsőjobboldali társadalmi és politikai szervezetekkel volt azonosítható. A Trianon-diskurzus

45 Hofer (1992) i. m. 42.

46 Bourdieu, Pierre: Identitás és reprezentáció. *Szociológiai Figyelő* 1985. 1 (1). 14.

47 Hofer (1992) i. m. 35.

genealógiáját elemezve azonban rámutattunk, hogy két irányban is fontos elmozdulás történt az elmúlt évtizedben. Egyrészt az állami emlékezetpolitika és nemzetpolitika vette használatba a szélsőjobboldali szervezetek által rehabilitált Trianon-jelképet. Másrészt a társadalom domesztikálta, tette magáévá egy olyan revíziós igény kifejezésére és megvalósítására, amely a történeti szimbólumokon keresztül helyreállítja a dicsőségre, büszkeségre, sőt kulturális fölényre épülő nemzeti önképet. Ennek következtében nemcsak a korábbi hallgatás, tabusítás lett felülírva, hanem az a dichotómia is, amit a Trianon-diskurzusra vonatkozóan több előttem járó kutató jellemzőnek gondolt.

Vásárhelyi Mária Trianon kérdésében egy dichotóm diszkurzív rendről írt, amit egyik oldalról a „napirenden tartás”, másiktól „az agyonhallgatás” határol, amelyek közül az első alapvetően a Horthy-korszakot, a második a Kádár-korszakot jellemezte. Az 1989-es politikai rendszerváltástól kezdődően azonban állítása szerint ezek nem egymást váltogatva, hanem egyszerre vannak jelen a közbeszédben.⁴⁸ A politikai pártok Trianon-diskurzusait elemző Romsics Gergely ugyancsak egy dichotóm diszkurzív rendet térképezett fel. Romsics az 1990 és 2002 közötti parlamenti beszédek vizsgálata alapján megállapította, hogy „világosan elválík a történeti sérelmet népi és/vagy történeti szempontból előtérbe helyező jobbközép retorika, és a Trianont elsősorban – káros – társadalmi hatásai alapján megragadó baloldali beszédmód.”⁴⁹

Magam részéről a Trianon témában folyó közbeszédben négy diszkurzív stratégiát vélek felfedezni. Van egy erősen emocionális, az emóciók közül pedig elsősorban a gyászt rekonstruáló diskurzus, amelyben a múlt képét a sérelmek uralják; a gyász jelenbeli aktualisát pedig a határontúli magyarok helyzete, pontosabban annak az az olvasata adja, amely a magyarok elnyomott politikai és demográfiai helyzetére helyezi a hangsúlyt. Ennek okán kapcsolható az emlékezés és az etnikai alapú, a nemzetállami rendet felülíró nemzetpolitika egymáshoz. Van egy második diszkurzív stratégia, amelynek révén Trianonról a magyarság Trianon előtti „nemzeti állapotára” helyeződik át a hangsúly, amit a természetesnek tekintett egység határozott meg. A Trianon-jelkép jelentőségét itt az adja, hogy egy átfogóbb jelentésű szimbolikus inverzióra lehet felhasználni. Ez a jelenről a múltba irányítja a figyelmet, ahol a mai dicstelenséggel szemben a „nemzet fényét” és „dicsőséget” lehet felmutatni. Ennek kifejeződése a Nagy-Magyarország kultusz, ami a legkülönbözőbb szimbolikus és konzumformákban jelenik meg. A harmadik a történeti jelképhez közömbösen vi-

48 Vásárhelyi Mária: *Csalóka emlékezet. A 20. század történelme a magyar közgondolkodásban*. Kalligram, Pozsony, 2007. Különösen: 99–113, 120–125.

49 Romsics Gergely: Trianon a Házban: A Trianon-fogalom megjelenése és funkciói a pártok diskurzusaiban az első három parlamenti ciklus idején (1990–2002). In: Czoch Gábor – Fedinec Csilla (szerk.): *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2006. 50.

szonyuló, az emocionális megközelítésekkel szemben érzéketlen diskurzus, amely a figyelmet a múlt helyett a kérdés rehabilitációjával együtt járó mai politikai veszélyekre irányítja. Van egy negyedik diszkurzív pozíció is, amely viszont néhány szakember perspektíváján soha nem tudott túlnőni, nem tudott a Trianonról szóló diszkurzív mező valóságos alternatívájává válni. Ez pedig a hierarchikus, nemzetállami és birodalmi logikát leleplező, annak politikai és morális kudarcaival szembenező, azt meghaladni szándékozó kritikai perspektíva.

A Trianonról szóló közbeszédet ez a négy diszkurzív stratégia határozza meg, de a megszólalók egyike sem egyértelműen megfeleltethető a négy diskurzus típusnak. Igen jelentős például az a tendencia, amely két típus kölcsönhatásaként írható le, ilyen például az első és második, a gyász és a fölény közötti elmozdulás, ahol a történeti nosztalgia teremti meg azt az alaphangot, amely egy új uralmi beszédmód megalkotását és legitimálását szolgálja. Tíz évvel ezelőtt Trianon egy nacionalista ellenkultúra, illetve ellendiszkurzus részeként került be a közbeszédbe. Az első Trianon megemlékezések szervezői szélsőjobboldali, részben revizionista mozgalmak voltak. Ma, miként a fentebb leírt állami kommemorációs gyakorlattal igyekeztünk bemutatni, távolról sem ez a helyzet: Trianon bizonyos értelemben az állami emlékezetpolitika részévé vált, míg bizonyos vonatkozásai továbbra is a nacionalista ellenkultúra részei maradtak. Ezidő alatt mindvégig népszerűtlen maradt a társadalom nagy tömegei előtt az a megközelítés, ami a történeti önkritikát és önreflexiót képviseli, nem utolsósorban abból táplálkozva, amit a szomszédos országok történetírásának ismerete, a történeti narratívák párhuzamos és komparatív megismerése jelent. Ennek a szemléletnek a képviselője a szakmában és a közéletben egyaránt adja Szarka László szellemi tartását. Amiről beszélek, azzal kapcsolatban egyik meghatározó munkájában ő maga így fogalmazott: „A soknemzetiségű történeti Magyarország 1918–1920. évi felbomlásához vezető folyamatok, a trianoni békeszerződésben rögzített kisállami megoldás következményeinek megértése nélkül ma sem érthetőek, értelmezhetőek pontosan sem a trianoni Magyarország kényszerpályái, sem az ország közép-európai regionális elhelyezkedésének, szomszédságpolitikájának kérdései, sem pedig a kisebbségi magyar közösségek és a magyar–magyar kapcsolatok 1920 utáni alakulásának zsákutcai, kudarcos vagy sikeres alternatívái.”⁵⁰

50 Szarka László: *Kisebbségi léthelyzetek – közösségi alternatívák*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2004. 40–41.

KOVÁCS NÓRA¹

Hogyan lett a kopjafából rendszerelváltó szimbólum: a néprajz szerepe és egy dusnoki rác példa

Tanulmányom a kopjafák reprezentációit és a hozzájuk kapcsolódó társadalmi gyakorlatot vizsgálja. E paraszti eredetű fa sírjel jelentései hosszú időn keresztül konstruálódtak a meghatározatlan és sokat vitatott kezdetektől egészen a közelmúltig, amikorra a kopjafa nemzeti szimbólummá vált. A tárgy, amely eredetileg, hagyományos környezetében egyéni sírokat jelölt, maga is köztéri emlékmű vagy annak művészi kiegészítője lett. Hofer Tamás hívta fel a figyelmemet a kopjafák jelenségkörére, politikai szerepükre és árnyalt jelentéseikre, valamint arra, hogy érdemes lenne tovább vizsgálni őket. Ő biztatott arra is, tárjam fel a kopjafa-formát nyert dusnoki világháborús emlékmű helyi kontextusát.² Néhány évvel később a magyar néprajzi kutatás szerepét vizsgáltam a hagyományos protestáns paraszti sírjel jelentéstartományainak kialakításában.³ Jelen dolgozatban bemutatom a szakirodalmi vizsgálódás során felgöngyölített szálak néhány csomópontját és melléjük állítok egy konkrét példát, a magyarországi délszláv közösség 1991-ben emelt rendszerelváltó kopjafáját.

Az 1989-et követő években zajló rendszerelváltást számos nyilvános rituálé kísérte a szimbolikus mezőben. A korábbi időszak kommunista emlékműveit lebontották, áthelyezték vagy megsemmisítették és több száz új emlékművet emeltek. Ahogyan Hofer Tamás megállapította, az új rendszer felé vezető békés átmenetet a szimboli-

1 MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézete (Budapest).

2 A dusnoki kopjafa végül egy alfejezete lett a dusnoki rendszerelváltásról írott néprajzi szakdolgozatnak. Kovács Nóra: *Rendszerelváltás és kontinuitás. A gazdaság, a politika és a hatalom összefüggései és szimbolikus reprezentációja egy magyarországi rác faluban*. ELTE BTK, Budapest, 1994.

3 Kovács Nóra: *Kopjafas*. The anthropological deconstruction of Hungarian grave posts as national monuments. CEU, Budapest College, Budapest 1997. 65 p.

kus mezőben párhuzamosan zajló háború kísérté.⁴ Az új emlékművek avatása számos esetben egészült ki temetési rítusokkal, rég elhantolt földi maradványok tényleges vagy szimbolikus újratemetésével. A halottak legtöbb esetben a II. világháború vagy az 1956-os forradalom áldozatai voltak, akik tiszteletére korábban nem készültek emlékművek. Az újratemetési rítusokat helyi és országos szinten egyaránt azok kezdeményezték, akik az 1990-es demokratikus választásokat követően kerültek hatalomra. A kőszobrok és emlékkeresztek mellett számos újratemetés egy paraszti eredetű sírjel, a kopjafa körül összpontosult.⁵

A kopjafa néprajzi konstrukciói és recepciója

Terjedelmi megfontolásból röviden érintem az e tárgyakhoz kapcsolódó terminológiát, amely külön tanulmányt kívánna meg. A kopjafa elnevezés a székelyföldi szóhasználatból került át és vált általánosan elterjedtté annak ellenére, hogy a magyar nyelvterületen számos egyéb terminus is jelölte ezeket a tárgyakat, például: fejfa, föl-fa, féjfa, fütül való fa, gombfa, gombos fa. A néprajzi esettanulmányok általában a lokális terminológiát alkalmazzák. Az átfogó fejfatanulmányok tipológiákat állítanak fel, amelyekben a helyi elnevezések és a kitalált technikai elnevezések mellett a kopjafa önálló kategóriaként szerepel. Noha magyarországi asszociációs mezőjük elsősorban a székelyekhez kapcsolja őket, a kopjafák, az oszlop alakú faragott fejfák nem tekinthetők magyar különlegességnek, Európa több országában is léteznek.⁶ Az oszlop alakú faragott sírjelek általánossá vált kopjafa elnevezése is utal a társadalmi jelentéskonstruálás itt bemutatandó folyamatára. A kopjafa kifejezés akkor vált általánosan ismertté és használttá, amikor a székely népcsoport lakóhelye a trianoni egyezményt követően Magyarországtól Romániához került. E köznyelvi használatot követve jelen írás is ezzel az általánossá vált megnevezéssel utal e tárgycsoport újabb kori darabjaira.

Az 1990-es választásokat követő első években nagy számban jelentek meg ezek a sírjelek Magyarországon. Jelenlegi használatuk világosan mutatja, hogy általában a hősök tragikus halálához kapcsolódnak, de jobban elmélyedve jelentéstartalmuk vizsgálatában, még a magyar kultúrtörténet kontextusában járatosabb személyek számára is kihívást jelenthet, hogy e tárgyak pontos és világos szemantikai körvona-

4 Lásd Hofer Tamás: *Harc a rendszerváltásért a szimbolikus mezőben. Politikatudományi Szemle* 1992. 1 (1). 29–53.

5 Az 1956-os forradalom emlékműveit Boros Géza tekintette át. Boros Géza: *Ezerkilencszázötvenhat. „Népek Krisztusa, Magyarország”. Új Művészet* 1996. 10 (7). 16–21., 71–74.

6 Lásd Hofer Tamás: *Archaikus népi sírjeleink kérdéséhez*. In: Hoppál Mihály – Novák László (szerk.): *Halottkultusz. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához* 10. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 1982. 308–324.

lait megrajzolják. Hofer Tamás a kopjafát speciális aurával rendelkező tárgyként írta le, amelyhez a jelentések komplex hálója és asszociációk széles spektruma kapcsolódik.⁷ Ezek különösen alkalmassá tették arra, hogy politikai rítusok megfelelő kiegészítője legyen az 1990-es évek elején. Bár aurájának akadnak bizonytalan elemei, megnevezhető néhány stabil és viszonylag állandó összetevője is.

Segíthet megértenünk ezt a sokrétű jelentést, amely időről időre felébresztette a kopjafák használata iránti közérdeklődést, ha megvizsgáljuk ezeket az elképzeléseket, kialakulásukat, a megkülönböztető figyelmet, amelyben a néprajztudomány részesítette ezeket a tárgyakat, valamint az asszociációs mezőjükbe tartozó népcsoportot. Nemcsak a magyarsághoz kapcsolódnak szorosan, hanem vélt székely eredetük miatt a határokon túl élő magyarokhoz is, köztük megkülönböztetett módon az erdélyi magyarokhoz. Kapcsolatban állnak Magyarország múltjával és a magyarság felmenőivel is, ez utóbbi lehetőséget kínál a nyugattal, és a mindent eluraló nyugati civilizációval szemben képviselt keletiességgel való azonosulásra. Kapcsolódnak a halálhoz, és ezen belül is megkülönböztetett módon a tragikus halálhoz. A néprajzi vizsgálatok tanúsága szerint az oszlop alakú faragott fejfa nemcsak a magyar nyelvterületen, hanem a Balkánon is általánosan elterjedt volt, nem magyar specialitás tehát.

Kezdetben az oszlop alakú fa sírjeleket egyes vidékek paraszti kultúrájának részeként tanulmányozta a pozitivistá néprajztudomány, amely 19. századi kialakulásának kezdetétől fogva bőszeges és különleges figyelmet szentelt ezeknek a tárgyaknak. Követve a német mintát, a magyar tudományos vizsgálódás érdeklődése olyan jelenségek felé irányult, amelyekről azt feltételezték, hogy a kereszténység előtti magyarság vallási hiedelmeihez való kötődésükön keresztül valamiféle magyar szellemiséget testesítenek meg. Ez az érdeklődés jelentős szerepet játszott a halállal kapcsolatos társadalmi gyakorlatok és az azokat kiegészítő tárgyak, így a sírjelek kutatásában. Példát kínálnak erre a csónak alakú fejfák, amelyeket előszeretettel hoztak összefüggésbe a csónakba történő temetkezéssel és a magyarok őstörténetének ázsiai időszakával.⁸

Dolgozatom első részében bemutatom a hagyományos sírjelet. Ezután tárgyalom a néprajztudomány hatását e tárgyak publikus percepciójára. Utalok arra, miként használták fel politikai célokra. Már itt ki kell emelnem, hogy nem a rendszerváltás utáni években jelent meg ez a tárgytípus először nyilvánosan hagyományos környezetén kívül.

A néprajzi leírások alapján több közös tulajdonsággal rendelkeznek ezek a tárgyak.⁹ A magyar nyelvterület egyes régióinak falusi temetőiben elhunyt személyek

⁷ Uo.

⁸ Solymossy Sándor: Ősi fejfaformák népünknel. *Ethnographia* 1930. 2 (41). 65–84.

⁹ Balassa Iván: A magyar temetők néprajzi kutatása. *Ethnographia* 1973. 3 (84). 225–242.; Györffy István: Nagykunsági fejfák. *Néprajzi Értesítő* 1907. 1–2 (8). 94–105.; Györffy István – Viski Károly: *A magyarság tárgyi néprajza*. 2. kötet. Királyi Magyar Egyetemi nyomda, Budapest, 1942.;

sírlát jelölik, magán a síron helyezkednek el. Egyetlen darab tartós faanyagból – tölgyből, akácából vagy gyümölcsfából – készülnek, az egész fatörzs, vagy egy nagy vastagabb deszka felhasználásával. Magasságuk a két métert is elérheti, átmérője 20 és 50 cm közötti. Mérete nem a régió, sokkal inkább az anyagi helyzet, a társadalmi státus, a kor és a nem függvénye. Méretük az idő előrehaladtával csökken. Körülbelül húsz év elteltével annyit farag le belőlük az időjárás, hogy mélyebbre kell őket beásni a földbe. Hetven-nyolcvan év alatt semmisülnek meg teljesen. Nagy formai változatosságot és regionális sajátosságokat mutatnak, a rájuk faragott minták kódolt üzenetet továbbítanak a közösség számára az elhunyt személyéről, korcsoportjáról, sőt egyes esetekben halála módjáról is. Használata a protestáns, elsősorban református és unitárius felekezetekhez tartozó közösségek körében volt jellemző.¹⁰

A néprajztudomány nagy befolyással volt arra, ahogyan az oszlop alakú faragott sírjelek a köztudatban megjelentek. A továbbiakban szeretném érzékeltetni, miként formálta és népszerűsítette a néprajz azokat a fejfákhoz kapcsolódó elképzeléseket, amelyeknek köszönhetően azok az egész huszadik század folyamán, és különösen az 1980-as években valamint az 1990-es évek elején lehetőséget adott nyilvános, szimbolikus felhasználásukra. Szeretném hangsúlyozni, hogy dolgozatomnak nem célja, hogy állást foglaljon ezeknek a sírjeleknek az eredetével kapcsolatos vitában, mint-hogy ennek írásom célkitűzéséhez nincsen köze. Az eredetvita mögött meghúzódó feltételezések ugyanakkor szorosan kapcsolódnak a 19. és 20. századi magyar irodalmi, tudományos és politikai trendekhez, és különféle irányokat szabtak e tárgyak néprajzi vizsgálatának.

Tulajdonképpen a kopjafák hobsbawm-i „feltalálását”, a hozzájuk társított képzetek konstrukcióját kívánom nyomon követni.¹¹ A feltalálás munkájának javarészt néprajzosok végezték, bár a művészettörténészek hozzájárulása is jelentős volt. E re-

Imreh Pál – Hoppál Mihály: Fejfák és temetők Erdélyben. *Folklór Archivum* 7. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest, 1977. 5–78.; Kós Károly: *Népélet és néphagyomány*. Kriterion, Bukarest, 1972.; Kós Károly: Régi Kalotaszeg. *Magyar Iparművészet* 1911. 4 (14). 157–215.; Kunt Ernő: A magyar népi temetők szemiotikai elemzése. In: *Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIII–XIV*. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 1975. 475–508.; Kunt Ernő: Fejfa. Über das hölzerne Grabmal in Ungarn. *Tribus* 1977. (26). 37–61.; Kunt Ernő: *Temetők az aggteleki karszt falvaiban*. KLTE Néprajzi Tanszék, Debrecen, 1978.; Kunt Ernő: *Temetők népművészete*. Corvina, Budapest, 1983.; Nagy Dezső: Magyar fejfák és díszítményeik. *Folklór Archivum* 2. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest, 1974. 7–286.; Novák László: A Duna-Tisza köze temetőinek néprajza. *Cumania V. Bács-Kiskun megyei Múzeumok Közleményei*. Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Igazgatósága, Kecskemét, 1975. 219–305.; Novák László: Temetés és sírjelölés Magyarországon, különös tekintettel a fejfákra. In: Balassa Iván – Módy György – Ujváry Zoltán (szerk.): *Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei* 39. Hajdú-Bihar megyei Múzeum, Debrecen, 1982. 739–792.; Pócs Éva: Fejfa. *Magyar Néprajzi Lexikon II*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. 97–107.

10 Kunt Ernő (1983) i. m. 41.

11 Hobsbawm, Eric: *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, Cambridge, 1983.

konstrukciós folyamat nemcsak a kopjafa jelentéseit tárja fel, hanem bepillantást engedhet a kulturális szféra ideológiai törekvéseibe és hatalmi viszonyaiba is. A továbbiakban két jelenségtípust tárgyalok. Először megkísérlem megnevezni és elemezni azokat a kopjafához társult jelentéselemeket, amelyek lehetővé tették, hogy nemzeti és politikai szimbólumokká váljanak. Eközben röviden tárgyalom azt is, hogy erős érzelmet ébresztve miként közvetítődtek ezek a jelentések egy ország nyilvánosság felé. A bemutatott jelentéselemek elkülönítésében és kiválasztásában a fejfákról szóló néprajzi tanulmányokban megfogalmazott hipotézisek szabtak számomra irányokat. Ezek mellett kiindulópontul szolgált már hivatkozott korábbi kutatásom is, amely 1991-ben egy magyarországi kisebbségi közösségben a kopjafa-hősi emlékmű létrehozásának körülményeit vizsgálta és az abban megjeleníteni kívánt tartalmakra irányult.

A magyar néprajz tudománytörténetét tekintve látszik, hogy mindig is fennállt valamiféle kapcsolat a mindenkori kutatási irányok és témák és az aktuális politikai légkör között. Az Erdélyben, illetve az egész magyar nyelvterületen előforduló oszlop alakú hagyományos faragott sírjelekről szóló beszámolók és tanulmányok, hasonlóan a székely népcsoport kulturális sajátosságaira irányuló tanulmányokhoz, időben nem egyenletesen oszlanak el. A Néprajzi Múzeum könyvtárában 1997-ben végzett kulcsszavas szakirodalmi keresés azt mutatta, hogy bizonyos időszakokban nőtt az érdeklődés e témák iránt és megemelkedett az e tárgykörökben írott művek száma.¹² Ilyen időszak volt a 20. század első évtizede, amely valószínűsíthetően részben még a magyar nemzeti identitás iránti 19. századi romantikus töltetű érdeklődés kissé megkésett következménye volt. A következő fellendülés a trianoni veszteséget követően indult és tetőfokát az 1940-es években érte el. A székely- és kopjafa tanulmányok száma visszaesett az 1950-es és az 1960-as években, hogy új lendületet vegyen az 1970-es évek közepén. Ennek az utolsó időszaknak az újbóli problémafelvetései készítették elő a terepet arra, hogy a kopjafa a magyarországi rendszerváltás egyik szimbolikus kísérőjévé válhasson.¹³

A magyar néprajz történetét végigkövetve Kósa László megállapítja, a néprajz érdeklődését egészen a közelmúltig alapvetően egy történeti irányultság vezérelte: a paraszti kultúra mindenkori jelenségeinek vizsgálatából a magyar népcsoport eredetének tényeit óhajtotta feltárni.¹⁴ Kósa László megjegyzi, hogy ez az irányultság megváltozott az utóbbi évtizedekben. Ez kétségtelenül áll a faragott fa sírjelekkel kapcsolatos újabb tanulmányok egyik vonulatára. Másik csoportjukban jelen van ugyanakkor egy erőteljes, bár gyakran implicit módon, vagy csak utalásszerűen megjelenő magyar őstörténeti, ősvalláskutatási irányultság is. Véleményem szerint

12 Lásd: Appendix. Table of ethnographic works on grave posts and the Székely. In: Kovács (1997) i. m. 62.

13 Uo. 14.

14 Kósa László: *A magyar néprajz tudománytörténete*. Gondolat, Budapest, 1989. 19–20.

ez a szakirodalmi vonulat nagyban hozzájárult a kopjafák lebegő, flexibilis jelentéstartományának létrehozásához és fenntartásához, aminek következményeképpen különösen verzatilis szimbólummá válhattak. Az oszlop alakú faragott fa protestáns sírjelek díszítményei, azok feltételezett jelentéseinek megfejtése ugyancsak folyamatos kihívást jelentett mindazon kutakodók számára, akik a 19. és 20. századi paraszti kultúra e jelenségeiben remélték (és remélik) fellelni az ősmagyar múltat.

A kereszténység előtti magyar ősvallás iránti romantikus érdeklődés és rekonstrukciós kísérletezés egyik alapműve lett Ipolyi Arnold 1854-ben megjelent Magyar Mythológiája, amelyben Ipolyi a klasszikus antikvitás egyes jelenségeit, régi magyar történeti forrásokat és kora magyar paraszti kultúrájából vett példákat hozott egymással összefüggésbe a mitikus, kereszténység előtt magyar kozmológia megalkotásának érdekében.

Közel száz évvel később, a második világháború alatt megjelent könyvében Lükő Gábor a magyar népi kultúra művészi megnyilvánulási formáiból egy ideológiailag koherens univerzumot alkotott meg.¹⁵ Saját vállalkozását Lükő a magyar nép társadalmi pszichoanalíziseként definiálta. Munkamódszere az volt, hogy a magyar népművészet különféle műfajaiból önkényesen kiválasztotta az általa központinak vélt szimbólumokat, és ezeket párhuzamba állította a rokon népek, – hantik, manysik, cseremiszek – és más ázsiai és európai népek, köztük több törzsi társadalom motívumaival. Állításokat tett az összehasonlító anyagról, amelyeket aztán többes szám első személyben fogalmazva a magyar anyagra vonatkoztatott. Lükő azt tartotta a kopjafákról, hogy értelemszerűen a magyar őstörténeti múlt és a magyarság keleti, ázsiai származásának nyomai és összekapcsolhatók a magyar ősvallással is.

Esett már szó arról, hogy az itt vizsgált hagyományos és az egész magyar nyelvterületről ismert protestáns sírjel a köztudatba és a magyar köznyelvbe a székely népcsoport körében használatos megjelölésével, a kopjafa névvel került be. Ezáltal jelentéstartományába a székely népcsoporttal kapcsolatos elképzelések is bekerültek. Ezek tematizálásában és széleskörű elterjesztésében óriási szerepe volt Orbán Balázs Székelyföldről írott munkájának.¹⁶ Orbán egyik életrajzírója, Kósa László hangsúlyozza, hogy magyar olvasók nemzedékeit ihlették meg Orbán kötetei, halála után pedig nemcsak a Székelyföldön, hanem egész Erdélyben általános iskolai tananyaggá váltak.¹⁷ Kósa felhívja a figyelmet arra, hogy csak szigorú forráskritika tehetne rendet Orbán kitalált őstörténettel terhelt legendai világában, valamint arra is, hogy ezt a jelenséget tovább súlyosbítja az a folklórtradíció, amely Orbán munkája nyomán alakult ki a térségben.¹⁸ Ugyancsak Orbán Balázs volt az, aki egy már

15 Lükő Gábor: *A magyar lélek formái*. Exodus, Budapest, 1942.

16 Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása. I–VI*. Ráth Mór bizománya, Pest, 1868–1872.

17 Kósa László: Orbán Balázs élete és munkássága. In: Orbán Balázs: *A Székelyföld. Válogatás*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1982. 477–499.

18 Uo. 494.

tudományosan meghaladott álláspont képviselőjeként akadémiai székfoglalójában a magyar–székely–hun rokonság mellett érvelt a finnugor kapcsolat ellenében. Ez az okfejtés nem bizonyítja, csupán megengedi a vélekedést, hogy a kopjafákat Attila hunjainak közvetlen leszármazottai, a székelyek hagyományozták a magyarságra.

A Magyar Néprajzi Lexikon *fejfa* címszavából megtudhatjuk, hogy a kutatók a protestáns sírjelek eredetét a messze régmúltig, egészen a honfoglalás időszakáig próbálták visszavezetni. A cikk szerzője, Pócs Éva azonban józanul megjegyzi, hogy a fa nem hosszú életű anyag, így régészeti bizonyítékok híján a 18. század előtti időkkel kapcsolatban nem lehet állításokat tenni. Még akkor is kérdéses marad, hogy a protestánsok a fejfákkal különböztették-e meg sírjaikat a katolikusokétól a reformáció és az ellenreformáció időszakában, vagy éppen fordítva, a katolikusok különböztették meg sírjaikat a keresztekkel a protestánsokétól.¹⁹ Hofer Tamás szerint a fejfaállítás német tradíciója ahhoz az 1525-ös zürichi református egyházi törvényhez kapcsolódik, amely elrendeli, hogy a drága, pompás sírköveket távolítsák el a temetőkből, s helyettük egyszerű fa oszlopokat állítsanak. Ez azt is jelenti, hogy Svájcban és Németország egyes részein nem a katolikusok kezdték el sírjaikat a korábban domináns fa oszlopoktól egy másik formával megkülönböztetni, hanem éppen fordítva.²⁰

Protestáns volta fontos eleme a kopjafa aurájának, és közvetetten nagyon fontos szerepet játszott abban, hogy a rendszerváltás idején antikommunista szimbólummá válhasson. Kósa László szerint a 19. századi nemzeti függetlenségi küzdelmek Magyarországon ideológiai előképüket a reformációban és a vallási emancipációért folytatott küzdelemben lelték meg.²¹ Ebben a században a magyarországi protestánsok kétharmada volt kálvinista és a kálvinisták 98 százaléka tartozott a magyar etnikumhoz, ráadásul a többségi katolikusokkal ellentétben a vallásgyakorlat nyelve náluk nem a latin, hanem a magyar volt, nem véletlenül nevezték tehát „magyar vallásnak”. Kósa megállapítja, hogy az 1848-as forradalom leverése után kezdett el a protestantizmus historizáló arculata kialakulni. Ennek eredményeképpen formálódott ki az az idea, amely szerint egy szabad, független, hajlíthatatlan, azaz igaz magyar csakis református lehet.²²

A faragott fa sírjelek fogadtatásának alakulásában döntő jelentőségű az 1920-as év, a trianoni békeszerződés aláírásának éve, amelynek következtében Magyarország jelentős területeket és népességet veszített, köztük a székelyeket is. Korábban esett már szó arról, hogy a trianoni veszteség nagymértékben növelte a székelyekre vonatkozó néprajzi tanulmányok számát, ugyanakkor a szélesebb magyarországi

19 Pócs (1979) i. m.

20 Hofer (1982) i. m. 308–324.

21 Kósa László: Protestáns történelemértelmezés Csehországban és Magyarországon. In: Hofer Tamás (szerk.): *Magyarok Kelet és Nyugat között*. Néprajzi Múzeum, Budapest, 1996, 135–141.

22 Uo.

nyilvánosság érdeklődése is fokozódott Erdély és a Székelyföld kultúrája iránt. A trianoni szerződés Erdélyt a magyar nemzet elképzelt közösségének nemzettesten kívülre került kulturális és történelmi zárványává tette. A kopjafákról megemlékeztek, tanulmányokat írtak, kontextusuk egyre tágult, és már nem csupán egyének sírját szimbolizálták, hanem a nemzettest elveszett darabjait is. A néprajzi és művészettörténeti tanulmányok önmagukban nem érhatték volna el hathatósan a szélesebb közvéleményt. Ebben segítettek a néprajzi művekből inspirálódott irodalmi alkotások, amelyek közül itt Nyirő József *Kopjafák* című novelláskötetét szeretném kiemelni.²³ A kötet a két világháború között jelent meg, és rövid időn belül hatalmas népszerűsége tett szert, több kiadást ért meg. A címválasztás, az elbeszélések keretét adó temetői séta a kopjafák között, és az elmesélt tragikus élettörténetek egy újabb csatornán keresztül kommunikálták e tárgyak jelentéseit.

Rendszerváltás Dusnokon: világháborús kopjafa-emlékmű a temetőben

E téma iránt érdeklődésemet eredetileg az ébresztette fel, hogy a helyi hatalom képviselői egy halotti rítust, szimbolikus újratemetést kezdeményeztek, terveztek és valószínűleg meg is valósítottak, amely a falusi közösség hivatalosan elfeledett és csupán szűk családi körben felidézett világháborús áldozatainak, hőseinek kívánt tiszteletet adni. Az 1990 után hivatalba lépett régi-új helyi vezetés²⁴ hatalmát megingatták a rendszerváltás körüli politikai változások. A helyi elit képviselői felismerték, hogy a megváltozott jogi-ideológiai keretek között a helyi közösség felett gyakorolt hatalom megszilárdításához szimbolikus eszközöket is fel kell használniuk. A hatalmi átmenetet 1992-ben három hónap antropológiai terepmunka során tanulmányoztam Kalocsa és a Duna közelében elhelyezkedő kétnyelvű rác településen.

Vizsgálódásom kiinduló objektuma egy kopjafa volt. A köré szövődő történet a kontinuitás szolgálatába állította a hősi halottakat, a világháborúk helyi áldozatait. E kopjafa kontextusa szokatlan: egy magyarországi rác kisebbségi közösség négy és fél méteres rönkfából gazdagon faragott emlékműve volt ez, amelyet a világháborúkban elesettek tiszteletére emeltek és avattak fel ünnepélyes mise keretében Dusnok község temetőjében 1991. november 2-án. Az avatás időpontja tudatos és jól megfontoltan kiválasztott volt: az egyházi év jeles napja és a kopjafaavatás jelentései

23 Nyirő József: *Kopjafák*. Erdélyi Szépmíves Céh, Kolozsvár, 1933.

24 A dusnoki rendszerváltozást részletesen tárgyalja Kovács (1994) i. m. Az 1990-es évek helyi önkormányzatiságáról, valamint a település etnikai helyzetéről lásd: Kovács Nóra: Egy magyarországi rác falu horvát kisebbségi önkormányzatának működési tanulságai. *Regio* 1998. 4 (9). 86–98.; Kovács Nóra: „Fele horvát, fele rác, fele pedig bunyevác” *Kisebbségkutatás* 1998. 3 (7). 294–299.

kölcsönösen erősítették egymást. A halottak napja a faluban mindenki által számon tartott alkalom, ezen a napon a faluból elköltözöttek is rendszeresen visszatértek, hogy halottaikról megemlékezzenek, így a közösségi emlékezet egy már meglévő, kiemelt időponthoz köthette az eseményt.

E kopjafa különlegességét a reprezentált csoport nemzetiségi kisebbséghez tartozása mellett a kopjafa faragójának egyéni identitáskonstrukciója, közösségen belüli helyzete, valamint a helyi önkormányzathoz fűződő viszonya együttesen adta. Az esettanulmány azokat a célokat és tartalmakat igyekszik körbejárni, amelyek az első dusnoki kopjafát létrehozták és helyére segítették.

Minthogy a faluban korábban nem volt az első és második világháborús áldozatok emlékére emelt hősi emlékmű, a hiány pótlására kínálkozó alkalmat a vezetőség arra használta föl, hogy Peter Brown kifejezésével élve „újradrótozza”, és ezáltal saját maga felé terelje a közösség az avatás kapcsán megmozduló érzelmeit.²⁵

Az önkormányzat pályázatot írt ki egy emlékműtervre. A három beérkezett terv közül egyértelmű előnyben részesítették Frank Nándor népművész kopjafa tervét, amelyet elkészülése után a temetőben Halottak Napján kívántak felállítani. Ezzel egyidejűleg tervezték a régóta elhagyatott zsidó temető helyreállítását, valamint az egész temető újrászentelését is.

A gemenci erdő helyi téveszhez tartozó részéből hozattak egy hatméteres tölgyfa rönköt, amit kisebb hibái miatt végül is négy és fél méteresre rövidítettek, ezt a dusnoki naiv művész, Frank Nándor két-három hónapon keresztül faragta. Arra a kérdésre, hogy miért a kopjafa-formát választotta, Frank Nándor azt mondta, hogy a „kopjafa régi dolog, már a középkorban is létezett. Megtisztelő dolog azok számára, akik emlékére emelték. A temetőben kő hátán kő van, a kopjafa pedig fából készült, egy magaslaton áll, szinte uralkodón tekint végig a tájon.” Az emlékmű tervét papírra vetette, de munka közben sokat módosított rajta. „A népművészet végül is attól szép, hogy nem sablonos. Főleg a virágokat szeretem faragni. A kopjafa magyar jellegű, de én itt születtem Dusnokon, ebben a horvát nemzetiségű faluban. Itt szívtam magamba a táj hangulatát, ezek a szokások hatnak művészi munkámra. Ha megnézik a szötteseimet, a fehér, fekete, piros színek mintái is mind benne vannak a kopjafában.” Mikor azt firtattam, miként tükröződik a művön, hogy világháborús hősök tiszteletére készült, akkor kiderült, hogy miattuk került a kopjafára babérkoszorú meg egy kereszt, a „béke és a szeretet jele.” Ugyanakkor egy évvel korábban, a műemlékavatás idején a helyi lapnak, a Dusnoki Híradónak adott interjújában még olajág-motívumként, ószövetségi békeszimbólumként utalt a kopjafára faragott növényi füzérre. A babérág-olajág problémakört helybéli ismerőseim egy történettel egészítették ki. „Mi rációk csoportos úton voltunk együtt Jugoszláviában, és Fiuméből hoztunk babérágakat. A Nándi bácsi mondta korábban, hogy nem tudja elkép-

25 Peter Brown: *The Cult of the Saints. Its Rise and Function in Latin Christianity*. The University of Chicago Press, Chicago – London, 1981. 61.

zelní, milyen is az a babérág, és hoztunk neki, és hát arról mintázta meg a babérágat, a kopjafán lévő is.”

A dusnoki naiv művész 1934-ben született, hajósi német édesanyja első gyermekeként. Édesapját nem ismerte, a helybéli vélekedés szerint nem tudható, ki volt. Első nyelve a német volt. Később édesanyja Dusnokra ment férjhez, testvérei születtek. Dusnoki rác lányt vett feleségül, a helyi dialektust tőle tanulta meg. Terepmunkám idején, 1992-ben a falu szélétől egy kilométernyire élt feleségével egy apró parasztházban a szántóföld közepén, a falusi közösség tömbjétől meglehetősen elszigeteltségben, közművekkel való ellátottságukat és jövedelmüket tekintve alacsony színvonalon. Ismeretlen édesapja figurája jelentős szerepet töltött be egyéni művészi identitásának és az itt tárgyalt kopjafa emlékmű jelentéseinek megkonstruálásában. A Dusnoki Híradónak az avatás idején 1991-ben adott interjújában a fa iránti szeretetét azzal magyarázta, hogy édesapja asztalos volt. Nekem terepmunkám idején azt mesélte, hogy édesapja székel asztalos volt, ezért magától értődő, hogy az emlékmű számára a kopjafa formáját választotta. Egyes falubeli vélemények szerint „apja nem asztalos volt, nem is székel, hanem idevaló”.

Művészi pályájának elindításban fontos szerepet játszott egy esztergomi katolikus pap látogatása Frankéknál az 1970-es évek végén, amelyet követően az Esztergomi Keresztény Múzeum restaurátorai küldtek neki négy-öt vésőt. Első nagyobb vállalkozása egy 38 darabos Betlehem volt a dusnoki katolikus templom részére. Kutatásom idején művészi tevékenysége három lábon állt. Fafaragványai két tematikus csoportba tartoztak. Egyik a kereszténység képzetköréhez kapcsolódott (Krisztus-fejek, feszületek, remete- és Mária-szobrok), a másik népeleti jeleneteket (munkát végző parasztok, anya gyermekével, pipázó öreg) örökített meg. A fafaragás mellett dísztányérokat is festett, valamint a faluban már elfeledett régi mesterség tudatos felelevenítésének szándékával szőni is elkezdett. A fafaragás és a szövés mellett másodlagos szerepet töltött be Frank Nándor munkásságában a tányérfestés, aminek termékei azonban szervesen kapcsolódnak a szobrok és szöttesek segítségével megjelenített identitástartalmakhoz. A Dusnokhoz közeli Kalocsa motívumkészletével díszített tányérok mellett a Frankék lakókonyhájában felfüggesztett darabok között a festett porcelán emléktányérok alkottak jelentősebb csoportot. Ezeken a felirattal is ellátott tányérokon Frank Nándor Dusnok és környéke nevezetességeit örököltette meg, így a falu templomát, a falu határában álló keresztet, a falu távlati képét és a terepmunka idejére már elbontott egykori szélalmok egyikét. Orvar Löfgren hívta fel a figyelmet arra, a nemzettudat, a nemzeti és helyi identitás kialakításában milyen nagy a jelentősége a nemzeti tájnak, illetve a nemzeti táj fő jellemvonásai megalkotásának.²⁶

26 Orvar Löfgren: A nemzeti kultúra problémái svéd és magyar példákön szemlélve. *Janus* 1989. 1 (6). 13–28.

Frank Nándor szöttesei már közvetlenebbül kapcsolódnak a kopjafa emlékműhöz. Az 1980-as évek eleje óta, amikor belépett a Pécsi Háziipari Szövetkezetbe, rendszeresen – alkalmanként rendelésre is – szőtt a Pécsi Háziipari Szövetkezet által küldött alapanyagból. Elmondása szerint szötteseihez horvát és székely motívumokat használt fel, de készített külön székely, horvát, kalocsai, illetve sárközi darabokat is. Amikor a mintaelhelyezés szabályszerűségei felől érdeklődtem, a következő választ kaptam: „A belső érzések szerint állítom össze a mintát. De meg kell lennie a horvát jellegének.” A műhelyében megtekintett darabokon kis cédula lógott az alábbi felirattal: Zsúrizta a Népi Iparművészeti Tanács. „Csak olyat szövök, ami zsúrizett”, válaszolta Frank Nándor arra a kérdésemre, hogy vajon a nekem megmutatott darabok mindegyike zsúrizott-e.

A települési önkormányzat 1992-ben egy újabb kopjafa elkészítését rendelte meg Frank Nándortól, amelyen Dusnok község múltját, jelenét és jövőjét kívánták megjeleníteni. Frank Nándor megmutatta a papírra rajzolt tervet, amit így kommentált: „Új kopjafát készítek a buszmegállóhoz, az István király térre. A tetején öt torony: galambdúc. Alatta a magyar galamb ott békében él. Alatta Magyarországunk, a koronás címer. Alatta Matity, a helyi mondahős, a török pasa levágott fejével. Bennem székely motívumok élnek. Onnan származom én is.”

Néhány nappal azt követően, hogy döntést hoztak a világháborús emlékmű létesítéséről, az önkormányzat 1991 júniusában egyik reggel két munkást küldött ki, hogy bontsák le a második világháború szovjet katonái tiszteletére központi pártutasításra létrehozott emlékművet. Az egyszerű, vakolt téglaoszlopot a buszmegálló melletti kicsi parkban már jó ideje elburjánzott növényzet takarta el a helyi tekintetek elől, felszámolása szinte észrevétlen maradt. Az egyszerű epizód szimbolikus jelentőségűnek is tekinthető: ahogyan a vakolt téglaoszlopot szétszedték és elszállították, úgy igyekeztek kitörölni az elmúlt negyven évet a helyi történelemből és emlékezetből.

Miközben készült a kopjafa, az önkormányzat egyéb előkészületeket is tett. A helyi zsidó közösség tagjai közül senki nem tért vissza a második világháború után. Egykori létüket csak a zsidó temető sírkövei jelezték, amelyek a mai temető egyik sarkában helyezkedtek el, egy zöld sövény mögött. Az új dusnoki vezetés fontos feladatának érezte, hogy „megoldja a zsidó temető problémáját”, amely ekkor sok más magyarországi vidéki zsidó temetőhöz hasonlóan elhagyatott és gondozatlan volt. Ezért néhány sírkövet elmozdítottak, felcsiszoltattak és újrafestették rajtuk a feliratot, majd áthelyezték őket a temető bejáráshoz közeli, reprezentatív előterébe, ahová a kopjafa-emlékművet is felállítani tervezték.²⁷ Egy rabbit is meghívtak az avatási ünnepségre, aki péntek lévén nem tudott részt venni. A hősök tiszteletére emelt kopjafát az egész falu jelentében a kalocsai érsek ünnepélyes szentmise közepette avatta

27 Amikor elmeséltem neki ezt az epizódot, néhai atyai barátom, Moshe Moskovits, a zsidó vallási ügyek avatott ismerője elsápadva kapott a fejéhez: „Elmozdítani, átfesteni, na, éppen ez az, amit sohasem szabad csinálni!”

fel 1991. november 2-án. Egyúttal megáldotta a helyreállított, felcsiszolt és újragravírozott, és a temető reprezentatív előterébe helyezett zsidó sírköveket, valamint be-szentelte az egész temetőt. Ahogyan a közösség újonnan megválasztott helyi vezetői az ellenőrzésük alá vonták a falu háború előtti zsidó közösségéről való emlékezést, szimbolikusan kapcsolatot hoztak létre a világháború és a kommunizmus előtti időszak valamint a jelen pillanat között, amelyben évtizedek kommunista uralma után végre egy demokratikusan megválasztott helyi testület kezébe került a falu vezetése.

Az eseményről a helyi kábeltévé stúdiósai videofelvételt készítettek, ezt 1991 karácsonya táján két alkalommal játszották le a helyi hálózatban. Az avatásról rövid újságcikk jelent meg a Kalocsai Néplapban és két terjedelmesebb cikk a Dusnoki Híradóban. A faluban így még azoknak is lehetősége nyílt tájékozódni arról, mi történt, akik nem voltak személyesen jelen.

1991. november 2-án a helyi temető zsúfolásig megtelt látogatókkal.²⁸ Általános törekvés volt, hogy minden háztartásból legyen ott valaki. A ravatalozó bejáratánál, éppen szemben a fa háborús emlékoszloppal, a felújított zsidó sírkövekkel és az új keresztúttal egy ideiglenes oltárt állítottak fel. A kalocsai érsek és fiatal kísérfője együtt celebrálták a misét a két helyi katolikus pappal. A ceremónia elején a helyi katolikus közösség világi vezetője formálisan is felkérte a püspököt, áldja meg az új világháborús emlékművet és az egész temetőt. Prédikációjában a püspök kiemelte, hogy a II. világháború dusnoki hősi halottainak nevei tiltott szavak voltak kommunizmus évtizedeiben és sokukat sohasem temették el tisztességesen. Elmondta, hogy ha hűek akarnak lenni a történelemhez, ezeket a neveket ki kell mondani. Párhuzamot vont emellett egy közösség emberi kvalitásai és temetője állapota között. A mise folyamatát egyetlen mozzanat törte meg csupán: közvetlenül a prédikáció után a polgármester röviden arról szólt, hogy a helyi emlékezet szerint az egykori dusnoki zsidó közösség milyen harmonikusan és szervesen illeszkedett a falu egészének közösségébe.

Az új emlékmű megáldása közvetlenül a mise után következett. A püspök vezetésével az összegyűlt tömeg először átsétált a felújított zsidó sírkövekhez, ahol a püspök Dávid egyik zoltárát mondta el, miközben segítője a füstölőt használta. Majd az új faragott fa emlékmű, a kopjafa köré gyűltek, amely mellé jobbról és balról egy-egy másfél méter magas téglafalat húztak, rajtuk egy-egy márványtábla, amelyeken a világháborúk helyi áldozatainak nevei szerepelnek. A püspök itt Lukács evangéliumából azt a részt olvasta fel, amikor Jézus és Márta a halott Lázárról beszélgetnek, majd szentelt vízzel hintette meg az emlékmű együttest valamint a résztvevőket. A minisztránsok égő gyertyákkal helyeztek a földre a kopjafa előtt és körülötte. A polgármester ebben a pillanatban vette át a szót és arról beszélt, hogy számított arra, hogy

28 A II. világháborús emlékmű avatásán nem voltam személyesen jelen. Azonban ez az esemény irányította a figyelmemet a falura. Az esemény rekonstrukcióját a helyi kábeltévé stúdiósai által készített film alapján végeztem, ezúton is köszönet nekik a kópiáért.

a helyi közösség ilyen nagyon támogatja majd a világháborús emlékmű létrehozását, hiszen eddig mély nyilvános csönd vette körül azon dusnokiak emlékét, akik nem tértek vissza a világháborúból. Az eltűnt rokonokról csak a legszűkebb családi körben esett szó. Azokban az évtizedekben, amikor kötelezően kellett koszorúzni a szovjet emlékművet április 4-én és november 7-én, senki sem tisztelgett ezeknek a hősöknek az emléke előtt. Minthogy a vesztes oldalon álltak, beszélni sem volt tanácsos róluk. Néhány édesanya titokban gyújtott gyertyát a temetőben karácsonykor vagy Mindenszentek napján. A polgármester azzal fejezte be, hogy az emlékművel meg kívánták teremteni a gyertyagyújtás helyét és az emlékezés lehetőségét. Ez után a mondat után néhány idős asszony könnyekben és zokogásban tört ki.

Victor Turner *communitas*nak nevezi azt a típusú társadalmi anti-struktúrát, amely időleges köteléket hoz létre emberek között. Ez az átmeneti egység független a formális társadalmi kapcsolatok pozitív struktúráitól. A *communitas* emberek gyakorlatilag struktúrátlan közössége, amely átmenetileg egyenrangú tagokból tevődik össze és általában a liminalitás vagy krízis állapotaiban valósul meg. Megvalósulása pillanatában megerősíti egy közösség tagjainak feltétlen egységét függetlenül az emberek közti egyébként fennálló alá- és fölérendeltségi viszonyoktól vagy érdekkellentétektől.²⁹

Az esemény lezárásaként a polgármester megköszönte minden közreműködő segítségét, és külön kiemelte a kopjafát megalkotó helyi naiv művész erőfeszítéseit. Egy fiatalember elszavalta a Szózatot, a kalocsai érsek átvezette az egybegyűlteket az új keresztúthoz és megáldotta azt. Ettől a pillanattól kezdve egyházi temetési énekeket énekeltek a kopjafa körül szoros gyűrűben egybegyűltek, míg a jelenlévők nagyobb része a temetőben szétszóródva családtagok sírját kereste fel.

Írásom két folyamatba próbált betekintést adni. Egyfelől azt elemezte, milyen szerepet töltött be a néprajztudomány abban, hogy a kopjafák erős nemzeti szimbólumokká váltak. Láthattuk, hogy a néprajzi gondolkodás egy ága számára a kopjafák őstörténeti ígéretekkel kecsegtettek. Aurájuk székely eleme igen erőteljes, ez a dusnoki kopjafa konstrukciójában is központi jelentőségű volt. A kopjafák protestáns eredete a magyar reformátusság függetlenségi küzdelmein keresztül sikeres antikommunista rendszerváltó szimbólumokká is tette őket. Székelyföld és Erdély Trianont követő elvesztése kitágította a kopjafák jelentéskörét, és erős érzelmi töltettel ruházta fel őket Magyarországon is. E tanulmány másfelől bemutatta, hogy a magyar közelmúlt egy konkrét kisebbségi társadalmi kontextusában a részben a néprajztudomány által is jelentésekkel felruházott, megkonstruált tárgytypus miként vált társadalmi és politikai folyamatok szimbolikus kiegészítőjévé. Láthattuk, hogy a kopjafa történetileg kialakult és mozgó határvonalú jelentéstartománya és a helyi ideológiát

29 Vö.: Victor Turner: *A rituális folyamat*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 145–154.

konstruáló szereplők törekvései kedvezően találkoztak össze Dusnokon. A dusnoki kopjafa állításának ténye, az azt kifaragó művész, valamint az ideológiát kidolgozó új polgármester által az emlékműbe vetített értékek és mindaz, amit ezeken keresztül a lokális közösség nevében és annak számára kifejezett, abba az irányba hatottak, hogy az új rend régi birtokosait új pozícióikban szimbolikusan is megerősítsék, és a megerősítést új jelentésekkel felruházva szentesítsék, valamint hogy megalkossák és megerősítsék a kisebbségi közösség nemzetállamhoz fűződő viszonyát.

EVA KOWALSKÁ¹

Cirill és Metód mint nemzeti szentek a szlovák nacionalizmus politikai propagandájában

A 18–19. század fordulóján megjelenő szlovák nemzeti mozgalom tagjai kezdettől fogva ugyanazt az eszköztárt használták fel a nemzeti közösségen belül a közéletben való részvételt illető, fokozatosan megformálódó igények legitimálására, mint más nemzeti mozgalmak képviselői.² Ebből következően a múlt megkonstruálása, amelyet a nemzeti emlékezet megteremtésének részeként értelmezhetünk, az egyik alapvető elemévé vált a születőben levő nemzet identitásképzésének.³ Ugyanakkor a szlovákok esetében nem volt egyszerű feladat a nemzeti hősök panteonját általánosan elfogadott hősökkel megtölteni, mivel a lutheránus és a katolikus kulturális elit szögesen ellentétes értékek alapján ítélte meg az egyes személyiségek szerepét. Ez az ambivalens viszony a szentekhez való viszonyban is megmutatkozott, akik egyébként hagyományosan a legeklektánsabb módon testesítik meg az adott földrajzi területet és etnikumot. A szlovákok esetében két szent, Konstantin/Cirill és Metód viszonylag kései, immár tudományos diskurzuson alapuló recepciójáról van szó.

-
- 1 Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet (Pozsony). Eredeti szöveg: Эва Ковальская: Традиция национальных святых Кирилла и Мефодия: возникновение и использование в политической пропаганде словацкого национализма. *Славяноведение* 2013. № 2. 68–78. Oroszból fordította Fedinec Csilla.
 - 2 Eva Kowalská: Kyrill und Method. Ihre Tradition in Politik und Geisteswelt der Slowaken. In: Stefan Samerski (Hrsg.): *Die Renaissance der Nationalpatronen. Erinnerungskulturen in Ostmitteleuropa im 20./21. Jahrhundert*. Köln – Weimar – Wien, 2007. 116–127.
 - 3 Joachim Bahlcke – Arno Strohmeier (Hrsg.): *Die Konstruktion der Vergangenheit: Geschichtsdenken, Traditionsbildung und Selbstdarstellung im frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa*. Duncker & Humblot, Berlin, 2002; Gabriela Kilianová – Eva Kowalská – Eva Krekovičová (eds.): *My a tí druhí v modernej spoločnosti. Konštrukcie a transformácie kolektívnych identít*. VEDA, Bratislava, 2009. 26–37.

Noha kezdetben egyáltalán nem mutatkozott egyértelműnek a szlovákokhoz való viszonyuk, fokozatosan nemzeti jelképekké alakultak át, és ma is meghatározó szerepet játszanak a nemzetről alkotott képzetek szimbolikus terében.

A hagyomány kialakulása

Ez a folyamat viszonylag gyorsan lezajlott, s mindkét szent a szlovák *lieus de mémoire* meghatározó részévé vált. Annak ellenére van ez így, hogy bár a szlovákok a két szent tevékenysége egyenes ági „örököseinek” tartják magukat, ám ez igazából egy művi állítás. A bizánci térítők meghívása a 9. század első felében a történészek által Nagy-Moráviának nevezett területre valójában nem a vallással, hanem sokkal inkább a politikával összefüggő döntés volt. A morva fejedelmek (akik a mai Szlovákia nagyobb részét uralták) arra törekedtek, hogy megszabaduljanak a frank királyoktól és a frank egyház befolyásától, és a két térítő missziójának tulajdonképpen ezt a célt kellett legitimálnia.⁴ Ugyanakkor Szent Cirill és Szent Metód tevékenysége ezen a vidéken ahhoz túl rövid időkeretet ölelt fel, hogysem szilárd hagyományt alapozott volna meg és erjedést indított volna el a latin kulturális és civilizációs térrel addig fennálló kapcsolatban.⁵ Az apologetikus beállítottságú egyházi historiográfia ennek pont az ellenkezőjét állítja, miközben jellemző módon az állítás alátámasztására nem hivatkoznak szaktudományos munkákra.⁶ Ezeket az állításokat cáfolják a legújabb régészeti leletek is, amelyek határozott keresztény jelenlétről tanúskodnak 863-at megelőzően is.⁷ A 10. század elején a magyar állam létrejöttével az elit hatalmi helyzetében végbemenő gyökeres változás paradigmaváltást eredményezett: a két szent emlékezete és kultusza már nem töltött be legitimáló szerepet. Immár az új uralkodói dinasztiaival és az új államalakulattal kapcsolatban álló új védőszentek töltötték be a szimbolikus területvédő szerepet. Kétségtelenül ebben az is szerepet játszott, hogy az új hatalmi elit számára, bár megtehetette volna, hogy együttműködik az előző hatalommal, a letűnő állammal összefüggő hagyományok és jelképek nem voltak megfelelőek. Bár a magyar uralkodó elit kiegyensúlyozott viszonyokra törekedett, nem igényelte hatalma Bizánc általi legitimálását, és ezzel összefüggésben Cirill és Metód missziója feledésre volt ítélve. Ezzel összefüggésben a magyar királyság

4 Heinz Miklas: Zur Orientierung der Mission von Methodios und Kyrillos. In: Evangelos Konstantinou (Hrsg.): *Methodios und Kyrillos in ihre Europäische Dimension*. Frankfurt/Main – Berlin, 2005. 53–71.

5 Alexander Avenarius: The Basic Problems of Slovak History and Historiography. In: Elena Manová (ed.): *A Concise History of Slovakia*. Historický ústav SAV, Bratislava, 2000. 307–314.

6 Ján Chryzostom Korec: *Cirkev v dejinách Slovenska*. Lúč, Bratislava, 1994.

7 Karol Pieta – Alexander Ruttkay – Matej Ruttkay (eds.): *Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho kniežatstva*. Archeologický ústav SAV, Nitra, 2007.

területén működő bizánci rítusú kolostoroknak nem lehet ugyanazt a jelentőséget és funkciót tulajdonítani, mint amit például bolgár és szerb közegben betöltöttek: Magyarország területén keleti szertartású kolostorok működése csak a szláv lakosságú déli területeken bizonyított, illetve alapításuk kizárólag a magyar uralkodók politikai ambícióival volt összefüggésben.⁸ Cirill és Metód tisztelete ebben az időben nem volt élő hagyomány annak a nyitrai püspökségnek a területén sem, amelyik nagy valószínűséggel Nagy-Morávia egyházszervezetének alapjain keletkezett. A kultusz csak a mai Szlovákia területén kívül maradt meg, a helyi közegben megőrzött liturgikus szövegekben előforduló szórványos említések (mint például a Pozsonyban őrzött kódex) nem bizonyítják a kultusz továbbélését, és még kevésbé a lakosság szélesebb körére gyakorolt befolyását.

A felsorolt tények így módon semmiképp nem adnak választ arra a kérdésre, hogy a két szent vajon miért vált a történelmi tudat talán legjelentősebb oszlopává azok számára, akik a 18–19. század fordulóján a szlovák nemzeti eszmét megalapozták. Ennél is nehezebb válaszolni arra a kérdésre, hogy a két szent kultusza vajon miért olyan alapvető még ma is, hogy bekerült a szlovák alkotmány preambulumaiba is.⁹ Ennek során a múlt megkonstruálása ellentmondásos és bonyolult úton haladt.¹⁰ Noha a szentek kultusza elsősorban katolikus hagyomány, Cirill és Metód bekapcsolása a történelmi emlékezet alakításának folyamatába mégis mindenképp a nem katolikus (lutheránus) kulturális közeg érdeme. Ennek a paradoxonnak a magyarázatát azok a körülmények adják, ahogy a kultusz feléled és funkcionál, illetve diszfunkcionál a középkorban és kora újkorban: noha mindkét szent kanonizálva lett már a középkor folyamán és emlékezetük a liturgikus szövegekbe is beépült, kultuszuk nem kapcsolódott közvetlenül a „szlovák” területekhez és nem szólt a hívek széles rétegeihez. Néhány csehországi kolostorban voltak elfogadottak; szórványosan említik őket az egyes kódexekben és missilis levelekben (például az 1400 utánra datált pozsonyiban). Ez is azt bizonyítja, hogy egy szűk egyházi elitréteg számára voltak ismertek.

Magyarország (azon belül a szlovákok, mint önálló etnikum) egyházi életében alapvető vonás, hogy a kultusz nem jelent meg a helyi nyelveken keletkezett, azaz a szélesebb közönségnek szánt szövegekben, így nem volt benne például az énekeskönyvekben és az imádságoskönyvekben. Egész a 18. századig az egyház védőszenkjei között van a helyük, nincs ismeretünk arról, hogy oltárt szenteltek volna

8 Ján Steinhübel: Velkomoravská tradícia v česko-slovenskom kontexte. *Kultúrny život* 1991. T. 25. № 31. 7.

9 „Mi, a szlovák nemzet, emlékezve elődeink politikai és kulturális örökségére és a nemzeti létért és saját államiságunkért folytatott harcok több évszázados tapasztalataira, Cirill és Metód szellemi öröksége és Nagy-Morávia történelmi hagyatéka értelmében...” <http://www.vlada.gov.sk/8576/ustava-slovenskej-republiky.php?menu=1280> (2011-06-05)

10 Norbert Kersken: Entwicklungslinien der Geschichtsschreibung Ostmitteleuropas in der Frühen Neuzeit. In: *Die Konstruktion der Vergangenheit...* (2002) i. m. 18–53.

nekik, misével adóztak volna nekik és ily módon őrizték volna a két szent kultuszát. Ugyanakkor a barokk katolikus vallásosság „felfedezte” a helyi védőszentek jelentőségét. Képviselniük és védelmezniük kellett egy meghatározott régiót és annak a katolikus egyháznak a kebelébe kellett „terelni” a híveket, amelyik ugyan folyamatosan hirdette univerzális voltát, ám a védőszentek tiszteletének kifejezetten regionális jellege volt.¹¹ A cseh koronához¹² tartozó Morvaország¹³ területén¹⁴ Cirill és Metód már a 14. század közepétől ilyen regionális védőszent volt. Az olmtüzi püspökök cél tudatosan igyekeztek fenntartani a két szent kultuszát. Ennek megnyilvánulásait figyelemmel kísérhetjük a kódexekben, az egyházi kalendáriumokban,¹⁵ később pedig „tárgyasult” formában emlékműveken és monumentális domborművek formájában is az olmtüzi barokk legszentebb háromság oszlopon. Éppen ezért, amikor Szöllösi Benedek magyar jezsuita szerzetes (1609–1656) katolikus énekeskönyvhöz írt előszavában (*Cantus Catholici*, 1655) lelkesen emlegette Cirill és Metód tevékenységét, kihangsúlyozta annak jelentőségét a szlávok, konkrétan a szlovákok szempontjából, nem talált lelkes fogadtatásra, ezért az énekeskönyv következő kiadásából már kihagyta ezt a bevezetőt. A cseh forrásokon alapuló, az énekek nyelvétől eltérően latinul íródott bevezető latin nyelvűsége nem az egyetlen oka volt annak, hogy a szöveg nem került be az újabb kiadásba, hiszen az végtére is a latinul tudó elitnek volt első sorban címezve.

A két szenttel kapcsolatos helyzetet mindenekelőtt az bonyolította, hogy a művelt vagy egyáltalán írástudó emberek elsősorban a nemesség soraiból kerültek kik, akik identitásukat mindenekelőtt a „hazai”, az államterülettel közvetlen összefüggésbe hozható szentek kultuszára építették. Elsősorban kell gondolnunk a már a középkorban kanonizált, az uralkodó családból kikerült szentekre (Szent István, Szent Imre, Szent László) és Szűz Máriára, Magyarország védőszentjére. Más szentek „betolakodása” ebbe a sorba, ráadásul olyanoké, akik egy területileg különálló régiót (kétségtelenül ilyen volt a cseh királyság) képviseltek, és még ráadásul a birodalom kereteiből is kiléptek (a szláv közösség egészét képviselték¹⁶) jelentős szerepet tölthetett volna be. Ráadásul ekkoriban még nem volt minden kétséget kizáróan tudott,

11 Hans-Jürgen Becker: Heilige Landes-patrone. Entstehung und Funktion einer kirchenrechtlichen Institution in der Neuzeit. In: *Die Konstruktion der Vergangenheit...* (2002) i. m. 27–40

12 Saját cseh szent maradt továbbra is Szent Vazul.

13 Cirill és Metód kultuszát közvetlenül az uralkodók tartották fenn: IV. Károlynak a prágai és az olmtüzi püspökségekkel kapcsolatban hozott rendeletei (1347), a Habsburgok minden valószínűség szerint tudatosan támaszkodtak: a 18. század folyamán Bécsben a császári családi Szent Mihály templom köré szerveződött a Szent Cirill és Szent Metód Morva Testvériség.

14 Stefan Samerski: Wenzel. Altes und neues Staatssymbol der Böhmischer Länder. In: *Die Konstruktion der Vergangenheit...* (2002) i. m. 97–115.

15 Bohumil Zlámal: Slovanští apoštolové svatí Konstantin-Cyryl a Metoděj. In: *Bohemia sancta. Životopisy českých světců a přátel božích*. Česká katolická charita, Praha, 1989. 24–25.

16 Szent Cirill és Szent Metód fontos szerepet tölthettek be a barokk kori szláv tudat alakításában,

mely területre is terjedt ki közvetlenül Cirill és Metód tevékenysége: Nagy-Morávia határaitól a szakemberek ma is tudományos vitákat folytatnak, a vonatkozó források kiadása pedig éppen csak elkezdődött. A liturgia megújításának kísérlete szláv nyelven, a Cirill és Metód által gyakorolt elvekre hivatkozva, a tridenti zsinat időszakában merült fel, de nem Magyarországgal, hanem Horvátország és Dalmácia egyházával összefüggésben.¹⁷ Magyar közegben nem számíthattak túl nagy népszerűsége a külföldi, vagy nem valamely jól körülhatárolható területhez¹⁸ köthető szentek, és kultuszuk meghonosítása rendkívül nehéz feladat volt. Mindenekelőtt arra kell gondolnunk, hogy Szöllősi figyelembe vette a keleti szertartásúakkal nem sokkal azelőtt megkötött uniót, így Cirill és Metód öröksége annak a liturgiának az elfogadását volt hivatott jelképezni, amelyik abból indult ki, hogy a Cirill–Metód-örökség egyenjogú a latinnal. Ebből következően az immár görög katolikus tömegek azonosíthatták magukat az új egyházi irányzattal. Ám az énekeskönyv másodszori kiadásakor (18. század eleje) ez az aspektus már nem volt fontos: az unió már rég valósággá vált. Szöllősi indokainak fenti értelmezését alátámasztja egy évszázaddal későbbi rendelet is, amivel IV. Pius pápa hivatalos ünneppé tette Cirill és Metód napját (március 14-ét) a Habsburg monarchia összes országában, amit Mária Terézia öt évvel azután, hogy a jelentős görög katolikus lakossággal bíró Galíciát birodalmához csatolták, 1777-ben valóra is váltott. Ennek ellenére szlovák katolikus körökben nem lett nagyobb az érdeklődés a kultusz iránt. A hatása csak a későbbi homiletikában mutatkozott meg, amelyet a nemzeti ideológia megteremtésében is felhasználtak.¹⁹

Ugyanakkor nem kevésbé tartom fontosnak azt, hogy a két szent munkái, melyeket dicsőíteni és tisztelni kellett, „intellektuális jellegűek” voltak. A barokk vallásosság kontextusában fontos szerepe volt annak, ha a szent mozgósítani tudta a tömegeket az által, hogy egy régió jelképévé és védelmezőjévé vált, vagy olyan katolikus gyakorlatok révén, mint például a gyónás (Nepomuki Szent János esetében). A mártíromság csak növelte egy szent vonzerejét. Ugyanakkor mindez nem vonatkozott Szent Cirillre és Szent Metódra: a konstituált kulturális tényezők (a szláv ábécé összeállítása, a vallásos szövegek lefordítása), ami a barokk szlavizmus keretei között a szláv identitás egyik forrásává vált,²⁰ nem tudott konkurálni a „hazai” szentek

minden szláv etnikum kultúrkörei által általánosan elfogadott módon. Rudo Brtáň: *Barokový slavizmus. Porovnávacia štúdia z dejín slovanskej slovesnosti*. Liptovský Sv. Mikuláš, 1939.

17 Thomson F. J.: *The Legacy of SS. Cyril and Methodius in the Counter-Reformation*. In: *Methodios und Kyrillos...* (2005) i. m. 85–246.

18 Cirill és Metód hivatalos elismerése a morva terület védőszentjeinek alapot szolgáltatott a Szent Cirill és Szent Metód Morva Testvériség létrehozására a bécsi Szent Mihály templom mellett a 18. század végén. Vö. 12. ljl.

19 Juraj Fándly: *Concio historico-panegyrica de sanctis Slavorum apostolis Cyrillo et Methodio*. In: Juraj Fándly: *Príhodné a Swátečné kázne*. Druhí zwazek. Trnava, 1796; Juraj Fándly: *Výber z diela*. (Vyd. J. Tibenský.) Bratislava, 1954. 354.

20 Brtáň (1939) i. m. 39–46.

kínálta lehetőséggel, hogy tudniillik védelmezték az országterületet az ellenségtől. Ugyanilyen fontos volt, hogy nem váltak a részévé annak a vallásosságnak, amelyet aktívan terjesztett az uralkodó Habsburg dinasztia.²¹

Cirill és Metód kultuszának „felfedezése” és különösen annak gyakorlása összefüggött azzal, hogy aktivizálják azt a mozgósító erőt, amelyik épp azokra volt képes hatni, akiket a megszületőben levő nemzeti mozgalom propagandája megcélzott, s ez a réteg nem más, mint elsősorban – bármennyire is furcsának tűnik – a lutheránus szlovák intelligencia. Az utóbbiak számára a szentek a történelmi kulturális hagyomány jelképei voltak, amelyek segítettek az adott felekezeti közösség helyének kijelölését egy távolabbi múltban, mint ahogy azt a reformáció felkínálta. Ezenkívül ezek a szentek azt az egyházat jelképezték, amelyet nem hasított szét a skizma, s amelyhez a jelenben is besorolhatta magát, aki akarta. Ily módon azon egyházi közösség létének legitimálását kínálták fel, amelyik a rekatolizáció nyomása alatt folyamatosan megkérdőjeleződött. A szláv istentiszteleti nyelv alapvető jelentőségét hangsúlyozta a lutheránusok leggyakoribb könyvének, az énekeskönyvnek 1717-es új kiadásához írt előszavában Daniel Krman (1663–1740).²² Bél Mátyás (1684–1749) a tudományos tekintélynek örvendő lutheránus teológus, polihisztor és Magyarország nagy díszé (magnum decus Hungariae) és követői²³ munkáinak segítségével a lutheránusok egyszer s mindenkorra csatlakoztak ahhoz a hagyományhoz, amelyet történelmi munkáikkal segítettek megkonstruálni. Ezzel együtt megeremtődött a lehetőség a katolikus értelmiséggel való közeledésre, amire a felekezeti korlátokat átlépő nemzeti ideológiát alapozni lehetett.

A szentek „új élete” a nemzeti hősök panteonjában

A két szentnek a „nemzeti szentek” és szimbólumok panteonjába való beemelése a 19. században emelkedett csúcspontjára. Eközben immár mindkét nagy felekezet nem csupán úgy fogadta el őket, mint az összes szláv, hanem specifikusan a szlovákok kulturális hagyományának megalapozóit. Általuk sikerült feloldani a nemzeti hősök különböző felekezetekhez tartozásában rejlő elsődleges problémákat is: a szlovák területekhez kapcsolódó többi szenttel ellentétben Cirill és Metód nem volt kizárólagosan katolikus „színezetű”. Ráadásul azonosulni tudott velük az szlovákok

21 Anna Coreth: *Pietas Austriaca. Österreichische Frömmigkeit im Barock*. Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 1982.

22 Timotea Vráblová: Charakter Krmanovho Predhovoru ku Klejchovmu kancionálu. In: Gizela Gáfriková a kol.: *Pannonia docta – učená Panónia. Z prehistórie uhorsko-slovenskej literárnej historiografie*. VEDA, Bratislava, 2003. 117–139.

23 Közéjük tartozott többek között Benczur József, a késmárki liceum megreformálója, a pozsonyi gimnázium igazgatója.

által lakott összes terület, amelynek határai ebben az időszakban kezdtek határozottabban körvonalazódni.²⁴ Kulturális missziójuk, amelyik minden szláv területet felölelt, mégis „lokális” mobilizáló hatást tudott kifejteni: részévé vált a kulturális nacionalizmusnak, amelyik a múlt felé fordult, s ezzel egyidejűleg jelképezte a magyar nacionalizmus fölötti felsőbbrendűséget az akkori időbeli és területi metszetben.²⁵ A hagyományos és általánosan elfogadott védőszent, az államalapító Szent István a magyar nacionalizmus kibontakozásával párhuzamosan szintén kezdte elveszíteni az etnikai toleranciát mint jellegzetességet, amit a 18. századi felvilágosodás szerzői még neki tulajdonítottak.²⁶ Mindinkább annak az államnak jelképévé vált, amelyik korlátozó magyarosító intézkedéseket foganatosított a nem magyar etnikumokkal szemben. A szlovák kulturális nacionalizmusnak, amit többek között Cirill és Metód képviselt, azonban volt egy elvi hiányossága: egy ideálisnak feltételezett múltba révedt, amely éles ellentétben állt a jelennel, amikor a kialakuló nemzeti közösség nem rendelkezett saját kulturális vagy egyéb intézményrendszerrel, nem volt még egységes irodalmi nyelve sem, és megosztott volt a hangsúlyos történelmi hagyományok mentén (az eltérő történelmi tapasztalatokból eredően). Másrészt éppen a nyilvánosság elé lépő értelmiségiek rendelkeztek mozgósító képességgel: követeléseik lényege az utánpótlásban rejtett, amely a „kultúrnemzeti” koncepciót hivatott megerősíteni a szlovákok nemzeti mozgalmán belül. Az adott időszakban ennek a kultusznak a politikai tartalma is felismerhető, többek között azokban a színvonalas szépirodalmi alkotásokban, amelyek ezt képviselték. Ezekben a művekben a két szentet úgy ábrázolták, mint a nagy-morva uralkodók támogatóit, akiket abbéli törekvéseikben támogattak, hogy hegemoniára tegyenek szert a pannon térségben. Ugyanakkor „politikai tevékenységük” Nagy-Morávia területére korlátozódott, noha a szentek kulturális missziója mindvégig hangsúlyozottan célozta meg a szlávok egészét. Az akkori implikációknak a pánszlávizmus alakjában, amit valós fenyegetésként fogtak fel, több mint komoly politikai következményei voltak: a magyar politikusok nem mélyedtek el Cirill és Metód „tevékenységének” különböző szintjeiben, hanem pánszlávizmusukat az állam egységét veszélyeztető komoly fenyegetésnek tekintették, függetlenül attól, hogy megtörtént-e annak ausztrószlávizmusként, vagy pedig olyan mozgalomként való kinyilvánítása, melyet Oroszországból irányítottak.

24 A szlovák lakta területeknek Magyarország területétől való „elkülönítéséről” van szó, ami az 1848–1861 közötti politikai programoknak a szlovák nemzeti terület meghatározására vonatkozó részeiben csúcsosodott ki.

25 A szlovákok történetének szintéziséről van szó, amely egyfajta vitairat volt a magyar (hivatalos állami) történelemkoncepcióval szemben. Georgii Papának: *Compendiata historia gentis Slavae. De regno regibusque Slavorum*. Tyrnaviae, 1793.

26 Juliane Brandt: Stephan der Heilige. Eine Rockoper und ihre Lesearten. In: *Die Renaissance der Nationalpatronen...* (2007) i. m. 129–137; Mária Vyvíjalová: Anton Bernolák a osvietenstvo. *Historický časopis* Vol. 28. 1980. 77.

A valós politikai életben a történelmileg kicifrázott argumentumoknak vajmi kevés jelentősége volt: Magyarországon (vagy a magyar nemzeti mozgalom keretében) a közélet politizálódása „normális” úton valósult meg – a helyet követelte magának a hatalom egyes ágazataiban, ebben a küzdelemben a maga oldalára kívánta állítani a közvéleményt, valamint politikai pártok alapításáért küzdött. Ám a szlovákok nemzeti mozgalmának politizálódása nem érte el ezt a szintet. A magyar politikusok többek között emiatt nem vették komolyan azt a programot,²⁷ amelyik csak a hagyományon vagy a történelmi funkción alapult. Ennek ellenére fontos volt, hogy a két szent felekezetek feletti értelmezése hozzájárult a szlovák mozgalom felekezeti elkülönülő csoportjainak egyesítéséhez. A katolikus és – a 19. század közepén a nemzeti mozgalom vezetője, Eudovít Štúr körül tömörülő – lutheránus értelmiség az 1830–40-es években a szenteket „szlovák apostollokká” nyilvánította. A misszió preferált kulturális jelentősége a későbbiekben megteremtette az egységes platformot ahhoz, hogy a katolikus és a lutheránus klérus közösen készítse elő Nagy-Moráviába érkezésük ezredik évfordulóját méltató ünneppsorozatot (1863). Ezt a szempontot kiemelték az erre az alkalomra szóló, a teológiai oktatási intézmények hallgatóinak szánt prédikációkban és igehirdetéseken is.²⁸

Ennek a konszenzusnak köszönhetően az 1850-es évektől kezdődően Cirillt és Metódot egyre gyakrabban mint nemzeti jelképeket emlegették. Ez hozzájárult gyakoribb szimbolikus jelenlétükhöz a közösségi élet színterein: az ezredik évforduló méltatásával összefüggésben először szenteltek templomokat a tiszteletükre, így például római katolikus templomot 1863-ban Szelce, 1865-ben pedig Donány településen,²⁹ s megjelentek az oltári ábrázolásokon, emlékérmeken, szobrokon. A tárgyak értékesítését reklámkampányok előzték meg.³⁰ Tovább tágitotta azt a kommunikációs teret, amelyben megjelentek, a *Cyrl a Metod* című folyóirat (1850–1870), amelynek első két számát ráadásul egyházi szláv nyelven nyomtatták. A Matica Slovenska, a legjelentősebb 19. századi szlovák kulturális szervezet, saját emblémájába is felvette a portréjukat, mind írásban, mind grafikailag megjelenítette őket az alapító okiraton, valamint a *Letopis Matice slovenskej* című saját folyóirata címlapján. Ám még egy olyan különleges egyházi esemény, mint a zarándoklat is inkább kulturális, mint lelki értékeket hordozott: a két szent még ezen a területen sem került be a mély vallásosság körébe – nem ismertek például hozzájuk intézett imák.

A zarándoklatok során, melyeket az ezeréves évfordulónak szenteltek, a nemze-

27 Az akkori politikai diskurzusban, valamint az 1848-as forradalom során a szlovák politikai programban jelent meg az utalás arra a területre, amelyik egykor a nagy-morva uralkodó („király”) Szvatopluk fennhatósága alá tartozott.

28 Imrich Kružliak: *Cyrlometodský kult u Slovákov – Dlhá cesta k slovenskej cirkevnej provincii*. Vydavateľstvo Michala Vaška, Prešov, 2003. 57.

29 Ján Hudák: *Patrocinia na Slovensku*. SAV, Bratislava, 1984. 113–114.

30 Kružliak (2003) i. m. 59–60.

ti mozgalom a tömegagitáció fázisába lépett, s végre széles tömegeket tudott elérni. Ám a nemzeti mozgalom politizálódása és tömegessé válása következtében Cirill és Metód fokozatosan lekerült a vezető politikai mozgalmak napirendjéről. Ezt a tendenciát jól mutatta már a következő ezeréves jubileum, amely során Cirill halálára emlékeztek (1869). Ennek kapcsán nem sikerült nagy tömegeket megmozgatni (többség között nem szerveztek zárandoklatokat), az évfordulóra csak a sajtó figyelt oda. A szentek visszaszorultak egyes művészeti területekre, mint az irodalom³¹ és a képzőművészet, valamint a katolikus egyház berkeibe. Noha a magyar kormányok magyarosító politikája erre a területre is kiterjedt, számos egyházközség és annak papja a feljebbvaló egyházi felettesek ellenkezése ellenére Cirillnek és Metódnak oltárbrázolásokat, harangokat szenteltek, felállították szobraikat.³² Egy egyházi szervezet által határolt szakrális térből kilépni, vagy a széles nyilvánosság előtt méltatni a két szentet azonban csak Magyarország határain kívül volt lehetséges. A zárandoklatok nem valamely szlovák várost vették célba, ahol annak idején feltehetőleg Cirill és Metód is tevékenykedett (Dévény vagy Nyitra), hanem a morva Velegrádot. Egyidejűleg megkezdődött a kora középkori történelem tanulmányozásának új szakasza a szlovák történészek által, noha azok inkább voltak lelkes amatőrök, mint hivatásos kutatók.

Cirill és Metód kultuszának politikai célú felhasználása a Csehszlovák Köztársaság 1918-as megalakulása után került ismét napirendre. A csehszlovakizmus koncepciója – célja nem csak politikai, hanem etnikai értelemben is az egységes nemzet megteremtése – a hivatalos érvelés szerint történelmi tényeken alapult, melyek sorában az első helyet foglalta el az úgynevezett nagymorva állam. Ezt az államalakulatot úgy interpretálták, mint a csehek és szlovákok nemzeti egységének előképét és megnyilvánulását. A csehszlovakizmus hívei számára Cirill és Metód azért is volt elfogadható, mert a cseh középkori krónikák fontos szerepet tulajdonítottak nekik a nemzeti réteg kereszténységre térítésében, ráadásul emlékezetüket Közép-Európában elsősorban a csehországi szláv kolostorok őrizték. Másrészt a szlovák autonomizmus hívei úgy tekintettek Nagy-Moráviára mint (pre)szlovákok államára, amelynek területe elkülönült a középkori (pre)cseh törzsek által lakott területekről. Cirill és Metód misszióját a magas szintű szlovák nyelvi és kulturális fejlődés bizonyítékának tekintették.³³ Egész sor művészeti alkotást szenteltek a két személyiségnek, újabb hullámban szenteltek nekik templomokat. Az 1920-as években ez még összefüggésben volt az államiság legitimálásának szándékával, egy évtizeddel később azonban a helyzet megváltozott. Az autonómia-mozgalom újbóli fellendülésével a szenteket

31 Pavol Országh Hviezdoslav: *Žalm na tisícročnú pamiatku vierozvestov sv. Cyrila a Metodeja*. S. l. Živena, 1885.

32 Kružliak (2003) i. m. 66.

33 Elisabeth Bakke: *Doomed to Failure? The Czechoslovak Nation Project and the Slovak Autonomist Reaction 1918–1938*. Diss. University of Oslo, 1998. 254–262.

ismét „honosították” és Pribina nyitrai fejedelemnek köszönhetően szorosabban hozzákötötték őket Szlovákia területéhez, mint bármikor korábban. Az indíttatást 1933-ban az első szlovákiai keresztény templom felszentelése 1100. évfordulójának méltatása adta. Noha a források szerint az akkori szertartást a salzburgi püspök celebrálta, a nagy tömegeket megmozgató ünnepség fő motívumává az autonómia-követelés vált, hivatkozással Cirillre és Metódra. A 19. századi ezeréves évfordulóktól ezt az évfordulót alapvetően eltért: elsősorban nem kulturális rendezvények kísérték, hanem tudományos publikációkat jelentettek meg az alkalomból (olyan műveket vagy forrásokat, melyek Szlovákia korai történetének különböző kérdéseivel foglalkoztak). Röviden és képletesen szólva, Nagy-Moráviával és a szoluni³⁴ testvérekkel kezdődött a hivatásos szlovák történetírás.

A nemzeti szentekké nyilvánított Cirill és Metód fokozatosan „szervesült” a közéletbe. A kettős keresztet tartalmazó állami címer is mint a bizánci misszió jelképe vált a történelmi tudat szerves részévé.³⁵ Erős politikai tartalmat hordozott a szentek olyan helyszíneken való megjelenítése, amelyek a szlovákok és a magyarok között a viszály almáját jelentették. Ilyen esetekben a szentek emlékműveinek szakrális funkciójába belevegyült a nemzeti identifikációs és megkülönböztető funkció.³⁶ Ezzel a céllal az 1938-as első bécsi döntést követően Nyitra közelében, a szlovák–magyar határon felállították Cirill és Metód monumentális szoboregyüttesét. Az alkotásnak a határ mindkét oldalán emlékeztetnie kellett a szlovákokat a történelmükre, és jelképeznie kellett a megszállt területekre formált jogot.³⁷ 60 évvel később hasonló jelentőséggel bírtak a szenvedélyes viták arról, hogy a határ menti Komárom (Komárno) melyik közterületén helyezték el a két szent szoboregyüttesét. A kezdeményező a nacionalista Matica Slovenska helyi szervezete volt, amelyik amellett kardoskodott, hogy az emlékművet az épülő Európa-udvar közepére tegyék. Noha a kérdés eldöntése csak a helyi önkormányzatra tartozott, néhány hét elteltével már országszerte foglalkozott vele a média és a közvélemény, és a konfliktus berobbanásával fenyegetett. Az evangélikus parókia garázsából a műalkotást a Matica Slovenska székháza elé, egy forgalmas útkereszteződésben helyezték el, így került „nyilvános városi közterületre”.³⁸ Komárom [vagy Révkomárom, Öreg-Komárom] városát,

34 [Szolun: Szaloniki, Cirill és Metód szülőhelyének szláv neve – FCS]

35 A kettős kereszt rajta volt a magyar címeren is, de más alapon. Silvia Miháliková: „Hej Slováci”. *Symbolische Repräsentation der Slowakei. Osteuropa. Zeitschrift für Gegenwartsfragen des Ostens.* Bd. 53. 2003. Heft 7: Staatssymbolik und Geschichtskultur. 928.

36 Ľubomír Lipták: *Collective Identity and Public Space.* In: Moritz Csáky – Elena Mannová (eds.): *Collective Identities in Central Europe in Modern Times.* Institute of History of the Slovak Academy of Sciences, Bratislava, 1999. 122.

37 Juraj Zajonc: *Prečo je Nitra staroslávne mesto?* In: Eduard Krekovič – Elena Mannová – Eva Krekovičová (eds.): *Mýty naše slovenské.* Academic Electronic Press, Bratislava, 2005. 142.

38 Elena Mannová: *Von Nationalhelden zum Europa-Platz. Inszenierungen des kollektiven Gedächtnisses in Komárno an der slowakisch-ungarischen Grenze.* In: Moritz Csáky – Klaus Zey-

ezt az egykor multietnikus, mára teljesen magyar jellegűvé vált települést a maticások minden bizonyíték nélkül, országos reklámkampány keretében azzá a várossá nyilvánították, ahol a szerzetesek „szlovák területre” léptek. Ezzel másodlagosan azt a célt is szolgálták, hogy hangsúlyozzák annak a városnak a szlovák jellegét, amelyik egyfajta építészeti Legoland felépítésével akarja igazolni „európaiságát.” Komárom ugyanakkor megtestesíti a magyar kisebbség kulturális autonómia-követelését, s ennek következményeként otthont adott az első szlovákiai magyar felsőoktatási intézménynek (Selye János Egyetem³⁹), s úgy tekintenek rá, mint a Szlovák Köztársaságban élő magyarok legfőbb központjára.

Mindkét szent része volt és ma is része a történelmi emlékezetnek, túlterjedve azon a földrajzi területen, ahol tevékenységüket kifejtették, a külföldön élő szlovákok körében is. Körükben a Cirill–Metód-kultusz olyan erőteljesen és olyan gyorsasággal terjedt el, hogy a 19. század végére már egyértelmű identifikációs tényező volt az USA-ba és Kanadába bevándorolt szlovákok körében. Erről tanúskodnak az egyházi, közösségi, oktatási intézmények, sőt a nevüket viselő rendek is (1909-ben alapították a Szent Cirill és Szent Metód Nőtestvér Rendet).⁴⁰ Ahhoz hasonlóan, ahogy egykoron ez a kultusz segítette egyesíteni a magyarországi katolikusokat és lutheránusokat, az amerikai kontinensen a római katolikus és a görög katolikus bevándorlók közös platformját segítette elő. Elsősorban Szent Cirill római sírja vált a szlovák emigráció tagjai számára zarándokhelyé és szellemi központtá. Logikus lépés volt felekezeti szeminárium, könyvkiadó (1955) és önálló Szent Cirill és Szent Metód Intézet létrehozása (1963). Az intézetet 1963. szeptember 15-én, Szűz Mária, Szlovákia védőszentjének napján avatták, azt is hirdetve ugyanakkor, hogy a nemzeti szentek panteonjába a haza egyéb szimbolikus védelmezői is beletartoznak.

1963 Szlovákiában és Csehszlovákia egészében lehetőséget nyitott egy alternatív történelmi kép felvillantására: noha a Cirill–Metód-missziót marxista szemszögből mint olyan eseményt interpretálták, amely hozzájárult a csehszlovák államiság megalapozásához, ugyanakkor elhallgatták a keresztény hittérítő célzatot, annak köszönhetően, hogy ebből az alkalomból számos publikáció keletkezett és pompázatos kiállításokat szerveztek, Szlovákia korai történetével kapcsolatban alapvető fordulat következett be. A régészeti leleteknek, forrásközléseknek⁴¹ és a nagy számban kiadott tudományos munkáknak köszönhetően a társadalom fel volt készítve a Cirillhez és Metódhoz kapcsolódó hagyomány befogadására, noha a szentek érkezésének 1100. évfordulóját viszonylag csendben ünnepelték. Ez a visszafogottság az-

ringer (Hrsg.): *Inszenierungen des kollektiven Gedächtnisses: Eigenbilder, Fremdbilder*. Studien Verlag, Innsbruck, 2002. 110–131.

39 A Szlovák Köztársaság Nemzeti Tanácsa 2003. március 12-én döntött a Selye János Egyetem létesítéséről. Az intézmény 2004 januárjában nyitotta meg kapuit.

40 Kružliak (2003) i. m. 88–91.

41 Peter Ratkoš: *Pramene k dejinám Velkej Moravy*. Bratislava, ¹1963, ²1978.

zal volt magyarázható, hogy a hatalom félt az 1930-as évekbeli, az autonomizmussal szorosan összefonódott megemlékezések emlékezetének újjáéledésétől. Az 1960-as évek politikai enyhülésével párhuzamosan, az ún. prágai tavasz időszakában, végre nyilvánosan is beszéltek Cirillről és Metódról, illetve méltatták őket. Az eleinte szórványosan, de mindig július 5-én Dévényben megrendezett ünnepségek ugyan a csehszlovák–szovjet és internacionalista barátság jelszavával zajlottak, de az esemény 1967-ben mégis valóságos nemzeti zarándoklattá nőtte ki magát.⁴² Az egyházi életre vonatkozó szigorítások feloldása és az 1950-es évek óta betiltott görög katolikus egyház újjáélesztése az 1960-as évek végére Szlovákia-szerte felélénkítette a valóságosságot, aminek köszönhetően Cirillnek és Metódnak újabb hat plébániát szenteltek.⁴³ Ennek a folyamatnak a kiterjesztésében döntő szerepet játszott a szlovákok állami-jogi követeléseinek megfogalmazása Csehszlovákia föderalizálása keretében. Azzal, hogy az 1970–80-as években Cirill és Metód a tudományos kutatások állandósult témájává vált,⁴⁴ a szlovák nemzeti tudat viszonylag szilárd és tudományosan megalapozott támaszra talált, s noha nem volt reálpolitikai lehetőség a szlovákok követeléseinek valóra váltására, mindezt mégis megtehették a tudomány és a közvélemény szintjén.

1977-ben, amikor a kommunista rendszer még titkolta a közvélemény előtt az önálló szlovák egyházkerület létrehozását, a tárgyalások során az „élő Cirill–Metód-hagyományt” mint érvet mégiscsak felhasználták.⁴⁵ A szenteknek nemzeti védőszentekként egyházpolitikai célokra való felhasználása egyáltalán nem merítette ki a kortárs politikai porondon betöltött „szerepüket”. A szentek érdekes szerepet kaptak az 1990-es évek politikai diskurzusaiban, amikor (akárcsak a 18. században) őket kizárólag nemzeti védőszentekként állították be, akik a kereszténységet és az írásbeliséget nem valamennyi szláv számára, hanem konkrétan a (pre)szlovákoknak hozták el, s a többi terület keresztény útra térítése innen indult ki. Egyidejűleg azoknak az aktív politikusoknak a politikai céljai legitimálására is szolgáltak, akik a Cirill–Metód-hagyományt beleírták a Szlovák Köztársaság alkotmányába, melyben egyébként a „szlovák nemzet”, és nem *expressis verbis* a polgárok érdekeit fogalmazták meg. Egyrészt ez hangsúlyozta Cirill és Metód kizárólagos kötelékét egy konkrét nemzeti közösséggel, másrészt viszont a befogadók szempontjából kontraproduktívnak bizonyult. Noha, figyelembe véve a kulturális és vallási misszió jelentőségét,

42 Gabriela Kiliánová: Ein Grenzmythos: Die Burg Devín. In: Hannes Stekl – Elena Mannová (Hrsg.): *Heroen, Mythen, Identitäten: Die Slowakei und Österreich im Vergleich*. WUV-Universitätsverlag, Wien, 2003. 49–80.

43 Hudák (1984) i. m. 111–113; Anton Bagin: *Cyrilometodské kostoly a kaplnky na Slovensku*. Cirkev. Nakl., Bratislava, 1985.

44 Peter Ratkoš: *Slovensko v dobe veľkomoravskej*. Východoslovenské vydavateľstvo, Košice, 1988; Matúš Kučera: *Postavy veľkomoravskej histórie*. Osveta, Bratislava, 1986; Richard Marsina: *Metodov boj*. Obzor, Bratislava, 1985.

45 Kružliak (2003) i. m. 196–197.

II. János Pál pápa döntésével már 1980-ban Európa védőszentjei sorába emelkedtek, még az Európa nevében megfogalmazott kezdeményezések (a szoboregyüttes elhelyezése Komárno közterén) sem tudták megtörni kizárólagosan nemzeti szentként való értékelésüket: éppen emiatt a „nemzeti” jelleg miatt elhelyezésük a komáromi Európa-udvarban a magyar kisebbség képviselői számára is idegenszerű volt.⁴⁶ 1993-ban Szlovákia függetlenedésével lehetőség nyílt arra, hogy olyan elterjedt „vizuális” formában is az emberek elé kerüljenek, mint a bankjegyek. Az új szlovák pénzek motívumaira leadott szavazatok alapján ugyan csak az ötödik helyre kerültek – a náluk népszerűbbnek bizonyult állami címer és három közismert szlovákiai földrajzi jelkép mögé.⁴⁷ Nem lehet még tudni, hogyan fogják befolyásolni Cirill és Metód alakjának befogadását az igencsak gazdag és jelentős nyitrabajnai régészeti leletek nyomán születő publikációk és a felfedezés széles körű mediatizálása. A leletek tanúsága szerint ugyanis egyértelműnek látszik, hogy Szlovákia területén viszonylag fejlett keresztény világ volt már Cirill és Metód Nagy-Moráviába érkezése előtt, és kiszámíthatatlan még annak a felülről erőszakolt Szvatopluk-kultusznak a hatása is, amelynek Robert Fico kormányzása idején (2006–2010) voltunk tanúi. Az a szándék, hogy a Nyitrai Fejedelemség lakosságát szlovákként (őszlovákként) jelenítsék meg, s ezáltal történeti jogot formáljanak az általuk lakott területre, oda vezetett, hogy Szvatopluk fejedelem a hivatalos megnyilatkozásokban egyre inkább szlovák királyként / a szlovákok királyaként jelent meg. Mindez történt és történik annak ellenére, hogy erre az interpretációra nem ad lehetőséget a történelmi kutatások jelenlegi állása,⁴⁸ és különösképpen annak ellenére, hogy Szvatopluk rendeletei szembementek azzal az egyházi orientációval, ami elődje, Rasztyiszláv fejedelem idejében alakult ki. Ahogyan a 9. században a hatalom befolyásolta az egyházi-kulturális orientációt, a hasonló hozzáállás a ma hatalmat gyakorlóktól sem idegen – adott esetben képesek a történelmi tényeket pillanatnyi politikai érdekek mentén manipulálni.

46 A fent leírt révkomáromi esetről van szó.

47 Az állami címer (kettős kereszt) 33.068, Cirill és Metód 13.204 szavazatot kapott. Összesen 140.653 fő adta le a voksát. <http://www.nbs.sk/sk/bankovy-a-mince/eurove-mince/historia-vzniku-slovenskych-euro-minci/verejna-anketa-o-vytvarnych-navrhoch-na-slovenske-strany-eurovych-minci> (2011-06-01)

48 Lásd a Ján Steinhübel által Szvatopluk királyként való elismerésével kapcsolatban összegyűjtött véleményeket. http://www.nrsr.sk/Static/sk-SK/NRSR/Posudky/posudok_02_Steinhubel.pdf (2011-05-30)

Sapienti sat

KOCSIS KÁROLY¹

Az etnikai alapú területi autonómiák történelmi előzményei és jelenlegi földrajzi lehetőségei a Kárpát-medencében

A 19. századi nemzetállamok építőinek ideálja, az „egy állam – egy nemzet” elve az elmúlt évszázadban lezajlott etnikai tisztogatások, kényszmigrációk, az erőltetett asszimiláció ellenére, valamint a bátorított, illetve eltűrt bevándorlók (pl. vendégmunkások, menekültek) tömeges megjelenése miatt szinte egyik európai államban sem valósult meg. Kontinensünk jelenlegi 703 milliónyi lakosa közül csupán 85% az egyes országok államalkotó nemzeteinek tagja, további 10% a történelmi nemzeti- és etnikai kisebbségeket alkotja, míg a maradék 5% állampolgársággal nem rendelkező bevándorló. A fentiekben említett nemzetállami homogenitáshoz a népszámlálási adatok szerint az európai országok közül (a kisállamokat leszámítva) legközelebb Lengyelország, Portugália, Magyarország, Hollandia, Csehország és Norvégia áll, ahol a lakosságnak több mint 93%-a az államalkotó nemzet tagjának számít. Etnikai-nyelvi szempontból leginkább tarkának pedig (a sajátos etnikai-politikai helyzetű Belgiumot, Boszniát, Ciprust és Svájcot, illetve a kisállamokat figyelmen kívül hagyva) Spanyolország, Lettország és Macedónia számít, hiszen esetükben a kisebbségek együttes aránya meghaladja az egyharmadot.

Ez a jelentős, egyes esetekben fokozódó etnikai-nyelvi tarkaság, a második világháború emlékeinek tompulása, majd a volt szocialista szövetségi államok széthullása következtében oda vezetett, hogy az 1960-as évektől kezdve az államokon belüli etnikai konfliktusok száma és intenzitása megnőtt. Az esetek többségében megfi-

¹ MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földrajztudományi Intézet (Budapest); Miskolci Egyetem, Modern Filológiai és Társadalomtudományi Kar, Földrajzi Intézet (Miskolc).

gyelhető volt, hogy a konfliktusok háttérében a kisebbségek kollektív (autonómiát is magában foglaló) jogainak merev elutasítása és ennek eredményeként a kisebbségek elszakadási törekvései álltak. A hajdani Jugoszlávia és Szovjetunió területén az 1990-es években lezajlott belső háborúkat követően az ilyen jellegű konfliktusok többségét már békés úton, tárgyalásokkal próbálták rendezni, sőt, egyes korábban erősen központosított nyugati nemzetállamok esetében megfigyelhető volt a decentralizáció, a regionális önkormányzatiság felé való elmozdulás is.² A szilárd demokratikus hagyományokkal rendelkező, területi, kulturális heterogenitását (f)elismerő, a Balkán és a volt Szovjetunió egyes területein fellángoló konfliktusokat elkerülni kívánó államok közül, hosszú előzmények után, elsősorban Olaszország, Spanyolország, Belgium és az Egyesült Királyság igyekezett elmélyíteni a területi hatalommegosztás különböző formáit, melyek közül a szövetségi és társult államisági rendszer mellett az autonómia a leggyakoribb. Az autonómia lehet nem-etnikai (területi regionális) és lehet etnikai jellegű. Az előbbire példa lehet Spanyolország és Olaszország néhány, nem kisebbség lakta autonóm régiójának (pl. Andalúzia, Madrid, Szicília) státusa. Az utóbbi, etnikai jellegű autonómia (az etnikai-földrajzi feltételek megléte esetén) lehet területi (pl. Dél-Tirol, Åland-szigetek, Katalónia, Tatár föld) vagy lokális, illetve személyi (kulturális) jellegű.³

„A területi autonómia egy földrajzilag meghatározott térség, mely az adott ország egyéb területi egységeitől eltér és különleges, törvényhozó illetve szabályozó (közigazgatási) hatalommal felruházott státussal rendelkezik.”⁴ A múltban az autonómia ilyen formáját az elszakadás felé tett első lépésnek, a létező államok felbomlasztása eszközének tekintették.⁵ Ma már a pozitív nemzetközi tapasztalatok alapján úgy véljük, hogy a területi autonómia a kisebbségvédelem legfejlettebb eszköze és a kisebbségek belső önrendelkezésének legmodernebb formája, mely az adott állam (annak államalkotó nemzete) és a nemzeti kisebbségek közötti kompromisszumnak tekinthető, mely biztosítja a kisebbségek számára az alapvető emberi jogok közé tartozó autonómiát, az államnak pedig területi integritásának megőrzését, határainak sérthetetlenségét.

Az állam területi egységének megőrzése és a kisebbségi kollektív jogok (önkéntes vagy kényszerű) megadása érdekében Európában eddig főként a skandináv, olasz, spanyol, brit területeken és Oroszországban került sor területi autonómiák megvalósítására. Feltűnő ugyanakkor, hogy az erősen központosított nemzetállamok példaképe, Franciaország és a volt szocialista kelet-közép- és délkelet-európai országok

2 Benedikter, Thomas: *The World's Modern Autonomy Systems. Concepts and Experiences of Regional Territorial Autonomy*. Institute of Minority Rights EURAC Research, Bolzano, 2009.

3 Uo.

4 Ackrén, Maria: *Conditions for Different Autonomy Regimes in the World*. Åbo Akademi University Press, Åbo, 2009.

5 Pan, Christoph – Pfeil, Beate S.: *National Minorities in Europe*. Handbook. Vol. 1. Braumüller ETHNOS, Vienna, 2003.

területén – a kisebbségek vélt szecessziós törekvéseitől való rettegés miatt – erre még nem kerülhetett sor. A nemzetközi tapasztalatok alapján etnikai alapú területi autonómia (a politikai feltételektől ezúttal eltekintve, szigorúan csupán etnikai-földrajzi szempontból) csak ott működhet sikeresen, ahol az adott kisebbség etnikai tere (többé-kevésbé) összefüggő, illetve ezen a területen abszolút (demográfiai) többséget képvisel (tehát szülőföldjükön az államalkotó nemzet tagjai demográfiai kisebbségben élnek). Ilyen szempontból Franciaországban Elzásznak (németek), Alsó-Bretagne-nak (bretonok), Észak-Baszkföldnek, Észak-Katalóniának és Korzikának kellene az önrendelkezés ilyen formájával rendelkeznie. Ugyanez mondható el a volt szocialista országokban élő némely kisebbségekre nézve is (pl. lengyelek Litvánia és Belarusz határvidékén, törökök Bulgáriában, bolgárok Szerbiában és Ukrajnában, szerbek Észak-Koszovóban, bosnyákok a szerbiai Szandzsákban, illetve magyarok a Kárpát-medencében).

1. A Kárpát-medencei területi autonómiák történeti gyökerei

Hazánk, a közel 30 millió lakosnak otthont adó Kárpát-medence államjogi-etnikai helyzete hasonló az európai átlaghoz, hiszen lakóinak 84%-a élvezi az államalkotói státust. A többi, alapvetően nemzeti-etnikai kisebbségnek számító lakos közül a két világháború után rögzített államhatárok és népmozgalmi okok következtében csupán a magyar kisebbség (pontosabban nekik is mindössze 2/3-a) rendelkezik olyan településterülettel, mely megfelel a területi autonómia előfeltételeinek. A többi kisebbség alapvetően nyelvszigeteken és szórványokban küzd fennmaradásáért, ahol legfeljebb lokális vagy kulturális autonómia megvalósítására van lehetőség.

1.1. Az 1918 előtti időszak

Kevésbé ismert tény, hogy a Kárpát-medencét az európai területi autonómiák bölcsőjének is nevezhetjük, ahol egyes régiók és etnikumok a középkortól a 19. század derekáig széles körű autonómiával rendelkeztek.

A Kárpát-medencén belül leghosszabb (közel 800 éves) regionális területi önkormányzattal – I. (Szent) László és Kálmán királyaink 1091–1097 közötti hadjáratai eredményeként a Magyar Királyság részévé vált – *Horvátország* rendelkezett. A Kálmán király és a horvát arisztokrácia között Tengerfehérváron (Biograd na Moru) 1102-ben megkötött egyezmény (Pacta conventa) értelmében, perszonálunió formájában a magyar-horvát államközösség idején megőrizte területi különállását, önkormányzatiságát, melyet a horvát-dalmát és szlavón bán, illetve rendi gyűlésük, a szábor (sabor) is jelképezett.

A Dráva és a Dinaridák részét képező Nagy- és Kis-Kapela-hg. között elterülő *Szlavónia* (Tótország, Szlavónország) a 11. század elejétől, illetve a zágrábi püspökség

Szent László által történt megalapításától, 1091 után lett tartósan a Magyar Királyság része, melyet dukátusként (hercegségként) a 12. századtól a trónörökösök, a királyi család egyéb tagjai, vagy a szlavón bánok irányítottak. Horvátország és Szlavónia különböző mértékű autonómiája 1526 után, a Habsburg fennhatóság idején jelentős mértékben csökkent, kiterjedése a török hódítás következtében kb. harmadára zsugorodott. Ennek és a hatalmas méretű migrációknak köszönhetően a horvát államiság súlypontja (és Horvátország fogalma) a tenger mellékről az északi, szlavón területekre, Zágráb környékére került, míg Szlavónia fogalma kelet felé, az 1684–1688 között az Oszmán Birodalomtól visszafoglalt, Dráva–Száva közötti területekre tolódott.⁶ 1790 után Szlavóniát már Horvátországgal együtt, annak részeként említik. 1848-ban, a magyar forradalom és szabadságharc idején, Magyarországgal megszakadtak a közjogi kapcsolatok, melyek csupán 1868-ban, a horvát–magyar kiegyezéssel álltak helyre, mely ismét a Magyar Szent Korona részeként ismerte el a Horvát–Szlavónország nevű, rendkívül széles területi autonómiával ellátott királyságot. Ezt az államközösséget, a magyar államon belüli területi autonómiát a horvát szábor az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása után, 1918. október 29-én mondta fel és csatlakozott később az újonnan létrejött délszláv államalakulathoz (Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz, Jugoszláviához), melynek keretein belül csak jóval később (1939–1941, 1974–1991) élvezhette ismét azt a belső önállóságot, melyre 1918 előtt a horvát–magyar államközösségben volt módja. A szlavón és horvát területeknek a Magyar Királyságon belüli önállósága formailag ugyan a mai fogalmak szerint inkább regionális területi autonómiának volt felfogható, de arra való tekintettel, hogy népességük többsége délszláv volt (a 16. század derekáig szinte teljes egésze katolikus délszláv: szlavón/tót, horvát), ezen területek belső önállósága akár etnikai alapú területi autonómiaként is értelmezhető.

A magyar államiság első évezrede alatt a regionális területi autonómia különböző fokozatait gyakran testesítette meg a Kárpátok láncai által körülzárt *Erdély* (Erdélyország, Erdőelve) is, elsősorban az állami magterülettől (Esztergom, Buda, Visegrád, Székesfehérvár) való nagy távolsága és sajátos földrajzi helyzete miatt. A magyar királynak a 11. századtól mercurius princepsnek, majd vajdának nevezett képviselője a középkor folyamán olyan mértékben biztosított a tartománynak regionális területi autonómiát, amilyen mértékben változott a központi hatalom ereje. Mohács (1526) után az Erdélyi vajdaság, a kettős királyválasztás eredményeként a Szapolyai János (korábban vajda, immár I. János király) uralta keleti Magyar Királyság törzsterületévé vált. Később, a speyeri szerződés (1570) értelmében (elvileg a Magyar Királyság elidegeníthetetlen részeként) már „csak” fejedelemségként biztosította a következő évszázadban a független magyar államiság eszméjének továbbélését. Az 1541-től oszmán vazallusnak számító magyar államalakulat az Oszmán Birodalmon belül

6 Szabó Pál Zoltán: *Horvátország és mai részei a magyar történelemben*. Földrajzi Zsebkönyv. Magyar Földrajzi Társaság, Budapest, 1945. 210–233.

rendkívül széles regionális területi autonómiával, többnyire alig korlátozott szuverenitással rendelkezett. Ez a viszonylagos önállósága szűnt meg a török kiűzését követően. Az I. Lipót császár által 1691-ben kiadott Diploma Leopoldinum következtében Erdély a magyar korona országaként és magyar közjogi státussal ugyan, de önálló államisággal (fejedelemségként, 1765-től nagyfejedelemségként) vált a Habsburg Birodalom részévé, örökös tartományává. Erdély és Magyarország törvényi újraegyesítésére ezt követően először az 1848. évi VII. tc., majd az osztrák–magyar kiegyezést követő, az 1868. évi XLIII. tc. értelmében került sor. Az utóbbi eredményeként – az egységes magyar nemzetállam célkitűzéseinek megfelelően – véglegesen felszámolták Erdélynek még a középkori magyar államon belül is élvezett viszonylagos területi önállóságát.

A középkorban uralkodóink számos, birtokaikon letelepített etnikai közösségnek, társadalmi csoportnak adtak katonai szolgálataik fejében kollektív, a közösség egészére és egy adott területre érvényes, olykor több évszázadon át élvezett, önkormányzati jogokat. Ezen kiváltságok többsége megfelelt a mai értelemben vett etnikai alapú területi autonómiáknak. Ilyen privilégiumokat tartalmazó, Európában is elsőnek számító okirat II. András királyunk 1224-ben kiadott oklevele (*Andreanum*) volt, mely az *erdélyi szászoknak* területi alapú kollektív jogokat biztosított.⁷ A szásznak nevezett, kezdetben a Rajna, Mosel és Luxemburg vidékéről, a 12. század második felétől betelepített német ajkú telepések Szeben székhelyű autonóm területe Dél-Erdélyben, a Szászváros és Barót közötti területen jött létre. A reguláris, nehézfegyverzetű bizánci hadsereg támadásai által veszélyeztetett dél-erdélyi határ védelme érdekében betelepített „szász” népesség a 12–14. században fokozatosan költözött az onnét lépcsőzetesen, a Keleti-Kárpátok övezetébe áttelepített, könnyűlovasszékely határőr népesség helyére. A területi autonómiára jellemző jogokon kívül a szászok nagyobb települései vásártartási és árumegállítási jogot is kaptak, mely a 14. századtól rohamos urbanizációt eredményezett településterületeiken. Az erdélyi szász autonómia 1486-ban vált területileg teljessé, amikor Hunyadi Mátyás az *Andreanumban* foglalt kiváltságait, a szebeni szék joghatóságát az egész erdélyi szász etnikai területre (Királyföld, Beszterce- és Brassó-vidéke) kiterjesztette, létrehozva ezzel a „szász univerzitás” (*Universitas Saxonum*) nevű autonóm területi egységet.⁸ A reformáció idejétől, környezetüktől (evangélikus) felekezetükben is elkülönülő szászok területi autonómiája ideiglenesen II. József és a Bach-korszak

7 Érszegi Géza: *The Andreanum. The first known legal framework of regional self-administration*. SENCE J.v.Komlossy, Budapest, 2004.

8 Müller, Georg Eduard: *Die sächsische Nationsuniversität*. Verein für Siebenbürgische Landeskunde, Hermannstadt, 1928.; Hanzó Lajos: *Az erdélyi szász önkormányzat kialakulása*. Értekezések a M. Kir. Horthy Miklós Tudományegyetem Magyar Történelmi Intézetéből, Szeged, 1941.

idején (1785–1791, illetve 1852–1860), véglegesen pedig az 1876. évi országos közigazgatási reform (XXXIII. tc.) során szűnt meg.

Az erdélyi szászokhoz hasonló, több mint 600 évig fennálló területi autonómiát élvezett a Magas-Tátra lábánál, a Poprád és Hernád folyók völgyébe a 12. századtól telepített *szepesi szászok* többsége is. Kiváltságaikat V. István 1271-ben erősítette meg és foglalta településterületüket egy zárt, a vármegyétől független, Lőcse székhelyű, autonóm provinciába (*universitas seu provincia Saxonum de Scepus*).⁹ Szokásjogukat I. (Nagy) Lajos 1370-ben megerősítette és törvénybe foglalta (Zipser Willkür). A 24 szepesi szász város közül 13-at Zsigmond király 1412-ben elzálogosított Lengyelországnak, ahol autonómiájuk az 1770-es (1772-es) visszacsatolásukig fennmaradt.¹⁰ Míg az el nem zálogosított 11 szász város fokozatosan vármegyei igazgatás alá került, az 1770-ben visszatértek – 1778-ban kiegészülve Ólublóval, Podolinnal és Gnédzával – „XVI szepesi város” néven területi autonómiájukat egészen 1876-ig meg tudták őrizni.

A Szepesség kapcsán meg kell említenünk, hazánk egyik legrégebbi területi autonómiáját a *szepesi tizlándzsás széket* (Sedes X lanceatorum), melynek lakói kezdetben kabar eredetű Gömör-őrök, később elmagyarosodott határőrök voltak, akiknek ősi kiváltságait (nemesi mivolt, adómentesség, bíraskodási önállóság, saját ispán stb.) IV. Béla 1243-ban erősítette meg.¹¹ A tatárjárás idején a magyar lándzsásnemesek területe szétzilálódott, a 16. századtól szlovák többségűvé vált, majd több mint hat évszázados autonómiájuk 1802-ben (X. tc.) szűnt meg a Szepes vármegyébe történt beolvadásukkal. Arra való tekintettel, hogy ezen kiváltságos terület népességének etnikai összetétele folyamatosan változott, a lakók többsége fennállásának első századaiban ráadásul az államalkotó etnikumhoz tartozott (magyar volt), így ezt az autonómiát nem igazán tekinthetjük etnikai alapúnak.

A fentiekben említett erdélyi szászok betelepítése és az ottani határőr *székelyek* migrációja, későbbi autonóm területeik, a majdani *Székelyföld* kialakulása a 12–13. században egymással szoros kölcsönhatásban alakult. A honfoglalás óta hazánkban katonai feladatokat ellátó székelység bihari csoportjait a 11. században telepítették át Erdély déli részére, melyet a beköltöző szászok miatt a 12–13. században fokozatosan kellett elhagyniuk, hogy a keleti határ védőjeként végleges hazára leljenek a Keleti-Kárpátokban. Új lakóhelyükön a 14–15. században (a szászokhoz, kunokhoz, jászokhoz hasonlóan) autonóm bírósági, közigazgatási, katonai hatáskörű területi egységeket (törvényhatóságokat), ún. székeket hoztak létre,¹² melyek közül legrégebbinek a Telegdiszék (későbbi Udvarhelyszék), legújabbnak a Sepsi-, Kézdi-,

9 Fekete Nagy Antal: *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása*. Budapest, 1934.

10 Žudel, Juraj: *Stolice na Slovensku*. OBZOR, Bratislava, 1984.

11 Fekete Nagy (1934) i. m.

12 Szádeczky Kardoss Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*. Budapest, 1927.; Endes Miklós: *Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története*. Budapest, 1935.

Orbai- és Aranyosszék számított. A székely katonatársadalom kiváltságos helyzete a 16. századig maradt érintetlen, melynek helyreállítására – súlyos konfliktusok után – a székelyek haderejére rászoruló erdélyi fejedelmek 1601 után számos kísérletet tettek.¹³ A székely területi autonómiát (csakúgy, mint minden más hasonló helyzetű közigazgatási egységet) közel fél évezredes fennállás után a modern, központosított magyar nemzetállamot megvalósítani kívánó, 1876. évi „megyereform” (XXXIII. tc.) szüntette meg és olvasztotta be az újonnan létrehozott Csík, Háromszék, Maros-Torda és Udvarhely vármegyébe.

A 13. század derekán az országba hívott *kunok* etnikai területi autonómiájának alapjait a IV. (Kun) László által kiadott 1279. évi ún. kun törvények (alkotmányelv) képezték.¹⁴ A Duna–Tisza közén és a Tiszántúlon (Kiskunságban, Nagyikunságban) letelepített kunok eredeti nemzetségi szervezete a 15. század folyamán alakult át területi szervezetté, szász mintára szék-rendszerré.¹⁵ A később betelepült *jászok* hasonló, katonai szolgálatokért kapott kiváltsága az 1323. és 1407. évi (I. Károly Róbert és I. Zsigmond által kiadott) okleveleikhez köthető.¹⁶ Zagyva melléki településterületük 1480 körül alakult önálló, autonóm közigazgatási egységgé, székké.¹⁷ Az akkorra már nyelvükben véglegesen elmagyarosodott kunok és jászok helyhatósági önkormányzatát a török uralom alatt tartotta (1541–1686), de autonómiájuk a Habsburg fennhatóság idején, különböző okok miatt, többször szünetelt: 1702–1745 (eladás), 1787–1790 és 1850–1860 (közigazgatási átszervezés). A jász és kun – közjogiilag a 17. századtól egyre inkább összefonódó – székek által alkotott autonóm terület, a Jászberény székhelyű Jászkun Kerület 1876-ban szűnt meg és olvadt be az újonnan kialakított Jász-Nagykun-Szolnok, illetve Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyébe. Az országba a 12–13. században szétszórtan telepített *besenyők* csupán Fejér és Tolna megyék határvidékén, a Sármelléken lévő ispánságuk területén, ott is csak rövid ideig (1321–1352) rendelkeztek területi autonómiával.¹⁸

Az ország lakóinak túlnyomó többségétől (ortodox) felekezetében és (újlatin) nyelvében is elkülönülő *románok* (oláhok, vlachok, rumének) bevándorlása a tájárjárás után, főként a 14. századtól vált jelentőssé a Magyar Királyság területére (különösen a Déli-Kárpátokban, Máramarosban és az Erdélyi-középhegységben).¹⁹

13 Egyed Ákos: *A székelyek rövid története a megtelepedéstől 1918-ig*. Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2006.

14 Bánkiné Molnár Erzsébet: *A jászkun autonómia*. Dél-Alföldi Évszázadok 22. Szeged, 2005.

15 Kristó Gyula: *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Lucidus, Budapest, 2003.

16 Gyárfás István: *A jász-kunok története I-IV*. Kecskemét – Szolnok – Budapest, 1870–1885.

17 Fodor Ferenc: *A Jászság életrajza*. Szent István Társulat, Budapest, 1942.; Pálóczi Horváth András: *Besenyők, kunok, jászok*. Hereditas, Budapest, 1989.

18 Györffy György: *Besenyők és magyarok*. Körösi Csoma Archívum, Budapest, 1939.

19 Fekete Nagy Antal – Makkai László (szerk.): *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum*. L'études sur L'Europe Centre-Orientale 29. Budapest, 1941.

A 14–15. században a Fogarasföldön, Máramarosban, Hátszeg-vidékén és a Szörénységben kenézek, krajnikok, bojárok, vajdák vezetésével már etnikai alapúnak is mondható, bizonyos fokú területi önkormányzattal is rendelkeztek. Ez a román autonómia azonban vezetőik nemessé válásával, elmagyarosodásával a későbbiekben elorvadt és nem emelkedett arra a szintre, mint a szászoké, vagy a székelyeké.²⁰ Ugyanakkor meg kell említenünk, hogy a Szatmár és Belső-Szolnok megyék közé ékelődő, katonai szolgálatot teljesítő, több mint 90%-ban román népességű Kövár-vidék autonómiája, közigazgatási különállása a 14. századtól egészen 1876-ig megmaradt.²¹

Az elpusztult, magyarok által elhagyott délvidéki területeken a 16–17. században egyre inkább elterjedt, abszolút többségüket az 1830-as évekig megőrző *szerbek*²² a 18. század végétől, a modern nemzetek megszületésétől kezdve – ortodox egyházuk nyújtotta önkormányzatukon túl – egyre nyíltabban törekedtek a területi jellegű önrendelkezésre is. Az I. Lipót által 1690–1695 között kibocsájtott privilégiumokon kívül, bizonyos fokú területi autonómiával (a magyar jogrendtől való teljes függetlenséggel) már az 1700 és 1873 között fennállt, a Magyar Korona országaitól függetlenül, Bécsből irányított *Katonai Határőrvidék* (Militär-Grenze) szerb többségű területein (Pétervárad-, Német- és Illír-bánsági ezred, Sajkás/Csajkás kerület, 1700–1750 között a Tisza-Marosi határőrvidék) is rendelkeztek. A temesvári szerb nemzeti kongresszus 1790. november 4-én fölterjesztést intézett II. Lipóthoz a Dél-Magyarország területén kialakítandó szerb területi autonómiáról, melyet a császár néhány hónappal később elutasított. Az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc idején a szerbek területi autonómiára vonatkozó követeléseinek magyar kormányzati elutasítását követően a karlócai szerb nemzeti kongresszus 1848. május 13–15-én kikiáltotta az Osztrák Császárságon belüli autonóm Szerb Vajdaságot, melyhez Bács-Bodrog vármegye, a Bánság nyugati része, a Szerémség és Baranya délkeleti szeglete tartozott volna. A szabadságharc bukása után, 1849. november 18-án I. Ferenc József Bács, Torontál, Temes, Krassó és Szerém megyék polgári igazgatású részeiből létrehozta a Magyarországtól független „Szerb Vajdaság és Temesi Bánság” nevű tartományt, melyet 1860. december 27-én visszacsatolt az anyaországhoz. A rövid életű, nagy kiterjedésű (leginkább csak nevében szerb) provincia nem elégítette ki a szerbek igényeit, hiszen nemzetük a románok (28%) és németek (24,5%) után a közel 1,5 milliónyi népességnek mindössze 20,4%-át je-

²⁰ Uo.

²¹ Szentgyörgyi Mária: *Kövár-vidék társadalma*. Értekezések a történettudomány köréből 56. Budapest, 1972.

²² A szerbek legnagyobb tömege I. Lipót felhívására 1690-ben érkezett Magyarországra (főként a déli és a Duna környéki területekre), ahol fegyveres szolgálatuk fejében az uralkodó mint autonómiával ellátott politikai nemzetet (*natio rasciana*) fogadta be őket. Czoernig, Karl: *Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie*. II. Band. Wien, 1857. 157–158.

lentette.²³ A csalódott szerbek 1861. április 2-i karlócai nemzeti kongresszusukon ismételten követelték a *Szerb Vajdaság* mint kizárólagosan szerb hivatalos nyelvű autonóm tartomány felállítását,²⁴ azonban annak kiterjedését már hozzávetőlegesen a szerb többségű területekhez igazították (Szerémség, Nyugat-Bánság és Bácska déli fele a Zombor–Kula–Mohol vonalig).²⁵

Ugyanezen évben, 1861. június 6–7-én a turócszentmártoni *szlovák* nemzeti kongresszus is etnikai alapú, Magyarország integritásán nyugvó, területi önkormányzatot kért Felső-Magyarország szlovák többségű területei (hornouhorské slovenské okolie) számára.²⁶ Az igényelt szlovák autonóm terület a felvidéki szlovák többségű vármegyékre és a szomszédos vármegyék szlovák többségű részeire terjedt volna ki és határai a szlovák nyelvhatárhoz igazodtak volna.

A *románokat* illetően ebből az időszakból nem ismerünk etnikai területükhöz igazított területi autonómia-koncepciót. Politikai emancipációs küzdelmeik keretén belül, alapvetően a 17. század derekától már általuk többségében (1850-ben 59,5%-ban) lakott Erdély autonómiájához ragaszkodtak csupán.²⁷

Az országgyűlés nemzetiségi képviselői 1867. február 11-én olyan törvényjavaslatot²⁸ alkottak meg, mely hazánkban hat politikai nemzetet (magyar, román, szerb, szlovák, orosz /ruszin/, német) ismert el és – számos egyéb követelés mellett – igényt tartott volna a megyék, választókerületek határainak az etnikai viszonyokhoz való hozzáigazítására („kikerekítésére”). Ez utóbbi az ország peremterületein egymáshoz illeszkedő, nemzetiségi többségű autonóm területek halmazát hozta volna létre.

23 Hegediš, Antal – Čobanović, Katarina: *Demografska i agrarna statistika Vojvodine 1767–1867*. Filozofski Fakultet u Novom Sadu, Institut za istoriju, Novi Sad, 1991.

24 „Azon terület, melyen a szerbek többségben vannak, Magyarországon, illetőleg a Horvát, Tót és Dalmát három megye királyságban, ismertessék el szerb területnek »Szerb Vajdaság« nevezete alatt.” Kemény G. Gábor: *Íratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában (1867–1918)*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1952.

25 Đorđević, Jovan: *Karta Bačke, Srema i Banata sa predloženima od blagoveštenskoga sabora za Vojvodinu Srbsku*. N. Fux, Novi Sad, 1861.

26 „Szükséges, hogy nemzetünk individualitása azon területen, melyet az mint egy szakadatlan tömeg valósággal elfoglal, egy, a megyék határainak nemzetiség szerinti kikerekítésével alakítandó felső-magyarországi szláv kerületben (hornouhorské slovenské okolie) elismerve s személyesítve legyen.” „Ugyanis egy nemzet nem eszményi lény, de tetteles valóság: nem elégséges tehát egy nemzetet szellemi átalánosságban elismerni, de szükséges elismerni azt úgy, amint valósággal van azon területi minőségben, melyben az tetteleg létezik...” Kemény G. (1952) i. m.

27 Mester Miklós: *Az autonóm Erdély és a román nemzeti követelések az 1863–64. évi nagyszebeni országgyűlésen*. Budapest, 1936.

28 „Törvényjavaslat az országos nemzetiségeknek és nyelveknek Magyarországon leendő szabályozására és biztosítására. 1867. február 11.” A 14 román, 12 szerb és egy ruszin képviselő által benyújtott (később Mocsonyi Sándor és Miletics Szvetozár nevéhez is kötött) törvényjavaslat a nemzetiségi törvény 1868. november 24–29. közötti vitája során mint „kisebbségi javaslat” került a parlament elé. Kemény G. (1952) i. m.

Az osztrák–magyar kiegyezést (1867) követően, az 1868. évi XLIV. tc. (A nemzeti egyenjogúság tárgyában), a világ első nemzetiségi törvénye tulajdonképpen „kompromisszum volt az elvi liberalizmus, a nemzeti autonómiák rendszerét meghonosítani akaró nemzetiségi programok és az egységes magyar jellegű nemzetállamot követelők tábora között.”²⁹ Az 1848–49-es magyar kormányhoz (alapvetően Kossuth Lajoshoz) hasonlóan, a francia államnemzeti eszmét követve a törvény Magyarország csak egy és oszthatatlan magyar (politikai) nemzet létét ismerte el, függetlenül állampolgárai nemzetiségi, nyelvi kötődésétől.³⁰ Ennek megfelelően az Osztrák–Magyar Monarchián belül területi autonómiával rendelkező magyar állam (a horvát–szlavón önkormányzatiságtól eltekintve) határozottan visszautasította kisebbségeinek etnikai alapú területi autonómiára vonatkozó követeléseit, abban elszakadásuk első lépcsőjét, az ország területi integritásának legfőbb veszélyforrását látta.

1.2. Az 1918 és 1945 közötti időszak

Az első világháborút követően, az ország román, szerb és cseh megszállása, a katonai, politikai, gazdasági káosz idején a nemzetiségek különböző képviselői, csoportosulásai egymás után mondták ki a Magyarországtól való elszakadást.³¹ Az „őszirózsás forradalom” (1918. október 25–31.) eredményeként hatalomra került Károlyi Mihály kormánya (főként a Jászi Oszkár tárcanélküli miniszter által létrehozott Nemzetiségi Minisztérium) történelmileg túl későn, kétségbeesett kísérletet tett az ország területi integritásának megőrzése érdekében hazánk etnikai-területi alapú föderalizálására (kantonizálására–helvetizálására), a nemzetiségekkel való kiegyezésre.³² Az 1918 novemberében folyamatosan előrenyomuló cseh, román és szerb csapatok által még meg nem szállt magyar területek román és szlovák nemzeti tanácsaival való megegyezés sikertelensége³³ után a kisebb nemzetiségek megtartására helyezték a fő

29 Szász Zoltán: *Kormánypolitika és nemzetiségek*. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Magyarok a Kárpát-medencében*. Pallas, Budapest, 1988. 175–180.

30 Katus László: Egy kisebbségi törvény születése. Az 1968. évi nemzetiségi törvény évfordulójára. *Regio* 1993. 4. sz. 99–128.; Katus László: Nemzetiségi kérdés, nemzetiségi politika 1848–1849-ben. *Kisebbségkutatás* 2002. 1. sz. 6–76.

31 A nemzetiségek vezetőinek elszakadási deklarációi: horvátok – 1918. október 29. Zágráb; szlovákok – 1918. október 30. Turócszentmárton; szerbek és bunyevácok – 1918. november 25. Újvidék; románok – 1918. december 1. Gyulafehérvár; erdélyi szászok – 1919. január 8. Medgyes; ruszinok – 1919. január 21. Huszt és május 8. Ungvár.

32 Szarka László: A méltányos nemzeti elhatárolódás lehetősége 1918 végén. *Regio* 1990. 1. sz. 49–65.; Szarka László: A történeti Magyarország felbomlása: katonai akciók, demarkációs vonalak. In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2008. 14–21.

33 A románokkal való 1918. november 12–14-i aradi tárgyalások során Jászi Oszkár Erdély autonómiáját, autonóm erdélyi kantonok (négy román, egy székely, egy szász kanton és Kolozsvár

hangsúlyt. 1918. december 21-én törvénybe iktatták (X. tc.) a *ruszinok* területi autonómiáját („Ruszka Krajna” nevű autonóm terület Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyék ruszin többségű területein). 1919. január 28-án (VI. tc.) a németek kaptak hasonló jogot területi autonómia létrehozására.³⁴ A Károlyi-kormány harmadik nemzetiségi törvénye 1919. március 11-én (XXX. néptörvény Tótország–Slovenská Krajina önkormányzatáról) már teljesen anakronisztikus volt, hiszen a hivatkozott, cseh katonai megszállás alatt álló terület már de facto az antant által elismert Csehszlovákia részét képezte.³⁵

A Tanácsköztársaság bukása után (1919. augusztus 1.), az ország szinte teljes katonai megszállását követően a trianoni békediktátum 1920. június 4-én nemzetközi jogilag szentesítette a már 1918 végén bomlásnak indult, történelmi magyar államterület felosztását. Ennek eredményeként az ország közel 283 ezer km²-nyi területének 67,1%-át, magyar anyanyelvű népességének 33%-át csatolták a szomszéd államokhoz.³⁶ Ezzel a magyar állam területén élő népesség etnikai homogenitása, a magyarok aránya rendkívül megnőtt (1910-ben 54,6%-ról 1920-ban 89,6%-ra), a kiterjedt nemzetiségi többségű területek külföldre kerülésével az etnikai alapú területi autonómia kérdése (egy-két járási nagyságú, baranyai-tolnai német többségű terület kivételével) a magyar állam számára gyakorlatilag megszűnt.

A Párizs környéki békékben (1919–1920) a döntéshozók a soknemzetiségű, hatalmas kiterjedésű Osztrák–Magyar Monarchia, illetve a történelmi magyar állam romjain (a kisállammá zsugorított, etnikailag szinte homogénnek tett Ausztria és Magyarország mellett) közepes méretű, de szintén soknemzetiségű országokat (pl. Csehszlovákia, Románia, Szerb–Horvát–Szlovén Királyság) hoztak létre. A nem németek és nem magyarok együttes aránya az 51,4 millió lakosú Monarchiában 1910-ben 57,1%-ot³⁷ jelentett, míg az új (illetve megnagyobbodott) államok közül a nem uralkodó nemzetek és kisebbségek együttes aránya 1921 körül a következő

multietnikus városi kanton) létrehozását javasolta. A szlovákoknak 1918. december elején, Budapesten egy széles körű autonómiával rendelkező „Tót Impériumot” ajánlottak fel, melynek déli határát az 1918. december 6-i Bartha–Hodža-vonal jelölte ki. Uo.

34 „2. § A németlakta vidékeken, amennyiben összefüggő területek, az ottlakó másajkú nemzetekkel egyetértőleg, autonóm jogterületek (kormányzóságok) alakíttatnak.” Kemény G. (1952) i. m.

35 Hasonlóképp irreálisnak tűnt az adott pillanatban a Huszár-kormány által 1920. január 9-én elfogadott „tót autonómia” terv is (Szlovenszkó területi autonómiájáról), mely ilyen módon próbálta a párizsi békekonferencián a döntéshozókat jobb belátásra bírni és a cseh politikusok korábbi, igen korán hamisnak bizonyult autonómia ígéreteiben csalódott szlovákságot a magyar állam keretei között megtartani. Tilkovszky Lóránt: Területi integritás és területi autonómia. A magyar kormány 1920. évi felvidéki szlovák autonómia-terve. *Századok* 2000. 3. sz. 555–596.

36 Lókkös János: *Trianon számokban*. Püski, Budapest, 2000.

37 Amennyiben csak a politikailag ténylegesen domináns helyzetben lévő ciszlajtániai német ajkúak, a magyarországi magyarok és a horvát-szlavónországi horvátok együttes arányát számítjuk ez az érték 1910-ben 58,1% volt.

volt: a nem cseheké Csehszlovákiában 50,1%, a nem románoké Romániában 30%, a nem szerbeké az SZHSZ Királyságban 63,9%.³⁸ Az a tény, hogy a csehek, románok és szerbek által irányított államokhoz közel 20 millió kisebbségi lakos³⁹ került, rávilágít arra, hogy az említett országok határainak kijelölésénél a népek önrendelkezési elvét, az etnikai elvet fölülírták a győztes államok és szövetségeseik stratégiai, katonai, gazdasági érdekei.⁴⁰

A háborúból vesztesként kikerülő Magyarország új határainak kijelölésénél a nyelvhatárok (horvát és osztrák viszonylattól eltekintve) semmiféle szerepet nem játszottak. Az etnikai önrendelkezési elv is csak olyan mértékben volt fontos a döntéshozók szempontjából, hogy lehetőleg minél kevesebb nem magyar maradjon magyar fennhatóság alatt és a Kárpát-medencei szlovákok, románok és délszlávok túlnyomó része Csehszlovákia, Románia és az SZHSZ Királyság határai közé kerüljön. Ezen elveken túl a szomszédos államok gazdasági, katonai érdekei határozták meg az új magyar határvonal kijelölését: a hegyvidéki szlovák, ruszin, román, szerb lakosság élelmiszer- (főként kenyérgabona-) ellátásában meghatározó szerepet betöltő, döntően magyarlakta alföldi területek; továbbá a győztesek határ menti, egymás közötti – Magyarországot elkerülő – kommunikációjában kiemelkedő fontosságú vasútvonalak⁴¹ elcsatolása; katonailag jól védhető, természeti objektumokhoz (pl. folyók, hegygerincek)⁴² igazodó államhatár kialakítása; az államhatárnak a fővárostól (pl. Belgrádtól) való távoli kijelölése.⁴³ Ezen szempontoknak a trianoni békediktátum során való érvényesítése (3,3 millió magyar anyanyelvű és lakóhelyének, többek között a Székelyföld, a Pozsonytól Szabadkáig 10–60 km szélességben húzódó, szinte homogén magyar etnikai terület elcsatolása) eredményeként született meg a jelen témánk szempontjából 1920 után fontos szerepet játszó Kárpát-medencei „magyar kérdés”.

A magyar revizionizmussal szemben 1920–21-ben a „kisantant” nevű szövetségbe tömörült utódállamok első alkotmányaikban egy és oszthatatlan nemzetállamoknak nyilvánították magukat és a soknemzetiségű országaik széthullásától való félelmükben a kisebbségek mindenféle kollektív jogainak érvényesítését (elsősorban

38 A cseh irányítású Csehszlovákiában a nem „csehszlovákok” aránya 35,6%-ot, a nem délszlávoké a „nagyszerb” SZHSZ Királyságban 17,1%-ot ért el az 1921-es népszámlálások adatai szerint.

39 1921-ben az SZHSZ Királyságban (12 millió lakos), Romániában (16 millió lakos) és Csehszlovákiában (13,6 millió lakos) a nem szerbek, nem románok és nem csehek lélekszáma 19,8 millió volt.

40 Macartney, C. A.: *Hungary and her successors. The Treaty of Trianon and its consequences 1919–1937*. Oxford University Press, London–New York–Toronto, 1937.

41 A hivatkozott főbb vasútvonal szakaszok a következők: Losonc–Feled–Bánréve–Rozsnyó; Torna–Szepsi–Kassa–Sátoraljaújhely–Csap–Beregszász–Királyháza–Szatmárnémeti–Nagykároly–Nagyvárad–Nagyszalonta; Kürtös–Arad; Horgos–Szabadka–Zombor.

42 A hivatkozott főbb vízrajzi objektumok a következők: Dráva, Duna, Ipoly, Ronyva.

43 Edvi I. Aladár – Halász Albert: *La Hongrie économique en cartes – The Economies of Hungary in Maps – Magyarország gazdasági térképekben*. Budapest, 1920.

az etnikai alapú területi autonómiára vonatkozókat) megtagadták. Központosító, etnikailag homogenizáló, asszimilációs politikájuk eredményeként nemhogy „helvetizálták” (etnikai alapú kantonokba, autonóm régiókba szervezték) volna olykor etnikai mozaiknak tekinthető országrészeiket, hanem hozzáláttak a (többnyire magyar) múltból örökölt közigazgatási területi struktúra (tartomány, megye, járás határok) olyan átalakításához, hogy a „megbízhatatlan” etnikai kisebbségek (főként a magyarok) az új közigazgatási egységekben mindenhol (vagy minél több helyen) kerüljenek kisebbségbe (ha lehet úgy, hogy még a hivatalos nyelvhasználati joghoz szükséges 20%-os arányt se ériék el). Ilyen, etnikailag manipulatív (a magyar etnikai településterületeket közigazgatásilag szétziláló) terület felosztási reform lépett életbe Csehszlovákiában 1923-ban és 1927-ben, az SZHSZ Királyságban 1923-ban és 1929-ben, Romániában 1925-ben, majd 1938-ban.⁴⁴

Az elcsatolt, határvidéki magyar etnikai területek sorsának rendezését Magyarországon és az utódállamok magyar kisebbségeinek vezetői alapvetően a területi revízióban (Magyarországhoz való visszacsatolásban), az államhatárok megváltoztatásában remélték, de a két világháború közötti időszakban magyar részről felmerültek az etnikai alapú (magyar) területi autonómiára vonatkozó tervek is.⁴⁵

A központosított csehszlovák és délszláv államban a „társnemzeteknek” ígért széles körű területi autonómia sem valósult meg 1918 és 1938 között, melyért különösen a szlovákok és horvátok folytattak ádáz politikai küzdelmet. A történelmi Magyarország északkeleti hegyvidéki részén élő ruszinokat a csehek nem tekintették ugyan társnemzetnek, de lakóhelyükre az új Csehszlovákiának stratégiai szüksége volt,⁴⁶ melynek érdekében az 1919. szeptember 10-i békeszerződésben (a Párizs környéki békékben egyedülálló módon) még azt is vállalta, hogy *Kárpátaljának* (Podkarpatská Rus) széles körű területi autonómiát ígérjen.⁴⁷ A szlovák és ruszin területi

44 Kocsis Károly: A közigazgatási térfelosztás változásai a mai Szlovákia területén a XX. században. In: Pásztor Cecília (szerk.): *„Ahol a határ elválaszt” Trianon és következményei a Kárpát-medencében*. Nógrád Megyei Levéltár, Balassagyarmat, 2002. 131–153.; Kocsis Károly: *Jugoszlávia. Egy felrobbant etnikai mozaik esete. Az etnikai konfliktusok történeti-földrajzi háttere a volt Jugoszlávia területén*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1993.; Molnár Jenő: Területi-közigazgatási felosztás Erdélyben (1876–1968). *Korunk* 1992. 3. sz. 88–97.

45 Rónai András: A nemzetiségi kérdés területi megoldásai. *Magyar Szemle* 1937. 3. sz. 201–209.; Szvatkó Pál: Svájci példa. A három magyar kanton. *Új Szellem* 1937. 9. sz. 20–21.; Bárdi Nándor: Javaslatok, modellek az erdélyi kérdés kezelésére (A magyar elképzelések, 1918–1940). *Magyar Kisebbség* 2004. 1–2. sz. 329–376.; Molnár Margit: Felvidéki magyar autonómia-törekvések. In: Kupa László (szerk.): *Kisebbségi autonómia-törekvések Közép-Európában – a múltban és a jelenben*. PTE – Bookmaster Kft., Pécs, 2009. 170–180.

46 Kárpátalja megszerzésére Csehszlovákiának Magyarország és Lengyelország szétválasztása és a magyar-ellenességben szövetséges Romániával való közvetlen kapcsolatának megvalósítása miatt volt elsősorban szüksége. Fedinec Csilla: Kárpátaljai autonómia-koncepciók 1918–1944 között. *Kisebbségkutatás* 2001. 3. sz. 450–469.

47 Pop, Ivan: *Dějiny Podkarpatské Rusi v datech*. Nakladatelství Libri, Praha, 2005.

autonómia megvalósítását Csehszlovákia (két évtizedig) az utolsó pillanatig, 1938 októberéig halogatta, miután 1938. szeptember 29-én a müncheni egyezményben a német többségű Szudétavidéket, majd 1938. október 2-án a lengyel többségű, sziléziai Olzavidéket (Zaolzie) már elveszítette.⁴⁸

A szlovák és ruszin területi autonómia kivívása, a német, illetve lengyel többségű területeknek Német- és Lengyelországhoz való csatolása – a sikertelen komáromi magyar–cseh–szlovák tárgyalások⁴⁹ – után, 1938. november 2-án került sor az első bécsi döntésre, ahol Cseh-Szlovákia 11.927 km² kiterjedésű, túlnyomóan magyarlakta, általa 1919-ben elfoglalt területet adott vissza Magyarországnak.⁵⁰ A fenti események, az államhatároknak a nyelvhatárokhoz való igazítása eredményeként Cseh-Szlovákia közel került ahhoz, hogy etnikai értelemben immár joggal hívhatta magát a csehek, szlovákok és ruszinok együttes nemzetállamának. A két évtizedes autonómia küzdelmük során a csehekben csalódott szlovákokat és ruszinokat a területi autonómia már nem elégítette ki. A hitleri Németország agresszív, világháborút kibontakoztató külpolitikájának megfelelően, annak támogatásával 1939. március 14-én megtörtént a *Szlovák Köztársaság és Kárpát-Ukrajna* függetlenségének kikiáltása, mely a cseh-szlovák állam felbomlását jelentette, majd másnap a maradék cseh országrészek német megszállását eredményezte.⁵¹ Ezt követő két hét alatt lezajlott a csehek által 1919-ben elfoglalt 12.146 km²-nyi (672 ezer, háromnegyed részben ruszin lakosságú) kárpátaljai és kelet-szlovákiai területnek – Németország által eltűrt – magyar visszafoglalása, a közös magyar–lengyel államhatár létrehozása.⁵²

A horvátok az Osztrák–Magyar Monarchia magyar felében (Transleithania, Ma-

48 Szlovákia autonómiáját Zsolnán 1938. október 6-án kiáltották ki, az autonóm Kárpátalja kormányának kinevezéséhez a prágai kormány pedig 1938. október 11-én adta beleegyezését. A két tartomány autonómiájáról szóló alkotmánytörvényt a cseh-szlovák kormány 1938. november 22-én hagyta jóvá. Fedinec Csilla: *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944*. Fórum Intézet – Lilium Aurum, Galánta – Dunaszerdahely, 2002.

49 Az 1938. október 9. és 22. közötti komáromi tárgyalásokon a cseh-szlovák delegáció október 12-én 1.800 km², október 13-án 5.405 km², október 22-én 11.300 km², 1919-ben elfoglalt terület visszaadását ajánlotta fel Magyarországnak. Jóllehet ez utóbbi ajánlat a bécsi döntőbíróvási ítélet 95 %-át képezte, de Pozsony, Nyitra, Léva, Rimaszombat, Kassa, Ungvár, Munkács, nyelvhatár menti, kiemelkedő fontosságú városok hovatartozásával kapcsolatos nézeteltérések megakadályozták a közös megegyezést. Ennek megfelelően Bécsben a német és olasz döntéshozók (Ribbentrop és Ciano) tulajdonképpen csak a néhány vitás város hovatartozásáról döntöttek, hiszen a túlnyomórészt magyarlakta rurális térség visszaadását maga Cseh-Szlovákia ajánlotta fel 1938. október 22-én. Rónai András: *Térképezett történelem*. Magvető, Budapest, 1989. 166–181.

50 A visszaadott területen 1.041.401 lakos élt, akiknek 84,4%-a vallotta magát magyarnak, 11,9%-a szlováknak. Az 1938. évi *felvidéki nép-, földbirtok- és állatösszeírás*. Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat 108. MKKSH, Budapest.

51 Fedinec (2002) i. m.

52 Thirring Lajos: A visszatért kárpátaljai területen végrehajtott népszámlálás előzetes eredményei. *Statisztikai Szemle* 1939. 8. sz. 939–950.

gyar Birodalom) élvezett széles körű területi autonómiájukat (Horvát-Szlavónország) az 1918. december 1-jén létrejött, szerb irányítású SZHSZ Királyságban elveszítették. Ennek megfelelően a két világháború között elkeseredett küzdelmet⁵³ folytattak a szerb szupremáciával szemben, az elvesztett területi autonómiájuk, egyenrangúságuk visszaszerzéséért.⁵⁴ A szomszédos Ausztria német bekebelezését (1938. március 12.), Csehszlovákia felbomlását (1939. március 14.) és Albánia olasz lerohanását (1939. április 7.) követően, a második világháború előestéjén, az utolsó pillanatban sikerült az egyre inkább elszigetelődő Belgrádnak a horvátokkal megegyeznie (Cvetković-Maćek egyezmény, 1939. augusztus 24.)⁵⁵ és megadni nekik az 1918-ban elveszített autonóm Horvát-Szlavónország helyett az immár Dalmáciát és Nyugat-Hercegovinát is magában foglaló autonóm *Horvát Bánságot* (Banovina Hrvatska, 65.456 km², 4 millió lakos), mely Jugoszlávia horvátjainak 88%-át tömörítette.⁵⁶ A két évtizedes ádáz politikai küzdelemben a szerbekkel való együttélésből kiábrándult horvátokat már nem elégítette ki a területi autonómia, melyet a teljes függetlenség felé vezető út első mérföldkövének tekintettek.

A második világháború során, Franciaország német elfoglalása, Besszarábia szovjet birtokbavétele (1940. június 28.) után stratégiaileg meggyengült *Románia* és a területi revíziók miatt erősebbé vált Magyarország között, az *erdélyi kérdés* miatt háborús konfliktus alakult ki. A sikertelen Turnu Severini tárgyalások (1940. augusztus 16–24.) után, a magyar–román háború elkerülése érdekében a náci Németország és Olaszország felajánlotta a döntőbíráskodást, melyet a román, majd a magyar fél is elfogadott.⁵⁷ A második bécsi döntés (1940. augusztus 30.) értelmében Románia az általa 1918–19-ben elfoglalt területek közül 43.104 km²-nyi területet („Észak-Erdély”) adott vissza Magyarországnak.⁵⁸ Erdély megosztása eredményeként a magyar fél 2,6 millió lakost (csaknem 1,3 millió nem magyart) kapott, míg a román fél 3,3 millió lakost (közülük 1,1 millió nem román) tarthatott meg.⁵⁹

53 Ez a küzdelem Stjepan Radić (Horvát Parasztpárt/HSS elnöke) megölését (1928) követően oly méreteket öltött, mely a szerb királyi diktatúra bevezetéséhez, még fokozottabb nemzeti elnyomáshoz vezetett.

54 Csuka János: *A délvidéki magyarság története 1918–1941*. Püski, Budapest, 1995.

55 Az egyezmény 1939. augusztus 26-án vált királyi kormányrendeletté. *Politika* 11. évf. 220 sz. (1939. augusztus 27.) 2.

56 A Horvát Bánság népessége az 1931-es jugoszláv népszámlálás adatai szerint 4.007.227 fő, ebből 69,8% horvát, 18,9% szerb, 3,6% bosnyák. Az anyanyelvi és vallási adatokból számított etnikai kategóriák: horvát = római katolikus szerb-horvát anyanyelvű; szerb = ortodox/pravoszláv szerb-horvát anyanyelvű; bosnyák = muzulmán szerb-horvát anyanyelvű. *Die Gliederung der Bevölkerung des ehemaligen Jugoslawien nach Muttersprache und Konfession nach der unveröffentlichten Angaben der Zählung von 1931*. Publikationsstelle, Wien, 1943.

57 Rónai (1989) i. m.

58 Thirring Lajos: A visszacsatolt keleti terület. Terület és népesség. *Statisztikai Szemle* 1940. 8–9. sz. 662–679.

59 Az 1941-es (1930-as) népszámlálások szerint a magyarok és románok aránya a következőkép-

1941. március 27-én, a németbarát és a háromhatalmi egyezményhez csatlakozott Cvetković-kormányt megdöntő államcsínyt követően Hitler elrendelte Jugoszláviának a szomszédok bevonásával történt elfoglalását. A német és olasz csapatok 1941. április 6-án kezdték meg a politikai szempontból rendkívül labilis helyzetű ország viszonylag gyors lerohanását, mely hivatalosan az április 17-i szerb fegyverletétellel fejeződött be. Közben április 10-én Ante Pavelić horvát usztasa poglavnik (nemzetvezető) Zágrábban kikiáltotta a *Független Horvát Államot* (NDH),⁶⁰ mely Jugoszlávia felbomlását jelentette. A Szerémség, Bánság és Szerbia németek által történt elfoglalásának napján (április 11.) a magyar csapatok bevonultak a gyakorlatilag senki földjévé vált, a szerb csapatok által 1918-ban elfoglalt magyar relatív többségű Baranyába és Bácskába. A tengelyhatalmak 1941. április 24-i bécsi konferencián osztották fel az elfoglalt Jugoszlávia területét. Magyarország megtarthatta a visszafoglalt Bácskát és Baranyát, valamint megkapta az 1919-ben elveszített szlovén többségű Muravidéket és a szinte teljes egészében horvátok lakta Muraközt. Ezzel Magyarországhoz 11.475 km²-nyi, egymilliónyi (39%-ban magyar) lakosságú terület tért vissza.⁶¹ A volt délmagyarországi Bánság jugoszláviai része – részben a várható magyar és román katonai összeütközést megelőzendő – német katonai igazgatás alá került, elméletileg Szerbia részeként.

Az 1938–1941 közötti területi revíziók eredményeként a *Magyar Királyságnak* sikerült az 1918 után elveszített területeinek 41,5%-át visszaszereznie, mellyel kiterjedése 171.753 km²-re, népességszáma 14,7 millióra nőtt.⁶² A területnövekedéssel sikerült ugyan a Kárpát-medencei 12 milliónyi magyarság⁶³ 95,2%-át a magyar ál-

pen alakult: Észak-Erdélyben 52,1% (42,1%) magyar, 41,5% (48,7%) román anyanyelvű; Dél-Erdélyben 68,3% (64,3%) román, 10,9% (14%) magyar etnikumú. Varga E. Árpád: *Népszámlálások a jelenkori Erdély területén*. Regio – MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1992.

60 A Független Horvát Állam területe 102.725 km²-re (főként a történelmi Horvát-Szlavónországra, Bosznia-Hercegovinára és Dalmácia olaszok által meg nem szállt részére) terjedt ki. 5,6 milliónyi lakosságából 52,5% volt római katolikus (túlnyomórészt horvát), 32% ortodox (szerb) és 13% muzulmán (bosnyák). Klemenčić, Mladen: Trojedinica s BiH. Državnost i granice (2). *Novi Vjesnik* CIII. 16053. 1992.06.01.

61 A visszatért délvidéki terület (1.030.027 főnyi) népességének anyanyelvi megoszlása a következő volt: 39% magyar, 17,2% német, 15,4% szerb, 10,3% horvát, 6,3% szlovén, 6,1% bunyevác. Schneider Árpád: A visszafoglalt délvidéki terület. Népességi és gazdasági áttekintés. *Statisztikai Szemle* 1941. 11. sz. 767–786.; Fogarasi Zoltán: A népesség anyanyelvi, nemzetiségi és vallási megoszlása törvényhatóságokint 1941-ben. *Statisztikai Szemle* 1944. 1–3. sz. 1–20.

62 A Magyar Királyság (Horvát-Szlavónország nélküli) területe és lakossága 1910-ben 282.870,5 km², 18.264.533 fő, 1930-ban 93.073 km², 8.688.319 fő; 1941 végén 171.753 km², 14.683.323 fő. Thirring Lajos: Vármegyéink területe, népességfejlődése, népsűrűsége és közigazgatási felosztása. *Statisztikai Szemle* 1942. 4. sz. 177–183; Lökkös (2000) i. m.; Fogarasi (1944) i. m.

63 Magyarok a Kárpát-medencében 1941 körüli népszámlálások szerint: Magyarország 11.365 ezer, román Dél-Erdély 363 ezer, Bánság szerb része 102 ezer, Független Horvát Állam 59 ezer, Szlovákia 46,7 ezer, volt osztrák Burgenland 2 ezer (a szerbiai és horvátországi adatok a szerző becslései).

lamon belül tömöríteni, de ennek az volt az ára, hogy a kisebbségek aránya 1930 és 1941 között Magyarországon 7,9%-ról 22,5%-ra, lélekszáma közel 3,3 millióra nőtt.⁶⁴ Az ismét soknemzetiségűvé vált magyar állam csupán a több mint félmillió orosz kisebbség esetén fontolta meg (történelmi⁶⁵ és földrajzi okok miatt) az etnikai alapú területi autonómia (Kárpátaljai Vajdaság) megvalósítását, melyet, mint törvénytervezetet a felterjesztő Teleki Pál miniszterelnök 1940. augusztus 5-én belpolitikai és katonai szempontok miatt visszavonni volt kénytelen.⁶⁶ A teljes körű autonóm státus helyett a *Kárpátaljai Kormányzóság*⁶⁷ területén a magyar vármegyéktől független közigazgatási kirendeltségek jöttek létre, ahol a ruszint a magyar mellett második államnyelvűvé tették.⁶⁸

1.3. Az 1945 és 1989 közötti időszak

A második világháború végén, a frontátvonulásokat követő hatalomváltások után az 1938–1941 közötti területi revíziók érvényüket veszítették, melyet magyar vonatkozásban az 1947. február 10-i párizsi békeszerződés szentesített.⁶⁹ A háború idején náci vazallus Szlovákia és Horvátország függetlenségének megszüntetése árán 1945-ben újjáélesztették a cseh irányítású Csehszlovákiát és a szövetségi állammá átalakított Jugoszláviát. Az ukrán többségű Kárpátalját az 1945. június 29-i csehszlovák–szovjet megegyezés értelmében a Szovjetunióhoz csatolták.⁷⁰ Az 1920-ban kijelölt magyar–román államhatárt visszaállították, majd a szovjet politikai zsarolás

64 Fogarasi (1944) i. m.

65 Történelmi előzménynek a kárpátaljai ruszin területeknek a korábbi magyar és cseh-szlovák időszak legvégén, rövid ideig élvezett területi autonómiája számított: Ruszka Krajna (Magyarország, 1918.12.21.–1919.03.20.), Kárpát-Ukrajna (Cseh-Szlovákia, 1938.10.11.–1939.03.14.).

66 Fedinec (2001) i. m.

67 A Kárpátaljai Kormányzóság (Ungi, Beregi, Máramarosi közig. kirendeltségek) területe 11.583 km², 1941-beli lélekszáma 621.976 volt, közülük 77,4% vallotta magát ruszin anyanyelvűnek. Thirring (1942) i. m.; Fogarasi (1944) i. m.

68 Botlik József: *Közigazgatás és nemzetiségpolitika Kárpátalján I–II*. Nyíregyháza, 2005.

69 Az 1947. évi XVIII. törvény. A békeszerződés Oroszvár, Horvátjárfalu és Dunacsún községeknek a Pozsony biztonsága miatt aggódó Csehszlovákiához való csatolásával 65 km²-el tovább csökkentette a trianoni Magyarország területét.

70 Az 1944 októberében szovjet megszállás alá került Kárpátalja a magyar fennhatóság megszűnte után ismét Csehszlovákia részévé vált ugyan, de már moszkvai forgatókönyv szerint megindult a terület szovjet bekebelezésének előkészítése. Egy átmeneti államalakulat (Kárpátontúli Ukrajna) nevében Munkácson 1944. november 26-án a helyi ukrán népi bizottságok kimondták a terület „újraegyesülését” Szovjet-Ukrajnával. A Kárpátontúli Ukrajna mint közigazgatási, „állami” formáció léte 1946. január 22-én ért véget, amikor a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége a szovjet Ukrajna részeként létrehozta a Kárpátontúli területet (Zakarpatszkaja oblaszty). Tóth István: *Autonómia: Kárpátaljai vágyak és a valóság*. In: Molnár Gusztáv (szerk.): *Autonómia és integráció. Magyar Szemle – Magyarországért Alapítvány*, Budapest, 1993. 64–91.; Oficinszkij, Román: *Kárpátontúli Ukrajna, 1944–1946*. In: Fedinec Csilla – Vehes, Mikola

tárgyává tett, 1944. november 12/14. és 1945. március 9/13. között szovjet ellenőrzés alá helyezett Észak-Erdélyben is helyreállt a román közigazgatás.⁷¹

A hatalomváltásokkal összefüggésben hatalmas méretű kényszmigrációk zajlottak le. Az evakuálás, elmenekülés és vérbosszú által megtizedelt német és magyar lakosságot Csehszlovákiában, Jugoszláviában és Romániában háborús bűnbaknak, kollektív háborús bűnösnek, a megszállók kiszolgálóinak tekintették, és azonnal megindult teljes, illetve részleges eltávolításuk (elűzésük, deportálásuk) főként a stratégiai jelentőségű határvidékekről.⁷² A „kedvező” történelmi pillanatot kihasználva azonnal megindult a németek, magyarok helyére az adott ország államalkotó nemzetei tagjainak (pl. szlovákok, ukránok, románok, szerbek, montenegróiak) – főként az agrárreformok kereteibe ágyazott – szervezett betelepítése, mely a (főként határvidéki és városi) népesség etnikai összetételének alapos átformálását, nemzeti-szociális célokat szolgált, és a jövőbeni esetleges újabb magyar területi revíziós követeléseket kívánta lehetetlenné tenni.⁷³ Az általános kisebbségellenes légkör és az „anyaországok” etnikai koncentrációs, homogenizációs törekvései következtében fokozódott a kisebbségeknek a nemzetállamaikba való migrációja, mely minden országban az államalkotó nemzet arányának tetemes növekedését, a korábban szinte homogén magyar népességű határvidéki területeken – a szlovák, ukrán, román, szerb kolonizáció révén – jelentős etnikai „felhígulást”, az őshonos és jövevény lakosság tömeges

(főszerk.): Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra. Argumentum, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, Budapest, 2010. 233–245.

- 71 A sajátos állampolitikai vákuumban lévő, magyar igazgatás alatt már nem, román igazgatás alatt még nem álló Észak-Erdélyben a magyar lakosság a szovjet fennhatóság négy hónapja alatt jelentős lépéseket tudott tenni a még ma is csak remélt nemzeti önkormányzatiság felé. A román közigazgatás Észak-Erdélybe való visszatérését Sztálin a kommunista Petru Groza miniszterelnökké történt 1945. március 6-i kinevezése után engedélyezte. Molnár Gusztáv: Önrendelkezési törekvések az „Észak-Erdélyi Köztársaság” idején. In: *Autonómia és integráció...* i. m. 92–139.; Vincze Gábor: *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944–1953*. TLA–JATE, Budapest–Szeged, 1994.
- 72 A Kárpát-medencéből 1944 után kb. egymillió német „tűnt el” (elmenekült, evakuálták, deportálták, megölték): pl. Vajdaságból és Horvátországból 336 ezer, a tágan értelmezett Erdélyből 274 ezer, Magyarországból 255 ezer, Szlovákiából 120 ezer. Az 1944–1950 között a szomszéd államokból Magyarország mai területére menekült, költözött, deportált magyarok száma 230–300 ezer közötti lehetett. Kocsis Károly: Changing ethnic, religious and political patterns in the Carpatho–Balkan area. In: Kertész Á. – Kovács Z. (eds.): *New perspectives in Hungarian geography. Studies in Geography in Hungary* 27. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 115–142.; Czibulka Zoltán – Heinz Ervin – Lakatos Miklós: *A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 2004.; Stark Tamás: *Magyarország második világháborús embervesztesége*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1989.; Kocsis (1992) i. m.
- 73 Kocsis Károly: Die ethnische Struktur in den Grenzräumen der karpatho-pannonischen Region. In: Schultz H. (Hrsg.): *Bevölkerungstransfer und Systemwandel. Ostmitteleuropäische Grenzen nach dem Zweiten Weltkrieg*. Verlag Arno Spitz GmbH, Berlin, 1999. 69–104.

keveredését, így az interetnikus feszültségek növekedését eredményezte. A kényszer-migrációk ellenére a Magyarországgal szomszédos országok területén 1945 után is még körülbelül 3 millió fős, fele részben határvidéken élő magyar kisebbség maradt, akiknek településterülete vegyesebbé vált ugyan, de elvileg továbbra is lehetővé tette az etnikai alapú területi autonómia esetleges megvalósítását.

A Szovjetunió befolyása (többnyire katonai ellenőrzése) alá került Kárpát-medence országaiban (Ausztriát kivéve) 1945 és 1948 között szovjet típusú kommunista államigazgatási rendszerek épültek ki, melyek a későbbi évtizedekben is (az egyébként is kisebbségellenes közhangulatban) lehetetlenné tették az etnikai alapú, tényleges területi önrendelkezés megvalósítását. Ettől függetlenül meg kell említeni, hogy az 1945-ben „szövetségi népköztársaság”⁷⁴ formájában újjászülető, Josip Broz Tito vezette *Jugoszlávia* a területi decentralizációval, a köztársasági autonómiával, minden egyes délszláv nemzet (horvát, macedón, montenegrói, muszlimán/bosnyák, szerb, szlovén) identitásának, egyenjogúságának elismerésével és elvi garانتálásával gyökeresen eltérő létfeltételeket biztosított az állam minden nem szerb etnikumának a két világháború közötti, központosított, szerb irányítású Jugoszláviához képest. Már a népfelszabadító háború idején (1943-ban) megígért autonóm tartományi státust a *Vajdaság* a kommunista Jugoszlávia megalakulása idején, 1945. november 29-én kapta meg.⁷⁵ Regionális autonómiát a „Vajdaságnak” (1918-ig Dél-Magyarországnak, Délvidéknek) nevezett, közép-európai terület történelmi múltja, az itteni szerbek erőteljes regionális öntudata, sajátos kulturális különállása, etnikai tarkasága miatt kapott. Mindez persze nem jelentette az itteni kisebbségek (főként az akkor még 429 ezer fős ottani magyarok) etnikai alapú területi önkormányzatának megvalósulását, hiszen a kényszer-migrációk következtében a Vajdaság 1945 után már abszolút szerb többségűvé vált (1948-ban 50,6%, 2011-ben 66,8%). Maga a regionális autonómia is csupán az 1974. február 21-i új alkotmány után kezdett igazán (csaknem a tagköztársaságok önrendelkezésének szintjére) kiteljesedni.⁷⁶

A Kárpát-medencében etnikai alapú területi autonómia a 20. század második felében, csupán egy rövid időre (1952–1960/68 között), *Románia* közepén jött létre. Szovjetunió (pontosabban Sztálin) amit az általa bekebelezett Kárpátalján nem

74 Tito az 1946. január 31-i alkotmányban a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaságot (szovjet mintára) 6 köztársaságra (Szlovénia, Horvátország, Bosznia-Hercegovina, Montenegró, Macedónia és Szerbia) osztotta fel. A belső, köztársasági határokat túlnyomórészt a történelmi hagyományok alapján húzták meg néhány kivételtől eltekintve. Kivételnek számított a később vitásnak tekintett közös szerb-horvát köztársasági határ, melyet 1945-ben két terület, Baranya (1948: 35,1% horvát, 21,4% szerb) és a Szerémség keleti és középső részének (1948: 70% szerb, 14,6% horvát) cseréjével a Duna és a szerémségi szerb-horvát etnikai határ mentén jelöltek ki.

75 A Szerbián belüli Vajdaság Autonóm Tartomány megalakítását a Demokratikus Szövetségi Jugoszláv Köztársaság hajcei megalakulása idején (1943. november 29.) határozták el, melyet pontosan két évvel később, ugyanott a kommunista Jugoszlávia szentesített.

76 Strugar, Vlado: *Jugoslavija: federacija i republika*. Narodna knjiga, Beograd, 1976.

valósított meg és Csehszlovákiától sem várt el, azt 1952-ben megkövetelte (a nem szláv és vele 1941–44 között hadban állt) Romániától: a magyar területi autonómia megvalósítását.⁷⁷ Az 1952. szeptember 24-én elfogadott új román alkotmány *Magyar Autonóm Tartomány* (MAT) néven (szovjet utasításra, kényszerűségből) hozta létre ezt a 13.550 km² kiterjedésű, Marosvásárhely székhelyű, 10 rajonból álló, 731 ezer (77%-ban magyar) lakosságú közigazgatási egységet.⁷⁸ A tartomány területe a történelmi Székelyföld⁷⁹ magyarlakta részein kívül kiterjedt (gazdasági és közlekedés okok miatt) román többségű tájakra is (pl. Maroshévíz és Szászrégen közötti Maros-völgy, Görgény-vidék). A MAT ugyan magában foglalt 565 ezer magyart, de határain kívül rekedt az erdélyi magyarok 63,7%-a (közel egymillió fő), akiknek kisebbségi jogai (a MAT létrejele való hivatkozással) egyre inkább sérültek, nyelvhasználatuk egyre jobban visszaszorult. A szovjet nyomás Sztálin halálát (1953) követő csökkenése, a levert 1956-os magyar forradalommal és szabadságharcral kapcsolatos erdélyi magyar szimpátia, feléledő, határon átívelő magyar nemzeti szolidaritás miatt a román kommunista nemzetállam egyre inkább fokozta a magyarokra nehezedő politikai nyomást és korlátozta a MAT jogkörét. 1960. december 24-én a tartomány átszervezése (és átnevezése: Maros-Magyar Autonóm Tartomány) során, gazdasági okokra hivatkozva Brassó tartományhoz csatolták a háromszéki magyar rajonokat, ugyanakkor ide kapcsolták a Marosvásárhely vonzáskörzetébe tartozó, román többségű Marosludas és Dicsőszentmárton rajonokat.⁸⁰ A román nemzetállam az átszervezéssel nem csupán a tartomány területét és nemzetiségi összetételét⁸¹ alakította át a magyarok számára rendkívül hátrányos módon, hanem felgyorsította a „kulturális üvegházként” működő magyar területi autonómia intézményes háttérének elsorvasztását is.⁸² Az egyre inkább leplezetlenebbé vált román nemzetépítő, etnikai homogenizációs politika egyik állomásaként a formálissá vált (sokak szerint egyébként is csak nemzetiségpolitikai kirakatnak, magyar gettónak tekintett) autonóm tartományt a megerendszert visszaállító törvény 1968. december 19-i elfogadásával szüntették meg.

77 Bottoni, Stefano: *Sztálin a székelyeknél. A Magyar Autonóm Tartomány története, 1952–1960.* Pro-Print, Csíkszereda, 2008.

78 A MAT létrehozásáról formailag a 331/1952.IX.21-es törvényerejű rendelet gondoskodott. A tartomány lakosságának nemzetiségi megoszlása az 1956. február 21-i népszámlálás szerint: 731.387 összes lakos, 565.510 magyar (77,3%), 146.830 (20,1%) román, 11.108 (1,5%) cigány.

79 A Torda és Nagyenyed között elterülő, történelmi Aranyosszék természetesen nem volt része a MAT-nak.

80 Elekes Tibor: Székelyföld közigazgatás-földrajzi változásai a 13. századtól napjainkig. *Földrajzi Közlemények* 2011. 4. sz. 415–429.

81 Az 1960 végi átszervezés miatt változó területű tartományban a magyarok aránya az 1956. és 1966. évi népszámlálások között 77,3%-ról 60,2%-ra csökkent (a románoké 20,1%-ról 36,8%-ra nőtt).

82 Bottoni (2008) i. m.

Jugoszlávia tényleges föderalisztikus átalakítása, a szerb érdekek közvetlen érvényesítési lehetőségeinek beszűkülése, Szerbia korábbi dominanciájának csökkenése – különösen Tito halálát (1980) követően – rendkívül megnövelte a privilegiált helyzetüket természetesnek tartó szerbek elégedetlenségét. Különösen sérelmezték, hogy az etnikai, történeti szempontból különleges helyzetű területek közül csupán a szerbiai *Koszovó és Vajdaság* tartományok kaptak autonómiát, de a horvátországi szerb többségű területek (pl. Krajina) nem. Mindezt a háborúban magukat győztesnek, békében vesztesnek tekintő szerbek nagy kudarcként élték meg. Így az 1980-as évek közepétől kezdve az 1974-es alkotmány elleni szerb támadás egyre hevesebbé vált. Slobodan Milošević vezetésével, a szerbek fenyegetettség-érzetének mesterséges felkeltése után „össz-szerb” mozgalom bontakozott ki, melynek eredményeként a szerb hatalmi koncentrációt szolgáló, ún. „antibürokratikus forradalom” során, 1988–89-ben névlegessé tették (tulajdonképpen felszámolták) a Vajdaság⁸³ és Koszovó autonómiáját.

1.4. Az 1989 utáni időszak

Európa volt szocialista országaiban, így a Kárpát-medencében is 1989-ben kezdődött a politikai, gazdasági, társadalmi rendszerváltás (rendszerváltozás), melynek során megindult a kommunista rendszer lebontása és a nyugati típusú parlamenti demokráciák, a piacgazdaság alapjainak lerakása. Ezen folyamat legfontosabb állomásának az 1990-ben megrendezett szabad, többpárt-rendszerű választások számítottak, melyek során (különösen az etnikailag vegyes összetételű országokban) az erős nemzeti retorikájú (sokszor nacionalista) pártok nagy sikert arattak.⁸⁴

A volt szovjet érdekszféra országaiban lezajló, a rendszerváltás irányába mutató, egymást is erősítő események (pl. forradalmak, többpárti választások, politikai-gazdasági rendszer átalakításának megkezdése, szövetségi tagállamok függetlenedési törekvései) nagy hatást gyakoroltak a *jugoszláviai nemzetek, nemzetiségek* politikai magtartására is. A volt kommunista körök internacionalista köntösüket hirtelen nacionalistára cserélve „nemzetmentő” politizálásba kezdtek. Az új, 1990. évi horvát alkotmány államalkotó nemzetnek már csak a horvátokat ismerte el, a korábbi társnemzetet, a szerbeket már nemzeti kisebbségként kezelte és nem tette lehetővé számukra (sem) az etnikai alapú területi autonómia létrehozását.⁸⁵ A felháborodott, Szerbia által manipulált horvátországi szerbek az autonómiáról történt népszavazásuk

83 A Vajdaság autonómiáját az 1988. október 5–6-án, Újvidéken megszervezett államcsíny, ún. „joghurt forradalom” után tették névlegessé (1989. július 5.).

84 Weilguni, Werner – Suppan, Arnold – Heuberger, Valeria – Koch, Klaus: *Die Wahlen des Jahres 1990 in Mittel-, Ost- und Südosteuropa*. Atlas Ost- und Südosteuropa 6.1-G.3, ÖOSI, Wien, 1991.

85 Silber, Laura – Little, Allan: *The death of Yugoslavia*. Penguin Books – BBC Books, London, 1995.

után 1990. szeptember 30-án kikiáltották a Knin székhelyű *Krajinai Szerb Autonóm Területet* (SAO Krajina), akkor még a Jugoszláviához tartozó Horvátország keretein belül. A szerb–horvát konfliktus eszkalálódásával, háborúvá fajulásával a szerbek 1991. április 2-én jelentették be a Horvátországtól való elszakadást és a Szerbiához való csatlakozást, majd december 19-én kikiáltották a független *Krajinai Szerb Köztársaságot* (KSZK).⁸⁶ A nem csupán a szűken vett Krajinát (többségében addig szerbek lakta Észak-Dalmácia, Lika, Kordun, Banovina/Banija), hanem Szlavónia egyes nyugati részeit és Horvátország Duna melléki területeit (Baranya, Nyugat-Szerémség) is magában foglaló, nemzetközileg el nem ismert szerb államalakulat Horvátország területének több mint negyedét (kb. 15.000 km²-t) foglalta el.⁸⁷ 1992-ben, rendkívül megkétszerezve, Horvátország felkínálta ugyan a krajinai szerbek számára (a Glinai és Knini járásokra kiterjedő) területi autonómiát,⁸⁸ de azt akkor a terület birtokában a szerbek már nem tartották kielégítőnek. A horvát–szerb frontvonal többé-kevésbé változatlan maradt 1995. május elejéig, mikor a horvát hadsereg visszafoglalta a nyugat-szlavóniai Okučani vidékét („Bljesak” /villám/ hadművelet), majd 1995 augusztus 4–8. között Észak-Dalmácia, Lika, Kordun, Banovina (Banija) területét („Oluja” /vihar/ hadművelet), ahonnét több mint 200.000 szerb menekült Szerbia felé, akiknek egy kis része (az 1998-ig ENSZ-szerb ellenőrzés alatt maradt) Baranyában, Kelet-Szlavóniában és a Nyugat-Szerémségben települt le.⁸⁹ Ezzel megszűnt a KSZK, és a tömeges kényszerszermigrációk miatt teljesen szétzilálódott a horvátországi szerbek 1995-ig még etnikailag többnyire egységes településterülete és jövőbeli reménye egy etnikai alapú területi autonómiára.

Szerbiában a miloševići rezsim a tartományi autonómiák névlegessé tételét az államhatalom olyan „dekoncentráálásával” próbálta ellensúlyozni, mely a miniszterelnök által kinevezett vezetők irányította körzetek (okrug)⁹⁰ 1991-es létrejöttét eredményezte.⁹¹ A *Vajdaságban* hét (Belgrádból irányított) körzetet hoztak lét-

86 Dakić, Mile: *The Serbian Krayina. Historical Roots and Its Birth*. Iskra, Knin, 1994.

87 Baletić, Zvonimir et al.: *Kroatien zwischen Aggression und Frieden*. AGM, Zagreb, 1994. A szerbek által ellenőrzött területnek 1991-ben 549.083 (52,4% szerb, 37,1% horvát nemzetiségű) lakosa volt. A krajinai szerb hatóságok szerint 1993 júniusában a terület már csak 433.595 (91% szerb, 7% horvát) lakosnak adott otthont. Republika Srpska Krajina (specijalni prilog). *Vojska /Beograd/* Br.11. mart, 1994.

88 Az 1992. december 30-i, a meggyerendszert visszaállító horvát közigazgatási reform kínálta fel a különleges önkormányzatot (autonómiát) a szerb többségű, Glina és Knin központú járásoknak (térségeknek), melyet az emberi jogokról, szabadságról és az etnikai, nemzeti közösségek, kisebbségi jogairól szóló alkotmánytörvény szavatolt: 1992.06.06. V. fejezet.

89 A horvátországi szerbek száma (aránya) a háborús migrációk és az asszimiláció következtében 1991 és 2011 között 581.663-ról (12,2%-ról) 186.633-ra (4,4%-ra) zuhant.

90 A Belgrádot is magában foglaló 30 szerbiai okrug az 1991. július 24-i törvénynek köszönhetette létét (Törvény a területi szerveződéssel és helyi önkormányzatról).

91 Jordan, Peter: *Verwaltungsgliederung Mittel- und Südosteuropas 2007*. Atlas Ost- und Südost-europa 5.4-G.10. ISR ÖAW, Wien, 2010.

re úgy, hogy a Tisza menti magyar etnikai területet közigazgatásilag háromfelé darabolták (Újvidék, Szabadka és Nagyikinda körzeteihez csatolták). Mellesleg ugyanígy jártak el a szandzsáki muzulmánok, bosnyákok etnikai területével is. Koszovó elvesztése és Milošević bukása után a szerb kormányok 2002-től fokozatosan megkezdték a Vajdaság 1988 után elvesztett autonómiájának helyreállítását. A hat hivatalos nyelvvel rendelkező tartomány jelenleg is érvényben lévő, széles körű önkormányzatot biztosító alapokmánya, melyet a szerb parlament 2009. november 30-án fogadott el, 2010. január 1-jétől lépett életbe. Az 1995-ös tömeges szerb menekülthullám miatt immár kétharmadában szerb többségű tartomány autonómiájának helyreállítása a legnagyobb kisebbség, a vajdasági magyarok érdekét is szolgálta, de önazonosságuk megőrzése érdekében már 1992-ben megalkották (a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége) az etnikai alapú területi autonómiát is magában foglaló háromszintű önkormányzati modellt.⁹² A választási koalíciót alkotó magyar pártok a személyi elvű autonómia mellett továbbra is célul tűzik ki egy magyar többségű multietnikus régió, a Tisza közelében elhelyezkedő, magyar többségű nyolc község (opština) regionális önkormányzatának (Magyar Autonóm Körzet, Magyar Körzeti Önkormányzat) létrehozását.⁹³ Ez a vajdasági magyarok közel 60%-át tömörítő, tervezett autonóm körzet 327 ezer lakosú lenne, akiknek 53%-a lenne magyar, 24,4%-a szerb, 5,5%-a horvát, 8%-a ismeretlen nemzetiségű (2002). A területi autonómiát még nem, de a személyi elvű, széles körű kulturális autonómiát⁹⁴ a vajdasági magyarságnak (a Kárpát-medencei jelen-

92 A VMDK magyarkanizsai kongresszusán (1992. április 25.) elfogadott „Memorandum a Szerb Köztársaságban élő magyarok önkormányzatáról” szerint: 1. Személyi önkormányzat (vezető testülete a Magyar Nemzeti Tanács), 2. Területi önkormányzat (magyar többségű kommunák/opštinák együttese: Magyar Autonóm Körzet), 3. Helyi önkormányzat (az etnikai tömbön kívül lévő, magyar többségű települések önkormányzata). Gerencsér Balázs – Juhász Albin: *A kisebbségi autonómia (működő modellek, magyar elképzelések)*. Budapest, 2001.; Surányi Zoltán: „Mindannyian akarjuk, de...” Autonómiaviták a Vajdaságban. *Beszélő*. 2001. 9. (szeptember) <http://beszelo.c3.hu/cikkek/%E2%80%99Emindannyian-akarjuk-de%E2%80%99D> (2013-02-14)

93 Surányi (2001) i. m.; Gábrity Molnár Irén: Kisebbségi autonómia-törekvések a Vajdaságban. In: *Kisebbségi autonómia-törekvések...* (2009) i. m. 117–129.

94 A vajdasági magyar kulturális autonómia legfőbb letéteményese, az itteni magyarság országos kisebbségi önkormányzati szerve, a Magyar Nemzeti Tanács alapvetően a 2002. február 26-án elfogadott „A nemzeti kisebbségek jogainak és szabadságának védelméről” szóló törvénynek, a 2000 óta tartományi kormánypártnak számító Vajdasági Magyar Szövetség érdekérvényesítő képességének, a vajdasági (töbnyire toleráns) politikai kultúrának, hagyományoknak, a többségi és kisebbségi politikusok között kialakult bizalmi viszonyoknak köszönheti létét. Korhecz Tamás: *Отthonteremtőben a szülőföldön*. Fórum, Újvidék, 2009.; Korhecz Tamás: Magyar autonómia Szerbiában. A programcélról a hatályos törvényig. *Pro Minoritate* 2010. tavasz. 67–73.

tős lélekszámú magyar közösségek közül elsőként⁹⁵) – főként a Vajdasági Magyar Szövetségnek köszönhetően – sikerült megvalósítania.⁹⁶

A kommunizmus bukása után a népes magyar kisebbségi közösségek nem csupán a soknemzetiségű hajdani Jugoszlávia területén, hanem a magát egységes nemzetállamnak tekintő mai Ukrajna, Szlovákia és Románia területén is létrehozták önálló (kulturális, politikai) szervezeteiket,⁹⁷ melyek szinte azonnal megfogalmazták – önálló jogalanyiságuk kinyilvánításaként – különféle önrendelkezési, autonómia-konceptióikat.⁹⁸

Kárpátalja még a *Szovjetunió* része volt, mikor a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség 1989-ben állást foglalt a Beregszász székhelyű magyar autonóm körzet létrehozásáról.⁹⁹ Ugyanakkor a tartomány őshonos szláv népessége, a szovjet fennhatóság idején önálló nemzeti létükben felszámolt, elukránosított ruszinok¹⁰⁰ (pontosabban a Kárpáti Ruszinok Társasága) megkezdték reménytelennek tűnő küzdelmüket Kárpátalja (Kárpát-Ukrajna) 1938–39-ben élvezett autonómiájának helyreállításáért, mely helyi szinten is rendkívül heves vitákat váltott ki. Az alapvetően *Ukrajna* függetlenségek kérdésében kiírt 1991. december 1-jei népszavazáson a helyi lakosság túlnyomó többsége Kárpátalján a terület különleges önkormányzati státusát (78%), a Beregszászi járásban pedig a magyar autonóm körzet (MAK) létrehozását (81,4%)¹⁰¹ is támogatta, de mindennek semmilyen politikai következménye nem lett, mert Kijev (a nacionalista erők nyomására) mindkét autonómia-törekvést mereven

95 Amennyiben a kis magyar közösségeket is számításba vesszük, kulturális autonómiával legrégbben a szlovéniai, muravidéki magyarság rendelkezik. Csúcsszervük a Muravidéki Magyar Önkormányzati Nemzeti Közösség (MMÖNK, 1989), melynek jogelődje 1975-ben jött létre. Gerencsér – Juhász (2001) i. m.

96 Gábrity Molnár (2009) i. m.; Korhecz (2009) és (2010) i. m.

97 A legelső, már 1989-ben létrejött magyar kisebbségi érdekvédelmi szervezetek a következők voltak: szovjet Ukrajnában a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (KMKSZ, 1989. február 26.), Csehszlovákiában a Független Magyar Kezdeményezés (FMK, 1989. november 18.), Jugoszláviában a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége (VMDK, 1989. december 18.), Romániában a Romániai Magyar Demokrata Szövetség (RMDSZ, 1989. december 25.). Szarka László: Útkeresés, önszerveződés a rendszerváltás éveiben (1989–1991). In: *Kisebbségi magyar közösségek...* (2008) i. m. 320–329.

98 Ríz Ádám: Az 1990 után született autonómiakonceptiók összehasonlítása (I). *Korunk* 2000. 2. sz. 81–86.

99 Botlik József – Dupka György: *Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján*. Intermix, Ungvár–Budapest, 1993.

100 A 2001-es népszámlálás idején Kárpátalján a lakosságnak már csak 0,8%-a (10.090 fő) vallotta magát ruszin nemzetiségűnek (1941-ben 58,9%, azaz 502 ezer ruszin anyanyelvűt regisztráltak).

101 A kárpátaljai magyarok közel 38%-át tömörítő Beregszászon és járásában az 1989-es népszámlálás idején a lakosságnak csupán 66,9%-a vallotta magát magyar nemzetiségűnek.

elutasította.¹⁰² A fiatal ukrán nemzetállam egységét az 1996. június 28-án elfogadott alkotmánya is kinyilvánította, mely orosz nyomásra csak a Krími Autonóm Köztársaság létét kénytelen elismerni. Az etnikai alapú területi autonómia ukrán elutasítása miatt a KMKSZ 2000-től kezdve egy olyan, Beregszász székhelyű Tisza-melléki járás (rajon) kialakítását kezdeményezi, ahol a magyarok alkotnák a lakosság többségét (72%) úgy, hogy az a kárpátaljai magyarok háromnegyedét is magában foglalná. A szovjet időszakból származó, több mint fél évszázada változatlan határokkal létező járáshatárok megváltoztatásának egy esetleges, jövőbeli ukrán közigazgatási reform idején lehetne esélye, akkor is csak az etnikai szempontoknak a magyarok számára kedvező figyelembe vétele esetén.

Szlovákiában a magyar pártok részéről is több autonómia koncepció, törvénytervezett született meg az 1990-es években, melyek közül legkorábban (1991-ben) és legmarkánsabban az Együttélés Politikai Mozgalom fogalmazta meg a területi autonómia igényét. Ezek a törekvések a szlovákiai magyar képviselők és polgármesterek 1994. január 8-i komáromi nagygyűlésén érték el csúcspontjukat és kaptak széles körű országos publicitást.¹⁰³ Az Együttélés itt bemutatott és jóváhagyott tervezete két változattal (egy összefüggő vagy három, magyar többségű régióval) számol, attól függően, hogy országosan kevés vagy nagyszámú régió nyugvó területfelosztás került volna elfogadásra a közelgő közigazgatási-területi reform során. Az első esetben egy 8245,3 km² területű, a magyar államhatárhoz tapadó, kb. 824 ezer (61,5%-ban magyar) lakosú régió¹⁰⁴ jött volna létre.¹⁰⁵ A második változat szerint a már ismertetett magyar többségű régió három részre oszlott volna: 1. Nyugaton Pozsony és Ipolyság között (525 ezer fő, 63,1% magyar), 2. Középen Ipolyság és Kassa között (239 ezer fő, 54,2% magyar), 3. Keleten Dél-Zemplénben és Ungvidéken (59 ezer fő, 77,3% magyar). Az etnikai alapú területi autonómia, közigazgatási reformra vonatkozó magyar tervek mind a szlovák politika, mind a szlovák társadalom széles rétegei rendkívül éles elutasítással, olykor szinte

102 Osztapec Jurij: Politikai folyamatok Kárpátalján (1991–2009). In: *Kárpátalja 1919–2009...* (2010) i. m. 377–392.

103 *Az önkormányzat az önrendelkezés alapja. A szlovákiai magyar választott képviselők és polgármesterek országos nagygyűlésének hiteles jegyzőkönyve.* Komárom, 1994. január 8. Komáromi Lapok – Szinnyi Kiadó, Komárom, 1995.; Gerencsér – Juhász (2001) i. m.; Molnár (2009) i. m.

104 Az így eltervezett régió etnikai földrajzi szempontból sem számított egyedülállónak Európában, hiszen az olaszországi Trentino–Alto Adige régió Dél-Tirol (Südtirol, Alto-Adige) nevű, 430 ezer lakosú autonóm tartománya is NY–K-i irányban elnyúlt szalagként tapad az anyaországhoz (Ausztriához) és az itteni németek/osztrákok aránya a tartományon belül (64,9 %) kísérteties módon hasonlított az „Együttélés” által tervezett dél-szlovákiai régióban a magyarok arányához (61,5%).

105 Oriskó Norbert: *Magyarok által lakott községek és városok Szlovákiában.* Együttélés, Pozsony/Bratislava, 1993.; Duray Miklós – Kvarda József – Oriskó Norbert: *A nemzetállam és demokratikus ellenszere.* Együttélés–Spolužitie, Pozsony/Bratislava, 1994.; Kocsis (2002) i. m.

hisztérikusan reagáltak.¹⁰⁶ A magyar és cseh fennhatóság idején autonómiájukért, függetlenségükért több mint egy évszázadig küzdött szlovákok körében (részben a ruszinokhoz, ukránokhoz is hasonlóan) maga az autonómia szó, a belső területi önrendelkezésre való törekvés egyet jelent a függetlenség felé vezető út első állomásával, a nyílt állampolgári hűtlenséggel, szecesszionizmussal. Ennek megfelelően nem hatott meglepetésként, hogy a Szlovák Nemzeti Tanács a „Szlovák Köztársaság területi-közigazgatási rendjéről” szóló 1996. évi 221. sz. törvényében olyan, ma is érvényes közigazgatási beosztást valósított meg, mely a magyar pártok elképzeléseinek szinte tökéletes ellentétét képezik. Az új kerület (kraj) és járás (okres) határok a dél-szlovákiai (rendkívüli irredenta veszélyforrásként kezelt) magyar településterületet teljesen széttagolták, annak érdekében, hogy a magyarok szinte minden közép- és magasabb szintű közigazgatási egység népességében kisebbségbe kerüljenek és ezáltal meghiúsítsák a magyar területi önkormányzati törekvéseket.¹⁰⁷ Az 1998-ban kormánypárttá vált Magyar Koalíció Pártja az új helyzetben, a politikai alkudozások eredményeként már lemondott az etnikai alapú területi autonómiáról, de kezdetben még törekedett a fentiekben ismertetett közigazgatási törvény felülvizsgálatára. Ennek során az Együttélés-féle tervhez képest már rendkívüli engedményeket téve csak egy „Dunamente (v. Komárom)” nevű, 602 ezer lakosú, 55,2%-ban magyar többségű, Somorja és Ipolyság közötti, nyugati régió létrehozására törekedett. Az ország éléskamrájának számító, a bösi vízerőműnek és a mohi atomerőműnek is otthont adó, ezen magyar többségű régió tervét a szlovák kormány (csakúgy mint az ellenzéki nacionalista pártok) „szakmailag megalapozatlannak” és az egységes szlovák nemzetállam területi épségére nézve veszélyesnek tartották és mereven elutasították. Azóta a reménytelennek vélt magyar területi autonómia kérdése a szlovákiai magyar pártok részéről teljesen háttérbe szorult, a hangsúly inkább a civil kezdeményezésekre helyeződött át (Comorra Aula).

Romániában Magyarország határain túli legnagyobb magyar közösség, az akkor több mint 1,6 milliónyi erdélyi magyarság a román forradalom végén, 1989. december 25-én hozta létre egységes érdekvédelmi szervezetét a Romániai Magyar Demokrata Szövetséget (RMDSZ). A rendkívül sokszínű mozgalomban 1992-re a kisebbségi jogokat Románián határozottan számon kérő, autonómiát nyíltan követelő, külföldi nyomásgyakorlás kedvező hatásában is bízó politikai irányzat kerekedett felül, mely a romániai magyarság társnemzeti státuszának, autonómiájának és a ki-

106 Bakker, Edwin: *Minority conflicts in Slovakia and Hungary?* Labyrinth Publication, Capelle a/d IJssel, 1997.; Fazekas Márta: Délvidéki és felvidéki autonómia a XX. század utolsó évtizedében. Lehetőség vagy ábránd? In: *Kisebbségi autonómia-törekvések...* (2009) i. m. 163–169.

107 Kocsis (2002) i. m.; Hamberger Judit: A magyar kisebbség jogi-politikai helyzete Szlovákiában 1989 novembere után. In: *Kisebbségi magyar közösségek...* (2008) i. m. 340–345.

sebbségi törvény követelésében is megnyilvánult.¹⁰⁸ Ekkor fogadták el a „Nyilatkozat a nemzeti kérdésről” című dokumentumot (Kolozsvári Nyilatkozat, 1992. október 25.), mely az elmúlt két évtizedbeli erdélyi magyar autonómatörekvések motorjának fogható fel.¹⁰⁹ Ekkor készültek az első, háromlépcsős autonómia-modellek, melyek magukban foglalták a területi autonómia (a helyi magyar többségű önkormányzatok szabad társulásán alapuló „Magyar Nemzeti Közösségi Régió”) igényét is.¹¹⁰ Az 1996-ban kormányzati pozícióba került RMDSZ-en belül az autonómia elérését hosszabb folyamatnak tekintő „mérsékelt” és a „radikálisabb” („autonomista”) irányzat közötti konfliktusok 2003-ban már oda vezettek, hogy az utóbbiak vezető egyéniségei kifejezetten a magyarság autonómia törekvéseinek középviselésére létrehozták az Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács (EMNT) nevű civil szervezetet, majd hasonló céllal, de már csak a Székelyföldre fókuszálva a Székely Nemzeti Tanácsot (SZNT).¹¹¹ A Székelyföld SZNT által 2003-ban kidolgozott autonómia statútumát 2004-ben a román képviselőház és szenátus is határozottan elutasította. A módosított, immár a kormány tagjának számító RMDSZ által újra, 2005-ben benyújtott, a Székelyföld autonómiájára vonatkozó törvénytervezetet a román képviselőház néhány hónap múlva, a szenátus 2012. szeptember 25-én utasította vissza. A tervezet szerint a „Székelyföld Autonóm Terület” 9.980 km² kiterjedésű, nyolc székre osztott,¹¹² 809 ezer össznépességű, 76%-ban magyarok által lakott régió lett volna, mely alapvetően a mai Hargita és Kovászna megyéket, illetve a mai Maros megyéből jórészt a történelmi Marosszéket foglalta volna magában.¹¹³ A statútum parlamenti elutasítása után az SZNT 2006. december és 2008. február között – kezdeményezésének alátámasztására, de a hatóságok által törvénytelennek minősített – népszavazást szervezett a Székelyföldön, melynek eredményeként a szavazók 99,3%-a mondott igent

108 Bárdi Nándor: A romániai magyar kisebbség helyzetének változásai, társadalmi, kulturális önszerveződésének eredményei. In: *Kisebbségi magyar közösségek...* (2008) i. m. 330–339.

109 Bakk Miklós: Az autonómia kronológiája. *Erdélyi Napló* XXII. 43. (2012. október 25.) 8–9.

110 Csapó I. József: 2.2. Memorandum Tervezet A Romániai Magyar Nemzeti Közösség Belső Önrendelkezéséről (1992). In: Csapó I. József: *Autonómiák és autonómatörekvések*. H. n., 2003. 262–274.; Gerencsér – Juhász (2001) i. m.; Bognár Z. (szerk.): *Romániai autonómia-elképzelések 1989 után*. www.adatbank.ro/belso.php?alk=48&k=5 (2013-02-14)

111 A területi autonómiáért nyíltan küzdő, mielőbbi eredményeket elérni kívánó MNT Tökés László és Fejes Anzelm elnökletével 2003. április 25-én (Székelyudvarhelyen), az SZNT Csapó I. József elnökletével 2003. október 16-án (Sepsiszentgyörgyön) jött létre. Az RMDSZ-ből kiválók 2008-ban hozták létre a Magyar Polgári Pártot, 2011-ben az Erdélyi Magyar Néppártot.

112 Kézdi-, Orbai-, Sepsi-, Csík-, Udvarhely-, Gyergyó-, Maros-, Miklósvár-Bardócszék.

113 Vonzáskörzeti megfontolások alapján a román többségű, hajdan Székelyföldhöz tartozó Bodza-vidéket a tervezők átengednék Brassó megyének, a székelyföldi múlttal nem rendelkező, román többségű Maroshévízt és környékét viszont a régióhoz csatolnák, csakúgy mint Szászrégen déli szomszédságában, illetve Baróttól nyugatra fekvő magyar településeket is. www.sznt.ro (2013-02-14)

a régió területi autonómiájára.¹¹⁴ Az erdélyi magyarság területi autonómiával kapcsolatos törekvését szokás a remélt székelyföldi autonómiával azonosítani és kevésbé ismert, hogy az EMNT támogatta egy Partiumra (főként Észak-Biharra, a Szilágyságra és Nyugat-Szatmárra) kiterjedő magyar autonóm terület tervének kidolgozását is.¹¹⁵ A magyar államhatárhoz tapadó, a románok szemében fokozott irredenta veszélyforrást is jelentő, jórészt magyar–román vegyes lakosságú régióra többféle terv készült, melyek közül a legnagyobb területű 349 ezer lakosnak (191 ezer, 54,5% magyarnak és 130 ezer, 37,1% románnak) adna otthont és magában foglalná Szatmárnémeti, Nagykároly, Szilágysomlyó, illetve Margitta városokat is. A tervezet még nem került be a román köztudatba, egyelőre csak a partiumi magyarságot szoktatja a szülőföldjükön elképzelhető területi autonómia gondolatához.

Az etnikai alapú területi autonómia-tervekkel kapcsolatos sorozatos kudarcok következtében az RMDSZ az ország 1998-ban létrehozott tervezési régióinak átalakításával, a 2007-es EU-s parlamenti választások előtt tett javaslatot a Maros, Hargita és Kovászna megyéket egyesítő (tulajdonképpen egy székelyföldi) régió kialakítására.¹¹⁶ Javaslatát Románia közigazgatási átszervezésére 2010-ben létrehozott elnöki szakértői bizottsággal való tárgyalások idejére is fenntartotta (15 régió, ebből egy magyar többségű).

A romániai, ukrainai és szlovákiai magyar autonómia-törekvések eddigi kudarca alapján elmondható, hogy mind a többségi nemzetnek, mind a magyar félnek változtatnia kellene az álláspontján. A román, ukrán, szlovák döntéshozóknak be kellene látniuk, hogy a területi autonómia nem merénylet a szuverenitás ellen és nem feltétlen vezet az elszakadáshoz, hanem sikeres működése esetén az integráció és konfliktuskezelés egyik hatékony formája. A jelenleg súlyosan megosztott magyar kisebbségi politikusoknak is tudomásul kellene venniük, hogy az autonómia nem varázsszer, nem érhető el egyoldalú deklarációkkal, megvalósításához (többek között) a többségi nemzet felé való egységes fellépés, de ugyanakkor bizalmi légkör kialakítása, tehát hosszú idő, türelem és politikai bölcsesség szükséges.¹¹⁷

114 A 461.566 szavazásra jogosult székelyföldi lakos közül 52,98% vett részt a referendumon: Uo.

115 Szilágyi Ferenc – Csomortányi István: *Önrendelkezés a Partiumban*. Partium Kiadó, Nagyváradi, 2010.

116 Csutak István: *Új? Régi? Jó?* Alutus, Csíkszereda, 2007.; Szilágyi – Csomortányi (2010) i. m.

117 Salat Levente: Autonómiák évadja Erdélyben. *Krónika* VI. 6. 2004. január 10–11.

2. A Kárpát-medencei etnikai alapú területi autonómiák jelenlegi földrajzi lehetőségei

Az etnikai alapú területi autonómiák (vagy legalább kisebbségi többségű helyi önkormányzatok regionális társulásainak) létrejöttéhez és sikeres működéséhez a szükséges politikai feltételek, történeti hagyományok, szerencsés körülmények¹¹⁸ mellett a már jelzett etnikai földrajzi-demográfiai feltételek meglétére van szükség (a kisebbség a számbeli, demográfiai többség; településterülete viszonylag összefüggő és kellően nagy, gazdaságilag életképes). Ez utóbbi feltételeknek jelenleg csupán az előző fejezetben már említett szlovákiai, kárpátaljai, erdélyi és vajdasági magyar etnikai terület felel meg (1. térkép). Az egy évszázada még több százezres lélekszámú, Kárpát-medencei kisebbségek közül a kényszmigrációk miatt a németek (1944–50) és szerbek (1991–95) esetében ma már nem jöhet szóba az önrendelkezés ezen formája.

Szlovákia mai területén az elmúlt évszázadban a csehszlovák (1993-tól szlovák) nemzetállam építésével összefüggő kényszmigrációk, asszimilációs folyamatok és a magyarellenés közhangulat eredményeként folyamatosan csökkent a magukat magyarnak vallók, magyarként nyilvántartottak száma és aránya.¹¹⁹ Ettől függetlenül a magyarok túlnyomó többsége az ország déli területein, a magyar határ közelében többé-kevésbé összefüggő településterületet képez, ahol 2011-ben még 414 városban és községben alkották a helyi lakosság anyanyelvi többségét. Szlovákia jelenlegi 79 járása közül a feltűnően magyarellenés közigazgatási reformok (1960, 1996) óta mindössze kettő magyar többségű (Komárom, Dunaszerdahely).¹²⁰ A természetes vonzáskörzetek,¹²¹ a történelmi hagyományok és az etnikai viszonyok figyelembe vételével Szlovákiában jelenleg 16 olyan járás lenne kialakítható, ahol a magyar anyanyelvűek alkotnák a lakosság többségét.¹²² Közülük már mindegyik volt az

118 Ld. Ghai, Yash (ed.): *Autonomy and Ethnicity: Negotiating Competing Claims in Multi-Ethnic States*. Cambridge University Press, Cambridge, 2002.

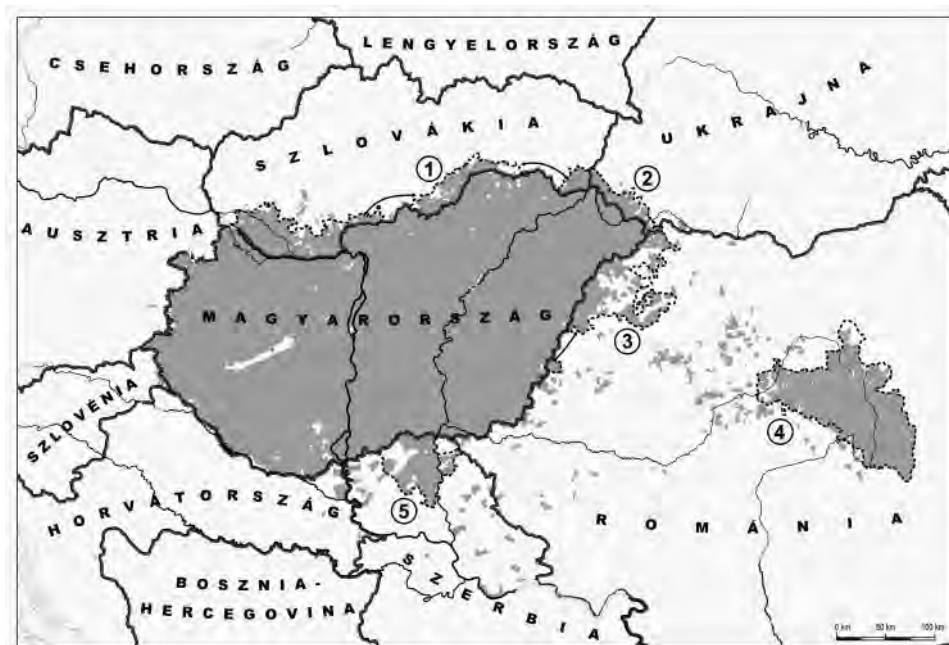
119 Szlovákia mai területén magukat magyarnak vallók száma (a: anyanyelv; n: nemzetiség): 1910-ben 880.851 (a), 1930-ban 585.434 (n), 1991-ben 567.296 (n), 2011-ben 458.467 (n).

120 Kocsis (2002) i. m.

121 Michniak, Daniel: Zázemia vybraných centier dochádzky do zamestnania v roku 2001. In: *Atlas obyvateľstva Slovenska*. Univerzita Komenského, Bratislava, 2006. 78–79.; Halás, Marián – Klapka, Pavel: Contribution to regional division of Slovakia based on the application of Reilly's model. *Hungarian Geographical Bulletin* 61. 3. 2012. 237–255.

122 Somorja/Šamorín, Dunaszerdahely/Dunajská Streda, Nagymegyér/Velký Meder, Galánta/Galanta, Komárom/Komárno, Érsekújvár/Nové Zámky, Párkány/Štúrovo, Zselíz/Želiezovce, Ipolyság/Šahy, Fülek/Filakovo, Rimaszombat/Rimavská Sobota, Tornaľa/Tornaľa, Rozsnyó/Rožňava, Szepsi/Moldava nad Bodvou, Királyhelmec/Kráľovský Chlmec, Nagykapos/Velké Kapušany

1. térkép. Földrajzi szempontból elképzelhető etnikai alapú területi autonómiák a Kárpát-medencében

1. Dél-Szlovákiai Autonóm Régió
2. Tiszamenti Autonóm Körzet
3. Partiumi Autonóm Körzet
4. Székelyföldi Autonóm Régió
5. Észak-Bácskai Autonóm Körzet

elmúlt évszázadban járási vagy megyeszékhely.¹²³ A szlovák–magyar határ közelében sorakozó ezen járások közül nyugaton 9, középen 5, keleten 2 alkotna olyan társulást („Dél-Szlovákiai Autonóm Régió”), melynek összlakossága meghaladná a 680 ezer főt, akik közül 63,5% (432 ezer) lenne magyar, 27,9% (190 ezer) szlovák, 1,6% (11 ezer) cigány anyanyelvű.¹²⁴ Ezen az elképzelhető régió kívül a szlovákiai magyaroknak mindössze 15%-a maradna, akiknek jelentős része a szlovák–magyar nyelvhatár 1945-ig magyar, azóta dominánsan szlovák többségű városaiban (Szenc, Vágsellye, Léva, Losonc, Kassa) és Pozsonyban él.

123 Kocsis (2002) i. m.

124 1941-ben ezen a területen 571 ezer lakos élt, akiknek 95,5%-a (545 ezer) volt magyar és 3,3%-a (19 ezer) szlovák anyanyelvű.

Az *ukrajnai Kárpátalján* a magyarok száma az elmúlt fél évszázadban az elvándorlás ellenére sem csökkent drámai módon (1959-ben 146 ezer, 1979-ben 158 ezer, 2001-ben 152 ezer). A terület 13 járása közül a magyarok csupán a Beregszászi járásban képeznek többséget, ahol (Beregszász várossal együtt) a kárpátaljai magyaroknak csupán 35,6%-a él. A természetes vonzaskörzeti és etnikai viszonyokat figyelembe véve szükséges lenne a 60 éve változatlan járashatárokat felülvizsgálni és a magyar–ukrán határhoz simuló magyar településterületen indokolt lenne alapvetően az Ungvári járásból egy 49 ezer lakosú Csapi járást, a mai Nagyszőlősi járásból pedig egy 38 ezer lakosú Tiszaújlaki járást leválasztani.¹²⁵ Az így létrejövő három abszolút magyar többségű járás társulásával létrejövő terület („Tiszamenti Autonóm Körzet”) együttes népessége meghaladná a 165 ezer főt, akiknek 68,2%-a lenne magyar, 25,5%-a ukrán, 3,9%-a cigány, 1,7%-a orosz nemzetiségű.¹²⁶ Ezen járásokon kívül a kárpátaljai magyaroknak csupán negyede maradna, főként a magyar–ukrán nyelvhatár közelében fekvő városokban (Ungvár, Munkács, Nagyszőlős) és a Felső-Tiszavidéken (pl. Visk, Técső, Aknaszlatina).

A *romániai* magyarság szinte teljes egésze az 1918-ig Magyarországhoz tartozó területeken, a tágabb értelemben vett Erdélyben él, ahol az elmúlt közel négy évtized alatt – főként a felgyorsult elvándorlás miatt – lélekszámuk rohamosan csökkent (1977-ben 1,7 millió, 2002-ben 1,4 millió, 2011-ben 1,2 millió). Jelenleg az erdélyi magyarok közel fele a Székelyföldön, csaknem ötöde a Partium északnyugati részén él, míg harmada szórványban küzd a fennmaradásáért. Az 1968-as közigazgatási reform óta a 16 erdélyi megye közül csupán Hargita és Kovászna magyar többségű. A jelenlegi 1192 erdélyi municipium, város és kommuna („község”) közül 2011-ben 214 volt magyar anyanyelvi többségű. Az etnikai alapú területi önrendelkezés lehetősége a Kárpát-medencei kisebbségek lakta területek közül a demográfiai, gazdasági, történeti hátteret figyelembe véve az erdélyi Székelyföld esetében a legkézenfekvőbb. Az itt élő magyar (székely) lakosság a 14. századtól 1876-ig (illetve 1952–1960/68 között) rendelkezett ilyen területi önkormányzatisággal. A Székelyföldnek nevezett történeti-etnikai régió domináns magyar etnikai jellege a 13. századtól napjainkig változatlan. A helyi önkormányzati határokat érintetlenül hagyva, a vonzaskörzeti, etnikai viszonyokat és a történelmi hagyományokat figyelembe véve Hargita, Kovászna és Maros megyék magyar többségű városainak, kommunáinak társulásával elképzelhető egy olyan önkormányzati régió („Székelyföldi Autonóm Régió”) létrejötte, mely 750 ezer (76,5%-ban magyar, 21,5%-ban román anyanyelvű) lakosnak

125 Ezen járások népességszáma meghaladná a ma is létező Nagybereznai, Perecsenyi, Volóci járásokét. Az így létrejövő határ menti járások a következők lennének: Csapi járás (48.907 lakos, 63,7% magyar, 27,1% ukrán); Beregszászi járás (79.553 lakos, 69,4% magyar, 23,3% ukrán); Tiszaújlaki járás (37.531 lakos, 71,4% magyar, 28,1% ukrán).

126 1941-ben ezen a területen 124 ezer lakos élt, akiknek 91,7%-a (113 ezer) volt magyar és 6,8%-a (8 ezer) ruszin anyanyelvű.

nyújtana otthont.¹²⁷ A városok, kommunák társulásával létrejövő terület az 1876-ig létező székely székekhez (Székelyföldhöz) képest nem foglalná magában a román többségű Bodza- és Békás vidéket, Maroshévízt és környékét, de részét képezhetnék a szomszédos magyar többségű kommunák.

Románia és az ún. Partium (románul Crișana, Maramureș) északnyugati részén, Bihar, Szatmár és Szilágy megyék területén a vonzáskörzeti és etnikai szempontok alapján elképzelhető 86 (túlnyomórészt magyar többségű) város és kommuna társulása („Partiumi Autonóm Körzet”), ahol 430 ezer (56%-ban magyar, 41,1%-ban román, 1,9%-ban cigány anyanyelvű)¹²⁸ lakos élvezhetné a területi alapú önrendelkezést. Ez a régió hozzávetőlegesen megegyezne azon képviselőházi választókörkörzetek¹²⁹ együttes területével, ahol 2012. december 9-én is magyar párt nyerte el a választók többségének bizalmát. A nevezett székelyföldi és partiumi területeken kívül az erdélyi magyarok harmada maradna, főként a nagyvárosokban (pl. Kolozsvár 49 ezer, Nagyvárad 46 ezer, Brassó 16 ezer, Temesvár 15 ezer, Nagybánya 14 ezer) és az Erdélyi-medencében (pl. Kalotaszeg, Aranyosszék, Kükküllő-vidék), ahol főként a helyi és személyi elvű autonómia segíthetné etnikai önazonosságuk megőrzését.

A szerbiai magyarság szinte teljes egésze (251 ezer fő) a *Vajdaság Autonóm Tartomány* területén él, ahol 8 kommunában (kb. járás nagyságú „községben”) alkotja a helyi népesség többségét. Ezek a magyar–szerb határ és a Tisza közelében, Szabadka és Zenta vonzáskörzetében található közigazgatási egységek önkéntes társulásukkal létrehozhatnának egy „Észak-Bácskai Autonóm Körzetet”, melynek 301 ezer lakosa lehetne, akiknek 50,4%-a lenne magyar, 25,8%-a szerb és 9,5%-a bunyevác, horvát.¹³⁰ A vajdasági magyaroknak 40%-a (100 ezer fő) jóllehet ezen a területen kívül rekedne, de etnikai identitásuk megőrzését a már megvalósult kulturális (személyi elvű) autonómiájuk, az országos kisebbségi önkormányzati szervük a Magyar Nemzeti Tanács már most is segíti.

127 1941-ben ezen a területen 616 ezer lakos élt, akiknek 90,7%-a (559 ezer) volt magyar és 7,1%-a (44 ezer) román anyanyelvű.

128 1941-ben ezen a területen 431 ezer lakos élt, akiknek 75,4%-a (325 ezer) volt magyar és 21,6%-a (93 ezer) román anyanyelvű.

129 RMDSZ jelölt győzelmét eredményező képviselőházi választókörkörzetek Bihar megyében Székelyhid (Săcueni), Margitta (Marghita), Szatmár megyében Nagykároly–Tasnád (Carei–Tășnad), Sárköz (Livada), Szilágy megyében Szilágycseh (Cehu Silvaniei).

130 1941-ben ezen a területen 327 ezer lakos élt, akiknek 74%-a (242 ezer) volt magyar, 11,5%-a (38 ezer) bunyevác, horvát és 10,1%-a (33 ezer) szerb anyanyelvű.

3. Összegzés

Az elmúlt évtizedekben világszerte, egymás után létrejövő (különösen az etnikai alapú) területi autonómiák, mint a kisebbségvédelem legfejlettebb eszközei és a kisebbségek belső önrendelkezésének legmodernebb formái nem számítanak újdonságnak a magyar állam történelmi területén, a Kárpát-medencében. Uralkodóink saját birtokaikon a 13. századtól adtak katonai szolgálatok fejében különböző etnikai csoportoknak (pl. szászok, székelyek, románok, kunok, jászok, szerbek) ilyen területi önkormányzatot, melyek többsége egészen a 19. század második feléig fennállt. A középkor végétől az ország etnikai arculatát alaposan átformáló népmozgalmi és háborús okok következtében a nemzeti kisebbségek aránya a 18. század végére, a modern nemzetek és a nacionalizmus kialakulásának kezdetére, a II. József-féle németesítő, felvilágosult abszolutizmus idejére megközelítette az ország népességének kétharmadát (a 15. század végén még csak minden harmadik lakos volt nem magyar). A kisebbségek demográfiai súlyuk, politikai öntudatuk, a magyar nacionalizmus által is kiváltott (de a Habsburg Birodalom által tüzelt) nacionalizmusuk fokozatos növekedésével a 19. század derekától egyre határozottabban követelték önálló politikai nemzeti mivoltuk és etnikai alapú területi autonómiájuk elismerését, megvalósítását.

A kiegyezést (1867) követően az Osztrák–Magyar Monarchiában gyakorlatilag belső önrendelkezést kapott magyar állam ugyanezt a jogot tagadta meg (a horvátoktól eltekintve) saját területén a nemzetiségektől. Az elutasítás oka ugyanaz volt, mint a mindmáig etnikailag-politikailag egységes nemzetállamot építeni kívánó országok esetében is: rettegés a kisebbségek elszakadási törekvéseitől, az állam területi integritásának megbomlásától, az örökéletűnek remélt államhatárok megváltozásától. Sajnálatos, hogy a Szent István korától a 19. századig az etnikai-nyelvi tolerancia terén (az etnikai alapú területi autonómiák létrehozásával is) példamutató magyar állam a korszaknak engedve, a francia államnemzeti eszme ábrándját követve a 19. század második felétől olyan hibát követett el a nemzetiségek (többek között) etnikai-területi önrendelkezési óhajának megtagadásával, mely a kisebbségek elidegenedését, az első világháború utáni kiválását, végeredményben az évezredes haza állami széthullását eredményezte.

1918 végén a soknemzetiségű Habsburg birodalom helyén soknemzetiségű, közepes méretű „nemzetállamok” jöttek létre, melyek határait Magyarország rovására úgy húzták meg, hogy többnyire határvidékeiken több millió magyar került fennhatóságuk alá. Területi integritásuk védelme érdekében a szomszéd államok nem csupán a harmadrendűként kezelt magyar kisebbségek, hanem a másodrendűnek tartott „társnemzeteik” (pl. szlovákok, ruszinok, horvátok) autonómia-követeléseit is visszautasították, azok teljesítését a második világháború előtti pillanatokig halogatták.

Az 1938–1944 közötti időszakban a Harmadik Birodalom (hódító céljai érdekében) a Kárpát-medence térségében is kihasználta a két világháború között elnyomott nemzetek, kisebbségek elkeseredését, sikeresen alkalmazva a „divide et impera” ősi római elvet. A korábbi uralkodó nemzetek (csehek, románok, szerbek) országait az új határokkal viaszosította etnikai törzsterületükre, a szlovákokat, horvátokat „függetlenséggel ajándékozta meg”, a magyaroknak pedig engedélyezte a területi nemzetegyesítést, az 1919-ben elveszített magyarlakta területek visszacsatolását.

A második világháború után a Szovjetunió befolyása (többnyire katonai ellenőrzése) alá került Kárpát-medence országaiban (Ausztriát kivéve) szovjet típusú kommunista államigazgatási rendszerek épültek ki, melyek a későbbi évtizedekben is (az egyébként is kisebbségellenes közhangulatban) lehetetlenné tették az etnikai alapú, tényleges területi önrendelkezés megvalósítását. Efelé mutattak az 1944–1950 közötti kényszmigrációk is, melyek a németek szinte teljes egészének eltávolításával, a magyar kisebbségek meggyengítésével, hatalmas méretű szlovák, ukrán, orosz, román, szerb kolonizációval jelentős mértékben átforgatták a régió etnikai térszerkezetét. A szocialista évtizedekben területi autonómiaként csak a jugoszláviai Vajdaság tartós (1945–1989) és a romániai Magyar Autonóm Tartomány ideiglenes (kikényszerített, 1952–1960/68 közötti) léte említhető meg.

A délszláv háborúk idején felvillant a horvátországi szerb Krajina területi autonómiája, majd függetlenedése is, hogy 1995-ben végérvényesen a történelmi múlt része legyen. A rendszerváltozást követő években a Kárpát-medence jelentős magyar kisebbségei kidolgozták többnyire háromlépcsős autonómia koncepcióikat. Azok keretében azonnal megfogalmazták, gyakran törvénytervezetekként be is nyújtották területi önrendelkezésre vonatkozó elképzeléseiket is, melyeket a szlovák, ukrán, román, szerb fél azonnal (esetenként többször) visszautasított.

A társadalmi-gazdasági rendszerváltozás (1990–), a világgazdasági válság (2008–) okozta sokkhatás, a jólét hiánya, fokozódó társadalmi polarizáció, a korábbi erős központi hatalom megszűnése, a demokratikus civil társadalom hagyományának hiánya, nagyszámú etnikai- és nemzeti kisebbség léte és bizonyos keserű történelmi tapasztalatok miatt a politika a Kárpát-medence országaiban is gyakran nyúl a nacionalizmus fegyveréhez. A nacionalista erők gyakran provokálják a kisebbségeket, különösen, ha azok nagy létszámúak és viszonylag kompakt etnikai területen élnek, hogy bizonyítsák a kisebbségek léte jelentette (gyakran irredenta) veszélyt. Az itteni kormányok a gazdasági-politikai nehézségek következtében inkább az állami funkciók központosítására törekednek, mint a regionális hatalommegosztásra, főként nem az etnikai alapú területi autonómiák megvalósítására, melyet az államalkotó nemzetek az állam területi integritása elleni nyílt támadásként értékelnek. E tekintetben a sikeres, pozitív európai példák helyett a sikertelenek (pl. Koszovó, Abházia, Karabah) tanulságait hangsúlyozzák.

A Kárpát-medencében az etnikai alapú területi önrendelkezés földrajzi, demográfiai feltételei a szlovákiai, kárpátaljai, erdélyi (székelyföldi és partiumi), illetve vajdasági magyar nemzeti közösségek lakóhelyeinek többsége esetében adottak. A politikai feltételek a fentiekben vázolt okok miatt rövid- és középtávon, gyakran még a helyi önkormányzatok társulásának megvalósítási kísérlete esetében is – úgy tűnik – egyelőre még hiányoznak.

TÓTH NORBERT¹

A területi autonómia külső dimenziója: nemzetközi jogalanyiség, nemzetközi felelősség, külkapcsolatok

Az államok nemzetközi kapcsolatokban játszott csaknem kizárólagos szerepének és jelentőségének az elmúlt évtizedekben, esetleg évszázadokban tapasztalható folyamatos gyengülésével párhuzamosan – a lehetséges okok és okozatok között elsősorban gondolva az új nemzetközi szereplők, illetve jogalanyok megjelenésére, az államok közötti kölcsönös függőség elvének elismerésére, a különféle gazdasági-politikai integrációs törekvések töretlen népszerűségére, valamint a globalizációnak nevezett folyamatra – a nemzetközi gyakorlatban egyre gyakrabban merül fel a lehetősége annak, hogy bizonyos állami szint alatti területi entitások olyan korábban a kizárólagos állami joghatósághoz tartozó területeken törjenek utat maguknak, mint amilyen az önálló, vagy részben önálló külkapcsolatok folytatásának lehetősége.

Ma már talán nem annyira meglepő, igaz még messze nem tűnik mindennaposnak és minden probléma nélkül állónak az, ha autonóm területek nemzetközi szervezetekhez csatlakoznak, vagy nemzetközi szerződéseket kötnek, esetleg diplomáciai kapcsolatokat tartanak fenn más entitásokkal. Joggal gyanakodhatunk arra, hogy ezekben az esetekben a nemzetközi jog, amely „kénytelen” fokozatosan adaptálódni a nemzetközi kapcsolatok, viszonyok, esetleg a nemzetközi közösség folyamatosan változó természetéhez, válaszokat keres és talál ezekre a kihívásokra. Az emberiség történetének korábbi korszakaiban a nemzetközi jog bizonyosan nem ismerte el állam alatti szinten álló területi egységek követküldési és fogadási jogát. A nemzetközi jogtudomány „atyjának” tekintett Grotius például ezt írta: „[t]artományi, városi és egyéb követekre nem a különböző népek közötti nemzetközi jogot, hanem a tételes

1 Nemzeti Közszerológati Egyetem; Nemzetpolitikai Kutatóintézet (Budapest).

belső jogot kell alkalmazni.”² Később Vattel megerősítette, hogy „minden szuverénnek joga van miniszterek küldéséhez és fogadásához [...]”.³ Faluhelyi Ferenc a 20. század első harmadának végén megjelent tankönyvében viszont már azt írta, hogy az összetett államok tagállamainak is lehet követségi joguk.⁴

A diplomáciai és konzuli kapcsolatok jogát, a nemzetközi szerződések jogát, valamint a nemzetközi felelősséget szabályozó joganyagot jelentő jelenleg hatályos szerződéses szabályok nem tartalmazzak az autonóm területekre vonatkozó kifejezett megállapításokat. A diplomáciai kapcsolatok jogáról szóló 1961. évi Bécsi Egyezmény az államok közötti viszonyokat rendezi, a Martens-klauzulát alkalmazva azonban az általa nem szabályozott kérdéseket illetően továbbra is a nemzetközi szokásjogot kell alapul venni.⁵ Némiképpen eligazodást nyújthat a tárgyalta egyezmény 2. cikkéhez fűzött kommentár, amelynek értelmében szövetségi tagállam esetében a szövetségi alkotmányon múlik az ilyen állam alatti szintű területi egységek mozgásterének a *ius legationis* tekintetében.⁶ Feltehető, hogy vonatkozó szerződéses szabály hiányában a nemzetközi szokásjog alkalmazandó az ilyen esetekre, továbbá – mutatis mutandis – az egységes államok területén működő autonóm entitások nemzetközi kapcsolataira. Hasonlóképpen nem találunk az autonóm területek esetleges nemzetközi szerződéskötési képességét, illetve nemzetközi jogi felelősségét érintő nemzetközi szerződéses jogszabályt sem, vagyis az ilyen autonóm területi entitások nemzetközi kapcsolataival összefüggő kérdésekre kizárólag a nemzetközi szokásjogban lelhetünk irányadó normákra.

A kapcsolódó szakirodalom manapság a paradiplomácia kifejezést alkalmazza az autonóm területek nemzetközi érintkezésben való részvétele tartalmának leírására. Stefan Wolff szerint paradiplomácia alatt az állam alatti szinten lévő entitások területi államuktól független külpolitika folytatására vonatkozó képességét értjük.⁷ Wolff ilyen állam alatti szinten lévő és a nemzetközi arénában megjelenni képes lehetséges aktoroknak egyfelől a szövetségi berendezkedésű államok tagállamait, másfelől a bizonyos unitárius országokban létesített autonóm területi egységeket tekinti.⁸ Panayotis Soldatos ezzel szemben – aki a paradiplomácia-elmélet egyik korifeusának is tekinthető – kizárólag a föderatív berendezkedésű országok tagállamai esetében

2 Grotius, Hugo: *A háború és a béke jogáról*. I. kötet. Pallas Stúdió – Attraktor Kft, Budapest, 1999. 449.

3 Vattel, Emer de: *The Law of Nations*. Liberty Fund, Indianapolis, 2008. 683.

4 Faluhelyi Ferenc: *Államközi jog. Államközi alkotmányjog és jogtan*. Dr. Karl Könyvesbolt Kiadása, Pécs, 1936. 150.

5 1961. évi Bécsi Egyezmény preambuluma.

6 1958 Draft Articles on Diplomatic Intercourse and Immunities with commentaries. http://untreaty.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_1_1958.pdf (2010-12-31)

7 Wolff, Stefan: *Paradiplomacy: Scope, Opportunities and Challenges*. 1. <http://www.stefanwolff.com/working-papers/Paradiplomacy.pdf> (2010-12-31)

8 Uo.

beszél tulajdonképpen a nemzetközi szintéren való cselekvés lehetőségéről.⁹ Ivo D. Duchacek álláspontja szerint az „állami szuverenitás perforálódásának” és ezzel a külpolitikai dimenzió bizonyos elemeinek állam alatti szintű entitások előtti megnyitásának legfontosabb oka az, hogy az elmúlt évszázadokban maga a külpolitika is alapvetően megváltozott és olyan területekkel bővült, amelyek már nem feltétlenül állnak közvetlen és szoros viszonyban a *raison d’État*-val.¹⁰ Michael Keating ehhez hozzáteszi, hogy a régiók alapvetően három okcsoport miatt „mennek külföldre” manapság, mégpedig gazdasági, kulturális, valamint politikai indokokból, amelyek alapján a paradiplomácia három alaptípusa is elkülöníthető.¹¹

A gazdasági érdekű motívum valójában elsősorban a fejlesztési és kereskedelmi célú együttműködés kiépítésének szándékát takarja, amely az esetek többségében az idegenforgalom fejlesztésével is együtt jár és mindezek célja az adott régió prosperitásának biztosítása (globális paradiplomácia). A kulturális okok azokat a területi egységeket érintik elsődlegesen, amelyek lakossága valamilyen ismérv szempontjából különbözik a területi állam népességének többségétől. Ilyen esetekben az érintett entitás az általa reprezentált populáció identitása megóvása céljából keres partnereket külföldön (határokon átvelő regionális paradiplomácia). Végül a politikai okok felölelnek minden olyan lényeges tényezőt, ami nem sorolható az előző két csoportba, így – többek között – az önálló külkapcsolatok bonyolításának lehetőségével szükségképpen együtt járó presztízsnövekedést, valamint a speciális státusz biztosítására vonatkozó lehetséges garanciát (régiókon átvelő paradiplomácia).¹² Keating ezenkívül azokban az esetekben, amikor a (para)külpolitikai mozgástér megteremtésével és használatával az állam alatti szintű területi entitás célja az önálló, független állami lét elérése, protodiplomáciáról beszél.¹³

Dán példa: Feröer-szigetek és Grönland

A kisebbségi területi autonómiák esetében különösen az elmúlt néhány évtizedben érzékelhető paradigmaváltás ment végbe az autonóm területi entitások külügyi

9 Soldatos, Panayotis: An Explanatory Framework for the Study of Federated States as Foreign-policy Actors. In: Michelmann, Hans J. – Soldatos, Panayotis (eds.): *Federalism and International Relations. The Role of Subnational Units*. Oxford University Press, Oxford, 1990. 34–53.

10 Duchacek, Ivo D.: *Perforated Sovereignities: Towards a Typology of New Actors in International Relations*. Uo. 7.

11 Keating, Michael: Regions and International Affairs: Motives, Opportunities and Strategies. In: Aldecoa, Francisco – Keating, Michael (eds.): *Paradiplomacy in Action. The Foreign Relations of Subnational Governments*. Frank Cass Publishers, London, 1999. 4.

12 Uo. 4–7.

13 Uo. 13.

mozgásterét illetően. Különösképpen igaz ez a megállapítás a Dániához tartozó Feröer-szigetekre és Grönlandra, valamint a finn szuverenitás alatt álló Ålandra. A feröeri autonómiát létrehozó 1948. évi 137. dán törvény még kifejezetten úgy rendelkezett, hogy a Dán Királyság külügyi kapcsolataival összefüggő kérdésekben hozott döntések meghozatalának lehetősége az állami, vagyis a dán hatóságok hatáskörébe tartozik.¹⁴ Az autonómiafejlődés kezdeti időszakában a sajátos feröeri érdekek külpolitikai megjelenítésére az autonómiáról szóló törvény más rendelkezései biztosítottak korlátozott lehetőséget. Így a feröeri kormányzat kérhette, hogy a dán külügyminisztérium az államkincstár terhére egy feröeri ügyekben járatos szakértőt alkalmazzon, akinek az autonóm terület speciális gazdasági érdekeire figyelemmel kellett segítenie a dán külügyi igazgatás tevékenységét.¹⁵ Ezenkívül az autonóm kormány kezdeményezésére és javaslatára a dán külügyminisztérium ún. feröeri attasékat nevezett és nevez ki olyan országokban működő dán külképviseletekre, amelyekhez a Feröer-szigeteket különleges gazdasági érdekek fűzik.¹⁶ Ezekben az esetekben viszont az attasék kinevezésével és működésével kapcsolatban felmerülő mindenféle költséget az autonóm területnek kellett viselnie.¹⁷ Garanciális jelentősége volt annak a rendelkezésnek is, amely szerint Dániának minden olyan esetben előzetesen konzultálnia kellett a feröeri szervekkel, amikor valamely Dánia által vállalt nemzetközi kötelezettség potenciálisan érinthette a Feröer-szigetek kereskedelmi vagy halászati érdekeit. Emellett amennyiben a dán külügyminiszter úgy ítélte meg, hogy az állam érdekével az nem ellentétes, felhatalmazhatta az autonóm kormányzat képviselőit arra, hogy az állami diplomácia segítségével kvázi-közvetlen tárgyalásokat folytassanak külföldi államokkal, feröeri érdekekkel kapcsolatos ügyekben.¹⁸

Lényegében erre a szabályra hivatkozva rendelkeztek el népszavazást Feröer esetleges EGK- (valamint ESZAK- és Euratom-) tagságáról a dán csatlakozást megelőzően, amelynek eredményeképpen az autonóm terület végül nem lett részese az európai integrációs szervezeteknek. A feröeri társadalmat azonban nem elégtették ki ezek a kétségkívül szerénynek mondható külügyi jogosítványok és először a skandináv államokat tömörítő regionális nemzetközi szervezet, az Északi Tanács esetében érték el, hogy a másik két északi autonóm területtel – Grönlanddal és Ålanddal – egyetemben rendes tagi jogállást kapjanak, majd egy három éven keresztül tartó alkufolyamat eredményeképpen megállapodást kötöttek Dániával az autonóm jogosítványok kibővítésére vonatkozóan. Az egyezség alapján a koppenhágai parlament 2005-ben két törvényt fogadott el, mégpedig egyfelől „a bizonyos ügyekre és témakörökre vonatkozó felelősség feröeri hatóságok által történő átvállalásáról

14 A Feröer-szigetek önkormányzatáról szóló 1948. évi 137. törvény 5. §-a.

15 Uo. 8. § (1) bekezdése.

16 Uo. 8. § (2) bekezdése.

17 Uo.

18 Uo. 8. § (3)-(4) bekezdései.

szóló 2005. évi 79. törvényt”, valamint „a feröeri kormányzat által kötött nemzetközi megállapodásokról szóló 2005. évi 80. törvényt”. Az előbbi jogszabály értelmében a feröeri parlament törvényei nem szabályozhatnak a dán külpolitikát érintő kérdéseket,¹⁹ ugyanakkor néhány külügyi érdekű, de belügyi természetű politika, mint például az idegenrendészet, a bevándorlásügy, és a határőrizet átkerült az autonóm hatóságokhoz.²⁰

Ennél valamivel nagyobb jelentősége van a feröeri külkapcsolatok alakításának lehetőségeire a másodikként elfogadott normának, amelynek alapján a „feröeri kormány a joghatóságába tartozó területeken külföldi államokkal és nemzetközi szervezetekkel nemzetközi jogon alapuló megállapodásokról tárgyalhat és azokat megkötheti, beleértve a közigazgatási megállapodásokat is.”²¹ Biztonság- és védelempolitikai tárgykörben Feröer nem köthet nemzetközi szerződéseket, továbbá a Grönlandot is érintő ügyekben a grönlandi kormánnyal közösen cselekedve köthető nemzetközi szerződés.²² A gyakorlatban az ilyen megállapodások megkötése a Dán Királyság nevében és a dán kormánnyal való szoros együttműködésben, de a feröeri külügyminisztérium közreműködésével és a Feröer-szigetekre vonatkozó területi hatállyal történik.²³ Ezenkívül megmaradt a feröeri diplomaták dán képviseltekre történő kinevezésének lehetősége, jelenleg az Európai Unió mellett működő, valamint az Egyesült Királysághoz és Izlandhoz akkreditált nagykövetek mellett dolgozik feröeri attasé, továbbá a Feröer-szigetek Koppenhágában is fenntart egy kvázi-diplomáciai képviselőt. A 2005. évi 80. törvény emellett lehetőséget biztosít arra is, hogy Dánia engedélyezze a Feröer-szigetek számára az olyan nemzetközi szervezetekhez való csatlakozást, amelynek államok mellett más entitások is a tagjai lehetnek.²⁴ A törvényhez fűzött indokolásból derül ki, hogy Feröer csak azokba a nemzetközi szervezetekbe léphet be, amelynek Dánia nem tagja, a kitétel egyedüli kivételét a már említett Északi Tanács jelenti.

A Feröer-szigetek nem sokáig vesztegette az időt nemzetközi szerződéskötési képességének gyakorlati kipróbálására, ugyanis már 2005-ben megállapodást kötött Izlanddal, amellyel ráadásul egységes gazdasági térséget hozott létre.²⁵ A Feröer-szigetek emellett regionális szabadkereskedelmi megállapodásokat kötött Norvégiával és Svájjal és egy a legnagyobb kedvezményt biztosító szerződést az Oroszországi Föderációval. Ami a nemzetközi szervezetekhez való csatlakozás lehetőségét illeti, az autonóm terület deklarálta az EFTA-hoz való csatlakozás szándékát,²⁶ amelyet

19 2005. évi 79. törvény 1. § (2) bekezdésének 4) pontja.

20 2005. évi 79. törvényhez kapcsolt „hatásköri lista.”

21 2005. évi 80. törvény 1. § (1) bekezdése.

22 Uo. 1. § (2) és (4) bekezdései.

23 Uo. 2. § (1)-(2) bekezdései.

24 2005. évi 80. törvény 4. §-a.

25 Izland és a Feröer-szigetek között kötött 2005. évi havi megállapodás 1. cikke.

26 <http://www.mfa.fo/Default.aspx?ID=6848> (2012-08-08)

Dánia kifejezetten támogat, valamint tagja több halászattal foglalkozó szervezetnek és társult tagi jogállással rendelkezik a Nemzetközi Tengerészeti Szervezetben (IMO),²⁷ és az UNESCO-ban.²⁸

Kezetben a másik dániai autonóm terület, Grönland vonatkozásában is tartózkodó volt a törvényhozó a külügyi jogosítványok esetleges biztosítását illetően. A „Grönland önkormányzatáról szóló 1978. évi 577. dán törvény” eredeti 11. §-a szerint a lírályság központi hatóságai rendelkeztek joghatósággal minden olyan kérdésben, amelyek érintették az ország külkapcsolatait és az autonóm szervek kötelesek voltak konzultálni a dán hatóságokkal minden külpolitikai érdekű intézkedés megtétele előtt. Az olyan nemzetközi szerződések esetében, amelyek grönlandi érdeket is érinthettek, Koppenhága köteles volt a szerződés tervezetét, a nemzetközi hatály elismerését megelőzően véleményezésre az autonóm kormányzatnak és parlamentnek megküldeni,²⁹ a Dánia által vállalt nemzetközi kötelezettségeknek minden esetben elsőbbségük volt a grönlandi autonómia-rezsim szabályaival szemben.³⁰ A törvény Európai Közösségekkel való kapcsolattartást szabályozó 15. §-ára hivatkozva lépett ki Grönland az európai integrációs szervezetekből az 1980-as években. Az autonóm terület a követküldési és -fogadási jog tekintetében eredetileg Feröerrel megegyező jogosítványokkal rendelkezett.

Az autonóm hatáskörök külügyi lehetőségeket is érintő bővítésére – a tárgykörben tartott sikeres népszavazást követően – 2009-ben került sor. A „Grönland önkormányzatáról szóló 2009. évi 473. dán törvény” önálló fejezetben foglalkozik az autonóm entitás külügyi mozgásterével. Ennek értelmében a grönlandi kormány – a Naalakkersuisut – járhat el nemzetközi ügyekben a dán kabinettel együttműködve, melynek során a két fél köteles tiszteletben tartani a grönlandi érdekeket, valamint Dánia általános érdekeit.³¹ Ez azonban még nem jelenti azt, hogy a kül- és biztonságpolitika terrénumát Koppenhága megosztotta volna Grönlanddal, ugyanis az idézett törvény szerint a Naalakkersuisutra ruházott hatáskörök nem korlátozzák a dán hatóságok nemzetközi ügyekben viselt alkotmányos felelősségét és illetékességét.³² Grönland köthet ugyan nemzetközi szerződéseket harmadik államokkal és nemzetközi szervezetekkel az olyan területekhez tartozó ügyekben, amelyekben saját belső jogrendjében hatáskörrel rendelkezik, de az ilyen megállapodásokat Dánia nevében eljárva, mintegy annak képviselőjeként szignálhatja.³³ Ráadásul az autonóm kormányzat minden esetlegesen nemzetközi szerződés megkötéséhez vezető

27 <http://www.ur.fo/Default.aspx?ID=6614> (2010-09-22)

28 <http://www.unesco.org/new/en/member-states/countries/> (2012-01-23)

29 1978. évi 577. törvény 13. §-a.

30 Uo. 10. §.

31 2009. évi 473. törvény 11. § (1)-(2) bekezdései.

32 Uo. 11. § (3) bekezdése.

33 Uo. 12. § (1) bekezdése.

tárgyalási folyamat megkezdése előtt köteles értesíteni a dán külügyminisztériumot, továbbá információnyújtási kötelezettséggel tartozik a szerződés megkötésének körülményeivel, illetve azok esetleges megszüntetésével kapcsolatosan is.³⁴

Amint fentebb említettem, államok között kötött nemzetközi szerződés esetében az egyezményeket Grönland köti a „Monarchia” nevében, szerződő félként a „Dán Királyság Grönland tekintetében” formulát alkalmazva.³⁵ Kormányközi megállapodások és közigazgatási hatóságok közötti (intézményközi) szerződések esetén a grönlandi kormány a szerződő fél, viszont az előírások értelmében, minden ily módon kötött szerződés preambulumban hivatkozni kell a 2009. évi 473. számú dán törvénybe foglalt felhatalmazó rendelkezésre.³⁶ A központi kormányzat emellett még a tárgyalások megindítása előtt köteles a grönlandi kabinetet tájékoztatni az olyan nemzetközi szerződések tartalmáról, amelyek különleges jelentőséggel bírnak az autonóm terület szempontjából, azokat az egyezményeket viszont, amik kizárólagos jelentőséggel rendelkeznek Grönland vonatkozásában, kérésre a dán külügyminisztérium közreműködésével az autonóm kormány tárgyalhatja végig.³⁷ Feröerhez hasonlóan Grönlandnak is lehetősége van arra, hogy – az autonóm szervek kérésére – grönlandi érdekeket reprezentáló diplomatákat nevezzenek ki dán külképviseletekre, továbbá Grönland is csatlakozhat az olyan nemzetközi szervezetekhez, amelyeknek állami szint alatti területi entitások is tagjai lehetnek.³⁸

Finn példa: Åland-szigetek

A finn fennhatóság alá tartozó Åland számára a fentiekhez képest valamivel szűkebb külügyi jogosítványokat biztosítanak a releváns belső jogi jogszabályok, amik jórészt „csak” a nemzetközi szerződések megkötése területén, illetve az Európai Unióval való érintkezés során biztosítanak bizonyos hatásköröket az autonóm hatóságok számára. A jelenleg hatályban lévő autonómia-statútumba, vagyis a többször módosított „1991. évi 1144. számú törvénybe” csak 2004-ben kerültek olyan rendelkezések, amelyek az Åland-szigetek számára lehetőséget biztosítanak korlátozott mértékű külkapcsolatok vitelére, míg a korábbi jogszabályok nem tartalmaztak erre vonatkozó felhatalmazást.³⁹ Ennek megfelelően az autonóm hatóságok javasolhatják a hatáskörrel rendelkező finn szerveknek, hogy vegyenek részt egy meghatározott nemzetközi szerződés megalkotásának folyamatában illetve, hogy kezdeményez-

34 Uo. 12. § (5) bekezdése.

35 Uo. 12. § (6) a) pontját.

36 Uo. 12. § (6) b) pontja.

37 Uo. 13. § (1)-(2) bekezdései.

38 Uo. 14. és 15. §.

39 Suksi, Markku: *Ålands konstitution*. Åbo Akademis Förlag, Åbo, 2005. 250–253.

zenek tárgyalásokat azzal kapcsolatban. Ezenkívül a központi kormányzat köteles tájékoztatni Ålandot az olyan nemzetközi szerződésekkel vagy másképpen vállalt nemzetközi kötelezettséggel összefüggő tárgyalásokról, amelyek autonóm hatáskörbe tartozó kérdést vagy kérdéseket érintenek és az ålandi kormányzatnak lehetősége van arra, hogy részt vegyen az ilyen tárgyalásokban.⁴⁰ Az említetteknel jóval jelentősebb, garanciális szabályt jelent, hogy minden olyan nemzetközi szerződés finn belső jogi normában való kihirdetése előtt, amely az autonómia-statútum alapján ålandi hatáskörbe tartozó ügyet érint, kötelezően be kell szerezni az autonóm parlament jóváhagyását is,⁴¹ különben a szerződés nem léphet hatályba Åland területén. Amennyiben az érintett rendelkezés ellentétben áll az autonómia-statútummal, úgy a hatályba léptetéshez a Lagting minősített többségű, a leadott szavazatok kétharmados támogatását jelentő döntése szükséges.⁴²

Az ismertetettnél valamivel erősebb pozíciókkal rendelkezik Åland az Európai Unióval való kapcsolataiban. Finnországnak az Európai Unióhoz való 1995-ös csatlakozását megelőzően az autonóm terület lakosai népszavazáson döntöttek Ålandnak az európai integrációs szervezetekben történő részvételéről, és emiatt az autonómia-statútumba egy új, az „Európai Unió ügyek” címet viselő fejezetet kellett beilleszteni. A csatlakozási folyamat egyfajta záróakkordjaként Finnországban 1994-ben előállt az az érdekes helyzet, hogy két népszavazást is kiírtak ebben a tárgykörben, mégpedig egy országos referendumot, valamint egy regionális, ålandi népszavazást, de az autonóm területet lakossága mindkét eseményen részt vehetett. Ezt megelőzően egyébként még soha nem tartottak regionális ålandi plebiszcitumot.⁴³ A meglepően alacsony részvétel mellett – a választójoggal rendelkező ålandiak 49,1%-a nyilvánított csupán véleményt – tartott népszavazáson a szavazók 73,6%-a optált az autonóm terület csatlakozása mellett.⁴⁴ A módosított autonómia-statútum alapján Ålandnak a finn Államtanács keretein belül joga van részt venni az olyan uniós nemzeti álláspontok előkészítésében, amelyek egyébként az autonóm régió kompetenciájába tartoznának, vagy pedig különleges jelentőséggel bírnak Åland számára. Amennyiben az állam és az autonóm hatóságok egy adott esetben nem képesek közös álláspontot kialakítani, úgy az ålandi kormány kérésére az Európai Unió intézményei előtt a tagállami álláspont mellett, Åland véleményét is ismertetni kell. Ezenkívül abban az esetben, ha egy meghatározott uniós döntés az EU valamely közös politikájának ålandi végrehajtásával kapcsolatos, a finn nemzeti álláspont megfogalmazására az

40 1991. évi 1144. számú finn törvény 58. §-a.

41 A parlament ezt a jogkörét eseti jelleggel az ålandi kormányra ruházhatja.

42 1991. évi 1144. számú finn törvény 59. §-a.

43 Ackrén, Maria: Åland och EU. *Finsk Tidskrift* 5/2008. 236–237.

44 Uo.

autonóm kormányzat jogosult addig a mértékig, amíg az ügy az autonómia-státútum alapján a hatáskörébe tartozik.⁴⁵

Az álandi kormányzatnak arra is joga van, hogy kérésre részt vegyen az autonómia-státútum alapján a hatáskörébe tartozó ügyeket érintő uniós egyeztetések és tárgyalások során a finn küldöttség munkájában, továbbá minden az Európai Unió intézményeiben zajló előkészítő és álandi kompetenciába tartozó eseteket érintő ügyekről tájékoztatni köteles Mariehamn-t a finn kormány.⁴⁶ 2011 végén ismételten módosította a finn törvényhozás Åland autonómia-státútumának az EU-val kapcsolatos rendelkezéseit. A „2011. évi 1115. törvénnyel” módosított státútum alapján az autonóm parlament az autonóm terület hatáskörébe tartozó kérdésekben indokolt állásfoglalást küldhet a finn parlamentnek, amennyiben megítélése szerint az Európai Unió valamely jogalkotási aktusának tervezete nem egyeztethető össze a tagállami parlamentek uniós jogalkotás ellenőrzésére szolgáló szubszidiaritás elvével. A finn parlament ilyen esetekben köteles mérlegelés nélkül továbbítani a Lagting álláspontját az EU intézményeinek. A kép teljessé tétele érdekében meg kell említenünk, hogy az olyan esetekben, amikor egy uniós döntés végrehajtására kizárólag egyetlen intézkedés tehető, az autonómia-státútum a finn kormányzatnak biztosít elsőbbséget az autonóm szervekkel szemben, igaz ez utóbbiakkal minden ilyen intézkedés meghozatala előtt köteles konzultálni az állami kabinet. Hasonlóképpen kell eljárni akkor is, ha az uniós jog alapján egy tagállam kizárólag egyetlen közigazgatási hatóság megjelölésére jogosult és a konkrét tárgykörben egyébként mind Finnországnak, mind pedig Ålandnak volna hatásköre. Emellett az álandi kormányzatnak arra is joga és lehetősége van, hogy az Európai Bizottsággal közvetítők nélkül lépjen kapcsolatba a fentebb részletezett esetekben.⁴⁷ Továbbá az olyan kötelezettségszegési eljárások esetén, amikor álandi hatóságok érintettek lehetnek, Finnország – az autonóm kormánnyal együttműködve – készíti el az ezzel kapcsolatos finn választ az Európai Bizottság számára.⁴⁸

A 2009. évi 62. számú finn törvény két új bekezdést kapcsolt az 59c §-hoz, amelyben Åland újabb garanciákat kapott a kötelezettségszegési eljárásokkal összefüggésben. Amennyiben egy konkrét ügyben a központi finn kormányzat és az autonóm hatóságok közötti véleménykülönbség olyan mértékű, hogy lehetetlen kompromisszum kialakítása, úgy a hivatalos finn választ és álláspontot – a tartományi kormány kérésére – úgy kell megfogalmazni, hogy abban Åland véleménye is megjelenjen. Ezenkívül a kötelezettségszegési eljárás Európai Bíróság előtt zajló szóbeli szakaszában az Åland-szigetek képviselőjének joga van részt venni, ha az ügy

45 1991. évi 1144. számú finn törvény 59a §-a.

46 Uo.

47 Uo. 59b §.

48 Uo. 59c § (1) bekezdése.

a tartomány valamely intézkedése vagy mulasztása miatt keletkezett.⁴⁹ Ugyancsak 2009-ben került bele az álandi autonómia-státútumba az a lehetőség, hogy az autonóm kormány indokollással ellátott javaslatot tehet a finn Államtanácsnak arra vonatkozóan, hogy az vegyen részt (avatkozzon be) vagy szólaljon fel olyan az Európai Bíróság előtti ügyekben, amik Åland hatáskörébe tartozó kérdésekre vonatkoznak, illetve egyébként különleges jelentőséggel bírnak a tartományi kormány számára.⁵⁰ Végül az autonómia-státútum 59d §-a szabályozza az Åland-szigetek „nemzeti felelősségét” (Nationella ansvar) az Európai Unió Bírósága esetleges elmarasztaló ítélete esetén. Nem arról van szó, hogy Ålandot nemzetközi jogi felelősség terhelné ilyen helyzetekben, ugyanis a szóban forgó rendelkezés értelmében az autonóm terület Finnországgal szemben felelős az olyan esetekben, amikor az Európai Bíróság egy álandi hatáskörben felmerült konkrét ügyben Finnországot elmarasztalva az államot pénzügyi szankcióval sújtja. Ugyanez a helyzet azokban az esetekben, amikor valamilyen uniós alaptól jogosulatlanul részesedik Åland, és az érintett összeget vissza kell fizetni az EU-nak, továbbá amikor valamilyen uniós jogszabály nem teljes körű, vagy helytelen álandi alkalmazása miatt magánszemélynek vagy magánszemélyeknek vagyoni kára keletkezik. Az autonómiát van hivatott védeni az a rendelkezés, amely szerint az ilyen és ehhez hasonló ügyekből keletkező és az autonóm terület valamint az állam közötti jogvitákban az Ålandi Közigazgatási Bíróságnak van kizárólagos hatásköre. Nem rendelkezik ellenben az Åland-szigetek követségi joggal,⁵¹ továbbá – az Északi Tanács kivételével – nem lehet tagja nemzetközi szervezeteknek sem. Hasonlóképpen nem teljesült eddig az álandiaknak az uniós csatlakozással egyidős követelése sem a saját jogon való Európai Parlamenti képviselőlet iránt,⁵² az autonómia-státútum ugyanis kizárólag arra biztosít lehetőséget, hogy az autonóm régió – a finn delegáció terhére – egyetlen mandátummal képviseltethesse magát a strasbourgi intézményben.⁵³

Spanyol példa: Katalónia

A Spanyolországban működő ún. autonóm közösségek közül kizárólag Katalónia rendelkezik jelentősnek mondható külügyi jogosítványokkal,⁵⁴ igaz azok ko-

49 Uo. 59c § (2) bekezdése.

50 Uo. 59c § (3) bekezdése.

51 Ez alól a kivételt Finnországnak az Európai Unió mellett működő brüsszeli állandó képviselőlete jelenti, ahol ún. álandi különleges tanácsadó dolgozik. Lásd: Ackrén (2008) i. m. 240.

52 Uo.

53 1991. évi 1144. számú finn törvény 59e §.

54 Az autonóm közösségek általában csak a külkereskedelem területén rendelkeznek jogosítványokkal, illetve – bár az autonómia-státútumok erről Katalónia kivételével rendszerint nem

moly kibővülése csak 2006-ban, a jelenleg hatályban lévő státútum elfogadásával történhetett meg.⁵⁵ Ennek megfelelően jelenleg a „2006. évi 6. organikus törvény” „V. A Generalitát⁵⁶ intézményes kapcsolatai” címet viselő része szabályozza Katalónia alapvetően három pillérré épülő külső mozgásterének kereteit, ami egyfelől az autonóm közösségnek a területi állammal való formális kapcsolatait, továbbá az európai integrációs együttműködésben való részvétel lehetőségeit, végül a hagyományos értelemben vett nemzetközi kapcsolatokat takarja. Az utóbbival kapcsolatosan alapvető jelentőségű az a rendelkezés, hogy noha a Generalitát elősegíti Katalónia külső megjelenítését és érdekeit, köteles ennek során tiszteletben tartani az állam külügyi hatásköreit.⁵⁷ A katalán autonómia-státútum korlátozott nemzetközi jogi cselekvőképességet biztosít a Generalitátnak a hatásköreiből eredően, azoknak mintegy külső vetületeként, mégpedig vagy közvetlenül, vagy pedig az állam szerveinek segítségével fellépve.⁵⁸ A státútum rendelkezéseinek megfelelően Katalóniának lehetősége van arra, hogy külföldön ún. hivatalokat („oficines”) létesítsen és tartson fent, amelyek elsődleges funkciója a katalán érdekek külhonban való előmozdítása.⁵⁹ A „hivatalok” nem minősülnek nemzetközi jogi értelemben diplomáciai képviselőnek, igaz azokhoz nagyon hasonló feladatokat látnak el. Jelenleg hét katalán hivatal működik külföldön,⁶⁰ és pedig alapvetően az európai kontinensre fókuszálva.⁶¹ A Generalitátnak – Katalónia érdekeinek előmozdítása érdekében – joga van ún. együttműködési megállapodások kötésére a hatáskörébe tartozó területeken, ezek azonban nem minősülnek nemzetközi szerződésnek. Az ilyen megállapodások megkötéséhez az állam külképviseleti szervei kötelesek segítséget nyújtani.⁶²

rendelkeznek – a tagállami állandó képviselők és a lobbierodák jellegzetességeit egyszerre mutató kvázi-missziókat tarthatnak fent Brüsszelben az Európai Unió „mellett”. A kép teljessé tétele érdekében meg kell jegyezni, hogy 2007-ben több autonóm közösség státútuma kiegészült egy az Európai Unióval folytatható kapcsolatokat szabályozó klauzulával. Ezenkívül a katalán autonómia-státútum kivételével, az autonóm közösségek alkotmányaiban rögzítették, hogy az általuk kötött megállapodások nem minősülnek nemzetközi szerződésnek.

55 Sipos Katalin: Katalónia és a „nemzetté válás” alkotmányos folyamata. Az autonómiastátútum reformja, 2003–2006. In: Szarka László–Vizi Balázs–Tóth Norbert–Kántor Zoltán–Majtényi Balázs (szerk.): *Etnopolitikai modellek a gyakorlatban*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2008. 89–90.

56 A Generalitát kifejezés együttesen jelöli a katalán autonómia működtetéséért felelős legfontosabb intézményeket, így a parlamentet és a kormányt.

57 2006. évi 6. számú spanyol organikus törvény 193. § (1) bekezdése.

58 Uo. 193. § (2) bekezdése.

59 Uo. 194. §.

60 Érdekesség, hogy ezek egyike a területi állam fővárosában, vagyis Madridban található.

61 http://www20.gencat.cat/portal/site/Departament-de-la-Vicepresidencia/menuitem.1bd9513103ff0c512b121577b0c0e1a0/?vgnextoid=7f7b3e5ad4011210VgnVCM1000008d0c1e0aRCRD&vgnextchannel=7f7b3e5ad4011210VgnVCM1000008d0c1e0aRCRD&newLang=en_GB (2010-10-19.)

62 2006. évi 6. számú spanyol organikus törvény 195. §-a.

Nemzetközi szerződések megkötésére Katalóniának nagyjából olyan mértékű jogosítványai vannak, mint az Åland-szigeteknek. Ez a gyakorlatban kimerül egy konkrét szerződés megkötésére vonatkozó javaslat megtételének lehetőségében illetve abban, hogy a spanyol kormány köteles a Generalitátot tájékoztatni – annak aláírása előtt – minden olyan nemzetközi egyezményről, amelynek közvetlen hatása van Katalónia hatásköreire. A katalán kormány és a parlament saját álláspontot alakíthat ki az ilyen nemzetközi szerződésekről és azt közölheti a spanyol kormánnyal.⁶³ Ezenfelül a Generalitát kérheti ilyen esetekben, hogy a spanyol tárgyalódelegációban Katalóniát képviselő szakemberek is vegyenek részt.⁶⁴ A Generalitát köteles megtenni minden szükséges intézkedést annak érdekében, hogy a Spanyolország által vállalt nemzetközi kötelezettségeket Katalónia területén végrehajtsák.⁶⁵ A katalán autonóm közösség a számára fontos – különösen kulturális – érdekekkel foglalkozó nemzetközi testületek tagja lehet,⁶⁶ amelyek közül az autonómia-statútum külön nevesíti az UNESCO-t, amelynek egyébként Katalónia jelenleg még⁶⁷ nem tagja. Végezetül a Generalitátnak arra is lehetősége van, hogy más európai régiókkal, vagy autonóm területekkel hivatalos kapcsolatot építsen ki.⁶⁸

Ahogy korábban már utaltunk rá, a katalán autonómia-statútum a Generalitát nemzetközi mozgásterét kapcsán külön szabályozza az autonóm közösségnek az Európai Unióval kapcsolatos lehetőségeit. A jogszabály V. cím 2. fejezetében kodifikált mechanizmus sok tekintetben hasonlít az Åland-szigetek esetében tárgyalt szisztémához (lásd *supra*). Ennek alapján a katalán hatásköröket vagy érdekeket érintő EU-val kapcsolatos ügyek intézésében – a statútum és a spanyol törvények rendelkezéseinek megfelelően – a Generalitát részt vesz.⁶⁹ Katalónia európai ügyekben való részvétele alapvetően három dimenzióban valósul meg. Egyfelől a spanyol kormányzat köteles értesíteni a Generalitátot az Európai Unió Szerződéseinek revízióját célzó minden javaslatról és az ahhoz kapcsolódó hitelesítési és ratifikációs folyamatról. Ezzel összefüggésben a katalán kormány és parlament jogosult észrevételeket tenni, mégpedig a központi kormányzatnak, illetve a Cortesnek.⁷⁰ Ennél valamivel komolyabb, igaz nem kötelezettséget, hanem csak lehetőséget jelent, hogy a katalán kizárólagos hatásköröket érintő ügyekben, a Generalitát képviselői a spanyol delegáció tagjaként részt vehetnek az Alapító Szerződések felülvizsgálati folyamatában.⁷¹

Az Európai Unió ügyekben való katalán részvétel egyik további dimenzióját

63 Uo. 196. § (1) bekezdése.

64 Uo. 196. § (2) bekezdése.

65 Uo. 196. § (4) bekezdése.

66 Uo. 198. §.

67 2012. augusztus 1-jén. <http://www.unesco.org/new/en/member-states/countries/> (2012-08-08)

68 2006. évi 6. számú spanyol organikus törvény 197. §-a.

69 Uo. 184. §.

70 Uo. 185. § (1) bekezdése.

71 Uo. 185. § (2) bekezdése.

– Álandhoz hasonlóan – a tagállami álláspontok kialakításában való közreműködés jelenti. Az autonómia-statútum értelmében ugyanis a katalán hatáskörökre vagy érdekekre vonatkozó ügyekben a spanyol álláspont kidolgozásában a Generalitátnak joga van részt venni.⁷² Talán ebben a dimenzióban rendelkezik a legerősebb részvételi jogosítványokkal az autonóm közösség és ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy az olyan tagállami álláspontok kialakításában, amelyek Katalóniát kizárólagosan érintő európai ügyekkel kapcsolatosak, a Generalitát kétoldalú, míg más esetekben többoldalú mechanizmus keretein belül vesz részt.⁷³ Ez azzal a következménnyel is jár, hogy az előbbi esetben Katalónia alakíthatja ki a spanyol tagállami álláspontot, azzal kapcsolatos állásfoglalásától Madrid az autonómia-statútum értelmében nem térhet el.⁷⁴ Katalónia emellett részt vehet az Európai Unió bizonyos intézményeinek munkájában. Így az előbbi rendelkezésből logikusan következik, hogy a Generalitát képviseltetheti magát az olyan spanyol küldöttségekben, amelyek a katalán törvényhozás hatáskörébe tartozó ügyekkel foglalkoznak, így különösen a Tanács és az ahhoz kapcsolódó szervek (COREPER, tanácsi munkacsoportok) ülésein.⁷⁵ Azokon a területeken, amelyek a Generalitát kizárólagos hatáskörébe tartozó ügyeket ölelnek fel, egy ún. Madriddal kötött előzetes megállapodás alapján Katalóniának lehetősége van Spanyolországot képviselni, avagy éppenséggel elnökölni az imént említett szervek értekezletein.⁷⁶ A Generalitát ezenkívül jogosult részt venni a spanyol brüsszeli állandó képviselői munkatársai kiválasztásának folyamatában,⁷⁷ de érdekeit védendő saját állandó „kvázi-missziót” is létrehozhat a belga fővárosban.⁷⁸

Szimbolikus jelentőségű, hogy a katalán törvényhozás a közelebből nem részletezett ún. közös érdekre számot tartó területeken kapcsolatokat építhet ki az Európai Parlamenttel,⁷⁹ továbbá ha úgy véli, hogy egy meghatározott EU-s jogalkotási javaslat sértheti a szubszidiaritás és az arányosság elveit, részt vehet a problémát kivizsgáló eljárásban.⁸⁰ A fentiek fényében tulajdonképpen magától értetődő, hogy a Generalitát köteles az Európai Unió jogát alkalmazni és végrehajtani Katalónia területén, de EU-s jogszabály nem befolyásolhatja a Katalónia és Spanyolország között a spanyol alkotmány és az autonómia-statútum alapján kialakított hatáskörmegosztást.⁸¹ Az utóbbi norma alapján a Generalitát az Európai Unió Bírósága előtt eljárás kezdeményezésére is jogosult feltéve, ha azt a vonatkozó uniós jogszabályok is lehetővé

72 Uo. 186. § (1) bekezdése.

73 Uo. 186. § (2) bekezdése.

74 Uo. 186. § (3) bekezdése.

75 Uo. 187. § (1) bekezdése.

76 Uo. 187. § (2) bekezdése.

77 Uo. 187. § (3) bekezdése.

78 Uo. 192. §.

79 Uo. 187. § (4) bekezdése.

80 Uo. 188. §.

81 Uo. 189. § (1) bekezdése.

teszik.⁸² Amennyiben erre nincs lehetőség, úgy a katalán kormány kérheti a spanyol kabinetet, hogy valamely ügyben forduljon az EU Bíróságához Katalónia legitim érdekeinek és hatásköreinek védelme érdekében.⁸³ A spanyol kormány a kérést megtagadhatja, de indokolási kötelezettsége van és ezzel kapcsolatos döntését azonnal tudatnia kell a Generalitáttal.⁸⁴ Végül komoly gyakorlati jelentősége van annak a lehetőségnek, hogy a hatáskörébe tartozó területeken a Generalitát felelős a különféle európai alapok kezeléséért.⁸⁵

A spanyol autonóm közösségekhez – Katalóniát kivéve – hasonló rendkívül szűk külügyi mozgástérrel rendelkeznek az olasz kisebbségi területi autonómiák, azaz Dél-Tirol, az Aosta-völgy, valamint Friuli-Venezia-Giulia és a moldáviai Gagaúzia. Bár az autonómia-statútumok ezekben az esetekben sem tartalmaznak érdemi rendelkezéseket ezzel kapcsolatban, a gyakorlatban például mindhárom régió saját képviselőt (ún. liaison office-t) tart fent Brüsszelben az Európai Unió „mellett”.⁸⁶ Gagaúzia pedig csak valóban szimbolikus külügyi lehetőségekkel rendelkezik, amennyiben a legfontosabb gagaúz közjogi méltóság, vagyis a baskan képviselheti az autonóm területet annak – közelebbről nem részletezett – nemzetközi kapcsolataiban.⁸⁷

Orosz példa: Tatárföld

A fent ismertetett példákhoz képest különböző mértékű külpolitikai és nemzetközi jogi mozgástérrel rendelkezik néhány oroszországi ún. köztársaság, így például Csecsenföld, a Csuvas Köztársaság, Ingusföld, Kabard-Balkárföld, Kalmükföld, Észak-Oszétia, Tatárföld, valamint Tuva. Az orosz föderatív berendezkedésben a hierarchia legmagasabb fokán álló területi egységek, vagyis a köztársaságok, kizárólag szövetségi alaptörvénynek, illetve saját alkotmányuknak vannak alárendelve.⁸⁸ A fenti köztársaságok közül egyedül Tatárföld rendelkezik jelentősnek mondható külügyi jogosítványokkal, míg a többiek vagy egyáltalán nem,⁸⁹ vagy csak jelképesnek tekinthető hatáskörökkel⁹⁰ bírnak ezen a területen. Tatárföld jelenleg hatályos alkotmányának

82 Uo. 191. § (1) bekezdése.

83 Uo. 191. § (2) bekezdése.

84 Uo. 191. § (3) bekezdése.

85 Uo. 190. §.

86 <http://en.alpeuregio.info/index.asp?pg=1-3> (2012-01-23) és http://ec.europa.eu/regional_policy/conferences/od2008/doc/pdf/catalogue_en.pdf (2012-01-23)

87 A Gagaúziáról szóló Kódex 60. cikke.

88 Az Oroszországi Föderáció Alkotmánya 66. §-ának (1) bekezdése.

89 Csecsenföld, Ingusföld és Észak-Oszétia.

90 A Csuvas Köztársaság, Kabard-Balkárföld, Kalmükföld és Tuva.

1. § (4) bekezdése szerint: „A Tatárföldi Köztársaság saját hatáskörében függetlenül vesz részt a nemzetközi és külgazdasági kapcsolatokban.”⁹¹

A tatár alaptörvény talán egy kicsit homályos megszövegezését ugyanazon jogszabály 6. §-a segíthet megvilágítani. Ennek értelmében Tatárföld saját hatáskörén belül nemzetközi és külgazdasági kapcsolatokat építhet ki külföldi államokkal, vagy ilyen államok közigazgatási-területi egységeivel, nemzetközi megállapodásokat köthet, diplomáciai képviseleteket létesíthet, illetve fogadhat, továbbá részt vehet nemzetközi szervezetek munkájában. Vagyis Tatárföld nem kizárólag a külgazdasági érdekeit bonyolíthatja részben autonóm módon, hanem egy az államok általános külpolitikájára nagyban hasonlító kapcsolatrendszer építhet ki a nemzetközi kapcsolatok más szereplőivel. Ennek koordinálása érdekében jött létre a tatár külügyi osztály, amely nem minősül minisztériumnak és állandó képviseleteket működtet a Tatárföldhöz kulturális és politikai szempontból legtöbb szállal kötődő országokban, így Azerbajdzsánban, Franciaországban, Kazahsztánban, Törökországban, Türkmenisztánban, Üzbegisztánban, valamint az Oroszországi Föderációban.⁹² Ezenkívül számos más országban és régióban létezik tatár kereskedelmi képviselet, amelynek feladatai tulajdonképpen megegyeznek az államok által létesített kereskedelmi irodákéval.⁹³ A független államok közül eddig mindössze két ország, Irán és Törökország létesített főkonzulátust Tatárföldön.⁹⁴ A Tatárföldi Köztársaságot a nemzetközi kapcsolatokban a tatár köztársasági elnök képviseli.⁹⁵

Kanadai példa: Québec

A kanadai tartományok közül Québec széleskörű lehetőségekkel rendelkezik a nemzetközi kapcsolatok bonyolítását illetően, míg Nunavut számára az autonómia létrejöttét követő évtizedben még nem volt elsődleges szempont az autonóm hatáskörök kiterjesztése a külpolitikai érdekkörbe tartozó ügyekre.⁹⁶ Ezzel szemben a québeci Nemzetgyűlés 1967-ben fogadta el a kormányközi ügyek minisztériumát létrehozó törvényt, az intézményt 1996-ban átnevezték nemzetközi kapcsolatok minisztériu-

91 http://www.tatar.ru/?DNSID=c2db9f7869f5173908efdae905ea0a70&node_id=1384 (2010-12-29)

92 http://www.tatar.ru/index.php?DNSID=e87b77e4ffb9a6b8c9eccb8c417c129&node_id=1262 2010-12-29)

93 Uo.

94 http://www.tatar.ru/index.php?DNSID=e87b77e4ffb9a6b8c9eccb8c417c129&node_id=1261 2010-12-29)

95 Tatárföld Alkotmányának 90. §-a.

96 Nunavut vonatkozásában jelenleg az autonóm tartomány miniszterelnöke látja el a klasszikusnak nevezhető külpolitikai funkciókat. <http://www.gov.nu.ca/en/EvaAariak.aspx> (2010-12-29)

mává, és a québeci külkapcsolatok tervezése és bonyolítása szempontjából kiemelt jelentőséggel bír.⁹⁷ A vonatkozó belső jogi jogszabályok értelmében⁹⁸ és a szövetségi berendezkedésű országok által általában követett idevágó gyakorlat alapján⁹⁹ Québec rendelkezik a nemzetközi szerződések megkötésének képességével.¹⁰⁰

A nemzetközi szerződésekkel kapcsolatos eljárással foglalkozó állami jogszabályokhoz hasonlóan – bár autonóm területek esetében meglehetősen szokatlanul – a nemzetközi kapcsolatok minisztériumáról szóló québeci törvény is meghatározza a nemzetközi megállapodás fogalmát. Ennek alapján függetlenül az elnevezésétől nemzetközi megállapodásnak minősül minden olyan egyezmény, amelyet egyfelől a (québeci) kormány, avagy annak valamely minisztériuma vagy ügynöksége és egy külföldi kormány vagy annak valamely minisztériuma, nemzetközi szervezet, vagy ezek ügynöksége között kötnek meg.¹⁰¹ Kanadának ebben az esetben csak annyi szerepe lehet, hogy Québec hozzájárulhat ahhoz, hogy a szóban forgó törvény alapján megkötött nemzetközi szerződéseket Kanada képviselője is aláírja.¹⁰² Úgyisintén a Nemzetközi kapcsolatok Minisztériumáról szóló törvény szabályozza a québeci kvázi diplomáciai képviseletek létesítésének lehetőségét. Az autonóm területnek két opcionális lehetősége van ezen a téren. Egyrészt dönthet úgy, hogy a meglévő kanadai diplomáciai vagy konzuli missziókon dolgozzanak québeci érdeket képviselő diplomaták, amire a kanadai és a québeci kormányok között kötött megállapodással jön létre a jogalap.¹⁰³ Másfelől önálló képviseleteket is létrehozhat, melyek elnevezése – a kapcsolatok szintjétől függően – általános küldöttség, küldöttség, vagy bármilyen más névvel illetett képviselet lehet.¹⁰⁴

Az eddig követett québeci gyakorlat alapján az „egyéb kategóriába” ún. Irodák, Kereskedelmi kirendeltségek, valamint a multilaterális területeken működő Képviseletek tartoznak. A québeci Általános Küldöttségek ölelik fel a legfontosabb külföldön működő kormányirodákat, amelyeket az autonóm kormányzat által kinevezett általános küldött vezet. Személyi állományuk egyrészt a különféle québeci

97 http://www.mri.gouv.qc.ca/en/ministere/histoire_ministere/index.asp 2010-12-29)

98 Lásd mindenekelőtt a Nemzetközi kapcsolatok Minisztériumáról szóló 1967. évi M-25.1.1. számú québeci törvényt és a nemzetközi kereskedelmi megállapodások megkötéséről szóló 1996. évi M-35.2. számú québeci törvényt.

99 Ilyen gyakorlatot követ – többek között – Németország, Ausztria, Etiópia, Kanada és az Egyesült Államok.

100 Érdekesképpen említhető meg, hogy Québec és Magyarország eddig négy kétoldalú nemzetközi szerződést kötött egymással, mégpedig a társadalombiztosítás, a pénzügyek, valamint az ipari, kereskedelmi, technikai, és pénzügy segítségnyújtás és együttműködés területein.

101 A Nemzetközi kapcsolatok Minisztériumáról szóló 1967. évi québeci törvény 19. § (3) bekezdése.

102 Uo. 22.1 § (2) bekezdése.

103 Uo. 29. §.

104 Uo. 28. §.

minisztériumok szekondált tisztviselőiből az ún. tanácsadókból, valamint a fogadó országban toborzott attasékból és az ún. kisegítő személyzetből áll.¹⁰⁵ Az Általános Küldöttségek a gazdaság, az oktatás, a kultúra, és a bevándorlás területein nyújtanak szolgáltatást a fogadó állam természetes és jogi személyeinek, melynek során – magától értetődő módon – képviselik az autonóm tartomány érdekeit.¹⁰⁶ Québec a kiemelt gazdasági és politikai centrumoknak helyt adó államokban tart fent Általános Küldöttséget.¹⁰⁷ Ezzel szemben az ún. Küldöttség kizárólag egyetlen az Általános Küldöttségeknél jelzett szektorra koncentrálva látja el munkáját, élén a québeci kormány által kinevezett küldöttel.¹⁰⁸ Egyebekben a Küldöttség személyi állományának összetétele és felépítése megegyezik az Általános Küldöttségével.¹⁰⁹ Küldöttség jelenleg egyetlen kivételtől eltekintve kizárólag az Egyesült Államok néhány nagyvárosában működik.¹¹⁰ Emellett az autonóm tartomány ún. Irodákat tart fent a számára kevésbé jelentős országokban, az Irodákat a nemzetközi kapcsolatok minisztere által kinevezett igazgató vezeti és személyi állományuk ezt leszámítva kizárólag a fogadó országok állampolgárai közül toborzott attasékból és egyéb munkatársakból áll.¹¹¹ Az Irodák kizárólag néhány jól körülhatárolható feladatra specializálódnak,¹¹² így ilyen szervezeti formában működnek a québeci bevándorlási hivatalok,¹¹³ illetve a külföldi tőkebefektetéseket koordináló irodák.¹¹⁴ Ehhez képest kizárólag kereskedelmi együttműködéssel foglalkoznak a québeci Kereskedelmi kirendeltségek, amelyek munkatársai a fogadó országban lakóhellyel rendelkezők közül kerülnek ki.¹¹⁵ Végül multilaterális ügyekben két québeci képviselő jár el jelenleg, az egyik az UNESCO mellett működő kanadai állandó képviselőten belül működik, a másik pedig a szintén párizsi székhellyel működő Frakofónia Nemzetközi Szervezete mellé van „akkreditálva”.¹¹⁶

105 http://www.mri.gouv.qc.ca/en/ministere/bureaux_etranger/bureaux_etranger.asp#delegation_generale 2010-12-29)

106 Uo.

107 2010 végén a következő városokban működött québeci Általános Küldöttség: Brüsszel, London, Mexikóváros, München, New York, Párizs, Tokió. Uo.

108 http://www.mri.gouv.qc.ca/en/ministere/bureaux_etranger/bureaux_etranger.asp#delegation_generale 2010-12-29)

109 Uo.

110 2010 végén a következő városokban működött québeci Küldöttség: Atlanta, Boston, Chicago, Los Angeles, és Róma. Uo.

111 Uo.

112 Uo.

113 2010 végén québeci Bevándorlási Hivatal működött Damaszkuszban, Hong Kongban és Bécsben. Uo.

114 2010 végén québeci Befektetési Hivatal működött Stockholmban, Pekingben, Sanghajban, Washingtonban, Bombayben, Barcelonában, Berlinben és Sao Paulóban. Uo.

115 Uo.

116 Uo.

A brit devolúciók és a Man-sziget a vonatkozó belső jogi jogszabályok alapján jelenleg nem rendelkeznek a nemzetközi kapcsolatok területén átruházott hatáskörökkel. Némiképpen más a helyzet a Csatorna-szigeteken. Jerseyvel 2007-ben, Guernseyvel pedig 2008-ban írt alá a Korona képviselőjében az Egyesült Királyság alkotmányügyi minisztere egy-egy keretdokumentumot, amely a két szigetcsoport „nemzetközi identitását” van hivatva megteremteni. A „Jersey nemzetközi identitásának kialakításáról szóló Keretdokumentum”¹¹⁷ állapítja meg az Egyesült Királyság és Jersey viszonyrendszerére vonatkozó alapelveket ezen a területen. Ennek értelmében az Egyesült Királyság nem járhat el a nemzetközi kapcsolatokban Jersey nevében az utóbbival való előzetes egyeztetés hiányában. Jerseynek ráadásul az Egyesült Királyságtól különböző nemzetközi identitása van és ebből kifolyólag a két entitás külügyi érdekei nem feltétlenül esnek egybe. Ugyanilyen tartalommal írták alá Guernsey vonatkozásában a „Guernsey nemzetközi identitásának kialakításáról szóló Keretdokumentumot.”¹¹⁸

Összegzés

Az autonóm területi entitások „külső dimenziójában” a kisebbségi területi autonómia kérdésköre és a nemzetközi jog érintkezési felületét az autonóm terület által folytatott nemzetközi kapcsolatok jelentik. Az esetlegesen számításba vehető hatályos nemzetközi szerződések hallgatnak az autonóm területek, vagy szövetségi államok esetében a tagállamok lehetőségeiről ezen a területen. „A diplomáciai kapcsolatok jogáról szóló 1961. évi Bécsi Egyezményhez” a Nemzetközi Jogi Bizottság által fűzött kommentár csak annyit jegyez meg, hogy föderációk esetében a szövetségi állam joga eldönteni azt, hogy felruházza-e belső jogában valamely tagállamát a követküldés és fogadás jogával. Ebből az következik, hogy kizárólag az egyes államokon múlik az, hogy állami szint alatti területi egységeiknek biztosítanak-e a nemzetközi kapcsolatok vitelére lehetőséget, és amennyiben igen, milyen mértékben hatalmazzák fel azokat arra. Természetesen a nemzetközi jog ilyen esetekben megengedő, vagyis elfogadja az állam erre vonatkozó döntését. Az Európa Tanács keretében kidolgozott „1985. évi Helyi Önkormányzatok Európai Kartájához” hasonlóan az „1997. évi Regionális Önkormányzatok Európai Kartájának” tervezete, amely nem lépett hatályba, szintén elismerte volna a területi önkormányzatok nemzetközi kapcsolatokban való részvételének jogát. Ez a Karta a régiók nemzetközi cselekvési lehetőségeit két kategóriába sorolta, különválasztva a határmenti/régióközi együttműködést a ha-

117 <http://www.gov.je/SiteCollectionDocuments/Government%20and%20administration/R%20InternationalIdentityFramework%2020070502.pdf> (2012-08-12)

118 <http://www.gov.gg/CHttpHandler.ashx?id=2174&p=0> (2012-08-12)

gyományos értelemben vett külkapcsolatokban való részvételtől. Mindkét esetben hangsúlyozza a Karta tervezete, hogy az állam belső jogának és a nemzetközi jog szabályainak tiszteletben tartásával járhat el a régió. Ezek alapján a régió minimálisan konzultatív jogot kapott volna olyan döntések nemzetközi vagy európai kialakítása során, amelyek közvetlenül érintik a hatásköreit. A Karta elismerte volna ezenkívül azt is, hogy a régiók képviselőket tartsanak fenn más régiók, vagy helyhatóságok, illetve olyan nemzetközi szervezetek mellett, amelyek tevékenysége közvetlen hatással lehet a terület lakosainak életére.

Megjegyzendő, hogy az Európai Unió bizonyos intézményei munkájának segítésére tanácsadó szervként működött a Régiók Bizottságát, amelyben az EU területén működő kisebbségi területi autonómiák zöme képviselteti is magát. A kisebbségi területi autonómiák összehasonlító elemzése rávilágított arra, hogy az ilyen területi entitások a kortárs nemzetközi kapcsolatok dinamikájából is adódóan manapság már igénylik és széleskörűen alkalmazzák is a területi államok által számukra biztosított lehetőségeket külkapcsolataik fejlesztésére és alakítására vonatkozóan. A követküldési és fogadási jog kérdését alapul véve elmondható, hogy ma már nem minősül szokatlannak az, ha egy autonóm terület képviselőt tart fenn egy állam, vagy egy nemzetközi szervezet, esetleg más régiók mellett. Az is megállapítható, hogy a fogadó országok, vagy szervezetek is elfogadják ezt a gyakorlatot. Mindezek alapján ma már szinte lehetetlen különbséget tenni például az amerikai kontinens bizonyos államai között 1933-ban Montevideóban megkötött „az államok jogairól és kötelezettségeiről szóló Egyezmény” 1. cikkében felsorolt állami attribútumok alapján autonóm terület és állam között. Ugyanis a kisebbségi területi autonómiák nagy része ma már nemcsak állandó népességgel, meghatározott területtel és kormánnyal rendelkezik, hanem arra is képes, hogy más nemzetközi jogi jogalanyokkal, akár államokkal „nemzetközi” kapcsolatokat alakítson ki és tartson fenn.

A *ius legationis*-szal szemben az autonóm területek esetleges nemzetközi jogi felelősségének kérdésében nem ennyire megengedő a nemzetközi jog. Ezt támasztja alá a Nemzetközi Jogi Bizottság által a vonatkozó hatályos nemzetközi szokásjog szabályait egybegyűjteni szándékozó az „államok nemzetközi jogsértésekért viselt nemzetközi felelősségéről szóló 2001. évi tervezetének” (a továbbiakban: Végleges Tervezet) néhány rendelkezése is. Így az államnak való betudhatóság szempontjából az állam szervének minősülnek az adott ország valamely területi egységének szervei is.¹¹⁹ Ezzel kapcsolatban a Nemzetközi Jogi Bizottság Végleges Tervezetéhez fűzött kommentár megjegyzi, hogy ebből a szempontból nincs annak jelentősége, hogy a „területi egység” egy szövetségi állam alkotóeleme, vagy pedig autonóm körzet.¹²⁰ Ugyanakkor ez csupán az alkalmazandó általános szabály, ugyan-

119 Az „államok nemzetközi jogsértésekért viselt nemzetközi felelősségéről szóló 2001. évi tervezetének” 4. cikk (1) bekezdése.

120 A Végleges Tervezet 4. cikkéhez fűzött kommentár (9) bekezdése.

is, mint ahogyan szintén a már említett kommentárban olvashatjuk, arra azért van lehetőség, hogy nemzetközi szerződésből fakadó kötelezettség esetén ún. szövetségi klauzula segítségével a föderáció nemzetközi felelősségét maga a szerződés zárja ki olyan esetekben, amikor az adott ország valamely területi egysége hatóságai tanúsítanának az érintett szerződéssel ellentétes magatartást.¹²¹

Természetesen ez a megoldás – vagyis a szerződés területi hatályának az adott állam teljes területéhez viszonyított szűkítése – nemcsak föderációk tagországai, hanem unitárius államok autonóm területi egységei esetében is kivitelezhetők. A Nemzetközi Jogi Bizottság értelmezése szerint az ilyen esetek *lex specialis*nek minősülnek, így azokra a nemzetközi felelősségi jog „általános része” nem alkalmazható.¹²² Hasonlóképpen *lex specialis*nek minősül az az eset, amikor a szövetségi állam, vagy autonóm terület saját maga és saját nevében a területi állam alkotmányában foglalt felhatalmazás alapján eljárva köthet nemzetközi szerződést.¹²³ A területi állam ebben a helyzetben – szemben az imént tárgyalt szerződéses esettel – csupán másodlagos nemzetközi jogi felelősséggel rendelkezhet az autonóm hatóságok által esetlegesen elkövetett nemzetközi jogsértések miatt. Annak, hogy az állam nemzetközi jogi felelőssége nem „enyészik” el ilyen helyzetekben, az az oka, hogy éppen az állam az, amely saját belső jogalkotásával felhatalmazza az autonóm hatóságokat a kormányzati hatalom bizonyos elemeinek gyakorlására.¹²⁴ Elvileg elképzelhető lenne az is, hogy nemzetközi jogi jogszabály hozzon létre egy adott országon belül olyan – az értekezésben alkalmazott definíció alapján annak minősülő – autonóm területi entitást, amelyet úgyszintén a nemzetközi jog ruházna fel nemzetközi szerződéskötési képességgel.¹²⁵ Az ilyen – egyelőre csak elméleti síkon létező – helyzetekben az autonómiát létesítő nemzetközi jogszabály alapján és keretei között az érintett területi állam még másodlagos nemzetközi jogi felelősséggel sem rendelkezne az autonóm terület által elkövetett nemzetközi jogsértések kapcsán. A fentebb elmondottakból az is következik, hogy a mai modern nemzetközi kapcsolatokban már előfordul és előfordulhat, hogy egy kisebbségi területi autonómia korlátozott nemzetközi jogi jogalanyiséggel rendelkezzen. Ennek lehetőségét egyébként a Végleges Tervezethez fűzött kommentár több pontja is elismeri.¹²⁶

121 Uo. (10) bekezdés.

122 Uo.

123 Uo.

124 A Végleges Tervezet 5. cikkéhez fűzött kommentár (5), valamint a 17. cikkéhez fűzött kommentár (4) bekezdése.

125 Jóllehet az Åland-szigetek autonómiájának nemzetközi jogi alapjai vannak, a nemzetközi jog nem ruházta fel az autonóm területet nemzetközi jogi cselekvőképességgel.

126 A Végleges Tervezet 17. cikkéhez fűzött kommentár (3)-(4) bekezdései.

Az autonómia-gondolat ukrainai változatai

A szlávok eredete a történelem ma is vitatott kérdései közé tartozik. Nincsenek meggyőző bizonyítékok arra nézve, hogy a 6. század előtt már az eurázsiai síkságon éltek volna. Az őshaza kérdése is vitatott, a jelenkori történészek többsége szerint ez a mai Lengyelország középső és keleti fele, valamint Ukrajna északnyugati része. A 9. században a keleti szláv törzseket varégok (a nyugati szakirodalomban vikingek vagy normannok) egyesítették, megalapítva a később bizánci egyházi hatás alá került Kijevi Rusz nevű államot.² Mind az ukránok, mind a belaruszok, mind az oroszok igényt tartanak a Kijevi Rusz örökségére, valahogy úgy, ahogy Németország és Franciaország azonos alapon tartja „saját” államának Nagy Károly birodalmát.³ Az ukrán történelemnek ez a más népekkel közös történelmi örökségéhez tartozó fejezete az „őshaza”, ahonnan történelmi-kulturális örökségét eredezteti. A 20. századig elvezető kontinuum történelem mindenekelőtt a 13–14. századi Galíciához és Volhíniához, melyeken majd a litván, lengyel, osztrák fennhatóság osztozik, illetve a 17–18. századi Kozák Hetmanátushoz kötődik, amelyik beleolvad a cári birodalom Kisorosz Kormányzóságába.

A mai Ukrainát alkotó történelmi régiók problémája rendkívül összetett. Még egyes iskolai történelem tankönyvek is külön, többoldalas mellékletben sorolják fel, illetve definiálják a tankönyvben feldolgozott időszakokkal kapcsolatos régiómegnevezéseket. Mindezen bonyodalmak áthidalására szolgál az ukrán etnikai területek összefoglaló körülírás, amelyet Mihajlo Hruszevszkij (1866–1934) ukrán történész munkásságára és iskolájára alapozva vonatkoztatnak a mai Ukrajna összes, korántsem homogén történelmi-földrajzi régiójára, kivéve a Krím-félszigetet. Az etnikai területek gyűjtő-

1 MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézete (Budapest). A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

2 Екельчик, Сергей: *История Украины. Становление современной нации*. Издательство «К.І.С.», Киев, 2010. 33–34.

3 Uo. 51.

fogalom nem fed el az azokon belüli további eltérő sajátosságokat, különösen a nyugati országrész tekintetében, amelyik legalább négyfelé tagozódik: a galíciai–volhíniai területekből Volhínia soha nem került ki a szláv hatás alól, merőben eltér egy mástól Galícia és Bukovina arcuata – a német kulturológus, Winfried Menninghaus szavaival: Galícia a Kelet legnyugatibb, Bukovina pedig a Nyugat leginkább keleti csücske⁴ – és ide tartozik, bár a leginkább elkülönül, a 20. század elejéig a mindenkor magyar államhoz tartozó Kárpátalja is.

Az ukránok 1991 előtt nem rendelkeztek önálló államisággal. Saját történetírásuk az önálló államiságra törekvés sikeres előtörténeteként az 1917–1921-es polgárháborús időszak, valamint az 1939-es kárpátaljai (korabeli szóhasználat: kárpáti) ukrán államkezdeményt tekinti. A jelenlegi közigazgatás a szovjet adminisztráció továbbhonosítása, amellyel kapcsolatban az utóbbi két évtizedben folyamatosak a viták. Az alkotmányban rögzített unitárius berendezkedésnek is volt alternatívája – a föderális állam, amelyben azonban sokan a szeparatizmus kiskapuját vélték felfedezni, holott az elsősorban jelentette volna a régiók önvédelmét a központ túlzott hatalomkoncentrációjával szemben.⁵ Több összetevős az a kérdés, hogy egy ilyen közigazgatási átalakításban, tekintettel akár az Európai Unió NUTS rendszerére, lehet-e szerepe az etnikai tényezőnek. Az ukrainai jogi dokumentumokban nem létezik a kisebbség fogalmának meghatározása, sőt, maga a fogalomhasználat sem egységes. Némelyek a tituláris nemzetet is kisebbségként, mégpedig védendő kisebbségként aposztrofálják, például a(z állam)nyelvkérdés vonatkozásában, illetve azokban a régiókban, ahol számbelileg kisebbségben vannak.

A több évszázados széttagoeltság, regionális különfejlődés után létrejövő független ukrán államban érzékeny terület az autonómia kérdése. Az 1990-es évek elején a kérdés népszavazással történő eldöntésétől a nyílt szeparatizmusig többféle próbálkozás történt. Fontos hangsúlyozni, hogy nyilvánvalóan nem tehető és nem is teszünk egyenlőségjelet az autonómia és a szeparatizmus fogalma közé, a kérdés ukrainai megítélésében azonban a két fogalom azonosítása nem példa nélküli a szakmapolitikai megközelítésekben sem. Az autonómia különböző formáival⁶ jogszabályi szinten

4 Idézi: Нагорна, Лариса: *Регіональна ідентичність: український контекст*. ІІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, Київ, 2008. 158. Vö.: Winfried Menninghaus: Czernowitz / Bukovina als Topos deutsch-jüdischer Geschichte und Literatur. Merkur. *Lyrik. Über Lyrik*. Heft 600 (1999). 345–357.

5 Іжа, Микола: Реформування адміністративно-територіального устрою України: можливі небезпеки федералізації та формалізації регіонального рівня. *Теоретичні та прикладні питання державотворення* 2010. № 6. http://www.nbu.gov.ua/e-journals/tppd/2010-6/zmist/R_1/Iga.pdf (2012-10-01)

6 Georg Brunner – Herbert Küpper: European Options of Autonomy: a typology of autonomy models of minority self-governance. In: Gál Kinga (ed.): *Minority Governance in Europe*. Open Society Institute, Budapest, 2002. 11–36.

a jelenkori Ukrajnában a kisebbségi (1992),⁷ az önkormányzati (1997),⁸ a nyelvhasználati (2012) törvény,⁹ valamint a hatályos Alkotmány (1996)¹⁰ foglalkozik.

Alább a kérdés nem összes vetületével, hanem a személyi és a területi autonómiára, valamint a szecesszióra vonatkozó némely aspektusával foglalkozunk.

1. Az ukrán nemzeti ébredés és a szocialista időszak öröksége

Az ukrán közpolitikát is áthatja a történelemírásban is megfigyelhető előképkeresés, s ezt az előképet mindkét területen az 1910-es évek végének forradalmi-polgárháborús viszonyai között találják meg.

A Nyugat-Ukrán Népköztársaság bécsi képviselőjének megbízottját küldte el a magyar fővárosba 1918 végén, az Ukrán Népköztársaság pedig rendkívüli diplomáciai képviselőt tartott fenn Budapesten 1919 és 1924 között.

Az 1918. december 29-i budapesti minisztertanácsi ülésen Károlyi Mihály miniszterelnök arról beszélt, hogy „ukrán követ” jelent meg nála, és azt közölte, hogy „biztos tudomása szerint a románok Czernowitznál gyülekeznek, hogy elfoglalják az észak-keleti rutén részeket. Megkérdezte, hogy a magyar kormány a románokkal szemben kész-e megvédeni a rutén részeket. Megkérdezte továbbá, milyen szemmel nézné a kormány, ha az ukránok szállnák meg ezeket a részeket, akik megígérik, hogy a végleges rendezést a népszavazástól tennék függővé.”¹¹ Károlyi későbbre ígérte a választ a követnek, azonban hangsúlyoztak, hogy „a magyar kormány minden megszállás ellen egyformán óvást emelne”. A szintén jelen levő Jászi Oszkár tárca nélküli miniszter viszont úgy vélekedett, hogy „nem tartaná rossznak, ha a románok helyett az ukránok foglalnák el ezt a vidéket. Ha az északi részek nemcsak csehek és románok, hanem lengyelek és ukránok kezében is lesznek, ez taktikai előny a mi

7 Закон України Про національні меншини в Україні. *Відомості Верховної Ради України* 1992, № 36.

8 Закон України Про місцеве самоврядування в Україні. *Відомості Верховної Ради України* 1997, № 24. A kisebbségek érdekérvényesítésének sajátos terepét jelentik az önkormányzatok, ahová a kompakt módon élő etnikumok tudják bejuttatni képviselőiket nagy számban. Stepanenko, Viktor: A State to Build, a Nation to Form: Ethno-Policy in Ukraine. In: Anna-Mária Bíró – Petra Kovács (eds.): *Diversity in Action: Local Public Management of Multi-Ethnic Communities in Central and Eastern Europe*. LGI Managing Multiethnic Communities Project, Budapest, 2001. 315.

9 Закон України Про засади державної мовної політики. Документ 5029-17. <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/5029-17> (2012-09-17)

10 Конституція України. *Відомості Верховної Ради України* 1996, № 30.

11 Az észak-keleti rutén részek elfoglalása román részről. Magyar Nemzeti Levéltár (MNL), K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1918.12.29.

számunkra.”¹² Két évtizeddel később, az 1939 márciusában katonai erővel visszaszerzett ruszin Kárpátalja kapcsán egy 1939. augusztus 21-én Oberlinből Csécsy Imréhez címzett levelében Jászi már arról írt, hogy „Ruszinszko csakis a többi szláv törzsek federációjában juthat új élethez, ez szerintem axiomatikusan világos. Ha nem most, úgy Oroszország fog egy ilyen megoldást egy generáción belül kierőszakolni. A nemzeti ujjongásra tehát nagyon kevés ok volt...”¹³

Az Ukrán Népköztársasághoz való csatlakozásnak a korabeli Kárpátalján is voltak hívei, akik el is küldték követeket az egyesítést kimondó kongresszusra.¹⁴

1.1. Hrusevszkij és az Ukrán Népköztársaság

Az ukrán érdekek képviselőjére 1917 márciusában Mihajlo Hrusevszkij elnöklevélet – aki ily módon a gyakorlatban hasznosíthatta a nemzetépítés elméleti gyakorlatát – Kijevben megalakult az Ukrán Központi Tanács, amely májusban tárgyalásokat kezdet a moszkvai Ideiglenes Kormányral az ukrán területek autonómiájáról. A Központi Tanács 1917. június 23-án kiadott I. Univerzáléban fogalmazta meg a kívánalmat: „Ukrajna legyen szabad. Nem kiválva egész Oroszországból, nem elszakadva az orosz államtól, az ukrán népnek legyen joga a saját földjén irányítani a saját életét.”¹⁵ A július 17-én kibocsájtott II. Univerzálé a kérdésben a döntést az Ideiglenes Kormány hatáskörébe utalta.¹⁶ 1917 szeptemberében a Központi Tanács kezdeményezésére Kijevben megtartották Oroszország népeinek kongresszusát, amelyik a nem orosz népesség etnikai-területi autonómiája mellett foglalt állást a föderatív berendezkedésű Oroszországon belül. A bolsevik hatalomátvétel után azonban ez a fajta etnikai elv elképzelhetetlen volt. Az Ukrán Központi Tanács november 20-án elfogadta újabb, III. Univerzáléját, melyben ismét az ukrán területek autonómiája mellett foglalt állást,¹⁷ majd 1918. január 22-én a IV. Univerzáléval kikiáltotta az Ukrán Népköztársaság állami függetlenségét: „Ukrajna népe. Hatalmadnak, akarotodnak, szavadnak köszönhetően az ukránok földjén létrejött a szabad Népköztársaság. Va-

12 Uo.

13 *Jászi Oszkár válogatott levelei.* Összeáll.: Litván György – Varga F. János. Magvető, Budapest, 1990. 427.

14 Vidnyánszky István: Önrendelkezési elvek és Kárpátalja állami hovatartozásának kérdése (1918–1919). In: Fedinec Csilla – Vehes Mikola (főszerk.): *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra.* Argumentum – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2010. 43–44.

15 „Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на свої землі має право сам порядкувати своїм життям.” (I) Універсал Української Центральної Ради. Офіційна сторінка Верховної Ради України. <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/universal-1.html> (2013-03-18)

16 (II) Універсал Української Центральної Ради. Офіційна сторінка Верховної Ради України. <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/universal-2.html> (2013-03-18)

17 (III) Універсал Української Центральної Ради. Офіційна сторінка Верховної Ради України. <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/universal-3.html> (2013-03-18)

lóra vált apáid ősi álma [...] Mától az Ukrán Népköztársaság az ukrán nép önálló, mindenkitől független, szabad, szuverén állama. A szomszédos államokkal, mint Oroszország, Lengyelország, Ausztria, Románia, Törökország és mások, békében és egyetértésben akarunk élni, de egyikük sem avatkozhat be az Önálló Ukrán Köztársaság életébe.”¹⁸

1918. április végén fordulat következett be az irányításban – a Központi Tanácsot feloszlatták, s helyette a kozák időkre emlékeztető hetmani hatalom vette kezdetét az Ukrán Népköztársaság (ekkor: „Ukrán Állam”) területén, melyet 1918 őszén újabb fordulattal a Direktórium váltott fel. A Direktórium időszakában került sor 1919. január 22-én a Kijev központú Ukrán Népköztársaság és – az Osztrák–Magyar Monarchia szétesése következtében létrejött – Lemberg, majd Stanislaw/Sztanyiszlav (ma: Ivano-Frankivszk) központú Nyugat-Ukrán Népköztársaság egyesülésére. Lemberget és környékét végül Lengyelország kapta meg, a nagyobb részen pedig a Szovjetunió (1922–1991) Ukrán Szovjet Szocialista Köztársasága jött létre, amelyhez a Molotov–Ribbentrop paktummal hozzácsatolták Lemberget és környékét, az 1945-ös szovjet–csehszlovák egyezményen pedig Kárpátalját.

Szempontunkból az időszakban két momentum különösen figyelemre méltó. Az egyik az Ukrán Népköztársaság viszonya a személyi autonómiához, illetve Kárpátalja kérdéséhez.

Az Ukrán Központi Tanács a IV. Univerzáléval egyazon napon fogadta el a személyi elvű, perszonális autonómiáról szóló törvényt. A törvény 1. cikkelye kimondta, hogy az Ukrán Népköztársaság területén élő minden nemzet elidegeníthetetlen joga a nemzeti-perszonális autonómia. A 2. cikkely a törvény hatálya alá helyezte az összes nemzetet, három csoportba sorolva azokat: alanyi jogon biztosított a perszonális autonómia „a nagyorosz, a zsidó és a lengyel” nemzet számára; a „belaruszok, csehek, moldovánok, németek, tatárok, görögök és bolgárok” a legfelsőbb bíróságtól kérhetik a nemzeti kataszterbe való felvételt, amennyiben legalább 10 ezer aláírást összegyűjtenek; és végül a meg nem nevezett nemzetek képviselőinek pedig az Ukrán Népköztársaság parlamentjéhez kell a kérelmet benyújtaniuk.¹⁹

A törvény szövege egyezett Mihajlo Hruszevszkij, az államalakulatot irányító

18 „Народе України. Твоєю силою, волею, словом стала на Землі українській вільна Народня Республіка. Справдилась колишня давня мрія батьків твоїх [...] Однині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від нікого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу. Зо всіма сусідніми державами, як то: Россія, Польща, Австрія, Румунія, Туреччина та інші, ми хочемо жити в згоді й приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя Самостійної Української Республіки.” (IV) Універсал Української Центральної Ради. Офіційна сторінка Верховної Ради України. <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/universal-4.html> (2013-03-18)

19 Лазарович, Микола: „Декларація прав нації”: закон про національно-персональну автономію в контексті української революції 1917–1921 років. *Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах* № 9 (89) вересень 2012. Вö.: Закон про

Központi Tanács elnöke elveivel, aki 1917 márciusában–áprilisában keletkezett *Nagy idők* című írásában fejtette ki vonatkozó nézeteit.²⁰ Hruszevszkij úgy vélte: az adott helyzetben az egyetlen lehetőség, hogy az ukránok végre „széles körű autonómiát” kapjanak, azaz értelmezésében „föderatív államként” legyenek tagjai az új, demokratikus Oroszországnak. Bármilyen eltérés ettől az elvtől az oroszok részéről csak egyfelé vezethet az ukránok számára – a teljes állami függetlenség kimondásához.²¹ Az ukránok törekvései azonban nem fenyegetnek, nem fenyegethetnek más népeket, akik Ukrajna területén élnek. „Nem azért törekszünk önálló államterületre, hogy uralkodjunk az ukrainai nemzeti kisebbségek fölött. Nem azért törekszünk széles körű autonómiára, hogy az abból következő jogokat csak a magunk számára hasznosítsuk. A nemzeti élet teljessége, amit az ukrán nép számára elérni kívánunk, nem fojthat el más népeket és nem korlátozhatja kulturális és nemzeti fejlődésük kiteljesedését. A legcsekélyebb mértékben sem! Nem azért küzdöttünk és szenvedtünk nemzedékeken keresztül népünk jogaiért, hogy azzal a hullámmal, amellyel elérjük a célunkat, egy másik célt tűzzünk ki – azt, hogy a gyengébb népeket letörjük és uralkodjunk a nagy ukrán föld kisebbségei fölött.”²² Hruszevszkij példaként említi többek között a magyarokat, akik Európában a szabadság bajnokaiként állították be magukat, Magyarországon azonban nem adtak jogokat egyetlen kisebbségnek sem. Ezzel szemben „az ukrán eszme védelmezői nem lesznek nacionalisták”.²³ Figyelemre méltó, hogy – az Ukrajnában élő népeket jellemezve – a (nagy)oroszokat két tényező alapján azonosítja be: az ehhez az etnikumhoz való tartozást a „származás” vagy a „neveltetés” határozza meg.²⁴ „A más népekkel szembeni ukrán sovinizmus, kizárólagosság, intolerancia bármifajta megnyilvánulása helytelen és semmikor sem kívánatos. És éppen most, a mai körülmények között, amikor olyan nagy szükség van a tapintatra és a kiegyensúlyozottságra, a megértésre és a szolidaritásra a nagy cél elérése érdekében, ez végképp megengedhetetlen.”²⁵

Hruszevszkij eszmefuttatásának talán legizgalmasabb kérdése, hogy kié is Ukrajna. „Mindenfelől nyugtalanul teszik fel nekem a kérdést, hogy vajon a mi beleegyezésünkkel és tudtunkkal hirdetik-e azt mindenfelé, hogy Ukrajna az ukránoké, a »kacapok«²⁶ pedig szedjék a sátorfájukat, Ukrajnában minden hivatalt ukránoknak

національно-персональну автономію. Українська Центральна Рада, дня 9 січня 1918 року. <http://hist-dokuments.narod.ru/Ukr-revolution/avtonomija.htm> (2013-03-18)

20 Грушевський, Михайло: *Хто такі українці і чого вони хочуть*. Т-во „Знання України”, Київ, 1991. 95–109.

21 Uo. 99–100.

22 Uo. 103.

23 Uo. 104.

24 Uo. 105.

25 Uo.

26 Касап (кацап) – az oroszok (nem az egyetlen) pejoratív megnevezése a keleti szláv nyelvekben, elsősorban az ukránok, a lengyelek és a belaruszok használják.

kell betölteniük, a többieknek nincs itt semmi keresnivalójuk.”²⁷ A határozott válasz erre, hogy nem, ez nem így van. „Mi éppen hogy azt gondoljuk, hogy Ukrajna nem csak az ukránoké, hanem mindenkié, aki Ukrajnában él, s ha ott él, akkor szereti is, földje és népei javára dolgozik, szolgálja, nem sajátítja ki, nem használja ki saját érdekében. Mindenki, aki osztja ezeket a nézeteket, szívünknek kedves honfitársunk, legyen bár nagyorosz, zsidó, lengyel, cseh.”²⁸ Minél többen lesznek a nem ukránok, akik velünk szolidárisak – állítja Hruszevszkij –, annál könnyebb lesz az ukránok dolga, s éppen ezért csak örülhetnek az ilyen tömegeknek.²⁹ Az „Ukrajna az ukránoké” elvet csak egy szűk kisebbség hirdeti, az ukrán nemzeti eszme elkötelezett hívei, a progresszív ukránság számára az teljességgel elfogadhatatlan.

A perszonális autonómiáról szóló törvény szövegét beemelték az Ukrán Népköztársaság 1918. április 29-én elfogadott Alkotmányába is.³⁰ Azonban a kozák hetmanátus időszakára emlékeztető kormányzás alatt, 1918 júliusában a törvényt megsemmisítették, az egyes nemzeti intézményeket (minisztériumokat) felszámolták arra való hivatkozással, hogy a nemzeti privilégiumok a nemzetek közötti ellenségeskedéshez vezetnek, ami a háborús körülmények között megengedhetetlen. A Direktórium idején a helyzet ismét változott. Az 1918 novemberében megjelent *Felhívás az ukrainai orosz, zsidó és lengyel demokratákhoz* kinyilvánította a visszatérést a Központi Tanács nemzetiségi elveihez, létrejött a kormány mellett a nemzeti kisebbségek ügyeivel foglalkozó osztály, amely átalakult kisebbségi minisztériummá, azonban érdemben csak a zsidók ügyeivel foglalkozott.³¹

1.2. „Rendezett” átalakulás

A szovjet időszakban Ukrajna az országot alkotó, nevében etnikai elven szerveződött szocialista tagköztársaságok egyike, melyen belül 25 nemzetiségi járást – 8 orosz, 7 németet, 3–3 görögöt, bolgárt, zsidót és 1 lengyelt – is létrehoztak. Noha a szecesszió lehetősége a szovjet (1924, 1936, 1977), s így a szovjet-ukrán alkotmányokban (1925, 1937, 1978) is szerepelt. A tagköztársaságokat alkotmányos szempontból szuverénnek tekintették, a gyakorlatban azonban a központosított párt- és állami hatalom korlátozta a köztársaságok tényleges autonómiájának kiterjedését. Az 1960–70-es években megalkotott a „szovjet nép” mint „új történelmi közösség” doktrínája ellenére a Szovjetunió nem vált sem szovjet, sem orosz nemzetállammá. „A nemzeti mivolt nemzeti köztársaságok formájában való területi-politikai kikris-

27 Грушевський (1991) i. m. 105–106.

28 Uo. 106.

29 Uo. 107.

30 Конституція Української Народньої Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР). Прийняття від 29.04.1918. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18> (2013-03-18)

31 Міронова, Ірина: *Національні меншини України*. ТОВ ВіД, Миколаїв – Одеса, 2006. 28–30.

tályosodása foglalta alapvetően keretbe és strukturálta nemcsak a hatékony szovjet államiság fokozatos szétesését, hanem az állam tizenöt új, nemzetközileg elismert utódállamra való végső felbomlását is. Hogy ez az eredendően masszív állam ilyen, viszonylag rendezett módon tűnt el [...] főleg amiatt volt lehetséges, mert már léteztek az utódállamok – mint afféle belső kvázi-nemzetállamok –, amelyeknek rögzült területük, nevük, törvényhozásuk, közigazgatási apparátusuk, kulturális és politikai elitjeik voltak, s nem utolsósorban rendelkeztek azzal az alkotmány szentesítette joggal, hogy kiváljanak a Szovjetunióból.”³²

A szovjet nemzetiségi politika által megteremtett intézményi háttér tehát sajátos módon megkönnyítette a szétválást: a határok, a parlament, a minisztériumok stb. minden adott volt. Így Ukrajna esetében is, amikor formális értelemben függetlenné vált, csak ki kellett cserélni a szovjet állami jelképeket – a zászlót, a címet és a himnuszot. Nem újat alkottak, hanem egyfajta önmeghatározásként a cári birodalom felbomlását követő polgárháborús időszak államkezdeményének, a formálódó szovjet birodalomból kiszakadni kívánó, de nemzetközileg el nem ismert Ukrán Népköztársaság rekvizitumait vették elő.³³ A politikai elitben sem következett be azonnali csere, többek között az 1991-ben függetlenné váló Ukrajnában az 1990-ben megválasztott parlament működött 1994-ig, megőrizte hivatalát az utolsó szovjet-ukrán kormányfő, illetve Szovjet-Ukrajna utolsó vezetőjét választották meg az első államfővé. A helyi elit tekintetében sem volt gyökeresen más a helyzet.

Az ukrán nemzetépítés, az állam nemzeti alapon való konszolidációja több problémát, mint sikeres megoldást hozott a felszínre. A szakirodalomban konszenzusos a vélemény azzal kapcsolatban, hogy Ukrajna függetlenedése kevésbé a nemzeti mozgalom sikerességének, sokkal inkább a Szovjetunió felbomlásának eredménye. A politikai elit – mind a hatalmát továbbörökítő posztkommunista pártelit, mind az azzal szembenálló, magát nemzetinek hirdető oldal egyaránt képtelennek bizonyult konszenzusra jutni abban a kérdésben, mi a nemzet.³⁴ A politikai pártok valójában nem nemzeti érdekeket fejeznek ki, hanem regionális kötődéseket váltanak politikai tökére: ez keleten az erős gazdaság, nyugaton pedig a nacionalista retorika.

Az eltelt bő két évtizedet értékelve, két alapvető megközelítéssel találkozunk. Az egyik szerint Ukrajnában lehetséges az államnemzeti modell megvalósítása, amely egyes nyugati országokhoz hasonlóan két nemzet, két államnyelv, és autonómiát élvező régiók harmonikus működését feltételezi. Azonban Ukrajna képtelen elismerni azt a nyilvánvaló tényt, hogy az „ukrán politikai nemzet kétnyelvű és kétkultúrjú”.³⁵

32 Brubaker, Rogers: *Nacionalizmus új keretek között*. L'Harmattan – Atelier, Budapest, 2006. 49.

33 Екельчик (2010) і. м. 246.

34 Гергард Зімон: Демократія і нація. Демократія і загрози. In: *Україна. Процеси націотворення*. Упорядник Андреас Каппелер. Видавництво «К.І.С.», Київ, 2011. 345.

35 Алексей Миллер: Украина как национализирующееся государство. *Pro et Contra*. Том 2. 1997, № 2.

A másik modell szerint ez nem működhet a két kultúra hasonlósága és Oroszország földrajzi közelsége miatt, ahol a politikusok egy része folyamatosan megkérdőjelezte például, hogy az ukrán egyáltalán önálló etnikum lenne.³⁶

2. A jelenkori Ukrajna: egység és különbözőség az etnikai tényező mentén

A szovjet tagköztársaságok közül elsőként Oroszország mondta ki függetlenségét 1990. június 12-én. 1990 decemberében a Szovjetunió népképviselőinek IV. kongresszusa elutasította a tagköztársaságok által kinyilvánított függetlenséget és a szövetségi szerződés megújítása mellett foglalt állást. 1991 márciusában a moszkvai Legfelsőbb Tanács határozatára országos népszavazást írtak ki abban a kérdésben, hogy fenn kell-e tartani a Szovjetuniót, ezzel párhuzamosan az ukrán parlament a tagköztársaság területén népszavazást írt ki abban a kérdésben, hogy a lakosság egyetért-e az 1990. július 16-i dokumentum tartalmával, miszerint Ukrajna független állam – de szovjet keretek között. A végeredmény ellentmondásos volt, hiszen az ukrainai lakosság nagy többsége a Szovjetunió fenntartására és a sajátos ukrán függetlenségre is igent mondott. A helyzet másutt sem volt egyértelműbb, számos tagköztársaságban, így Észtországban, Lettországban, Litvániában, Grúziában, Örményországban és Moldovában nem is tartották meg a népszavazást.³⁷

Ukrajnának sajátos módon két függetlenségi nyilatkozata is van. Az 1990. július 16-án elfogadott terjedelmes dokumentum,³⁸ amelynek számos passzusa visszaköszönt az 1996-ban elfogadott, máig érvényes Alkotmányban, olyan szuverén államról beszélt, amelyik azonban továbbra is a Szovjetunió része. A tényleges függetlenségi nyilatkozat az 1991. augusztus 24-én az ukrán parlament által elfogadott rendelet,³⁹ amely mindössze két mondatban fogalmazta meg, hogy Ukrajna független demokratikus állam, amelynek területén kizárólag saját törvényei érvényesek. Ez utóbbi dokumentumot 1991. december 1-jén népszavazással is megerősítették. Ez a nap a többszörös népszavazások napja volt az ország egészében és egyes régióiban külön-külön is. Az államfordulat időszakában megfogalmazták autonómia-igényüket a kárpátaljai magyarok, a kárpátaljai románok, az Odesza megyei bolgárok és gaga-

36 Екельчик (2010) i. m. 286–288.

37 Іванов, Вячеслав: *Історія держави і права*. Навчальний посібник. II. МАУП, Київ, 2003. 930.

38 Декларація про державний суверенітет України. Прийнята Верховною Радою Української РСР. Київ, 16 липня 1990 року. <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/55-12> (2013-03-19)

39 Постанова Верховної Ради Української РСР Про проголошення незалежності України; Акт проголошення незалежності України, прийнятий позачерговою сесією Верховної Ради УРСР 24 серпня 1991 року. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1427-12> (2013-03-19)

uzok, a szecesszió szándékát is kinyilvánították a kárpátaljai ruszinok, a bukovinai románok, nem etnikai indíttatású szeparatizmus kísérlete is összefonódott az ún. narancsos forradalom időszakával, illetve a Krímen létrejött egy sajátos autonóm terület.

Történelmi-etnikai régiók⁴⁰ a jelenkori Ukrajnában

Országrészek és régiók		Megyék	Kinyilvánított regionális különállás-igény	
„Nyugati” országrész	Kárpátalja	Kárpátalja	– magyar nemzetiségi járás – román nemzetiségi járás – ruszin autonóm terület	„Galíciai Egyesülés”
	Galícia	Lemberg Ivano-Frankivszk <i>Tarnopol</i>		
	Bukovina	Csernyivci	– „Nagy-Románia”	
	Volhínia	Voliny Rivne <i>Tarnopol</i> <i>Hmelnickij</i> <i>Zsitomir</i>		
„Középső” országrész	Podólia	Vinnica <i>Hmelnickij</i> <i>Odesza</i>		
	Jobbpart	Cserkaszi Kirovograd <i>Zsitomir</i> <i>Kijev</i>		
	Balpart (Hetmanátus, Kisoroszország)	Poltova Csernyihiv <i>Kijev</i>		
	„Szabad föld” (Szlobozsans- csina)	Szumi Harkiv		

40 Vö.: Заводовський, Анатолій: Історичні передумови та можливі варіанти регіоналізації України у ХХІ ст. In: *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2010. Вип. 3. 274–281.

„Keleti” országgrész	„Vad mező” (Dikoje Pole, Új Oroszország)	Herszon <i>Odesza</i>	– bolgár nemzetiségi járás – gagauz nemzetiségi járás – [Transznyisztria]	„Délkelet Ukrán Autonóm Köztársaság”
	Donbász	Doneck Luhanszk		
	Fekete-tenger- mellék	Mikolajiv Herszon <i>Odesza</i>		
	Dnyeper-mellék (Zaporozsjei Szics)	Dnyipropetrovszk Zaporizsja		
	Krím	Krím (Tavrida)	– krími autonómia	

2.1. Az oroszok és a Krím

A 18–19. században Nyugat-Európa államaiban végbement nemzetiesítésnek ukrán szempontból nem volt esélye egységes államterület hiányában, a sokféle kisorosz dialektusból kialakuló standard ukrán nyelv, illetve a 19. század második felében felvirágzó nemzeteszmé sikeres programnak bizonyult, de uniformizáló hatás nélkül. A sokféle történelmi örökséget – egyebek mellett mentalitást, szocializációt – hordozó régiók közös határok közé rendezése a szovjet időszakban elért egy uniformizáló hatást, de az éppen nem az ukrán nyelv, hanem a „népek közötti érintkezés nyelve”, az orosz érdekében történt. Ezzel az örökséggel Ukrajna mind a mai napig nem birkózott meg. Így minden egyes kisebbségekkel kapcsolatos döntés szoros összefüggésben van az orosz-kérdéssel: aki védi az ukrán nyelvet és az ukrán nemzeti érdekeket, azt oroszellenesség vádja éri, bár az igazi elszennedői az összes többi – arányaiban igen kis létszámú – kisebbségek, aki pedig az orosz kérdés szempontjából közelít a megoldás felé, arra a nemzetietlenség bélyegét igyekeznek rásütni. Világos, hogy miért: az oroszok olyan nagy túlsúlyban vannak a többi kisebbséghez képest, s olyan közel van a számuk az államalkotó nemzetéhez, hogy az orosz nyelv regionális nyelvvé nyilvánítása gyakorlatilag szükségtelenné tenné az államnyelvet az ország egy nem csekély részén. Ennek a helyzetnek a feloldására való képtelenség a legtöbb politikai vihar okozója.

Az Ukrajnában ma élő orosz kisebbség – nemzetiség szerint mintegy 8 millió, anyanyelv szerint pedig közel 15 millió közösség – lélekszáma meghaladja egyes európai államok összlakosságát. „Az oroszok, pontosabban az orosz nyelvűek helyzetének és szerepének problematikája ma túlpolitizált az országban, mind bel-, mind külföldön politikai játszmák részévé válik. Bizonyos helyzetekben államközi feszültségeket is okoz, különösen akkor, amikor Oroszország fellép »határon túl élő hon-

fitársainak védelmében»⁴¹. A politikai felhangok ellenére „Az ország összes etnikuma tekintetében az elfogadottság tekintetében az oroszok a második helyen vannak (közvetlenül az ukránok után).”⁴²

Az oroszok számára a Szovjetunió felbomlása után egyaránt kihívást jelentett a nemzetépítés az anyaországban és a kisebbséggé válás az utódállamokban. Az Ukrajnában létrejövő orosz kisebbségi szervezetek igyekeztek nemcsak az orosz nemzetiségűeket, hanem az orosz anyanyelvű ukránokat, az orosz kultúra hordozóit általában képviselni, s valamennyi leginkább csak kulturális kérdésekkel foglalkozott.

Az orosz kisebbség elsősorban a kulturális autonómiához való jogait fogalmazta meg, különös tekintettel a nyelvi jogokra. Politikai kérdéseket orosz szervezetek csak a Krímben foglalmaztak meg – az egyetlen régióban, ahol az oroszok alkotják a lakosság többségét. A krími autonómia nem is szólt egyébről, minthogy ezzel „eljött vették a Krím elszakadását célzó orosz szeparatista törekvéseknek azzal, hogy megerősítették a félszigetnek mint Ukrajna szerves részének státusát.”⁴³ Az orosz társadalmi szervezetek szerepe meglehetősen marginális, nem jöttek létre orosz etnikai pártok azzal összefüggésben, hogy az orosz kötődésű – nemzetiség és/vagy anyanyelv – politikusok teljesen integrálódtak az ukrainai hatalmi struktúrákba, így nincs szükség külön közvetítő szereplőkre.⁴⁴

Sajátos helye van Ukrajna közigazgatási egységei között az Krími Autonóm Köztársaságnak. Az ország tizenöt fejezetből álló alkotmányának egy teljes fejezete, a X. foglalkozik vele;⁴⁵ kimondja többek között, hogy a Krími Autonóm Köztársaság Ukrajna elidegeníthetetlen része (134. cikkely), saját alkotmánya, kormánya és parlamentje van, melyek azonban nem hozhatnak az ország alkotmányával ellentétes döntéseket.

A Krím saját alkotmánya (1998)⁴⁶ I. fejezetének 1. cikkelye megismétli az ország alkotmányának azt a kitételét, hogy az autonóm köztársaság Ukrajna elidegeníthetetlen része (vö. 134. cikkely), a 2. cikkelyben pedig megfogalmazza, hogy az auto-

41 Arbenyina, Vira: Az oroszok Ukrajnában: társadalmi státus, közérzet, integrálódás. In: Fedinec Csilla – Szereda Viktória (szerk.): *Ukrajna színeváltozása 1991–2008. Politikai, gazdasági, kulturális és nemzetiségi attitűdök*. Kalligram, Pozsony, 2009. 353.

42 Uo. 355.

43 Sevel, Okszana: A krími tatár kérdés: politika, jogalkalmazás és retorika. In: *Ukrajna színeváltozása...* (2009) i. m. 365.

44 Лойко, Лариса: *Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність*. Київ: Фоліант, 2005. 245.

45 „Стаття 134. Автономна Республіка Крим є невід’ємною складовою частиною України [...]” Конституція України від 28.06.1996 року з останніми змінами. *Відомості Верховної Ради України*, 1996, №30.

46 Конституція Автономной Республики Крым. <http://www.rada.crimea.ua/bases-of-activity/konstituciya-ARK> (2012-01-12)

nóm köztársaság jogi státusa Ukrajna Alkotmányán alapszik. Ezzel tulajdonképpen ez a dokumentum is megkerüli az autonómia típusának konkrét meghatározását. A 3. cikkely sorolja fel az autonóm köztársaság alapvető elveit: néphatalom, a jog elsőbbsége, alkotmányosság, az emberi és állampolgári jogok és szabadságjogok tiszteletben tartása és biztosítása, törvényesség, választhatóság, kollegialitás, átláthatóság, az autonóm köztársaság és Ukrajna összállami érdekeinek összehangolása; valamint az alapvető garanciákat: jogi, szervezeti, pénzügyi, vagyoni, erőforrásokra vonatkozó önállóság; az autonóm köztársaság státusának, jogköreinek, tulajdonjogainak állam garanciája, bírósági védelme.

A státus meghatározásának körülményessége nyilvánvalóan összefüggésben van az előzményekkel. A szovjet időszakban az ország területe tagköztársaságokból tevődött össze, melyek száma időről időre változott, megalakulásakor négy, a felbomlás pillanatában tizenöt tagköztársaságból állt. A nagyobb kiterjedésű tagköztársaságokban a megyei rendszer volt érvényben, kivételt képezett a kisebb területi kiterjedésű három balti, valamint a moldáv és az örmény tagköztársaság. Ezenkívül az orosz tagköztársaságnak nagyobb területi egységei, úgynevezett országrészei, ezen belül nemzetiségi járásai voltak, illetve az OSZFSZK (Orosz Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaság), az Azerbajdzsán, a Grúz, a Tadzsik, az Ukrán, az Üzbég SZSZK területén belül autonóm tagköztársaságokat is létrehoztak. A Krími Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság az OSZFSZK-hoz tartozó közigazgatási terület volt 1945-ig, amikor a lakosság többségét adó krími tatárokat kitelepítették a félszigetről, ezzel egyidejűleg az autonóm tagköztársaság státuszt is megszüntették, ez is az orosz tagköztársaság egyik megyéje lett 1954-ig, amikor – az 1654-es perejaszlavi szerződés megkötésének 300. évfordulóján – az Ukrán SZSZK-hoz csatolták. A perejaszlavi szerződés a Bohdan Hmelnickij-féle Lengyelországgal szembeni függetlenségi háborúnak az az állomása, amelynek interpretálása mind a mai napig ad okot a vitákra, a semleges meghatározás, hogy tisztázta a viszonyt a kozák hadak és a moszkvai állam között, valójában csatlakoztak Oroszországhoz.

1991-ben, még Ukrajna függetlenedése előtt, a Krím ismét autonóm köztársasággá válik az Ukrán SZSZK keretén belül, s ezt a státusát megőrizte a függetlenedés után is, bár hosszú csatározás folyt Kijev és Szimferopol között a krími autonómia jellegéről a krími alkotmány 1998 decemberében történt elfogadásáig. „Az ukrán kormány, a belföldi és a külföldi megfigyelők egy része az alkotmány jóváhagyását úgy kommentálta, hogy ezzel megoldották a »krími problémát« – elejét vették a Krím elszakadását célzó orosz szeparatista törekvéseknek azzal, hogy megerősítették a félszigetnek mint Ukrajna szerves részének státusát, ugyanakkor több kérdésben önálló döntési jogkörrel ruházták fel a régiót. Azonban sem Kijev, sem Szimferopol nem lehetett maradéktalanul elégedett a végre megkötött kompromisszummal, mert az alkotmány teljes mértékben ignorálja a több mint 260 ezer krími tatár érdekeit, akik számára a megelőző évtizedben tették lehetővé a visszatelepedést

a közel fél évszázaddal korábban bekövetkezett deportálás után, s immár a félsziget 2,5 millió, zömében orosz lakosságának 12%-át teszik ki.”⁴⁷

A képlet tehát viszonylag egyszerű: az ország és az autonóm köztársaság alkotmányának elvontsága a terület jogi státusának közelebbi meghatározását illetően abból fakad, hogy az elsődleges cél a „szeparatizmus” megakadályozása volt, ily módon beszélhetünk területi autonómiáról, nem pedig valamely etnikai közösségnek nyújtott engedményről. „Az orosz közösség domináns helyzete a formálisan nemzetek feletti autonómiát sajátos, orosz alapú identitás előretolt bástyájává tette.”⁴⁸

2.2. A magyarok és a Tisza-melléki járás

Ukrán elemzők is elismerik, hogy a magyarok Ukrajnában jobban „látszanak”, mint az számarányukból következne (az ország lakosságának 0,3 százaléka). Ehhez sajnálatos módon hozzájárult a vereckei honfoglalási emlékmű kérdése is. A Vereckei-hágó érintett része hétköznapi értelemben mára a senki földje, hiszen csak 1980-ig haladt erre az országút. A probléma a magyar sajtón keresztül úgy jött át a magyar olvasók számára, hogy szélsőséges ukrán nacionalisták megakadályozzák, illetve rendre meggyalázzák a magyar történelem jeles eseményére való emlékezést és annak tárgyiasulását. Holott a történet nem a vereckei emlékmű elleni tiltakozással kezdődik, ez folyománya, ha úgy tetszik következménye annak, hogy a Vereckei-hágón évek óta feltáró munkákat folytatnak az ukrán hatóságok, hogy kihantolják a magyar hadsereg által 1939 márciusában állítólag itt lemészárolt Szics gárdistákat – az ugyanakkor magát független állammá nyilvánító, így a nemzeti történetírásban a mai Ukrajna egyik előképének tekintett Kárpáti Ukrajna védőit. Ettől kezdve magyar emlékmű ugyanezen a helyen – függetlenül minden egyéb körülménytől – elsősorban nem a magyar történelmi emlékezet helye, hanem egyes olvasatok szerint az ukrán nemzeti hősök emlékének meggyalázása. A Vereckével összefüggő kérdésben Magyarország fontos gesztuslépést tett azzal, hogy 2009-ben Nyírteleken felavatták a Varjúlaposi Emlékhelyet, megemlékezve többek között az 1939. március közepe után ide hurcolt Szics-gárdistákról.

1991. december 1-jén tehát négy kérdésben kellett dönteniük a polgároknak: országos referendum az ország függetlenségéről, Ukrajna első államfőjének megválasztása, valamint: Kárpátalján referendum a megye státuszáról és a Beregszászi járásban referendum a járás státuszáról. A megyei referendum kérdésére – „Szeretné-e, hogy Kárpátalja Ukrajna Alkotmányába foglalt speciális önkormányzati státuszt kapjon, a független Ukrajna szerves részeként, ugyanakkor ne legyen hozzácsatlható semmilyen más közigazgatási egységhez?” – a kárpátaljaiak 78%-a igennel válaszolt.

47 Sevel (2009) i. m. 365.

48 Нагорна (2008) i. m. 168.

A Beregszászi járásban 81,4% mondott igent arra a kérdésre, hogy „Szeretné-e, ha a Beregszászi járás magyar autonóm körzetté alakulna át?” Ezek a döntések hosszú ideig napirenden maradtak, konkrét politikai következmény nélkül.⁴⁹

Antall József miniszterelnök már 1990 augusztusában arról beszélt a Budapestre látogató Anatolij Zlenko külügyminiszternek, hogy támogatja Ukrajna európai közeledését, „s egyben szót emelt a kárpátaljai magyarság kollektív jogainak biztosítása mellett. Egyértelműen rámutatott, hogy Magyarország tiszteletben tartja az európai határokat, de szorgalmazza Kárpátaljának a területi autonómia megadását.”⁵⁰ A Magyarországon belpolitikai válságot, az MDF és a MIÉP szétválását eredményező magyar–ukrán alapszerződés nem tért ki az autonómia kérdésére, de garanciákat fogalmazott meg a kárpátaljai magyarokra vonatkozóan, előkészítésébe magyar részről bevonták az akkor még egységes Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetséget is.⁵¹

Az autonómia-gondolat magyar vonatkozású fejezeteinek két világosan elhatározható terepe az ukrán parlament, illetve az ukrainai választásokhoz kapcsolódó politikai kampányok, nem függetlenek az államközi kapcsolatoktól sem.

Az ezredforduló után az ukrán parlament Emberi jogi, kisebbségi és nemzetiségi kapcsolatok Bizottsága több autonómia-tervezetet is tárgyalt. Ezek egyikét az első-sorban a KMKSZ-ből kivált tagok által alapított Ukrainai Magyar Demokrata Szövetséget reprezentáló Gajdos István, a 2002–2006 közötti ciklus magyar parlamenti képviselője terjesztette be.

A Gajdos-féle tervezet (bejegyezve 2005/3764-1. számmal a IV. összehívású parlament 8. ülészakájának időszakában)⁵² autonómia-értelmezése: az állam által biztosított jog és a kisebbségek által kinyilvánított képesség az önrendelkezésre (kisebbségi önkormányzati autonómia-modell). A kisebbséghez tartozás önkéntes megválláson alapul, az autonómia-igény érvényesítéséhez legalább háromezres hivatalos létszám szükséges. A megjelölt létszám alatt a kisebbségeknek képviselőválasztási jogot kell kapniuk a népképviselői testületekbe. A központi intézmények a közttestületek (nemzetgyűlés és nemzeti tanácsok), felruházva intézményekkel és amellet a pártokhoz hasonlóan indíthatnak jelölteket a helyi tanácsokba és a parlamentbe, tanácskozással vesznek részt az államhatalom döntéseinek előkészítésében, kapcsolatot tartanak fenn a határon kívül élő nemzettársaikkal és azok intézményeivel stb. Kulcsfogalom a kulturális jogok területi hatályú politikai jogokkal való megerősítése.

A tervezettel szemben megfogalmazott kritikák a terminológiai problémákra fókuszáltak, elvieknek nevezve meg azokat, ennek ellenére a megfogalmazott észrevéte-

49 Osztapec, Jurij: Politikai folyamatok Kárpátalján (1991–2009). In: *Kárpátalja 1919–2009...* (2010) i. m. 378–380.

50 Keskeny Ernő: *A magyar–orosz kapcsolatok 1989–2002*. Századvég Kiadó, Budapest, 2012. 82.

51 Uo.

52 A tervezet szövegét lásd: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=25445 (2011-05-01)

lekből leginkább az autonómia mint olyan háritása olvasható ki, mintsem a törekvés a tervezet tökéletesítésére, s így vitára alkalmasnak nyilvánítására. A szakértői értékelés az „Ukrajnában élő nemzeti kisebbségek” helyett például „ukrajnai nemzeti kisebbségek” meghatározást javasol; aggályosnak tartja az állami költségvetésből és az önkormányzati költségvetésből való finanszírozást, tekintettel arra, hogy ezáltal a bírálatszerint sérül a finanszírozási egyenlőség azok tekintetében, akik nem tartanak igényt az autonómiára, nem is beszélve a tituláris nemzetről; kifogás alá esik az is, hogy az autonómia intézményei minden szinten önálló jogi személyekké váljanak. Az értékelés szerint az is abszurd, hogy a tervezet előírja az ország alkotmányának és törvényeinek betartását, merthogy az egyébként is mindenkre egyformán vonatkozik.

Már korábban, 2003-ban is vizsgált a bizottság az ukrajnai kisebbségek nemzeti-kulturális autonómiájára vonatkozó tervezetet, melyet az örmény származású, több frakciót is megjáró Nver Mhitarjan képviselő terjesztett be. 2006-ban ugyanezt a szöveget a görög nemzetiségű Vaszil Hara, a Régiók Pártjának országos listáján mandátumot szerzett képviselő is benyújtott, ami ezúttal is ad acta került.

A Mhitarjan-féle tervezet (bejegyezve 2003/3764. számmal a IV. összehívású parlament 3. ülészakájának időszakában)⁵³ és a Hara-féle tervezet (bejegyezve 2006/1062. számmal az V. összehívású parlament 1. ülészakájának időszakában)⁵⁴ az autonómiát úgy értelmezi, hogy az a politikai erőknél a nemzetiségek javára történő decentralizációja a kisebbségekhez tartozók társadalmi egyesületeinek helyzetbe hozása révén, kizárja a területi elvet, hangsúlyozza ez által a kisebbségek lehetőségeinek kiszélesedését és az államnak az etnopolitikai célok megvalósításában való felelőssége megnövekedését (az autonómia testületi formája). A kisebbséghez tartozás önkéntes megvalláson alapszik, az autonómia megvalósításában figyelemmel kell lenni a területi elhelyezkedési arányokra. A központi intézmények a társadalmi egyesület, felruházza intézményekkel. Kulcsfogalom a kulturális jogok védelme, elsősorban a nyelvkérdés.

A Mhitarjan-tervezettel a szakértői vélemény lényegesen megengedőbb volt, mint a Gajdos-félével. Leszögezte többek között, hogy beszélni az autonómiáról helytálló és időszerű, valamint hogy hasonló jogi szabályozások többek között az Orosz Föderációban is érvényben vannak. A kifogások többek között, hogy nincs kidolgozva az autonóm szervek és a helyi önkormányzatok együttműködésének mechanizmusa, a működés finanszírozási-gazdasági alapja, nincsenek kellőképpen megalapozva a javasolt adókedvezmények.

A KMKSZ papíron kezelt magyar autonómia-tervezetét az 1990-es években fogalmazta meg Gulácsi Géza. A koncepció az önálló oktatási rendszer és az etnikai

53 A tervezet szövegét lásd: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=15560 (2011-05-01)

54 A tervezet szövegét lásd: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ed_2006_06_15/JE-0TI00A.html# (2011-06-08)

alapú kulturális autonómia felől közelítette meg a kérdést.⁵⁵ „A nemzeti kisebbségi jogok biztosításával foglalkozó ukrán–magyar vegyes bizottság X. ülésén (2001. április 3–4.) a magyar fél javasolta: vegyék be a jegyzőkönyvbe, hogy »az ukrán félnek adminisztrációs reform keretében támogatnia kell a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetségnek a Tisza-melléki járás létrehozásával kapcsolatos javaslatát«. A magyar járás létrehozásának kérdését viharos körülmények között vitatták meg a magyar parlamentben is, s több kifogás is elhangzott, amiért a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség javaslata nem kap kellő támogatást.”⁵⁶

Már az 1999-es ukrainai elnökválasztási kampányban is kampánytémává emelkedett Kárpátalja státusának kérdése, magyar szempontból azonban ez a 2004 végi ún. narancsos forradalom időszakában kulminált. A november 21-i választási fordulótt megelőzően Viktor Jusczenko ukrán elnökjelölt és Kovács Miklós, a KMKSZ elnöke Orbán Viktor, a Fidesz-Magyar Polgári Szövetség elnöke jelenlétében megállapodást írt alá, melynek értelmében a KMKSZ vállalta, hogy az elnökválasztáson „»minden rendelkezésére álló eszközzel« Viktor Jusczenkonak, a Mi Ukrajnánk ellenzéki párt-szövetség elnökjelöltjének megválasztását támogatja Kárpátalja magyarlakta településeiben. Cserében Jusczenko – megválasztása esetén – támogatja a KMKSZ-nek az ukrainai tömbmagyarság településeit magában foglaló Tisza-melléki járás létrehozását célzó kezdeményezését, elősegíti a sztálinizmus magyar áldozatainak rehabilitálását és anyagi kárpótlását, valamint az ukrainai kisebbségek, köztük a magyarok állandó parlamenti képviselőletének biztosítását, a kárpátaljai magyarság nyelvi jogainak kibővítését és megvalósulását, az anyaországi támogatások eljuttatását a jogosultakhoz. Tartalmazza a megállapodás továbbá a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola átfogó támogatását, a kárpátaljai magyar oktatási intézmények hálózatának fejlesztését és önálló magyar tankerület létrehozását a nemzeti kulturális autonómia keretében.”⁵⁷ Kovács Miklós értékelése szerint „Maga a szerződés igen komoly engedményeket helyezett kilátásba a kárpátaljai magyarok irányába. Különösen az első két pont, amely a tömbmagyar vidéket magába foglaló Tisza-melléki járás, valamint egy magyar tankerület létrehozását foglalta magába [...] Ezek végrehajtása áttörést jelenthetett volna a területi és a kulturális autonómia irányába.”⁵⁸

Azonban éppen a narancsos koalíció oktatási miniszterének, Iván Vakarczuknak a nevéhez fűződik a magyar tannyelvű oktatásügyet a függetlenség óta leginkább veszélyeztető intézkedéssorozat, amely „az úgynevezett átirányítási (tranzitív) oktatási

55 Vö.: Gulácsi Géza: A kárpátaljai magyarság jogi helyzete és autonóm törekvései. In: Csernicskó István et al. *Útközben. Tanulmányok a kárpátaljai magyarságról*. KMKSZ, Ungvár, 1998.

56 448.

57 MTI – fideszfrakcio.hu: A KMKSZ választási megállapodást írt alá az ukrán ellenzéki elnökjelölttel. 2004. november 10. <http://www.fidesz.hu/index.php?Cikk=30814> (2012-11-22)

58 Kovács Miklós: *Ukrainai választások és magyar érdekvédelem 1989–2006 között*. 63. <http://kovacs-miklos.com/tanulm/disz2.pdf> (2013-03-19)

modell bevezetését irányozza elő a nem ukrán tannyelvű iskolák számára, melynek a célja hosszú távon többségi egynyelvűség kialakítása az oktatás révén.⁵⁹ A magyar Országgyűlés 2009. december 3-án politikai nyilatkozatot adott ki „az Ukrajnában tapasztalható, a magyar kisebbséget érintően aggodalomra okot adó kisebbségpolitikai eseményekkel kapcsolatban”,⁶⁰ illetve Bajnai Gordon miniszterelnök is levélben fordult Julia Timosenko ukrán kormányfőhöz „a kárpátaljai magyarság kisebbségi jogait csorbitó ukrainai tankönyvbotrány kapcsán” – a soron következő tanévre nem rendelték meg ugyanis a magyar nyelvű tankönyveket.⁶¹ Mindez azonban ekkor hatastalannak bizonyult.

A 2012 őszi ukrainai parlamenti választások újabb alkalmat teremtettek a politikai alkura. A választásokat megelőzően a legkomolyabb vitákat a választási körzetek határainak meghúzása eredményezte. A magyar kormány is megpróbált közbenjárni annak érdekében, hogy a kárpátaljai választási körzetek között legyen „magyar körzet” is, ahol esély mutatkozik magyar parlamenti képviselő megválasztására. A kárpátaljai magyaroknak 1994-től 2006-ig terjedő ciklusokban volt egy-egy parlamenti képviselője, a legutóbbi két választás (2006, 2007) alkalmával azonban már nem sikerült senkit a törvényhozásba juttatni. A „magyar körzet” nem jött létre, ehelyett újabb háttéralkura történt kísérlet. Kovács Miklós, a KMKSZ elnöke nyilvános fórumon beszélt arról, hogy „az ukrán államvezetés felajánlotta a magyar államvezetésnek, hogy a Régiók Pártja választási listáján bejuttatják a Legfelsőbb Tanácsba a kárpátaljai magyarság képviselőjét. [...] a magyar kormányzat helytállt ebben a kérdésben, kitartott azon elvi álláspont mellett, hogy a választások tétje a kárpátaljai magyarság érdekképviselete, s nem a parlamenti jelenlét [...] Magyarország azért nem ment bele az ukrán ajánlatba, hiszen korábban nem magyar képviselőt kértek Kijevtől, hanem magyar körzetet, amit viszont az ukrán fél nem teljesített [...]”.⁶² Ez a döntés azonban egy új helyzetet teremtett az Ukrainai Magyar Demokrata Párt számára, mondhatni pozícióba hozta, amelyik a választásokon győztes Régiók Pártjának listáján Gajdos István révén parlamenti mandátumot szerzett. Gajdosnak így önálló programja nem volt, a KMKSZ sikertelennek bizonyult egyéni jelöltjei viszont szó szerint megegyező választási programjának egyik pontja az autonómia-igény megfogalmazása volt.⁶³ A 2013-at megelőző időszakban négy ciklusban volt magyar

59 Csernicskó István: *Nyelv, oktatás és azonosságtudat összefüggései Ukrajnában*. In: Karmacsi Zoltán – Márku Anita (szerk.): *Nyelv, identitás és anyanyelvi nevelés a XXI. században*. Poli-Print, Ungvár, 2009. 30.

60 *Magyar Külpolitikai Évkönyv 2009*. Külügyminisztérium, Budapest. 496–497.

61 Uo. 245.

62 A KMKSZ önállóan indul a választásokon. Választmányi ülés Bustyaházán. *Kárpátalja* XII. évf. (599) 2012. július 6. <http://www.karpataljalap.net/2012/07/06/kmksz-onalloan-indul-valasztasokon> (2013-03-20)

63 Одномандатний виборчий округ №68. <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP033?PT001F01=900&pf7331=68> (2013-01-11); Одномандатний виборчий округ №69. <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP033?PT001F01=900&pf7331=69>

nemzetiségű parlamenti képviselő az ukrán törvényhozásban: 1994-től Tóth Mihály (a parlament hivatalos honlapján elérhető személyes adatlap szerint megválasztásakor: pártunkívüli⁶⁴), 1998-tól Kovács Miklós (megválasztásakor: pártunkívüli⁶⁵), 2002-től Gajdos István (megválasztásakor: az Ukrainai Egyesített Szociáldemokrata Párt tagja⁶⁶), majd hosszabb szünet következett, és végül 2012 őszétől ismét Gajdos (megválasztásakor: pártunkívüli⁶⁷). A Magyar Állandó Értekezlet Budapesten 2012. október 9-én tartott XI. ülésén Németh Zsolt parlamenti államtitkár kijelentette Gajdosról, hogy „személye nemzetbiztonsági kockázati tényező Magyarország számára”.⁶⁸ A Kárpát-medencei Magyar Képviselők Fórumának 2013. februári budapesti ülésére már meg sem hívták az időközben honatyává lett Gajdos. „A KMKF ezzel kapcsolatban közölte, a fórum statútumának értelmében a KMKF teljes jogú tagjai azok lehetnek, akiket a Magyarországgal szomszédos államok országos vagy regionális parlamentjébe, illetve jogalkotó testületébe magyar szervezet képviselőjeként választottak meg. Mivel Gajdos István a 2012. októberi ukrainai parlamenti választásokon a Régiók Pártja listájáról szerzett mandátumot, nem felel meg ennek a feltételnek.”⁶⁹ Ebből nyilvánvaló, hogy a hivatalos magyarországi álláspont szerint Ukrajnában nincs magyar parlamenti képviselő.

Sajátos pathhelyzet állt elő az által, hogy a Nemzeti Kisebbségek Jogainak Biztosításával Foglalkozó Magyar–Ukrán Kormányközi Vegyes Bizottság Budapesten tartott 15. ülése 2011. december 19-én a Jegyzőkönyv aláírása nélkül ért véget.⁷⁰ Az 1991. május 31-én Magyarország és Ukrajna külügyminisztere által aláírt, a nemzeti kisebbségek jogainak biztosításáról szóló nyilatkozat alapján létrehozott bizottság történetében ilyen korábban nem fordult elő. Az általában szimbolikus tartalmú jegyzőkönyvek ellenére a kisebbségekkel összefüggő kérdések kölcsönös kibeszélésének fórumáról van szó. A legfőbb kérdés, amely miatt 2013 tavaszán sem

cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP033?PT001F01=900&pf7331=69 (2013-01-11); Одномандатний виборчий округ №73. <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP033?PT001F01=900&pf7331=73> (2013-01-11)

64 http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/d_ank_arh?kod=16602 (2013-04-02)

65 http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/d_ank_arh?kod=421003 (2013-04-02)

66 http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/site2/p_exdeputat?d_id=5610&skl=5 (2013-04-02)

67 http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/site2/p_deputat?d_id=5610 (2013-04-02)

68 Gajdos: az UMDSZ Németh Zsolt kijelentései miatt vonult ki a Máért üléséről (MTI, 2012. október 11., csütörtök 12:14) http://www.galamus.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=167383:gajdos-az-umdsz-nemeth-zsolt-kijelentesei-miatt-vonult-ki-a-maert-ueleserl&catid=76:hazai-vonatkozasu-hirek&Itemid=113 (2013-04-02)

69 Ezért nem hívták meg Gajdos Istvánt a KMKF-re (mti.hu, 2013. február 20., szerda) http://kitekinto.hu/karpat-medence/2013/02/20/ezert_nem_hivtak_meg_gajdos_istvant_a_kmkf-re/ (2013-04-02)

70 Nem írtak alá jegyzőkönyvet. Magyar–Ukrán Kisebbségi Kormányközi Vegyes Bizottság. *Kárpátalja* XI. évf. (571) 2011. december 23. <http://www.karpataljalap.net/2011/12/23/nem-irtak-ala-jegyzokonyvet> (2013-03-20)

látszik még az elmozdulás esélye: a két állam részéről a Tisza-melléki járás ügyének hivatalos államközi szintre emelése iránti viszony különbözősége.

3. Szecesszió: önvédelem és nyomásgyakorlás határán

Szinte nincs is értelme a széparatizmus elméletével foglalkozni oly mértékben átpolitizált fogalommal van dolgunk ukrán viszonylatban, amely valóságos szitokszóvá vált az elmúlt bő két évtizedben. Minden olyan jelenség, amellyel kapcsolatban felmerül, az állam egységét, a nemzetbiztonságot fenyegető skatulyába kerül. Az ezekről a jelenségekről való tudományos diskurzus nem kap széles nyilvánosságot, a politika pedig mindig a maga céljaira használja fel azokat. Ilyen értelemben nehéz pontos határvonalak húzni például abban a tekintetben, hogy a krími helyzet az alkotmányos autonómia-törekvéshez vagy a szecesszióhoz áll-e közelebb.

Sokszor, sokféleképpen feltett kérdés Ukrajna kettéválásának elméleti lehetősége, aminek mérlegelése folyamatos diskurzust generál, de valamely konkrét határok mentén megfogható regionális elkülönülésnek két alapesete van: az etnikai vonatkozású kárpátaljai ruszin és bukovinai román szecesszió kérdése, valamint a történelmi összetartozáson alapuló nagyobb, több régiót összefogó területi egység, a Galíciai Egyesülés és a Délkelet Ukrán Autonóm Köztársaság kérdése.

„1991 elején még a legvérmesebb ukrán hazafiak sem hittek abban, hogy az Ukrán SZSZK egyszer valóban átalakul független ukrán állammá, méghozzá területi egységének megőrzése mellett. Ekkoriban a Vjacseszlav Csornovil vezette Népi Mozgalom a Peresztrojkáért (közkeletű nevén RUH) maximális politikai célkitűzése a föderatív felépítésű, a volt szovjet köztársaságok konföderációjába tagolt ukrán állam volt. A hangsúly részükről a belső föderatív berendezkedésre helyeződött, melynek egyik szubjektuma lett volna a nyugat-ukrán megyéket (ideértve Kárpátalját is) magában foglaló Galíciai Egyesülés (Галицька асамблея). Ezt a fokozatos átmenetet (vagy értékeléstől függően: sodródást) szakította meg és a helyzet hirtelen radikálizálódását idézte elő az 1991. augusztus 19-i sikertelen moszkvai puccskísérlet, amely lényegében a Szovjetunió megszűnését, a tagköztársaságok függetlenedését idézte elő.”⁷¹ A későbbiekben, a közigazgatási reformok tervezgetése során merültek fel olyan elképzelések, hogy célszerű lenne három megyét – Lemberget, Ivano-Frankivszkot és Kárpátalját összevonni egy megyévé, ami különösen az utóbbiban váltott ki nagy ellenállást és tiltakozást.

Sajátos eset a Délkelet Ukrán Autonóm Köztársaságé. Az ún. narancsos forradalom napjaiban a keleti, délkeleti megyék, Luhanszk, Odesza, Harkiv sorra nyilván-

71 Tóth Mihály: Az 1996. évi ukrán alkotmány megszületése. *Pro Publico Bono. Állam- és Közgazdaságtudományi Szemle* 2011. 1. sz. 88.

nítetták ki területi különállásukat, majd november 28-án Szeverodoneckben több más megyével közös állásfoglalást adtak ki arról, hogy a később vesztesnek bizonyul Viktor Janukovicsot ismerik el legitim módon megválasztott elnöknek, ellenkező esetben népszavazást kezdeményeznek a délkeleti autonóm régió megalakítása érdekében. Felszólítások hangzottak el népi önvédelmi egységek megszervezésére, sőt, önálló állam kikiáltására Harkiv központtal. A főszervezőket később bíróság elé állították, azonban ítélet nem született.

3.1. *Kárpátalja státusza*

Ukrajna függetlenségéről való népszavazás és az államfő megválasztásának napján, 1991. december 1-jén Kárpátalján két helyi népszavazásra is sor került. A bereg-szászi járási tanács szeptember 14-i határozata értelmében a járás lakosai a magyar autonóm körzetről is szavaztak (a résztvevők 81,4%-a igennel). A másik népszavazást a megyei tanács írta ki meglehetősen szokatlan körülmények között. A megyei tanács napirendre vette a megye autonómiájáról szóló népszavazás ügyét. Miután úgy tűnt, hogy a képviselők ellene fognak szavazni, demonstrálók vették körbe a tanács épületét, lemondott a tanács akkori elnöke, majd az október 31-én végül kiírta a népszavazást.⁷² A Legfelsőbb Tanács, azaz az ukrán parlament november 6-án határozatban fordult a kárpátaljai megyei tanácshoz, hogy vonja vissza október 31-i döntését, amire nem került sor.⁷³

A népszavazás alkalmával az autonómia ügyét támogatta a helyi kisebbségi kulturális egyesületeket összefogó Kárpátaljai Nemzetiségek Demokratikus Ligája – beleértve valamennyi tagszervezetét (a KMKSZ, a Ludovít Štúr Szlovák Nemzeti Kulturális Egyesület, a megyei németiség Újjászületés egyesülete, a megyei zsidóság Menora egyesülete, az Orosz Ház, a Roma Egyesület és a Kárpátaljai Ruszinok Egyesülete), a George Coșbuc Román Kulturális Egyesület kivételével –, illetve a nomenklatura is, az ukrán nemzeti érzelmű szervezetek azonban tiltakoztak. A megyei referendum kérdésére – „Szeretné-e, hogy Kárpátalja Ukrajna Alkotmányába foglalt speciális önkormányzati státuszt kapjon, a független Ukrajna szerves részeként, ugyanakkor ne legyen hozzátartozó semmilyen más közigazgatási egységhez?” – a kárpátaljaiak 78%-a igennel válaszolt.⁷⁴

A szakértői vélemények három fő pontban összegezhetők: a népszavazásra feltett kérdésben nem szerepel az „autonómia” kifejezés; a helyi népszavazásról szóló akkor hatályos törvény nem tette lehetővé, hogy helyi népszavazásra tegyenek fel autonómiával kapcsolatos kérdést, bármely közigazgatási berendezkedéssel kapcsolatos kérdést

72 Osztapec (2010) i. m. 379.

73 Ходаківський, Михайло: Автономія Закарпаття в контексті грудневого референдуму 1991 року. *Правова держава. Щорічник наукових праць. Випуск 22. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Київ, 2011.* 135.

74 Osztapec (2010) i. m. 379.

az alkotmány értelmében csak országos népszavazás keretében lehet vizsgálni.⁷⁵ Ily módon a helyi népszavazással csak megerősítették Kárpátalja státuszát, hogy önálló megye Ukrajnán belül – nem vonható össze más közigazgatási egységekkel.⁷⁶

1992. március 6-án a Kárpátaljai Megyei Tanács kérte Ukrajna Legfelsőbb Tanácsát, hogy fogadja el a Kárpátalja speciális önkormányzati státuszáról szóló törvényt és ismerje el önálló nemzetiségnek a ruszinokat. 1992. április 28-án pedig a Beregszászi Járási Tanács megszavazta a magyar autonóm körzet megalakításáról szóló törvénytervezetet, és felszólította a megyei tanácsot és Ukrajna Legfelsőbb Tanácsát annak támogatására. Sem a Kárpátaljai Megyei Tanács, sem a Beregszászi Járási Tanács kezdeményezése nem talált támogatásra Kijevben. Az államfő azonban rendeletet adott ki, mely szerint a megyében szabad gazdasági övezeteket kell létrehozni.⁷⁷ A kérdésben annyi történt, hogy az ezredfordulón létrejött a kárpátaljai szabad gazdasági övezet, valamint a kárpátaljai különleges befektetési övezet. A szabad gazdasági övezetről szóló 2001-es törvény azonban megtévesztő elnevezésével ellentétben nem egész Kárpátalját foglalta magába, hanem mindössze 737,9 ha területre állapított meg különleges vám- és adószabályokat, valamint a gazdasági tevékenység egyéb rendjét.⁷⁸ Ebből a fajta kedvezményből is visszavett az a 2005-ös kormánydöntés, amellyel megszüntették a különleges gazdasági övezetek területén nyújtott befektetői kedvezményeket.⁷⁹

Kárpátalja státuszáról szóló vitákban az egyes esetekben szeparatizmusként értelmezett vagy beállított vonala elsősorban a Kárpátaljai Ruszinok Társaságához köthető, amelyik nem ismerte el az 1945-ös csehszlovák–szovjet egyezmény jogszerűségét, az utolsó legitim döntésnek az 1938 végén elfogadott podkarpatszka ruszi autonómiatörvényt ismerte el. Nem soroljuk fel a folyamat összes állomását, csak a mérföldköveket emeljük ki. 1993. május 15-én Munkácson kikiáltották „Podkarpatszka Rusz ideiglenes kormányát”, amelynek szlovákiai és magyarországi tagjai is voltak. Kérdés mind a mai napig időről időre kerül mind a megyei tanácsban, mind ruszin körökben. Többek között 2008. október 25-én a Ruszinok II. Európai Kongresszusa Munkácson elfogadta „A ruszin államiság visszaállításának kikiáltásáról” szóló memorandumot. 2009. április 25-én Pardubicében (Cseh Köztársaság) pedig a kárpátaljai ruszinok első világkongresszusa határozatot hozott, miszerint 2009. december 1-jével megalapítja a Podkarpatska Rus Köztársaságot Munkács vagy Ung-

75 Ходаківський (2011) i. m. 136. A referendum kérdésével foglalkozik az Alkotmány (1996) és a referendumról szóló törvény (1991, 2001).

76 Uo. 137

77 Osztapec (2010) i. m. 380.

78 Az Ukrajnában működő szabad gazdasági övezetekről: Інститут регіональних та євроінтеграційних досліджень „ЄвроПеріо Україна”. Вільна економічна зона. <http://www.eru.org.ua/index.php?page=1262> (2013-03-21)

79 Lengyel, Mihajlo – Zsulkanics, Nelja: Társadalmi-gazdasági helyzet. In: *Kárpátalja 1919–2009...* (2010) i. m. 399.

vár fővárossal. Ezt a határozatot és az Alkotmány elfogadását kellett volna jóváhagynia az európai kongresszusnak 2009. május 1-jén Ungváron, azonban ez nem történt meg.⁸⁰ 2009 végén a kárpátaljai „Subcarpathia” Népi Egyesülés a megyei közigazgatási bírósághoz keresetet nyújtott be azzal kapcsolatban, hogy a bíróság nyilvánítsa jogellenesnek, hogy a megyei tanács és a megyei állami adminisztráció nem tett eleget az 1991. december 1-jei népszavazás eredményének és kötelezze a cselekvésre. A bíróság a keresetet elévülésre hivatkozva utasította el.⁸¹

A 2001-es népszámlálás adatsorában egyáltalán nem szerepel a ruszin nyelv. Ukrajna a Szovjetunió politikáját folytatja a ruszinok kapcsán: hivatalosan nem ismeri el sem a ruszin nemzetiséget, sem a ruszin nyelv létét. A hivatalos álláspont szerint a ruszinok az ukrán nemzet egyik néprajzi csoportja, az általuk beszélt nyelv pedig az ukrán egyik nyelvjárása. Ugyanakkor a 2001. évi népszámlálás alkalmával Kárpátalján már regisztrálták a ruszinokat. Ekkor 10.090 fő (a megye összlakosságának 0,80%-a, a kárpátaljai ukrán nemzetiségűek 0,99%-a) vallotta magát ruszin nemzetiségűnek, és közülük 6.724 (66,6%) a ruszint tekintette anyanyelvének. Ez az adat azonban nem mérvadó, mert a választható nemzetiségek között nem szerepelt a „ruszin”, ami nyilvánvalóan befolyásol(hat)ta a válaszadókat. Ugyanakkor a 2012-ben elfogadott nyelvtörvény így fogalmaz: „7. cikk. [...] 2. A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája szövegértelmezése szerint Ukrajna regionális nyelveihez vagy kisebbségi nyelveihez – amelyek esetében alkalmazandók a regionális vagy kisebbségi nyelvre vonatkozó jelen törvény intézkedései – a következő nyelvek tartoznak: az orosz, a belarusz, a bolgár, az örmény, a gagauz, a jiddis, a krími tatár, a moldáv, a német, az újbörsög, a lengyel, a roma, a román, a szlovák, a magyar, a ruszin, a karaim, a krimcsak. 3. Minden, e cikk második pontjában kijelölt nyelvvel kapcsolatos, a regionális vagy kisebbségi nyelvek használatára jelen törvényben előírt intézkedés alkalmazásra kerül abban az esetben, amikor a regionális nyelvet beszélő személyek száma, akik az adott területen élnek, a lakosság 10 százalékát vagy ennél többet teszik ki.”⁸² Soron következik az évek óta halasztgatott újabb népszavazás.

A „szeparatista” kifejezéssel egyébként először az ukránokkal kapcsolatban találkozunk a 19. század második felében, az ukrán nemzeti ébredés időszakában. A „szeparatista”, azaz önálló államban gondolkodó „ukránok” mellett mind a mai napig vannak annak az iskolának hívei, mely szerint a „ruszin” (vagy annak latinos változata, a „rutén”) etnonima a középkori keleti szláv népesség önmegnevezése, amelyből a nemzetfejlődés során kialakult a mai belarusz, az ukrán – és a kárpáti ruszin etnikum (is). A kárpáti ruszinok lakóterülete a mai Lengyelország déli, Szlovákia északkeleti szeglete, Ukrajna nyugati határszéle (azaz Kárpátalja) és Románia

80 Zán Mihajlo: Etnikai folyamatok Kárpátalján. Uo. 447.

81 Ходаківський (2011) i. m. 133.

82 Vö.: Fedinec Csilla – Csernicskó István: Nyelvtörvény Saga Ukrajnában: A lezáratlan 2012-es fejezet. *Kisebbségkutatás* 2012 (21. évf.) 3. sz. 568–609.

észak-közép területe.⁸³ A kárpáti ruszinokkal kapcsolatban a passzivitástól a politikai extrémitásig sokféle állásponttal találkozunk. A legerősebb irányvonal nem gondolkozik önálló államiságban, maximális célja az önálló nemzetként való elismertetés és a nyelvi kodifikáció.⁸⁴ A kárpáti ruszinok különbözőségét illetően Ivan Franko, az ukrán nemzeti ébredés egyik legjelentősebb alakja sem helyezkedett merev álláspontra, amikor 1896-ban keletkezett soraiban így vélekedett annak legnagyobb csoportjáról: „Semmi kifogásunk sincs az ellen, hogy a »magyar oroszok« jó magyar hazafiak legyenek. Lakhelyük, gazdasági és kulturális érdekeik révén szoros kötelékek fűzik őket Magyarországhoz, és mi jól tudjuk, hogy nincs lehetőségünk elszakítani ezeket a kötelékeket, mert azok földrajzi helyzetükből adódó, természetes szálak. Mindezekkel egyetemben azt gondoljuk, hogy vállalják tudatosan ruszinságukat, legyenek élő és tevékeny tagjai annak a nemzetnek, amelyhez származásuk, történelmi és szellemi hagyományaik kötik őket.”⁸⁵

3.2. A (bukovinai) románok

Az ukrainai románok többsége Kárpátalján és Csernyivci megyében (történelmi Bukovina északi területén) él.⁸⁶ A bukovinaiak 1989 után megfogalmazták a Romániához való csatlakozás gondolatát (Nagy Románia), Kárpátalján pedig – a román nemzetiségi járását.⁸⁷ Ukrajna parlamentje 1991. július 5-én elítélő határozatot hozott azzal kapcsolatban, hogy júniusban Románia parlamentje semmisnek nyilvánította a Molotov–Ribbentrop paktumot, amely a románság szemében egyben Nagy-Románia újjászületésének lehetőségét is jelentette. Az ukrán parlamenti nyilatkozat többek között leszögezte: a paktum törvénytelenségének kimondása nem eredmé-

83 John-Paul Himka: The Construction of Nationality in Galician Rus': Icarian Flight in Almost All Directions. In: Ronald Gregory Suny – Michael D. Kennedy (eds.): *Intellectuals and the Articulation of the Nation*. Ann Arbor, 1999. 150–153; Paul Robert Magocsi: Mapping Stateless Peoples: The East Slavs of the Carpathians. In: *Canadian Slavonic Papers* 1997. № 3–4. 301–334. Vö.: Павло Роберт Магочій: Русинська нація? In: *Україна...* (2011) i. m. 258–267.

84 Володимир Склокін: Павло-Роберт Магочій: На Закарпатті ми робимо те, що рух громадівиць робив в Україні в XIX столітті. 07 червня 2012. <http://historians.in.ua/> (2013-02-03)

85 Magyarul idézi: *Hromada*. A magyarországi Ukrán Kulturális Egyesület lapja. 2006, № 2 (82) március–április.

86 Csernyivci megyében, az ukrán–román határ mentén terül el az aprócska, több mint 90%-ban románok lakta Herca régió (Ținutul Herța), amelyik Észak-Bukovinával, valamint Besszarábiával együtt a Molotov–Ribbentrop paktummal került a Szovjetunióhoz (bár Besszarábiától eltérően korábban soha nem tartozott Oroszországhoz), 1941 és 1944 között azonban ismét Románia fennhatósága terjedt ki rá. A szovjet történetírás következetesen Észak-Bukovina részeként emlegette. (Köszönöm Ilyés Zoltánnak, hogy felhívta rá a figyelmemet.)

87 Az ukrainai román kisebbségről összefoglalóan: Лойко (2005) i. m. 273–279.

nyezhet területi követeléseket Ukrajnával szemben, és Ukrajna elutasít minden erre irányuló törekvést.⁸⁸

Túl azon, hogy Románia nem tiltja a kettős állampolgárságot, könnyített eljárással szerezhetik meg a román állampolgárságot azok az ukrán állampolgárok, akik három nemzedéken belül fel tudnak mutatni valakit a családban, aki rajta kívülálló okokból veszítette el az állampolgárságát (azaz 1940 előtt román állampolgár volt). Ez esetben a román útlevel megszerzését elegendő kérvényezniük, amit otthonról megtehetnek, ezért nem kell Romániába utazniuk. Bukarest nem szerepelteti a hivatalos adatok között a honosított állampolgárainak a számát. Egyes szakértők Ukrajnában ezt úgy látják, hogy nemzetbiztonsági kockázattal jár, hiszen Romániában nem merült feledésbe a Nagy-Románia gondolat. Ukrajna közel 135 ezres román lakosából feltételezések szerint már mintegy 50 ezernek lehet két útlevel a zsebében.⁸⁹ Az ukrán hatóságok szerint az ukrainai román és magyar nagykövetségek és konzulátusok hivatalból végzik az állampolgárok toborzását.⁹⁰ Az Ukrajnába akkreditált román diplomata ugyanakkor azt hangsúlyozzák, hogy az egyszerűsített honosítási eljárás humanitárius cselekedet, történeti léptékű morális kötelezettség.⁹¹ Mindezek a fenntartások ugyanazok, amelyek Magyarországgal kapcsolatban is megfogalmazódnak, amely ország szintén kiterjeszti az egyszerűsített honosítást az ukrán állampolgárokra is, noha Ukrajna csak egyetlen állampolgárságot ismer el.⁹²

*

A fenti fejtegetések, bár csak vázlatosan, de rávilágítanak arra, hogy a regionalitás, közigazgatás, nemzet- és állampépítés, történelmi emlékezet, nemzeti, etnikai, európai értékek bonyolult összefüggéseinek, kölcsönhatásainak ismerete és figyelembe vétele nélkül – függetlenül attól, hogy egyébként egyetértünk-e azokkal vagy sem – bármely felvetett kérdésről beszélni nem előrevisz, hanem fokozza a feszültségeket.

88 A dokumentum szövegét lásd. Україна: антологія пам'яток державотворення, Х–ХХ ст.: у десяти томах. Т. Х. *Відродження й утвердження української державності (1987–2005 роки). Дорога до себе*. Редкол.: І. М. Дзюба та ін. Вид-во Соломії Павличко «Основи», Київ, 2009. 235–236.

89 Проблемні питання українсько-румунської взаємодії у гуманітарній сфері: погляд з України, <http://www.bigyalta.com.ua/story/8926> (2013-03-22)

90 Потіха, А.: Проблема подвійного громадянства в Україні. *Україна: події, факти, коментарі*, 2011, № 8. 37.

91 Уо. 39.

92 Vö.: Fedinec Csilla: Állampolgársági határok Ukrajnában. *Limes – tudományos szemle*, 2011 (24) 3. 43–54.

CSERNICSKÓ ISTVÁN¹

Ruszin nyelv Kárpátalján: tudományos kérdés ez?

1. Amint a 18. század végén, a 19. század elején a nyelv a nemzeti identitás egyik legfontosabb szimbólumává vált Európában, az értelmiség a népi kultúra, hagyomány és nyelv felé fordult, s a nemzetek fölötti *lingua franca* helyett előtérbe kerültek a helyi nemzeti nyelvek és az ezekre alapozott nemzeti identitások. Ekkoriban az északkelet-magyarországi keleti szláv népesség szűk értelmiségi rétege még egy nemzethez, néphez nem köthető közvetítő nyelvet: az egyházi szláv nyelvváltozatot, illetve ennek nagyorosz és regionális elemekkel vegyített változatát használta irodalmi nyelvi funkciókban. Amikor aztán – a Magyarország államszervező nemzetéhez és nagyobb nemzetiségeihez (például a szerbekhez, szlovákokhoz) képest több évtizedes késéssel – a 19. század derekán, végén az északkeleti végekre is elért a nemzeti ébredés, ezzel párhuzamosan a ruszinok körében is egyre nagyobb erővel jelentkezett a saját nyelv használata iránti igény. Az ekkorra már világossá vált, hogy az archaikus és szakrális egyházi szláv nyelvváltozatot a kor igényeinek megfelelő irodalmi (sztenderd) nyelvváltozattal kell felváltani. Ám a Magyarország északkeleti csücskében élő keleti szlávok körében egyidejűleg három nyelv/nyelvváltozat vetelkedett a sztenderd funkcióiért: (1) a (nagy)orosz, (2) a helyi változatokhoz az orosz-nál jóval közelebb álló ukrán, illetve (3) a helyi nyelvjárásokra alapozva létrehozni kívánt ruszin.

A látszólag csupán marginális filológiai probléma (*milyen legyen a helyi szlávok irodalmi nyelve?*) azonban valójában sokkal nagyobb jelentőségű. A kérdéskör megoldására tett lépések egyben olyan döntésként értelmezhetők, melyek meghatározóak az adott közösség identitásának alakulására. Ha figyelembe vesszük Garvinnak a sztenderd elkülönítő funkciójáról írott szavait, akkor mindez nyilvánvalóvá válik: „A sztenderd azon funkciója, melyben egy beszélőközösség elkülönülő azonosság-

1 II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola; Hodinka Antal Intézet (Beregszász).

tudatát jelöli ki, egyértelműen fontos – saját sztenderd nyelvének kifejlesztésével a nyelvjárási közösség állapotából a nyelvközösség állapotába kerül, így különböztetve meg magát egy másik nyelvközösségtől, amely esetleg rokon és/vagy politikailag domináns. [...] A sztenderd elkülönítő funkciója gyakran kapcsolódik az autonómiára vagy függetlenségre irányuló politikai törekvésekhez”.²

2. Három nyelvi és kulturális irányzat vetélkedett egymással az egykori Északkelet-Magyarországon (a tágabb értelemben vett mai Kárpátalja területén) a 19. század második és a 20. század első felében: a ruszofil (nagyorosz), az ukranofil és a ruszinofil.

A ruszofil irányzat politikai programja Adolf Dobrjánszkytól származtatható, aki a ruszin, a belorusz és az orosz nép közös származását, a pánszlávizmus eszméjét hirdette.³ Az irányzat nyelvi programjának összefoglalásának tekinthető Alekszej Gerovszkij írása.⁴ A ruszofil elmélet szerint az egységes orosz nyelvnek három nagy változata van: az északkeleti (nagyorosz), a déli (kisorosz) és a nyugati (belarusz).⁵ A kárpátaljai szlávok nyelvjárásai a déli, azaz kisorosz változathoz tartoznak. S mivel az egységes orosz nyelvhez sorolhatók a helyiek által beszélt nyelvváltozatok is, törvényszerű az orosz irodalmi nyelv írásban való használata. Az ukrán irányzatot megosztónak, mesterségesen importálnak tekintette Gerovszkij.

A ruszofil irányzat nyelvi álláspontját, nyelvszemléletét jól illusztrálják a fent idézett Alekszej testvérének, Georgij Gerovszkijnek (Dobrjánszky unokái) az ukrán nyelvről megfogalmazott gondolatai: „Ennek a »nyelvnek« az elsajátítására a kárpátorosz tanulónak nem kevesebb erőfeszítést kell fordítania, mint az összorosz irodalmi nyelv megtanulására, azzal a különbséggel, hogy első esetben ez nem eredményez hozzáférést bármilyen jelentős értékekhez, míg a közös orosz irodalmi nyelv egyszeriben megnyitná számára az orosz világkultúra gazdag kincsestárát.”⁶

Az orosz irány hívei ahhoz hasonlatos nyelvi helyzetet képzeltek el, ami Svájc német ajkú régióra jellemző. A nyelvészeti szakirodalomban (fergusoni) diglossziának nevezett helyzetet az jellemzi, hogy a svájci németek hétköznapi beszédhelyzetekben (otthon, baráti társaságban, magánlevelezésben stb.) a helyi nyelvváltozatot (Schwei-

2 Garvin, Paul: A nyelvi sztenderdizáció. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvi tervezés*. Budapest, 1998. 95–96.

3 Dobrjánszky Adolf: *Проектъ политической программы для Руси австрійской*. Львів, 1871.

4 Геровский А.: *Борьба чешского правительства с русским языком*. 1938.

5 Az említett orosz nyelvű munkájában Gerovszkij négy nyelvváltozatot különít el: a) északi nagyorosz (северно-великорусское наречие); b) déli nagyorosz (южно- великорусское наречие); c) fehérorosz (белорусское наречие); d) dél-orosz vagy kisorosz (южно-русское или малорусское наречие).

6 Gerovszkij G.: Review of Ivan Pan'kevič, *Hramatyka rus'koho jazyka*. *Slavia* 6 (1927). Idézi Shevelov G. Y.: *The Language Question in the Ukraine in the Twentieth Century (1900–1941)*. *Harvard Ukrainian Studies* XI (1987). 203., ill. Шевельов Ю.: *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941)*. *Стан і статус*. Київ, 1987. 254.

zerdeutsch) használják, a formális, nyilvános szituációkban (templomban, munkahelyen, oktatásban, szépirodalomban, sajtóban stb.) pedig a német irodalmi nyelvet (Hochdeutsch vagy Schriftsprache).⁷ A ruszofilek a hétköznapi szóbeli érintkezés eszközeként a helyi nyelvjárást javasolták, ám az oktatásban és a kulturális életben ragaszkodtak a (nagy)orosz nyelv bevezetéséhez. Az orosz sztenderd lett volna tehát az E(melkedett), a helyi nyelvváltozatok pedig a K(özönséges) változatok szerepét töltötték volna be. Példaként a német és a francia nyelvi helyzetet állították a helyi lakosság elé. Hangsúlyozták, hogy például a bajorok, a szászok, a tiroliak stb. saját dialektusukat használják családi körben, ám a kulturális életben, az oktatásban, a tudományban, az irodalomban a közös német irodalmi nyelvre váltanak.⁸ A nagyorosz nyelvi irány a pánszláv identitást, az orosz kulturális orientációt jelentette.

Az ukranofilek elméleti háttéréül az szolgált, hogy a kárpátaljai szláv lakosság nyelvjárásai azonosak a Kárpátok északkeleti oldalán beszélt ukrán nyelvjárásokkal, így ezek az ukrán nyelv változatai, vagyis nem alkotnak önálló nyelvet. Az irányzat hívei adottnak tekintették a Kárpátok két oldalán élő szlávok nem csupán nyelvi, hanem etnikai és kulturális azonosságát is. Ez az irány egy az orosztól elkülönülő, a 19. században még a Kárpátok gerincének túloldalán is csupán fokozatosan erősödőben lévő nemzeti és nyelvi (és részben politikai) irányzat volt.

A kárpátaljai szlávok nemzeti és nyelvi azonosságtudatának formálásában jelentős szerepet játszó Avgusztin Volosin sem tekintette önálló népnek a helyi szlávokat, illetve nem minősítette külön nyelvnek helyi nyelvváltozataikat, csupán konstataulta azt a tényt, hogy a Magyarországon és azon kívül élő kisoroszkok más-más nyelvjárást, helyesírást és nyelvtant használnak. „A mi népünk Podkarpatszka Ruszban él, és a Kárpátokon túl: Galíciában és Ukrajnában. A legtöbb ruszin Ukrajnában él, ezért népünket másként ukránnak nevezik” – írja 1926-ban.⁹ Határozottan elkülönítette viszont Volosin a kisorosz/ruszin nyelvet a nagyorosztól. 1907-es *Gyakorlati kisorosz (rutén) nyelvtanának* 1920-ban újra megjelentetett kiadásához írott előszavában a következőket olvashatjuk: „A kárpátaljai ruszin országban, (a régi Magyarország északkeleti felvidékén) Galicia keleti felében, Bukovinában és Oroszország déli részén laknak a kisoroszkok, kik magukat »ruszin«-oknak (русинъ) nevezik, s kiknek számát a statisztika átlag összesen 25 millióra teszi. / A Podkarpatska Rusban több mint egy félmillió kisorosz lakik, kiket a statisztika a német »Ruthén« szó után, mely ismét a hasonló hangzású görög szóból vette eredetét, ruténoknak nevezett el. / A hazai kisoroszkok nyelvének megtanulására mindeztideig még nem volt alkalmas gyakorlati nyelvtanunk, mert az eddig megjelent orosz nyelvtanok csak a nagyorosz irodalmi nyelv szabályait követték, s a kisorosz népnyelv sajátosságait csak alig, vagy

7 Ferguson C. A.: Diglosszia. In: Pap Mária – Szépe György (szerk.): *Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai írások*. Budapest, 1975. 291–317.

8 Erről lásd pl. Гусьнай И.: *Языковый вопрос в Подкарпатской Руси*. Пряшевъ, 1921. 19.

9 Волошин А.: *Практична граматика руського языка*. Ужгород: Уніо, 1926. 4.

egyáltalán nem vették figyelembe. / Pedig a kisorosz nyelv nagyon sok alaktani és mondattani tulajdonsága által eltér a nagyorosz nyelv irodalmiától [sic!]. / Az orosz nyelvnek három fő nyelvjárása van u. m. *nagyorosz* (Közép-Oroszországban), *fehér-orosz* (nyugaton) és *kisorosz* (Dél-Oroszországban). [...] A nagy-orosz irodalmi nyelv hatással volt a galíciai és kárpátalji kisoroszok nyelvére is, s különösen 1848 után csaknem általánosan a nagy-orosz irod. nyelv utánzása vált divattá, mindazonáltal a köznéppel való érintkezés érdeke csakhamar szükségessé tette a népies, tehát az eredeti kis-orosz nyelv használatát az irodalomban.”¹⁰

Az ukrán identitás és nyelvi irányzat ekkor még azért sem válhatott hangsúlyossá, mert a Kárpátok túloldalán élő szláv közösség körében is csak a 19. század utolsó éveiben vált fokozatosan dominánssá az „*ukrán*” [український] etnonima használata a korábbi „*ruszin*” [русин, руський] vagy „*orosz*” [русский], illetve „*kisorosz*” [малорос] stb. helyett. Egy ideig az említett etnonimákat párhuzamosan, mintegy szinonimaként használták.¹¹ Yekelchik szerint az ukrán identitás a 19. század első harmadában a mai Ukrajna akkor Oroszországhoz tartozó részein a *kisorosz*, az Ausztriához tartozó nyugati tartományokban pedig a *ruszin* azonosságtudat alternatívájaként jelent meg, ám csak később vált dominánssá.¹² Mihajlo Hruszevszkij¹³ szerint az *ukrán* („український”) népnév a 19. században kezdett elterjedni, s a 20. század elejére fokozatosan szorította ki az egyéb megnevezéseket, ám a nyugati részekben (Galíciában, Bukovinában és a Magyarországhoz tartozó területeken) még széles körben használatos a *rusький* [ruszin] etnonima. Ennek egyik példája, hogy az ungvári Proszvita Társaság által kiadott szótár címében még 1928-ban is a *ruszin* szerepel „kisorosz”, azaz ukrán értelemben. Ez egyértelműen kiderül a szótárhoz írott előszóból, ahol a következőket írják a szerkesztők: „A ruszin (kisorosz-ukrán) nyelv önálló irodalmi nyelv jogát a nyelvtudomány teljes mértékben igazolta.”¹⁴

A nemzeti önazonosság fokozatos átalakulása együtt járt a nemzeti nyelv „*ukrán nyelv*”-ként [українська мова] való emlegetésével, amely a korábbi *ruszin nyelv* [руська мова], *kisorosz nyelv* [малороська мова] megnevezést váltotta fel. Korábban a Kárpátok mindkét oldalán *ruszin nyelv*-ként [руська мова] – vagy Dél-Oroszországban *kisorosz nyelv*-ként [малороська мова] – emlegették saját nyelvváltozataikat a helyi szlávok. A Magyarországhoz tartozó területeken ez a szóhasználat tovább

10 Volosin A.: *Gyakorlati kisorosz (rutén) nyelvtan*. Ungvár, 1907. III–IV.

11 Lásd: Нагорна Л.: *Регіональна ідентичність: український контекст*. Київ, 2008. 154–155.

12 Yekelchik S.: *Ukraine: Birth of a Modern Nation*. New York, 2007.; Екельчик С.: *История Украины. Становление современной нации*. Киев, 2010. 64., 94–95.

13 Грушевський М.: *Історія України-Руси*. Том 1. Київ, 1913. (3-є видання). Lásd még: Шевельов (1987) 8. m. 51.; Yekelchik (2007) i. m., Екельчик (2010) i. m.

14 Lásd: *Magyar-ruszin szótár. Мадярьско-руський словарь*. Ungvár, 1928.

maradt fenn, mint a galíciai, bukovinai oldalon (egészen a 20. század közepéig). A 19. század kezdetétől, derekától egyre intenzívebbé váló nemzeti és nyelvi mozgalom a Kárpátok mindkét oldalán ekkor elsősorban arról szólt, hogy a Kárpát-medence északkeleti peremén élő keleti szlávoknak az oroszoktól, illetve nyelvüknek az orosz nyelvtől való különbözőségét igazolja, s nem képezte részét a *ruszin* kontra *ukrán* identitásra, illetve nyelvre vonatkozó konfliktus.¹⁵ A *ruszin* terminus magában foglalta a Kárpátok mindkét oldalán élő szláv népességet és nyelvüket.¹⁶

A 20. század eleji magyar nyelvészeti álláspontot Bonkáló munkái tükrözik. A ma Kárpátaljához tartozó Rahón született nyelvész a következőképpen látta a kérdést: „Az orosz nyelvnek három fő dialektusa van, u. m.: a nagyorosz, fehérorosz és kisorosz. – A kisorosz nyelvet Oroszország déli részén, Bukovinában, Galiciában (Lembergig) s Magyarországnak Galiciával határos északkeleti felvidékén körülbelül 25 millió ember, hazánkban csaknem félmillió ember beszéli. Ez a kisorosz nyelv (hivatalos néven rutén) megőrizte az orosz típust, mégis sokban eltér a galíciai és ukrainai kisorosztól. Különböző rokon (tót, lengyel) és idegen (magyar, német) nyelvek hatása alatt fejlődött évszázadokon keresztül s ennek folytán több oly sajátosságot mutat fel, amely elválasztja az ukrainai s galíciai kisorosztól, de viszont meg is őrzött egy pár archaisztikus vonást, amelyet hiába keresnénk más szláv nyelvekben”.¹⁷

A Magyarország északkeleti periferiáján élő keleti szláv népesség nyelvével kapcsolatos magyar nyelvtudományi álláspont tehát ekkor az volt, hogy ezek a nyelvváltozatok bizonyos vonásaikban különböznek ugyan a Kárpátok túloldalán beszélt keleti szláv nyelvektől, de nem alkotnak önálló, azoktól különböző nyelvet. Ám a 20. század elején, írja Bonkáló 1915-ben, „a keleti vagyis orosz csoporthoz tartozó nyelvek egymáshoz való viszonya [...] nincs teljes pontossággal megállapítva. Igen sok oka van ennek. Már maga az »orosz« elnevezés is kétértelmű, a mi nagyban hozzájárul a kérdés bebogozásához. Egyrészt a nagyorosz, kisorosz és fehérorosz dialektusok összességét, másrészt a mai nagyorosz irodalmi nyelvet jelenti”.¹⁸

Ehhez hasonló véleményen volt évtizedekkel korábban, 1883-ban kiadott szótárában Csopey László is. A szótár szerkesztője élesen megkülönbözteti egymástól az orosz (российский) és a rutén (руський) nyelvet, s egyértelműen amellet foglalt állást, hogy „A rutén önálló nyelv, és nem az orosznak tájszólása”.¹⁹ A szótárhoz írott

15 Lásd pl. Pavlovskij klasszikus nyelvtanát. Павловский А. П.: *Грамматика Малороссійскаго нарѣчія, или Грамматическое показаніе существеннѣйшихъ отличій, отдалившихъ Малороссійское нарѣчіе отъ чистаго Россійскаго языка, сопровождаемое разными по сему предмету замѣчаниями и сочинѣніями*. Санктпетербургъ, 1818.

16 Erről bővebben lásd pl.: Yekelchik (2007) i. m., Екельчик (2010) i. m.

17 Bonkáló Sándor: *A rahói kisorosz nyelvjárás leíró hangtana*. Gyöngyös, 1910. 3.

18 Bonkáló Sándor: Az orosz (nagyorosz) és a rutén (kisorosz vagy ukrainai) irodalmi nyelv kérdéséhez. *Nyelvtudomány* V (1915). 81.

19 Чопей Л.: *Русько мадярський словарь*. Budapest, 1883. X.

előszavából az is kiderül, hogy Csopey – akárcsak korábban LutsKay²⁰ vagy Duchnovics²¹ – nem tett jelentős különbséget a Kárpátok magyarországi, illetve galíciai oldalán beszélt rutén nyelv között.

A Kárpátok túloldalán élők is úgy tekintettek a Magyarországon élő ruszinokra, mint akik ugyanazt a nyelvet beszélik, mint ők. Az 1833–1837 között Galiciában *Руська трійця* néven működő irodalmi csoportosulás tagjai közül Jakiv Golovackij az 1839 nyarán a mai Kárpátalja területén tett utazásáról készült beszámolójában írta: „a lakosság a Beszkidek mindkét oldalán ukrán, úgymond a verhovinaiak folytatása; számos sajátossága van az öltözködésben, még több a nyelvben.”²² A bukovinai Kupcsanko így ír 1897-ben Bécsben kiadott kötetében: „A magyar-orosz nép nyelvjárása (nyelve) egészen azonos a galíciai és bukovinai orosz nyelvjárással (nyelvvél). De amint a galíciai és bukovinai orosz nyelvjárásban is vannak sajátos galíciai-orosz vagy bukovinai-orosz és egyáltalán nem orosz, hanem lengyel, német, román, török és más szavak, a magyar-orosz nép nyelvjárásában is akad sok sajátágosan magyar-orosz és egyáltalában nem orosz, hanem szlovák, lengyel, magyar, német és más szó.”²³

Magyarországon a 19. század végén Csopey mellett mások is amellett érveltek, hogy a magyarországi ruszinok nyelve azonos a Kárpátok túloldalán élő testvéreikével. A *Kelet* című folyóirat főszerkesztője, Jurij Zsatkovics a lap 1897. április 15-i számában fejtette ki azon álláspontját, hogy a ruszinság a kisorosz nép része, s ennél fogva irodalmi nyelvként a galíciaiak kisorosz nyelvét kellene használniuk.²⁴ Szvincickij közöl egy Ivan Berezsanyin (Ivan Fogarassy álneve) által Ivan Orlaynak írott levelet, melyben a mai Kárpátalján élő Fogarassy többek között arról ír, hogy a kárpát- vagy magyar-oroszok kisorosz eredetűek, s nyelvjárásuk az egyházi szlávtól, a nagyorosztól és a kisorosztól is különbözik az erős nyelvi kontaktusok következményeként, ám ez nem jelenti azt, hogy külön nyelvről van szó.²⁵

A mai Kárpátalján született Sztripszky Hiador a galíciai Lembergől öccsének címzett levelében egyértelműen az orosz irányzattal szemben teszi le a garast, töb-

20 Lásd: Danylenko A.: Мухайло Луцкай – А Dissident Forerunner of Literary Rusyn? *The Slavonic and East European Review* Vol. 87. 2009/2. 201–226.

21 Erről lásd: Мозер М.: Чи наманався Олександр Духнович створити русинську літературну мову? *Україна модерна* 2008/13. 222–235.

22 Idézi Задорожний В. Я.: Головацький про мовну ситуацію на Закарпатті у I пол. XIX ст. In: Галас Б. (ред.): *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні*. Ужгород, 1993. 169.

23 Купчанко Г.: *Угорська Русь и еи русски жители*. Вѣдень, 1897. 47. Lásd még pl. Драгоманов М.: *Галицько-руське письменство*. Львів, 1876.; Грушевський (1913) i. m.; Щеголевіч С.: *Украинское движение, какъ современный этапъ южнорусскаго сепаратизма*. Київ, 1912.

24 Плішкова А.: *Русинський язык на Словенску (Короткий нарис історії і сучасности)*. Пряшів, 2008. 29.

25 Свѣнцицкій И.: *Матеріали по історії Карпатской Руси. Сношенія Карпатской Руси съ Россією въ 1-ой половине XIX века*. Львовъ, 1905. 46–56.

bek között azzal érvelve, hogy a magyarországi ruszinok (akik a galíciai ruszinokkal egyazon nyelvet beszélnek) archaikus ószláv és egyházi szláv elemekkel vegyített, nyelvjárási jelenségekkel tűzdelt orosz nyelve fejlődésképtelen, s helyette a nép által beszélt nyelvre építve kellene irodalmi nyelvet létrehozni: „Mi csak az irodalmi nyelvben vettük át a muszka nyelvet; a nyelv pedig fejlődik, átalakul úgyszólván napenként valami kis formája, szava, szótagja, hangzója. Természetesen így nem fejlődhetett a mi nagyorosz extra nyelvünk, a természetes fejlesztés helyett hozzáfogtunk hát a mesterséges fejlesztéshez: a szükséges kifejezéseket, mik hiányzottak, nem a nép nyelvéből pótoltuk, hanem a holt, századok óta halott ószláv vagy templomi nyelvből. / Értsd meg jól: az ember és vele a nyelv lépten nyomon fejlődik, a természetes uton... Micsoda nyelvvé fejlődik azonban az ilyen nyelv, mely holt nyelv anyagából pótolja szükségleteit? Maga is holtta válik! A muszka alap lassan kicsúszott a mi irodalmunk nyelvéből s helyét elfoglalta a halott ószláv nyelv szótömege. A tudósok elnevezték ezt a világtörténelemben példanélküli páratlan nyelvet: *jazécsienek*, magyarul: nyelvhabareéknak. Mit szólna ahhoz a világ, ha a spanyol vagy olasz parasztot latin nyelven tanítanak iskolában, újságban, könyvekben, irodalomban? Hiszen rokon a két nyelv, ép úgy, mint a rutén nyelv a muszkához vagy az ószlávhoz. De a latin fejlődésképtelen, mivel latin nemzet nincs, olasz, spanyol meg van; azonképpen képtelen az ószláv és vele a mi mostani irod(almi) nyelvünk fejlődni s vele egyúttal mi sem fejlődhetünk, mivel nincs ószláv nemzet, a mi irodalmi nyelvünk pedig sem muszka, sem ószláv, sem rutén: annál kevésbé képtelen a fejlődésre tehát a vele élők fejlesztésére. Lásd az eredményét; mit tapasztalunk ma? Azt az irodalmi nyelvet nem beszéli senki, nem tudja megtanulni senki, mert az nem a miénk, az egy bitang jószág, senki nyelve.”²⁶ Ugyanő a *Budapesti Szemle* 1913. évi évfolyamában *Moskophilismus, ukrainismus és a hazai rusznákok* címmel megjelent írásában úgy foglal állást, hogy „rutén, kisorosz, rusznák és ukrainai egy és ugyanazon népnek négyféle neve”²⁷ s leszögezi: a Kárpátok két oldalán élő szlávok nem (nagy)oroszok, hanem külön népet alkotnak: a kisoroszt vagy rutént.²⁸

A ruszin iránzat hívei a ruszinokat önálló népnek, a ruszint (a helyi szláv nyelvjáráásokat) a szomszédos szláv nyelvektől (ukrán, szlovák, lengyel) különálló nyelvnek tekintették. Az önálló ruszin nép elméletének háttérében az állt, hogy a Kárpátok hegygerince természetes határként választja el a magyarországi szlávokat a hegyvonalat túlsó oldalán élő szlávoktól. „A hely, a viszonyok s hosszú idők történelmének

26 Sztripszky levelét közli: Udvari István: Adalékok Sztripszky Hiador pályakezdéséhez (Nagy-szombati levéltári források alapján). *Szabolcs-szatmár-beregi levéltári évkönyv* 15. (2001). 303–324. Maga a levél a 308–318., az idézett részlet pedig a 313–314. oldalon található.

27 Sztripszky Hiador: *Moskophilismus, ukrainismus és a hazai rusznákok*. *Budapesti Szemle* CLIII (1913). 278.

28 Lásd még: „A régi magyarorosz, kisorosz, ruszin, rutén név ugyanazt a népet jelöli.” Bonkáló Sándor: *A rutének (ruszinok)*. Második, bővített kiadás. Basel – Budapest, 1940/1996. 58.

eseményei oly átalakító hatással voltak” a helyi ruszinokra, vallotta Szabó Oreszt, hogy „a nyelvbeli és vallásbeli nagy hasonlóságokon kívül egyáltalában nem maradt más kapocs, mely e népet északi rokonaival összekötné”.²⁹ A „földrajzi fekvés teljesen izolálja az oroszokat a Kárpátokon túl lakó testvéreitől, mert egész élete és működése a vizválasztó hegyeken innen terjed, a folyókon lefelé, be az országba s nem a határok felé és azon túl!”³⁰ Az északkelet-magyarországi és galíciai szlávok nyelve között Szabó egyértelmű hasonlóságokat fedez fel, ám ez szerinte „nem azt jelenti, mintha a magyarországi kisorosz nyelv csak a galiciainak egyik tájszólása lenne”.³¹

Sztripszky szerint a Magyarországon élő ruszinokra kétféle erő hat: egyrészt a nagyorosz, másrészt az ukrán, s ezek közül a „muszka” irányzat veszedelmes, amely ellen védekezni kell. A szerző szerint magyar nemzeti szempontból a megoldás az lehet, hogy a ruszin paraszthoz „az ő paraszti nyelvén” kell szólni. „Mint-hogy pedig ez a parasztnyelv sajátosságosan önálló, hungaroruthen alakká fejlődött ki, a mely az ukrainaitól távol van, de a muszkától még messzebb esik, semmi egyebet nem kell tennünk, mint e népnyelvből kivont törvények alapján egy különleges magyarországi rusznák paraszti nyelvet megállapítani. Nagyon természetes azonban, hogy a miképpen amazoktól tartalomban különbözik, helyesírása is legyen minél messzibb úgy az ukrainaitól, mint a muszkától”.³² A helyi szláv nyelvjárások közötti különbségeket szerinte úgy lehet feloldani, hogy a köztesnek tekintett beregi dialektust kell „ezután a paraszti irodalomban használni”.³³

Az ukrán és a ruszin irányzatban közös, hogy a pánszláv gondolat helyett egy elkülönülő nemzettudatot preferált, melynek egyik kiemelt szimbólumává vált a saját irodalmi nyelvváltozat kodifikálása. A ruszin orientáció hívei számára – az ukranofil mozgalomhoz hasonlóan – a magyarországi más szláv közösségek, a szerbek és szlovákok nemzeti és nyelvi mozgalmi jelentettek példát.³⁴ Mind az ukrán, mind a ruszin mozgalom a pánszláv eszmékkel szemben próbált egy elkülönülő nemzeti, illetve egy ezzel összefüggő vernakularizáló (a saját nyelvet helyzetbe hozó) nyelvi identitást képviselni.

Miután az első világháború után a régió Csehszlovákiához került, a tovább élő ruszinofil irányzat híveinek elképzelése szerint az irodalmi nyelvet „a nép nyelvéhez”, azaz a hétköznapi beszélt nyelvhez kellett volna közelíteni. Ez irányú törekvéseiket azonban nagyban megnehezítette, hogy a helyi szláv nyelvjárások között viszonylag jelentős különbségek vannak, s így egyetlen nyelvjárás kiválasztása révén nem lehe-

29 Szabó Oreszt: *A magyar oroszokról (Ruthének)*. Budapest, 1913. 12.

30 Uo. 251.

31 Uo. 31.

32 Sztripszky (1913) i. m. 294.

33 Uo. 296.

34 Ташкович О.: Від русофільства до русинофільства на прикладі творчості Еміля Балецького. *Studia Rusica* XXIII (2009). 249–255.

tett gyorsan és könnyen megoldani az irodalmi nyelv kialakításának problémáját. A helyi nyelvjárások ötvözésére, a normák kiegyenlítésére azonban sem idejük, sem lehetőségük, sem megfelelő anyagi háttérük és legitimációjuk nem volt.

A Csehszlovák Köztársasághoz csatolt régióban folytatódott a három nyelvi irányzat vetélkedése.³⁵ Az orosz és az ukrán orientáció több összecsapása is erre az időszakra tehető. Az első ilyen nyilvános polémiára 1921-ben került sor a kárpátaljai régióban. Igor Husznai eperjesi tanfelügyelő *Языковый вопросъ въ Подкарпатской Руси* (A nyelvi kérdés Podkarpatszka Ruszban) címmel megjelent 32 oldalas írásában a Generalny Statutum Podkarpatszka Rusz nyelvére vonatkozó részét értelmezve úgy véli, a cseh hatóságok nem tudják, mit is értsenek a Statutumban szereplő „népnyelv” alatt, ezért az orosz nyelv bevezetését javasolta Kárpátalján.³⁶ Az ukrán irodalmi nyelv használatát elutasította, magát az ukrán nyelvet osztrák–lengyel kitalációnak nevezte, s az ukrán irányzatot szeparatistának értékelte. A ruszinofil irányzatot a szűk territoriális érdekek, illetve a provincializmus és szellemi elmaradottság megnyilvánulásaként látta, oroszellenesnek tekintette.³⁷ „Kisorosz nyelvjárásból három is van, s ezen kívül egész sor kisebb nyelvjárás. Csak Podkarpatszka Ruszban három vagy akár négy nyelvjárás különíthető el. Hová jutnánk, ha mindegyik nyelvjárás az »anyanyelv« jelszó alatt arra törekedne, hogy hivatalosnak ismerjék el?” – teszi fel a költői kérdést Husznai,³⁸ mind az ukrán, mind a ruszin irányzatot elvetve.

Volosin *О письменном язичіъ Подкарпатських русинов* (A kárpátaljai ruszinok irodalmi nyelvéről) címmel 42 oldalnyi terjedelemben megjelent válaszában reagált Husznai felvetésére.³⁹ Egyértelműen állást foglalt az ukrán nyelvnek a helyi szláv lakosság irodalmi nyelveként való használata mellett, és elutasította azt az elméletet, mely szerint az ukrán (azaz kisorosz, *малоруський*) csupán a (nagy)orosz (*великоруський*) nyelv egyik dialektusa. Volosin a 19. század második felétől erőteljesen ható orosz orientációt anakronisztikus hibának tartotta, mely a nemzeti konszolidáció ellen hat.⁴⁰ A szeparatizmus vádját elutasította, s az ukrán (kisorosz) nyelv önállósága mellett a Pétervári Tudományos Akadémia 1905-ben kiadott állásfoglalására⁴¹ hivatkozva érvelt.

Az összorosz nyelvi egység és a vitapartnere német analógiája kapcsán Volo-

35 Lásd pl. Tichý, F.: *Vývoj současného spisovného jazyka na Podkarpatské Rusi*. Praha, 1938.

36 Гусьнай (1921) i. m.

37 Лásд Плїшкова (2008) i. m. 39–40.

38 Гусьнай (1921) i. m. 30.

39 Волошин А.: *О письменном язичіъ Подкарпатських русинов*. Ужгород, 1921.

40 Лásд Плїшкова (2008) i. m. 40.

41 Az 1905-ben Péterváron *Об отмене стеснений малорусского печатного слова* (A kisorosz nyomtatott szó korlátozásainak eltörléséről) címmel készült és a cári akadémia jóváhagyásával, de kéziratban terjedő dokumentum alapvetően Fjodor Kors és Alekszej Sahmatov munkája.

sin Vatroslav von Jagić⁴² munkáját idézve arra hívja fel a figyelmet, hogy a német mellett több germán nyelv is létezik, például a flamand, a holland, a dán, a norvég vagy a svéd. „Ha megvizsgáljuk ezen nyelvek elkülönülésének okait az összgermán-tól, akkor szembe ötlük történelmi szétfejlődésük. Így kell szemlélnünk a kisorosz és nagyorosz nyelv szétválásának történelmi okait is” – mondja a szerző. „Ahogyan a négyzetből nem lehet kört csinálni, úgy azokat a népeket, melyeket kettéosztott a történelem, a legnehezebb a nyelv alapján összekovácsolni” – fogalmaz az orosz és az ukrán nép és nyelv kapcsán Volosin, megjegyezve, hogy „minden szláv nép külön nyelvet és irodalmat teremtett magának”.⁴³ Kiemeli, hogy az irodalmi nyelvnek a nép nyelvéhez kell közelednie. Megállapítja, hogy a kisorosz (azaz ukrán) nyelv önállósága tény. Leszögezi, hogy a kisorosz nyelv nem kapcsolható össze a szeparatizmus-sal, mert nem akadály a szláv szolidaritásnak. Kinyilvánítja, hogy a nagyorosz helyesírás nem alkalmazható a kisorosyra. Szerinte a galíciai nyelvváltozatok polonizmusai, az ukrán moszkovita és lengyel elemei, illetve a kárpátaljai nyelvváltozatok magyarból átvett jelenségei nem változtatták meg a kisorosz nyelv népi jellegét. A nagyorosz irányt anakronisztikusnak tartja, mely akadály a kulturális fejlődésnek, megnehezíti az egyházi munkát és a lelki életet, gazdasági szempontból kedvezőtlen, gátja a politikai konszolidációnak.⁴⁴

Husznai és Volosin mellett többen mások is külön könyvecskében fejtették ki álláspontjukat a nyelvi kérdés kapcsán, mint például a ruszofil Nyikolaj Zorkij⁴⁵ vagy Julij Ruzsak.⁴⁶ Hasonló vitairatok még a 30-as években is megjelentek.⁴⁷

A nyelvi polémia megoldását Podkarpatszka Ruszban a cseh akadémia bizottságának a régió irodalmi nyelvének tárgyában kiadott állásfoglalása sem hozta meg.⁴⁸ Amikor ugyanis a regionális csehszlovák hatóságok szembekerültek azzal a kérdéssel, hogy mely nyelv vagy nyelvváltozat legyen a Generalny Statutumban meghatározottak szerint az a nyelv/nyelvváltozat, melyet az oktatásban és a közigazgatásban használni kell Podkarpatszka Rusz területén, 1919. november 15-én (Prágában 934-es számmal iktatott) levélben fordultak válaszáért a prágai tudományos akadémiához. A levélre 1919. december 20-án 62.756/19.902. n. o. számmal iktatott levelében válaszolt Gustav Haberman oktatási miniszter. A miniszteri levél bevezetőjéből kiderül,

42 Jagić von V.: Die slawischen Sprachen. In: Bezzenberger A. (szerk.): *Die osteuropäischen Literaturen und die slawischen Sprachen*. Berlin und Leipzig, 1908.

43 Волошин (1921) i. m.

44 Уо.

45 Зоркий Н.: *Доказано ли научно существование вполне самостоятельного «украинского языка»?* Ужгород, 1924; уő: 1. *Споръ о языкъ въ Подкарпатской Руси и чешская Академия Наукъ*. 2. *Какъ освѣдомляеть д-ръ Иванъ Панькевичъ чешскую публику о нашихъ языковыхъ дѣлахъ*. Ужгородъ, 1926.

46 Русакъ Ю.: *Очерки культурной исторіи Подкарпатской Руси*. Ужгородъ, 1927.

47 Lásd például: *За рідне слово: полеміка з русофілами*. Мукачєво, 1937.

48 Левенець Ю. та інші (szerk.): *Закарпаття в етнополітичному вимірі*. Київ, 2008. 267.

hogy 1919. december 4-én ült össze az a nyelvészekből és más szakemberekből álló bizottság, mely állást foglalt a régió irodalmi nyelvének (ahogyan a dokumentum tárgyaként szerepel: „*Spisovný jazyk pro Karpatskou Rus*”) és az oktatásban használandó nyelvváltozatnak a kérdésében. A szakértők egyhangúlag fogadták el azt az öt pontból álló állásfoglalást, melyet a miniszter saját kezűleg szignált levélben hoz a kárpátaljai állami vezetés tudomására. A szakértői vélemény első pontja kimondja, hogy egy nép irodalmi nyelvének kérdésében az adott nyelv hordozói illetékesek, nem pedig akadémiai bizottságok. A második bekezdés egyértelműen amellett foglal állást, hogy egy új irodalmi nyelv kidolgozása a régió szláv lakossága számára erősen kérdéses sikerrel kecsegtető vállalkozás volna. Emellett fölösleges, s a csehszlovák nemzetiségi politika törekvéseivel is ellentétes egy ilyen törekvés, mert a megosztó törekvések megerősödéséhez vezethet. A harmadik pont a régió nyelvváltozatait kétségkívül a „*maloruské*” (azaz kisorosz) nyelvjárásaiként nevezi meg. Ebből következően a régió irodalmi nyelveként azt a nyelvet kell elismerni, melyet a kárpátaljaiak legközelebbi szomszédjai és a velük egy népcsoportba tartozók használnak: a galíciai ukrán nyelvet („*haličskou ukrajinštinu*”). A galíciai irodalmi nyelvváltozatot azzal a megjegyzéssel ajánlja az állásfoglalás, hogy a Galíciában használatos fonetikus írásmód helyett az etimologikus alkalmazandó Kárpátalján. A prágai szakmai testület vélekedése szerint az ukrán irodalmi nyelv kárpátaljai bevezetése a helyi oktatásban az iskolák hasznára válik, és lehetővé teszi a galíciai tankönyvek és tanerők alkalmazását. Azok a félelmek, melyek szerint ezzel Podkarpatszka Ruszban megjelenik az ukrán irredentizmus, alaptalanok – szögezi le a miniszteri levél. Nagyobb esély volna erre, áll a levélben, ha a kárpátaljai szlávokat mesterségesen el akarnák szakítani természetes nemzeti gyökereiktől.

A fentiek fényében különösen érdekes a levél negyedik bekezdése. Az akadémikusok állásfoglalása itt azt javasolja, hogy a középiskolai osztályokban az orosz nyelvet is oktassák kötelezően az államnyelv mellett, mégpedig abból a célból, hogy a régió szláv lakosai, akár csak az ukránok, ne veszítsék el azt az érzetüket, hogy ők a nagy orosz nép részei. Végül az ötödik pontban arra tesz javaslatot az akadémiai bizottság, hogy célszerű volna szakmai szempontból tanulmányozni a helyi irodalmi nyelvváltozat kidolgozására irányuló korábbi olyan törekvéseket, mint amilyen például Volosin korai grammatikája volt.⁴⁹

A politikai életben a ruszofil és ruszin irányzatot Andrij Bródy, az ukránt Avgusztin Volosin neve fémjelezte. Amikor az első autonóm kormány élére Bródyt nevezték ki, a ruszin nép önállóságának eszméje, s ugyanakkor az orosz irodalmi nyelv bevezetésének gondolata kapott nagyobb támogatást; bár a Ruszin Nemzeti Tanács 1938 októberében Kárpátalja-szerzte kifüggesztett kiáltványában az szerepelt, hogy a „nép

49 A cseh akadémia állásfoglalását eredetiben (cseh nyelven) idézi Мозер М.: Шляхи „українізації”: Підкарпаття за міжвоєнної доби – перші граматики української мови. In: Zoltán András (szerk.): *In memoriam István Udvari (1950–2005)*. Nyíregyháza, 2011. 248.

nyelve” legyen a hivatalos nyelv.⁵⁰ Ám Bródy kormányát nagyon hamar felváltotta Volosin kabinetje. Volosin pedig egyértelműen az ukrán irányt tekintette a helyes útnak. Kormányzása idején jelentős lépéseket tett a Prágától való függetlenség növelése, az ukrán nyelvnek a régióban történő megszilárdítása irányába. 1938. november 3-án Volosin a helyi autonóm kormány nevében kiáltványban konstatálja a független állam létrejöttét Podkarpatszka Rusz Csehszlovákia kötelékében maradt területén, Huszt központtal. A nemzetközi politika eseményei következményeként Prága 1938. november 22-én elfogadja a Podkarpatszka Rusz autonómiájáról szóló törvényt. November 25-én pedig a Volosin kabinet – az 1920. évi csehszlovák nyelvtörvény 8. §-ára utalva – az ukránt (kisoroszt) vezeti be az autonóm régió államnyelveként.⁵¹

Podkarpatszka Rusz önállósodási törekvéseinek keretében 1938. november 25-én adta ki a régió oktatási minisztereként Volosin az oktatás nyelvéről szóló rendeletét. A dokumentum 1. §-ában – érdekes módon – az 1868. évi XXXVIII. tc. 58. §-ára hivatkozik, mely kimondja, hogy „Minden növendék anyanyelvén nyerje az oktatást, amennyiben ez a nyelv a községben divatozó nyelvek egyike”.⁵² A 2. § „a ruszin (tehát kisorosz)” lakosság számára az ukrán nyelv irodalmi változatát teszi meg kötelezően az oktatás nyelvévé. A 3. § 40 iskolaköteles gyermek szüleinek írásos kérelme alapján lehetővé teszi a nagyorosz nyelven folyó oktatást. Az 5. § lényeges kodifikációs lépésnek tekinthető. Ez ugyanis meghatározza, hogy mit kell érteni a tannyelvként használandó „ukrán irodalmi nyelv”, illetve „orosz irodalmi nyelv” alatt. Az iskolai tannyelvként használt normatív nyelvváltozaton „az irodalomban általánosan használt helyesírású”, valamint a rendeletet kiadó minisztérium által jóváhagyott változat értendő.

1939. január 1-jétől a Volosin kormánya újabb lépést tesz az önállóvá válás felé: hivatalosan is engedélyezi a *Kárpáti Ukrajna* megnevezés használatát a *Podkarpatszka Rusz* mellett. A kabinet egyik legfontosabb célkitűzése a társadalmi és közélet ukránosítása lesz.⁵³

Miközben a magyar honvédség csapatai megindulnak Kárpátalja még Csehszlovákia részét képező területei, azaz Podkarpatszka Rusz visszafoglalására, 1939. március 14-én Volosin Huszton kikiáltja a független miniállam: Kárpáti Ukrajna létrejöttét. Másnap megtartja ülését a független ukrán állam törvényhozása, a Szojm. Az ülésen elfogadják az Alkotmányt, melyben megerősítik a szuverén állam kikiáltását

50 Fedinec Csilla: *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944*. Galánta – Dunaszerdahely, 2002. 291.

51 Левенець (2008) i. m. 294.; Fedinec Csilla – Vehes Mikola (főszerk.): *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra*. Budapest, 2010; Вереш М. – Фединець Ч. (ред.): *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура*. Ужгород, 2010.

52 Az 1868: XXXVIII. tc.-re való hivatkozás azért figyelemre méltó, mert azt az elfogadása idején az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó Magyar Királyság országgyűlése fogadta el. 1938 novemberében a régió még Csehszlovákiához tartozott.

53 Левенець (2008) i. m. 294–295.

(1. §), melynek államnyelve az *ukrán* (4. §). Figyelem: nem a *kisorosz*, nem a *ruszin*, hanem egyértelműen az *ukrán*.

A régió Magyarországhoz való visszacsatolását követően a magyar kormány célja – geopolitikai okokból – a kis ruszin nemzet önállóságának megteremtése volt. Kozma Miklós *A ruszinszkói kérdés* címmel 1938-ban írott kéziratában megtaláljuk arra a választ, mi célból tartotta kívánatosnak és támogatta Magyarország az önálló ruszin nép gondolatát. „A ruszin–magyar kapcsolat bástyát és védelmet jelent az orthodox és pánszláv politikai nyomás ellen, életképessé teszi Ruszinszkót és erősebbé Magyarországot. [...] A pánszláv gondolatallal szemben alkalmazott *divide et impera* elv egyenest megkívánja, hogy a nem ukrán ruszin nép ne csatoltassék egy újonnan alakítandó Ukrajnához, mert a Kárpátoktól délre fekvő földrajzi helyzetre való tekintettel ennek a hatszáz ezres kis népnek és területnek Ukrajnához való csatolása a kezdő állami életét élő Ukrajnát azonnal hatalmas és a Duna völgyébe belejátszó európai tényezővé tenné.”⁵⁴ Kozma *Az ukrán kérdés Kárpátalján* című munkájában pedig ezt olvashatjuk: „Magyarországnak nem érdeke semmiféle divergáló politika, tehát a kárpátaljai rutén népet, mely történelmi, földrajzi és vallási okokból különélő kisebb népcsoport, nem akarja sem nagyorosz, sem ukrán irányban fejleszteni, mert mindkét irány politikailag egyaránt a határon túlra tendál. Földrajzi adottságok, gazdasági érdekek, valamint az a körülmény, hogy az északi szláv népek közül a lengyel mellett a rutén nép az, amely katolicizmusa révén teljesen nyugati orientációjúvá lett, meg akarja tartani különálló népi és vallási mivoltában, úgyhogy jövőjét és boldogságát a Kárpátoktól délre keresse”. A térség szláv népekkel kapcsolatos politikájának helyzetelemzése után egyértelműen jelöli ki Kozma a magyar álláspontot és érdekeket: „Amikor Magyarország Kárpátalját visszacsatolta, a kárpátaljai politikában természetesen változásnak kellett bekövetkeznie. Ez a változás nem lehetett más, mint folytatása a sok száz éves múltnak, amely egyedül vette tekintetbe a rutén népi érdeket és öncélúságát. Ez az álláspont pedig az, hogy a rutén nép nem nagyorosz és nem ukrán, öncélú, bár kisszámú, de önálló vallással, népi érdekekkel bíró, nyugat felé orientált egyházi kapcsolatú szláv nép, amelynek egyetlen érdeke, hogy önmaga népi érdekeit kifejlesztve tényező maradjon. Mihelyt ukrán vagy nagyorosz, eltűnik egy nagy tengerben és népi léte megszűnik. E népi érdeke teljesen fedi a magyar politikai érdeket, mert ez a pont a rutén népet a Kárpátok koszorúján belül Magyarországhoz csatolva tartja anélkül, hogy egyéniségéből, vallásából, nyugati orientációjából kivetkőztetné”. A magyar állami érdekekkel ellentétes volna egy független Ukrajna megalakulása, vallja a kor nemzetközi politikájában és a diplomáciában is otthonosan mozgó Kozma, hiszen egy független ukrán nemzet „30 millió felüli tömegével befolyást gyakorol a szomszédos Kárpátaljára és azonnal vonzó hatást kezd kifejteni”. Ebben a helyzetben a magyar kormányzat elvileg a nagyorosz irányt

54 Idézi: Botlik József: *Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján*. II. kötet. Nyíregyháza, 2005. 59.

is támogathatná, veti fel a lehetőséget az elemző, majd el is veti ezt az utat. „A magyar kormány a Szent István-i állameszme, a rutén nép és a görög katolikus vallás érdekében egyaránt azt a politikát igyekszik csinálni, hogy a rutén nép eredeti önállóságában és vallásában megmaradjon, és ami pravoszlávia itt kialakult, azt visszatelje a görög katolikus egyház kebelébe. Ennek a gondolatnak és keresztülvitelének legnagyobb ellensége az ukrán politika.”⁵⁵

A politikai célok elérésben kiemelt szerep jutott az önálló ruszin nyelv és annak irodalmi változata kidolgozásának. Ennek a szándéknak alárendelve készült az új ruszin grammatika is, melyet a nyelvi sztenderdizáció és kodifikáció alapjának szántak. 1940 nyarán Ungváron jelent meg a *Грамматика угрорусского языка для середнихъ учебныхъ заведений*⁵⁶ (Magyarorosz nyelvtan a középszintű oktatási intézmények számára) című kiadvány. Perényi Zsigmond kárpátaljai kormányzói biztos Teleki Pál miniszterelnöknek írott levelében úgy vélte, a grammatika „egyrészt megszünteti a két évtized óta tartó kárpátaljai nyelvi harcot (melyet a cseh kormány sokszor mesterségesen szított), s így ruténjeinknek lehetőséget ad arra, hogy a maguk anyanyelvét egységesen fejlesszék tovább, másrészt akadályt emel a külföldi (ukrán, magyaros) nyelvek használata következtében érezhető elidegenedő hatásnak is”.⁵⁷ Marina Gyula vallás- és oktatásügyi osztályvezető írt előszót a kiadványhoz (emiat sokan Marina-féle nyelvtanként emlegették a kiadványt).⁵⁸

A ruszin irodalmi nyelv kodifikálásában jelentős lépés volt az 1941-ben kiadott Harajda-féle nyelvtan is.⁵⁹ A kötethez írott bevezetőjében a szerző megjegyzi, hogy célja olyan grammatika összeállítása, amely a közös nyelvjárási formákra építve kíván a nép számára a lehető leginkább érthető nyelvváltozatot kodifikálni, s egyúttal mintaadóvá válni a könyvkiadás számára. Az előszóból azt is megtudhatjuk, hogy a szerző által kodifikálni kívánt nyelvváltozat valamiféle kompromisszum a helyi nyelvi változatok között. Megjegyzi továbbá, hogy senki sem gátolja abban a helyi ruszin értelmiséget, hogy más szláv nyelveket sajátítson el, de a saját anyanyelvének megtanulását sem tilthatja meg senki.

A 20. század első felének nyelvi viszonyait a régióban Shevelov a következőképpen jellemzi: „A nyelvi káosz, kétségkívül, létezett, de ennek nem kell túl nagy je-

55 Az írást közli: Brenzovics László (szerk.): *Kozma Miklós: A visszacsatolt Kárpátalja. Napló.* Ungvár, 2009. 248–254.

56 *Грамматика угрорусского языка для середнихъ учебныхъ заведений.* Ungvár, 1940. 114

57 A levelet idézi Marina Gyula: *Ruténsors – Kárpátalja végzete.* Nagyszőlős, 1977/1999. 144.; lásd még Botlik (2005) i. m. 37.

58 Olyannyira, hogy maga Marina is így említi az Amerikai Egyesült Államokban készült emlékirataiban: „Marina-féle Grammatika”. Lásd: Marina (1977/1999) i. m. 143.

59 Гарайда И.: *Грамматика руського языка.* Ungvár, 1941. A grammatika részletes elemzését lásd: Дзендзелівський Й. І.: А. Гарайда як філолог і громадський діяч. In: Галас Б. (ред.): *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні.* Ужгород, 1993. 142–156.; уő: Гарайда як філолог. *Acta Hungarica* 1996/1997, VII/VIII. 144–167.

lentőséget tulajdonítani. A három nyelvi csoport – ruszinok, ukránok és oroszok – valójában nem állt olyan messze egymástól, mint ahogyan a polemikus írásokból tűnhet. Tiszta ukrán irodalmi nyelven nem adtak ki szinte semmit, irodalmi orosz nyelven alig valamit, főként a nem helyi származású szerzők műveit. Gyakorlatilag minden kiadvány tartalmazott helyi nyelvjárási elemeket, a különbség közöttük csupán ezek arányában volt. Ebben a tekintetben a »ruszin nyelv« hagyományos változatának eltűnése nem attól függött, hogy elvetették ezt a változatot, hanem attól, hogy a különböző szövegekben más-más nyelvvel szintetizálódott. Ez volt a valódi – vagy ukrán, vagy orosz – irodalmi nyelvhez vezető kárpátaljai út.⁶⁰

A második világháború után a Szovjetunióhoz került Kárpátalján a három nyelvi irányzat közül a szovjet hatóságok betiltották a ruszint, túrték az ukránt, és támogatták az oroszot. 1991 után az orosz irány fokozatosan háttérbe szorult Kárpátalján, ismét megjelenőben van a ruszin orientáció, s az ukrán irányzat egyértelműen dominánssá vált.

A mai Kárpátalja területén évszázadok óta abszolút többséget alkotó, eredetileg a Kárpátok északkeleti oldaláról származó keleti szláv népcsoport nyelvének és nemzeti identitásának kérdése máig politikai, történeti és nyelvészeti polémia tárgya. A vidék kapcsán egész egyszerűen megkerülhetetlen a ruszin nemzetiség és nyelv kérdése.⁶¹ A mai Ukrajna hivatalos álláspontja szerint a ruszinok az ukrán nemzet egyik néprajzi csoportja, az általuk beszélt nyelv pedig az ukrán egyik nyelvjárása. Az akadémiai kánon szerint a ruszinok az ukránság részét képezik. Vannak olyan kutatók, akik úgy vélik, a ruszin identitásnak sem etnikai, sem néprajzi, sem nyelvi alapja nincs.⁶² Az ukrán nyelvészet Kárpátalja keleti szláv nyelvváltozatait az ukrán

60 Az idézet forrása angolul: Shevelov (1987) i. m. 207.; ukránul: Шевельов (1987) i. m. 260.

61 Lásd pl. Чучка П.: Русинська мова. In: Русанівський В. – Тараненко О. (ред.): *Українська мова. Енциклопедія*. Київ, 2000. 526–527.; Dickinson J.: Languages for the market, the nation, or the margins: overlapping ideologies of language and identity in Zakarpattia. *International Journal of the Sociology of Language* 201 (2010). 53–78.; Kuzio T.: The Rusyn question in Ukraine: Sorting out fact from fiction. *Canadian Review of Studies in Nationalism* XXXII (2005). 1–15.; Lane, H.: Rusyns and Ukrainians Yesterday, Today and Tomorrow: The Limitations of National History. *Nationalities Papers* 29 (2001). 689–696.; Magocsi, P. R.: *The Shaping of a National Identity: Developments in Subcarpathian Rus' 1848–1948*. Cambridge, 1978.; убо: *The Rusyns of Transcarpathia. Minorities in Central and Eastern Europe*. London, 1993.; убо: *Русинський язык*. Ополе, 2004. 85–112.; Магочій П. Р.: Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь. *Політична думка* 2–3 (1995/6). 105–115.; убо: Русинська нація? In: Каппелер А. (ред.) *Україна. Процеси націотворення*. Київ, 2011. 258–267.; Nekvapil, J.: On the relationship between small and large Slavic languages. *International Journal of the Sociology of Language* 183 (2007). 141–160.; Мельник С. – Черничко С.: Етнічне та мовне розмаїття України. Аналітичний огляд ситуації. Ужгород, 2010. 100–103.; Савойська С.: Мовно-політичний сепаратизм як фактор дестабілізації єдності українського суспільства в умовах пострадянської трансформації. Київ, 2011. stb.

62 Pl. Майборода О. та ін.: *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом*. Київ, 2008.; Левенець (2008) i. m. stb.

nyelv délnyugati nyelvjárási régiója kárpátaljai nyelvjárási csoportjának tekinti.⁶³ Egy *Bevezetés a szláv filológiába* című ukrán nyelvű felsőoktatási tankönyv szerzője szerint nyugati kutatók elfogult politikai érvekre alapozva terjesztik a ruszinnak mint önálló szláv nyelvnek a szeparatista ideológiáját.⁶⁴ Ugyanakkor a kijevi parlamentben 2012 nyarán „Ukrajna törvénye az állami nyelvpolitika alapjairól” címmel elfogadott jogszabály 7. cikkelyének 2. bekezdésében olyan nyelvként nevezi meg a ruszint, melyre a törvény hatálya kiterjed.⁶⁵

3. A ma Kárpátaljának ismert régiót az elmúlt 150 évben uraló különböző államok regionális nyelvpolitikáját a hatalmat birtokló többségi elit pozícióinak megerősítése vezérelte. Az itt élő nemzetiségek, nyelvek, kultúrák és felekezetek létéről vagy nem létéről, fejlődéséről vagy elnyomásáról jellemzően nem a helyiek, hanem a messzi fővárosokban élő politikai elitek döntöttek. Kárpátalja azonban túlságosan messze esik a mindenkori főváros(ok)tól: Bécstől, Budapesttől, Prágától, Moszkvától és Kijevtől is.⁶⁶ A régióban alkalmazott nyelvpolitikát valamennyi korszakban több tényező befolyásolta. Hatással voltak rá a nemzetközi politikai események, a tágabb térség erőterei, a szomszédos országok szándékai, a központi állam nyelvpolitikai törekvései, a régió etnopolitikai sajátosságai, valamint a gyakran egymással is vetélkedő lokális elitek saját nyelvi és nemzetiségi mozgalmi. A különböző hatalmi központok mindig valamilyen magasabb politikai érdek alapján döntöttek a helyiek feje fölött arról, hogyan viszonyulnak a régió szláv lakosságához és nyelvéhez.

A legnagyobb szláv állam, Oroszország abban (volt) érdekelt, hogy a magát az orosz szemből definiáló ukrán identitást gyengítse, ezért mind a cári impérium, mind pedig a szovjet birodalom széthullása utáni orosz állam az orosz nyelvet és kultúrát kínálta/kínálta a kárpátaljaiaknak, ezzel is igyekező kiterjeszteni az orosz politikai és kulturális befolyást a vidékre. A Szovjetunió hatalmi központjaként azonban Moszkva kezdetben a szovjet-ukrán érdekeket erősítette, hiszen a területgyarapítás indoklásához szüksége volt a Kárpátok két oldalán élők etnikai és nyelvi azonosságára; később azonban az internacionalizmus köntösébe bújtatott szovjetesítés politikáját folytatta, s ezzel együtt járt az orosz nyelv támogatása, az ukrán szimbolikus szerepbe szorítása.

Amikor Lengyelország második (1793) és harmadik (1795) felosztása után a Habs-

63 Lásd pl. Чучка (2000) i. m.; Німчук В.: Закарпатський говір. In: *Українська мова. Енциклопедія*. Київ, 2000. 174–176.; Кочиш М.: О русинском как литературном языке. In: *In memoriam István Udvari...* i. m. 189.; Савойська (2011) i. m. 285–286. stb.

64 Лучик В.: *Вступ до слов'янської філології*. Київ, 2008. 18.

65 A törvényt lásd itt: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5029-17> (2013-02-25). Nem hivatalos magyar fordításban lásd pl. itt: Fedinec Csilla – Csernicskó István: *Nyelvtörvény* Saga Ukrajnában: a 2012-es fejezet. *Kisebbségkutatás* 21. évf. 2012. 3. sz. 568–588.

66 Ungvár távolsága Bécstől kb. 555 km, Budapesttől 330 km, Prágától 720 km, Moszkvától 1600 km, Kijevtől 820 km.

burg dinasztia irányította Ausztriának és a Romanovok Oroszországának közös határa lett, Bécs ellenérdekelt volt mind a lengyel, mind pedig a pánszláv és nagyorosz politikai, nyelvi és kulturális irányzat megerősödésében, ezért is támogatta az ukrán azonosságtudatot,⁶⁷ ami a magyarországi szlávok körében sem maradt hatástalan, a Monarchia felbomlása után a Kárpátokon áttelepült galíciai pedagógusok, értelmiségiek tevékenysége révén. Lengyelország – galíciai pozícióinak megerősítése, az ottani ukránok gyengítése, asszimilálása céljából – az ukrán mozgalmak visszaszorítását támogatta. A Vatikán – abban a reményben, hogy az ukránok katolizálhatók, s hogy az esetleg létrejövő független ukrán állam görög katolikus, tehát Róma felé orientálódó lehet – ukrán politikát folytatott a szomszédos Galíciában. A második világháború alatt Berlin is az ukrán irányzat erősítésében volt érdekelt a mai Nyugat-Ukrajna területén, ezzel is ellensúlyozva a lengyel és orosz befolyást. Budapest számára egy mind az orosz, mind pedig az ukrán befolyástól lehetőség szerint elszigetelt, nyelvében, kultúrájában és identitásában önálló ruszin nép kialakulása, kialakítása mutatkozott a legkedvezőbbnek.

A régiót az első világháború után mintegy ajándékba kapó Prága egyrészt demokratizmusát kívánta demonstrálni kárpátaljai nyelvpolitikája révén azzal, hogy nyíltan nem döntött egyik vetélkedő nyelvi irányzat mellett sem, másrészt kapóra jött számára a nyelvi polémia révén megosztott helyi értelmiség érdekérvényesítő képességének szétforgácsolódása is. Ugyanakkor Prága mindvégig erősen érdekelt volt abban is, hogy a részben autonóm Podkarpatszka Rusz nyugati határain kívül, Szlovákia keleti részén élő ruszinságot a szlovák asszimiláció irányába terelje, ezzel is gyengítve azokat a ruszin törekvéseket, melyek Ruszinszko határainak nyugati kiterjesztésére, a csehszlovákiai ruszinok egyetlen autonóm közigazgatási egységbe tömörítésére irányultak.

A Moszkvával szemben identitását, szuverenitását máig féltő Kijev számára egyrészt azért lényegi kérdés a ruszin nemzetiség és nyelv tagadása, ukránként definiálása, mert az 1991-ben függetlenné vált Ukrajna az 1944. november 26-i munkácsi kongresszus határozatára alapozó 1945. június 29-i szovjet–csehszlovák terület-átadási egyezmény alapján örökölhette meg ezt a régiót a Szovjetuniótól. Másrészt Kijev azért is érdekelt az ukrán identitás dominanciájának fenntartásában Kárpátalján, mert a ruszinok elismerése alapjaiban rengetheti meg a régió etnikai status quo-ját. Mert bár nyilvánvaló, hogy a legutóbbi (2001-es) censzus során a megyében regisztrált több mint egy millió ukrán nemzetiségű közül korántsem mindenki tekintené magát ruszinnak,⁶⁸ az elképzelhető, hogy a ruszinok elismerése esetén az államszer-

67 Bécs politikájáról Galíciában lásd pl. Свістунь Ф.: *Прикарпатская Русь подъ владѣніемъ Австріи*. Львовъ, 1895.; уő: *Що єсть – украинофильство? Его исторія и теперешня характеристика*. Львовъ, 1912. 82–85.; Левицький К.: *Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914*. Львів, 1926.; és Yekelchuk (2007) i. m. interpretációját.

68 A Kárpátalja összlakosságának 80,5%-át kitevő ukránként nyilvántartottak jelentős része nem Kár-

vező nemzet képviselői a magyarok és románok mellett egy újabb jelentős számú és arányú kisebbséggel találják szembe magukat az ország nyugati végein.

4. A politikai érdekektől függetlenül azonban akár azt is gondolhatnánk, hogy a címben megfogalmazott kérdésnek semmi értelme, hiszen annak eldöntése, hogy mi önálló nyelv és mi egy másik nyelvtől függő nyelvjárás, nem lehet nehéz feladat. Nos, ez nem így van: a nyelv vagy nyelvjárás fogalma nem könnyen választható szét. Ronald Wardhaugh azt írja: „sok beszélő nehezen tudja eldönteni, hogy nyelvnek vagy egy nyelv dialektusának kell-e nevezni azt, amit beszél. Ez a bizonytalanság nem meglepő: tényleg, hogy döntjük el, hogy mi egy nyelv és mi egy nyelv dialektusa? Milyen kritériumok alapján határozhatjuk meg, hogy X változat egy nyelv, Y pedig csak dialektusa egy nyelvnek?”⁶⁹ A józan ész és a mindennapi tapasztalat alapján azt gondolhatnánk, hogy ez a kritérium a kölcsönös érthetőség. Eszerint ha X és Y is a saját nyelvét (nyelvváltozatát) használja, amikor egymással érintkeznek, s megértik egymást, akkor egy nyelven beszélnek. Ha viszont nem értik egymást, az X és Y által használt nyelvváltozatok nem egyazon nyelv részei, hanem különböző nyelvekhez tartoznak.

A valóság azonban ennél sokkal bonyolultabb. Nyelv és nyelvjárás elkülönítésének ugyanis nincsenek egyértelmű tudományos szempontjai. A kölcsönös érthetőség és a kulturális hagyományok együtt sem igazítanak el ebben a kérdésben: „annak eldöntése, hogy egy nyelvváltozat nyelv-e vagy sem (szemben a nyelvjárással), egyáltalán nem kizárólag nyelvészeti dolog” – írja Trudgill.⁷⁰ Az sem döntő érv két vitatott

pátalján született, vagy szülei, nagyszülei települtek be a szovjet időkben; mivel elsősorban nem a szomszédos Galíciából irányítottak szakembereket Kárpátaljára, a bevándoroltak körében elenyésző lehet a ruszin identitást vállalók aránya. A második világháború vége óta tartó szovjet és ukrán ideológiai nyomás hatásával is számolnunk kell, így feltételezhetjük, hogy az egyébként őslakos kárpátaljai szlávok körében is jelentős lehet azok aránya, akik nem ruszinnak, hanem ukránnak tekintik magukat. Az is valószínűsíthető ugyanakkor, hogy ha a soron következő népszámlálás alkalmával a ruszin nemzetiség és anyanyelv megvallására lehetőség kínálkozhat, többen vették ruszinként nyilvántartásba magukat, mint 2001-ben, amikor erre még nem volt hivatalos mód. Annak megbecsülése tehát, hogy mekkora a ruszin közösség Kárpátalján, lehetetlennek tűnik. A 2001. évi népszámlálás alkalmával Kárpátalján 10.090 fő (a megye összlakosságának 0,80%-a, a kárpátaljai ukrán nemzetiségűek 0,99%-a) vallotta magát ruszin nemzetiségűnek, és közülük 6.724 (66,6%) a ruszint tekintette anyanyelvének. Az adatokat lásd: Kuzio, T.: The Rusyn question in Ukraine: Sorting out fact from fiction. *Canadian Review of Studies in Nationalism* XXXII (2005). 1–15.; ЛЬТЮ І. (szerk.): *Національний склад населення та його мовні ознаки (статистичний бюлетень)*. Ужгород, 2003.

69 Wardhaugh, Ronald: *Szociolingvisztika*. Budapest, 1995. 24–25.

70 Trudgill, Peter: A nyelvi kisebbségek Ausbau és Abstand szociolingvisztikája. In: Csernicskó István – Fedinec Csilla – Tarnóczy Mariann – Vančoné Kremmer Ildikó (szerk.): *Utazás a magyar nyelv körül: írások Kontra Miklós tiszteletére*. Budapest, 2010. 129.

nyelvváltozat hovatartozásának megítélésében, hogy mennyire állnak közel egymáshoz nyelvi rendszerük és szókészletük alapján.⁷¹

A szociolingvisztikában ismert az Abstand és Ausbau (másként különálló és beépült) nyelvek fogalma.⁷²

A különálló (Abstand) inkább nyelvnek számít, mint dialektusnak, mivel nyelvi jellegzetességeit tekintve minden más nyelvtől nagyon jelentősen különbözik. A nyelvi távolság e változat és más nyelvek között olyan nagy mértékű, hogy – a beépült (Ausbau) nyelvektől eltérően – nyelv mivolta nem vitatható.

A beépült (Ausbau) nyelveket – a különálló (Abstand) nyelvektől eltérően – nem nyelvi (fonológiai, grammatikai és lexikai) tulajdonságai, hanem sokkal inkább szociális, kulturális és politikai tényezők miatt tekintik önálló nyelveknek. E tekintetben a nyelvek közötti hasonlóság vagy a kölcsönös érthetőség nem tekinthető mérvadó szempontnak.⁷³

Például a csehet és a szlovákot, a szerbet és a horvátot stb. nem azért tekintik külön nyelvnek, mert nyelvi szempontból jelentősen különböznek egymástól, hanem mert két független államhoz tartoznak, és a beszélőközösségek ma ragaszkodnak ahhoz, hogy nyelvük önálló nyelv. A csehek és szlovákok többé-kevésbé éppúgy megértik egymást, mint a szerbek és a horvátok, még akkor is, ha mindegyikük saját anyanyelvén beszél.

Persze nem mindig tekintették különálló nyelveknek az említetteket. Csehszlovákia létrejöttékor például nem beszéltek külön cseh és szlovák nyelvről. A „csehszlovák nyelv” kiötlése mögött a nemzetállami egység elve, az úgynevezett csehszlovakizmus ideológiája állt.⁷⁴ Az Osztrák–Magyar Monarchia romjain kialakuló új államok nemzetállamként jöttek létre, ám a Csehszlovák Köztársaság korántsem volt nemzetállam, hiszen az első világháborút megelőző népszámlálások szerint sem a csehek, sem a szlovákok nem alkottak abszolút többséget az újonnan kialakított ország területén. Ezért volt szükség az egységes csehszlovák nemzet és nyelv elméletére. Edvard Beneš már 1916-ban, Párizsban francia nyelven *Détruisez l'Autriche-Hongrie*⁷⁵ címmel kiadott írásában így fogalmazott: „A csehszlovákok, vagy egészen egyszerűen a csehek,

71 Bartha Csilla: *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek*. Budapest, 1999. 14.

72 Kloss, H.: Abstand languages & Ausbau languages. *Anthropological Linguistics* 9 (1967). 29–41.; Trudgill, P.: Ausbau sociolinguistics and the perception of language status in contemporary Europe. *The International Journal of Applied Linguistics* 2 (1992). 167–178.; uő: *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. Szeged, 1997. 12. és 46.; uő: The Ausbau and Abstand sociolinguistics of linguistic minorities. In: P. Nelde – R. Schjerve (eds.): *Minorities and language policy* (= Plurilingua 22). St. Augustin, 2001. 37–44.; uő: *A Glossary of Sociolinguistics*. Edinburgh, 2003. 1–2. és 11–12.

73 Crystal, David: *A nyelv enciklopédiája*. Budapest, 1998. 363.; Bartha (1999) i. m. 14–16.

74 Szalay Zoltán: Kisebbségi nyelvi jogok Szlovákiában az 1918–1968 közötti időszakban. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2011. 3. sz. 85.

75 Beneš 1916-ban Párizsban francia nyelven kiadott munkájának címe magyarul: Pusztítsátok el Ausztria-Magyarországot. A kötet alcíme: *La Martyre des Tchechoslovaques a travers histoire*.

két elemből állnak: a hét milliónyi csehből, akik Csehországban, Morvaországban és Sziléziában élnek, és a három milliónyi szlovákból, akik Magyarország északi részén, a Morva és a Duna összefolyásától a Felső-Tiszáig laknak. [...] az egyazon nemzet két ágának ugyanaz a kultúrája, ugyanaz a nyelve és ugyanaz a történelme: a szlovák dialektus alig tér el a csehtől.” Benešhez hasonló véleményen volt a csehszlovák állam első elnöke, Tomáš Garrigue Masaryk is, aki 1923-ban cseh nyelven megjelent kötetének még ugyanabban az évben Ungváron ruszin fordításban kiadott változatában leszögezi: „A csehek és a szlovákok egy nép, egy közös nyelvük van. [...] A csehek és a szlovákok között a nyelvi határ kérdése nem vetődik fel és nem merülhet fel.”⁷⁶

A térségben más hasonló példákat is említhetünk. A volt Jugoszlávia legelterjedtebb nyelvét szerbhorvátnak hívták. A délszláv állam széthullása óta azonban nemcsak a szerbet határolják el a tőle alig különböző horvattól, hanem a mindkettőhöz nagyon közel álló, muszlim területeken beszélt bosnyákokot, sőt már a montenegróit is. Ez utóbbi például 2007-ben „született”; saját helyesírása csak 2009 óta van. „Egy politikai esemény következtében tehát négy nyelv »keletkezett« egyetlen nyelv helyén, a szó legszorosabb értelmében egyik napról a másikra. Az egykori Jugoszláviában a valóban csekély eltéréseket nyelvjárási különbségeknek tekintették, mert a közös nyelv egyben a közös állam szimbóluma volt. Az ország részekre szakadása után ugyanezek a nyelvi eltérések elégségesek voltak ahhoz, hogy az utódállamok önálló nyelvként azonosítsák korábbi nyelvjárásaikat, ezzel is függetlenségüket hangsúlyozva.”⁷⁷ „Jugoszlávia felbomlásának politikai ténye magával hozta a szerbhorvát elnevezés megszüntét, a horvátnak és a szerbnek most már hivatalosan is két külön nyelvvé, önálló sztenderd nyelvvé való deklarálását.”⁷⁸

Wardhaugh a jugoszláv háború előtti időkben írta ezeket a sorokat: „A szerbhorvát valójában ugyanannak a nyelvnek két, részlegesen standardizált változata, de [...] politikai okokból sok horvát jobban szeretné, ha a kettőt különálló, teljesen standardizált nyelvekként ismernék el, s nem egy standard nyelv két változataként. Olyan helyzetben szeretnének lenni, mint az ukrán beszélők az orosz beszélőkkel szemben (az ukránok egy másik nyelv beszélőinek tekintik magukat, és el is ismerik ilyennek őket).”⁷⁹ Tegyük gyorsan hozzá: a 19. században még egyáltalán nem volt egyértelmű mindenki számára, hogy az ukrán önálló nyelv, s beszélőit különálló nyelv beszélőinek tekintik.

A független Szerbiában ma már a szerb, a szuverén Horvátországban a horvát az államnyelv, s saját nyelve van már a bosnyákoknak és montenegróiaknak is, ám gyakorlatilag továbbra is ugyanazt a nyelvet használják, mint az egységes délszláv ál-

76 Masaryk T. G. (Масарик Т. Г.): *Словяне по войнѣ*. Ужгород, 1923.

77 Sándor Klára: *Nyelvrokonság és hunhagyomány*. Budapest, 2011. 74–75.

78 Nyomárkay István: A szerbhorvát nyelvkérdés. *Magyar Nyelvőr* 121 (1997)/2. 204.

79 Wardhaugh (1995) i. m. 34.

lam fennállása idején. Az önálló Csehországban ma a cseh, a független Szlovákiában a szlovák az államnyelv.

Mihajlo Hruszevszkij, az ukrán nemzeti eszme egyik első teoretikusa az ukrán nyelv kapcsán emlékeztet arra, hogy a nyelv és nyelvjárás fogalma konvencionális, s nincsenek olyan egyértelmű kritériumok, melyeknek meg kell felelnie egy nyelv-változatnak ahhoz, hogy nyelvnek, s ne nyelvjárásnak értékeljék. Ebből fakad, hogy az ukránt egyesek nyelvnek, mások nyelvjárásnak tekintik, írja. „Egy nyelv kulturális jelentősége nem nyelvészeti definíciótól függ, hanem a történelmi tényezők hatásától és az adott nép kulturális erejétől” – foglalja össze Hruszevszkij a problémát.⁸⁰ Az orosz (nagyorosz), és a rutén (kisorosz vagy ukrán) irodalmi nyelv elkülönítése kapcsán írta Bonkáló: „Nem annyira tudományos szempontok, mint inkább politikai tekintetek akadályozzák a kérdés tárgyilagos megoldását. Ez a szláv filológia történetében – sajnos – igen nagy szerepet játszik. [...] A kérdés tárgyilagos megoldását itt is a politikai érdekek előtérbehelyezése s a hibás alaptól való kiindulás akadályozta.”⁸¹

Jól látta nyelv és politika ilyen összefüggéseit Volosin is, amikor ezt írta: „a kisorosz nyelv elleni küzdelem mögött csupán idegen vallási, politikai és gazdasági érdekek álltak, de ennek soha nem volt tudományos megalapozottsága”.⁸² Nyelv és politika szoros kapcsolatával a 20. század elején a kárpátaljaiak tehát még abszolút tisztában voltak. Ezt igazolja az alábbi idézet is, amely egy 1937-ben Munkácson kiadott nyelvi vitairatból származik: „Nyelvi vitáink legfőbb és legelső oka az, hogy az ukrán nép nem államszervező nemzet, mert ha az ukránok által benépesített területnek legalább egy része önálló állam volna, akkor a szomszédok, megbékélvén egy ilyen állam létevel, megbékélnének az ukrán nép és nyelve különállóságának gondolatával is.”⁸³

Az Ausbau (beépült) nyelvek között lehetetlen egyértelmű határt vonni, hisz átmenetiség figyelhető meg közöttük. Ezért nincs abban semmi meglepő, hogy nyelv és politika kérdésköre gyakran szorosan összefonódik: „a sok közös vonást mutató, kölcsönösen érthető nyelvek csak önkényesen határolhatók körül és nevezhetők nyelvnek. Azt, hogy egy közösség önálló nyelvnek tekinti-e saját nyelvét vagy egy másik nyelv nyelvjárásának, kizárólag rajta múlik, többnyire politikai döntés kérdése: egy Max Weinreichnak tulajdonított, valójában 19. századi, talán John Stuart Milltől származó aforizma szerint a dialektust az különbözteti meg a nyelvtől, hogy az utóbbinak hadserege és flottája van.”⁸⁴ Ez talán szokatlanul hangzik, de a lényeget ragadja meg.⁸⁵

S hogy mi a válasz a címben feltett kérdésre? Sapiienti sat.

80 Грушевський (1913) i. m.

81 Bonkáló (1915) i. m. 81–82.

82 Волошин (1921) i. m.

83 *За рідне слово: полеміка з русофілами*. Мукачево, 1937.

84 Angolul: „A language is a dialect with an army and navy.”

85 Sándor (2011) i. m. 74–75.

Roma közösségek

A kultúra vizsgálatának néhány magyarországi és nemzetközi empirikus gyakorlata

Jelen írásban a kultúra, illetve a kulturális mintázat fogalmait különféle szerzőkre építve ismertetem, és külön hangsúlyt fektetek e fogalmak operacionalizálására, mérhetőségére, kvantitatív módszertani vonatkozásaira. A kultúra szociológiai fogalma sem egységes, hiszen már első megközelítésben is szűkebb és szélesebb értelemmel is bír. Szűkebb értelemben a kulturális (művészeti, művelődéshez kapcsolódó) javak termelését, hozzáférhetőségét és minőségét jelölheti, tágabb értelemben azonban az értékek, normák, a tárgyi világ rendszerét, a világ dolgaival szembeni attitűdöket is jelenti. Megfontolandó azonban az a tanács is, miszerint aki a kultúrán kezd gondolkodni, annak mindenképpen a tágabb értelméből kell kiindulnia, és ugyanakkor viszonyulnia kell a civilizációs-technológiai peremfeltételekhez, a kultúra sajátos hagyományaihoz, a kultúrának helyet adó társadalom látens, az értékek szintjén jelentkező törésvonalaihoz is.²

A kultúra fogalomtörténete nem választható el a civilizáció fogalmától, és nagyon gyakran e két fogalom vagy ellentétpárként, vagy komplementerként szerepel. Míg a civilizáció pozitív konnotációkkal társult, a haladáseszmeny metaforájaként

1 MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézete (Budapest).

Jelen szöveg az MTA TK Kisebbségkutató Intézete és köztem 2011. október 28-án kötött és 2012. március 31-ig tartó megállapodásban rögzített feladatok elvárásai alapján született. E megállapodás értelmében – többek között – a „kulturális minták hazai és nemzetközi kvantitatív kutatásokban alkalmazott kategorizálási módozatainak ismertetésére”, illetve egy olyan kérdőíves kérdésblokk kidolgozására kellett koncentrálnom, amely „a cigányság kulturális minták szerinti szerkezetének feltárását” célozza. Jelen szöveg elkészülte után, 2012 folyamán először újabb három hónapos (heti 20 órás), majd pedig 6 hónapos (heti 10 órás) időtartamra hosszabbították meg a munkaszerződésemet.

2 Antalóczy Tímea – Füstös László – Hankiss Elemér: *(Vész)jelzések a kultúráról. Jelentés a magyar kultúra állapotáról*. L'Harmattan, Budapest, 2009. 309.

is szolgált, a kultúra a nemzeti vagy nemzetépítési ideológiák részeként a „közös kincs”, a múltból átemelendő és megőrzendő értékek világára rímelt. És mint ilyen igencsak hozzájárult például a német öntudat, de más nemzeti identitás megalkotásához is.³ Ha a nemzetek kialakulását nem modernizációs projektként, azaz nem az ipari társadalom kifejlődéséből eredeztetjük (mint például Ernest Gellner⁴), hanem primordialista álláspontra helyezkedünk (mint például Anthony D. Smith⁵), akkor az etnikai jegyekkel felruházott kultúra az ami „ősidők” óta létezett, és a nemzet e kultúrának csak mintegy meghosszabbított entitása: a nemzet mondhatni a kultúra jelenbeli intézményesülése. Helyezkedjünk bármelyik álláspontra is, az kétségtelen, hogy a kultúra és az etnikai/nemzeti identitás között valamiféle kapcsolatot feltételezhetünk. Ezt még tovább erősíti az a tény is, hogy a kultúra és társadalom szociológiai fogalmai is – főleg az angolszász világban – gyakran szinonimákként tételeződnek. Sőt, Theodor W. Adornoval egyetértésben állíthatjuk azt is, egy társadalom működését az általa termelt kulturális világokból lehet megérteni, hiszen a kultúra kettős jellegű: visszautal a társadalomra, de közvetít is a társadalom és a félműveltség között.⁶

Ez az alapvetés kulturális antropológusok számára ugyan ismert, de a szociológiában és a közgazdaságban csak fokozatosan terjedt el, hogy a társadalmi valóság nem pusztán osztályok, rétegek konfliktusaiból, illetve profitmaximalizáló, racionális döntések sorozatából áll, hanem az értékek, érzelmek, hitek, beállítódások közösségei is befolyásolják jellegét. Pedig ahogy Max Weber klasszikus művében is kifejti, a kapitalizmus kialakulása összefügg az önmegtartóztató, protestáns etikával, ami kétségkívül valamiféle kulturális értékrendet és azok sajátos racionalizálását is jelentti.⁷ A közgazdaságtanban a kultúra a humán erőforrás részeként vált a vizsgálódások tárgyává, és az a kérdés merült fel, hogy a kulturális mintázatok, berögződések és jellegzetességek hogyan befolyásolják a vállalkozások vagy a gazdasági élet fejlődését. A Nobel-díjas George A. Akerlof és Robert J. Shiller pedig azt is kiemelik, hogy a jelenlegi gazdasági világválságot is csak a kulturális beállítódásokon keresztül érthetjük meg.⁸

3 Elias, Norbert: *A civilizáció folyamata*. Gondolat, Budapest, 1982.

4 Gellner, Ernest: *A nemzetek és a nacionalizmus*. Napvilág, Budapest, 2009.

5 Smith, Anthony D.: A nacionalizmus és a történeszek. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek. szöveggyűjtemény*. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2004. 21–42.

6 Adorno, Theodor W.: A félműveltség elmélete. In: Wessely Anna (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Osiris, Budapest, 1998. 97.

7 Weber, Max: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Gondolat, Budapest, 1982.

8 Idézi Tóth István György: A társadalmi kohézió elemei: bizalom, normakövetés, igazságosság és felelősségérzet – lennének... In: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2010*. Tárki, Budapest, 2010. 255–256.

A kultúraszociológiában⁹ Alfred Weberhez kötik azt a paradigmát, miszerint a kultúra, a társadalom értékekhez hasonlóan, a normák olyan rendszerét jelenti, amely vélemények, attitűdök szintjén, illetve a tárgyi világban is tetten érhető. E paradigmában a kulturális állapot olyan indikátorokkal írható le, amelyeket hozzá lehet rendelni a létező társadalmi osztályokhoz. Míg ebben az összefüggésben a kultúra, illetve annak indikátorai a társadalm szerkezet függvénye, a későbbiekben (például Pierre Bourdieu-nél) azonban felmerül, hogy milyen összefüggés lehet a szerkezet és a kultúra között. Magyarán: a társadalmi szerkezet kreálja a kultúrát, avagy a kultúra járul hozzá a társadalmi szerkezet jellegéhez?

A kultúra szociológiai vizsgálatába így elsősorban az értékek elemzése tartozik, hiszen az egyének preferenciáiban megjelenő döntések árulkodnak a mindennapi élet kulturális strukturálódásáról. Az értékek közvetlenül ugyan nem figyelhetők meg, de a különféle társadalmi cselekvésekben, az attitűdökben, véleményekben, fogyasztási szokásokban, az idő- és térhasználatban tetten érhetők. Az értékválasztások összefüggésrendszere így kirajzolhat olyan mintázatokat, amelyekkel akár életmódok, életstílusok, társadalmi közösségek, végső soron pedig a társadalom egészének sajátosságait feltárhatjuk. Mindebből tehát az is nyilvánvalóan következik, hogy szociológiai megközelítésben a kultúra „demokratikus” fogalom, hiszen jelentéstartománya kiterjed a magaskultúra és a népi, hagyományos kultúra közötti társadalmi térben konstituálódó populáris kultúrára is. A társadalom így szubkultúrák összességként is értelmezhető, azaz bizonyos főszektorba tartozó alapértékek mellett olyan értékek is kialakulnak, amelyek közösségszervező erővel bírnak.

A szociológiatörténetben talán Pierre Bourdieu az, aki a leghatásosabb fogalmi keretet állította fel a kultúra vizsgálatára, illetve annak társadalmi funkcióira. A francia szerző mezőelméletében a társadalmi osztályok gazdasági és kulturális tőketípusok mentén is elkülönülnek. Az így létrejött osztályok ezért egy sajátos ethosszal, ún. habitussal is jellemezhetők. A habitus, osztályethosz fogalmát több írásában is kifejti. Az osztályethosz például „azoknak az értékeknek az együttese, amelyek – anélkül, hogy rendszeres kifejtésükre sor kerülne – egy társadalmi osztály egész életvitelét szervezik”.¹⁰ E megközelítésben az értékeket tehát úgy értelmezhetjük, hogy azok az osztály „mélyén” lappanganak, a háttérből szervezik a társadalmi osztályhoz tartozók életvitelét. Így jönnek létre azok a habitusok, amelyek a „kollektív emlékezet anyagi bázisaként”¹¹ működnek, és olyan tartós beállítottságokra utalnak, amelyek „előrevetített alkalmazkodásként” meghatározzák az egyén elvárásait és reménye-

9 A kultúra szociológiai vizsgálata legfontosabb szakaszainak áttekintését, a kultúrákutatók iskoláinak tömör ismertetését ld. Wessely Anna (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Osiris, Budapest, 2003.

10 Bourdieu, Pierre: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. General Press, Budapest, 2008. 95–96.

11 Uo. 195.

it, illetve a társadalmi cselekvések előzetes és utólagos valószínűségét is. Bourdieu megfogalmazásában az osztályok pályájának valószínűségi okságát a habitus biztosítja, amit úgy értelmezhetünk, hogy a habitus „kényszerpályára” tereli a társadalmi osztályokat, illetve tagjait. A habitus által létrehozott és legitimált értékek osztályok szerinti „operacionalizálását” is kifejti Bourdieu: a három nagyobb társadalmi osztály egy-egy uralkodó erkölcsi rendszertannal jellemezhető, amelyek sajátos konfigurációkat hoznak létre. A nagy kulturális vagy gazdasági tőkevolumennel rendelkező polgár disztíngált, könnyed, amit az eszmék, de akár a metakommunikációs jegyekben is tetten lehet érní. A tőkefajtákkal korlátolt mértékben rendelkező kispolgár törekvő, fölemelkedése pedig „szakítást feltételez, amelynek az egykori sors-társak megtagadása csak egyik aspektusa [...] A kispolgár olyan proletár, aki kicsire húzza össze magát, hogy polgár lehessen [...] Ebben a pontos és szigorú erkölcsben – formalizmusa és aggályoskodása miatt – van valami szűkös és kényszeredett, görcsös és sértődékeny”.¹²

1. táblázat: Társadalmi osztályokhoz rendelt habitusok (Bourdieu)

POLGÁR	KISPOLGÁR	NÉP
„disztíngált”	„törekvő”	„szerény”
Könnyed (széles látókörű, gesztusokban)	Szűk látókörű Feszélyezett	Zavart, nehézkes, Félénk, ügyetlen
Nagylelkű, nemes, Gazdag	Kicsinyes, fukar, Zsugori	Szűkölködő, Szerény, kispénzű
Nagyvonalú (eszmékben is)	Korlátolt, Formalista	Jó szándékú „csiszolatlan”
Szabadelvű	Szigorú	
Rugalmas, Természetes, Magabiztos, fesztelen	Merev, Görcsös, Kényszeredett	Szókimondó
Nyílt	Aggályoskodó, Fontoskodó	Erős, megbízható, Kitartó

Forrás: Bourdieu (2008) i. m. 192.

Bourdieu tőke- és mezőelmélete termékenynek mutatkozott az ifjúsági szubkultúrák értelmezésére és leírására: ha a gazdasági és kulturális tőkefajtákat képviselő dimenziókat keresztezzük, létrehozhatjuk azokat a mezőket, osztályfrakciókat vagy rétegeket, amelyeknek sajátos értékeit szocio-demográfiai adatok mentén is fel tud-

12 Uo. 189–190.

juk tární.¹³ Ezt az eljárást az életmódcsoportok, illetve az életstílus-csoportok vizsgálatára is sikerrel lehet alkalmazni, és markáns kérdésként merül fel, hogy a kulturális fogyasztás és a társadalmi-gazdasági helyzet között milyen erősségű kapcsolatokat lehet felállítani. Ha e kapcsolat erős, státuszkulturákról beszélhetünk, hiszen a társadalomban elfoglalt hely és kulturális értékválasztás egymást erősítő tényezőként tételeződik.

Bourdieu elméletét a társadalmi rétegződésvizsgálatokban homológiát feltételező modellnek nevezik, ám a legújabb elméletek igyekeznek ezt meghaladni. Tak Chan és John H. Goldthorpe¹⁴ a státuszcsoporthoz és a kulturális fogyasztás, viselkedés kapcsolatait vizsgálva kiemelik, hogy Bourdieu elméletén kívül egyre nagyobb teret kapnak az ún. individualizáció-elméletek, illetve az ún. „omnivore-univore” (mindenevő vs. egysíkú fogyasztó) megközelítésmódok. Az individualizációs elmélet képviselői azt hangsúlyozzák, hogy nincs összefüggés a társadalmi pozíció és kulturális szokások között, illetve ha van is, az jobbra szocio-demográfiai törésvonalak mentén (mint például nem, életkor, de az etnikai csoporttagság is ide sorolható) írható le, és azok nem értelmezhetők társadalmi egyenlőtlenségekként (például nem magyarázhatók a jövedelmi viszonyokkal). Az omnivore-univore típusú megközelítés és empirikus vizsgálata Richard A. Peterson. Roger M. Kern.¹⁵ munkájához kapcsolódik, amelyben kifejtik, hogy a magasabb társadalmi státuszú egyének mindenekelőtt, azaz nemcsak magaskultúrát, hanem a korábbiakban réteggkulturához sorolt kulturális javakat is fogyasztanak. Ezzel szemben az egyetlen kulturális fogyasztástípusra korlátozó, az egysíkúak jobbra az alacsonyabb társadalmi osztályokhoz kapcsolódnak. Látható, hogy egyfajta homológia itt is érvényesül, ám a magasabb státuszúak sokkal nagyobb valószínűséggel egyénileg determinált javakat fogyasztanak, nem utolsó sorban – ahogy Alan Warde¹⁶ is figyelmeztet – mintegy önironikusan, éppen az alacsonyabb státuszhoz kapcsolódó kulturális fogyasztással szembeni megkülönböztetési jegyként aposztrofálva azt.¹⁷

A státuszpozíciók és a szélesebb értelemben vett, értékalapú kulturális mintázatok közötti gyenge korreláció felvetheti azt a kérdést is, mi tartja egyben a társadalmat,

13 Részletesen ld. Zinnecker, Jürgen: A fiatalok a társadalmi osztályok terében (Új gondolatok egy régi témához). In: Gábor Kálmán (szerk.): *Civilizációs korszakváltás és ifjúság. A kelet-nyugat-európai ifjúság kulturális mintái*. MeH Ifjúsági Koordinációs Iroda, Szeged, 1993. 5–28.

14 Chan, Tak W.: *Social status and cultural consumption*. University of Oxford, Oxford, 2010.

Idézi Sági Matild: Kulturális szegmentáció: „mindenevők”, „válogatóság”, „egysíkúak” és „nélkü-lözők”? Az omnivore-univore modell alkalmazhatósága Magyarországon. In: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2010*. Társ. Budapest, 2010. 288–311.

15 Peterson, R. A. – Kern, R. M.: Changing highbrow taste: from snob to omnivore. *American Sociological Review* Vol. 61. 1996. No. 5. 900–907.

16 Warde, Alan: *Consumption, food and taste*. Sage, London, 1997.

17 Ezen elméletek magyar nyelvű ismertetését és hazai viszonyokra való alkalmazását ld. Sági (2010) i. m. Szövegünk későbbi részében kitérünk ezen eredmények ismertetésére is.

illetve az egyes részkultúrákat: azaz melyek azok az értékek, szokások, normák, amelyek elterjedtek a társadalomban, és melyek azok, amelyek a különféle lokalitásokat megszervezik?

Ha a társadalom lokális kultúrákra tagolódik, az integrációt vagy az azt elősegítő értékek erodálását állapíthatjuk meg. A helyi kultúra mainstream elleni formálódása szegregátumokat, avagy életmód szerinti gettókat hozhat létre, amelyek akár fel is erősíthetik az elkülönöződés tudatát. E ponton óhatatlanul a magyarországi roma telepekre is gondolhatunk, és e kontextusban felmerülhet az ezt létrehozó vagy támogató értékek kérdése is. A gettók vagy szegregátumok létrejöttét strukturális okokkal magyarázhatjuk,¹⁸ de az is tény, hogy az ily módon létrejövő entitások az ott élők számára a mindennapi élettapasztalatok terepe, amely sajátos kultúrát, érték- és elvárásrendszert közvetít számukra. A szegregátum is szocializációs közeg, amelyben talán hatványozottan érvényes, hogy olyan habitusok jönnek létre, amelyek – Bourdieu leírása alapján – a csoport tehetetlenségi erejeként működve az egyének gyakorlati stílusait hasonlítóvá, „egymás metaforáivá” teszik.¹⁹

A gettó- vagy strukturális kizártságból eredő szegénység kultúrájának kérdése az egyik legvitatottabb téma, ugyanis pusztán léte, keletkezése és megítélése során a szakmai és emberjogi szempontok keverednek.²⁰ Ha azt állítjuk, hogy az egy helyen, mélyszegénységben élők nem termelnek valamiféle sajátos kultúrát, a környezeti kihívásokra adott hasonló viszonyulási módokat, szokásokat, akkor a társadalomilag konstruált valóságnak és az ehhez kapcsolódó kultúraszociológiai elméleteknek mondanánk ellent. Ha viszont hangsúlyossá válik a szegénység kultúrájának elismerése, akkor működésbe lépnek az emberjogi szempontok vagy kritikák, amelyek az „áldozat vádolásának” kérdését vetik fel. E csapdahelyzetből kétségtelenül úgy lehet kijönni, ha egyszerre elismerjük, hogy strukturális társadalmi áldozatokról van szó, ám e strukturális állapot tartóssága sajátos alkalmazkodási módokat hoz létre (1. ábra). A kultúra ebben a megközelítésben dinamikusan értelmeződik, hiszen a hozzá kapcsolódó értékek úgy konszolidálódtak, hogy az egyének folyamatosan alkalmazkodtak a külvilághoz. A kultúra statikus értelmezése²¹ azonban újra a politikai korrektséghez (PC-hez) kapcsolódó beszédmód határait feszegeti: ha a kultúrát az értékek folytonosságaként, a változásoknak ellenálló, ősidők óta létező társadalmi

18 Magyarországi viszonyokat részletesebben: ld. Ladányi János – Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004.

19 Bourdieu (2008) i. m. 195–197.

20 Amerikai vonatkozásában ld. Massey, Douglas S. – Denton, Nancy A.: *American Apartheid: Segregation and the Making of the Underclass*. Harvard University Press, Cambridge, 1993. Magyarországi kontextusban: Lukács György: A telepi cigány meg az ő kontextusai. *Szociológiai Szemle* 2010. 3. 76–81; Dupcsik Csaba: Mentalitások és kutatások. *Esély* 2010. 2. sz. 73–82.

21 Gans, Herbert J.: *The Levittowners: Life and Politics in a New Suburban Community*. Pantheon Books, New York, 1967.

praxisok összességéként tételezzük, a gettó kultúrája olybá tűnik, hogy megakadályozza az abban élők kitörését.

1. ábra: A strukturális körülmények, az underclass szerveződése és a szegénység kultúrája közötti okozati összefüggések

Forrás: Ladányi – Szelényi (2004) i. m. 23.

Kérdés azonban, mit is jelent a gettó vagy a szegénység kultúrája? Milyen elemeket, értékeket sorolnak e viselkedés- és attitűdrendszerbe? Ulf Hannertz, Oscar Lewis és Edward C. Banfield a gettót életformaként, életstílusként definiálják. Hannertz szerint a gettó speciális jellemzői: „a háztartásbeli szerepek női dominanciája, sajátos férfi szerepek, sajátos szexuális viselkedés, konfliktusterhes nemek közötti kapcsolat, flexibilis háztartás-összetétel, másikkal szembeni gyanú, óvakodás a bajtól, relatív vallásközelség, különös étkezési szokások, a csoportzene iránti

érdeklődés és egy általános ellenséges nézőpont a „fehér Amerika” és annak képviselőivel szemben”.²² Banfield egy dél-olaszországi, mélyszegénységből kilábalni képtelen falut vizsgáló könyvében kifejti, hogy ennek oka az, hogy a falu lakói a közös javak megszerzése, illetve bármilyen közös cél érdekében képtelenek a szűk, nukleáris családon túlmutató együttműködésekre. Ez az együttműködési képtelenség szerint egy olyan „amorális familizmusból”, szélsőséges családcentrikusságból táplálkozik, amelynek három fő eleme a következő: magas elhalálozási arány (és ezért a haláltól való félelem), földtulajdon-viszonyok jellegzetessége, civil társadalom (a családon túlmutató szerveződések, egyesületek) hiánya.²³ Oscar Lewis magyarul is megjelent könyvében a szegénység kultúrája kapcsán a jelenorientáltságot és a gyors örömszerzést, a családi kötelek túlzott felértékelődését, a szexuális partnerek gyakori változtatását emeli ki.²⁴

Magyar vonatkozásban a hátrányos helyzetű csoportként aposztrofált romák sajátos kultúrájának kérdése már egy 1961-es MSZMP határozatban²⁵ is felbukkant. E dokumentum azt rögzítette, hogy a romák „bizonyos néprajzi sajátosságai ellenére, nem alkotnak nemzetiségi csoportot”, ezért elsősorban megoldandó szociális

22 Molnár Erika: „Lélekmenti vizsgálódások a gettó kultúra és közösségről”. *Web* 2003/május. 81–82.

23 Banfield, Edward: *The Moral Basis of a Backward Society*. The Free Press, Glencoe, 1959. 10.

24 Lewis, Oscar: *Sanchez gyermekei*. Európa, Budapest, 1968.

25 Az MSZMP KB PB 1961. június 20- határozata *A cigánylakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról*.

kérdésként kezelték őket. Ezentúlmenően a dokumentum három csoportba, azaz a kultúra tág értelmezését használva mondhatnánk azt is, három kulturális mintázatba sorolta a magyarországi cigányokat: 1. a lakosság „átlagos gazdasági és kulturális színvonalát elérő”, ún. beilleszkedett cigányok; 2. a „nagyon alacsony kulturális színvonalú”, beilleszkedésben lévő cigányok; 3. a „társadalom terhére élősködő”, azaz „be nem illeszkedett (félig letelepedett és vándor) cigányok”. E dokumentum jól szemlélteti a hatalom romákhoz való viszonyulását, a romákra irányuló óhatatlanul is sematizáló kategorizálás igényét. Többek között ezért is volt hatásos Kemény István 1971-es cigányvizsgálata, amelynek eredményei 1976-os publikálásakor Rupp Kálmán külön fejezetet írt a cigány kultúra „eredetiségéről”. Az aszimmetrikus hatalmi viszonyt tükröző, külső kategorizálásra épülő beállítódás e szövegben is jelen van,²⁶ ám a szerző magyarázata már messzemenően figyelembe veszi a történeti folyamatokból, illetve az akkori foglalkoztatási viszonyokból, strukturális adottságokból levezethető jellegzetességeket.²⁷

Ladányi János és Szelényi Iván már említett könyvükben, elismerve a „blaming the victim” (az áldozat vádolásának) kockázatát, az évtizedes csenyétéi terepmunka alapján a szegénység következő kulturális elemeit emelik ki: a szélsőséges egyenlődsdi, a bizalom és a tekintély hiánya, beszűkült időhorizont.²⁸ E kontextusban pedig meg kell említenünk Solt Ágnes nagy vihart kavart tanulmányát is,²⁹ amelyben a szerző a szegregált telepeken élők „mentálitásvizsgálatára” tett kísérletet. Művében a szerző – többek között – a mindennapi élet időhasználatának rendszertelenségét, a családi kötelékek, gyerekvállalás felértékelődését, a szolidaritás alacsony fokát, a kisebb-nagyobb belső konfliktusok elterjedését emeli ki.

Az általunk vázaltszerűen felvillantott szerzők más-más módszertani és akár ideológiai pilléreken állva ugyan, de körülírták a gettókultúra néhány elemét. Kérdés csak az, hogy ha ismertek ezek az elemek, milyen esély van a mélyszegénység men-

26 „A mai magyarországi cigányság életének szembetűnő jellegzetessége, hogy kultúrája bomló kultúra. Olyan társadalom hatókörében él, melynek más és életképesebb, fejlettebb kulturális-társadalmi rendszere van.” Rupp Kálmán: A magyarországi cigánykérdésről. In: BESZÁMOLÓ a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról. A kutatást vezette Kemény István. MTA Szociológiai Kutató Intézetének Kiadványai, Budapest, 1976. A kiadvány korlátozott számban jelent meg, jelen idézet a beszámoló ma már interneten is elérhető változatából származik: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_kisebbsgek/2009/ciganyok/Beszamolo_a_magyarorszag_i_ciganyok/index.htm (2013-04-08)

27 „A cigányság mai kultúrájának (kultúráinak) minden bizonnyal nincsenek, vagy csupán nyomokban léteznek eredetinek nevezhető elemei: lakásaik, foglalkozásaik, tárgyi kultúrájuk, szokásaik nagy része pontosan nyomon követhető a 10–50–100–200 évvel ezelőtti magyarságnál, mindenekelőtt a parasztságnál.” Rupp (1976) i. m.

28 Ladányi – Szelényi (2004) i. m. 104–114.

29 Solt Ágnes: „Élet a reményen túl”. A szegregált telepen élők mentálitásvizsgálatának összegzése. *Szociológiai Szemle* 2010. 3. 100–133. A tanulmány konfliktusos elő- és utóéletének összegzését lásd: Lukács (2010) i. m.

tális falait áttörni? Léteznek-e a mélyszegénységbe beleszületett egyének számára kitörési pontok vagy mintázatok? Tóth Kinga Dóra jobbára kvalitatív módszerekkel a sikeres romák/travellerek identitását vizsgálta magyarországi és angliai célcsoportokban. Kutatása alapján arra a következtetésre jutott, hogy a sikeres romák önjellemzésében a kettős identitás a legdominánsabb, noha kisebb mértékben az etnikai identitás tekintetében bizonytalanok, illetve az ún. disszociatív (identitást újrafelfedező) azonossági formák is felbukkannak.³⁰

A sikeres romák kvantitatív elemzésére tesz kísérletet egy 2002-es kutatás, amelynek keretében közel 500 roma származású, sikeresnek mondott személyt kerestek meg. A kutatás központi kérdése az volt, hogy a mintába bekerült személyek mennyiben érzik valóban sikeresnek életútjukat, és ebben milyen mértékben játszik szerepet kisebbségi helyzetük, roma származásuk és etnikai identitásuk? A vizsgálat fő tanulsága az volt, hogy e sikeres életutak elsősorban a személyes, belső egyéni tényezőkkel, és nem a környezet külső peremfeltételeivel magyarázhatók.³¹ Ez természetesen érthető, hiszen ha a roma származású személyek (vagy felmenőik) zöme hátrányos helyzetűnek tekinthető, akkor értelemszerűen a strukturális hatások gátként tételeződnek, az ebből való kimozdulás valamilyen egyéni akaratot, döntéseket is feltételez. Kérdés azonban továbbá, hogy a szocio-demográfiai háttér struktúráján kívül az etnikai identitás különféle komponensei milyen mértékben játszanak szerepet a siker kibontakozásában? Mivel jelen szöveg alapjául szolgáló feladat-meghatározás elsősorban a kvantitatív elemzési módszereket implicálja, e kutatás eredményeit és módszereit részletesebben is ismertetem.

A szerzők elismerve mind a „roma”, mind a „sikeresség” fogalmainak meghatározása körüli bizonytalanságokat, a következőképpen operacionalizálják azokat. Romának tekintik azokat, akik a cigány kisebbségi önkormányzatban tevékenykednek, illetve azokat, akikhez ezen első csoportból hólabda módszerrel értek. Úgy is fogalmazhatnánk, a roma környezet által romának tartott, ugyanakkor vállaltan roma származású személyek tették ki a célcsoportot. A sikeresség kritériumának a legalább szakmunkásképzőben szerzett iskolai végzettséget tekintették, ettől csak azok esetében tértek el, akiknek ugyan alacsonyabb iskolai végzettségük volt, de állandó munkahellyel és rendszeres jövedelemmel rendelkeztek.³²

Mi lehet a záloga a sikeres, azaz magasabb iskolai végzettség megszerzésének a romák körében? A szerzők ezt útelemzéssel vizsgálták, és modelljükben arra a következtetésre jutottak, hogy a szülői és osztályfőnöki biztatás pozitív hatással bír a tanulmányi eredményekre és értelemszerűen az iskolai végzettségre is (2. ábra).

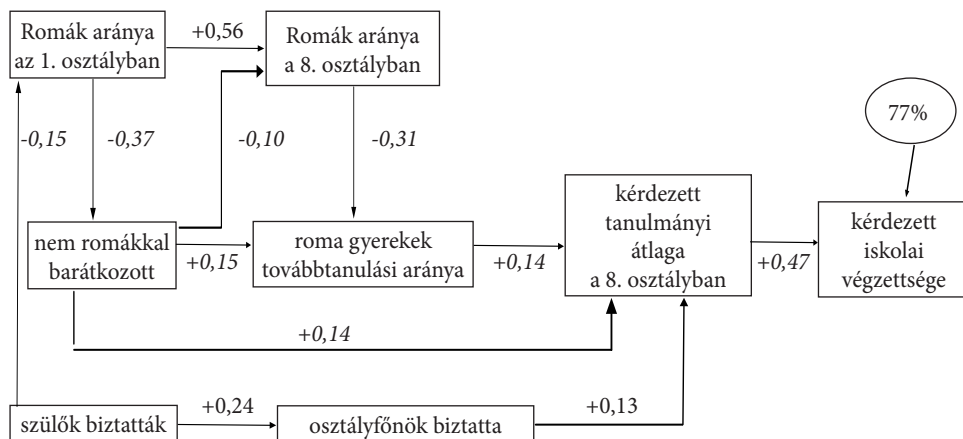
30 Tóth Kinga Dóra: *Sikeres cigányok identitása Angliában és Magyarországon*. L'Harmattan, Budapest, 2008. 145–149.

31 Székelyi Mária – Örkény Antal – Csepeli György – Barna Ildikó: *A siker fénytörései*. Sík, Budapest, 2005. 14.

32 Uo. 20–21.

Fontos összefüggés az is, hogy az iskolai eredményességet (továbbtanulás, tanulmányi átlag, magasabb iskolai végzettség) pozitív módon befolyásolja az a tény, ha gyerekkorában nem romákkal barátkozott. A szerzők ezt úgy interpretálják, hogy a roma többségű osztály és a romákból álló gyerekkori baráti kör nem kedvez a sikeres tanulmányi előmenetelnek. Ezt úgy is értelmezhetjük, hogy az iskolai integráció, a roma és nem-roma gyerekek együttnevelése elősegíti a romák körében a magasabb iskolai végzettség megszerzését.

2. ábra: Az iskolai karrier háttértényezői az általános iskola időszakában, lineáris regressziós útmodell

Forrás: Székelyi et al. (2005) i. m. 28.

A kutatás kitért a roma identitás konstrukciójának módozatára is, pontosabban a sikeresség és az asszimiláció kapcsolatára. Az eredmények szerint a sikeres romák közel fele (49 százalék) határozottan vállalja „romaságát”, mintegy 42 százalék identitásvéleménye egyfajta asszimilációs perspektívába ágyazódik, és 9 százalék konfliktusosan, feszültségteli módon (kontextuálisan és rejtőzködve) éli meg identitását. Míg a különféle identitásúak eltérnek a tekintetben, hogy az ő külső kategorizálásuk során az öröklött vagy felvett tulajdonságok dominálnak-e, a sikeresek által végigjárható mobilitási pályák gyakorlatilag elszakadnak a szocio-demográfiai háttérváltozóktól, illetve az identitás jellegétől is. Ezt értelmezhetjük úgy is, hogy a sikeresség markáns etnikai identitásra épülve, de akár asszimilációba ágyazottan is megvalósulhat. A szerzők azonban kihangsúlyoznak egy másik, a mobilitás vizsgálatokban státuszdiszkrépanciaként leírt magyarázatot is: a felfelé mobilok gyakran anómiás állapotba kerülnek, mert a hozott kulturális mintázatok ellentmondásba kerülhetnek az új státuszhoz kapcsolható értékekkel, ezért ezen új értékek nem is tudnak bensővé válni. E két (öröklött és megszerzett) értékvilág összeegyeztetése pedig nem

szocio-demográfiai jellegzetességek függvénye, hanem belső, pszichikai, a környezeti tényezők által nem magyarázható készségek függvénye.³³

A sikeresség-érzet és az elégedettség rendszerint szoros összefüggést mutatnak. Az itt tárgyalt empirikus kutatás adatai azonban úgy tűnik, hogy e két komponens a romák esetében részlegesen függetlenedik, és ezért kérdés, hogy az etnikai-kulturális identitás e viszonyrendszerbe hogyan játszik közre. A szerzők ezúttal is a lineáris regresszióra építő útelemzést használva először azt vizsgálták meg, a sikeresség-érzet és elégedettség hogyan függ össze a gyerekkori családi, illetve a jelenlegi társadalmi státussal. A modell által meg nem magyarázott részt, a reziduálisokat három létrehozott etnikai változóval pedig szintén útelemzés modellel vizsgálták. Az egyik etnikai változó a származás és identitás válaszokból létrehozott főkomponens, a második a roma nyelvtudást és közéleti ismereteket feszegető kilenc kérdésből aggregált változó, a harmadik pedig a diszkrimináció észlelését és a romák-nem romák közötti konfliktus lehetőségét mérő változó. E második útelemzés során a szerzők kimutatták, hogy a státusváltozóktól és sikeresség-érzettől független elégedettségre a roma származás pozitívan hat, míg a roma közéletiséget kifejező komponens csak közvetetten, a konfliktuspotenciálon keresztül fejt ki összességében pozitív hatást (a közéletiség növekedése csökkenti a konfliktuspotenciált, ez utóbbi csökkenése pedig növeli az elégedettséget).³⁴

A sikeres romákra vonatkozó empirikus kutatás is jól szemlélteti, hogy a mobilis romák saját életpályájukról alkotott véleményeinek vizsgálata során a családi miliő, egyéni készségeik, illetve a külvilághoz való viszonyulások, attitűdök, különösképpen a bizalom, előítéletesség, a megkonstruált identitás-mintázatok egyaránt közrejátszanak. E tényezők jelentős része, mint láttuk, a szegénység kultúrája során is tematizálódott. A kultúra és maga a kulturális identitás a romák esetében is hordoz etnikai, nyelvi, szimbolikus és egyéb hagyományosnak tekinthető elemeket. Ám a szociológiai értelemben vett kulturális mintázatok ezen túlmenően az értékek, normák és a tárgyi, anyagi világ olyan rendszerére utalnak, amelyek sajátosan összekapcsolódnak a különböző társadalmi feltételek közepette. Kissé leszűkítve azt is mondhatnánk, hogy a kulturális mintázatok az értékpreferenciák határozzák meg, ezek pedig kihatnak a társadalmi csoportok szellemi, anyagi életére, mondhatni életmódcsoportokat, ízléscsoportokat hoznak létre.

Az értékek kvantitatív vizsgálatának³⁵ nemzetközi és hazai szintén is több évti-

33 Uo. 57–58.

34 Uo. 87–92.

35 Jelen írásban az elvárások szerint a kulturális értékek kvantitatív elemzési lehetőségére térek ki, de természetesen tudatában vagyok, hogy e témát más, kvalitatív, antropológiai módszerekkel is kell és lehet vizsgálni. A romakutatások ilyen jellegű áttekintését ld. Szuhaý Péter: Romakutatások. In: Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmányok*. Néprajzi Múzeum – PTE-BTK, Budapest – Pécs, 2007. 88–103; Dupcsik Csaba: *A magyarországi cigányság története*. Osiris, Budapest, 2009.

zedes hagyománya van, a magyar szociológia egész intézményesülési folyamatának és nemzetközi beágyazottságának is egyik legfontosabb pillérét képezi. A második világháború utáni évtizedek európai újjáépítése során merült fel élesen, hogy az együttműködések milyen alapokra, milyen értékekre lehet helyezni. Az 1970-es évek második felében egy nemzetközi kutatócsoport az Európai Gazdasági Közösség támogatásával kutatási tervet dolgozott ki, amelynek kérdései közé tartozott többek között: milyen értékeket tűznek maguk elé az európai népek?; melyek a domináns és alárendelt értékek?; milyen jelentősége van az értékeknek a gazdasági és politikai életben?; milyen értékek kötik össze és különböztetik meg az egyes országokat és embereket?; a népek, régiók, társadalmi rétegek, felekezetek, nemek, korcsoportok és más szocio-demográfiai csoportok között hol húzódnak értékbeli törésvonalak? E kutatási készítésekből alakult ki a European Values Study (EVS – Európai Értéktrend Vizsgálat), amelynek első nemzetközi lekérdezése 1981-ben történt, és a nyugat-európai adatfelvételeken kívül erre – Hankiss Elemér jóvoltából – Magyarországon is sor került. Az EVS kutatásokat kilencévente megismételik, ugyanakkor 1991 után ötéves ciklusokban sor kerül az ebből kinőtt World Value Survey (WVS – Világ Értéktrend Vizsgálatok) adatfelvételekre is.³⁶

Egy másik nemzetközi összehasonlítást lehetővé tévő adatfelvétel a European Social Survey (ESS – Európai Társadalomtudományi Elemzések, EUTE), amely az Európai Bizottság támogatásával 2001-ben indult, az első adatfelvételre 2002-ben került sor, és azóta kétfévente, azonos módszertannal megismétlik. A felmérések során a gazdasági, politikai, demográfiai folyamatokról és az ezzel kapcsolatos véleményeken kívül a Schwartz-féle értékesztet is lekérdezik, amelynek segítségével nemzetközi összehasonlításban is képet kaphatunk Magyarország értékvilágáról.

Témánk szempontjából rendkívüli fontos adatforrás az 1978-ban indult, a magyar kultúra állapotát célzottan vizsgáló kutatássorozat is, amelyet azóta már 6 alkalommal megismételtek. E kutatások két nagyobb problémahalmazra tértek ki: „egyrészt a kulturális javakhoz való hozzáférés lehetőségét, a kultúráközvetítő intézményrendszer kihasználtságát és a kultúrafogyasztás szerkezetét, illetve a különböző társadalmi csoportok ízlésvilágát, kulturális orientációját (igényeit), másrészt a magyar társadalom szociális szerkezetét szabályzó magatartás- és értéktrendjét, felmérését”³⁷ alapozták meg.

Az értékvizsgálatok elméleti és empirikus szempontból is szerteágazóak, jelen írásnak nem lehet célja ezek részletes ismertetése. Nemzetközi és magyar vonatkozásban a leginkább elterjedt talán a Rokeach-teszt, illetve az Inglehart és Schwartz nevével jelzett értékeszték, illetve Hofstede vonatkozó munkái. Érdekes megje-

36 Rosta Gergely – Tomka Miklós (szerk.): Mit értékelnek a magyarok? Az Európai Értéktrend Vizsgálat 2008. évi magyar eredményei. OCIFE Magyarország – Faludi Ferenc Akadémia, Budapest, 2010. 6–10.

37 Antalóczy – Füstös – Hankiss (2009) i. m. 303.

gyezni Morris életút modelljét is, amelyben 13 értékdimenziót vizsgált (az elért legjobbhoz való ragaszkodó, ún. *Apollói típustól* kezdve a világ erőinek alávetett *Krisztusi típusig*), és amelyet Magyarországon már az 1960-as években is használtak.³⁸

2. táblázat: Cél- és eszközértékek (Rokeach-teszt)

	Célértékek	Eszközértékek
1.	anyagi jólét	alkotó szellemű
2.	béke	bátor, gerinces
3.	boldogság	ítéletektől mentes
4.	bölcsesség	engedelmes
5.	családi biztonság	értelmes
6.	belső harmónia	fegyelmezett
7.	egyenlőség	felelősségteljes
8.	az elvégzett munka öröme	hatékony
9.	érdekes, változatos élet	jókedélyű
10.	a haza biztonsága	logikus gondolkodású
11.	igazi barátság	megbocsátó
12.	igazi szerelem	önálló
13.	kellemes, élvezetes élet	segítőkész
14.	emberi önérzet	szavahihető
15.	szabadság	szeretettel teljes
16.	szépség világa	tiszta
17.	társadalmi megbecsülés	törekvő
18.	üdvözülés	udvarias

Értékkutatásokat Magyarországon 1978 óta rendszeresen végeznek az ún. Rokeach-teszt segítségével. Milton Rokeach 1968-ban az Egyesült Államokban alkalmazta a tesztet, melynek során a megkérdezetteknek 18 célérték és ugyanennyi eszközérték között kellett preferencia sorrendet felállítaniuk (2. táblázat). A célértékek alapvető emberi „célok”, amelyeket az emberek különféle módokon, „eszközökön” (azaz eszközértékeken) keresztül érhetnek el.³⁹ Az 1978 és 2008 közötti időszak értékeinek vizsgálata során Füstös László és Szalma Ivett megállapítja,⁴⁰ hogy a rendszerváltozás előtt az értékvilágban visszaköszönt a hivatalos ideológia által propagált szem-

38 Morris, Charles: *Varieties of Human Values*. University Of Chicago Press, Chicago, 1956; Váriné Szilágyi Ibolya: *Az ember, a világ és az értékek világa*. Gondolat, Budapest, 1987.

39 Rokeach, Milton: *The Nature of Human Values*. Free Press, New York, 1973.

40 Füstös László – Szalma Ivett (szerk.): *A változó értékrendszer* 2010. 1. (MTA SZKI, TEAM)

lélet (Rokeach-tesztben: „haza biztonsága”, „béke”). Az 1990 körüli időszakban értethető módon a korábbi hivatalos értékek háttérbe szorultak, és növekedett az anyagi biztonsággal kapcsolatos értékdimenzió. Az 1993-as kutatás azonban trendfordulót jelzett, amit a későbbi vizsgálatok is megerősítettek: az emberek a belső értékek felé kezdtek fordulni („igaz szerelem”, „boldogság”), és folyamatosan a legpreferáltabb értéknek bizonyul a család.

Módszertani szempontból legalább két fontos megjegyzést kell tennünk. A cél- és eszközértékeket többváltozós statisztikai eljárásokkal (pl. egyszerű aggregálás, főkomponens-elemzés, faktorelemzés, klaszterelemzés, többdimenziós skálázás) többféle módon csoportosíthatjuk. A magyarországi szerzők a célértékeket 7 nagyobb csoportba, ún. életcél-indikátorba sorolják (1. tisztességes, 2. biztonságra orientált, 3. hedonista, 4. jóindulatú, 5. szerelmes, 6. teljesítményorientált 7. spiritualitás), majd megpróbálják az értékek összekapcsolódásának látens struktúráit is feltárni. Eredményeik alapján az értékeket egyrészt az evilági vs. spirituális célok, másrészt pedig az egyéni vs. közösségi dimenziók feszítik ki.⁴¹

Másik megjegyzésünk arra utal, hogy a cél- és eszközértékek változása során Füstös és Szalma kidolgozta az értékválság mutatóját is (3. táblázat). Először bevezetik egy adott periódusra jellemző, euklidészi távolsággal mért értékváltozás mértékét ($d_{(t1,t2)}$), majd pedig az értékváltozás mutatóját (\hat{E}_v) a cél- és eszközértékek értékváltozás-mértékének hányadosaként határozzák meg. Értelmezésükben értékválságról akkor beszélünk, ha az értékváltozás mutatójának értéke legalább másfélszeres, magyarul, ha a célértékek változása legalább másfélszeresen meghaladja az eszközértékek változását (vagy fordítva).⁴² A szerzők szerint a magyar társadalom az értékválság tüneteit hordozza, ugyanis a vizsgált időszakban a célértékek közel kétszeres ütemben változtak, mint az eszközértékek.

3. táblázat: Értékválság indikátor meghatározásának lépései

1. Értékváltozás mértéke	$d_{(1978,2008)} = \sqrt{\sum (x_i - y_i)^2}$
2. Értékváltozás mutatója	$\hat{E}_v(\text{értékváltozás_mutató}) = d_{\text{célértékek (1978, 2008)}} / d_{\text{eszközértékek (1978, 2008)}}$
3. Értékválság	$\hat{E}_v(\text{értékváltozás_mutató}) \geq 1,5$

41 Antalóczy Tímea – Füstös László – Hankiss Elemér: Az élet célja. *Társadalmi füzetek* 2011. 1. (MTA SZKI, TEAM)

42 Füstös – Szalma (2010) i. m. 29.

Ronald Inglehart⁴³ a tradicionális, modern/materialista és posztmaterialista értékcsoporthoz megkülönböztetésére helyezi a hangsúlyt: azt állítja, hogy az iparosítás felbomlasztja a hagyományos értékeket és létrehozza a materialista értékrendet (modernizáció), majd pedig a modern életformához tartozó személytelen, bürokratizált, hatékonyságra épülő, anyagi jólét gyarapítását célzó munkafolyamatoktól való elfordulás következtében a posztmaterialista, azaz az önkifejezéssel, szubjektív, esztétikai világgal, környezetvédelemmel, egyéni szabadsággal kapcsolatos értékek erősödnek meg (posztmodernizáció). Ezen értéktípusok mérésére a legelterjedtebb egy négy itemből álló kérdésblokk, amelyek közül a megkérdezettnek el kell dönteni, melyiket tartja a legfontosabbnak, illetve a második legfontosabbnak. A négy állítás közül kettő modern és kettő posztmaterialista értékek jelenlétére utal (4. táblázat), a válaszok alapján pedig meg lehet határozni a tisztán materialista vagy posztmaterialista irányultságukat, illetve a vegyes értékrenddel rendelkezőket. A 2008-as nemzetközi EVS kutatás alapján például a magyar társadalmon belül 35 százalékot materialistának, 7 százalékot tisztán posztmaterialistának, a többiek pedig vegyes értékrendűnek tarthatjuk.⁴⁴ E nemzetközi kutatások (az EVS és a WVS) lehetővé teszik a világ értéktérképének felrajzolását is, így az előbbi magyarországi adatok azt jelzik, hogy e tekintetben is igazi köztes állapotot foglal el: a posztmaterialisták aránya nyugaton magasabb, a keleti, volt szocialista országokban pedig alacsonyabb, mint Magyarországon.

4. táblázat: Inglehart 4 kérdéses értékesztje

Az alábbi állítások közül melyiket tartja a legfontosabbnak? És melyiket helyezné második helyre?	
1.	Megőrizni a rendet az országban
2.	Több beleszólást adni az embereknek a fontos kormányzati döntésekbe
3.	Küzdeni az áremelkedések ellen
4.	Védeni a szólásszabadságot

A materialisták és a posztmaterialisták szocio-demográfiai adatok mentén is elkülönülnek, és ami témánk szempontjából mindenképpen figyelemreméltó, hogy a magyar és a nemzetközi adatok egyaránt azt valószínűsítik, hogy azok, akik anyagi nélkülözés közepette szocializálódtak, a későbbiekben nagyobb arányban fordulnak

43 Inglehart: *Modernization and Postmodernization – cultural and political change in 43 societies*. Princeton University Press, New Jersey, 1997.

44 Kmetty Zoltán: Normativitás, lokalitás, institucionalizmus. In: Rosta Gergely – Tomka Miklós (szerk.): *Mit értékelnek a magyarok? Az Európai Értékrend Vizsgálata 2008. évi magyar eredményei*. OCIPE Magyarország – Faludi Ferenc Akadémia, Budapest, 2010. 347–376.

a materialista érdekek felé. Akik kvázi jólétben nőttek fel nagyobb valószínűséggel foglalatosságnak az élet, illetve saját életük minőségével, a személyiség kibontakoztatásával, a szabadság kérdésével.

Inglehart az egyes országok (és egyének) értékvilága mögött faktorelemzéssel feltárt látens struktúrát azonosít be.⁴⁵ Az egyik ilyen mögöttes dimenziót a tradicionális és a racionális-szekuláris értékek feszítik ki, a másikat pedig a túlélés és az önkifejezés pólusai határozzák meg. Noha a hagyomány országonként változik, mégis azt mondja, hogy a preindusztriális társadalmaknak van néhány közös jellemzője: az abortusz, a válás és a homoszexualitás elfogadásának alacsony szintje, a férfiak gazdasági és politikai életben való túlsúlya, a szülői és más autoritásnak való engedelmesség, a család és a vallás relatív fontossága. Az első dimenzió másik pólusát a racionális-szekularizált pólus képezi, ahol e hagyományos értékek háttérbe szorulnak (alacsony faktorszokókkal jellemezhető). A túlélés vs. önkifejezés faktor a bizalomra, toleranciára, szubjektív jólétre, politikai aktivitásra, önkifejezésre utal. Módszertanilag fontos megemlíteni azt is, hogy e dimenziók nem csak az egyes országokra, hanem az országokon belüli értékrendbeli eltérésekre is alkalmazhatók.

A WVS kutatások nemzetközi összehasonlítása arra is rávilágított, hogy a magyar értékstruktúrát az Inglehart-Baker által beazonosított kétpólusú dimenziók közül a zárt (túlélés orientált) és szekularizált gondolkodás jellemzi, ám érdekes módon a többi közép-európai országban mért attitűdökhöz képest a magyar a keleti, ortodox kultúrára jellemző tulajdonságokkal bír. Itt természetesen nem valamiféle nemzetkarakterológiai megfontolásokról van szó, hanem arról, hogy a világ szociológiai értéktérképén Magyarország szomszédjaitól eltávolodik (és olyan ortodox kultúrájú országok közelében található, mint például Moldávia vagy Bulgária), illetve a hasonló gazdasági fejlettségű országokhoz képest is más értékstruktúrát mutat.⁴⁶ Módszertanilag ez azt jelenti, hogy a zárt vs. nyitott gondolkodást jelző, illetve a tradicionális-vallási vs. racionális-szekularizált dimenziók által behatárolt térben a magyarországi adatok a logaritmikus becslésekhez képest máshol helyezkednek el, mint amit bizonyos alapváltozók (például gazdasági fejlettség, vallásosság) alapján várnánk.⁴⁷

45 Első elemzéseiben 22 változót redukált a két faktorra, később – annak érdekében, hogy a WVS különböző hullámainak adatait együttesen is fel tudja dolgozni – már csak 10 változóval dolgozott. A 10 változóval is ugyanazt a struktúrát tudta körülírni, mintha 22-vel dolgozott volna (a kétfajta látens struktúra faktorai között 0.95, illetve 0.96-os korreláció van). Inglehart, Ronald – Baker, Wayne. E.: Modernisation, cultural change and the persistence of traditional values. *American Sociological Review* Vol 18. 2000. No. 2. 25.

46 Keller Tamás: Magyarország a világ értéktérképén. In: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2010*. Társ. Budapest, 2010. 227–253.

47 A szerző Inglehart terminusa (túlélés/önkifejezés) helyett a zárt/nyitott gondolkodást használja, a dimenziók beazonosításakor pedig nem faktorelemzést használ, hanem az eredeti változókat sztenderdizálta és összeadta. Keller (2010) i. m. 228–229.

Már korábban is leszögeztük, hogy a kultúrát általánosabban az értékek és normák, illetve az ezekhez kapcsolódó attitűdök rendszerének tekinthetjük. A nemzetközi európai értékrendkutatások a normakövetés empirikus megragadására is lehetőséget nyújtanak. Jacques Hageaars, Loek Halman és Guy Moors az EVS vizsgálat 1999–2000-es hullámának adatai során több mint negyven attitűdváltozó látens struktúráinak faktorelemzéssel való feltárása során két nagyobb értékrendet azonosítottak be: a személyes autonómiára épülő beállítódást, illetve a normakövetést kifejező faktort.⁴⁸

A 2008-as magyarországi adatokra építve, e módszertani logikát követve, Kmetty Zoltán az eredeti 39 attitűd változójából 24-et tudott úgy megőrizni, hogy azok három faktorra jól, szignifikánsan illeszkedjenek. Faktorstruktúrája értelmezése során három értékrendtípust ír körül: a normakövetőket, a lokalitásba ágyazottakat, illetve az ún. instrumentalistákat.⁴⁹ A magyar normakövetőket a munka, vallásosság, házasság, kultúrnmemzeti és autoriter gyereknevelési elvek igénylése jellemez. A lokalitás értékrend a helyi közösségek felértékelődésére és az európai értékek elutasítására épül, míg az institucionalizmus értékrendje a különféle intézményekbe vetett bizalom kifejeződését sűríti magába. E tiszta értékrendek összekapcsolódása által a szerző végül nyolc értékvilágot ír körül: a mindent tagadó „nem normatív, nem lokális, nem institucionalista” opciótól kezdve a vegyes csoportokon át a „normatív, lokális, institucionalis” csoportig.⁵⁰ Szocio-demográfiai adatok szintjén az első csoportot fiatal, maximum középfokú végzettséggel rendelkező, nem vallásos községben élők alkotják, az utolsó, mindent igenlő csoportot az idősebb, nem internetező, alapfokú iskolai végzettséggel rendelkező, kis településen élő, a maguk módján vallásos egyének alkotják.

Hipotézisszerűen megkockáztathatjuk, hogy a szocio-demográfiai adatok zömének hasonlósága alapján a telepeken, kisfalvakban élő romák talán ezen utolsó csoportba tartozhatnak leginkább. A lokalitás ezen társadalmi környezetben ugyanis adott, az instrumentalizmust pedig az állami szerepvállalással kapcsolatos egyfajta pozitív hozzáállásként értelmezhetjük. Ez még inkább nyilvánvaló, ha figyelembe vesszük, hogy a legújabb társadalomszerkezeti vizsgálatok is kimutatták, hogy a depriváltak körében a státuszfeszültség indexe az 1980-as évekhez képest megdup-

48 Hageaars, Jacques – Halman, Loek – Moors, Guy: Exploring Europe's basic values map. In: Arts, Wil – Hageaars, Jacques – Halman, Loek: *The cultural Diversity of European Unity*. Brill, Leiden – Boston, 2003. 23–48.

49 Kmetty (2010) i. m. 362. Módszertanilag megjegyzendő, hogy a faktorstruktúrák – annak ellenére, hogy a rotált változatot használja a szerző – nem válnak szét határozottan.

50 Kmetty (2010) i. m. 368–371. Itt is érdemes megjegyezni, hogy a vegyes csoportokat a szerző sajátos módon, a faktorokat a medián értékhez viszonyítva dummy változókká való átalakításával, majd összevonásával hozta létre. Adódó megoldásként klaszterelemzést is lehetett volna alkalmazni a csoportok kialakítására.

lázódott, ami azt jelzi, ez a réteg egyre nagyobb mértékben az „államból él”.⁵¹ Kérdés persze továbbra is, hogy e hátrányos helyzetű, deprivált kontextusban mit jelenthet a normativitás, illetve hogyan függ össze mindez a szegénység kultúrájának korábban taglalt elemeivel? Újra csak feltételezhetjük, hogy e világokban a helyi normativitást éppen az underclass állapot mint szocializációs közeg jelentheti, amelyben a bizalom – az állam támogatói szerepének igenlésén kívül – lokális jellegű, elsősorban a rokoni-informális kapcsolatokra szorítkozik.

A bizalom mértéke azonban társadalmi szinten is kulcsfontosságú kulturális elem: a társadalom kötőszöveteként a demokrácia fokmérője, hiánya pedig dezintegrált-ságra utal.⁵² Külön fontos az intézményekbe vetett bizalom. A nemzetközi értékrend vizsgálatok (WVS) adatai alapján érdekes azonban észrevennünk azt is, hogy mindaz, amit korábbiakban „csak” a telepeken, kis községekben élő romákkal kapcsolatosan hangsúlyoztunk ki, nemzetközi összehasonlításban Magyarország egészére is jellemző. Friss elemzések szerint kiderült ugyanis, hogy a magyar társadalom bizalomhiányos, kevésbé fogadja el az egyenlőtlenségeket, felemás viszonyban van a korrupcióval, és ugyanakkor magas elvárásokat fogalmaz meg az állami szolgáltatásokkal szemben.⁵³ Sőt a WVS kutatások nemzetközi összehasonlítása – ahogy előbbieken jeleztük már – arra is rávilágított, hogy a magyar értékszerkezet a nyugati és keleti világ között félúton, de mintha valamiféle balkanizálódás, az ortodox vallású országok értékszerkezete irányába mutatna.

A vallásosság, egyházhoz való viszony kulturális szokásról árulkodik, a bevett értékesztek fontos elemét képezi. Inglehart paradigmájában a vallás relatív felértékelődése a tradicionális, preindusztériális társadalmak jellemzője, és mint ilyen értelmezhető a modernizálódás gátjaként is. Csakhogy például Max Weber klasszikus munkáiból is kiderül, hogy a (protestáns) vallás olyan értékeket is hordoz, amelyek éppen a kapitalista társadalom kiépülésének elősegítéséhez vezetnek. Témánk szempontjából élesen felmerül, hogy a vallásnak milyen szerepe lehet a (modern) társadalmi integrációban, ez a folyamat katalizátora-e, avagy éppen hátráltatója. Erre egyértelmű válasz ugyan nem adható, de a nemzetközi értékrend kutatások azt jelzik, a vallásosság pro-szociális jellegű, növeli a szociális kompetenciákat, és a lelki egyensúly megőrzésében játszott szerepe sem elhanyagolható. Igaz, a vallásosság mást jelenthet az egyház tanítását követő, illetve a maga módján vagy nem vallásos egyének számára. Míg előbbieken esetében életformáról, akár életstílusról beszélhetünk, utóbbiak esetében „csak” egy tudati dologról van szó.⁵⁴

51 Kolosi Tamás – Keller Tamás: Kikristályosodó társadalomszerkezet. In: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2010*. Társ. Budapest, 2010. 105–135.

52 Bibó szállóigévé vált mondata, miszerint demokráciában élni azt jelenti, nem félünk, szintén a kölcsönös bizalom problémáját veti fel.

53 Tóth (2010) i. m. 259.

54 Tomka Miklós: Vallási helyzetkép 2009. In: Rosta Gergely – Tomka Miklós (szerk.): *Mit értékel-*

Feltételezhetjük, hogy a deprivált csoportok esetében a vallás pozitív hatást nagyobb valószínűséggel akkor fejt ki, ha beépül a mindennapi életvezetésbe, ha életmóddá is válik, de a tudati és az életforma-változás elemei valójában erősíthetik egymást. A vallással kapcsolatos tevékenységek mintaként, társadalmi normaként szolgálhatnak, és így visszahatnak a helyi közösség szervezésére. E témakört nem kvantitatív kutatási eszközökkel vizsgálva Paloma Gay y Blasco⁵⁵ a spanyolországi romák vonatkozásában megállapítja, hogy a megtérés során fontos, hogy a „morális személy” koncepciója mit jelent, hiszen ennek függvényében alakulhat át a lokális közösség új alapokra épülő szerveződése: újfajta, transzlokális kapcsolatok jönnek létre, a férfiak közötti konfliktusok háttérbe szorulnak, bizonyos kulturális elvek (pl. a bosszúállás kötelezettsége) megszűnnek stb. Érdekes azonban, hogy ezáltal a cigány identitás megváltozva ugyan, de megmarad és erősödik is. Ez azért fontos mozzanat, mert jelzi, hogy a társadalmi integráció nem föltétlenül jár együtt az asszimiláció perspektívájával.

A társadalmi integráció egyik indikátorának a fogyasztást is tekinthetjük, amely ugyanakkor a szélesebb értelemben vett kultúra részének is tekinthető, de több elméletben már struktúráképző hatása is van. A fogyasztás ugyanis jóval túlmutat a primér igények kielégítésén, és valójában – weberi értelemben – társadalmi cselekvésnek minősül: a fogyasztás által egyének és csoportok más egyénekhez és csoportokhoz igazodnak, és ez által megkonstruálják önmagukat, nem csak javakat, hanem azok által presztízt, identitást, akár etnikai identitást, múltat és jelent is vásárolnak.⁵⁶ A fogyasztás strukturálja az időt és a teret, az árukból, a jelentéshordozó javakból mondhatni egy egész világot építünk fel.⁵⁷ A fogyasztás társadalmi rétegződésben játszott szerepe is egyre nyilvánvalóbb – noha témánk, a hátrányos helyzetű csoportok, illetve romák kulturális mintázatának lehetséges vizsgálata szempontjából elgondolkodtató az az állítás, hogy a társadalom legalsó és legfelső rétegei, és ezek fogyasztási szokásai is valójában „láthatatlanok”, ezért kvantitatív eszközökkel meglehetősen nehezen megragadhatók.⁵⁸

A fogyasztás társadalmi rétegződés vizsgálatokban való jelentősége ahhoz az elméleti vitához kapcsolódik, hogy a társadalmi szerkezet milyen mértékben írható

nek a magyarok? Az Európai Értékrend Vizsgálat 2008. évi magyar eredményei. OCIFE Magyarország – Faludi Ferenc Akadémia, Budapest, 2010. 401–427.

55 Gay y Blasco, Paloma: *Gypsies in Madrid: Sex, Gender and the Performance of Identity*. Berg, Oxford – New York, 1999. Erdélyi romák vonatkozásában ld. pl. Fosztó László: A megtérés kommunikációja: gondolatok a vallási változásról pünkösdzizmusra tért romák kapcsán. *Erdélyi Társadalom* 2007. 1. sz. 23–49.

56 Az USA vonatkozásában ld. Halter, Marilyn: *Shopping for Identity. The Marketing of Ethnicity*. Shoken Books, New York, 2000.

57 Douglas, Mary – Isherwood, Baron: *Towards an Anthropology of Consumption*. Basic Books, New York, 1978.

58 Fussell, Paul: *Osztálylétrán Amerikában*. Európa, Budapest, 1987; Galbraith, John Kenneth: *The affluent society*. New American Library, New York, 1958.

le csak vertikálisan, és hogyan szerveződik horizontálisan úgynevezett társadalmi miliókba is. Ha a fogyasztás életmódcsoportokat generál, kérdés az is, hogy a fogyasztás mely szegmensei hatnak ki a horizontális elkülönülésekre. Az is vizsgálható, hogy egy társadalmi osztályhoz csak egy sajátos fogyasztási csoportot tudunk-e rendelni (mint ahogy láttuk Bourdieu habitus leírásában), avagy a fogyasztási jellegzetességek osztályfüggetlenek. E kérdések elsősorban a marketing vizsgálatokban, a vásárlási szokások beazonosítása során váltak először kulcsfontosságúvá, ám manapság nemzetközi és magyarországi szinten is tapasztalni a rétegződésvizsgálatok és a piackutatás összekapcsolását. Németországban az ún. Sinus-milió modell a világnézetet, életmódot, értékorientációt, szociális helyzetet, életstílust összekapcsolva határoz meg fogyasztói csoportokat, de a szakirodalomban ismert az ún. ESOMAR-osztályozás és az értékek és életstílus jellegzetességekre épülő VALS-eljárás is. Magyarországon a TÁRKI és a GfK Hungária dolgozott ki közös fogyasztói tipológiát: először hat fogyasztási területtel számoltak (anyagi javak, ételmezt, ruházatkodás, kultúra, információk technológia, pénzügy), majd pedig nyolc fogyasztói csoportot írtak körül: „felső plusz”, „felső klasszikus”, „befutott értelmiségi”, „hedonista fiatal”, „városi alsó”, „szegény nyugdíjas”, „szegény munkás”, „underclass”. A társadalmi osztály és a fogyasztói típusok közötti kapcsolatot keresztábrákkal vizsgálva Kolosi és Keller azt valószínűsíti, hogy Magyarországon az életstílusnak a társadalom középső részeiben van differenciáló hatása, a társadalmi hierarchia alján és tetején nagyon erős az osztályhelyzet befolyása.⁵⁹

Fábián Zoltán, Kolosi Tamás és Róbert Péter szerint⁶⁰ ha a fogyasztás társadalmi rétegződésben játszott szerepét empirikus kutatás szempontjából operacionalizálni szeretnénk, akkor meg kell különböztetnünk a lakásvagyont és az azzal kapcsolatos fogyasztást, az anyagi, illetve a kulturális fogyasztás státusdimenzióit. A három dimenzióhoz kapcsolódó változók értékeit összeadva,⁶¹ majd pedig sztenderdizálva (átlag: 0, szórás: 1) létrehozták a lakás státusát, az anyagi fogyasztás státusát és a kulturális fogyasztás státusát kifejező új, magas mérési szintű változókat. A három új változóval klaszterelemzést végezve a szerzők végül 6 fogyasztói csoportot azonosítottak be: *az elit, jómódú, felhalmozó, szabadidő-orientált, jó lakású-deprivált és deprivált-szegény*. Az elit értelemszerűen egy szűk réteget alkot és mindhárom fogyasztási státusa kimagaslóan magas. Témánk szempontjából a depriváltak körülírása lényeges: a deprivált szegények az adatok szerint a társadalom alsó fogyasztási harmadát teszik ki. A jó lakású-deprivált csoport tagjai abban különböznek a dep-

59 A nemzetközi osztályozási eljárásokat, illetve a TÁRKI és a GfK közös osztályozási módszerét, valamint a vonatkozó magyar adatok részletesebb ismertetését ld. Kolosi – Keller (2010) i. m. 128–132.

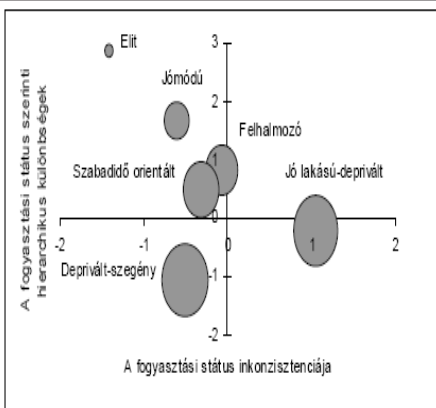
60 Fábián Zoltán – Kolosi Tamás – Róbert Péter: Fogyasztás és életstílus. In: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2000*. Tárki, Budapest, 2000.

61 A használt változók részletes leírását ld. uo. 228.

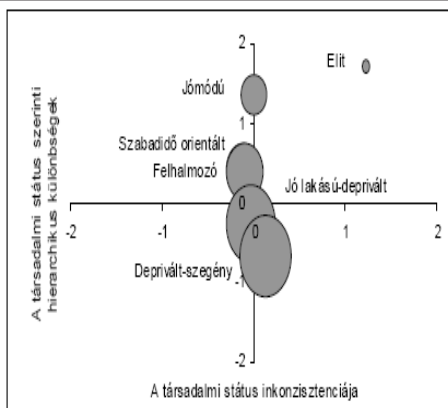
rivált szegényektől, hogy a lakással kapcsolatos státusindexük ugyan átlag fölötti, de a másik két státusdimenzióban jóval átlag alatti értékeket mutatnak. Értelmezés kérdése, hogy e csoportra úgy tekintünk-e, mint akik már a lakás dimenzióban integrálódtak a társadalomban, avagy éppen egy lecsúszó réteget reprezentálnak, akiknek lakásuk ugyan még biztonságot nyújt, de más fogyasztási dimenzióban lecsúsztak.

A fogyasztói státus látens dimenzióinak feltárása céljából Fábián és társai főkomponens elemzést végeztek a három összevont státusváltozóval, amelynek a segítségével nem csak a (vertikális) fogyasztói státust kifejező első főkomponenst határozták meg, hanem a második főkomponenst státusz-inkonzisztenciaként értelmezték. E második látens dimenzió ugyanis bipoláris, azaz éppen a lakás (vagyoni helyzet), illetve a jövedelmi státus és kulturális fogyasztás ellentmondásosságának mértékét fejezi ki. Ez azt is jelenti, hogy e második főkomponens a társadalom horizontális tagozódásának indikátora, míg az első értelemszerűen a társadalom hierarchikus szerveződésére utal.⁶² E módszertani-statisztikai megoldás meglehetősen termékenynek bizonyul, hiszen a két faktor (státus és státusz-inkonzisztencia) által kifeszített térben el tudjuk helyezni a különféle fogyasztói csoportokat is, de akár társadalmi osztályokat is (3.1. és 3.2. ábrák).⁶³

3.1. ábra: Fogyasztási csoportok a fogyasztási státus és a státuszinkonzisztencia terében – az 1. és 2. főkomponens faktorpontszámai

3.2. ábra: Társadalmi státus és státuszinkonzisztencia fogyasztási csoportok szerint – az 1. és 2. főkomponens faktorpontszámai

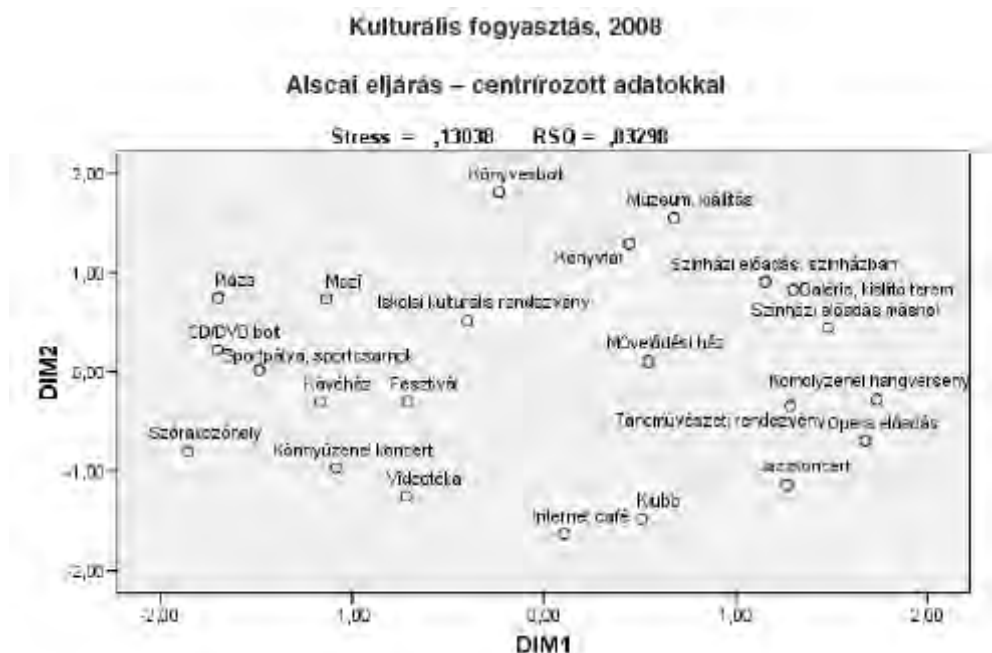

Forrás: Fábián – Kolosi – Róbert (2000) i. m. 232–233.

62 A státuszinkonzisztencia ily módon való mérése Hope-hoz kapcsolódik, ld. Hope, Keith: Models of Status-Inconsistency and Mobility Effects. *American Sociological Review* 40. 1975. 623–638.

63 Ezen utóbbi ismertetésére nem térünk ki, de annyit megjegyzünk, hogy a Kolosi – Keller szerzőpáros státuszinkonzisztencia helyett *státuszfeszültségről* beszél. Részletesebben ld. Kolosi – Keller (2010) i. m.

A kulturális fogyasztási csoportokat a már említett omnivore-univore paradigmában is vizsgálhatjuk. A magyarországi adatok alapján szintén klaszterelemzéssel Sági Matild a nyilvános kulturális események és olvasási szokások négy nagyobb mintázatát írja körül: a „mindenevőket” (13%), a „nélkülözőket” (48%), az „egysíkúakat” (18%) és a „válogatósakat” (21%).⁶⁴ A legnagyobb csoportot a „nélkülözők” teszik ki, domináns aktivitásuk a tévézés, ők olvasnak legritkábban könyveket, és más kulturális fogyasztás is (plázába, koncertekre, múzeumba stb. járás) kis vagy elenyésző mértékben jellemző rájuk. A „válogatósak” átmenetet képeznek, gyakran járnak moziba, plázába, de ugyanakkor magas arányban olvasnak könyveket és járnak múzeumokba is, de elzárkóznak mindenféle koncerttől. Az egysíkúak és mindenevők a korábban megismert univore és omnivore kategóriák magyarországi mintázatait testesítik meg. Az adatok értelmezése során a szerző kiemeli, hogy Magyarországon nem is annyira az omnivore és univore csoportok, hanem sokkal inkább a „mindenevő” és „nélkülöző” csoportok között húzható éles törésvonal. A „nélkülöző” kulturális magatartásforma ugyanakkor jelentős foglalkoztatási jellegzetességekkel is bír, ami azt erősíti, hogy az alsóbb státusrétegek esetében erőteljes az osztályhatás.

64 A kulturális fogyasztási csoportok részletes leírását ld. Sági (2010) i. m. 295–298.

Végül a kulturális fogyasztás tereinek átfogó elemzését célzó kutatás eredményeit ismertetjük. Antalóczy Tímea és szerzőtársai⁶⁵ szerint, ha a fogyasztás tereit, helyszíneit vizsgáljuk, ezeket – többdimenziós skálázás segítségével – két látens dimenzió mentén rajzolhatjuk fel (4. ábra): egyrészt elkülönülnek a rekreatív, könnyed, illetve a klasszikus kulturálódáshoz kapcsolódó tevékenységek, másrészt pedig megkülönböztethetjük az individuális elmélyülést, illetve a közösségi kulturális tereket. A két dimenzió egybevetése négy nagyobb kulturális tevékenységi mintázatot ír körül (klasszikus-közösségi, klasszikus-egyéni, könnyed-közösségi, könnyed-egyéni), ám ami fontos, hogy a társadalmi integrációt, a szélsőséges csoportok közötti átjárást a kulturális intézmények, a művelődési házak és fesztiválok biztosíthatják. Ezek azok a terek, ahol lehetőség van a különféle értékrenddel bíró egyének és csoportok közötti kommunikációra, ezáltal a tolerancia és bizalom megerősítésére.

Adataik alapján azonban –Sági előbb ismertetett eredményeivel teljes összhangban – azt is jelzik, hogy a legnagyobb gond az, hogy a felnőtt lakosság 47 százaléka semmilyen kulturális eseményen nem vesz részt. Ezért különös hangsúlyt kell fektetni a kulturális tevékenységek szempontjából (is) „leszakadónak” tekinthető rétegekre, illetve a digitális szakadék problémájának megértésére és kezelésére.

*

Áttekintésemben – vázlatosan ugyan – kitértem néhány általam fontosnak tartott olyan szerzőre és elméletre, illetve kutatási eredményre és kvantitatív módszertani vetületre, amelyek meggyőződésem szerint hasznosak lehetnek egy, a romák kulturális értékrendjét feltáró kutatás megalapozásakor.

65 Antalóczy – Füstös – Hankiss (2009) i. m.

BINDORFFER GYÖRGYI¹

Identitás és közösségi intézmények: az informális családi és a formális politikai tér szerepe a roma identitás alakulásában

Tanulmányunkban² azoknak a tértípusoknak, amelyekben a romák mozognak, informális és formális változatát különböztetjük meg.³ Az informális, személyes terek között a legfontosabbnak a családot, a rokonsági hálót, illetve a lakóközösséget tartjuk. Ebben a térben korra, nemre, iskolázottságra való tekintet nélkül minden roma részt vesz.

A formális terek világában mindig csak a romák egy adott, a tér jellemzőinek, követelményeinek, vagy éppen lehetőségeinek megfelelő csoportja van jelen. A részvétel adott esetben az egyén saját választásán, illetve megválasztásán alapul (pl. nemzetiségi önkormányzatban való részvétel, tanoda látogatása, kulturális, vallási térben való részvétel), más esetben a részvételt törvények írják elő (kötelező iskoláztatás). A formális tereken belül elkülönítjük a politikai teret, benne a nemzetiségi önkormányzatokkal, a települési önkormányzati képvisellel és a parlamenti képvisellel.

1 Alapvető Jogok Biztosának Hivatala (Budapest).

2 Jelen tanulmány a *Társadalmi Együttélés* c. folyóirat 2012. évi 4. számában megjelent írás javított változata. Vö: http://www.tarsadalmiegyuttes.hu/id-72-tarsadalmi_egyuttes_2012_4_szam_bindor.html#e21 (2013-03-04)

3 A tér fogalmát használják az építészetben, a fizikában, ahol alapfogalomnak számít, a filozófiában, a matematikában, a földrajztudományban, a szociológiában, valamint a pszichológiában. A tértípusok meghatározása tudományágak szerint változik. A szociológia a társadalmi tereket vizsgálja, ill. ezekben a terekben végzi kutatásait. Lásd: Nemes Nagy József: *Tér a társadalomtudományban*. Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, 1998. http://geogr.elte.hu/ref/REF_Kiadvanyok/Ter_a_tarskutban/NNJ_03.pdf (2013-01-14)

tel; az oktatás terét a nemzetiségi óvodával, iskolával és tanodával; a kulturális teret civil egyesületekkel, kulturális csoportokkal, valamint a vallási teret.

Tanulmányunk első részében az informális családi, rokonsági teret, valamint a politikai teret vizsgáljuk meg a bennük mozgó csoportok jellemzőivel, viszonyaival együtt, majd ezt követően a politikai tér jellemzőit járjuk körül. Bemutatjuk a tér és a viszonyrendszerek hatását az identitásra, valamint az ezekben a terekben létrejövő, a többségi társadalommal való érintkezések romákra gyakorolt hatását. A tanulmány második részében foglalkozunk majd az oktatási terek, a kulturális és a vallási tér jellemzőivel.

Ki a cigány/roma?

Mielőtt rátérnénk a terek és a benne mozgó egyének elemzésére, járjuk körül röviden a kérdést: ki tekinthető cigánynak?⁴ Kemény István cigányvizsgálataiban azt tekintette cigánynak, akit a környezete cigánynak tartott. Erre azért volt szüksége – indokolta Kemény a módszertant –, „mert a cigányok lakhelyéről és címéről nincs nyilvántartás, tehát bármilyen minta összeállítása csak az említett alapon volt lehetséges. (Mellékesen jegyezzük meg, hogy mintát azon az alapon sem lehet készíteni, hogy cigánynak azt tekintjük, aki magát cigány nemzetiségűnek vallja. Ezeknek az embereknek a lakhelye és címe éppen úgy nem áll rendelkezésre, mint a többi cigányné.) Fölmerül azonban a kérdés, hogy ki az, akit a környezete cigánynak tekint”⁵

A környezet megítélése olyan külső jegyekre támaszkodik, amiket a csoport magából/magáról a külvilág számára közvetít, látni enged, látni hagy, illetve ahogyan ezt a külvilág a saját szemüvegén keresztül nézve érzékeli, és ahogyan arra reagál. A cigányok esetében Kemény szerint „az elsőnek említett tény” az, hogy a környezet a barna bőűeket tartja cigányoknak, ezenkívül a cigány származásúakat, vagyis azokat, akiknek a szülei cigányok”.

A Ladányi–Szelényi szerzőpáros – Kemény meghatározását több cikkben kritizálva – a hangsúlyt az önbevallásra helyezte.⁶ Kemény és Janky tanulmányából, amelyben népszámlálási adatokat, valamint az 1993. évi országos cigányfelmérés

4 Amikor ezeket a terminusokat használjuk, megállapításainkat anyanyelvtől függetlenül valamennyi roma csoportra vonatkoztatjuk.

5 Kemény István – Janky Béla: A cigány nemzetiségi adatokról. *Kisebbségkutatás*, 2003. 2 (12). 309–315. http://www.hhrf.org/kisebbssegkutatas/kk_2003_02/cikk.php?id=747 (2013-03-04)

6 A vita eredetileg 1997/1998-ban zajlott le. A tanulmányokat közli: Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni*. Aktív Társadalmi Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000.; Ladányi János – Szelényi Iván: Ki a cigány? In: Uo. 179–191.; Ladányi János – Szelényi Iván: Az etnikai besorolás objektivitásáról. In: Uo. 203–209.; Ladányi János – Szelényi Iván: Még egyszer az etnikai besorolás „objektivitásáról”. In: Uo. 239–241.

önbevallási adatait elemezték, az derül ki, hogy a cigányokat nem csak a környezet tartja cigánynak, hanem – ha széles skálán is, de – önmagukat is cigánynak tartják. Kétségtelenül nehéz megküzdeni a beleszületés tényével, valamint a bőrszín fizikai antropológiai adottságaival.

Az említett írások és más további cigányvizsgálatok tanulságait levonva tanulmányunk céljaira összefoglalóan a cigányokat/romákat olyan, többé-kevésbé közös kulturális elemekkel rendelkező, kulturálisan meghatározott, többségében alacsony társadalmi státusszal rendelkező csoportként határozzuk meg, amelyet közös társadalmi el nem fogadottság és a többségi társadalom periferiáján tengődve halmozottan hátrányos helyzet, alacsony iskolázottsági szint és munkanélküliség jellemez. A teljes társadalmon belüli erős elutasítottság kihat a politikai és kulturális terekben megnyilvánuló el nem fogadottságra is.

A romák felosztását nyelvi alapon végezhetjük el. A többségi társadalom tagjai a cigányságot a fenti definícióban is megfogalmazott jellemzők alapján homogén csoportnak képzelik el, pedig három csoportjuk jellegzetes, bár a külvilág számára nem mindig és nem feltétlenül érzékelhető eltérő kulturális szokásokkal és anyanyelvvel rendelkezik. Ez adódik abból, hogy a romungrók, az oláh cigányok és a beások különböző időpontokban érkeztek az ország területére, különböző területeken telepedtek le, zártan, egymással sem házassodva éltek, és más-más anyanyelvet beszéltek. Jellemző, hogy az 1893-ban összeírt cigányok harmada 1850 után érkezett Magyarországra, vagy ezek leszármazottja volt. Ekkor a romungrók már 400 éve éltek az országban.

A legfontosabb kulturális eltérés az anyanyelv;⁷ a romungrók nyelvükben teljes mértékben elmagyarosodtak, anyanyelvük a többség nyelve, a magyar. Közülük kerültek ki a 19. századtól kezdődően a zenészcigányok, akik számára a magyar nemzeti ébredéssel szorosan összefonódó, nagy népszerűsége szert tett és a 19. század folyamán uralkodóvá vált verbunkos szerzett hírnevet és elismerést. A cigányzenészek a roma társadalom legintegráltabb rétegét képezik. A romungrók szegényeit

7 Erdős Kamill (1924–1962) az anyanyelv szerint 2 nagy csoportba – cigány és nem cigány anyanyelvűek – és 2–2 alcsoportba – kárpáti és oláh (vlax) cigány nyelvet beszélők, illetve magyar anyanyelvű romungrók és román anyanyelvű cigányok (beások) – sorolta a Magyarországon élő cigányokat. Erdős Kamill: *A Békés megyei cigányok. Cigánydialektusok Magyarországon*. Erkel Ferenc Múzeum, Gyula, 1959.

http://www.erkelmuzeumbaratai.hu/pdf_anyagok/erdos_kamill_a-bekes_megyei_ciganyok.pdf (2013-01-11)

Más források szerint romungrónak a szláv nyelvvel keveredett cigány nyelven beszélő kárpáti cigányokat kell tartanunk, akikkel a Pilisben, Nógrád és Somogy megyében találkozhatunk. Kutatásukat a tudomány elhanyagolta, így ismereteink a kárpáti cigányokról csak hozzátétőlegeseek. Vö.: Békési Ágnes: A magyarországi muzsikás cigánycsaládok szocializációs stratégiái és kapcsolati hálózata. *Kisebbségkutatás* 2002. 1 (11). 26–52. <http://epa.oszk.hu/00400/00462/00013/3.htm> (2013-0-11)

a kovácsok, a kosárfonók, a vályogvetők és a napszámosok alkották, akik már a 18 században letelepedett életmódot folytattak. Lakóhelyüket tekintve ma az egész országban megtalálhatók, de legnagyobb számban Borsod-Abaúj-Zemplén megyében élnek. A romungrok alkotják a magyarországi romák 70 %-át.

Az oláh cigányok a Balkán félszigetről áramlottak Magyarország felé a 19. század második felében bekövetkezett jobbágyfelszabadítást követően. Folyamatos beáramlásuk a II. világháborúig tartott. Anyanyelvük a romani és annak nyelvi változatai, mint pl. a lovári. Foglalkozás szerint a kézműves oláh cigányok a következőképpen különböztették meg magukat: a colárik szőnyegkereskedők, a churarik szita- és rostakészítők, a chisarik lókereskedők, a kealderarik (kálderások) üstfoltozók, kolompárok.

Erdős Kamill szerint az oláh cigányok fő foglalkozása a lókupeckedés, de találhatunk közöttük zenészeket is. Napjainkban az oláh cigányok elsősorban kereskedésből élnek;⁸ a cigányság legmozgékonyabb, de legradicionálisabb csoportját képezik. Arányuk a cigányságon belül kb. 20%-ra tehető. Elsősorban Budapesten és környékén élnek, de megtalálhatók az ország más részein is. Nagyobb számban Békés megyében és Veszprém megyében telepedtek még le, de egyre inkább megtalálhatók Borsodban vagy a beások tradicionális lakóhelyén, Baranya megyében is. Megjelenésük Baranyában nem egy esetben okozott csoportközi konfliktusokat a nyelvileg különböző és habitusukban eltérő két cigánynépesség között.

A román anyanyelvű cigányok Békés megyében, a magukat beásnak nevező és szintén a román nyelv egy ősi változatát beszélő cigányok Baranyában és Somogyban éltek és teknővájással foglalkoztak. Szintén Románia felől, Szerbia, illetve Jugoszlávia érintésével délről érkezettek Magyarország területére. Havas Gábor kutatásai szerint a teknővájó beások nagy része 1893 után földesúri telepítések során került 1914 előtt Baranya és Somogyba, de beáramlásuk a két világháború között és közvetlenül a háború befejezése utáni években is folytatódott.⁹ Napjainkban Baranya megyében élnek. Arányuk a cigány nemzetiségű lakosság körében a legkisebb, kb. 10%.

2012-re mind a beások, mind az oláh cigányok minden korosztálya kétnyelvűvé vált. Míg azonban a beások fiataljaira a nyelvváltásnak az a foka jellemző, amit másodnyelv domináns kétnyelvűségnek nevez a szakirodalom – vagyis a magyar nyelvet jobban tudják, mint az anyanyelvüket –, az oláh cigányok anyanyelvhasználatukban jobban kötődnek a hagyományokhoz.

A csoporton belüli nyelvhasználat érdekes módon függ a csoportnagyságtól és a környezeti hatásoktól. Például a magyar nyelvű romungro-dominancia mellett kevesebbet használják anyanyelvüket mind az oláh cigányok, mind a beások, bár az

8 Kemény István (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Budapest: Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest, 2000

9 Havas Gábor: A Baranya megyei teknővájó cigányok. In: Andor Mihály (szerk.): *Cigányvizsgálatok*. Művelődéskutató Intézet, Budapest, 1982. 61–140.

anyanyelvhasználat a tradicionálisabb életvitelt élő oláh cigányoknál sokkal intenzívebb, mint a beásoknál.¹⁰

Roma identitás

Ha csak az identitáskutásokat nézzük, vizsgálták már a németek, szlovákok, románok, szlovének, szerbek, horvátok, lengyelek, örmények, bolgárok, ruszinok, ukránok, görögök identitását, ha másképp nem, saját nemzetiségi kutatóintézeteiken belül. Tiszta sor, hogy milyen identitásképletekkel állunk szemben ezeknek a kisebbségeknek a tekintetében, ahol az asszimiláció magas fokú, a reflexnyelv a magyar, és több kisebbségnek már az anyanyelv újratanulásával kell megküzdenie. Igen széles körben elterjedt a kettős identitás jelensége, és a nemzetiséghez tartozók sokkal járatosabbak a magyar kultúrában, mint saját nemzetiségi kultúrájukban, amit gyermekeik a nyelvhez hasonlóan az iskolában, tankönyvből tanulnak meg.¹¹

Az elmúlt 20 évben elmondhatatlanul sok vizsgálat készült a romákkal kapcsolatban, de a romák identitásáról átfogó nagy kutatást még nem végzett senki. Természetesen minden roma kutatás magában hordoz számos olyan elemet, amelyből összeállítható egyfajta roma identitáskép. Mivel a roma társadalom sem kulturálisan, sem nyelviileg, sem gazdasági értelemben véve nem egységes, ez kihat identitásuk alakulására is. Mint az identitásfajták mindegyike, a nemzetiségi identitás is tanult kategória, amit az egyének elsődleges szocializációjuk során a családban sajátítanak el. Értelemszerű tehát, hogy az egymástól nyelvében és kultúrájának számos elemében eltérő csoportok tagjainak az identitása is – ha nem is minden elemében, de – eltérő lesz.

Sokszor a tudományos kutatások sem különböztetik meg a vizsgált csoportokat, hanem összevonva, egyetlen kategóriába – roma vagy cigány – sorolják be őket. A 2011. évi népszámlálási kérdőív sem specifikálta mindenkire számára egyértelműen a nyelvi kategóriákat. A Magyarországon használatos nyelvek listájára a KSH nem vette fel például a romani különböző nyelvi változatait, miközben a legkülönbözőbb afrikai törzsi nyelvek nyelvjárásait a kihalt nyelvekkel egyetemben felsorolta.

Az 1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól etnikai és nemzeti kisebbségeket különböztetett meg. Az etnikai kisebbségek közé csupán egyetlen csoportot, a cigányságot sorolták annak alapján, hogy nincs anyaállamuk. Ezt a szempontot figyelembe véve a ruszinokat is etikai csoportként kellett volna

10 Kállai Ernő: *Helyi cigány kisebbségi önkormányzatok Magyarországon*. Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2005. 60–64.

11 Bindorffer Györgyi (szerk.): *Változatok a kettős identitásra – Kisebbségi léhelyzetek és identitásalakzatok a magyarországi horvátok, németek, szerbek, szlovákok, szlovének körében*. Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2007

meghatározni, hisz ez a kisebbség is híján van saját önálló anyaországnak; ezt azonban a törvényhozó figyelmen kívül hagyta.

A törvény a kisebbségi önkormányzatok fő feladatának a kulturális hagyományörzés, az anyanyelv használata, a tradíciók megőrzése és ápolása mentén a kisebbségi identitás megőrzését jelölte ki. Míg a 12 nemzetiségi kisebbség esetében ez természetesnek tekinthető, a romák esetében, mint az látni fogjuk, nem ezek a kritériumok jelentették az identitás magját. A 2006–2010 között végzett cigány önkormányzati vizsgálatom,¹² valamint a lakókörnyezetemben oláh cigányokkal készített interjúim eredményei azt mutatták, hogy ha megjelentek is az identitás struktúrájában ezek az elemek, korántsem voltak egyforma súlyúak a beások, az oláh cigányok és a romungrók között. Míg az oláh cigányok „élték” hagyományaikat, a beásoknál már bizony újra kellett tanulni őket, a romungróknak pedig még meg is kellett teremteniük ezeket a hagyományokat a maguk számára.¹³

A törvényalkotónak fogalma sem volt arról, hogy az általa meghatározott identitásbázis hogyan működik a cigányoknál, és maguk a cigány kisebbségi önkormányzatok sem az ilyenfajta identitásápolást tették feladatlistájuk első helyére. A cigány kisebbségi önkormányzatok maguk sem tekintették olyan kulturális csoportnak a cigányságot, amelynek legnagyobb gondja az, hogy hogyan őrizze meg nyelvét, ápolja hagyományait; sokkal inkább úgy gondoltak magukra, mint hátrányos helyzetben lévő szociális csoportra, amelynek tagjai halmozottan hátrányos helyzetben, elszegényedetten és segítség nélkül élnek. Ha mégis megpróbálunk e három csoport számára közös identitásjegyeket keresni, akkor ezen a területen kell vizsgálódnunk. Itt találhatjuk meg ugyanis azokat az első közös identitáselemeket, amelyek a legtöbb romára jellemzőek; azt tehát, hogy szegények, munkanélküliek és kilátástalan az életük. A hétköznapi szociális viszonyainak, társadalmi realitásainak identitáselemmé alakulása egészen más dimenziót nyit meg, mint a táncolás a színpadon, önmagunk megélése az őseinktől örökölt átnemesedett hagyományokban, önmagunk önfeledt ünneplése az anyaország kebelén vagy a nemzetiségünk identitásának elmélyedt vallási átélése valamelyik egyház miséjén.

A romáknak mindez az öröm, könnyedség és elmélyülési lehetőség nem adatott meg. Identitásuk elemeit sokkal inkább saját szociális közegük, a külvilággal folytatott keserves interakciók határozzák meg. Az identitás másfelől az életvitel, a normarendszer leképeződése, tükröződése, megnyilvánulása. Ez az identitás teljes mérték-

12 A „Kisebbségi önkormányzatok a 2006-os önkormányzati választások után – A roma, német, görög és ruszin kisebbségi autonómiák működése az átalakult viszonyok között” c. kutatást 68458 sz. alatt az OTKA támogatta.

13 Bindorffer Györgyi 2011: *Kisebbség, politika, kisebbségpolitika. Nemzeti és etnikai közösségek kisebbségi önkormányzati autonómiája Magyarországon*. Gondolat Kiadó – MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest, 2011. A kutatás során a cigányok mellett német, ruszin és görög önkormányzatokat is vizsgáltam.

ben eltér a többi nemzetiség identitásától; utóbbiak identitása jelentős egyezőséget mutat a többség identitásával is. E különbözőségekből következik a cigányság második közös identitáselemeként meghatározott kiközösítettség, szegregáltság. A szegregáltság ténye és átélése, a be nem fogadottság érzése messzemenően hozzájárul a negatív identitás kialakulásához.

Ez alól a romák többségére jellemzőnek mondható helyzet alól azonban természetesen adódnak kivételek. Hangsúlyoznunk kell, hogy élnek Magyarországon teljes mértékben integrált, magas képzettséggel rendelkező, jó anyagi körülmények között lévő romák is. A környezet azonban még az ilyen esetekben is gondoskodik a megkülönböztetésről. Találkoztam olyan oláh cigányokkal, akiknek anyagi háttere biztosította, hogy ne negatívumként éljék meg a cigányságukat, sőt büszkék voltak arra, amit cigányként elértek. De találkoztam olyan értelmiségivel is, aki nem tudta ettől függetleníteni magát. Még ha akarta volna se: mind családi, mind többségi környezete állandóan emlékeztette rá. Egy roma pszichológus egy előadás során elmondta, hogy származása még mindig milyen negatívan határozza meg az életét. Ismertem egy oláh cigány embert, aki műkereskedőként dolgozott. Többet tudott a magyar festészetről, mint a Nemzeti Galéria összes művészettörténésze együttvéve. Ő sem lehetett hátrányos helyzetűnek mondható: nem volt tanulatlan, nem élt segélyen, nem volt szegény. Vele épp ez volt a probléma: hogy gazdag és hogy „hogyan szerezte a vagyonát”?

A romák el nem fogadottsága mindazokban a terekben jelen van, amelyben egyáltalán előfordulnak – mint az látni fogjuk, a tanulmányban bemutatott politikai térben is. Nagyon nagy problémának és hátránynak tartjuk, ha egy csoport, illetve a csoporthoz tartozó egyének negatív identitással rendelkeznek, sőt ez identitásrepertoárjuk legfontosabb jellemző tényezője. A negatív identitás táptalaja a folyamatos önértékelési zavaroknak. Problémát jelent az integrációs folyamatban is, hiszen éppen egy olyan közegbe kellene integrálódniuk, amely nemhogy nem fogadja be őket, de negatív identitásukat táplálja és erősíti. A pozitív roma identitás pozitív hatással lenne az integráció folyamatára is. A negatív identitás nem csak csoportközi konfliktusokat szül, de a csoportokon belül is a feszültségek felerősödéséhez vezet.

Az amerikai feketék is elkezdtek valahol. Hiába mondtam azonban cigány szomszédaimnak „a fekete szép” analógiájára, hogy „a cigány is szép”, nem vettek komolyan. Az önértékelés zavara nyilvánult meg abban, amikor azt mondták, hogy nincs ebben semmi szép, és cigánynak lenni nagyon rossz dolog. A romák vezetőinek azonban ki kellene alakítaniuk valamilyen elképzelést arról, hogy hogyan lehet a negatív identitást pozitívvá változtatni és ezt az identitást megőrizni. A nemzetiségi önkormányzatoknak mint a kulturális autonómia letéteményeseinek törvényben meghatározott feladatuk az identitás megőrzése. Ezt a romák körében ma általánosan uralkodó negatív identitást azonban csak kidobni szabad.

A 2011. évi CLXXIX. törvény a nemzetiségek jogairól – Kállai Ernő javaslatára – megszüntette az etnikai és a nemzeti kisebbség megnevezésbeli megkülönböztetését

és egységesen nemzetiségnek tekint minden, Magyarországon élő kisebbségi csoportot. Ezzel a gesztussal tulajdonképpen a romákat – ha szimbolikusan is – egyenlővé tették a többi 12 kisebbséggel. Azok a problémák azonban, amelyek a korábbi elnevezés különbségeiből adódtak, továbbra is jelen vannak.

Az informális családi tér, rokonsági háló és lakókörnyezet¹⁴

Társadalmi és kulturális jellemzők

Ebbe az informális, ám egyáltalán nem strukturálatlan és igencsak valóságos térbe a csoport tagjai beleszületnek. Az az identitás, amelyet családjukban elsajátítanak, egy egész életre elszakíthatatlan kötelékkel fogja őket a cigánysághoz kötni. Ebben a térben a romákon kívül nemigen mozog más nemzetiséghez tartozó. Az egyes nyelvi csoportok a csoport tagjain kívül nem szívesen látnak más cigány csoporthoz tartozó kívülállót. Nem csak a cigány–magyar vegyesházasságok száma elenyésző, de a cigány csoportok egymás közötti házasodása is.

Ha a családi, rokonsági teret jellemezni akarjuk, társadalmi és kulturális jellemzőit kell sorra vennünk. A jellemzők a csoportot mint struktúrát írják le, de ez alól az egyének szintjén természetesen lehetnek kivételek; továbbá a romanik, oláh cigányok és beások csoportjai között is felfedezhetők hangsúlybeli különbségek.

A romákat alapvetően ma is archaikus, családi, rokonsági alapon szerveződő csoportstruktúra veszi körül. Szociális és társadalmi helyzetük kirívóan eltér a többségi társadalomban tapasztalt helyzettől. A romák szegénységben, sőt mélyszegénységben, hátrányos helyzetű régiókban és településeken élnek. Alacsony iskolai végzettségük, szakképzettségük hiánya miatt a munkaerő-piaci helyzetük, a körükben tapasztalható magas munkanélküliségi ráta hátráltatja kitörésüket a mélyszegénységből. Kulturális jellemzői között kiemelkedően fontos a csoportzárttság, a belterjesség és az endogámia. A csoport erősen köti az egyént a csoporthoz, és az egyén is szorosan kötődik csoportjához. Nagyon fontos körükben a „face-to-face” kapcsolatok, az interperszonális viszonyok meghatározottsága. A romák jelentős részének életében uralkodó a modernizációt hátráltató tradicionalitás, az életmód, az életvezetési minták erős hagyományokhoz kötöttsége, illetve ezek fenntartása.

Akár társadalmi, akár kulturális jellemzőiket nézzük, ezek olyannyira eltérnek a többségtől, hogy belülről szemlélve, ezek a különbségek hátráltatják vagy akár lehetetlenné is tehetik a csoportszintű társadalmi integrációt. Az integrációhoz kitörési pontok szükségesek, ezek azonban hiányoznak, vagy ha vannak is, a kitörni vágyó

14 Természetesen találkozhatunk más személyes terekkel is akár a pedagógiai/oktatási, akár a kulturális vagy a vallási teret nézzük. Ezek a terek gyakorlatilag a személyes terek formalizált kereteit jelölik ki, amelyben az egyén saját identitását pozitívan is megélheti (ha hagyják, támogatják).

egyéneknek – különösen, ha lányokról van szó – meg kell küzdeniük a tradicionális csoport visszahúzó erejével. Ha viszont kívülről, vagyis a befogadó társadalom felől szemléljük az integráció kérdését, akkor sem jobb a helyzet. A romákat a többségi társadalom – miközben folyamatosan az integráció szükségességét hangsúlyozza –, folyamatosan szegregálja. Többség és kisebbség egyaránt hozzájárul a szegregátumok – legyenek akár lakóhelyiek, akár iskolaiak – felszámolásának lassúságához, illetve állandósulásához.

A tradicionalitás és a szegregáció együtt akadályozza a romák kilépési mobilitásának esetleges lehetőségét is. A csoport fennmaradása miatt az egyéni érdekként jelentkező kilépési mobilitás fékezése a csoport eminens érdeke. Ha a kilépési mobilitás a nullához közelít, akkor nem keletkeznek érdekellentétek sem, és a csoporton belüli ellentétek nem feszülnek egymásnak. Ellenkező esetben jelentős feszültségforrást jelenthet az egyén és a csoport szintjén egyaránt.

Miért nem érdekük a romáknak a helyzeten való változtatás? A válasz a tér és a csoport viszonyában keresendő. A családi, rokonsági terek fejtik ki a legnagyobb hatást a romákra. A család vagy rokonsági csoport, a falukörnyezet – bár nem mentes a csoporton belüli konfliktusoktól – bensőséges, biztonságot nyújtó, erőt adó, barátságos közeg. Ezzel szemben az érintkezés a többségi társadalommal folyamatos konfliktusokkal terhes, exkluzív, kölcsönös bizalomhiány határozza meg. A mindkét fél részéről tapasztalható inkluzivitás ritka, kivételes jelenségnek számít. A csoporton belüli egymásra utaltság erős csoportkohéziót mutat kifelé, de a befelé ható összetartó erők is meghatározóak a csoport összetartozása és identitása terén.

A tér és az identitás viszonya

Az, hogy hogyan alakul a tér és az identitás viszonya, jó néhány tényező függvénye. Függ például attól, hogy valóságos vagy szimbolikus térben mozognak-e az aktorok, függ a csoport társadalmi elfogadottságától, a környezettel fenntartott viszonyától, a csoport zártságától vagy éppen nyitottságától, a „térerősségtől”, valamint a tér internalizáltságának a fokától is.

Ez a tér befelé pozitív hatást gyakorolhat a csoportidentitásra. A térerősség magas és erősen internalizált. Ennek ellenére mind a csoport, mind a cigány származású egyének szintjén tapasztalható a negatív identitás. A szociális helyzetből adódó szegénység, a társadalom elutasításából következő hátrányos helyzet, a csoport kiközösítettsége a többségi társadalomból, a cigány származás, a szegregált helyzet – mindez negatív identitást szül, amellyel a csoport egyelőre minden próbálkozása ellenére sem tud mindig egyértelműen megküzdeni sem a saját, sem csoporttagjai szintjén; még akkor is kudarcba fullad a kísérlet, amikor esetenként a külső környezetet felelőssé téve igyekszik azt felülírni. Szarka László a felvidéki magyarok körében végzett vizsgálatában kimutatta, hogy: „A kisebbségi magyar nemzeti, etnikai közösségek, az őket alkotó helyi kisközösségek, családok, egyének térhez kötődő identitáseleme-

iben általában azok a motívumok dominálnak, amelyeket a kisebbségi magyar elit – az országos vagy a helyi, az egyházi vagy a politikai – az adott pillanatban mint különösen fontosat, jelentőset megjelenít, felkínál, ünneplésre vagy éppen megvédésre alkalmasnak, méltónak mond. Ezek közt mindenféleképpen az adott falu, város, régió magyar történeti emlékei, a vidék jeles személyiségeinek szobrai, sírjai, múzeumi, emlékhelyei a leggyakoribb térbeli identitástermelő tényezők.”¹⁵

A magyarországi romák esetében azonban csak részben tehetünk hasonló megállapításokat. A többségi környezettel fennálló viszonyok függvényében előfordul, hogy a többség a hátrányos megkülönböztetéssel bezárja a romákat saját identitásukba, és sziklaszilárd, áthatolhatatlan határokat von köré. Ugyanakkor nem egy esetben találkoztam a cigány kisebbségi önkormányzatok vizsgálatánál 2006–2010 között a többségnek arra irányuló törekvésével, hogy megakadályozza, vagy megnehezítse a cigányság saját „kulturális határainak rögzítési kísérleteit, megvédését vagy éppen visszahódítását célzó helyi szimbolikus térfoglalási rendezvények, programok, hagyományok megtartását”.¹⁶ Ez is a szegregáció egy formája.

Formális terek – A politikai tér

A kilépés a visszamaradott modernizáció informális világából és a belépés a modern és formalizált életterek világába modernizációs minták követését, magasabb iskolai végzettséget követel meg. Ahhoz, hogy a politika színterein a romák érdekeiket felismerni, védeni és érvényesíteni tudják, az archaikus minták kínálta tudás már messze nem elegendő. Magasabb iskolai végzettség, bizonyos fajta szaktudás, akár jogi, közigazgatási, politológiai ismeretek szükségesek az egyenjogú részvételhez. Ehhez mindenképpen elkerülhetetlen a tudás tömeges megszerzése, a tudás hatására fejlődő tudatosság, a cél- és feladatorientált gondolkodás. Ezeknek a képességeknek a birtokában a pozitív identitás jelenlétének is nagyobb esélyt tulajdoníthatunk.

A politikai térben a romák összlétszámukhoz viszonyítva (a 2001. évi népszámlálás szerint 190 ezer fő, becslések szerint 600 ezer fő) igen kevésbé vesznek részt. A tanulmányban három politikai teret vizsgálunk: (1) a nemzetiségi önkormányzatokat, (2) a képviselőket a helyi települési önkormányzatokban, (3) a nemzetiségek parlamenti képviselőit.

15 Szarka László: Kisebbségi léthelyzetek térben és időben. *Kisebbségkutatás* 2002. 2 (11). 234–236.
http://www.hhrf.org/kisebbssegkutatas/kk_2002_02/cikk.php?id=1101 (2013-03-04)

16 Uo.

Nemzetiségi önkormányzatok

A nemzetiségi önkormányzatok Magyarországon a kulturális autonómia letéteményesei, amelynek érvényesüléséért három szinten küzdhetnek: települési/helyi, megyei/területi és országos önkormányzati szinten – tehát területi alapon szerveződő választott, kulturális autonómiával rendelkező szervezetek. A szintek között egyenlőséget biztosít a törvény betűje, ugyanakkor találhatók a törvényben olyan paragrafusok, amelyek ennek éppen ellentmondanak. 2006–2010 között folytatott kisebbségi önkormányzati vizsgálatunkban bizonyítottuk, hogy ez a viszonyrendszer hierarchizáló elemeket rejt magában, és erősen paternalista.¹⁷

A 2010. évi önkormányzati választáson 1235 roma önkormányzatot hoztak létre a cigány nemzetiségi választási listára feliratkozó magyar állampolgárok. A 12 többi nemzetiség létszámára jellemző, hogy összesen 1067 önkormányzatot sikerült alakítaniuk. Megyei szinten mind a 19 megyében megalakulhattak a megyei roma nemzetiségi önkormányzatok, valamint Budapest 20 kerületében jött létre roma nemzetiségi önkormányzat. Ez ugyancsak a legnagyobb létszámot jelenti az ország nemzetiségei között. Az országos önkormányzatot, amely 2010 óta Országos Roma Önkormányzat (ORÖ) néven szerepel, 5925 elektor választotta meg, míg az összes többi országos nemzetiségi önkormányzatot ennél kevesebb, 4264 elektor hozta létre.

Látható tehát, hogy a politikai tér nemzetiségi önkormányzati szegmensének aktorai megválasztott képviselők, akiket választóik érdekérvényesítéssel, érdekvédelemmel, valamint a kulturális autonómia gyakorlásával bíztak meg.¹⁸ A 2011-ben elfogadott CLXXIX. törvény a nemzetiségek jogairól – amely felváltotta az 1993-ban elfogadott, majd 2005-ben módosított 1993. évi LXXVII. törvényt a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól – újdonsága, hogy az etnikai és nemzeti kisebbségeket egyaránt nemzetiségeknek nevezi; világosabb, és áttekinthetőbb a szerkezete, de számos, a nemzetiségi önkormányzatok működését megnehezítő kitétel mellett a legnagyobb szépséghibája az, hogy továbbra is „soft law” maradt, vagyis hogy megvalósulása nem kikényszeríthető. E szimbolikus térben a nemzetiségi önkormányzatokkal együttműködni rendelt intézmények ennek megfelelően mindent meg is tesznek a nemzetiségi – és különösen a roma nemzetiségi – önkormányzatok nemzetiségi jogainak csorbítására. Települési szinten a helyi testület, a polgármesteri hivatal és a jegyző, megyei szinten a megyei közgyűlés és annak hivatala, jegyzője, országos

¹⁷ Bindorffer (2011) i. m. 302.

¹⁸ 2011. évi CLXXIX. törvény a nemzetiségek jogairól. Értelmező rendelkezések 2: A törvényben meghatározott – nemzetiségi közszolgáltatási feladatokat ellátó, – testületi formában működő, jogi személyiséggel rendelkező, - demokratikus választások útján e törvény alapján létrehozott szervezet, – amely a nemzetiségi közösséget megillető jogosultságok érvényesítésére, – a nemzetiségek érdekeinek védelmére és képviselésére, – a feladat- és hatáskörébe tartozó nemzetiségi közügyek, – települési, területi vagy országos szinten történő önálló intézésére jön létre.

szinten pedig a kormány, illetve minisztériumai lennének a partnerek, amelyekkel a törvény szerint a nemzetiségi önkormányzatok a saját szintjeiken egyenlők.

Az elmúlt két év társadalmi, társadalom-, oktatás- és nemzetiségpolitikai, foglalkoztatási tendenciáit figyelve és elemezve alapos okunk van azt feltételezni, hogy az előző választási ciklusban kialakult viszonyok alapjaikban nem vagy csak kevésbé változtak. Ezeket a viszonyokat a nemek arányán, a képviselők életkori megoszlásán, iskolai végzettségén és foglalkoztatási viszonyain keresztül érdemes megközelíteni.

A nemek aránya a települési nemzetiségi önkormányzatokban erős férfidominanciát mutat. Az elnököknél 83:17%, az elnökhelyetteseknél 64:36%, a képviselők-nél 63:37% az arány. Kállai Ernő 2003-ban végzett kutatása még rendre 80% feletti arányt tapasztalt a férfiak javára.¹⁹ Ehhez képest örömmel tapasztalhatjuk, hogy a romák települési szinten mégiscsak tettek néhány apró lépést a modernizáció irányába. A megyei önkormányzatokban az összes képviselőt tekintve 67:33% az arány, míg az elnöki pozíciót kizárólag férfiak töltik be. Az országos önkormányzat képviselőinek nemek közti aránya: 93:7%, ami a legrosszabb a három szint között.

Az átlagéletkort tekintve azt tapasztaltuk, hogy átlagosan a romák között találhatók a legfiatalabb képviselők; a teljes roma minta átlagéletkora 43 év volt. Az elnökök átlaga 46 év, az elnökhelyetteseké 43 év. Érdemes megemlíteni, hogy a képviselők 51%-a 40 év alatti fiatalember.²⁰

Az önkormányzati minta nem tükrözi a többség elképzeléseit a cigányság iskolázottsági viszonyairól, ami azt jelenti, hogy az évek folyamán tudatosult a tér szereplőiben, hogy az ebben a térben való létezéshez, eredmények eléréséhez, egyfajta presztízs biztosításához szükséges valami iskolai végzettség és hozzáértés. Az összes megválasztott roma képviselő 78%-a elvégezte az általános iskolát vagy a szakmunkásképzőt, 14%-a érettségivel rendelkezett, 3%-ának pedig felsőfokú végzettsége, sőt doktorátusa is volt. És csak 5%-uknak nem volt befejezett 8 osztálya. Ha külön nézzük az elnököket, illetve az elnökhelyetteseket, akkor a 8 általánost, illetve a szakmunkásképzőt elvégzettek aránya 83%, illetve 80%. Az elnökök és elnökhelyettesek között nem találtunk 8 általánost be nem fejezett személyt.

A roma helyi önkormányzatok képviselőinek foglalkoztatási viszonyai azonban beleillenek a romák munkavállalásáról kialakult képbe. Teljes időben csupán 25%-uk dolgozott és 37% volt a munkanélküliek aránya. Bizony itt az elnökök és az elnökhelyettesek között is jócskán akadt munkanélküli (15%) vagy inaktív (38%).

19 Kállai (2005) i. m. 109–110.

20 A teljes minta Baranya és Borsod-Abaúj-Zemplén megye 125 településére és 147 nemzetiségi önkormányzatára terjedt ki.

Nemzetiségi önkormányzati feladatok

Felmerül a kérdés, hogy ilyen személyi feltételekkel hogyan láthatók el azok a feladatok, amelyeket a törvény az önkormányzatok számára meghatároz. Mint azt már jeleztük, a nemzetiségi önkormányzatok alapvető feladata a kisebbségek érdekeinek védelme és képviselete az ezen önkormányzatok részére törvényben megállapított feladat- és hatáskörök gyakorlásával.

Kötelező közfeladatként a nemzetiségek jogairól szóló 2011. évi CLXXIX. törvény 115. §-a „A helyi nemzetiségi önkormányzat kötelező közfeladata” címmel a következőket sorolja fel: a) a nemzetiségi feladatokat ellátó intézmények fenntartásával kapcsolatos feladatellátás, b) a saját kezdeményezésre más önkormányzat által átruházott feladat- és hatáskör ellátása, ideértve az átvett intézmény fenntartásával kapcsolatos feladatellátást, c) a más szervtől átvett intézmény fenntartásával kapcsolatos feladatok ellátása, d) a képviselt közösség érdekképviseletével, esélyegyenlőségének megteremtésével kapcsolatos feladatok ellátása, különösen tekintettel a helyi önkormányzatnak a nemzetiségek jogainak érvényesítésével kapcsolatos feladataira, e) a nemzetiségi önkormányzat illetékességi területén működő állami, helyi önkormányzati vagy más szerv által fenntartott intézmények működésével, feladatellátásával összefüggő, a nemzetiségi közösség kulturális autonómiája megerősítését szolgáló döntési, együtt döntési jogok gyakorlása, f) a képviselt közösség kulturális autonómiájának megerősítése érdekében a közösség önszerveződésének szervezési és működtetési feladatok ellátásával történő támogatása, kapcsolattartás a képviselt közösség helyi nemzetiségi civil szervezeteivel, szerveződéseivel, helyi egyházi szervezetekkel, g) a nemzetiségi önkormányzat illetékességi területén lévő, a nemzetiségi közösséghez kötődő kulturális javak megőrzése érdekében szükséges intézkedések kezdeményezése, h) közreműködés a fejlesztési tervek előkészítésében, i) a nemzetiségi nyelven folyó nevelésre és oktatásra irányuló igények felmérése.” A törvény 78. § (1) bekezdése szerint a kötelező feladat- és hatáskör ellátásához az Országgyűlés biztosítja az azzal arányban álló forrást és eszközrendszert. A kötelező feladatok ellátásán túl – ha van a testületnek ehhez ereje, ideje, anyagi forrása – a helyi nemzetiségi önkormányzat önként vállalt feladatok elvégzését is elvállalhatja. A feladat azonban kötelezővé válik, ha önkéntes döntéssel vállalják. Ilyen feladat lehet az intézményfenntartás, illetve intézményműködtetés, nemzetiségi oktatási, nevelési, kulturális feladatok ellátása, lapkiadás, helyi írott és elektronikus sajtó működtetése, kulturális csoportok, tanoda támogatása. Tekintettel arra, hogy a finanszírozás bizonytalan és meglehetősen csekély mértékű, kérdéses, hogy valóban vállalható-e komolyan a felsorolt feladatok ellátása.

A jelenleg hatályban lévő nemzetiségi törvény egyértelműen visszautasítja a romák azon korábbi kérését, hogy a szociális ügyeket érintő hatósági kérdésekben is döntési szerepet vállalhassanak. Mivel a korábbi nemzetiségi törvény nem határozta meg egyértelműen a feladatokat, a roma önkormányzatok a roma népesség szociális

megsegítését is feladatul tűzték ki maguk elé. Sőt, a legfőbb feladatszervező erő a segítségnyújtás, a szociális gondoskodás megszervezése és az anyagi támogatás volt. A roma önkormányzatok egymás iránti erős szolidaritásérzete csak alkalmi tűzoltás lehetett, a célul kitűzött felemelkedés segítése azonban nem sikerülhetett. Ezzel lényegét tekintve etnicizálták a szociális kérdéseket, illetve a romák szociális érdekvédelmét. A munkahelyteremtés, a szociális ellátások megszervezése, finanszírozása azonban messze meghaladta a roma önkormányzatok erejét és lehetőségeit.

Egy közösség összetartó erejét a közös célok kitűzésével és megvalósításával, közös feladatok elvégzésével, közös gyakorlatok megvalósításával lehet növelni és erősíteni. Míg az akkori nemzeti kisebbségek önkormányzatai a politikai szerepvállalás lehetősége mellett sokkal jelentősebb szerepet játszottak a helyi nemzetiségi közösségek megszervezésében, kulturális életében, programjaiban, és a nemzetiségi kultúrával kapcsolatos minden feladatot elláttak, addig a romák közösségerősítése egymás – végső soron hosszú távú eredmények nélküli – megsegítési kísérleteiben merült ki. Politikai szerepvállalásuk a települések szintjén nem játszott jelentős szerepet. Programjaikban leggyakrabban a romák magasabb fejlettségi szintre emelése, a roma integráció segítése, a hátrányos helyzetű családok beilleszkedésének segítése, az életkörülmények javítása, a lakhatási problémák megoldása, tanácsadás, jogi segítségnyújtás szervezése, a kisebbségi lakosság tájékoztatása szerepelt. A munkahelyteremtéssel kapcsolatos elvégzendő feladatok között a következőket határozták meg: foglalkoztatás elősegítése, képzések szervezése munkanélküliek részére, részvétel munkaprogramokban, pályaorientáció, közhasznú foglalkoztatás. Ezeknek a feladatoknak a kivitelezésére a roma önkormányzatok együttműködési megállapodásokat kötöttek a képzőközpontokkal, munkaügyi központokkal, kistérségi hivatalokkal.

A segítségnyújtás további formáit a konkrét pénzügyi támogatások jelentették, amelyek a következő területekre terjedtek ki: beiskolázás, iskolai felszerelések, élelmiszerjuttatás, karácsonyi csomagok, ruhaosztás, temetési segély, betegek látogatása, segítség nyújtása a házak rendbetételéhez, rászoruló időseknek favágás, „turkáló” szervezése a faluban, adomány gyűjtése és szétosztása. Külön gyerektámogatási összegeket adományoztak az iskoláknak, óvodáknak a szabadidős ünnepeket, gyereknapot, falunapot összekapcsolva az anyagi támogatás valamilyen formájával.

Az ekkor hatályos kisebbségi törvény egyetlen olyan feladatkört sem jelölt meg, amit a roma önkormányzatok maguknak feladatként neveztek meg; így természetesen jogszabályi háttér sem biztosította számukra ezeken a területeken valódi mozgásteret.

A roma önkormányzatok a segítségnyújtással valós igényeket elégítettek ki. A roma emberek nagy része még ma is azt várja el ezektől a testületektől, hogy megfelelő válaszokat találjanak azokra a hétköznapi gondokra, amelyek alapvetően befolyásolják életminőségüket. Így igénylik, hogy legyen elképzelésük a munkahelyteremtésről, az átképzésekről, vagy – ha erre nincs lehetőség – a segélyezés terén próbáljanak megoldásokat találni.

A törvényben legfontosabb feladatként megnevezett érdekvédelem és érdekképviselő absztrakt fogalmak. Tartalmukat a kisebbségi önkormányzat elnökei konkrét feladatokra fordították le, szociális problémáik megoldását közszolgáltatásként fogták fel és magukra nézve kötelezőnek is tartották; más kérdés, hogy megbirkózni nem tudtak vele. Önkormányzataikkal, hiába szeretnének megfelelni a még ma is jelentkező támogatási igényeknek, mára már tudatosították, hogy erre nincs megfelelő jogszabályi felhatalmazásuk.

Napjainkra a feladatstruktúra átalakult: a szociális támogatásra nincs anyagi fedezetük, egyébként is az olyan szociális feladatokat, mint amilyen a közmunka, átvette az állam. Maradt számukra a jogvédelem, az érdekartikuláció, amelyhez csak helyi-közzel van meg a tudásuk és intézményes lehetőségük.

A romák életében az identitás nem elkülönült kategóriaként jelenik meg. Kutatásunk idején a cigány önkormányzatoknál a hagyományörzés, a kultúra és a nyelv megőrzése, a kulturális autonómia kérdése háttérbe szorult a szociális támogatások mögött. Ezen nem csodálkozhatunk. Üres hassal, éhesen, mezítláb, hideg lakásban nem a tánc, a megélhetést már régen nem biztosító kosárfonás, teknővájás hagyományának megőrzése jelenti a legfőbb gondot.

A 2011. évi új nemzetiségi törvény jelentősen megnövelte az önkormányzatok adminisztrációs terheit, miközben nagymértékben csökkentette a működési költségek összegét. Ezt kiegyensúlyozandó a nemzetiségi önkormányzati tér másik oldalon működő szereplőikhez, a települések polgármesteri hivatalához azonban külön finanszírozás nélkül jelentős feladatokat telepített: „80. § (1) A helyi önkormányzat a helyi nemzetiségi önkormányzat részére – annak székhelyén – biztosítja az önkormányzati működés személyi és tárgyi feltételeit, továbbá gondoskodik a működéssel kapcsolatos végrehajtási feladatok ellátásáról. Az önkormányzati működés feltételei és az ezzel kapcsolatos végrehajtási feladatok: a) a helyi nemzetiségi önkormányzat részére havonta igény szerint, de legalább tizenhat órában, az önkormányzati feladat ellátásához szükséges tárgyi, technikai eszközökkel felszerelt helyiség ingyenes használata, a helyiséghez, továbbá a helyiség infrastruktúrájához kapcsolódó rezsi-költségek és fenntartási költségek viselése; b) az önkormányzat működéséhez (a testületi, tisztségviselői, képviselői feladatok ellátásához) szükséges tárgyi és személyi feltételek biztosítása; c) a testületi ülések előkészítése (meghívók, előterjesztések, hivatalos levelezés előkészítése, postázása, a testületi ülések jegyzőkönyveinek elkészítése, postázása); d) a testületi döntések és a tisztségviselők döntéseinek előkészítése, a testületi és tisztségviselői döntéshozatalhoz kapcsolódó nyilvántartási, sokszorosítási, postázási feladatok ellátása; e) a nemzetiségi önkormányzat működésével, gazdálkodásával kapcsolatos nyilvántartási, iratkezelési feladatok ellátása; és f) az a)–e) pontokban meghatározott feladatellátáshoz kapcsolódó költségeknek – a testületi tagok és tisztségviselők telefonhasználata költségei kivételével – a viselése. (2) Az (1) bekezdés szerinti kötelezettségének teljesítése érdekében a helyi önkormányzat harminc napon belül biztosítja a rendeltetésszerű helyiséghasználatot, valamint a he-

lyiséghasználatra, a további feltételek biztosítására és a feladatok ellátására vonatkozóan megállapodást köt a helyi nemzetiségi önkormányzattal. A megállapodást minden év január 31. napjáig, általános vagy időközi választás esetén az alakuló ülést követő harminc napon belül felül kell vizsgálni. A helyi önkormányzat és a nemzetiségi önkormányzat szervezeti és működési szabályzatában rögzíti a megállapodás szerinti működési feltételeket, a megállapodás megkötését, módosítását követő harminc napon belül.”

Mint az a fenti paragrafusban olvasható, a működéshez szükséges helyiséget is a települési önkormányzat biztosítja a nemzetiségi önkormányzatok számára. 2004-ben a roma önkormányzatok 41%-a számára a települési önkormányzat biztosított helyiséget a polgármesteri hivatalban.²¹ 2009-re ez az arány 62%-ra emelkedett, ami azt jelenti, hogy megszűntek az önálló irodák. A települési önkormányzatok egyre kevésbé voltak hajlandóak állandó, külön helyiséget, adott esetben házat biztosítani a romáknak.²²

Az iroda – azon túl, hogy a nemzetiségi önkormányzat központja – presztízsértékkü közösségi színtér, ahol nem csupán a testület tartja az üléseit, hanem tanácsadás, jogsegélyszolgálat, tanoda működik. Itt lehet összejönni, segítséget kérni, kisebb rendezvényeket tartani, ide lehet csak úgy „beköszönni, ha arrafelé járunk”.

2012-re vonatkozóan nem állnak rendelkezésre adatok, de a települési önkormányzatok anyagi helyzetét ismerve feltételezhető, hogy tovább szűkültek az önálló iroda fenntartásának lehetőségei. Pedig az iroda a közösség összetartásának fontos – valóságos – tere, amire a romák a 2006–2010-es kutatás idején nagyon büszkék voltak.

2010-ig a nemzetiségi önkormányzatok nem rendelkeztek önálló számlával; a települési önkormányzatok számlájának alszámláján tarthatták csak a pénzüket. Ez sok visszasságot eredményezett. A 2011. évi CLXXIX. törvény lehetőséget adott saját számla nyitására. A nemzetiségi önkormányzatok azonban nem tudnak leválni a települési önkormányzatról, ugyanis működési költségeiket a település számlájára utalja az állam. A települések – hasonlóan a 2010 előtti állapotokhoz – számos esetben késve, külön kérésre hajlandóak csak a pénzt továbbutalni. A roma önkormányzatok és a települési önkormányzatok a törvény ellenére sem egyenrangú felek. Viszonyukat valójában a nem egyenrangú felek diszharmóniája és a romák kiszolgáltatottság-érzése határozza meg. A viszonyrendszer A nemzetiségek jogairól szóló 2011. évi CLXXIX. törvénnyel formalizáltabbá vált, mégis sok az emberi tényező által meghatározott interakció; változatos képletekkel találkozhatunk az egymás segítésétől a gyűlöletkeltésig.

21 Kállai (2005) i. m. 88.

22 Bindorffer (2011) i. m. 223.

Az önkormányzatiság hatásai

Láthattuk, hogy a nemzetiségi önkormányzatok feladatellátásának módja az önállóság és az alárendelt helyzet vegyüléke; a helyi nemzetiségi önkormányzatok továbbra is a települési önkormányzatok köldökszínjén lógnak. Az önkormányzati képviselők gyakorlatilag passzív alanyai, de semmiképpen sem aktív alakítói választóik sorának. Mivel a kötelező és az önként vállalt feladatok elvégzése az adott törvényességi keretek között felkészültséget, törvényismeretet követel és a roma önkormányzati vezetők ismeretei hiányosak ezen a téren, többségük nem kifogásolja a feltétel-, illetve keretrendszer.

A tudás hiánya ugyanakkor passzivitást idéz elő. Ennek legnyilvánvalóbb példája, hogy a romák nem vesznek részt saját oktatásuk megszervezésében, illetve lebonyolításában. A romák oktatását a többség kisajátítja, de nincs is megfelelő létszámú roma pedagógus, szakértő. A helyzetet nehezíti, hogy a romák nem alakítottak ki integrációs/modernizációs stratégiát a maguk számára – ezt a Fidesz kormány tette meg nekik és helyettük 2011-ben. A stratégia, amit a romák nem tettek magukévá, mert jószerivel nem is ismerik, nem bomlik le konkrét taktikai elemekre. A taktikai elemeket a pályázati lehetőségek képviselik, amely döntési lehetőséget ad ugyan, de a döntések meghozatalához vagy az elnyert pályázat kivitelezéséhez hiányzik a felkészült roma apparátus.

Kutatásunk során az is megállapítást nyert, hogy a feladatellátás döntően egyéni képességek, személyes körülmények függvénye volt. A vezetők között megtalálható volt a „senki sem segít rajtunk” típusú önállótlan, valamint az agilis, iskolába járó és tanult romavezető. Tudomásul kell azonban venni, hogy a jelenlegi állapot gátolja a romák előrelépését az önállóság felé, nem sarkall az ismeretszerzésre és kielezi alárendelt helyzetüket.

A magasabb iskolai végzettség hiánya az oka a gyenge érdekérvényesítési képességeknek. Sok esetben fel sem ismerik érdekeiket, nem hogy védeni tudnák azokat. Hiányos ismereteik miatt gyakran kerülnek hátrányos helyzetbe a helyi önkormányzatnál. A roma önkormányzati vezetők és képviselők képzése még mindig nem általánosan megoldott, a professzionalizálódás igényének kevés képviselő tud eleget tenni. Pedig erre egyre nagyobb szükség van; a korábbi informális ügyintézés helyett formalizált rendszerekkel kell szembenézni, és érdekeket érvényesíteni. A romákra nézve mindenképpen érvényes A. Gergely András megállapítása, amely szerint: „A lokális térben a külvilággal kényszerűen kialakítandó kapcsolattartás nemcsak védelmező eszköz lehet, hanem csődöt is mondhat, ha az egyén fölkészületlenül átlépi a számára áttekinthető és közvetlenül rá vonatkozó horizontot.”²³

23 A. Gergely András: *Kisebbségi tér és lokális identitás (II.) Társadalmi tér-képzet, kisvárosi tradíció (Kiskunhalas)*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Etnoregionális Kutatóközpont. Budapest, 1996. <http://mek.oszk.hu/10600/10663/10663.htm> (2013-01-10)

Bár a helyzet messze nem kielégítő, eredményként értékelhetjük a befejezett 8 általános iskolai végzettséggel rendelkező képviselők arányának növekedését és a diplomások megjelenését a nemzetiségi önkormányzati térben. A képviselők, elnökök egyre kevésbé mozognak idegenül az önkormányzati térben, növekedett magabiztosságuk. Azokon a településeken, ahol a roma önkormányzatok más nemzetiségi önkormányzatokkal vagy a település önkormányzatával közösen szerveztek programokat, többség és kisebbség között megalapozódtak egy pozitív viszonyrendszer létrejöttének alapjai, a romákban pedig növekedett az elfogadottság érzése.

Képviselet a helyi települési önkormányzatokban

Az 1990. évi LXIV. törvény XI. „A nemzeti és etnikai kisebbségi jogok védelme” című fejezetében biztosította a kisebbségek számára a kedvezményes mandátumhoz jutást.²⁴ A 2005. évi CXIV. törvény a kisebbségi önkormányzati képviselők választásáról, valamint a nemzeti és etnikai kisebbségekre vonatkozó egyes törvények módosításáról nem változtatott ezen a szabályon. A törvény azonban parlamenti elfogadását követően nem került kihirdetésre, mert Mádl Ferenc köztársasági elnök a kedvezményes mandátum miatt az Alkotmánybíróságnál megtámadta. A módosítás szövege szerint ugyanis a helyi kisebbségi önkormányzat legtöbb szavazattal megválasztott képviselője – meghatározott szavazatarány elérése esetén – a helyi önkormányzat képviselő-testületének tagjává válhatott volna. A köztársasági elnök alkotmányellenesnek tartotta a törvény 68. §-ának (3) bekezdésében olvasható módosítást, és normakontrollért az Alkotmánybírósághoz fordult. Az Alkotmánybíróság 34/2005. (IX. 29.) AB határozatával megállapította, hogy a törvénymódosítás eltért a választójog egyenlőségének elvétől, korlátozta a kisebbséghez nem tartozó választópolgároknak a helyi önkormányzati képviselők megválasztására vonatkozó alapjogát, és nem volt összhangban a demokratikus legitimáció követelményével.

Az Országgyűlés az AB döntésére válaszolva 81/2005. (X. 19.) OGY határozatában a nemzeti és etnikai kisebbségek kedvezményes mandátumhoz jutásáról tudomásul vette, hogy a kedvezményt nem lehet alkotmányellenes módon megadni, de a kisebbségek integrációja érdekében elengedhetetlenül fontosnak és indokoltnak tartotta, hogy a kedvezményes mandátumhoz jutással a kisebbségek tagjai települési önkormányzatoknak is egyenrangú tagjai lehessenek. Ennek érdekében felszólította a kormányt, hogy még a 2006. évi önkormányzati választások előtt nyújtson be az alkotmányjoggal nem ellentétes törvényjavaslatot. A törvényt a rendelkezés visszavonásával 2005 októberében hirdették ki. Az Alkotmánybíróság és az Országgyűlés

24 Lásd: 1990. évi LXIV. törvény a helyi önkormányzati képviselők és polgármesterek választásáról, XI. fejezet:

A nemzeti és etnikai kisebbségi jogok védelme 48. § - 50. §. <http://www.vokscentrum.hu/torveny/index.php?jny=hun&mszkod=220000&torvid=3> (2013-01-17)

döntéseiből adódó egyes feladatokról szóló 2297/2005. (XII. 23.) kormányhatározatban a kormány három minisztert – ifjúsági, családügyi, szociális és esélyegyenlőségi miniszter, belügyminiszter, igazságügyi miniszter – tett felelőssé a normaszöveg kidolgozásáért a frakciókkal történő megegyezést követően azonnali határidővel. A kormány ígérete ellenére a normaszöveg soha nem került a parlamenti képviselők elé. Kormánypárti és ellenzéki összefogással 2006. január 30-án négy képviselő – Mesterházy Attila, Teleki László, Németh Zsolt és Farkas Flórián – a kedvezményes mandátum megoldásának szándékával önálló képviselői indítványt nyújtott be a Parlamenthez. Az önálló képviselői indítvány célja az volt, hogy a 2005. november 25-ig létező kedvezményes kisebbségi mandátumszerzés ismételen a hatályos választójogi kódex részévé váljon. Az általános vita február 7-én több módosító javaslat benyújtásával lezárult. Részletes vitára sohasem került sor. 2006. február 14-én az MSZP és az SZDSZ, az Országgyűlés kormánypárti frakciói elutasították, hogy az ülés napirendjének módosításaként, illetve kiegészítéseként a képviselők az indítványról szavazzanak.

A 2005. évi CXIV. törvény tehát megszüntette a nemzetiségek talán leghatékonyabb érdekérvényesítési eszközét, a bejutást a települések önkormányzatába kedvezményes mandátummal. A csak tanácskozási joggal felruházott elnökök a település önkormányzati testületével szemben ténylegesen nem tudták képviselni érdekeiket. 2002-ben a cigány kisebbség 549 települési önkormányzati mandátumának 69 %-át szerezte kedvezményes listán. A romák folyamatosan hangoztatták a kedvezményes mandátum visszaállításának szükségességét, de gyenge érdekérvényesítési kísérleteik nem jártak sikerrel.

A 2011. évi CLXXIX. törvény a nemzetiségek jogairól nem szabályozza az önkormányzati elnökök részvételét a testületi ülésen, ami pedig biztosíthatná a nemzetiségi önkormányzatok számára képviseleti feladataik hatékony ellátásának a lehetőségét. A polgármester és a testület döntésétől függ, hogy a nemzetiségi önkormányzat elnöke milyen szerepet játszhat ebben a politikai térben. Visszajelzésekből tudjuk, hogy a testületek igyekeznek a romákat teljes mértékben kizárni a helyi ügyekből. A nemzetiségi törvény rendelkezik ugyanakkor a nemzetiségi önkormányzatok elnökeinek részvételi jogairól a helyi önkormányzatok ülésein: „A nemzetiségi önkormányzat elnöke tanácskozási joga gyakorlása során javaslatot tehet a helyi önkormányzat feladatkörébe tartozó, a nemzetiségi jogokat közvetlenül érintő ügy megtárgyalására, jogosult továbbá: a) felvilágosítást kérni a képviselő-testület, közgyűlés szerveitől a nemzetiség helyzetét érintő, önkormányzati hatáskörbe tartozó ügyekben; b) feladata ellátásához szükséges tájékoztatást, ügyviteli közreműködést igényelni a képviselőtestület szerveitől; c) kezdeményezni, hogy a képviselő-testület, közgyűlés saját hatáskörben tegye meg a szükséges intézkedéseket, hatáskör hiányában kezdeményezze a hatáskörrel rendelkező szerv intézkedését a nemzetiséget

e minőségében érintő ügyekben.”²⁵ Ezeket a korábbi szószólói jogokkal megegyező jogosultságokat a törvényhozó két különböző időpontban lépteti hatályba. A felvilágosítás és tájékoztatás kérésének, valamint az intézkedés kezdeményezésének joga 2013. január 1-jén lép hatályba, a nemzetiségi elnök tanácskozási és javaslattevési jogát biztosító szabályozás pedig a 2014. évi általános nemzetiségi önkormányzati választások kitűzésének napjától hatályos.

A nemzetiségi elnökök részvételi jogával az új önkormányzati törvény is foglalkozik, de a nemzetiségi törvény hatályba léptető rendelkezései nincsenek összhangban ennek előírásaival. Az új Ötv. ugyanis 2013. január 1-jétől alkalmazni rendeli azt az előírást, hogy „A nemzetiségi önkormányzat elnöke kizárólag az általa képviselt nemzetiséget érintő ügy napirendi tárgyalásakor vehet részt a zárt ülésen.”²⁶ Az alapvető jogok biztosának egy nemzetiségi önkormányzat elnöke panaszának kivizsgálása nyomán készült, 2012. áprilisi vizsgálati jelentése szerint,²⁷ „nincs alkotmányos indoka annak, hogy az új Ötv. és a nemzetiségi törvény tárgyakban kapcsolódó, sőt egymást kiegészítő rendelkezéseit nem egyidejűleg kívánja hatályba léptetni a törvényhozó. Ennek következtében több mint egy évig terjedő időszakban jogbizonytalanság áll elő azzal kapcsolatban, hogy a nemzetiségi önkormányzat elnöke milyen esetekben vehet részt tanácskozási joggal a helyi önkormányzat nyílt ülésein...” A jelentés a továbbiakban indokoltan tartotta, „hogy a nemzetiségi önkormányzat elnöke ne csupán a nemzetiségi közügyekkel szoros kapcsolatban álló napirendi pontok megvitatásában vehessen részt. A helyi önkormányzat képviselő-testülete vagy bizottsága által tárgyalt kérdések jelentős része – így különösen az Ötv. 8. §-ában meghatározott feladatok ellátásához kapcsolódó döntések – szükségszerűen érintik a település nemzetiségi közösségét is, indokolt tehát, hogy az ülésen részt vehessen a nemzetiségi önkormányzat elnöke is. Az adott nemzetiséget érintő ügy fogalmába ezért álláspontom szerint beletartozhatnak például a településfejlesztéssel, a lakásgazdálkodással, az épített és a természeti környezet védelmével, a helyi közutak fenntartásával, a csatornázással, a csapadékvíz elvezetésével, a helyi tömegközlekedéssel, a köztisztasággal, a foglalkoztatás megoldásával kapcsolatos kérdések is.”

25 Lásd: Nemzetiségi törvény, 105. § (2)–(4) bekezdései, valamint az azokat hatályba léptető 157. § (5) és (7) bekezdés.

26 Lásd: új Ötv. 46. § (3) bekezdése, valamint az azt hatályba léptető 144. § (3) bekezdése.

27 Az alapvető jogok biztosának Jelentése az AJBH 2419/2012 számú ügyben. www.ajbh.hu/alam/jelentes/201202419.rtf (2013-01-10). A nemzetiségi önkormányzat elnöke beadványában azt kifogásolta, hogy nem tudja érvényesíteni képviseleti jogait a települési önkormányzat ülésein. Állítása szerint a települési önkormányzat elzárkózik a nemzetiségi önkormányzattal való együttműködéstől, és nem teszi lehetővé a panaszos számára, hogy elnöki minőségében részt vegyen a zárt üléseken.

„Általános tapasztalat, hogy a települési önkormányzatok a zárt üléseik többségében szociális támogatási kérelmekről határoznak. Felvetődik tehát, hogy a nemzetiségi önkormányzat elnöke ezekre az ülésekre is meghívható-e szakértői, illetve érintetti minőségében. Megítélésem szerint erre is lehetőség van, hiszen ekkor a nemzetiségi önkormányzat elnöke nem vesz át hatósági feladatkört, hanem tanácskozási jogával élve elősegíti a minél megalapozottabb döntéshozatalt. Ebben az esetben azonban különösen fontos érvényesíteni azt a követelményt, hogy az ülésre meghívott nemzetiségi önkormányzati elnök köteles betartani az információs önrendelkezési jogról és az információszabadságról szóló 2011. évi CXII. törvény és más jogszabályok titokvédelmi rendelkezéseit, és a megismert adatokat (személyes adat, döntéselőkészítő irat, üzleti titok) nem hozhatja nyilvánosságra, nem élhet vissza azokkal.”

A nemzetiségi önkormányzat elnökének részvétele a települési önkormányzatok testületi ülésein azért is létfontosságú, mert a roma képviselők aránya nem létszám-arányos a települési testületekben és ezt a helyzetet még a kedvezményes mandátum sem tudná korrigálni. Ami a roma polgármestereket illeti, számukat – különösen, ha a települési önkormányzati választásokon nem roma nemzetiségű jelöltként indulnak – lehetetlen megállapítani.

A települési önkormányzatok politikai terében a romák számára jelenleg elérhetetlen a képviselet. Kérdéses, hogy 2014 után milyen döntési jogosítványokkal fognak majd a települési képviselők rendelkezni, de ha a romák nem alakítanak ki a településeken párhovatarozástól független képviseleti stratégiát, akkor továbbra is ki fognak szorulni ebből a képviseleti térből és a róluk szóló döntések (is) a fejük felett fognak megszületni.

Parlamenti képviselet

A nemzetiségek parlamenti képviseletének kérdésében az 1990 után megalakult Országgyűlés pártjai között nem volt osztatlan egyetértés; az Országgyűlés nem is rendezte azt. Az azóta eltelt évek folyamán történtek kísérletek a nemzetiségi parlamenti képviselet rendezésére, de ezek azóta sem jártak sikerrel.²⁸

1992-ben Tabajdi Csaba, a Magyar Szocialista Párt képviselője ismét felvetette a rendezés kérdését. Számos tervezet született, de a két nagy párt, a kormányon lévő Magyar Demokrata Fórum és az ellenzék legnagyobb pártja, a Szabad Demokraták Szövetsége, valamint a Fiatal Demokraták Szövetsége is ellenezte azt. A parlamenti pártok egyességének hiánya miatt egyik tervezet sem került a Parlament elé. 1994 novemberében a NEKH felvázolt egy delegálási lehetőséget a kisebbségek parlamenti képviseletének ideiglenes megoldására. A javaslatcsomag a pártok és a ki-

28 Az 1990 előtti időszakról lásd: Bindorffer (2011) i. m. 77–79.

sebbségek egyeztetési folyamatában a korábbi tervezetek sorsára jutott. 1995-ben az új alkotmány elveinek kidolgozása során ismét felmerült a megoldás keresése, de az 1996 elején, ötpárti konszenzussal megszületett alapelvek nem garantálták a kisebbségek parlamenti képviseletét. 1998 márciusában az MSZP bejelentette, hogy a májusi választások eredményétől függetlenül újra beterjeszti a kisebbségek parlamenti képviseletére vonatkozó javaslatát, miután a Parlament elvetette a kormány előterjesztését és nem szavazott mandátumot a nemzetiségeknek.²⁹ 2000-ben a Fidesz a parlamenti képviselők számának radikális csökkentését összekapcsolta a kisebbségek országgyűlési képviseletének megoldásával, a kettőt csak együtt tartotta lehetségesnek.³⁰ A 2002. évi választások után megalakuló új Országgyűléstől és Kormánytól a kisebbségek elvárták a parlamenti képviselet megoldását, de a kérdés tovább húzódott.³¹ 2007-ben Herényi Károly, az MDF frakcióvezetője egy kétkamarás Parlament felsőházában látta volna csak szívesen a nemzetiségieket. Ugyanebben az évben a nemzeti és etnikai kisebbségek új országgyűlési biztosa, dr. Kállai Ernő kifejtette, hogy a parlamenti pártoknak végre el kellene dönteniük, akarnak-e kisebbségi képviseletet az Országgyűlésben. Kállai felhívta a figyelmet arra, hogy az Országgyűlés másfél évtizede mulasztásban van, mert nem biztosította törvényben a kisebbségek parlamenti képviseletét. Az ombudsman szerint a politika „egyet nem tehet tovább: azt, hogy hitegeti a kisebbségi közösség tagjait [...], lehet azt is mondani, hogy nem lesz parlamenti képviselet, csak akkor vállalni kell ennek az ódiáját [...], ki kell állni és elmagyarázni, hogy miért nem”.³²

Kállai minden erőfeszítése ellenére sem tudott egységet teremteni a 13 nemzetiség között. Bár a vezetésével kidolgozott koncepciót 2008 februárjában átadták a kormány képviselőjének, csak 9 kisebbség sorakozott fel mögé. A nemzetiségek inkább 2009 májusában Szili Katalin, az akkori országgyűlési elnök, MSZP-s képviselő indítványát fogadták el egy kisebbségi fórum megalakítására. Szili elmondta, hogy a Parlament őszi ülészakán szeretnék elfogadtatni azt az országgyűlési határozatot, amely előírná a kormány számára, hogy mikorra terjessze elő a kisebbségek parlamenti képviseletére vonatkozó törvényt.

Balog Zoltán Fideszes képviselő és Szili Katalin 2010 februárjában közösen nyújtották be a Parlamentnek a Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségek Fórumáról szóló országgyűlési határozattervezetet, amely többek között a következőket tartalmazta: „2. A Fórum a törvényhozás szintjén – a kisebbségek közvetlen parlamenti képviseletének megvalósulásáig is – a parlamenti pártok, parlamenti bizottságok és a nemzeti kisebbségek országos önkormányzatai között kívánja az együttműködést

29 *Hetek* 1998. 12 (2) (március 21.)

30 *Népszava* 2000. április 26.

31 Kérdések az országos önkormányzatokhoz. *Barátság* 2002. 4 (9). 3603. <http://nemzetisegek.hu/repertorium/2002/04/bar01.pdf> (2013-01-12)

32 *Jogi fórum* 2007. december 4. <http://www.jogiforum.hu/hirek/17060> (2013-01-12)

és párbeszédet rendszeressé tenni. Működésével lehetővé teszi a jogalkotás teljes folyamatában a közvetlen párbeszédet, illetve megerősíti a végrehajtás ellenőrzését. 3. A Fórum létrejötte nem helyettesíti, illetve nem pótolja a nemzeti és etnikai kisebbségek alkotmányos jogát a közvetlen parlamenti képviseletre.”

A parlamenti képviselet alkotmányos rendezésére 2010. május 25-én került sor, amikor a Fidesz–KDNP szövetség kétharmados parlamenti többsége elfogadta az Alkotmány módosítását a parlament létszámának csökkentéséről. Az Alkotmány-módosítás rögzíti, hogy a nemzeti és etnikai kisebbségek képviseletére további, legfeljebb tizenhárom országgyűlési képviselő választható. A törvény hatálybalépéséről azonban a törvényhozók nem döntöttek.³³ Magyarország 2011. április 25-én elfogadott Alaptörvényének 2. Cikk (2) bekezdése csupán annyit fogalmaz meg, hogy a Magyarországon élő nemzetiségek részvételét az Országgyűlés munkájában sarkalatos törvény szabályozza.³⁴

Parlamenti képviseletük szükségességét a nemzetiségek számtalanszor megfogalmazták. Roma önkormányzati kutatásunk válaszadóinak 75%-a ugyancsak elkerülhetetlenül fontosnak tartotta a parlamenti képviselet törvénybe iktatását.

A romák 1990 óta 22 pártot hoztak létre, de parlamenti képviseletet csupán a Lungo Drom nevű egyesület ért el azután, hogy szövetséget kötött a Fidesszel, és annak megyei, illetve országos listáin bejutott az Országgyűlésbe. A roma pártok nem tudtak saját nemzetiségük tagjai között teret nyerni. A Magyarországi Cigány Szervezetek Fóruma Roma Összefogás Párt mondható ezen a téren a legsikeresebbnek, ha egyáltalán sikernek nevezhető az, hogy 2010-ben Kolompár Orbán 0,01%-ot ért el.

2010-ben 4 roma képviselő jutott be az Országgyűlésbe: egy az LMP, három pedig a Fidesz listáin. Három képviselő felsőfokú, egy pedig középfokú végzettséggel rendelkezik.

A 2012. január 1-jén hatályba lépett, és először a 2014. évi országgyűlési választások során alkalmazandó, az országgyűlési képviselők választásáról szóló 2011. évi CCIII. törvény kifejezetten hátrányosan különbözteti meg a nemzetiségeket, így a romákat is. A törvény 9. § (5) bekezdése arról rendelkezik, hogy két vagy több, országos nemzeti önkormányzat nem állíthat közös nemzeti listát, míg ezt a többség szervezetei számára lehetővé teszi. Hiába a kedvezményes kvóta, a bejutást legfeljebb a romák számára teszi lehetővé. A kis létszámú nemzetiségek számára már az induláshoz szükséges 1500 ajánlás összegyűjtése is nehézségekbe ütközik.

33 Alkotmány 2010. május 25-i módosítása – a Magyar Köztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvény módosításáról. 1. § Az Alkotmány 20. §-a a következő új (1) bekezdéssel egészül ki, egyidejűleg a jelenlegi (1)–(6) bekezdés megjelölése (2)–(7) bekezdésre változik: „(1) Az országgyűlési képviselők száma legfeljebb kettőszáz. A nemzeti és etnikai kisebbségek képviseletére további, legfeljebb tizenhárom országgyűlési képviselő választható.” [...] 5. § (2) E törvény 1. §-ának hatálybalépéséről külön törvény rendelkezik.

34 Magyar Közlöny 2011. 43. 10665.

A törvény – más tartalommal – ismét bevezeti a települési szinten korábban már ismert nemzetiségi szószóló intézményét; 18.§-a így rendelkezik: „ (1) A nemzetiségi listát állító, de azon mandátumot nem szerző nemzetiséget nemzetiségi szószóló képviseli az Országgyűlésben. (2) A nemzetiségi szószóló a nemzetiségi listán első helyen szereplő jelölt lesz.”

A szószóló leendő feladatait, jogkörét a törvény nem sorolja fel, de annyit tudni lehet, hogy csak tárgyalási, részvételi jog illeti meg, nem szavazhat. Tárgyalási, illetve felszólalási jogát is csak akkor gyakorolhatja, ha előzetesen engedélyt kér, és a Parlament megszavazza számára ezt a jogot.

A parlamenti képviselő tekintetében a nemzetiségek közül jelenleg a romák vannak a legjobb helyzetben. Az Országos Roma Önkormányzat (ORÖ) elnöke, Farkas Flórián további két fontos pozíciót tölt be: a Lungo Drom elnöke, valamint parlamenti képviselő a Fidesz színeiben.

Egyenlőség. Egyenlőség?

A nemzetiségi törvény 76. § (2) bekezdése szerint „a nemzetiségi önkormányzati jogok – ha e törvény eltérően nem rendelkezik – minden nemzetiségi önkormányzat tekintetében egyenlőek.” A romák számára a mindennapi élet gyakorlatában nem áll fenn a nemzetiségi törvény által biztosított egyenlőség. A nemzetiségi önkormányzatok a nemzetiségi önkormányzati rendszerben nem egyenlők egymással, de a helyi nemzetiségi önkormányzat a helyi önkormányzattal sem egyenlő. Az egyenlőtlenségi viszonyok nem kizárólag az ellentmondásos törvényi rendelkezések következményei: a települési nemzetiségi önkormányzatok önszántukból rendelik alá magukat a megyei és országos szintnek; a viszonyrendszer alulról szervezeten paternalista, ami azt jelenti, hogy maguk a települési nemzetiségi önkormányzatok kívánják az alá-fölérendeltségi viszony életben tartását.

A nemzetiségi önkormányzatok, miközben saját rendszerükben elfogadják a paternalista viszonyt, a helyi önkormányzatokkal szemben tökéletes egyenlőséget szeretnének. Helyük azonban valahol a sor végén áll az egész önkormányzati rendszerben. Szerepük korlátozott, számos esetben csupán szimbolikus jelentőséggel bír – a törvényben garantált jogokkal nem vagy csak részlegesen tudnak élni. Tényleges működési területük korlátozott, tevékenységük a kulturális autonómia megvalósításában, a kisközösségi élet kereteit csak nagyritkán átlépő rendezvényekben, illetve az együttdöntési jogban valósul meg, amennyiben élnek – illetve amennyiben a helyi önkormányzatok hagyják, hogy éljenek – vele.

A nemzetiségi önkormányzatokat csak bizonyos önkormányzati jogok illetik meg. Funkcionális önállóságuk legfeljebb részleges, mivel csak oktatási és részben kulturális funkciókat vehetnek át az államtól. Az olyan, kisebbségeket érintő ügyek-

ben, amelyekben a helyi önkormányzatok döntenek, a kisebbségi testületek a véleményezési és egyetértési jog gyakorlásával csak részt vehetnek; ez azonban nem önkormányzati, hanem participációs jog. A nemzetiségi önkormányzatok a rendszer semelyik – sem helyi, sem területi/megyei, sem pedig országos – szintjén sem váltak politikai tényezővé; érdekérvényesítő képességük pedig gyenge maradt. A feladatok pontosítása komoly kihívást jelent a helyi önkormányzatok számára, és a feladatellátás finanszírozása is komoly gondokba ütközik. De nem pusztán feladat- és forrásatadásról van itt szó, hanem arról a fejlődési folyamatról is, ami a joggyakorláson keresztül a kulturális csoportként nyilvántartott közösségeket a politikai közösséggé alakulás felé vezetheti. Azonban „... a gyakorlat bizonyítja, hogy a jogilag institucionalizált autonóm kisebbségi csoportok politikai jellegének elismerése terén még hiányok mutatkoznak. Az, hogy egy állam mennyiben garantálja egy kisebbségi közösség politikai entitásként való elismerését, alá van vetve az állam pragmatizmusának, probléma-érzékenységének és a problémák megoldására tett gesztusoknak.”³⁵

A romák „érdekérvényesítését és egyenlőségi törekvéseit gyengíti, valamint politikai mobilizációjukat hátráltatja azonban az is, hogy a magyarországi kisebbségek esetében hiányoznak az ezeket a feladatokat elvégző, illetve nyomásgyakorlásra vagy lobbizásra képes kisebbségi kulturális, politikai és gazdasági elitcsoportok”. Hiába a törvényi szabályozás, a ténylegesen érvényesülő, valós egyenlőséget a romák természetesen segítséggel, de csak saját maguk vívhatják ki.

35 Lásd: Vizi, Balázs: *Minority Groups and Autonomy from an International Political Perspective*. In: Kinga Gál (ed.): *Minority Governance in Europe*. Open Society Institute, Budapest, 2002. 39–54.

A „cigányok”, a „tetű” és a „bíró”: egy romungro cigány közösség adaptációs törekvései

„... volt (a) bíró, s a magyar világban (azaz a 2. bécsi döntés után) azt mondták, hogy van tetű. Na tetű volt, s vizsgálták, mert tetű van magyarba is, nem csak cigányba. S akkor kérdezték: Cigány van-e? S azt mondta a bíró: „Nincs cigány!” Ezt mondta: „Itt nincs cigány!”. Itt nem voltak soha, itt rendes cigányok voltak mindig, nem vették úgy, hogy rosszak. Valahogy itt úgy béalkalmazkodnak így a népek közé, mert vegyesen vannak, ott a Lokon is, mindenütt, mert a népek közé úgy békültek, úgy dolgoznak és beszélgetnek.”

(idős cigány nő)²

A történet helyszíne egy székelyföldi település.³ A hajdanában virágzó bányászfalu mára többségében munkanélküli családokból álló, előregedő közösséggé vált. A település a főúttól messze esik, kevés munkalehetőség van a környéken, a fiatalok, családalapítás után, ritkán telepednek le falujukban.

1 ELTE Társadalomtudományi Kar, Kulturális Antropológia Tanszék (Budapest).

2 Dolgozatomban az interjúrészleteket dőlt betűvel közlöm. Interjúalanyaimat nemük, korcsoportjuk és nemzeti identitásuk megjelölésével azonosítom. A faluban élő romungrokat cigányoknak nevezem, mivel ők maguk is így beszélnek önmagukról. A közösségükre a roma kifejezést elutasítják.

3 A településen 2008-ban és 2009-ben több hetes terepmunkát végeztem. Hálás szívvel gondolok a „Botos”, a „Túros”, a „Szenté”, a „Fagyos” és a „Ruzsa” család tagjaira az együtt eltöltött időért, köszönöm azt, hogy megtanítottak másként látni a dolgokat. Köszönöm a helyi unitárius lelkésznek és családjának segítségét, emellett köszönöm a falu idős kántorának támogató jóindulatát. Munkámat a „Változó nemzet-diskurzusok: az azonosságról és a különbségekről magyar állampolgárok és kisebbségben élő magyarok viszonyában” című OTKA pályázat (F 68973) támogatta.

Az 1992-es népszámlálási adatok szerint 996 lakos élt a faluban, melyből 1 cigány, 5 román és 989 magyar nemzetiségűnek vallotta magát. 2002-ben a 893 lakosból 7-en cigány, 5-en román és 881-en magyar nemzetiségűnek regisztráltatták magukat.⁴ A falu népszámlálási adatai szerint tehát a településen – elenyésző számú román és cigány nemzetiségű lakoson kívül – csak magyarok élnek. A hivatalos adatokkal szemben azonban a falu közössége mentális és fizikai téren is megkülönböztet „cigányokat”, „románokat”⁵ és „magyarokat”.

A településen kb. 70 lakos önmagát „cigánynak”, „magyar érzelmű cigánynak”, „házi cigánynak”⁶ vagy „házi magyarnak” vallja.⁷ Azok a helybéliek, akik magukat magyarnak vallják, az előzőekhez hasonló mértékben tartanak cigánynak (házi cigánynak) bizonyos falubeli családokat.⁸ Azok a családok, akiket ők cigánynak tartanak, önmagukat is annak vallják.

A falu lakosai hangsúlyozzák, hogy magyarok, románok és cigányok vegyesen lagnak a faluban. Ennek ellenére a településen megkülönböztetnek „cigány részeket” és „magyar részeket”. A falu hagyományos cigány-tere a Várhegy utca. Az ötvenes években ennek felső részén, a Nagygödörben éltek a cigányok. A falu határszéli részéből induló két utcában zömében ma is magukat cigányoknak valló családok lagnak. Hasonló módon cigányok lagnak még a faluba vezető út elején a Hammasban és a faluból a szomszéd település felé vezető utca szélső házaiban.

Dolgozatomban azt mutatom be, hogy egy romungro közösség milyen adaptációs

4 <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002.htm>

5 A faluban kb. 15–20 lakost románnak tartanak. A román nemzetiségűeket a falu emlékezete néhány helybéli családhoz köti, ám ők magukat felekezeti és nyelvi szinten is a magyar közösséghez sorolják. Dolgozatomban a helyi román közösség lokális identitásával nem foglalkozom. Kutatásomnak ez a része egy másik tanulmány témája.

6 Ennek okán dolgozatomban én is ezeket a kifejezéseket használom. Külön köszönöm Kovalcsik Katalinnak, hogy felhívta figyelmemet a „házi cigány” kifejezés pejoratív értelmezésére a magyarországi ciganológiában. Tanulmányomban ennek ellenére ezt a kifejezést használom, mert a helybéli romungrok nem tartják sértőnek, s ők maguk is autonímaként használják önmaguk megnevezésére.

7 A ciganológiában számos rendszer van a roma közösségek osztályozására (ld. Dick Zatta, Jane: Cigányok, romák – a köztes határok kultúrája. In: Prónai Csaba (szerk.): *Cigányok Európában 2. Olaszország*. Új Mandátum, Budapest, 2002. 27–213., Williams, Patrick 2000 A párizsi kelderások láthatatlansága. In: Prónai Csaba (szerk.): *Cigányok Európában 1. Nyugat Európa*. Új Mandátum, Budapest, 2000, 183–205., Piasere, Leonardo: Mare roma. In: Prónai Csaba (szerk.): *Cigányok Európában 2. Olaszország*. Új Mandátum, Budapest, 2002. 213–383.). Én dolgozatomban a helybéli romungrok bemutatására a heteroníma (cigány), az autoníma (magyar cigány, magyar érzelmű cigány, házi cigány, házi magyar), illetve a nyelvészeti (romungro) kifejezést használom (Vö. Piasere (2002) i. m. 240.). A szakirodalom autonímanak hívja azt „az etnonímát, amit egy csoport ad saját magának, heteronímanak pedig azt az etnonímát, amit mások adnak a csoportnak” (Uo. 380).

8 A helyi lelkész szerint a szociális segélyben részesülők száma (2008-ban 65 lakos) nagyvonalakban fedi a cigány nemzetiségűek számát a faluban

törekvésekkel teremti meg lokális környezetében a – lehetőségekhez mérten – konfliktusmentes együttélést. Hogyan használja ezt a mindennapi létfenntartása szempontjából, s hogyan teremt ennek – történetekben elmesélhető és igazolható – értelmezései keretét. Végül pedig a tetvesség történetének elemzésével arra keresem a választ, hogy a helybéli romungro közösség számára miért válik elengedhetlenné „magyar érzelmű cigánnyá”, azaz „jó cigánnyá” válni?

*„A házi cigányok jó cigányok.”
(középkorú magyar nő)*

A helyi cigányok zöme – mint már írtam – önmagát „magyar cigánynak”, „magyar érzelmű cigánynak”, „házi cigánynak” vagy esetenként „házi magyarnak” nevezi. A helybéli magyarok a falubeli cigányokat „házi cigánynak” vagy „magyar cigánynak” nevezik.

A cigányok saját nemzeti identitásuk értelmezésekor szinte minden esetben nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy cigány származásukat összekapcsolják magyar identitásukkal. Mindez azt jelentette, hogy önmagukat cigánynak vallották, ám hangsúlyozták, hogy anyanyelvük és unitárius felekezetük alapján csoportjukat a (helybéli) magyar közösséghez tartozónak érzik.

„Magyar érzelmű cigánynak vesznek fel, de magyar érzelmű, mert magyarul tudok, nem cigányul. A papír úgy is volt megcsinálva (t. i. a magyar igazolvány) s elküldve Magyarországtól, a nagykövetségtől, mert onnantól küldték.” (fiatal cigány férfi)

„Mi házi magyarok vagyunk, én megmondtam, nem tudok én sem cigányul, még így, hogyha valaki odajön, nem értem, se románul jól nem, csak az egy magyar szót. (Az mit jelent, hogy házi magyar?) Az, hogy se cigány, se magyar, hanem házi magyar.” (idős cigány nő)

A helyi cigányok ezen önmeghatározása pozitív töltésű fogalmat takar, egyet jelent a „rendes”, a „becsületes”, a „tisztá” és a „művelt” ember képével. A helybéli cigányok etnikai identitása önmagába olvasztja az autoním és heteroním minősítést, melyet érdekessé tesz az a tény, hogy látszólag ez a kettő megfeleltethető egymásnak. Tehát, a falubeli romungro közösség hasonlóan minősíti „a” cigányokat, mint teszi azt a nem cigány világ. Emellett hasonló elemeket emel ki házi cigány identitásában, mint a velük élő magyarok jellemzik őket akkor, amikor a faluközösségbe tartozó magyar cigányokról beszélnek:

„(Mit jelent az, hogy házi cigány?) Rendösök, az rendösök, mert vannak olyanyok, hogy rendetlenek, hogy még a ruházatukra arra sem áldoznak, hogy legalább legyen. Mert az embert a gúnya teszi emberré, legyen olyan, amilyennek lenni kell, beszédileg is, ruházatilag is, s ha szegényes, ha cigány, de legyen becsületes. Mutassa meg azt, hogy ő tud más is lenni! Ez így van! De olyan (cigány is van), amelyik ténylegesen ki-

mutassa, hogy nem tud úgy viszonyulni sem a népekhöz, sem senkihez, ha bárhova elmegy, egy vendéglőbe, néptanácsba, ahol el kell valamit rendőzni! Ott is el lehet szépen és bármit rendezni, mintha elmegyen, és kiabál és ordibálni, cigánykodni. Úgy iskolába s mindenütt el lehet szépen beszélni, bármit, mint csúful beszélni, csúf szavakat használni. A szép beszédnél szebb nincs, mert az több reményt ad, mint ha valakinek ordítsál, s sokat mondjál.” (középkorú cigány nő)

Egy helybéli magyar férfi a következőt mondta: „(Mit jelent ez (házi cigány)? Az azt jelenti, hogy a cigányoknak olyan műveltebb formája, akik már szinte a magyarokat úgy támasszák (azaz utolérlik). (...) Úgy hogy, nincsen gond velük, azt is el kell mondani, hogy sok magyar ember cigány, sok magyar cigány is, ami azt jelenti, hogy sok olyan ember van, aki cigányabb a cigánynál, rosszabbul viselkedik, sajnos.” (középkorú magyar férfi)

Mint az idézetek is mutatják a helybéli romungrók etnikai kategóriája olyan elemekkel kerül kapcsolatba, mint a tisztaság, a halk beszéd, a jól öltözöttség stb. Ezzel szemben a „cigány” kifejezés nem egyszerű nemzetiségi megjelölést takar, hanem értékrendszert mutat, mely egyet jelent a rosszal, hiszen bárki cigánnyá válhat bizonyos szabályrendszerek figyelembe nem vételével. Ebben a falubeli közösségben az „a cigány”, aki nem felel meg helyi magyar világ elvárásainak.

Így („házi”) magyar az – egy cigány esetében is – aki amellett, hogy magyarul beszél, hogy falubeli és a magyar felekezetben kereszteli a gyermekét,⁹ úgy is viselkedik, mint egy „ideális” magyar, azaz rendes a portája, halk a beszéde, tiszta az öltözeke.

„(Mit jelent az, hogy házi cigány?) Az úgy jött, hogy úgy mondták, hogy egy szegényebb rendű családból származik, nem az a, hogy mondjam, ... nem gazdag családból származó, hanem egész, egész olyan szegény családból. De tisztességes! Nem lopásból, nem csalásból, nem tudom miből él, hanem csak ebből, a két keze munkája után. Hát tiszta a házi cigány, nálunk így volt, így mondják, nem olyan kóborló cigány. Aki megüli a falujában, megüli a helyit. (...) Anyámnak, például a tisztaságot szerette, az volt néki az élete, a tisztaság az udvaron, mindenütt s rend.” (idős, cigány férfi)

„Mi nem is tagadjuk, akárhová megyünk, nem is tagadjuk, hogy cigányok vagyunk. Nem is szégyelljük. Mert vannak magyarba is olyan rendetlenek, olyan... olyan szemérmetlenek. Egy cigány, hogyha elmenyen egy közösségbe vagy valahova, az ki tudja mutatni, hogy ő rendes is tud lenni, és rendetlen is tud lenni. Van magyarba is, aki

9 A faluban a cigány közösség keresztelési szertartásánál a kisgyerek szülei keresztanyáknak falubeli magyar asszonyokat kérnek fel. Az újszülött hozzátartozói olyan helybéli nőket keresnek meg – még a kisgyerek világra jötte előtt – akikkel elsősorban az édesanyának vagy a leendő nagymamának amúgy is jó kapcsolata van. Ezek a keresztanya-jelöltek vagy az édesanya ismerőseiből kerülnek ki (osztálytársak vagy szomszédok) vagy olyan magyar családból, akivel az újszülött kisgyerek családjának generációkon át jó kapcsolata volt. A cigány újszülöttek keresztelését „asszonykeresztelő”-nek nevezik, mivel általában csak nők vesznek részt rajta.

rendes is meg rendetlen is tud lenni, úgy kocsmába, meg mindenütt. Úgy hogy mi nem szégyelljük, hogy cigányok vagyunk.” (középkorú cigány nő)

A felsorolt értékek, csak ellenértékük rendszerében értelmezhetőek: mint a testi „tisztaság”, mely a mocskosság, a „jól öltözöttség”, mely az elhanyagoltság, a „halk beszéd”, mely a hangosság és a „tisztá porta”, mely a rendetlenség ellentéte.

„Gyengébbek (a szomszéd falubeli oláh cigányok), szóval tisztaságra, s hogy es mondjam, mintha el volnának úgy maradvá, nem azok a tiszta házi cigányok, hogy tényleg látszik, mintha le volnának úgy... félre volnának úgy a lemaradt világban. Szóval most a demokráciában észre lehetett venni, hogy melyik most a rendesebb család, s melyik a gyengébb család, mert látszik. Már az öltözetjén látszik, hogy melyik, [...] Én szerintem, amilyen felfogásik van, nem (olyan, mint a házi cigányoknak). Nem, hát nem is lehet, nem az a fajta, nem az a felfogásik nekik, ők lássák.” (Középkorú, magyar nő)

„Más cigányok (a szomszéd falubeli oláh cigányok), nem is magyarok, nem is tartásuk így velük a kapcsolatot, mert, amikor így elmennek a kocsmába, akkor csúful csinálnak. A viselkedésük, amiről megítélik őket az emberek, nem úgy viselkednek, nem tudnak normálisan viselkedni, ha elmegyek egy társaságba, akkor beszéljek normálisan, nem mondom a másokra csúfot, s ezzel ők kiközösítik saját magukat, nem fogadják úgy el az emberek. [...] Ők es meg kéne húzzák magikat, hogy valahogy alkalmazkodjanak a népekkel. Legyenek olyan barátságosak, olyan összekötetésben, hogy szeressék s tiszteljék s becsüljék. [...] Azok olyanok, hogy azok egyebet nem tudtak csak verekedni és csúfolkodni, ha mentél el mellette, bocsánattal legyen mondva, köpdöstek. Irtózatós! Azt mondták, hogy mi cigányok, mi őket lenézzük, mikor ők is az. Hát az lehetnek az! Mert magyar emberben is van, románban is, németbe is, hogy nem egyforma, igaz-e?” (középkorú, cigány nő)

A házi cigányoknak kevés a kapcsolata a környékbeli roma közösségekkel. Házasságra nem lépnek tagjaik és munka kapcsolataik is elenyészőek. Ismereteik az oláh cigányokról felszínesek, az esetek nagy részében sztereotipikusak, mint ezt mutatja az egyik falubeli kováccsal készített interjú részlete is:

„Hát koszosak, nem tiszták, így, ha dolgozom nekik, alig várjam, hogy végezzek, nekem ne is fizessék meg, csak szolgáljam ki őket, hogy tudjak minél hamarabb megszabadulni.” (idős cigány férfi)

Tehát, ha szóba kerülnek a környező településen élő oláh (és beás) cigány lakosok, a házi cigányok fontosnak tartják a különbségeket hangsúlyozni. Úgy vélik, közülük eltérően az oláh cigányok cigányul beszélnek, túl gazdagok (vagy túl szegények), hangosak, veszekedőek és testi mivoltukat, illetve környezetüket tekintve, koszosak. Amennyiben ezekkel a jellegzetességgel írják le „a cigányokat”, önmagukat a magyar cigányok nem tekintik cigánynak. A magyarokkal való etnikai azonosulás egyben bizonyos cigányra jellemzőnek gondolt életmódtól való elhatárolódást jelent számukra. Így a helybéli házi cigányok a „rossz cigányoktól”, pontosabban a magyarok által rossznak tartott cigányoktól határolódnak el.

Észrevehető, hogy ebben az értelmezésben a cigányok olyan mentális határt húznak maguk köré, mely határon belül összetartoznak a magyarokkal, s mely határ a helyi cigányokat elválasztja a szomszéd falvak romáitól. A helybéli magyar érzelmű, házi cigányok identitásának ez az egyik meghatározó eleme: a környékbéli cigányoktól való különbözőségük, mely különbség hasonlóvá teszi őket a helyi magyarokhoz. Ennek okán magukat a népszámláláskor magyarnak vallották:

„Magyarnak (vallották magukat népszámláláskor), mert volt... én is voltam népszámlálásra és mikor megkérdeztük... ugye nem szabadott rájuk erőszakolni (azaz, hogy milyen identitást válasszanak), hogy mit akarnak? S (azt mondták): „Mind magyarok vagyunk!” „Akkor magyart írjunk be?” „Igen, igen!” „Mi magyarul beszélünk, mi is úgy élünk, mint a magyarok!”, olyan is volt, aki azt mondta (nevet).” (idős magyar nő)

Ennek ellenére a falubeli magyar közösség csak bizonyos határokon belül vállal velük azonosságot. A domináns közösség által felállított szabályrendszerhez való alkalmazkodás a kulcsa a házi cigányok befogadásának. Így, azok a cigányok, akik alkalmazkodnak ehhez a szabályrendszerhez, a magyar falubeliekhez tartozónak érezhetik magukat bizonyos körülmények között. Akik viszont áthágyják ezeket a szabályokat, azok összetűzésbe kerülhetnek a falubeli magyarokkal:

„Volt egy idő, amikor, akkor volt a baj, mikor felnőttek ezek a fiatalok (ti. cigány fiatalok) olyan szintre, hogy azt mondta, hogy „na, most az övék a világ!” S akkor lett az, amikor megtanulták, hogy nem az övék. Akkor csendesedtek meg! Az úgy tanulta meg, hogy jól megverődtek s akkor megtanulták, hogy itt nem lehet. S akkor meghúzták magukat s ez volt a tanulás.” (középkorú, magyar férfi)

A magyar közösség határozottan elkülönítette saját közösségét a falubeli cigányoktól. Sem házasságot, sem szorosabb baráti kapcsolatot nem tolerált a két közösség tagjai között.¹⁰ Tehát, amíg a külvilág fele bizonyos egységesítés jelent meg a falubeli közösségben, addig a belső társadalmi viszonyokat az etnikai határok és a hierarchia jellemezte:

„Effektíve úgy asszimilálódnak, hogy ők is tudják magukról hogy cigányok. A székely ember is tudja, hogy ez a cigány, de ebbe a kompromisszumban úgy valahogy úgy el vannak, hogy semmi súrlódás nincsen. Ezt jelenti talán az asszimiláció itten.” (középkorú magyar férfi)

A kutatott székelyföldi közösségben a magyarok és magyar cigányok egyaránt hangsúlyozták a kiegyensúlyozott együttélési viszonyt és tagadták a közösségek közötti komolyabb konfliktusok meglétét. A magyarok kiemelték, hogy a falubeli cigányok különböznek a környékbéli romáktól, s ezt a tényt a házi cigányok is fontosnak tartották megemlíteni. Mindkét közösség ezt a különbséget határozta meg a jó kapcsolatuk alapjaként. Több interjúban is megemlítették azt, hogy ebben a faluban

10 Mindez ellenére természetesen vannak vegyes házasságok a településen, ám ezek minden esetben felháborodást okoztak a magyar fél rokonságában.

– valamilyen okból – nincsenek komoly összeütközések a magyarok és a cigányok között. Ennek oka a magyarok szerint az, hogy itt „jó cigányok” élnek, a házi cigányok szerint az, hogy itt „rendes magyarok” laknak, azaz olyan családok, akik kölcsönösen „tiszteletben tartják egymást”, akik „alkalmazkodnak” a „közös felállított” szabályokhoz.

A helybéli magyar cigány közösség etnikai önmeghatározásában ez a strukturális viszony fogható meg és egyben ez utal etnikai identitásukra is („magyar érzelmű”). A cigány közösségre alkalmazott autoníma („házi”) jelzi a közösség társadalmi helyzetét (hierarchikusan alávetett szerepét), a heteroníma („a cigány”) pedig fenntartja a fenyegetést, hogy a normáktól való eltérés a házi cigányok számára egyben az identitástól való megfosztást is jelentheti. Ez pedig a megélhetési tőkékjük megsemmisülését hozná számukra.

*„Nem voltak ők így elszakadva, hanem bedolgoztak.”
(idős magyar férfi)*

A falubeli házi cigányok kis része rendelkezik állandó munkával.¹¹ A kommunizmus évei alatt a falu – mint már említettem – prosperáló bányásztelepülés volt. Határában lignitlepek voltak, bányáját 1969-ben nyitották meg. A falu férfilakosságának nagy része az 1989-es rendszerváltásig ezekben a bányákban dolgozott. A rendszerváltás után a bányák fokozatosan tönkrementek, munkanélküli tömegeket hagyva maguk után a mikrorégióban. A falubeli cigányok fő megélhetési forrása – hasonlóan magyarokhoz – régebben a bányákban való munka volt, ám a bányák bezárása óta közösségük zöme munka nélkül maradt.

A kilencvenes években új vállalkozások nyíltak a településen: egy fakitermelő és fafeldolgozó üzem, és egy erdészeti vállalkozás facsemete-iskolával és erdőkitermeléssel, illetve a falu határában levő kőfejtő. Ezek a magánvállalkozások több cigány családnak is munkát adtak a nyári időszakban. Télen viszont ezek a munkalehetőségek zömében megszűntek.

Néhány cigány család időszakosan helybeliek földjein vagy háztáji gazdaságában dolgozott.¹² Ezek a kapcsolatok több évtizedre visszamenő családi kapcsolatokon alapultak, ugyanannak a családnak a tagjai mindig ugyanannak a gazdának a földjén

11 Közéjük tartozik a falu két kovácmestere, az egyik kocsmá- és üzlettulajdonos, és néhány fiatalasszony, akik a közeli nagyváros kórházában takarítóként dolgoznak.

12 Ez a munkalehetőség az utóbbi 10 évben minimálisra csökkent, mivel a helybéli gazdatársadalom előregedett, földjeiket már nem tudják megművelni, ezért zömében vagy parlagon hagyják vagy a szomszéd falu gazdáinak adják ki bérbe. A hajdani munkakapcsolatról az egyik idős gazda a következőképpen vélekedett: „Itt tiszta cigányok voltak s műveltek voltak. Nem voltak, hogy mondjam, így elszabadulva, mert akkor kevesen voltak, s mégis egy kicsit tartották a magyarokat

dolgoztak. „Házi cigányként” dolgoztak, abban az értelemben, hogy a gazda család „megbízható” cigányai voltak, ugyanazok a gazdák ugyanazoknak a cigány családoknak adtak munkát. Ám ez a munkalehetőség könnyen felszámolódhatott abban az esetben, ha a munkaadó valamilyen okból elégedetlen lett a cigány családdal. Ez megtörténhetett, ha elszámolási gondjaik voltak¹³ (azaz a cigány munkavállaló béremelést kért), ha a gazda nem tartotta megfelelőnek a munkáját, vagy ha személyes összetűzésbe keveredett a család valamelyik tagjával. A cigány-nem cigány családi kapcsolatok a munka világán túl is működtek bizonyos határig. A házi cigány családok baj esetén, vagy ha kölcsönre szorultak, azt a gazda családot keresték meg, akikkel munkakapcsolatban álltak. A gazda család, ha sürgős segítségre volt szüksége háztájiban, a nyári vagy téli munkálatokban, minden esetben „házi cigányait” kereste.¹⁴ Ha keresztelő volt a cigány családban, szintén a gazda család valamelyik női tagját kérték fel keresztanyának. Ezzel szemben kölcsönös komasági kapcsolatok soha nem voltak a két család között, azaz a gazda család nem kérte fel keresztszülőnek a cigány család női tagjait.

A falubeli cigányok nagyon ritkán lépték át településük határait munkavállalási céllal, általában csak akkor, ha esetleg munkakönyves munkát kaptak a közeli városban. Emellett nem végeznek úgynevezett „cigány munkákat” sem, mint a téglavetés,¹⁵ a seprűkötés¹⁶ vagy a házalás. Néhány cigány család férfi tagja Magyarországon vállalt időszakosan feketemunkát, ám ezek a lehetőségek túl azon, hogy magukban hordozták a kitoloncolás veszélyét, anyagilag sem álltak arányban az elvégzett munka nehézségével.

A faluban a hagyományos cigány rész – mint már írtam – a Várhegy utca tetején volt, ezt Nagygödörnek nevezték. Ezen a részen ma már nincsenek házak, mivel itt alakították ki az új temetőrészt, s így a cigányok a temető alatt és a Várhegy utcán kifelé építkeztek a továbbiakban. Ezeket a részeket a falubeliek „cigány területnek” tekintik annak ellenére, hogy minden részen laknak magyar családok is. Róluk a falubeliek, mint a cigányok között élőkről beszélnek. A település többi része „magyar rész”, ezekben az utcákban nem élnek cigány családok, csak néhány vegyes házasságban élő családnak van ott portája.

(azaz tiszteletbe tartották), *jártak oda dolgozni s barátsággal. Nálunk is mindig jártak aratni s jó barátságban voltunk velik. Nem volt gond.*” (idős magyar férfi)

13 A napi bér háromszori étkezés és egy kiló kenyér árának megfelelő pénzösszeg. A munkaidő kötetlen volt, általában 8 és 19 óra között tartott.

14 Előre nem tervezett sürgős munka esetében sem utasíthatta el a cigány család a segítségadást, mivel ez kapcsolatrendszerének megszűnését eredményezhette. Fordítva ez nem volt igaz, a magyar család bármiben elutasíthatta a cigányokat, ez nem változtatott a fennálló helyzeten.

15 Téglát az egyik közeli település oláh cigányai vetnek.

16 Egy kosárfonással foglalkozó család van a faluban. Családjuk minden szempontból periferián áll, egyrészt rendkívüli szegénységben élnek, s szegénységük egyik oka a családfő hajdani italozása. Kosaraikat csak helyben, házalva árusítják.

A három részen élő cigányok megítélése különböző a faluban. A legmegbecsültebbek a várhegyi cigányok, ennek oka valószínűleg az, hogy az itt lakó cigányok a falu „régí” cigánycsaládjainak leszármazottai. Itt élt hajdanában az a cigány család, amelynek egyik tagját (a helyi órásmester¹⁷ fiát) a negyvenes években „cigánybíró-nak” nevezték ki a falu vezetői.¹⁸ Az ötvenes évekig a faluban csak ezen a részen éltek cigányok. Ez a terület ma infrastrukturálisan a falu egyik legelhanyagoltabb része. Vívezeték nincs az utcában, bár villany minden háztartásban van. Anyagilag közép-szinten élnek, s az itt lakó cigányok közül többen falubeli munkahelyeken dolgoznak. Emellett majdnem mindegyik várhegyi cigány kap szociális segítyt.

Kisebbségi presztízsük a hammasi cigányoknak, ők a falu alacsonyabb rangú „régí” cigánycsaládjai. A hammasi cigányok házai elhanyagoltabbak, s mivel a faluba vezető út elején helyezkednek el, ez rendkívül látványos, meghatározó része a faluképnek. A hammasi cigányok közül többen magyarországi vendégmunkát vállaltak, így anyagi helyzetük többé-kevésbé hasonló lett a várhegyi cigányokéhoz. Alacsonyabb presztízsük oka az, hogy az itt élő családokban nem voltak olyan kiemelkedő egyéniségek (órás, zenész, kovács), mint a várhegyiekénél. A hammasi cigány családok szinte kivétel nélkül kapnak rendszeres szociális segítyt.

A Lok az a része a falunak, ahova csak az elmúlt 20–30 évben költöztek cigányok, általában vegyes házasság révén. Ebben az utcában élők anyagi viszonyai is közel egyenlők, és nagyvonalakban elmondható, hogy körülményeik jobbak, mint a hammasi vagy a várhegyi cigányoknak. Nagyobb házakban, jobb infrastrukturális ellátottsággal élnek egy széles, betonozott út mentén. A loki vegyes házasságban élő cigány származásúak zömében asszimilálódtak, s ha önmagukat nem is minden esetben, ám leszármazottaikat kivétel nélkül magyar nemzetiségűnek tartják. Előfordul az is, hogy a cigány származású fél családjával már csak elvétve tartják a kapcsolatot.¹⁹ Ezek a cigány-magyar családok nem igényeltek szociális segítyt. En-

17 A kakukkos órákat javító vándorórás mester családja volt a legnagyobb presztízsű cigány család a településen.

18 „S akkor Nagy Sándor lejött mindig, s itt volt, választott egy, úgy mondjuk 'cigánybíró', na azt szóval 'Botos' Jóska volt, az órásnak a fia. Úgy hogy Jóskaival azt is mondtuk, mondtam, hogy ahol nem hallják, ott tegezzük egyik a másat, mégis hogyha hallják, akkor ne. (Mi volt a feladata?) A feladat az, hogy a cigányokat rendbe tartsa, mint egy, hogy mondjam, egy vezér vagy egy parancsnok. Ügyelt a cigányokra, hogy ügyesen, s hogy rendet csináljanak, s minden kedden lejöttek, meglátogatták őket ügyesen, s nem szóltak semmit.” (idős, magyar férfi)

19 Ehhez hozzá kell tennem, hogy a magyar–cigány vegyes házasság minden esetben feszültséget okozott a magyar fél családja körében. Gyakori volt, hogy a magyar fél az első gyerek születéséig nem tartotta a kapcsolatot a fiatal családdal, s csak később, s akkor is csak felszínesen álltak vissza a viszonyok. „Édesapámat sokat heccelték a rokonyok, hogy hát volt egy olyan eset, hogy rá akarták beszélni, hogy tagadjon meg a családból s mondjon le rólam, de osztán, lehet, hogy le is tudták volna venni. [...] Előre nehezítettek egy kicsit, de mint szülők, megbocsátottak. (Szégyen volt akkoriban?) Én nem éreztem annyira, mi tulajdonképpen, hogy mondjam aztot az egy valóságot, hogy akkoriban szüleim nem így tanítottak, mert voltak, ahol azt mondták, hogy fiam,

nek, úgy vélem, a jobb anyagi helyzetükön túl az volt az oka, hogy a szociális segély cigányspecifikus, s így azok a családok, melyek az asszimilációra törekedtek, nem igényelték már ezt a támogatást.

A falu legnagyobb presztízsű cigány családja volt a Várhegy utcában lakó „Botos”²⁰ család. Ez a 10 gyerekes cigánycsalád volt eredetileg a falu kovács családja. Nagyszülői ágon az órászmester és falu cigány zenésze is ebből a családból került ki. Az idős Botos nagy megbecsültségnek örvendett a faluban, gyermekei közül többen is magyarokkal kötöttek házasságot. Ma is ebből a családból kerülnek ki a falu kovácsai: egyik a Várhegy alatti, a másik a Lok utca végén levő műhelyében dolgozik. A család zömében cigánynak, vagy magyar érzelmű cigányak vallja magát. Ez alól a Lokban lakó, vegyes házasságban élő kovácsemberek a kivétel. Ő édesanyja révén magyar származásúnak tartja magát.²¹

A Botos család faluban élő legidősebb férfitagjához fordulnak bármilyen a cigány-közösséget érintő konfliktusos esetben a magyar falubeliek. Ő összekötő kapocsként működik a két közösség között.

Mindez azért fontos az elemzésünk szempontjából, mivel a kilencvenes évek végére a cigányok állandó, havi rendszerességű jövedelemforrása a segély lett. Szinte minden falubeli cigány családról elmondható, hogy kisebb nagyobb rendszerességgel segélyben részesül. A Botos család faluban élő legidősebb férfitagja szervezi meg és irányítja a cigányok szociális munka végzését.²² Ő az, aki segélyre „ajánlja” valamilyen falubeli családot, ő „kezeskedik” azok munkavégzéséért, s bármilyen a cigány-közösséget érintő konfliktusos esetben hozzá fordulnak a magyar falubeliek. A segély nélkülözhetetlen a családok mindennapi létfenntartásában, főleg télen, amikor a legtöbb családnak nincsen más pénzforrása. Bár a segély rászorultsági alapon jár, a helyi vezetés dönti el azt, hogy mely családok jogosultak erre a támogatásra. Így azok a családok, akikről úgy vélik, nem alkalmazkodnak a helyi viszonyokhoz, nem kapnak segélyt.²³

A helybéli magyar cigány közösség gond nélkül alkalmazkodik a falubeli domi-

nagyon kell vigyázni, mert ez egy ilyen cigány családból származó valaki s vigyázni kell, mert.... én az embereket mindig úgy néztem, hogy minden embert Isten teremtette, mi emberek vagyunk, nincs olyan, hogy az egyik ilyen, a másik olyan, a harmadik olyan.” (középkorú, vegyes házasságban élő, magyar nő)

20 A cigány családot a közösségben használatos belső névvel mutatom be.

21 Az öreg Botos felesége anyai ágról magyar származású volt. Édesanyja a falu egyik legrangosabb magyar családjából származó férfinak volt a szerelemgyereke, ő édesapja nevét is viselte, de a faluban csak „Magyarkánénak” szólították. Mindez ellenére magyar rokonai nem tartották vele a rokonsági kapcsolatot.

22 Romániában a szociális segély feltétele a havi kötelező munka.

23 Így, tudomásom szerint, két család járt kutatásom idején, az egyiknél a családfő italozása és kocsmái randalírozása miatt vették el a segélyt, a másik – mivel rokonságot tételeztek fel náluk egy régebben a faluban élő „rossz hírű” cigány családdal – eleve nem kapott.

náns társadalom által felállított szabályokhoz, s a falu vezető hatalmához való adaptációval egy viszonylagos egyensúlyhelyzetet alakított ki. Ennek ellenére a cigány családok ebből a rendszerből bármilyen normaszegés eredményeképpen kikerülhetnek, bent maradásuk záloga a teljes alkalmazkodás. Ez az alkalmazkodás eredményezi számukra azt a fenntartó rendszert, mely szükséges ahhoz, hogy a mindennapi megélhetésüket biztosítani tudják. Csak azok a cigány családok kapnak munkalehetőséget, segélyt vagy kölcsönt, akiket erre a domináns társadalom tagjai jogosultnak tartanak. Ezt közvetítik a cigány közösség felé, s ez vezet oda, hogy a romungrók önmaguk közül szorítják ki azokat, akik ezt a rendszert veszélyeztetik. Nem vállalnak közösséget a normaszegőkkel (iszákosok, rossz hírű családok), hiszen azáltal saját fenntartási forrásaik is veszélybe kerülhetnének. Emellett a romungro közösség folyamatosan tartja fent a patrónus-kliens viszonyt azáltal, hogy keresztelő szülőknél azokat a magyarokat kéri fent, akik a családot már a korábbi generációk alatt is támogatták. Így egyszerre erősítik meg a jelenlegi kapcsolataikat a magyar családdal és építik ki a gyerekek jövőbeni támogató rendszerét.

Tehát a házi cigány közösségnek kapcsolatot kell fenntartaniuk a helybéli magyarokkal azért, hogy ki ne zárják őket a helyi lehetőségekből és ezáltal a – támogató – kapcsolatrendszerükből. Az alkalmazkodás előny számukra, az a „tőke”, melyet a cigányoknak fel kell halmozniuk, melyet örökölni hagyhatnak utódaiknak, s amelyet tudniuk kell újra termelni.²⁴ Leonardo Piasere nyomán ezt egyfajta „gadzsikano tőkének” is nevezhetjük,²⁵ ahogy az olasz romológus írja, „ennek a „tulajdonnak” csakis a gádzsók szempontjából van értelme, csakis ők nyújthatják és ők értékelhetik azt.”²⁶ Ez a tőke viszont ebben a kapcsolatrendszerben értelmet nyer a romungrók részéről is, hiszen a faluban való mindennapi megélhetés elengedhetetlen feltételévé válik.

„Itt nincs cigány!”

(Idős cigány nő)

„Volt egy bizonyos időszak mikor a zsidokat szedték össze, hogy a cigányokat is elviszik. Kaptak egy parancsot, hogy akit csak lehet át kell irni magyarrá tehát aki nem korom fekete. Nagy Sándor lejött és nemis lehet mondani hogy a cigányok feketék voltak és egy volt közülük Szakácsnak hívták küleg ojan fekete volt mint az üszög mind az egészet át írta magyarnak szakácsnak azt mondta, te oljan fekete vagy téged nem tudlak át írni.

²⁴ Piasere (2000) i. m. 299.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo.

*Nem került sor a cigányok összeszedésére magyarországon, lerövidült az idő és bejöttek az oroszok.*²⁷ (részlet a helybéli kántor önéletrajzi írásából)

Ez a történet, a sokak által megidézett háborús évek egyik, több változatban élő története, mely egyben írásos variációja a tanulmány elején közölt interjú idézetnek. A tetvesség, illetve a nácizmus miatt üldözött cigányok és az őket elrejtő magyar közösség képe itt körvonalazódik leginkább, s válik megfoghatóvá a helybéli cigányok „hivatalos” magyarrá válása és ennek a befogadásnak az értelmezése.

A kántor önéletírásában megjelenő háborús történetben a helyiek a deportálástól menekítették meg a cigányokat azzal, hogy összeírásukat megtagadták, mondván nem élnek romák a faluban. A helybéli cigányok „rendessége” és „tisztasága” (*„rend tisztaság van náluk”*) kiemelte őket „a cigányok” sorából, a magyarok életviteléhez való hasonlósága miatt pedig a falubeli bürokratikus réteg kiállt a helybéliek mellett és megmentette őket a külső, agresszív hatalomtól.²⁸

Az idős cigány nővel készített interjú idézetében a tetvesség vádjá miatt jelent meg a külső, ellenőrző-hatalom embere, s a helyi bíró a tisztátalanság miatti „szégyen”, illetve a többi cigánnyal való közös stigma alól mentette fel a falubeli házi cigányokat azáltal, hogy letagadta jelenlétüket a településen, ezzel bizonyítva azt, hogy a „rendes”, a „tisztá” cigányok már – tulajdonképpen – „nem cigányok” (*„itt rendes cigányok voltak mindig, nem vették úgy, hogy rosszak”*).

A két történet – variációi ellenére – egy dologban megfeleltethető egymásnak: a házi cigányokat a falubeli, többségi társadalom megjutalmazta életvitelükért, alkalmazkodásukért és elrejtetté tette őket a lokális közösségében. Megvédte a külső támadástól. A „tisztá”, a „rendes”, a „csendes” cigány családok életvitelükkel, szabálykövetésükkel beolvadtak a falu közösségébe, s a magyar közösség ezt a beolvadást erősítette meg azáltal, hogy letagadta jelenlétüket a faluban.

A két történet alapvető sztereotípián alapul, mely a cigány származást és a „mocskot”, a „szennyet”, a „rendetlenséget” összekapcsolja.²⁹ Ebben az értelmezésben a „cigány” egyet jelent a „rosszal”, ám azok a cigányok, akik alkalmazkodtak

27 A szöveget eredeti helyesírásban és tördelésben közlöm.

28 Az önéletírás egy másik részlete hangsúlyozta a házi cigányok tisztaságának fontosságát: „Volt a cigány bíró, Botos János, ügyes cigány órák, ő föl ügyelt a cigányokra hogy milyen rend tisztaság van náluk minden héten lejöttek és föl keresték a cigány bírót és család látogatást csináltak náluk szépen barátságosan mindenkinél rend volt tisztaság a nagygödörbe laktak legtöbbször még virág grup is volt a házuk előtt. Az adagjukat megkapták az államtól buzában, cukorban lábeliben a mi szükség volt minden esetre kedvezményesen jegyrendezésre.” (részlet a helybéli kántor önéletrajzi írásából)

29 Horváth Kata – Prónai Csaba: „Retkesek” és „kényesek” között. Egy magyar cigány közösség tisztasági szokásairól. *Café Babel* 2000. 38 (10). 33–41., Prónai Csaba: A kulturális antropológia jelentősége a cigánykutatásban (3 példa). In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és identitás kérdésköréből. III.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004. 254–271.

a domináns társadalom elvárási rendszeréhez, jutalomképpen megszűntek cigánynak lenni.

A cigányokra vonatkozó leggyakoribb többségi előítélet a „mocskos és a betegség” terjesztésének a vádja.³⁰ Mary Douglas *Purity and danger* című könyve arra a következtetésre jut, hogy a szennyezettség olyan társadalmi tény, amely az elképzelt vagy a vágyott rendet megzavarja.³¹ Ebből nem csak az következik, hogy kultúránként akár különböző is lehet, hogy egy közösség mit tekint tisztának vagy piszkosnak, hanem az is, hogy a „szennyezettség” stigmája hierarchiát állíthat fel egy közösségben. A stigmának az elviselése vagy elutasítása viszonyrendszereket alakíthat át, reakciókat indíthat meg a stigmatizált közösségekben.

A „tisztá”, „rendes” cigányokat elrejtő nem cigány társadalomról szóló történet megmutatja, hogy a „piszkos” cigány képében valójában az a fenyegetettség tükröződik, amelyet a többségi társadalom egy másik, az övétől eltérő világgal szemben érez. A magyar közösség esetében ez a fenyegetettség nem a helyi cigányok személyében jelenik meg, hanem – a környékbeli cigányok példáján keresztül – egy általános cigány-sztereotípián alapulva „a cigányok”-ról szól. Ebben a rendszerben a falubeli házi cigányok egyértelműen pozitív értelmezésben jelennek meg: ők a „jó”, a „támogatásra” és „pártolásra” érdemes cigányok (szemben a „többivel”). Hasonló módon a mikro-történet cigány változatában is megjelenik ez az értelmezés, azaz a házi cigányok maguk is határt húznak „a cigányok” és saját közösségük között.

Ugyanez a gondolat jelenik meg az interjúkban is: „*Mi nem élünk – a magyarok a cigányokkal – rossz viszonyba, mert ők nem néznek le minket, hogy mi ilyen cigányok vagyunk. Mert nem azok a rendetlenek vagyunk, hogy verekedjünk, csúfokodjunk velük szembe, s így egymáson szeretünk segíteni, s ők is jönnek segíteni, s mi is megyünk. Kaszáláskor, kapáláskor, úgy hogy így segítkeziünk egymásnak, ők biza megfizetik, s máskor biza nekünk is jó, hogy ők visszasegítik, s akkor így. Úgy hogy nem vagyunk rossz viszonyban.*” (középkorú cigány nő)

A házi cigányok a környékbeli (oláh)cigányokhoz viszonyítva nem cigányok, hiszen nem rendelkeznek sem azokkal az adottságokkal (nyelv, felekezet, munka-

30 Ld. ugyanezt pl.: Kenrick, Donald – Grattan Puxon: *The destiny of Europe's Gypsies*. London, Heinemann, London, 1972, Kenrick 1979:39, Achim, Viorel: *Cigányok a román történelemben*. Osiris, Budapest, 2001. 75., Okely, Judith: *Gypsies travelling in Southern England*. In: Rehfsch, Farnham (ed.): *Gypsies, Tinkers and Other Travelers*. Academic Press, London, 1975. 55-83., Okely, Judith: *The Traveller Gypsies*. Cambridge University Press, Cambridge, 1983., Okely Judith: Szimbolikus határok. *Café Babel* 2000. 38 (10). 37-54., Stewart, Michael Sinclair: *Daltestvérek. Az oláh-cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. T-Twins Kiadó – MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány, Budapest, 1994. 81., Liégeois, Jean-Pierre: *Romák Európába*. Pont Kiadó, Budapest, 2009. 151., Horváth – Prónai (2000) i. m., Piasere (2000) i. m.

31 Douglas, Mary: *Purity and danger. An analysis of the concepts of pollution and taboo*. Routledge, London, 1989.

típus), sem azokkal a negatív jellemzőkkel („koszosság”, „hangoskodás”, „megbízhatatlanság”), amik, a falubeli domináns társadalom szerint (is), a cigányokat jellemzik.

Ahogy az interjúkban is megemlítik: *„Igen, ezek nem olyan hitvány cigányok voltak, mindig dolgozók voltak, itt a faluban, még azt mondom, hogy viselkedésük is öltözetük is olyan volt, mint a falusiaknak, úgy nem olyan kiváló (itt: szó szerinti értelmezésben ki-váló) cigányok voltak. Dolgozni szerettek, míg nem volt kollektíva, addig is a nagyobb gazdákhoz sok föld volt s oda jártak dolgozni, úgy hogy jól tudtak dolgozni, jó munkát végeztek.”* (középkorú, magyar férfi)

A falubeli cigány és nem cigány közösségek számára mindemellett mást jelent ez a (két) történet. Egyrészt a „rendes” cigányokat a nem cigány társadalom védelemben részesíti, akár külső támadással is szemben, azzal, hogy látszólag közösséget vállal velük. Jutalom ez a védelem, a problémamentes alkalmazkodás bére. Másrészt viszont a „saját” házi cigányok pártolása kifizetődő a magyar közösség számára, hiszen ezzel egyszerre erősítik meg a patrónus – kliens viszonyt, illetve saját mértékadó szerepüket a falu társadalmában. Így a faluközösség egységes (többségi) norma szerint működhet a nemzetiségi feszültségeket ezáltal minimálisra csökkentve. A cigányok ahhoz a rendszerhez lettek lojálisak magyar cigány identitásukon keresztül, mely megjutalmazta őket ezért és megerősítette őket ebben. Ez a magyar közösség látványosan tagjai közé fogadta a cigányokat (a keresztelessel), előnyöket biztosított nekik (munkalehetőséggel, anyagi segítséggel).³²

A háborús történet – mely látszólag a nemzetiségek egyenlővé válásáról mesél³³ – tanmese. Örökítendő tudás a házi cigányok számára, hogy a biztonság és megélhetés ára az alkalmazkodás. Nap, mint nap szembesülhetnek a helyi cigányok azzal, hogy csak az alkalmazkodó cigányok kapnak munkát, csak ők részesülnek segélyben és csak ők fordulhatnak kölcsönért a magyar gazdákhoz. Egy helybéli magyarral készített interjú részlete is ezt a gondolatot mutatja:

„(Mit jelent az, hogy „jó cigány”?) Mondom az őszintét: eljár dolgozni rendesen és megtagadja a, úgy mond, a társait (azaz az oláh cigányokat). Nem úgy hogy én nem vagyok cigány, mert azt nem mondhatja, mert az. Hanem egyszerűen nem vállal

32 Ez utóbbira példák azok a falubeli rítusok, melyen a magyarok és a házi cigányok közösen, székely ruhába öltözve vesznek részt. Egyik ilyen ünnep a szüreti lovas-szekeres faluhátár kerülése. Ekkor a magyar és cigány fiatalok székely viseletbe öltözve körbejárják a környékbeli magyar falvakat az esti „szüreti-bálra” hívogatva az ott lévőket. A másik a konfirmálás ünnepe, amikor ugyancsak népviseletben vesznek először úrvacsorát a fiatalok. Székely viselet a faluban minden magyar családban van, több cigány család is készítettet viseletet a fiataljainak (elsősorban, az anyagilag jobban állók), de gyakoribb az, hogy ezekre az ünnepekre kölcsönkérik az öltözetet a magyaroktól.

33 Bár ne felejtjük el, hogy a jutalom csak azokat a cigányokat érintette, akik rendes portájuk, tisztességes életvitelük mellett még világos bőrűek is voltak.

közösséget velük már és minél jobban ki akar menni abból a dologból, annál inkább nem.” (középkorú magyar férfi)

Ám ugyancsak örökítendő tudás a magyar közösség számára is, hogy a házi cigányok támogatása biztosítéka a cigányok lojalitásának, alkalmazkodásának. Ezáltal a cigányok már nem „cigányok” (úgy, mint az oláh cigányok), s így nem jelentenek „veszélyt” (mint az oláh cigányok) a magyarok számára. Tehát a falubeli lokális társadalom – a „jó” cigányok és a „rendes” magyarok – hierarchizált: befogadókból (védelmet adókból) és befogadottakból (alkalmazkodókból) áll.

Összefoglalva elmondható, hogy a falubeli társadalom együttélési normarendszere a domináns társadalom szabályai szerint működik, de a cigány közösség maga is működteti azt.³⁴ Egyik részről lojalitást és alkalmazkodást várnak el, a másik részről lojálisak és alkalmazkodnak hozzá. A rendszer működtetésének indítékai ennek el- lenére mások a cigány és a nem cigány társadalomban.

Az elemzett háborús történetben a falubeli normarendszer működése látható. Ám annak ellenére, hogy a többségi társadalom tagjai elismerik „jó cigánynak” a házi cigányokat, másnak, mint a környékbeli romák, de értésükre is adják, hogy attól a fennálló hierarchikus „kaszttrendszer” megmarad, hiszen a tisztátalanság eredete³⁵ nem változik, s ez az egyensúlyi helyzet – a cigányok minden törekvése ellenére – csak a magyarok jóindulatán múlik. Így bár a házi cigányok számára ez „gadszikano tőke”,³⁶ mely a biztonságos megélhetésükhöz elengedhetetlen, de működése a nem cigányokhoz való alkalmazkodásukon és a magyarok befogadó készségén múlik.

Egyensúlyi helyzet – melynek „ára” van –, ám mint olyan könnyen felboruló és korántsem örök érvényű, s ezzel mind a cigányok, mind a magyarok tisztában vannak:

„Van közöttük (azaz a magyarok és a cigányok között) különbség, nem igaz, hogy nincs. Komolyan mondom, a cigányoknak van a legsanyarúbb sorsuk... Azért szegénység itt a cigányság, mert hatalmas nagy szakadék tátong a magyarság és a cigányság között. [...] Ez a nemzet megkülönböztetés. Ez a valóság. Tudja mért? Ez úgy van, ha elmegyünk külföldre, elmegyünk Magyarországra, ott azt mondják nekünk, hogy 'gamaty románok'. Ha már idehaza vagyunk, akkor 'gamaty cigányok'! Hát nekünk nincsen földünk sehol se! Nincs hazánk! Nincsen templomunk, nincsen hazánk, nekünk csak cigány Istenünk van. Nekünk is van szívünk, lelkünk, várjuk azt a pillanatot, amikor egyszer döntenek a sorsunkról.” (középkorú, cigány férfi)

34 Ennek a gondolatnak a kifejtését a női és férfivilágok kapcsolatán keresztül ld.: Bourdieu, Pierre: *Férfiuralom*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2000

35 Azaz, bár kifele elrejtethetik őket, de a belső társadalmi rendszerükben soha nem válnak magyarrá.

36 Plasere (2002) i. m.

Hétköznapi lokalitás

ROMAN HOLEC¹

Monte Verita – az igazság, a próféták vagy az utópiák hegye?

A tudomány és a technika fejlődésébe vetett hit és optimizmus mellett a 20. század elején ezzel teljesen ellentétes vélemények is felbukkantak a korabeli értelmiség köreiben, amelyek elsősorban a civilizáció csődjétől való félelemből, a morális dekadenciából, az ipari fejlődés természetet és embert is romboló hatásából fakadtak. Megszületett az „ökológiai modernitás”, hiszen számos ma már jól ismert jelenséget akkoriban fedeztek fel, abban az időben váltak az új ideológiai és társadalmi mozgalmak szerves részévé. A társadalomra gyakorolt valódi hatásuk azonban korántsem volt olyan jelentős, mint azt ma gondoljuk. Másrészt viszont néhány korabeli kezdeményezés talaján olyan a 20. századot meghatározó mozgalmak nőttek ki, mint például az életmódreform-törekvések, a környezetvédelem, megjelentek új eszmé-áramlatok, alternatív vallások, szekta-jellegű mozgalmak, de említhetjük a vegetariánizmus tömeges elterjedését is.

A 19. század végéhez közeledve Európa polgári-értelmiségi köreiben, különösen Németországban és Svájcban, számos a testtel, lélekkel, természettel foglalkozó mozgalom indult el, melyek – bár eltérő prioritásokkal és kiindulópontokkal rendelkeztek – az életmód reformja (*Lebensreform*) megnevezés, a „vissza a természethez” és a „természetes életmódhoz való visszatérés” jelszavak alá sorolhatók be. Az a meggyőződés, hogy a természet-közeliség nem csupán annak védelmét jelenti, hanem egy új életmódot is, egyre elterjedtebbé vált, s paradox módon összekapcsolta a modernitást a modernitás ellenzőivel, a fejlődésben való hitet a reakciós meggyőződés-

1 Komenský Egyetem (Pozsony).

A tanulmány a Kutatást és fejlesztést támogató állami ügynökség APVV-0119-11 sz. szerződése támogatásával a jénai Kertész Imre Kollégiumban töltött tanulmányút keretén belül született. Szlovákból fordította Simon Attila.

sel, a racionális világnézetet az irracionalitás szertelenségével.² Ezek a reformmozgalmak sokáig nem tudtak megszabadulni attól a bélyegtől, hogy haladásellenesek, reakciószak és elutasítják a modernitást, hiszen minden olyan ellen harcoltak, amit az új idők hoztak (de nem feltétlenül azok civilizációs vívmányai ellen irányultak), miközben a valóságból való menekülést és a pontosan körül nem írt eredetihez való visszatérést hirdették. A természethez való visszatérést ugyanis úgy fogták fel, mint menekülést a civilizáció és az emberi elme eredményei elől.

A reformmozgalmak válasza a negatívan érzékelt folyamatokra egy állami bürokrácia és szervezeti hálózat nélküli, az „önellátás rendszerére épülő természetes társadalom” víziója volt. A már önmagában eléggé radikális gondolat legszélsőségebb képviselői az államnak mint olyannak, az egyháznak és a társadalomnak a csődjéről, valamint a civilizáció, a fogyasztás és az ipar által degenerált városokról és kapcsolatokról beszéltek. Ezekből az anarchista megnyilvánulásokból különböző reformmozgalmak sarjadtak ki, amelyek a természethez, a természetes viselkedéshez és a különféle alternatív egyházakhoz való visszatérést hirdették, mivel az addig bevett egyházak állítólag elárulták saját eszméiket. A figyelem elsősorban az ázsiai vallási rendszerek felé fordult, amelyekből különféle eklektikus szintézisek születtek.

A német nyelvű országokban egész sor filozófiai és vallási, többnyire teozófikus rendszer alakult ki, amelyekben erősen jelen volt a buddhizmus és a hinduizmus misztikája, valamint azok a szociális reformelképzelések, amelyek a 19. és a 20. század fordulópontján az akkori politikai eszmerendszerek és filozófiák rendkívül burjánzását meghatározták. Az összes új reformgondolatra jellemző volt a pacifizmus, az internacionalista jelleg és a nemzetek közötti megértés iránti vágy. Nem egyszer törekvéseik demokratikus vonatkozásairól beszéltek. Mivel a húsevésről való lemondás állítólag békésebbé tette az embereket, pacifizmusuk szervesen összeforrt a vegetarizmusmal, ami közös alapot jelentett a legtöbb (ha nem az összes) reformmozgalom számára. A sovinizmus, a protofasizmus vagy a rasszista beszédmód viszont idegen volt számukra, ami azért is figyelemre méltó, hiszen velük egy időben terjedőben voltak a különféle imperialista nacionalizmusok, s az olyan természetvédő (német) mozgalmak, amelyekben már felismerhetők a német nemzetiszocializmus kezdeményei. Az életmód reformját meghirdető mozgalmak korai korszakában konfliktusmentesen egymás mellett tudtak létezni a később egymást teljesen kizáró baloldali anarchista és jobboldali nacionalista (*völkisch nationale*) álláspontok. Ez is az eredetileg nagyon széles eszmei alapokra utal, illetve arra, hogy egyes mozgalmak ideológiailag kialakulatlanok voltak.

2 Buchholz, Kai – Latocha, Rita – Peckmann, Hilke – Klaus, Wolbert: *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900*. Bd. 1. Darmstadt, 2001. 17. Ehhez lásd még Kerbs, Diethart – Reulecke, Jürgen: *Handbuch der deutschen Reformbewegungen 1880–1933*. Wuppertal, 1998; A meztelenség kultuszához a legújabb szakirodalomból lásd *Nackte Männer von 1800 bis heute*. Wien, 2012 (a bécsi Leopold Museum kiállításának katalógusa).

Az akkori Németországban nem csupán a húsevésről, de a dohányzásról és az alkohorról való lemondás is egyfajta kulturális forradalommal ért fel. Az egészséges életmóddért harcoló mozgalmak olykor extrém helyzetbe kerültek, s minél takarékosabb és szektáriánusabb életet éltek, az agresszív módon propagált salátáikkal, spenótjaikkal, annál inkább lejáratták a reformmozgalom pozitív elemeit is. A nehéz fizikai munkát végzők számára a vegetarianizmus elitista előjelet kapott, hiszen ha közülük valaki nem evett húst, akkor azért tette, mert nem volt pénze rá. A kolbászra, ami köszönhetően olcsóságának és tartósságának a hétköznapi német étkezés szerves része volt, német specialitásként tekintettek. Hasonló volt a helyzet az alkohollal is. A korcsma volt ugyanis az a hely, ahol – mint nem kis iróniával Anton Csehov is írta – a munkások kijózanodhattak a hétköznapiok sivárságából. S az alkohol mindig is hatásosabb volt, mint bármiféle elvont eszme.

A természethez való visszatérés egyben a városokból való kiköltözést, különféle kommunák létrejöttét, a természeti környezettel való szimbiózist és a természetnek a tudatos védelmét jelentette. Ez persze azzal is járt, hogy szó sem lehetett tömegmozgalmakról, hanem kifejezetten elitista, értelmiségi mozgalmak voltak ezek. Ilyen eszmékkel a tömegeket megnyerni amúgy sem lehetett, s ez nem is volt szándékukban, hiszen nem politikai hatalmat akartak, sőt mi több, egyenesen elhatárolódtak a politikától.

A reformmozgalmak intellektuális elitje számára a természettel való összeolvadás egyik szimbóluma a Nap és a meztelenség (naturizmus) kultusza lett, sőt a ruhátlan-ságot mint az egyenlőség és a természetesség szimbólumát fogták fel.

A természet védelmének másodlagos kifejezéseként terjedt el a vegetarianizmus és az absztinencia. Az egészséges táplálékot az ökológiai földművelésnek (amit ma biokertészetnek hívnánk) kellett biztosítania. A természetes gyógyszereket az alternatív orvoslás biztosította. Egyes mozgalmaknak az ázsiai filozófiák és életmód iránti csodálat részeként a jóga és az akupunktúra is része volt, sőt az egyre népszerűbb homeopátia is. Az új életmódhoz az újszerű, szellős és természetes anyagokból készült ruházat is hozzátartozott. A női ruházatból kikerült a fűző és más természetellenes ruhadarabok. Vita csupán arról folyt, hogy a gyapjú, a len vagy a pamut viselete a természetesebb és helyesebb.

Ha az olvasónak úgy tűnik, hogy ezek a mozgalmak előbbre helyezték az egészséges életmódot, mint a természet védelmét, nem jár messze az igazságtól. Egyébként is ma már a két fogalom összefügg, s egyik sem létezhet a másik nélkül. S az sem véletlen, hogy a 19. században az egészséget a természet szimbolizálta. A természet-hez és a természetes életmódhoz való visszatérést hirdette, ahol romlatlan emberi kapcsolatok és gazdag intellektuális élet van. A legmilitánsabb értelmiségiek a természet közepén hozták létre kommunáikat, ahol zárt közösségben, szabadon, hamis társadalmi kötöttségek nélkül éltek életüket.

Az egyik legismertebb ilyen kommuna a svájci Monte Verita (nyers fordításban: az Igazság hegye), amely Ascona mellett jött létre, a hegyektől és a gyönyörű termé-

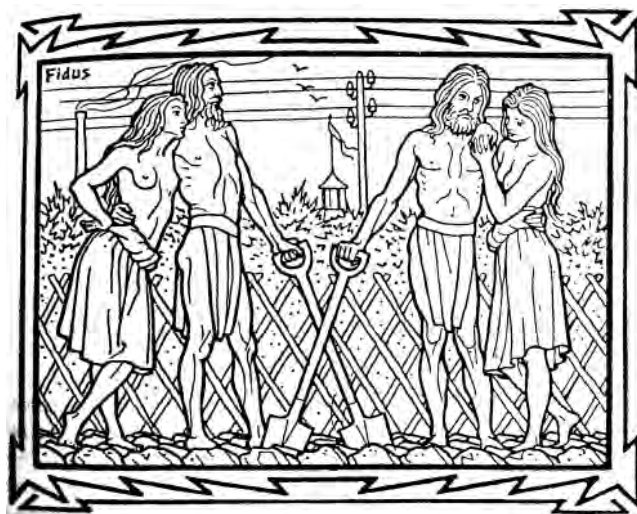
szettől körülölelt Lago di Maggiore tó északi partján. A civilizációból való kimenekülésre, a természettel való összeolvadásra, a tűnődésre és ábrándozásra tényleg néhez lenne szebb helyet találni. Monte Verita fogalommá vált, amely szellemiségeivel, tradícióival, gondolatiságával ma is vonzza a látogatókat.

Története 1900 novemberében kezdődött, amikor a belga Henri Oedenkoven (1875–1935), a párizsi világkiállítás felszínes szépsége hatására, a társasági élettől elfáradva és a szabadságra kiéhezve az erdélyi zenésszel, Ida Hoffmannal (1864–1926) és néhány más egyénnel együtt megvásárolta az Ascona fölötti csúcsot. Az egy kis létszámú művészcsapat otthona lett, akik alapjaiban akarták megreformálni az életmódot. A hét alapító által létrehozott telep a szabad levegőn való tartózkodás, a vegetarianizmus és a természetes életmód elveire épült fel. Ezekkel függött össze a meztelenség kultusza, részben a szabad szerelem is, illetve a természetben való tánc. De az olyan irányzatok is otthonra találtak itt, mint az anarchizmus, a pacifizmus és az okkultizmus. Mindezek olyan színes és változó életformát eredményeztek, amely részben attól is függött, hogy ki vált meghatározóvá a kommuna tagjai közül. Nem csoda, hogy feszültségek és ideológiai ellentétek is felütöttek a fejüket közöttük.

Monte Verita azonban többet jelentett, mint ilyen vagy olyan szabályok betartását. Az itt letelepedett egyének tevékenységük által a reformmozgalom egészét is befolyásolták, így nem csoda, hogy ez a hely valóságos kultushellyé nőtte ki magát. Mindenki, aki valamilyen szempontból a reformmozgalmak tagjának vallotta magát, kötelességének érezte, hogy Monte Veritát felkeresse, s az itt zajló viták és életmód által – elsősorban szellemileg – feltöltődjön, és új impulzusokra leljen saját gondolatvilágához és életviteléhez. Monte Verita kultikus helyé vált, saját szellemisége volt, misztikus légköre és az itteni genius loci egész Európából vonzotta az érdeklődőket.

A tolsztojánusok is azok közé tartoztak, akik megismerkedtek a reformmozgalom némely formájával, sőt közel kerültek hozzá. Szellemi atyjuk tanításával való feltétlen azonosulásuk vegetarianizmushoz és szexuális absztinenciához vezette őket, de elutasították az alkoholt, a táncot és mindenféle más életörömet is. A vegetarianizmus az állatokhoz való viszonya által elsősorban morális alapokon nyugvó vállalás volt. Azok az idők ugyanis még messze voltak, amikor a hús a vádlottak padjára került. Sőt, épp ellenkezőleg, még az antik világból örökölt látásmódnak köszönhetően a birkanyáj és a szarvasmarha a természet organikus részének számított. A másik oldalon viszont a vegetarianizmust nem foghatjuk fel egyszerű banális jelenségként, hiszen áttörést jelentett az addigi életmódban, s a reformmozgalmak egyik központi elemévé vált.³ Nem csupán a természethez és az állatokhoz való pozitív viszonyt tükrözte vissza, de összekapcsolódott azok védelmével és az állatkísérletek (legyenek

3 Radkau, Joachim: *Die Ära der Ökologie. Eine Weltgeschichte*. München, 2011. 77–78.

Az alternatív életmód korabeli szimbolikus ábrázolása

elvetették, mivel azt a hatalom olyan eszközének tekintették, amellyel rabszolgasorba taszítja a polgárokat.⁴

A szlovák tolsztojánusoknak kulcsszerepük volt a nagy író humanista követői és csodálói között. Ehhez hátteret egyrészt az a rurális környezet adott, amelyből jöttek, de a nagyváros is, ahol tanulmányaikat végezték, s ahol jellemük formálódott. Ők, miközben Lev Tolsztoj nyomán a társadalmi megújulás hordozóját látták a földművesben, a város világára a dekadencia, sőt, a morális hanyatlás forrásaként tekintettek. Dušan Makovický (1866–1921) Tolsztoj legközelebbi munkatársai közé tartozott. Barátjának, Albert Škarvannak pedig Tolsztoj műveinek és gondolatainak a terjesztésében jutott fontos szerep. Fedor Houdek, a Ruman testvérek és mások rövidebb-hosszabb ideig tartoztak a tolsztojánusok közé, hogy aztán ismét átadják magukat az élet örömeinek.

Ebből a szlovák csoportból kétség kívül Albert Škarvan (1869–1926) volt a legérdekesebb személyiség, aki a katonai szolgálat elutasítása miatt nem csak börtönbe került, de orvosi diplomáját is elvették és egész Magyarországon ismertté vált a neve. Miután leülte büntetését, külföldre kényszerült.⁵ Angliai és svájci tartózkodásának részleteit már feltárta a történelemtudomány. Legalább is eddig ezt gondoltuk.

azok tudományosak vagy sem) elutasításával.

A reformmozgalmak, különösen a tolsztojánizmus további jellegzetessége volt a pacifizmus, valamint a szociális erőszak bármilyen formájának és a darwinizmusnak az elutasítása, amivel szorosan összekapcsolódott az erőszakos eszközök és az azokra adott erőszakos válaszok elutasítása is. Ezért nem csupán a fegyvereket, de a katonai szolgálatot is

4 Részletesen lásd Саломони, Антонелла: Эмигранты-толстовцы между христианством и анархизмом (1898–1905 гг.). In: *Русская эмиграция до 1917 года – лаборатория либеральной и революционной мысли*. Санкт-Петербург, 1997. 112–127.

5 Ehhez lásd Škarvan, Albert: *Zápisky vojenského lekára*. Slováci. Bratislava, 1991. Angol fordításban Brock, Peter (ed.): *Life in an Austro-Hungarian military prison: the Slovak Tolstoyan Dr. Albert Škarvan's story*. Toronto, 2002.

Albert Škarvan és Dušan Makovický

Tudomásunk volt ugyanis arról, hogy népszerűsítette a tolsztojánizmust, fordította Tolsztoj műveit, s kapcsolatokat ápolott Tolsztoj más követőivel (Vlagyimir Csertkov), illetve az orosz szociáldemokrácia anarchista (Pjotr Kropotkin) és bolsevik szárnyával (Vlagyimir Boncs-Brujevics), sőt – állítólag – Leninnel is találkozott.⁶ Arról viszont nem voltak információink, s elkerülte mindenki figyelmét, hogy Albert Škarvan jelentős szerepet

töltött be a Monte Verita hegyén létrejött reformkommuna kialakulásában. Škarvan ugyanis 1898-tól véletlenül épp Ascona mellett telepedett le, ahol egy kis tolsztojánus telepen élt. Már Monte Verita megalapítása előtt megismerkedett Oedenkovennel és annak kis közösségével. Tolsztojánusként és határozott véleménnyel rendelkező egyénként hatást gyakorolhatott erre a heterogén csoportra. A források szűkös volta miatt azonban a kutatók véleménye nem egységes. Egyesek szerint anarcho-kommunista eszméivel hatott rájuk, s az ő hatására kezdett Oedenkoven gyakorlati szociális kérdésekkel foglalkozni, s bővítette ki azzal programját, amelyben eredetileg csak a természetes életmód újjáélesztésének a szándéka szerepelt. A szociális eszmék jegyében vette tervbe az Oedenkoven–Hoffmann házaspár egy gyógyintézet (ami meg is valósult), egy reformtermékeket készítő gyár és egy nevelőintézet létrehozását.⁷ Más források szerint Škarvan a tolsztojánizmus eszméivel összhangban agrár-kommunista eszméket hirdetett. Végül is a környéken eléggé sok tolsztojánus fordult meg, akik erősíthették Škarvan hatását. Tolsztoj vallási anarchizmusának azonban semmiféle visszhangja nem volt Monte Veritán.⁸

Škarvan gyakran látogatta Monte Veritát, ahol gyorsan híveket szerzett magának. Beszélt nekik a helyi viszonyokról, valamint arról is, hogy a közeli Monte Trinita he-

6 Részletesen Kolafa, Štěpán J.: *Styky ruské emigrace se Slováký a Čechy v letech 1897–1900*. Praha, 1977.

7 Landmann, Robert: *Ascona – Monte Verita. Auf der Suche nach dem Paradies*. Frauenfeld–Stuttgart–Wien, 2000. 30; Hanke, Edith: „Der Mann der Wahrheit”. Die Ideen Leo N. Tolstois und der Monte Verità. In: Schwab, Andreas – Lafranchi, Claudia (eds.): *Sinnsuche und Sonnenbad. Experimente in Kunst und Leben auf dem Monte Verità*. Zürich, 2001. 24. és 39.

8 Hanke, Edith: Max Weber, Leo Tolstoy and the Mountain of Truth. In: Whimster, Sam (ed.): *Max Weber and the Culture of Anarchy*. London, 1999. 144–145.

gyén lévő eredetileg tolsztojánus telepen olyan szélsőségesek telepedtek le, akik senkire és semmire nincsenek tekintettel. Teljesen meztelenül napoznak, amivel megsértik a helyi emberek természetes szemérmességét. A felháborodott földművesek panaszai végül azt eredményezték, hogy ezek az „oktalan fanatikusok” kénytelenek voltak továbbállni. A meztelenség azonban Monte Veritától sem volt idegen.

Škarvanról tudták, hogy katonai orvos volt, s pacifizmusa oda vezetett, hogy megtagadta a katonai szolgálatot. Az is tudvalévő, hogy nem volt hajlandó „kollaborálni” az állammal, amiért bebörtönözték és elvették diplomáját. Ida Hoffmann így emlékezett a „magyarországi katonaorvosra”: „Menekülnie kellett, s Tolsztojnál talált szívélyes fogadtatásra. Üldözői elől végül Svájcban talált menedékre. A terebélyes és a természetes bájjal megáldott paraszti származású lány nem sokkal ez előtt a felesége lett. Másnap már teljesen otthonosan éreztük magunkat náluk. Az igazság és a szabadság utáni vágy, valamint az arra való törekvés azonossága, hogy az egyének között valódi emberi kapcsolatok legyenek, gyorsan szívélyes viszonyt és lelki közelséget alakított ki közöttünk. Tolsztoj és tanítása elkötelezett követőjeként nagyon magával ragadóan tudott beszélni a Tolsztojhoz fűződő viszonyáról, s így nagyon élénk kapcsolatba kerültünk Škarvannal.”⁹

Škarvan kapcsolata Monte Veritával meglepő felfedezés, amely eddigi ismereteinket az európai kontextus irányába bővíti. Škarvannak a turócszentmártoni Szlovák Nemzeti Könyvtárban őrzött viszonylag gazdag hagyatékának a leltárkönyve alapján ez a kapcsolatot az első pillantásra nem szembetűnő. Ha azonban beleolvasunk az „ismeretlen szerzők” címszó alatt megjelölt levelekbe, rögtön feltárul előttünk Monte Verita világa.¹⁰

Škarvan 1900 júliusában, nem sokkal azt követően, hogy elhagyta az egyik ottani tolsztojánus telepet, elvei és a testi szerelemmel kapcsolatos minden fenntartása ellenére megnősült: „Minek asszony egy olyan embernek, aki nem itt a földön akarja sátrát felépíteni, hanem saját magában, saját lelke számára! A szellemi munkában a nő nem lehet a férfi segítőtje [...] Miért nősülök akkor? [...] Azért, mert abba a bűnbe estem, hogy elcsábítottam egy lányt, és túlságosan bensőségesen megismerkedtem vele, s most már a lány egész élete tőlem függ [...]”¹¹ Jó tolsztojánus módjára

9 Landmann (2000) i. m. 30; Hanke (2001) i. m. 24. Landmann és Hanke Škarvant nem nevezi szlováknak, bár szlovák identitását illetően a Monte Veritán senkinek nem lehetett készsége (végül is hárman erdélyi szászok voltak). Mindkét helyen „ungarischer” illetve a „hungarian” jelzővel találkozunk. Az egyetlen olyan forrást ismerünk, amelyik szerint Oroszországban tagadta meg a katonai szolgálatot, s amely szöveg oroszként mutatja be. Vö.: Green, Martin: Eine neue Ära. New Age und „Neue Lebenszentren” 1890–1920. In: Schwab, Andreas – Lafranchi, Claudia (eds.): *Sinnsuche und Sonnenbad. Experimente in Kunst und Leben auf dem Monte Verità*. Zürich, 2001. 212.

10 Archiv literatury a umenia Slovenskej národnej knižnice Martin (a továbbiakban ALU SNK), sig 22 S 10 a 22 E 12, Ismeretlen szerző levele A. Škarvannak.

11 ALU SNK, sig. 22 B 5, A. Škarvan levele M. Škarvannak, 1899.11.22.

minél inkább elutasította a női nemet („Védd magad, védd magad szíveddel, értelemmel, imádsággal, foggal és körömmel a női kísértéstől.”), annál inkább függésbe került tőle („bennem különféle elfogultságok vannak, közte hajlam a bűnre, elsősorban a szexuális bűnre. Sőt nem csak él bennem, de én gyakran elő is hívom, [...] s szabad folyást engedek a vágyaimnak.”)¹²

Olasz feleségéből azonban nagyon gyorsan kijózanodott. „Sunta nagyon jó feleség, nem is kaphattam jobbat. Dolgos, ügyes, rendes, egyszerű, szerény igényekkel, mintha nekem teremteték volna”¹³ – írta kezdetben. Pár évvel később azonban már minden másként volt: „én mindent megteszek, igyekszem a legkisebb akadályt is eltávolítani, ő azonban minden lehetőt megtesz, hogy akadályozzon, miközben nagyon kegyetlen tud lenni [...] örülni féltékeny és ezt semmi sem oldja fel, még az én teljes elszigeteltségem sem a női nemtől.”¹⁴ Végül elvei és rossz tapasztalatai ellenére háromszor is nősült.

Škarvan feleségével együtt több ízben is lakhelyet változtatott Ascona és szomszédos Locarna környékén. Végül az adóbefizetés tudatos megtagadása miatt, ami összhangban állt az állammal kapcsolatos nézeteivel, el kellett hagyniuk ezt a régiót, és 1902-ben Genf elővárosába költöztek.

Van még egy lehetséges magyarázata Škarvan és a Monte Verità közti eszmei kapcsolatnak. 1898-ban ugyanis az angliai Croydonból származó tolsztojánusok megalapították Whiteway mezőgazdasági telepét. Itt is élt néhány olyan egyén, akiknek szoros kapcsolata volt Közép-Európával. Közéjük tartozott a morva František Sedlák,¹⁵ vagy Eugen Heinrich Schmitt filozófus. Mindketten kapcsolatban álltak Tolsztojjal. Schmitt eljutott Asconába is, ha pedig tudatosítjuk, hogy Albert Škarvan is élt Croydonban és Schmitttel 1896 és 1910 között élénk levelezést folytatott, akkor a köztük lévő eszmei kapocs több mint nyilvánvaló.¹⁶ Sedlák és Gustáv Gräser között is sokan eszmei és külső párhuzamokat láttak. S ha ehhez hozzátesszük, hogy 1909-ben Mahatma Gandhi is meglátogatta Whitewayt, s nem sokkal később Dél-Afrikában a tolsztojánus telepekhez hasonlókat kezdett kialakítani, akkor megértjük, hogy a hasonló telepek alakítása között világviszonylatban is összefüggés volt.¹⁷

Térjünk azonban vissza az Igazság hegyére. A lelki közelség ellenére az itt élők hosszú távú összemelegedését nem lehetett elvárni. Ida Hoffmann csupán a fizikai

12 ALU SNK, sig. 22 A 13, A. Škarvan levele D. Makovickýnek, 1897 nyara, és sig. 22 L 1, Napló (1897. április).

13 ALU SNK, sig. 22 B 5, A. Škarvan levele M. Škarvannak, 1900.08.16.

14 ALU SNK, sig. 22 M 1, Napló (1906. december) és sig. 22 A 17, A. Škarvan levele Tolsztojnak 1908.07.03.

15 Shaw, Nellie: *A Czech Philosopher on the Cotswolds*. London, 1940. 38–40.

16 ALU SNK, sig. 22 E 3 és 22 A 15.

17 Green, Martin: Eine neue Ära. New Age und „Neue Lebenszentren“ 1890–1920. In: Schwab, Andreas – Lafranchi, Claudia (eds.): *Sinnsuche und Sonnenbad. Experimente in Kunst und Leben auf dem Monte Verità*. Zürich, 2001. 205–221.

munka dicséretét fogadta el Tolsztojtól, amúgy az étkezés és az öltözködés, valamint a helyesírás reformjáért és a békéért lángolt, s a szabad szerelem híve volt. Ennek megfelelt az őt a tőle jóval fiatalabb Oedenkovenhez fűző laza kötelék. S bár Tolsztojt a reformmozgalom atyjaként fogadták el, a fenti célokhoz neki semmi köze nem volt. S mivel a gyakorlatias Oedenkoventől teljesen idegen volt minden szentimentális álmodozás, így Tolsztoj hatása csupán a rossz és az erőszak elutasításában és a mindenféle luxusról való lemondásban volt tetten érhető.

A csoport jelentős alakja és egyik alapítója volt a magyarországi származású Karl Gräser (1875–1920). Erdélyi szász családban született, apja bíró volt. Idealista-anarchista nézeteit 1899-től hirdette nyilvánosan. A katonákat erkölcstelennek tartotta, ő is el akart szökni a katonaság elől, meg akarta váltani az emberiséget, a vagyonát pedig szét akarta osztani a szegények között. A pénzt ugyanis bűnös dolognak tartotta. Kilépett a katonaságtól, ahol főhadnagyként szolgált, s a hozzá hasonlóan különc Szittyá Emil sajátos megjegyzése szerint, „testvérevel és a volt katonaorvossal, Albert Škarvannal egy anarchista csoport létrehozását fontolgatta. Škarvan [Scarvan alakban írva – R. H.] és a Gräser testvérek megfedkeztek arról, hogy az anarchisták már több kísérletet tettek ilyen telepek létrehozására, de mindig sikertelenül, mert sohasem voltak eléggé egységesek, s személyes ellentétek is feszültek közöttük (Škarvan és Gräser még túlságosan idealisták voltak ahhoz, hogy ilyen praktikus dolgokon gondolkodjanak). Ekkor találtak rá a belga milliomosra és anarchistára, van Oedenkovenra, aki szifiliszben szenvedett, s tiszta államot követelt.”¹⁸ Škarvanak a Karl Gräserre tett hatásáról, amelyben összekötő kapcsot jelentett a monarchia hadseregével való konfliktusuk, Edith Hanke is említést tesz.¹⁹

A kommuna megalapítói között ott volt Karl Gräser öccse, Gustáv Gräser (1879–1958) is, akinek még a bátyjánál is szélsőségesebb nézeteket vallott. A Brassóban elvégzett gimnázium, majd a berlini és müncheni művészeti akadémián eltöltött éveket követően egy olyan látomása volt, amelyet követően lemondott a vagyonáról és addigi életéről, és elindult vándorútjára. A vándor próféták és guruk egyik ősi archetípusát megtestesítve színes és az idő múlásával egyre elhanyagoltabb görög tógát viselt, hosszú haja homlokpánttal volt összefogva, s vagy mezítláb járt, vagy egyszerű sarut viselt. Összes vagyonát a nyakában lógó tarisznnyában hordta. A kommuna legortodoxabb és a kompromisszumokat leginkább elutasító tagjaként hamar ellentétbe került a többiekkel, s hiába bírta bátyja támogatását, el kellett hagynia Monte Veritát. Végül egy közeli barlangban telepedett le, ahol a radikális reformok prófétájának a szerepét öltötte magára, s mint „a Nyugat Gandhija” vált ismertté. A gyerekek az égből alászállt szentet látva benne, letérdepeltek előtte. Az álmában „fentről kapott” utasításokat követve vándorolt a kommuna tagjainak lakóhelyei között, és az absztinensek és a vegetariánusok számára írt didaktikus szövegeket.

18 Szittyá, Emil: *Das Kuriositäten-Kabinet*. Konstanz, 1923. 90.

19 Hanke (1999) i. m. 145.

Olyan individualista volt, aki sok tekintetben az 1918 utáni próféták és vizionáriusok mintájává vált.²⁰ Harminc éves lehetett, amikor megismerkedett egy jósnővel, akinek nyolc gyermeke volt. Beleszeretett, s ezt követően már egy családként járták be Európát. Inni kezdett, s a háború idején Budapesten kémkedés vádjával letartóztatták. Amikor élettársát eltiltották a jóslástól, nem egyszer éheztek. A háború után aztán elhagyta a családot, és elsősorban Németországban vándorolt, ahol tánc által hirdette az igét.

Gustáv távozását követően Karl Gräser helyzete is problémássá vált a kommunában. Karl fanatikus híve volt az önsegélynek, mindent saját erőből, a hivatalok, a vállalatok, a civilizáció vívmányai nélkül akart megoldani. A kommuna tagjainak munkakedve azonban általában csak rövid ideig tartó fellángolás volt. Vita volt a társaságon belül a vegetarianizmus mértékéről, az állatok felhasználásáról, valamint a magántulajdonról is. A hegy hivatalos birtokosa továbbra is Oedenkoven volt, amiben az ellenzéke egy személyéhez kötődő „diktatúra” reális veszélyét látta.

A Monte Verita további sorsával kapcsolatos elképzelések olyan konfliktusokat váltottak ki, amelyek a Karl Gräser és Jenny Hoffmann (Ida húga) kapcsolatát is befolyásolták. Szerelmi kapcsolatuk miatt ők fokozatosan eltávolodtak a többiektől, saját telket vásároltak, ahol egy még ortodoxabb kommuna alapjait rakták le. A lehető legegyszerűbb körülmények közepette éltek, minden szükséges használati tárgyat saját maguk készítették, illetve a megtermelt gyümölcsért cserébe jutottak azokhoz hozzá.

Karl így írt életéről, annak követésére szólítva fel az embereket: „Az egyszerű emberek számára, akik a természetes életet választják, felkínálom a kertemet, erdőmet, mezőmet ideiglenes és szabad otlásra [...] az élet által felkínált kérdésekre azonban mindenkinek egyedül kell megtalálnia a választ. Én csak lehetőséget nyújtok arra, hogy a természettel való közvetlen kapcsolat által megtalálja a boldogságot [...] a felkínált föld pedig lehetőséget teremtsen olyan megreformált életre, amely elutasít minden rabszolgaságot. Az itteni klímának köszön-

Napfördözés

20 Gräsernek a követőire gyakorolt ideológiai befolyásról és hatásáról lásd Linse, Ulrich: *Barfüßige Propheten. Erlöser der zwanziger Jahre*. Berlin, 1983. 68–75.

hetően házként egy közönséges sátorvászon tető is megfelel [...] a kert olyan, hogy önerőből is meg lehet művelni, ha ez az embernek örömet okoz [...]”²¹

Karl Gräser halálát követően testvére, Gustáv örökölte a telkét és a házát. Ez a gyakorlati életben magát ki nem ismerő próféta azonban mindent elveszített egy másik, tőle feltehetően életrevalóbb vizionárius miatt.

A kommuna alapítói közé tartozott Lotte Hattemer, a berlini polgármester lánya, akire Gräserék és Oedenkoven egy hamburgi korcsmában találtak rá. Kihúzták őt a „sárból” és magukkal vitték. Lotte azonban elkülönült ezektől a hangos fantasztáktól és egy romos házban élt egyedül. Kommunista elveket vallott, s időnként gazdag apjától kunyerált pénzt. A csupasz kövön aludt, és nyers magvakon élt. Éjjelente felmászott egy közeli csúcsra, ahol meggyújtott egy ellopott fenyőágot, majd a hamut szétszórva értelmetlen mondatokat rokoltozott. „Asconai Szent Lotte” nem épp szenthez méltóan hunyt el – megmérgezte magát.

Az öt alapítóból így csak Henry Oedenkoven és Ida Hoffmann maradt. Ida időnként levelet írt Škarvannak, és beszámolt neki a saját és a kommuna gondjairól.²²

Monte Verita fogalommá vált, s az emberek legkülönbözőbb csoportjait vonzotta. Azt azonban nagyon nehéz volt kiszűrni, ki jött csak a szenzáció kedvéért, s ki volt az, aki meggyőződésből vállalta a spártai körülményeket. Éjfélként rendszeresen spiritizta szeánszokat tartottak, s újabbnál újabb próféták, sarlatánok, zavarodott elmék tűntek fel a hegyen. Annak jó hírve azonban megmaradt, s minden közép-európai sznob kötelességének tartotta, hogy legalább egyszer ellátogasson ide, hogy aztán, visszatérve a társasági életbe, bennfentesként beszélhessen róla. Időnként – mások mellett – a Nobel-díjas író Hermann Hesse (1877–1962),²³ a filozófus és szociológus Max Weber (1864–1920)²⁴ és Szittya Emil magyar író, újságíró és festő is feltűnt itt. Hesse az itt élő emberekben találta meg *Der Weltverbesserer* című regénye hőseinek a mintáját, barátjáról, Gustáv Gräserről pedig a *Demian* c. regénye hősét mintázta meg, de ugyanebben a műben „tolstoimann” néven Albert Škarvan alakja is feltűnik. Hesse intenzíven élte meg az árukkal elárasztott városok, a mindenható pénz demoralizáló hatását, s üdvözölte a természethez való visszatérést, a víz, a nap gyógyító erejét, a pacifizmust, a női emancipációt, az alternatív vallásokat és más, a Monte Veritán népszerű nézeteket.

Monte Veritának mint „államnak az államban” az anarchista író és pacifista Erich Mühsam (1878–1934) volt a legismertebb népszerűsítője. Ő rögtön megérkezése után szórólapot készített, vegetáriánus himnuszt írt, és propagálni kezdte az itt élő emberek tevékenységét és eszméit, amit még akkor is folytatott, amikor már Monte

21 ALU SNK, sig. 22 E 12, ismeretlen szerző [K. Grässer] levele A. Škarvanhoz.

22 ALU SNK, sig. 22 E 12, ismeretlen szerző [I. Hofmann] levele A. Škarvanhoz, 1909.01.11.

23 Müller, Hermann: *Der Dichter und sein Guru. Hermann Hesse – Gusto Gräser eine Freundschaft*. Werdorf, 1979.

24 Whimster, Sam (ed.): *Max Weber and the Culture of Anarchy*. London, 1999.

Verita inkább mítosz volt, mint realitás. Főként Karl Gräserert értékelte, aki szerinte a leginkább megtestesítette a reformmozgalom eredeti ideáit. Erich Mühsam nevéhez a szabad szerelem, a poligámia és más, a szexuális forradalom tárgykörébe tartozó jelenségek ideológiájának a megalkotása fűződik.²⁵ A hivatalos házasságot elvből elutasító magatartás amúgy is teljesen normálisnak számított az Igazság hegyén.

A telep egyik legfigyelemreméltóbb alakja a már említett magyar művész és újságíró, Szittyá Emil volt, aki az első világháború előtt valójában anarchista, lumpenproletár és csaló volt egy személyben. Az ő elősködő és cinikus életéről az érsekújvári születésű író, festő és publicista, Kassák Lajos (1887–1967) *Csavargások* cím alatt kiadott mulatságos történetei tanúskodnak. Művében Kassák beszámol 1909-es vándorútjáról, amely Magyarországról indulva Bécsen, Stuttgarton és Brüsszelen keresztül Párizsig tartott. Németországban ismerkedett meg Szittyával, aki már 1901-től csavargott, s ezután közösen csavarogtak, csalásokkal és koldulással szerevezve meg ehhez a pénzt. Szittyá visszaemlékezéseiben nem emlékezett túl jóindulatúan Kassákra, s meglehetősen kritikus volt vele szemben.²⁶

Az első világháború előestéjén a lecsúszott Szittyá egyik regénye címe alapján olyan embernek tartotta magát, aki minden fontos eseménynél ott volt.²⁷ Jellemét saját világának az elvesztése és egy új, ugyan másodlagos, de mégis személyes világ megkonstruálása, valamint az a belső nyugtalanság jellemezte, amely az egyik helyről a másikba űzte őt. Így vált haza nélküli emberré, aki a minden cselekedetében jelen lévő nihilizmuson kívül minden más szilárd nézetet nélkülözött.

Szittyá 1907-ben Párizsban ismerkedett meg Mühsammal és egy másik anarchista íróval, Johannes Nohllal, akik épp akkor tértek vissza Asconából. Tőlük hallott Monte Veritáról és a környék más kommunáiról. Mühsam már 1905-ben egy tájékoztató füzetet adott ki az ottani alternatív életmódról.²⁸ Szittyá valószínűleg már 1908-ban elindult Asconába. Bonyolult útjáról és a romantikus tájról feljegyzéseket készített. Amikor már közel volt céljához, hallotta, hogy a helyi földművesek úgy beszélnek róla, hogy „már megint egy újabb bolond”. Akkor már tudta, hogy jó irányba halad.²⁹ Az első erős benyomást az ott látott egyedi hangulat tette rá: a természetes életet élő berliniek, és egy meztelen férfi egy biciklin, akinek a szíján egy aranylánc lógott. Ő volt az ottani egyik teozófus.³⁰

25 Linse, Ulrich: *Sexual Revolution and Anarchism: Erich Mühsam*. In: Whimster, Sam (ed.): *Max Weber and the Culture of Anarchy*. London, 1999. 129–143.

26 Szittyá (1923) i. m. 300. Kassák a Szittyához kötődő élményeit az életrajzi kötetében is említi: Kassák Lajos: *Egy ember élete*. I. k. Budapest, 1983. 343–434.

27 Szittyá Emil: *Der Mann der immer dabei war*. Wien, 1986. A regény az 1931/32-es évekből származik.

28 Mühsam, Erich: *Ascona. Bericht über alternatives Leben auf dem Monte Verita*. Berlin, 1982.

29 Szittyá (1923) i. m. 93.

30 Weinek, Christian: *Emil Szittyá: Leben und Werk im deutschen Sprachraum 1886–1927*. PhD.-Dissertation an der Universität Salzburg. Salzburg, 1987. 48.

Monte veritai életkép

Szittyá egyike lett Monte Verita és a környék krónikásainak. Több későbbi leírás is az ő szövegein alapul. Ő maga Asconát a „vallási abnormalitás falujának” nevezte. A legegységibb ottani „világmegváltók” egyike egy Hofman nevű nürnbergi prédikátor volt, aki arról pré-

dikált, hogy az egyedüli szent eledel a kókuszdió. Mégpedig azért, mert a fákon nő és a Napra hasonlít. Ez a vegetáriánusok számára oly fontos gyümölcs – Hofman szerint – a sátán és a Föld közötti nemi kapcsolat során kilövellő spermiumból keletkezett. Hofman himnuszt is írt a kókuszdióról, s azokat, akik érdeklődtek tanítása iránt – vagyis a kiválasztottakat – olyan szigetekre küldte, ahol kókuszpalmák nőttek.

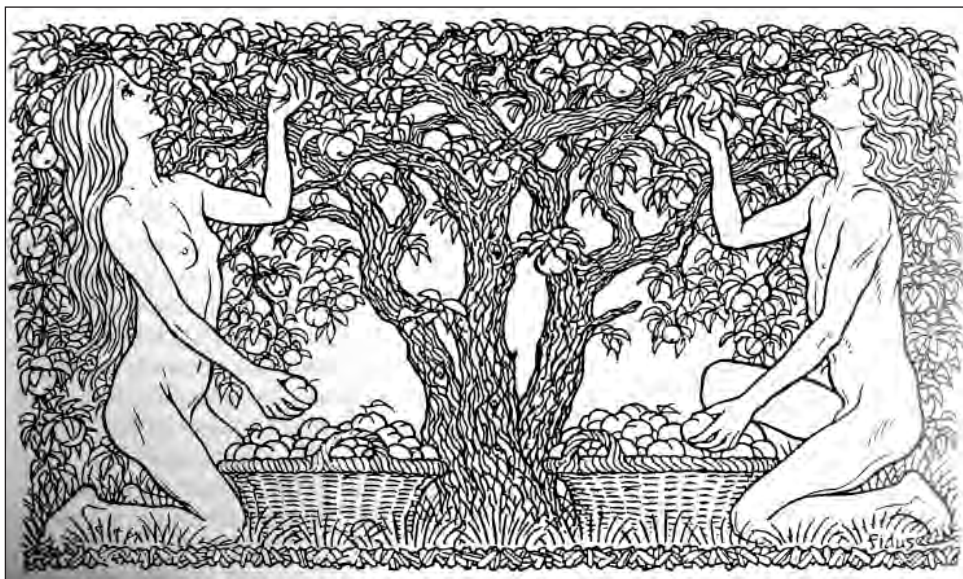
Szittyá leírást ad Ascona gazdag anarchista kommunájáról, amely Monte Veritával párhuzamosan, s egyben különféle teozófusokkal, vegetáriánusokkal, spiritisztákkal és más csoportokkal folyamatos kapcsolatban és vitákban állva működött. A világtól ide elhúzódva élt az orosz Rechenberg báró. Teozófusként Franz Hartmann-t tartotta minden bölcselet kiindulási pontjának, askétaként pedig azt állította, hogy a szellemek megtiltották neki a járást, és mint istenfélő embernek, a testet, amelyre a bűnök forrásaként tekintett, hagynia kell ellustulnia. Minden rossz forrásának a nőt tartotta, így nem csoda, hogy ez a kommuna, ahol a nők fontos szerepet kaptak, bolondnak tartotta, s távozásra akarta készíteni. Rechenberg testvére, Alexander teljesen más jellem volt: szifilisz alkoholistá, a gonosz prototípusa, aki a fiatalokat akarta megteveszteni. Egyik rokona olyan végrendeletet hagyott hátra, amely szerint csak akkor juthat a vagyonához, ha megnősül és gyerekei lesznek. Mivel nehéz volt számára feleséget találni, Eric Mühsam a botrányos életű német írónőt és szabadgondolkodót, Franziska Reventlowot (1871–1918) szemelte ki neki, akinek már volt gyereke, s nagy szüksége volt pénzre.

Monte Veritának azonban más kétes rajongói is voltak. Ilyen volt a volt osztrák főherceg, polgári nevén Leopold Wöfling, akik 1903-ban feleségül vette szeretőjét, egy volt prostituáltat. Az következetes vegetáriánussá vált, s teljesen a teozófia és spiritizmus hatása alá kerülve egy szemmel láthatóan nem túl jól informált forrás szerint „a természet embereinek különösen fanatikus Asconában élő csoportjához csatlakozott.” A valóságban épp Karl Gräserről és Jenny Hofmannról van szó. A volt főherceg a volt főhadnagyot még a hadseregből ismerte. Az etikett és a konvenciók elutasítása, valamint a teljes függetlenség iránti vágy *Ohne Zwang* (*Kényszer nélkül*) néven egy zárt közösség alapításához vezette őket, amelyben mindenki tegezte a másikat. Wöfling tehát volt eszmetársát kereste fel, s ő is a „természet embere” lett. A benne rejlő nagy adag türelem és elszántság ellenére azonban Monte Verita sajátos

viszonyai között nem sokáig bírta. A feleségével is állandó konfliktusokba került, s mint azt a mindentudó bécsi rendőrség jelentése megállapítja, a hölgy a vulgaritások egy angyalcsinálót is megszégyenítő eszköztárával rendelkezett.³¹

A kommuna látogatói és kedvelői között olyan tényleg figyelemre méltó típusokat is találni, akik azokkal a lényegesen mérsékeltebb erkölcsi normákkal sem fértek meg, mint amelyeket abban az időben Albert Škarvan hirdetett. S bár Szittyá szerint Ascona kudarcot vallott és nem valósította meg az eszményeit, mégis valóságos búcsújáróhellyé vált, amelyet nem csak a sznoboknak, de minden művésznek, anarchistának, teozófusnak, vegetáriánusnak meg kellett látogatnia.

Elteltekintve a teljesen elfeledett Szittyá Emil megválogatott és nem is mindig pontos (a jelen szövegben kiegészített és korrigált) információitól, nem szívesen keltenénk olyan hatást, mintha Monte Verità esetében a külső és a bulvár által is prezentált kuriozitás hatása alá kerültkünk volna. A valóság az, hogy „az alternatív eszmeáramlatok olyan lepárlásáról”³² volt szó, amely sok tekintetben az abban az időben és a későbbiekben is megfigyelhető mítoszteremtés áldozatává vált. Ez egyaránt érvényes a „szexuális forradalom” meghonosodásának valós mértékére, illetve néhány személy (pl. Mihail Bakunyin) azóta sem bizonyított ottlétére és más mítoszokra is.³³

A vegetarianizmus szimbolikus ábrázolása

31 Bestenreiner, Erika: *Luise von Toskanien. Skandal am Königshof*. München–Zürich, 1999. 216.

32 Szeemann, Harald: Vorwort. In: Szeemann, Harald (ed.): *Monte Verità. Berg der Wahrheit. Lokale Anthropologie als Beitrag zur Wiederentdeckung einer neuzeitlichen sakralen Topographie*. Milano, 1978. 5–6.

33 Schwab, Andreas: *Monte Verità – Sanatorium der Sehnsucht*. Zürich, 2003. 238–239.

Szittyá 1915-ben járt utoljára Asconában. Ekkorra a háború hatására már sok minden megváltozott, sokan elhagyták a helyet, vagy be kellett vonulniuk a seregbe. Csupán a pacifisták maradtak. A defetizmust pajzsukra tűző német anarchisták Bri-onban alapítottak saját telepet. Ez a város 1917-ben reneszánszát élte és a pacifista mozgalom középpontjává vált. Egy időben Wrangel báró, Hohenlohe herceg, Alfréd Fried és további művészek, illetve vagyonos emberek is itt tevékenykedtek. Az ideális állam eszménye azonban már a múlté volt, s a térség hanyatlását már nem lehetett megállítani.³⁴

A voluntarista és nehezen kiszámítható Szittyá 1918-ban Budapesten belekeveredett a kellemetlen Consten-ügybe. Maga a későbbi miniszterelnök, Károlyi Mihály gróf vádolta meg azzal, hogy együttműködött a német titkosszolgálattal, amelynek a megbízásából Károlyi és az antant kapcsolatáról próbált bizonyítékokat szerezni. Titkosszolgálati kapcsolata pedig egy igen viharos múlttal rendelkező ügynök volt.³⁵ Mindezt ugyan Szittyá nem tagadta, azt azonban kikérte magának, hogy kémnek vagy spiclinek nevezzék. Jelleméről mindenesetre sokat elárul az, hogy a volt anarchista a német titkosszolgálat szolgálatába állt, a háború után viszont már az antant-barátság és az antimarxizmus jellemezte.

Monte Verita azonban tovább élte a maga valóságos és virtuális életét. Hírneve több mindennek is köszönhető. Egyrészt, mint azt már jeleztük, ideológiai szempontból nehezen beazonosítható volt, a hegyen különböző mozgalmak találkoztak s éltek egymással szimbiózisban és konfliktusban. Nem véletlen, hogy a kultúrtörténeti diskurzusban Monte Verita a „modernizmus toposzával”, illetve az újkori szakrális topográfiával azonos. Egyetlen más kommuna sem rendelkezett ennyi prominens személyiséggel és látogatóval, így reprezentatív jelleggel is bír. Egyedisége részben annak is köszönhető, hogy rendkívül hosszú ideig működött. Csupán a *Gartenstadt-bewegung* jegyében alapított némelyik kommuna volt képes ilyen hosszú ideig fennmaradni. S végül Monte Verita ma is létezik, és ápolja (nem ritkán a mítoszteremtés által) saját üzenetét és tradícióit. Saját konferencia-központtal és kiadóval rendelkezik, s szemmel láthatóan rokonszenvezik az anarchizmus eszméivel.

Bár különböző eszmei kísérleteket és prioritásokat említettünk, ezek sohasem jelentkeztek egyszerre, azonos erővel az életmód reformjának konkrét megvalósulása során. Legtöbbször csak az egyik eszme dominált, amelyhez hozzáragadt néhány további. A reformmozgalmakról szóló szakirodalom nem egyszer a Szittyától származó kuriozitások panoptikuma csupán, ami alapvetően eltorzítja a témát. A reformmozgalmak ellentmondásosságát az adja, hogy az azokon belül zajló összes folyamat nem mindegyike volt (sem a korabeli, sem a mai értelemben véve) a modernizáció

34 Szittyá (1923) i. m. 89–105.

35 Weinek (1987) i. m. 175–193. Arról, hogy Szittyá hogyan látta az eseményeket, több forrás is tanúskodik, többek között az ironikusan és egyoldalúan megfogalmazott írás: Szittyá Emil: *En, Szittyá Emil, a bizonyítékgyáros, Consten bej és Károlyi Mihály gróf*. Budapest, 1918.

szülöttje, sőt esetleg azzal szemben fogalmazta meg magát. Ezek az ellentmondások eredményezik azt, hogy nehéz a témában egyértelmű álláspontot kialakítani.

Hasonló ellentmondásosság kíséri egyes reformmozgalmak fellépést a modernitással szemben, amelyet azok nem haladásként, hanem a dekadencia és a hanyatlás jeleként értelmeztek. A reformmozgalmakat az emberi nem megváltásának lehetséges újaként fogták fel. Nem véletlen, hogy e mozgalmak paraszti, keresztény formája számára elsősorban az elmaradott Oroszország vált bölcsővé, a szellemi atyává pedig Tolsztoj. Hasonlóképpen az sem véletlen, hogy a mozgalom értelmiségi vonulatának szülőhelye épp az a Németország volt, ahol a dinamikus iparosítás és városiasodás miatt radikális átalakulás kezdődött a környezetben. Az ideológiai változatosság és az addig stabilnak hitt eszmék relativizálása azzal az eszmei erjedéssel együtt, ami a 19. század végén jelentkezett, megfelelő táptalajt teremtett az ideológiák közötti harcokhoz, azok kölcsönös konfrontációjához vagy egymás megtermékenyítéséhez.

Eltételezve azokat a hiányosságokat, amelyek az egyes irányzatok sokszínűségéből és azok későbbi deformációjából adódtak, a reformmozgalmakat a kor kontextusába helyezve a modern mozgalmak egyikének tekinthetjük. Jelentőségüket jelzi, hogy számos olyan életmódmozgalom és vélemény alapkövét rakták le, amelyek ma teljes mértékben elfogadottak.

ILYÉS ZOLTÁN¹

„Ahogy a verést meg lehet szokni, ezt is meg lehet szokni” – Pasztorációs konfliktus Nyitracsehin

Egyházak a nemzetállami homogenizáció szolgálatában

Az egyházak az államokétól sokban eltérő szerveződési elvei és a világi szempontoktól eltérő evangelizációs, üdvtörténeti céljai látszólag függetlenítik őket a nemzeti mozgalmak és nemzetállamok szekuláris, nemzetiesítő programjaitól.² Példák sokasága mutatja azonban, hogy a nemzeti ébredési és függetlenségi mozgalmak kezdete óta az egyházak nemzetépítési, ideológiai vagy modernizációs elképzeléseket és programokat kiszolgálva nemcsak híveik vallási és szélesebben vett kulturális identitására, hanem nyelvhasználatára és nemzeti érzésvilágára is hatással vannak.³ Nem elhanyagolható következményekkel jár, ha az állam ideológiáktól vezetve a belső

1 MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézete (Budapest).

2 Négy Zobor-vidéki településen (Pográny, Alsóbodok, Kalász, Nyitracsehi) a szlovák–magyar együttélést, az asszimilációt és kétnyelvűséget, a kisebbségi identitásörzés lokális gyakorlatait az *Etnikai egyensúlyhelyzetek, lokális együttélési modellek két vegyes lakosságú kistérségben (Tövishát, Zobor-vidék)* című, 78647 azonosító számú OTKA kutatási program keretében vizsgáltuk.

3 Vö. Bárdos-Féltoronyi Miklós: *Egyházak és államok Köztes-Európában*. Balassi Kiadó – Polis Kiadó, Budapest, Kolozsvár, 2001, 56–58. A téma széles irodalmából csak két újabb, a közép-európai térséget érintő munkát említek meg. A Monarchia, Róma és a nemzetiségi mozgalmak viszonyához ld. Andreas Gottsmann: *Rom und die nationalen Katholizismen in der Donaumonarchie. Römischer Universalismus, habsburgische Reichspolitik und nationale Identitäten 1878–1914*. [Publikationen des Historischen Institutes beim Österreichischen Kulturforum in Rom I/16]. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2010. A felső-szléziai lengyelek, németek és slonzákok nemzeti és felekezeti hovatartozásának bonyolult kérdésköréhez ld. Tomasz Kamusella: Upper Silesia 1870–1920. Between Region, Religion, Nation and Ethnicity. *East European Quarterly* 2005. 4 (38). 443–462.

nemzeti homogenizációt vagy éppen a rivális nemzetépítési szempontokat szem előtt tartva beavatkozik az egyházi autonómiába. Példák hosszú sorát lehetne említeni a máramarosi skizma pertől, a görög katolikus egyházak második világháború utáni betiltásán át, a titói Jugoszláviában 1967-ben létrehozott macedón autokefáliáig. A nemzetiesítő államok a kisebbségi egyházak által fenntartott intézményrendszer működésébe is beleszóltak, különösen a felekezeti iskolák, egyesületek esetében, ami szintén messzemenő következményekkel járt a hívek anyanyelve és nemzeti affinitása terén. Más esetekben az állam hallgatólagosan támogatta vagy éppen ösztönözte a többségi egyházak kisebbségellenes, homogenizáló törekvéseit.⁴

A klérus etnikai, szociális rekrutációja és társadalmi mobilitáspályái még a deklaráltan univerzalisztikus katolicizmus esetében is befolyásolták, nemritkán meghatározták a szentírási szöveghelyek felolvasásának, a prédikációknak, gyakran a népekeknek, és a II. vatikáni zsinat után már a teljes liturgiának a nyelvét. A Felvidéken jellemző volt a 19. század folyamán az alsópapság erősödő szlovák orientációja, míg a felsópapság, a püspökök többnyire magyarérművek voltak. Kárpátalján a görög katolikus papok viszont fokozódó magyarosodásuk és társadalmi emancipációs sikereik miatt kezdtek eltávolodni szegénysorsú ruszin híveiktől.

Számos példa szól arról is, hogy az egyházak joghatósági területén lezajlott etnikai változásokat, a hívek nyelvcserejét nem követte közvetlenül a liturgikus nyelv megváltozása, mert a liturgikus nyelv, a szakrális nyelv konzervatívabb természetű, tekintélyéhez még azok a hívek is ragaszkodnak, akik nem vagy rosszul értik azt. A magyar szertartásnyelvű hajdúdorogi püspökség 1912-es felállításakor elhangzott az az érv, hogy a hívek magyar nyelvűsége nem jelenti feltétlenül a magyarnak mint liturgikus nyelvnek az elfogadását.⁵ Az egyházak elsődleges pasztorációs, evangelizációs céljaikat szem előtt tartva, több esetben maguk igazodnak híveik megváltozott nyelvéhez. Kárpátalján a Tisza-völgy római katolikus szórvényaiban, alkalmazkodva a fiatalabb hívek ukrán ajkúságához a prédikációkat ukránul is elmondják. Az erdélyi és a partiumi reformátusok között is akadnak már románul pasztorált közösségek.

Az ortodox többségű utódállamokhoz került magyar területeken, így Kárpátalján (1945 után), Erdélyben és a Vajdaságban élő magyarok jó része felekezetiileg elkülönült a többségi nemzettől.⁶ Ez nem feltétlenül jelentette azt, hogy kisebbségi magyar egyházakat belső nyelvi megosztottságok és liturgikus nyelvi konfliktusok nem

4 András Károly: Tények és problémák a magyar kisebbségek egyházi életében. *Regio – Kisebbségtudományi Szemle* 1991. 3 (2). 6. <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00007/pdf/02.pdf> 1-16 (2013-01-10)

5 Niessen, James: Vallás és nemzetiség Erdélyben a századfordulón. *Regio – Kisebbségtudományi Szemle* 1991. 3 (2). 7-8. <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00007/pdf/03.pdf> 1-18 (2013-01-10)

6 Ld. ehhez pl. Papp Richárd: *Etnikus vallások a Vajdaságban? Kisebbségi léthelyzetek kulturális antropológiai értelmezései*. Gondolat Kiadói Kör-MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2003.

jellemezték. Egyházaik magyar jellege, papjaik többségének magyar nemzetisége és a trianoni prizma a külső szemlélő elől jórészt elfedték a belső diszkontinuitásokat. A szatmári egyházmegye felső- és alsópapságának például egyaránt nagy szerepe volt – még a román fennhatóság alatt is – a szatmári svábok magyar nyelvűségének és magyar identitásának fenntartásában és erősítésében.⁷

A kommunista időszakban hatványozottan nehezedett az ateista állam sokféle nyomása a kisebbségi egyházakra is (püspökök, egyházi vezetők bebörtönzése, likvidálása, az egyházi intézményrendszer felszámolása, beleszólás az egyházi vezetők kiválasztásába, a papképzés korlátozása, a lelkipásztori munka kontrollja, békepap-ság stb.), de ezen egyházak belső etnikai intaktségét, a pasztoráció nyelvi gyakorlatát az ortodox többségű államokban sikerült megőrizni. Alaposabb áttekintés után persze ez a kép is sok tekintetben árnyalható, különösen az utóbbi két évtizedben „érték be” korábban elkezdődött demográfiai, migrációs és kulturális változások. A római katolikus bánáti svábok tömeges kivándorlását követően a Temesvári Egyházmegyét át kellett szervezni: csökkentették az esperességek és plébániák számát, és sok esetben megváltozott a pasztoráció nyelve is, német helyett román vagy magyar lett. A papdelegálásokat a Bukaresti Érseki Tartományhoz tartozó szatmári, nagyváradi és temesvári egyházmegyékben újabban már román nemzeti szempontok is befolyásolják, nő a magyarul nem tudó, román nemzeti érzelmű papok száma, akik a iasi-i egyházmegyéből érkeznek.

A jászvásári egyházmegyéhez tartozó plébániákban, a moldvai csángók esetében már a 19. század utolsó harmadától erős román nemzetiesítés zajlott, amelynek értelmezéséhez figyelembe kell venni a katolikusok helyzetét a kiépülő ortodox dominanciájú nemzetállamon belül. Itt éppen a sokáig ellenséges, gyanakvó állam bizalmatlanságának eloszlatása volt a románosító klérus küldetése, amihez felhasználták a csángók román származásának az államnemzethez közelítő eredet-ideológiáját.⁸

Tanulmányunk témája felé közelítve elmondható, hogy Szlovákiában – tekintve a szlovákok és magyarok többségének felekezeti azonosságát – a trianoni hatalomváltás után megindult a korábban magyardomináns katolikus egyházszervezet állami segédlettel történő nacionalizálása. A szlovákiai magyar katolikusok nemcsak az újonnan alakult csehszlovák államban váltak kisebbséggé, hanem saját egyházszervezetükön belül is. Ennek első jele a korábbi magyar püspökök többségének (nagyszombati érseki helynök, nyitrai, besztercebányai, rozsnyói püspökök, eperjesi

7 Baumgartner Bernadett: *Kisebbség a kisebbségben. A Szatmár megyei németek a két világháború között (1918–1940)*. Kriterion, Kolozsvár, 2012.

8 Vö. Arens, Meinolf: Die Katholische Kirche in Rumänien unter besonderer Berücksichtigung der Moldauer Csángós. In: Schubert, Helga (Hrsg.): *Nationale Sprachpolitik und europäische Integration. Tagungsbericht der forost-Projektgruppe III*. Forschungsverbund Ost- und Südosteuropa, München, 2003. 35–46. ; Diaconescu, Marius: A moldvai katolikusok identitáskrizise. In: Kinda István – Pozsony Ferenc (szerk.): *Adaptációs és modernizáció a moldvai csángó falvakban*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2005. 9–20.

görög katolikus püspök) az országból történő kiutasítása az 1910–20-as évek fordulóján.⁹ Megindult a magyar papok államsegélye folyósításának és működésüknek a szlovák nyelvtudáshoz kötése, sokakat köteleztek szlovák nyelvű prédikációkra, különösen a vegyes lakosságú régiókban, a nyelvhatárok mentén és a nyelvsziget helyzetű közösségekben. A szlovákiai magyar papok és hívek az 1920-as évektől számos emlékiratban, folyamodványban kérték egyházszervezeti helyzetük rendezését (magyar püspökség vagy magyar vikariátusok megalakítása, magyar nyelvű szeminárium, egyházi középiskolák, férfi tanítóképző engedélyezése stb.), és minduntalan eredménytelenül.¹⁰ Az első bécsi döntés után, majd a Tiso-féle szlovák államban, a katolikus egyház és a politika nagyon szoros egymásrautaltságának éveiben, az új határvonaltól északra élő magyar katolikusságon még erősebb volt a nemzetiesítő nyomás.¹¹

A második világháború utáni évektől a szlovákiai magyar katolikusok, így a szempontunkból releváns Zoborvidék egyházközségei is, szervezetileg meggyengülve és a szlovák nyelvi dominancia kísérleteitől hosszabb-rövidebb idő óta érintve, újabb, az egyházi gyakorlatban is érvényesülő nemzetiségi diszkrimináció elé néztek. A legtöbb helyen betiltották a magyar nyelvű istentiszteleteket, a kitelepítések során sok magyar egyházi személyt is eltávolítottak az országból. A magyar papokat szlovák vidékre helyezték, a szlovák papok gyakran túltengő nemzeti ambícióval érkeztek a magyar egyházközségekbe. A magyar papi hivatások újratermelődését a kommunista hatóságok szigorú kvótarendszerrel szabályozták, általánossá lett a magyar paphiány, a templomok sok esetben a fokozatos nyelv- és nemzetváltás színtereivé lettek.¹² A rendszerváltás és az egyházak kommunista ellenőrzés alóli felszabadulása után a korábbi nemzetiesítő tendenciák a szlovákiai katolikus egyházon belül nemcsak folytatódtak, hanem új lendületet is vettek.

Zoborvidék két nemzetiesítő egyházi központ erőterében

A Zoborvidék egyházigazgatási helyzetét a Nyitrai Egyházmegye sajátos alakja határozta meg 2008-ig. A Nyitrai Egyházmegye déli, Nyitra környéki keskeny nyúlványát mindkét oldalról körülölelte a Pozsony-nagyszombati Főegyházmegye.¹³ A Nyitrai

9 Jakab Attila: *A szlovákiai magyarság vallási arculata. Eredmények, folyamatok és perspektívák.* [Műhelytanulmány 27.] Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, Budapest, 2007. 12.

10 András (1991) i. m.; Jakab (2007) i. m. 13–14.

11 Jakab (2007) i. m. 17–18.

12 András (1991) i. m.; Molnár Imre: A magyar anyanyelvű egyházak helyzete Csehszlovákiában. In: Tóth László – Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998. I. kötet.* Ister, Budapest, 1998. 207–257.

13 Az esztergomi Főegyházmegye a csehszlovák államhoz csatolt plébániái 1922–1977 között

Egyházmegye központja rövid „csápokat” nyújtott ki a Nyitra-vidékre: nyugatra Cabajcsápor és Mocsonok felé, délre Nyitraivánka, Berencs felé, keletre Pográny, Kolon, Zsére felé. Északi irányban a Nyitra folyó és a Tribecs vonulata közötti keskeny településsor – köztük a „Hegymegi falvak” (Szalakusz, Béd, Menyhe), valamint Zobordarázs, Felsőelefánt és Szolcsány – kapcsolódott a báni és divékrudnói esperességek már kiszélesedő területéhez. A Nyitra vizén túli települések – mint a „Vízmei falvakként” is ismert magyar Nyitraegerszeg és Vicsápapáti – már a Pozsony-nagyszombati Főegyházmegyéhez tartoztak.¹⁴ A zoboralji plébániák egyik fele a Nyitrai Egyházmegyéhez tartozott (Pográny, Kolon, Zsére, Alsócsitár, Nyitragerencsér), amelyik sajátos területi elhelyezkedéséből adódóan (meghatározóan Felső-Nyitra és Trencsén megyei szlovák egyházközségek alkották) az alsópapság rekrutációját tekintve döntően szlovák jellegű egyházmegye volt. A papság szlovák dominanciájára már Grünwald Béla is felhívja a figyelmet a *Felvidék* című pamfletjében, jelezve, hogy Roskoványi püspök (1859–1892 között nyitrai püspök) nemtörődömsége miatt terjed a szemináriumban a szlovák szellem.¹⁵

Az államfordulat nyomán a korábbi látens tendenciák intézményesen is felerősödtek és a zoboralji pap-delegálásokon már meglátstoztak. A helyi magyar közösségek és a papok közötti növekvő feszültségeket jelzi, hogy 1938-ban a pogrányi historia domusban a helyi pap – dr. Nýbl László – felpanaszolja, hogy a határváltozás miatt felbolydult községben személyét durván dehonosztáló rigmus terjedt el.¹⁶ Az 1945 utáni évtizedekben a terjedő kétnyelvűség, az előrehaladó asszimiláció és nemzetváltás, valamint a magyar nyelvű alapiskolák bezárása (főleg a „hegymegi” és a „vízmei” falvakban) „begyűrűzött” a katolikus egyház nyelvi gyakorlatába is.¹⁷ 2008-ra gyakorlatilag egy magyar nyelvű (és érzelmű) plébános maradt a szűkebb értelemben vett Zoboralján, a pogrányi, aki Alsóbodok és Nyitrageszte filiákat is ellátja. 2009-ben, amikor az egyházmegyei főhatóság át akarta helyezni és helyére szlovák papot nevezett ki, a három falu híveinek aláírásával az utolsó (utáni) pillanatban sikerült megváltoztatni a nyitrai püspökség döntését. Kondé Pál esperest 2008-ban 30 évi Kolonban végzett szolgálat után – részben a helyi magyar hívek

a Nagyszombati Apostoli Adminisztratúrához (1938–1945 között a Magyarországhoz visszacsatolt egyházközségek visszakerültek Esztergomhoz), 1977–1995 között a Nagyszombati Főegyházmegyéhez, 1995-től 2008-ig a Pozsony-nagyszombati Főegyházmegyéhez tartoztak.

14 Vö. Magyar Katolikus Lexikon. Nyitrai püspökség címszó. <http://lexikon.katolikus.hu/N/nyitrai%20p%C3%BCsp%C3%B6ks%C3%A9g.html> (2013-01-05)

15 Grünwald Béla: *A Felvidék*. Attraktor, Máriabesnyő – Gödöllő, 1999 [1878]. 33.

16 „Piros, fehér, zöld / Pográny magyar föld. / Piros, fehér, fekete / Pográny el van temetve. / Piros, fehér, sárga / Pográny község árva. / Piros, fehér, barna / A mi papunk marha. Karsay Imre – Nýbl László: *Historia Parochiae Pogranceum ab anno 1930*. (Kézírtas historia domus 1930–1947.)

17 Tátrai Patrik: Etnikai térszerkezet és etnikai identitás a Nyitrai járásban. *Fórum. Társadalomtudományi Szemle* 2009. 2 (11). 67.

szorgalmazására – nyugdíjazták, helyére szlovák papot neveztek ki. A helyi magyar közösséget megosztó esperes azóta nyugdíjasként szülőfalujában, Pogrányban végzi a szlovák nyelvű miséket.¹⁸ Az egyházmegye magyar pasztorációért felelős korábbi vikáriusát, Anton Martiník (1931–2003) zsérei esperest a Felvidék Fórum 2002-es bejegyzéseiben azért marasztalták el, mert nem engedélyezte egy győri bencés páter kizárólag magyar nyelven tervezett aranymiséjét.¹⁹ Az esperes a Bíró László kalocsai-kecskeméti segédpüspök jelenlétében megtartott szlovák–magyar vegyesnyelvű aranymisén betiltotta továbbá a magyar himnusz, és a Boldogasszony Anyánk kezdetű népének refrénjénél („ne feledkezzél el szegény magyarokról”) felháborodottan tiltakozott, mondván: „Én nem vagyok semmilyen szegény magyaroknak a papja.”²⁰

A 2008-as szlovákiai egyházmegyei átszervezés nyomán a Nyitrai Egyházmegye északi, szlovák lakosságú területeinek nagyobb része az újonnan szervezett Zsolnai Egyházmegyéhez került, míg délen a korábban Nagyszombathoz tartozó Érsekújvár, Párkány és Zseliz környéki magyar egyházközségek sokasága került Nyitrához, amelynek így – a hivatalos egyházmegyei közlemény szerint – 10%-nyi magyar híve lett.²¹ A 2008-as szlovákiai egyházmegyei változások a magyar hívek és egyházi egyesületeik többségében ha nem is nyílt ellenkezést, de csalódottságot váltottak ki, a vérmesebbek a helyzetet az „egyházmegyei Trianon” kifejezéssel illették.²²

A Pozsony-nagyszombati Főegyházmegye, amely 2008-ig gyakorlatilag megőrizte az egykori esztergomi érseki joghatóság Dunától északra eső kiterjedését, és ahol a legnagyobb számban és arányban éltek magyar hívek, 4 új egyházmegye között osztódott fel.²³ Az újonnan létrejött Pozsonyi Főegyházmegye, az átszabott Nagyszombati Főegyházmegye, valamint a Nyitrai és Besztercebányai egyházmegyék délen magyar többségű területtel rendelkeznek, középső és északi részeiken a hívek túlnyomó többsége szlovák. Az egyházmegyei átrendezéssel szembeni ellenérzések

18 Szlovák papokat küldenek magyar plébániákra – személyi változások a Nyitrai Egyházmegyében. *Pázmaneum Polgári Társulás*. <http://www.pazmaneum.com/2008as%20hirek/Nagy%20Gabor%20reakcioja.htm> (2013-01-10); Balkó Gábor: Nacionalizmus a katolikus egyházban. *Zoboralja (Nyitra vidéke) információs és hírportál* 2008. június 23. <http://www.zoboralja.sk/index.php?t=&p=&xp=&MId=&Lev=&Ind=16&MId=&P=index,hu,&Ind=566> (2013-01-14)

19 Nagy valószínűséggel Jáki Sándor Teodóz (1929–2013).

20 <http://www.felvidekfórum.com/print.php?type=F&thread=639&post=8705&nr=3> (2013-01-10)

21 MTI/SITA/bumm: Magyar püspöki helynököt neveztek ki a Nyitrai Egyházmegyében. www.bumm.sk. 2010. február 2. (2013-01-13)]

22 A magyar nemzetiségű hívek és lelképásztoraik nyílt levele a Szlovák Püspökkari Konferenciához. *Pázmaneum Polgári Társulás* 2008. február 26. <http://www.pazmaneum.com/2008as%20hirek/Nyilt%20level/Nyilt%20level%20magyarul.htm> (2013-01-10) ; Karaffa Attila: Szomorú évforduló: Kétéves az egyházmegyei Trianon. *Felvidék Ma* 2010. február 12. <http://www.felvidek.ma/nezopont/jegyzet-kommentar/20284> (2013-01-10)

23 Vö. Menyhárt József: A katolikus egyházpolitika nyelvi vetületei Szlovákiában. In: Tóth Károly (szerk.): *Hatékony Érdekérvényesítést*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2009. 86–88.

többségének oka, hogy az új egyházmegyékben erős kisebbségben és egyházi adminisztratív szabadságban élnek a magyar hívek. Az újonnan felállított egyházmegyékben ugyanakkor a magyar nyelvű pasztorációért felelős, magyarul tudó segédpüspököket, illetve adminisztrátorokat neveztek ki. A Nagyszombati Főegyházmegyében 1990 óta a nagysurányi születésű, magyarul jól és szívesen beszélő Tóth Dominik, majd nyugdíjazása után 2004-től Orosch János segédpüspökök képviselték a főpásztori magyar nyelvűséget. Róbert Bezák nagyszombati érsek megbízatásának 2012-es pápai visszavonása után Orosch János adminisztrátorként áll a Nagyszombati Főegyházmegye élén. A Nyitrai egyházmegyében 2009-ben a zoboralji – vicsápapáti – születésű Ďurčo Zoltán, érsekújvári esperest neveztek ki magyar helynöknek.

A szlovákiai magyar katolikusok régi küzdelme az egyházi önállóságért – a fenti eredmények ellenére – nem jutott nyugvópontra. Az 1990 óta minden évben Jó Pásztor vasárnapján megszervezett Komáromi Imanapon imádkoznak a magyar papi és szerzetesi hivatásokért, a magyar püspökség létrehozásáért, illetve újabban olyan a magyar katolikusok pasztorációjával megbízott főpásztor kinevezéséért, akinek tevékenysége nem korlátozódik csupán valamelyik egyházmegyére, hanem összefogja a felvidéki magyar katolikus papokat és híveket.²⁴

A magyar papképzés korábban adminisztratív úton is korlátozott lehetősége, a magyar papi hivatások számának csökkenése, a magyar papjelöltek magyarországi szemináriumokban való tanulása és Magyarországon maradása, valamint egyes egyházközségekben az anyanyelvi pasztoráció iránti növekvő közömbösség is hozzájárul, hogy az egyházmegyék nem tudják – sokak véleménye szerint nem is akarják – ellátni magyar vagy magyarul tudó papokkal a magyar katolikus közösségeket.²⁵ Kérdés, hogy a magyar közösségek számára hátrányos lelkipásztori kinevezésekben, személyi döntésekben mennyire játszik szerepet a korlátozott számú magyar, illetve magyarul beszélő lelkipásztor jelentette kényszerhelyzet, az egyházmegye vezetőinek tájékozatlansága, közömbössége vagy egy tudatos elnemzetietlenítő egyházi nyelvpolitika, amely a szlovák nyelvű vagy kétnyelvű pasztoráció terjesztésével kívánja szlovák nemzetiesítő céljait elérni.²⁶

Az esetünkben releváns két egyházmegye rendszerváltás utáni főpásztorai, Ján Sokol nagyszombati érsek és Ján Chryzostom Korec nyitrai bíboros püspök erősen szlovák nemzeti irányultságúak. Ján Sokol – aki a kommunista titkosszolgálati iratok tanúsága szerint a rendszerváltás előtt a csehszlovák állambiztonsági hivatal ügynökeként is tevékenykedett – 2008-ban kitűnt a Tiso-féle fasiszta szlovák állam

24 Karaffa János: Kérjétek és adatik nektek! A szlovákiai egyházmegyei felosztás 5. évfordulójára. *Pázmaneum Polgári Társulás* 2013. február 14. <http://www.pazmaneum.com/index.php/tarsulasunk-hirei/452-a-szlovakiai-egyhazmegyei-felosztas-5-evfordulojara-html> (2013-02-20)

25 Vö. Menyhárt (2009) i. m. 86.

26 Menyhárt József: Egyház és nyelv (A katolikus egyház nyelvpolitikája Szlovákiában). *Fórum. Társadalomtudományi Szemle* 2003. 2 (5). 23–26.

dicsőítésével.²⁷ Nacionalizmusához meggyőző adalék az a leirat, amelyet Paxy Lászlónak, az őt 1988-as püspökké szentelése alkalmából egy magyar mondattal is üdvözlő egyházfai plébánosnak küldött, miután egy utólag azonosíthatatlan levélíró nehezményezte a püspöknél a magyar nyelvű megszólalást: „Az Ön feladata híveit szlovákul tanítani. Hogyha ezt megtanulhatta a budapesti érseki helynök, Ön miért nem tette? A Duna és a Tátra között legszebben csak a szlovák szó hangzik. Máskülönben ugyanaz vár önökre, mint az önökhöz tartozókra Romániában.”²⁸

Az 1951-ben püspökké szentelt Ján Chryzostom Korec 12 évet raboskodott a kommunista állam börtöneiben, a földalatti katolikus egyház jelentős személyisége volt, évtizedekig munkásként dolgozott és emellett végezte lelkipásztori tevékenységét. 1990-ben lett a Nyitrai Egyházmegye püspöke, 1991-ben II. János Pál bíborossá nevezte ki. A nagy tekintélyű püspök 1990-ben emléktáblát avatott Bánban (Bánovce nad Bebravou) Josef Tiso tiszteletére, nagy támogatója a Cirill és Metód kultusznak, az első Fico-kormány idején állított pozsonyi Szvatopluk szobor avatása alkalmából üdvözlő-áldó üzenetet küldött, amelyet a szobor talapzatában is elhelyeztek. Nagy visszhangot keltett, mikor 1998-as húsvéti pásztorlevelében „a dél-szlovákiai szlovákság tarthatatlan helyzetéről” írt, helyzetüket Jézuséhoz hasonlítva.²⁹

Papok Nyitracsehin – küzdelem a magyar nyelvű pasztorációért

Nyitracsehi (Čechynce) a tágabb értelmű Zoborvidék része, de nem sorolható a szűkebben vett néprajzi Zoboraljához, igaz a helyiekben érzékelhető annak szimbolikus értéktöbblete (viselet, folklór) okán egyfajta igazodás. Nyitracsehi fejlődését és lakosságának megélhetési stratégiáit évszázadokig meghatározták a közeli Nyitra mint piacközpont helyzeti energiái, a Nyitra folyó termékeny allúviuma, amely jó lehetőséget kínált a – 20. század második felében már intenzív üzemszervezésűvé váló – zöldségtermesztésre, valamint a Nyitra-Zsitva közti dombság szelíd lankái, ahol helyi jelentőségű szőlő- és borkultúra fejlődhetett ki. Nyitracsehi 1938-ban az első bécsi döntés nyomán nem tért vissza Magyarországhoz, a helyi és a zoborvidéki magyarság politikai megszervezésében fontos szerepe volt a nyitraújlaki születésű Esterházy Jánosnak és az általa vezetett Szlovenszkói Magyar Pártnak. A település meghatározóan magyar lakosságát (1900-ban 96%, 1930-ban 77%, 1960-ban 50%, 1991-ben

27 Slowakischer Bischof sympathisiert mit Faschismus. *Tages Anzeiger Online* 2009. április 18. <http://www.tagesanzeiger.ch/ausland/europa/Slowakischer-Bischof-sympathisiert-mit-Faschismus/story/30356873> (2013-01-12)

28 A Paxy László egyházfai plébánoshoz intézett levelet idézi: Jakab (2007) i. m. 30.

29 Fülöp Antal: Pásztorlevél „a szlovákság tarthatatlan helyzetéről”. *Vasárnap* 1998. április 29. 17 (31). <http://www.hhrf.org/vasarnap/V9817/010harm.htm> (2013-01-14)

59%) nem érintették sem a morvaországi deportálások, sem a szlovák–magyar lakosságcsere kitelepítései, viszont messzeható következményei lettek a reszlovakizációnak.³⁰ 1960–1990 között a szlovák Kiscéténnel együtt egy közigazgatási egységbe tartozott Nitrany néven.

Nyitracsehi a római katolikus pasztoráció szempontjából filiális helyzetű, anyae gyházközsége a szomszédos Nagyemőke (Velké Janíkovce) a 19. század első felében szlovákosodott el, Vályi András szerint „elegyes magyar és tót falu” volt (1796), Fényes Elek „vegyes magyar-tót faluként” jegyezte (1851), közigazgatásilag 1976 óta Nyitra része. Az 1991-ig a Nagyszombati Főegyházmegyéhez tartozó Nagyemőke és Nyitracsehi szomszédközségei közül a keletre és délre fekvők szintén Nagyszombat-hoz tartoztak 2008-ig, a szlovákiai katolikus egyházmegyéek területi átszervezéséig, a nyugatra fekvő Berencs és Nyitraivánka pedig a Nyitrai egyházmegye részei voltak.

A helyi családtörténetek szerint Nyitracsehinek fontos házasodási partnertelepülése volt a közeli szlovák Lapásgyarmat (Golianovo, korábban: Lapašské Ďarmoty). A beházasodó felek, főleg asszonyok, az 1960-as évekig a faluban igazodtak a helyi nyelvi normához és értékrendhez, tökéletesen megtanultak magyarul. Az 1970-es évektől a faluba házasság révén bekerülők már kevésbé tanulták meg a magyart, egyre jellemzőbb lett a passzív nyelvtudás (értettek magyarul, de nem tudtak, mertek, akartak magyarul beszélni, vagy később már egyre kevesebb alkalom nyílt rá). Ennek a folyamatnak a növekvő mobilitás, a városi tanulás és munkavállalás, majd az erősödő szlovák nacionalizmus voltak az előidézői.

Nyitracsehin a pasztorációs nyelvvel kapcsolatban már az 1950-es években is keletkeztek konfliktusok. A háború után a faluba szlovákokat költöztettek, a helyiek leginkább a Misecska és Hornyácsek családokat említik, mint a faluba letelepített egykori legionáriusokat, akik nagy földterületeket kaptak, ők lettek a nyitracsehi szlovákok ősei, leszármazottaik képezik az „igazi szlovákok” magját a községben. A bélabányai születésű Anton Horák plébános 1946-tól bevezette a szlovák nyelvű miséket és litániákat (egy ideig nem is voltak magyar nyelvű misék), a hívek és a tanulók között szlovák imakönyveket és hittankönyveket terjesztett. A helyi emlékezetben megőrződött egy 1954-es templomi nyelvhasználattal kapcsolatos konfliktus. Egy alkalommal a szlovák hívek szlovákul, a magyar hívek magyarul – egymást túl-harsogva – mondták a litániát, majd a templom előtt összeverekedtek, Nyitráról egy busznyi rendőrt vezényeltek ki rendet csinálni és rendkívüli állapotot hirdettek ki a településen. Többeket megvertek és letartóztattak, ezután szüntette be tevékenységét a helyi Csemadok, amely az 1960-as évek végén alakult újra.

1969-től a nagysurányi születésű, szlovák nemzetiségű Štefan Michal Dobrovodský lett a plébános, a helyiek szerint a faluban tanult meg magyarul. Nyitracse-

30 A Nyitrai járás magyar lakosainak reszlovakizációja 96,7%-os volt. Vö. Csámpai Ottó: *Viharvert nemzet tudat. Az identitástudat és érzésvilág problémái a Zoboralja magyar falvaiban*. Mercurius könyvek, Pozsony, 1994. 36–37.; Tátrai (2009) i. m. 59., 66.

hin magyar miséket tartott, mivel kevés volt a faluban a szlovák (és még kevesebb a szlovák misét igénylő); pragmatikus megjegyzése szerint nem érte meg szlovák miséket tartani. Csak Nagyemőken, a szlovák anyaegyházközségben tartott szlovák nyelvű miséket, általános vélemény szerint békepap volt. Egyfajta hallgatólagos kompromisszum jegyében nyitracsehi híveit ellátta magyarul, a hívek pedig szemet hunytak emberi gyengeségei fölött. Hibátlanul prédikált magyarul, 22 évig szolgált a hívek megelégedésére. A templombúcsú és húsvét alkalmából – a magyar mellett – végzett ugyan szlovák miséket, de azokat kevesen látogatták, magyar interjúalanyaim szerint szinte üres volt olyankor a templom. Ezeket az alkalmi szlovák miséket ugyanakkor mindenféle fenntartás nélkül a magyarok is látogatták, ha a családi vendéglátás időbeosztása ezt megkívánta.

Nagyemőkét és filiáját, Nyitracsehit 1991 novemberében átcsatolták a Nagyszombati Egyházmegyéből a nyitraiba (hivatalosan kölcsönadták). Két héten belül eltávolították Dobrovodskýt. Az egyházmegyei átsorolást és a plébános eltávolítását illetően több magyarázat keringett. A hivatalos egyházi magyarázat a Nagyszombati Egyházmegyében krónikussá vált lelkészhiányra hivatkozott: az átsorolással ezen tudtak könnyíteni, mivel a papi hivatásokkal kapcsolatos problémákat a Nyitrai Egyházmegye jobban tudta kezelni. A hívek véleménye szerint a háttérben a magas rangú egyházi tisztségviselők – Sokol és Korec – közötti harc állt. Olyan elmélet is született, miszerint Dobrovodský egyházközségének áthelyezésével Sokol egy számára kompromittáló paptól tudott megszabadulni.

A Nyitrai Egyházmegye a csacai (Čadca) születésű Jozef Petreket nevezte ki az egyházközségbe. A fiatal Petrek a helyiek szemében „kimondott hegyi tót”³¹ volt, aki a helyben „elnyomott szlovákság megmentésének céljával” érkezett az egyházközségbe.³² Átmenetileg a magyar miséket a környékbeli magyar, illetve magyarul tudó papok tartották, de Petrek hamarosan kijelentette, hogy a magyar miséket is ő fogja tartani, megengedve, hogy az általa szlovákul elmondottakra a hívek magyarul válaszolhassanak, a prédikációt szlovákul tartotta, a hívek magyarul énekeltek. Ezek a vegyes nyelvű misék a helyi magyar közösség számára bizarrul hatottak.³³ Ez az időszak egybeesett a rendszerváltás utáni „megtérésekkel” és a szlovák nemzeti nekibuzdulással. Sokan kezdtek templomba járni, akik korábban az ateizmust hir-

31 Az tanulmányban közölt interjúrészletek és feldolgozott információk forrásai a Pócsik Valéria nyugdíjas tanítónővel, Hajdú Mária önkormányzati képviselővel, Németh János Gábor vállalkozóval, Száraz Vendel polgármesterrel, Vrabec Mária újságíróval, Csámpai Balázs Csemadok elnökkel, Csámpai Ottó egyetemi tanárral, Kupeček Róbert önkormányzati képviselővel, György Ferenc ipolybalogi plébánossal, Tóth Dominik nyugalmazott nagyszombati segédpüspökkel és Karasz Tiborral folytatott interjúk és beszélgetések. Az idézőjelben közölt interjúrészletek forrásait külön nem tüntetjük fel.

32 Ld. a nyitracsehi magyar hívek az apostoli nunciushoz küldött, 1995. június 28-án kelt levelét.

33 A „Pan svami!” (szlov.: Az úr legyen veletek!) búcsúformulára például a hívek magyarul válaszoltak: „És a Te lelkeddel!”

dették: „A templomba olyan emberek kezdtek járni, akik addig azt sem tudták, hogy hol van, és az addigi ateistákból egyik napról a másikra lelkes keresztények, istenkáromlókból hamis hittérítők lettek.” – írták a nyitrai magyar hívek az apostoli nunciushoz küldött, 1995. június 28-án kelt levelükben. A magyar hívek szerint Jozef Petrek hatására sokakban fellobbant a szlovák nemzeti érzés, a szlovák misére nem hitbéli meggyőződéssel, hanem egyfajta erődemonstráció jegyében kezdtek járni.³⁴

A nyitrai magyar hívek már 1991. december 8-án a püspökséghez fordultak, mert a hozzájuk delegált lelkész nem tudott magyarul és nem is szándékozott magyarul tanulni, magyar misét tartani. Magyar misét kérő levelükben már ekkor felvetették, hogy a nagycétényi plébános – György Ferenc – vállalná a nyitrai magyar misék megtartását.

A magyar misékkel kapcsolatos anomáliák hatására a magyar hívek nyilvános falgylülésen 12 tagú egyháztanácsot választottak. Az egyháztanács kezelte a magyar misék bevételeit, szükség szerint adtak az emőkei papnak a villanyszámlák kiegyenlítésére és a liturgia kellékeinek beszerzésére. A pénzügyeket nemcsak a filiális helyzet, hanem a látogatottabb magyar és a kevesebb hívőt vonzó szlovák misék közötti bevételkülönbség is bonyolította. Különösen később, amikor a magyar híveket már a nagycétényi pap szolgálta, és Nagycétény szlovák filiáját kiszolgáló lelkészek költségeit is a nyitrai magyar hívek állták.

Petrekre és az utána Nyitraihibe delegált szlovák papok többségére is jellemző volt a magyar, ellenségesnek érzékelt közegben egyfajta klientúra kiépítése. Ez a kapcsolati, alkalmanként baráti háló nemcsak a magukat helyzetben érző szlovákok, hanem később a kompromisszumkészebb magyarok köréből is rekrutálódott. A magyar elbeszélések szerint egy nacionalista szlovák mag a még semleges alapállással és jó szándékkal érkező papokat is pár héten belül a maga oldalára állította és a magyarok ellen hangolta, akik így minden magyar kérést bizalmatlansággal és ellenségeskedéssel fogadtak.

Petrek aktivitása nyomán a korlátozások alól felszabadult hitélet templomon kívüli színtereire is rátelepedett a nemzeti kizárólagosság. A hittanárnrő kijelentette, hogy a szlovák iskolába járó gyermekeknek a magyar misét nem ismerik el, és akkor nem mehetnek első áldozásra. A pap tevékenysége kapcsán két, a magyarok által állítólagosan elkövetett incidens okozott a helyi és az emőkei szlovákok között nagy felzúdulást, amelyekről a regionális és országos írott és elektronikus sajtó is tudósított, és évekkel később is hivatkoztak rájuk.³⁵ Az iskolában tartott hittanóra alatt a plébános személygépkocsijának egyik ablaka betört, amit a magyarok által elkövetett szándékos rongálásként állítottak be, holott a magyarok szerint a közelben csak

34 Vrabec Mária: Miért nincs béke Nyitraihiben? *Új Szó* 1995a. augusztus 21. 4.; Cs. O.: Ciklon a kereszt fölött. *Nemzeti Újság* 1995. 18 (6). 10.

35 Pl. Ján Greš: Keď Spolužitie nič spolužitie [Amikor az Együttélés rontja az együttélést]. *Slovenská Republika* 1995. július 26.

a szlovák alapiskolások játszottak és az utca is kihalt volt. 1992 januárjában a sekrestyében az egyháztanács tagjai a plébánossal – egy kíváncsi szlovák asszony jelenlétében – a magyar szentmisék ügyéről beszélgettek. A templomkertben aggódó szlovák hívek, azzal a gyanúval, hogy a bezárt templomajtó mögött verik a magyarok a papot, segítséget hívtak Emőkérről, akik a sekrestyébe benyitva meggyőződhetek a megbeszélés békés voltáról. A kialakuló szócsata során a magyar egyháztanácsot elküldték a Duna mögé. A magyar hívek unszolására a pap is kijelentette, hogy nem bántotta senki, de később a faluban terjedő rémhíreket, alaptalan híreszteléseket, miszerint bezárták és vasvillával verték, nem cáfolta.

A hívek legnagyobb sérelme, hogy ezeket az alaptalan vádak sem a plébános, sem az egyházmegye vezetése nem cáfolta nyilvánosan, így tápot adtak a további mendemondáknak, híreszteléseknek. A faluban élő magyar újságíróknak adott nyilatkozatában a pap nem hagyott kétséget nemzeti elfogultsága felől: „Tudja, mint papnak, minden báránykamat egyformán kellene becsülnöm, de mint čadcai fiú, hej de megmutatnám azoknak a magyaroknak.”³⁶

A konfliktusok hatására végül 1992 tavaszán a Nyitrai Egyházmegye engedélyezte, hogy György Ferenc nagycétényi plébános átszolgálhasson. Szlovák filiájának – Nemespannak – más papok által történő ellátásához a nyitracsehi hívek anyagilag hozzájárultak, fizették a benzinköltséget. György Ferenc – ahogy Nagycétényben is – a magyar hívek meglegedésére szolgált, igyekezett erősíteni hívei magyar öntudatát, papi hivatásokat ébresztett fiatalokban, visszahozta a templomba a vasárnapi népviseletet. Szerepét mint magyar nemzetiesítő papét értékelhetjük, aki a hitélet fellendítésén túl, fontosnak tartotta a magyar nemzeti érzés erősítését és papi működésével egyfajta mércét is felállított a helyi magyarok számára. A későbbi lelkészeket is az ő tevékenységének tükrében ítélték meg. Szolgálata befejezése (1995. június 28.) után évekig elhívták a magyar temetésekre. A helyi szlovákság egy része (az ún. „újdonsült szlovák hívők”) nehezen viselte el a magyar misék meglétét: „György Ferencre azt mondták, hogy magyarizál, nem tűrték, mert merte vállalni a magyarságát.”

Az 1992 májusában távozó Petrek plébános helyett 1992 és 1994 között 2 lengyel szerzetespap járt Nyitráról Emőkére és Csehire is, ahol a szlovák misét végezték. A lengyelek alatt a visszaemlékezések szerint békesség volt, nem szították a nemzetiségi indulatokat, egyik oldalhoz sem mentek tanácsért vagy vendégségbe és nem fogadtak el ajándékokat. A lengyel papok tevékenysége idején csökkent az érdeklődés a nyitracsehi szlovák misék iránt, mert prédikációiknak nem volt nacionalista felhangja, nem szólították meg a helyi szlovák nacionalistákat.³⁷ A magyar miséket eközben György Ferenc tartotta, akit alkalmanként egy idős, Magyarországról visszaköltözött nyitrai származású pap – Szekeres István – segített ki.

36 Vrabec (1995a) i. m.

37 Uo., Cs. O. (1995) i. m. 10. A *Slovenská Republika* tendenciózus cikke meg sem emlékezett a pártatlan, nemzetileg elfogulatlan lengyel szerzetesek tevékenységéről.

A lengyel szerzetesek morvaországi anyakolostorukba való visszatérése után egy rajecfűrdői (Rajecké Teplice) születésű szlovák pap, Peter Stranianek érkezett az emőkei plébániára 1994 júniusában. A magyar hívekkel alig találkozott, mivel a nyitracsehi magyar miséket György Ferenc tartotta. A magyar hívek meghívására György atya egyik szentmiséjén bemutatkozott. A *Slovenská Republika* hivatkozott cikkében a pap rossz fogadtatásáról, rongyos miseruháról írtak, amit kiegészítettek azzal a váddal, hogy 1995 húsvétja előtt a magyar hívek fekete álarcban felkeresték az emőkei plébánián és megverték, s életveszélyes állapotban a zsolnai kórházba került.³⁸ Valójában a magyar egyháztanács tagjai a feltámadási szertartás részleteit és a húsvéti miserendet beszéltek meg vele és nála hagytak 3800 koronát a templomi villanyszámla kiegyenlítésére.³⁹ Az ügynek utánajáró nyitracsehi magyar híveket az egyházmegyénel nem tájékoztatták, így saját nyomozásba fogtak és a zsolnai dékán segítségével kiderítették, hogy papjuk Rajecfűrdőn van nővérénél, nem tájékoztatta sem a helyi plébánost, sem egyházmegyei feletteseit. „Úgy tűnik a püspök atyának nem fontos a hívek egysége és saját papjainak erkölcsé és fegyelmezettsége. (Természetesen amennyiben szlovák nemzetiségűek!)” – írták a nyitracsehi k a nunciushoz címzett levelükben. Stranianek az őt felhívó híveknek elismerte, hogy nem bántotta őt senki, de ezt személyesen az egyházközségében, a nyitrai előjárókhhoz hasonlóan, nem jelentette ki, ezzel is tápot adva további rémhíreknek. Utóbb kiderült, hogy a nála hagyott 3800 koronát is elvitte és nem fizette ki a villanyszámlát: a nyitracsehi templomban kikapcsolták az áramot, így a számlát és a büntetést az egyháztanács tagjai saját pénzükből törlesztették. A szökevény plébános mentális gondokkal küszködött, a nyitracsehi hívek szerint a püspöki hivatalban tudniuk kellett a betegségéről, szándékos odahelyezést gyanítottak. František Rábek nyitrai püspökhelyettes az eset kapcsán keresztényi megértést és diszkréciót kért a nyitracsehi hívektől.⁴⁰

1995 májusában az „egész Nyitrában magyarellenes hozzáállásáról ismert” Ludovít Jurek („jogász pap”) került az emőkei plébániára, „hogy majd megregulazza itt a népet.” Egyik beszélgetőpartnerem magyarázata szerint úgy gondolták, „ha ide egymás után ilyen keménykező, illetve szlovákajkú papokat helyeznek, majdcsak megtörik ez a nép. Lehet, hogy az iskolából indultak ki, hogy a szlovák tagozaton jóval több gyerek van mint a magyaron?”

A magyarul nem tudó pap az első alkalommal készséggel beleegyezett, hogy György Ferenc tartsa a magyar miséket. A magyar hívek panaszlevele szerint, miután plébánosuk látogatást tett a György atya tevékenységét ellenségesen fogadó helyi szlovák híveknél, kieszközlötte J. Ch. Korec püspöknél a nagycétényi plébános menesztését. (A jogászokodó érvelés egyik eleme a másik egyházmegyéből történő átszolgálas egyházi jogi lehetetlensége volt.) Mikor ezt június 26-án a magyar hívek

38 Greš (1995) i. m.

39 Vrabec Mária: Miért nincs béke Nyitracsehin? Folytatás. *Új Szó* 1995b. augusztus 22.

40 Ld. a nyitracsehi magyar hívek az apostoli nunciushoz küldött, 1995. június 28-án kelt levelét.

megtudták, felkeresték Jurek plébánost Emőkén, aki kijelentette, hogy „mindenről ő dönt” és „mindannyiunknak tudnunk kell szlovákul és már úgyis minden eldőlt”.⁴¹ Másnap a nyitrai püspöki hivatalban František Rábek segédpüspök nyugtatta a híveket: „muszáj megbékélniük ezzel a döntéssel”. György Ferenc 1995. június 28-án tartott búcsúmiséjén „több száz szomorú, reménytelen és kétségbeesett hívőt hagyott itt, akik már nem hisznek többé az egyház igazságosságában [...] Nekünk nem elég, ha valaki egyszer egy héten elolvassa az evangéliumot” – írták a nyitracsehi hívek. „Mélyen tiszteltük [György Ferencet] rendíthetetlensége, becsülete és áldozatkészsége miatt [...] Kit zavart az ő mérhetetlen autoritása, amit követendő, makulátlan életével érdemelt ki [...] Sajnos a papok között is egyedülálló.” A menesztés magyarázataként a hívek levelükben megnevezik az okot: „e mögött a magas egyházi politika nacionalista szándéka áll”.⁴² A nyitracsehi magyar hívek ebben az időszakban a pozsonyi nunciusnak címzett levél mellett több beadványt írtak a két egyházmegye főpapjának. Sokol érsek válaszlevelében az egyházmegyei paphiány ismert ténye mellett, saját tapasztalataira is hivatkozott, miszerint a magyarországi Pilis-hegységben lévő szlovák közösségeknek – szlovákul tudó pap hiányában – magyarul miséznek.⁴³

Ludovít Jurek György atya eltávolítása után maga végezte a magyar szentmiséket, a mise állandó részeit és az evangéliumi szövegeket csaknem érthetetlenül olvasta fel és szlovákul prédikált. A korábbi években is a húsvéti liturgia gyakorlata, különösen a szombati feltámadási szertartás nyelve okozta a legtöbb feszültséget. Jurek 1996 nagyhatén kijelentette, hogy „nem lesz külön magyar és külön szlovák feltámadás”. Az egyik visszaemlékezés szerint a nyitracsehi magyar hívek, hogy ez ellen tiltakozzanak, és jobb belátásra bírják az egyházmegye vezetőit, „autóbuszt rendeltek és bementek a püspökségre Nyitrára és onnan elküldték őket, hogy Húsvét van és már részegek, hogy a csehi borból bekaptak és menjenek haza”.

A magyar hívek erre összezártak és a szlovák nyelvű feltámadási szertartásról tudatosan távolmaradtak és annak végeztével nagy számban és egységesen megjelentek a templomban, mintegy demonstratív jelenlétükkel felszólítva a papot a magyar szertartás elvégzésére: „Na és nem merte [a pap] megcsinálni, ugyanis összebeszéltek a magyarok, hogy nem mennek a szlovák feltámadásra, hanem mennek majd a szlovákok után és ott fognak állni az udvaron, hogy lássa, hogy megyünk a magyar feltámadásra. Na vége volt, jó hosszú volt a szlovák feltámadás, na de kivártuk, aztán bementünk a templomba, nem mert elmenni, de elhelyezkedtünk, volt az a bevezető ének, végigrohant a templomon, latinul mondta a magáét, ez két perc és elment. Ennyi volt a feltámadás. És valószínűleg latinul mondta, hogy „feltámadt Krisztus” és ennyi volt az egész. Na, de nem merte megcsinálni, hogy elmenjen.”

41 Uo.

42 Uo.

43 Ján Sokol nagyszombati érsek levele a nyitracsehi híveknek. 1995. december 11.

A pap és a magyar hívek közötti újabb összeütközésre adott alkalmat a Szent István napi templomdíszítés. A magyar hívek a szokásoknak megfelelően színszimbolikával is jelezni kívánták az ünnep magyar jelentését, amit a pap nem tolerált: „Na de volt az augusztusi ünnep, ugye Szent István király ünnepe és gyönyörűen ki volt a templom díszítve piros-fehér-zölddel, és bejött és mindet ledobálta az oltárról, mindet félredobált, és úgy kezdte a misét mikor már mindent eltakarított [...] Elkezdtek egyenként távoztatni ki, úgyhogy egymást dobáltuk [zsebkendővel, rózsafüzérrel], hogy úgy adjuk tudtára, hogy ez nem való és menjünk ki a templomból.”

A magyar és szlovák hívek közötti feszültség 1995–1996-ban kulminált. A *Slovenská Republika* című laphoz 35 nyitraemőkei lakos aláírásával olvasói levél érkezett a következő szöveggel: „Tisztelt Szerkesztőség! Bátorkodunk segítséget kérni önöktől. Nyitraemőke egy Nyitra melletti szlovák község lakosai vagyunk, és az utóbbi négy évben már négy pap szolgált nálunk. Egyházközségünkhöz tartozik a szomszéd falu, Nyitracsehi is, melynek lakosai kimondottan üldözik a szlovák nemzeti-ségű papokat. Az egyiket vasvillával kergették, a másikat kővel dobálták, volt olyan is, akit becsuktak a templomba, kiverték az autóján az ablakokat és szögesdrótot tekertek a kerekeire [...] A magyaroknak külön miseruhájuk van [...] A templomban kikapcsolják nekünk az áramot és a hangszórókat [...] Fiataljaink főként a legutóbbi papot kedvelték meg [...] mi lesz velük, ha őt is elveszítjük, ismét az utcákon fog-nak lődörögni esténként? Együtt sírunk az ifjakkal – fiatalok és öregek... (35 nyitra-emőkei polgár aláírása)”⁴⁴

A lapban ezután a papok állítólagos üldözését részletesen taglaló, számos hazugságot, koholmányt tartalmazó cikket közöltek, melyben az egész falut mélyen sér-tő megállapításokat tettek. Úgy állították be a helyzetet, hogy már a nyitraemőkei szlovákoknak is harcolniuk kell a szlovák nyelvű szentmiséért.⁴⁵ A cikkre reagáló írások az *Új Szó* hasábjain, és szlovák nyelven a *Hlas Ludu* című regionális lapban jelentek meg.⁴⁶

Az *Új Szó* c. lapban Vrabec Mária helyben lakó újságíró nő kétrészes cikkben, az eseményeket kronologikusan rendezve, a helyi közösség és az egyes papok viszonyát, valamint a magyar nyelvű misék mindenkori helyzetét bemutatva, cáfolta a szlovák lapban megjelenteket.⁴⁷

A *Hlas Ludu* című regionális napilapban a helyszíneken személyesen tájékozódó szlovák újságíró nő mérsékelt hangvételű, pártatlan írásában a nemzetiségi uszítást, a fekete-fehér látásmód olvasókra történő ráerőszakolását nehezményezte a *Slovenská Republika* által leközzölt cikkben. Tévedésnek minősítette azt a kitétel, hogy Emő-

44 Idézi: Greš (1995) i. m.

45 Uo.

46 Vlasta Hochelová: Studená vojna c Čechynciach. [Hidegháború Csehiben] *Hlas Ludu* 1995. augusztus 28. (42).

47 Vrabec (1995a,b) i. m. Ld. a korábbi hivatkozásokat az egyes papok tevékenysége kapcsán.

kén „ezredéve harcolnak a szlovák hívek azért, hogy templomukban anyanyelvükön hangozzék el a mise.” Az újságíróőnök nyilatkozó nyitracsehi polgármester az egyes vádakát – az *Új Szóban* megjelentekhez hasonlóan – cáfolta, a hazugságfolyamot 3-4 emőkei és 2-3 nyitracsehi polgár akciójának tulajdonította. A cikkben megszólaltatott emőkei szlovák önkormányzati képviselő vonakodva ugyan, de elismerte, hogy tudott az olvasói levélről és annak politikai háttereként a HZDS (a Mečiar vezette Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom) győzelme és kormányalakítása után a tevékenységét Nyitracsehiben aktivizáló Magyar Koalíció Pártjának a helyi magyarokat nacionalista irányban befolyásoló hatását nevezte meg. Állítása szerint a magyarokat zavarta, hogy Petrek, az 1991-ben érkezett pap, felkarolta a magyar ifjúságot. A magyarok állítólagos erőszakoskodásairól szóló híreket igaznak vélte, a *Slovenská Republika*-ban hivatkozott eseteknél nem volt ott, de hallott róluk. A találkozó végén kijelentette: „Szlovákiában vagyunk, ezért teljesen rendben van, hogy szlovákok a misék.” Az újságíró a szituációt a következőképpen összegezte: „Úgy tűnik, hogy az ország helytelen nemzeti politikája a templomokba is áttevéődik [...] A nacionalizmus veszélyes és határozott formái háborúhoz vezetnek. Ezt nemcsak a politikusoknak kell megérteni, hanem a hit szolgálóinak is. A nyitrai püspöki hivatal nem akarta kettévágni a csehi gordiuszi csomót.”⁴⁸ A *Slovenská Republika* cikke nyomán a nyitracsehi polgármester és a képviselőtestület ügyészégi feljelentést tett.⁴⁹

Ebben a felfokozott hangulatú időszakban született két gyalázkodó levél „szkinhed csoport” aláírással, amelyeket azoknak küldtek, akik kiálltak a magyar nyelvű miséért. A szövegek jól tükrözik azokat a negatív kontextusban interpretált történelmi tényeket és hiányos ismereteken, előítéleteken alapuló apokrif narratívákat, melyek beépültek a szlovák nacionalizmus érvrendszerébe (ázsiai származás, a szlovákiai magyarok elmagyarosított szlovákok, a magyarok barbárok, a szlovákok elszóbbbsége a területen stb.).⁵⁰

A magyar nyelvű misékért és a helyi magyarság érdekében állást foglaló pedagógusok és más közalkalmazottak munkahelyeire is érkeztek levelek, melyekben az illetők nacionalizmusára, szlovákellenes magatartására hívták fel a figyelmet: „A mi

48 Hochelová (1995) i. m.

49 Vrabec (1995b) i. m.

50 „Te leszámazottja vagy az elmagyarosodott »vérbeli« magyaroknak, hunoknak, akik a mi nagyapáinkat és dédapáinkat elmagyarosították. Szóval a tiédet is, és ti hülyék, mint eltörökösödött törökök olyan hűségesek vagytok ehhez az erőszakos elmagyarosításhoz, mint őseitek. Végre el vagytok nyomva és nem tudtok tovább elnyomni. Csak a gyerekeiteket nyomjátok el, mert az már szörnyű, ahogy gyermekeitekkel beszéltek és ahogy ők beszélnek [...] magyarul. Ha valamikor is találkoztok az őseitekkel abban a másik világban megköszönik nektek a magyarok-hunok. Kitől lestétek el a kultúrát??? És a hitet?? Hol voltatok ti magyarok 863-ban, amikor Cirill és Metód érkeztek? Valahol Ázsiában.” Részletek az 1995-ben íródott „skupina Skýnhov” aláírású fenyegető levélből.

munkaadóinknak is mentek a levelek, hogy mennyire magyarizálunk itt a faluban, meg mennyire nem szeretjük a szlovákokat.”⁵¹

A kiélesedő konfliktus és templomi rivalizálás a templomkertben történt szimbolikus térjelölések, a szoborállítások révén vált vizuálisan is megragadhatóvá.⁵²

A magyar közösség számára megnyugvást hozott Andrej Šottnik plébános 1997–2000 közötti tevékenysége. A szlovák származású, magyarul nem beszélő pap a tanítónőnél magyar órákat vett és hamarosan szépen misézett magyarul, később is továbbfejlesztette magyar tudását. Hívei elbeszélése szerint bűnbánatot tartott, mert a szemináriumban a kötelező magyar órák miatt nem szerette a magyarokat, meg mindenfelét hallott róluk, de miután megismerte a csehi magyarokat, bocsánatot kért tőlük, megfogadta, hogy vezekel, és ha teheti, Emőkéről gyalog jár. Šottnik atya idejében csatolták vissza az egyházközséget Nagyszombathoz, amely állapot 2008-ig, az egyházmegyei átszervezésekig tartott.

A 2000-ben Emőkére helyezett szlovák nemzetiségű pap keveset tudott magyarul, felolvasta az evangéliumot, a mise állandó szövegrészeit és a magyarul előre megírt prédikációkat, a hívek elmondása szerint sokszor alig lehetett érteni. A hívekben idővel kialakultak azok a technikák, amelyek elviselhetővé tették a korlátozott és hibás magyarsággal mondott miséket: „Már reggel ugye mindig meg kell itt a rádióban hallgatni az evangéliumot, hogy miről szól, mert az körülbelül olyan egységes [...] és akkor körülbelül amiről ott szó van, arról van szó itt is [...] Igyekszik a maga módján, megszokta a nép, megszokta a fülünk [...] Ahogy a verést meg lehet szokni, ezt is meg lehet szokni.”

A magyar misére járó hívek döntő többsége értette volna a szlovák nyelvű misét is, amelynek megértését nem zavarta volna az akadozó dikció, az érthetetlen kiejtés és a lélektelen szentbeszéd, mégis ragaszkodtak a magyar misealkalmakhoz. Az egyszerűbb alternatív megoldás (szlovák mise) kínálkozó lehetősége ellenére fenntartották mint egyfajta, a jobb időkben majd ismét értékesebb nyelvi és lelki tartalommal feltölthető rituális keretet. A szlovák misék az anyanyelvén miséző pap ellenére sem vonzottak az utóbbi évtizedben sok résztvevőt: „Hívó a nép, de üres a templom a szlovák misén, kong.” A nyitracsehi szlovák hívek 2011-re már „ledolgozott” lokális kisebbségi helyzete (1991: 41%, 2001: 46%, 2011: 52%), demográfiai sajátosságai (inkább középkorúak és fiatalabbak), ezzel összefüggésben munkahelyi, iskolai leköötöttségeik, erősebb városi kötődéseik részben magyarázzák a helyi szlovák misék kisebb látogatottságát. 1997-től az éles lokális etnikai konfliktushelyzet elmúltá, egyfajta nyugalmi periódus beköszönté már nem igényelte a korábbi felfokozott mobilitációt, emiatt is csökkent a szlovák miselátogatók aktivitása.

51 Az egyik „szkinhed levélben” is említésre kerül a megtámadott magyar munkahelye: „Itt neked jó munkahelyed van, mit akarsz, az zavar, hogy nincs magyar a munkahelyeden, mint ahogy azt kikényszerítitek a csehi templomban?”

52 Ld. *A magyar közösség önmegerősítése a szimbolikus mezőben* című fejezetet.

Az utóbbi időben külön kihívásként jelentkezett az önálló magyar elsőáldozáshoz való ragaszkodás. A szülők többsége – még a magyarok is – inkább szlovák nyelvű elsőáldozási szertartást kér. 2010-ben a magyar nyelvű szertartást megjelölő szülőket (3 gyermek esetében igényeltek magyar szertartást) a pap többször a nagycétényi plébánoshoz irányította felkészítésre és magyar elsőáldozásra. A magyar hívek kiálltak a helyi felkészítés és szertartás mellett, a nyugalmazott tanítónő vállalta a besegítést a gyerekek okításában. A hívek úgy gondolták, hogy a külön magyar nyelvű elsőáldozás vegyes nyelvűvé válása, majd kikopása, megszűnése után már nagyobb igény esetén sem lenne visszaállítható.

A 12 évig működő pap a magyar közösséget is megosztotta „magyarizálókra”, „csemadokistákra” és azokra, akik elfogadják a helyzetet és konfliktuskerülő magatartásukkal nem szítanak ellenkezést.⁵³ A magyarsághoz, a magyar értékekhez ragaszkodó és azért áldozatokat is vállaló adatközlő szerint: „A pap azokat emeli ki, akik asszimilálódnak, azokat emeli ki, akiknek a gyermekei szlovák iskolába járnak. Aki magyarkodni mer, azt lesulykolja, kikiabálja, kiprédikálja.”

Az idős kántor (felesége szlovák), aki egyébként „szíve csücskéig magyar”, jó viszonyba, szinte baráti kapcsolatba került a plébánossal és elvállalta a szlovák misék orgonakisérétét, a szlovák kántorkodást is, ami a „kemény magyaroknak” nem tetszett: „Hozzanak ők csak maguknak kántort, termeljenek csak ki maguknak egy kántort.” Megbízatásához is ragaszkodott, nem akart fiatalabbat a kántori álláshoz engedni, kerülte a karakteres magyar kiállást és ezek miatt is csökkent a hitelessége a magyarok szemében. Az eltérő érdekű és a magyarságukat eltérő hőfokon megélő magyar részközösségek közötti növekvő bizalmatlanság és kommunikációs problémák miatt a kántor kimaradt a 2009-ben Nyitracehin megrendezett regionális jelentőségű Szent István imanapból, a szervezők Alsóbodokról hívtak kántort. Emiatt a kántor megsértődött, fél évig nem orgonált a miséken, az ügyet végül a polgármester simította el.

Đurčo Zoltán magyar helynöki kinevezése 2009-ben újabb reményt adott, hogy rendeződik a nyitracehi magyarok két évtizedes pasztorációs kálváriája. 2011-ben az emőkei egyházköztségbe egy érsekújvári születésű, magyarul is tudó szlovák papot neveztek ki. A magyar hívek nagy örömmel és megnyugvással fogadták a lelkiatyát. Különösen kellő távolságtartását és mindkét közösség felé megnyilvánuló respektusát értékelték, amellyel nem épített ki klientúrát és nem kereste az egyik vagy másik lokális érdekcsoport vagy nemzetiség barátságát.

53 A zaborvidéki magyar falvak – köztük Nyitracehi – politikai megosztottságához ld. Ilyés Zoltán – Tátrai Patrik: A zaborvidéki magyarság politikai megosztottságának kulturális és etnikai identifikációs háttere. In: Bárdi Nándor – Tóth Ágnes (szerk.): *Önazonosság és tagoltság. Elemzések a kulturális megosztottságról.* [Az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézetének Évkönyve 9.] Argumentum, Budapest, 2013. 243–258.

A magyar közösség önmegerősítése a szimbolikus mezőben

Bár a nyitracsehi templom patrocíniuma Keresztelő Szent János, a szlovák papok ki-nevezésével kapcsolatos konfliktus eszkalálódásának idején a falu magyar közössége Szent István szobrot avatott, ami az akkori barátságtalan, szinte kielezett helyzetben bátor kiállásnak értékelhető. Németh János, az egész vidéken ismert jómódú vállalkozó, a környék focicsapatainak bőkezű és kissé bohém mecénása volt a donátor, aki úgy látta, hogy Mečiar (harmadik Mečiar kormány: 1994–1998) „nem állta ki a magyarokat”, és ő egy Szent István szobor felállításával áll ki a magyarságért. A szobor elhelyezésére és ünnepélyes felszentelésére 1996-ban került sor. Szent István egy környékbeli szobrászművész által megformált alakját a templom kertjében a korábban felállított Nepomuki Szt. János szobor mellett szentelték fel. A szobor talapzatán a következő feliratot helyezték el: „Szent István, minden magyarok királya őrizd árva népedet! Emeltette Németh János az 1996-os évben.” Többen kiemelték, hogy Szent István alakja Nyitra és a Zobor hegy felé néz, ezzel hangsúlyosan utaltak a régió történeti központjára és annak magyar jellegére. Felszentelésére Márianosztráról érkezett Borsos P. József pálos szerzetes, és több magyar, illetve magyarul tudó plébános jelent meg a szomszédos egyházközségekből (a csehi születésű Urbán atya Barslédecről és Anton Martiník, nyitrai magyar vikárius Zséréről). A szobornál tartott avató ünnepségen a helyi férfikórus fellépése („Ah, hol vagy magyarok tündöklő csillaga”) mellett Márai Sándor *Halotti beszéd* című művét is előadták.

A magyarok szoborállítására rezonálva a helyi szlovák közösség hamarosan felállított egy Cirill és Metód szobrot.⁵⁴ A térítő testvérpár szobrának elhelyezése a temp-

A nyitracsehi Szent István szobor felszentelése 1996-ban (Németh János Gábor gyűjteményéből)

54 A két szoborállítás nemzeti intencióiról ld. Liszka, József: Zur Ehre Gottes...oder? Errichtung-sanlässe sakraler Kleindenkmäler. *Acta Ethnologica Danubiana* 2010 (12). 103.

lomkertben, tevékenységük állítólagos nyitrai helyszínének megidézése mellett a szlovákiai katolikus egyház és a politika által favorizált nemzeti védőszent szerep hangsúlyozására tett lépésként értelmezhető. Bár a szobor felirata hivatkozik a testvérpár Európa társvédőszenti státuszára, a szerzetesek alakja a szlovák emlékezetpolitikában és jó okkal feltételezhetően a helyi identitástermelésben is a hungarus Uhorsko-t és a csehi magyarok nemzeti ragaszkodását (nacionalizmusát) megidéző Szent István király helyett, azzal szemben – a szláv, újabban ószlovák elődállamnak is tekintett Nagymorva Birodalomhoz kapcsolódva – kap kiemelt jelentőséget.⁵⁵

A nyitracsehi Cirill és Metód szobor elhelyezése vitát váltott ki, mert a Szent István szoborral szemben, a templomkert meghitt szakrális helyén, a lourdesi Mária grottánál akarták felállítani. Az egyik magyar önkormányzati képviselő szerint az akkori pap ezzel azt akarta elérni, hogy a grottánál imádkozók egyben a Cirill és Metód szobornál is imádkozzanak. Már elkészült az alap, amikor a községi képviselőtestület – a konszenzuskereső polgármester távollétében – közigazgatási eljárás keretében levelet írt és leállította az építkezést, arra hivatkozva, hogy a szobornak kijelölt terület már nem az egyházé, hanem a községé, és az önkormányzati testület, mint választott szerv, nem járul hozzá, hogy a szobrot a lourdesi barlang mellé állítsák fel.⁵⁶ A képviselőtestületi döntés akkora felzúdulást okozott, hogy a Mečiar-féle HZDS (Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom) nyitrai tagjai kollektíven kivonultak Nyitracsehire tiltakozni. Ezután a polgármester közbenjárására építéset rendelték ki, aki szakvéleményében meghatározta a szobor helyét. A Cirill és Metód szobor új helye a ravatalozóhoz vezető út mentén, a Szent István szobor mellett, a templom közelében lett kijelölve. A kezdeti stádiumhoz képest itt annyi változás történt, hogy a Szent Istvánnal párhuzamosan Nyitra felé néző kettős szoboralak alapzatát 45 fokkal elforgatták, így az a templom bejárata felé néz. A barlang mellett elkészített alapra végül egy medjugorje-i Mária szobrot állítottak.

A magyar közösség a Szent István szobor 1996-os felszentelés óta minden évben szervez augusztus 20-ika alkalmából szentmisét és ünnepi műsoros megemlékezést, ahol fellép a helyi hagyományörző férfikar, a helyi magyar alapiskolások vagy felsős diákok verseket mondanak. Rendszeressé vált, hogy Nyitracsehin Szent Istvánkor a pap kivette a szabadságát, és ilyenkor az egyháztanács Magyarországról és a szomszédos plébániákról hívott magyarul tudó papokat, az esemény egyfajta magyar pót-búcsúvá vált.

A falu magyar része azonosult a Szent István szobor üzenetével, amely a Cirill és Metód szoborral együtt a falu vizuális önreprezentációs kelléktára részévé vált, amit jelez,

55 Vö. Eva Kowalská e kötetben megjelenő *Cirill és Metód mint nemzeti szentek a szlovák nacionalizmus politikai propagandájában* című tanulmányával.

56 A döntésről tudomást szerző, éppen Nyitracsehin tartózkodó Jurek plébános ekkor az egyik önkormányzati képviselőből ördögöt akart üzni, mivel szerinte az nem akarta engedni a Cirill és Metód szobor felépítését.

hogy felkerültek a 2010-es helyhatósági választások kétnyelvű MKP-szórólapjára. A szórólap magyar-szlovák szimbolikája értelmezéséhez érdemes megjegyezni, hogy az MKP-s polgármester-jelöltet a helyi KDH és SDKÚ is támogatta, annak ellenére, hogy az országos politikában ekkor az említett szlovák pártok a Most/Híd vegyes párt koalíciós partnerei voltak.

Szentszobrok a nyitracsehi templomkertben, előtérben a Cirill-Metód szobor (Fotó: Ilyés Zoltán, 2009)

Koszorúzás a Szent István szobornál, háttérben Ștefan cel Mare képe (Németh János Gábor gyűjteményéből)

tes ajándékaként került a szőnyegkép a nyitracsehi Szt. István szobor donátorához. A félreértést az uralkodói tekintéllyel és királyi attribútummal ábrázolt alak neve és szent megnevezése okozhatta.⁵⁷ A helyiek az ünnepségen természetesen a magyar Szent Istvánt látták és tisztelték a szőnyegkép által megidézett alakban, ami rávilágít

Érdekes felvonása a Szent István napi ünnepségeknek, hogy az 1990-es években egy alkalommal a templomban tartott szentmisén és a templomkerti ünnepen kiállították Ștefan cel Mare moldvai fejedelem (Nagy István, uralkodott: 1457–1504) magyar nemzeti szalaggal díszített nagyméretű szőnyegképét. Egy Nyitrán vendégszereplő Moldovai Köztársaságbeli művészegyüt-

⁵⁷ A Romániai Ortodox Egyház szinódusa 1992. június 20-án Ștefan cel Marét szentként kanonizálta.

a határon túli utódállamokban élő magyarok szimbolikus univerzumának, történeti tudáskészletének idővel egyre markánsabb eltéréseire. A lassan egy évszázados különfejlődés sok vonatkozásban eltérő referenciavilágokat hozott létre, nemcsak az „anyaország” és az utódállamok magyarsága vonatkozásában, hanem az utódállami magyar közösségek, részársadalmak között is.

Obecný úrad občanom

Čo chcem urobiť pre obec- pre každého z Vás

- čistiť súkromné vlastníctvo
- nové pracovné príležitosti
- nové stavebné pozemky z Vašich záhrad a rólí s Vašou pomocou
- podporovať miestnych podnikateľov
- prehľadný obecný úrad
- riešiť povodňové a záplavové situácie
- modernizovať verejné osvetlenie
- vytvoriť nové zelené a oddychové zóny
- efektívne využiť a zrekonštruovať nehnuteľnosti obce
- uprednostniť riešenie pripomienok a sťažností občanov
- zabezpečiť lekárskej starostlivosti

Aby obec žila

- vytvoriť podmienky pre vznik vidieckeho turizmu
- pokračovať v tradícii obecných a kultúrnych slávností
- sfunkčniť internetovú stránku obce
- podporovať všetky športové aktivity
- vybudovať klubovňu a posilňovňu pre mladých
- starostlivosť o dôchodcov (deň dôchodcov, návšteva pútnických miest, termálnych kúpalísk a divadelných predstavení)

Úlohy, ktoré som si vytýčil nie sú jednoduché. Spoločným úsilím a Vašou podporou ich môžeme splniť. A preto pri hlasovaní zhodnotte minulosť a myslíte na budúcnosť! Zvolíte zodpovedné rozhodnutie neznamená rozhodovať sa medzi tým, či ísť alebo niešť voliť, ale KOHO si zvolíte!

A hivatal a polgároké

Mit teszek a községünkért - mindenkiért

- a magántulajdon védelme
- új munkalehetőségek teremtése
- új építkezési területek az Önök kertjeiből és szántóiból az Önök segítségével
- a helyi vállalkozók támogatása
- ellenőrizhető és átlátható községi hivatal
- az ár- és belvízhelyzet megoldása
- a közvilágítás kiépítése és modernizálása
- zöldterületek kialakítása és karbantartása
- a falu épületeinek felújítása és célszerű kihasználása
- a lakosok panaszainak figyelembe vétele
- az orvosi ellátás biztosítása

Hogy a falu éljen

- feltételeket teremteni a falusi turizmus fellendülésére
- a kulturális rendezvények és falunapok hagyományának megtartása
- a község honlapjának felújítása, folyamatos frissítése
- a sporttevékenység támogatása
- a fiataloknak edzőterem és internet-elérhetőséggel rendelkező klubhelyiség kialakítása
- nyugdíjasok felkarolása (a nyugdíjasnap hagyományának folytatása, kirándulások búcsútűz és fürdőhelyre, színházba)

A feladatok, amelyeket kitéstem magam elé, nem egyszerűek. De közös erővel és az önök támogatásával teljesíthetők. Ezért kérem, hogy mielőtt dönténnék, kinek adják a szavazatukat, értékeljék a múltat, és gondoljanak a jövőre! Nem arról kell dönténnük, hogy elménnék, vagy nem mennek el választani, hanem arról, KINEK adják a szavazatukat!

A 2010-es helyhatósági választások kétnyelvű MKP-s szórólapja a nyitrai szentszobrokkal

2009-ben a nyitrai szentszobrok Lény áldott Szent István király címmel az egész Zoborvidéket megszólító Szent István imnapot szerveztek, ahol a magyar papi és szerzetesi hivatásokért imádkoztak. A Szent István szobor alkalmas helyszín és a magyar szent alakjához kötődő korábbi helyi ellen-nemzetisítő kultuszeremtés megfelelő rituális keretet kínált az eseményhez. Az ünnepi szentmise és koszorúzás után népviseletbe öltözött csoportok hosszú menetben vonultak át a templomkertből a szabadtéri színpadhoz, ahol számos „hegyaljai” folklórcsoport és egy helyi, gyerekjátékokat felelevenítő iskolás csoport lépett fel. A rendezvényen jelent volt Csáky Pál, az MKP akkori elnöke is. A csehek ezzel hagyományt is teremtettek: 2010-ben Nagykéren, 2011-ben Kalászon tartották a zoborvidéki Szent István imnapot.

Konklúziók

A pap-konfliktus értelmezéséhez érdemes figyelembe venni, hogy a filiális helyzetű Nyitracsehi anyaegyházközsége szlovák. Itt eleve kétnyelvű, mindkét (a nyitracsehi szlovákokat beleértve: mindhárom) közösséggel szót értő pap tud konfliktusmentesen, az összes részközség számára megfelelően szolgálni. Az 1991–1998 között, majd 2008 után a Nyitrai Egyházmegyéhez tartozó erős magyar filia egyfajta pasztorációs frontier helyzetbe került, elég közel volt Nyitrához, hogy jól érvényesüljenek az egyház nemzetiesítő törekvései, de élők voltak a magyar pasztoráció tapasztalatai és a közeli Nagycétény (sokáig esperesi központ) és Érsekújvár magyar katolikus hitéletének mintái. Nyitra szemében a dél-szlovákiai magyar világot, a szlovákság elnyomását idézte meg az érdekeiért kiálló közösség. Az egyházmegye vezetése egyfajta laboratóriumnak tekintette a falut, ahol az egyházmegyében már régóta bevett módszerekkel (ld. Zoboralji plébániák), az egyházközségbe delegált papok nemzeti elkötelezettségében bízva próbálták ezt a kérdést megoldani: „Nyitra árnyékában nehezen tűrték, hogy itt még ilyen erős magyar közösség van. És igyekeztek olyan papokat idehelyezni, akik mindenáron szétverik a magyarságot, de mindenáron, a legaljasabb eszközökkel.”

A konfliktus 1995–96-os kiélesedése nem független a Mečiar-kormány nyíltan kisebbségellenes magatartásától. A magyarok igyekeztek a templomon kívül is szimbolikusan megerősíteni jelenlétüket, ami elsősorban a szoborállításban és a Szent Istvánhoz kötődő lokális ünnepkultúrában nyilvánult meg. A nyitracsehiak részéről rendre felmerült egy önálló plébánia létesítése, az önkormányzat már ki is jelölte a leendő plébániaépület helyét. Ennek megvalósulása elsősorban az egyházmegyei akarattól és a rendelkezésre álló papi hivatásoktól függ.

Az elhúzódó pasztorációs konfliktus arra is rámutatott, hogy a nyitracsehi magyarok már korántsem olyan egységesek a nemzeti ügyekért való kiállásban, mint az 1990-es években. A magyar hívek fele a magyar nyelvű mise tekintetében közömbös, másik fele harcolna a magyar nyelvű liturgiáért. A magyarok megosztottságát nagyjából tükrözik a Most/Híd és az MKP közötti szavazatarányok (2010-ben 53–47% a Híd javára), bár nem állítható biztosan, hogy a nemzeti ügyekben kompromisszumkészebb, a szlovákokkal együttműködőbb Most/Híd szimpatizánsai mind engedékenyebbek lennének a magyar misék ügyében, és fordítva.

Külön – a tanulmány kereteit meghaladó – figyelmet érdemel a helyi magyar értelmiség által neofita szlovákoknak tekintett asszimilálódott magyarok önigazoló nacionalizmusa: „Nem is azokkal van a baj, akik ide nősültek szlovákként vagy idejöttek szlovák menyecskéként, hanem itt azokkal van a baj, akik a magyar családból lettek szlovákok.”

Az asszimilációs folyamat különböző szintjein lévő, nyelvhasználati szempontból és nemzetiségileg is megosztott, egykor egységesen magyar katolikus közösségek

lelkigondozása nemcsak a papok nyelvi kompetenciáit érintő feladat, hanem pasztorálpszichológiai kihívás is. Az efféle kihívásokra való felkészítésben a szlovák papi szemináriumok és egyházmegyéek eddig nemigen jeleskedtek. A nem kevés pozitív példa (így a nyitracsebiek is) az egyes papi biográfiákból adódóan az „interkulturálisan” érzékenyítő tapasztalatokon, és az egyház eredendően evangéliumi küldetésének egyéni tudatosításán alapul.

PAPP RICHÁRD¹

Nevető kisebbség: derű és humor egy budapesti zsinagógai közösség életében

„Már a círesz sem a régi!” – szokták mondani a budapesti, Bethlen téri zsinagógában ahol több éve kutatom a zsidó humor és identitás összefüggéseit. Akár régi, akár új a „círesz”, a kisebbségi kultúrákkal és identitásokkal foglalkozó kutatók számára izgalmas kutatási lehetőségeket nyújtanak a konfliktusok és a történelmi-társadalmi problémák.

Magam is számos tanulmányt írtam csoportok, etnikai közösségek közötti és egyes közösségeken belüli törésvonalokról. A zsidó humor kapcsán is többször publikáltam a kisebbség és többség között meglévő vagy a közösségen belüli feszültségekről. Felmerül azonban a kérdés: valóban annyira meghatározza a „círesz” a kisebbségi kultúrák mindennapjait amennyire a kutatási eredmények, publikációk jelentékeny része reprezentálja? A kérdés tükrében, írásom célja egy kisebbségi csoport, a budapesti Bethlen téri zsinagógai közösség életében bemutatni néhány „örömteli” pillanatot és ezek kulturális jelentéseit: történeteket és jelenségeket, amelyek „okot adnak” a derűre a közösség és a kutató számára egyaránt.

A szimhe jiddis szó a héber szimhá (öröm) szóból ered. Jelentése magában foglalja a vidám, derűs családi közösségi eseményeket és a zsinagógai örömnünnepeket egyaránt. Az egyik örömnünp nevében maga a szimhá szó is szerepel, ez a szimhat Tóra, a Tóra örömnünnepe. Derűs, vidám ünnepnek számít még a hanuka és a purim.²

Az említett örömnünnepek, ahogyan minden zsinagógában, a Bethlen téren is kiemelt napjai az évnek. A hanuka, a „felszentelés” ünnepe a luniszoláris zsidó naptár szerint kislév hónap 25. napjától kezdve tart nyolc napon át. (Ez a polgári naptárban decemberre esik, sokszor „ütközve” a karácsonnyal is.) Ez az ünnep az i. e. 167-ben

1 ELTE Társadalomtudományi Kar, Kulturális Antropológiai Tanszék (Budapest).

2 Raj Tamás: *100+1 jiddis szó*. Makkabi Kiadó, Budapest, 2006. 50.

kezdődő, három évig tartó makkabeus-felkelés győzelmének, a szíriai uralkodó által szándékosan tisztátalanná tett jeruzsálemi Szentély megtisztításának emlékünnepe.

Az ünnepi rítusok alkalmával minden este egy gyertyával többet kell meggyújtani egy nyolckarú gyertyatartón, a hanukján. A hanuka a Bethlen téri közösség életében is elsősorban családi ünnep, hiszen még a „külső körök”³ tagjainak legtöbbször is gyújt otthon gyertyát. Az otthoni rítusok megtartása előtt azonban a minján is összegyűlik esténként a zsinagógában. A hanuka első gyertyáját mindig a legidősebb férfi gyújtja meg, és őt – ahogy a közösségben nevezik – a „rangidős” követi a további napokban. Ezt követi a zsinagóga kertjében az utóbbi években oda helyezett, nagyméretű villanypáncs működő hanukija „feloltása”, amit közös éneklés és beszélgetés zár. Ezeken az alkalmakon nem jegyeztem le tréfálgatásokat, nagy hahotákat, ugratásokat; úgy éreztem, ilyenkor inkább a békés derű hangulata szövi át az együttléteket.

Másképpen történik ez szimhat Tóra és purim alkalmával. Az előbbi a zsinagógában egy évig tartó tóraolvasás befejezésének és újakezdésének ünnepe. Ez az örömnünnep a lelki feszültségekkel átítatódó őszi ünnepeket lezáró (Elul hónap, ros hásaná, a félelmetes napok, jom kippur önvizsgálódásra, bűnbánatra hívó rítusai), vidám rituális időszak, a szukkot záró alkalma is. Szimhat Tóra estéjén és másnap délelőtt a zsinagóga összes tóratekercsét kiveszik a tóraszekrényből. A közösség férfi tagjai hétszer körbeviszik a tekercseket a zsinagógában, és minden egyes kör után táncolnak, énekelnek a tóraolvasó szekrény előtt. Ezután átadják a tekercseket másoknak, akik szintén körbeviszik azokat. A gyerekek közben izraeli vagy valamilyen tórai jelenetet ábrázoló zászlókat lengetnek, plüss tóratekerceket visznek a férfiak után, cukrot, csokit kapnak a közösség tagjaitól. A körbevitt tóratekerceket a többi résztvevő megérinti imakönyvével, majd megcsókolják azt a részét, amivel megérintették a tekercset. Közben figyelik a férfiak táncát, a gyerekek örömet, jókedvűen beszélgetnek egymással. A zsinagóga ilyenkor – egyik beszélgetőtársam szavaival – „felrobban, mert itt a felszabadulás”. Hangos ének, tánc, kacagás tölti be a teret. A „felszabadulás” érzetéhez kapcsolódik, hogy ilyenkor a zsinagógai rítus egyik legkiemelkedőbb mozzanatába, a tóraolvasás aktusába is beleszövődik a humor, a tréfa, az ugratás. Ezen az alkalmon szokás ugyanis a közösség minden férfi tagját felhívni a Tórához. A „belső kör” férfi tagjai pedig, összefogva a gyermekekkel, ekkor nagy nevetések és kacsintások kíséretében többeknek odakötik imaköpenyük rojtjait a bima, a tóraolvasó emelvény rácsaihoz, vagy a másik felhívott, a gabe, illetve a rabbi imaköpenyéhez.

3 Az idézőjelben, dőlt betűvel jelzett szavak, mondatrészek, interjúrészletek a közösség tagjaitól idézettek jelöli. A „külső körök”, „külső kör” azokra a csoporttagokra utal, akik nem vesznek részt a mindennapi rituális gyakorlatban, de rendszeres résztvevői a sabesi (szombati) és/vagy ünnepi rítusoknak. A „belső kör” a mindennapi rituális életben résztvevő férfiakat jelöli. A zsinagógai gyakorlatban legalább tíz zsidó férfi (héberül: minján, „szám”) szükséges bizonyos fontos imák elmondásához és a Tóra (Mózes öt könyve) nyilvános-közösségi felolvasásához.

A rabbi sem „kivételezett” szereplő ekkor: amikor felolvassa a Tóra szavait, vagy amikor áldást mond rá, sokszor az ő imaköpenyét is odakötözik valamihez. A szimhat Tóra örömnepén tehát az őszi ünnepeket követő rituális „felszabadulás” a közösségen belül a meghatározott nemzedéki és hierarchikus struktúrákat is fellazítja, átjárhatóvá teszi, a humor elemeit is beépítve a rítus történéseibe.

Ugyanezt tapasztalhatjuk talán még intenzívebben, a purim ünnepének alkalmával. A szimhat tórai tréfák, stiklik purimkor „szinte előírásszámba” mennek.⁴ A purim a „sorsvetés” ünnepe, a Bibliában található Eszter Könyvének történetét eleveníti fel, amikor a perzsa Ahasvérus idejében a király udvarának gonosz tagja, Hámán el akarta pusztítani a zsidóságot, amelyet a király zsidó felesége, Eszter és nevelőapja, Mordeháj hiúsított meg önfeláldozó módon az Örökkévaló kegyelméből. Végül a gonosz megbűnhődött, és a zsidóság megszabadult a veszedelemtől.

A purim ünnepi rítusának középpontjában (az ünnep előestéjén csakúgy, mint a délelőtti istentiszteleten) az Eszter történetét tartalmazó tekercs, a megilla felolvasása áll. A Bethlen téren minden évben a rabbi olvassa fel hangosan a bibliai történetet. A rítus résztvevői követik a rabbi szavait, majd amikor Hámán, a gonosz nevéhez ér – beszélgetőtársaim szavait idézve – „elszabadulnak az indulatok, a zsinai olyanná válik, mint egy stadion, jön az ereszd el a hajamat”. A zsúfolásig megtelt zsinagógában ilyenkor megszólalnak a kereplők, vannak, akik a focimeccsekről ismert dudákat szólatatják meg, míg mások a padokat ütik, füttyögnek, fújolnak. A purimi történet (amelyhez hasonló újra és újra megismétlődött a zsidó történelemben) így válik minden egyes ünnepi alkalommal átélhetővé. Egy rabbi így írt a purim zsinagógái atmoszférájáról: „A hangulat éppen nem áhítatos. Elvégre *purim* van! Az ember oly szívesen vigasztalja magát azzal a történelmi bizonyossággal, hogy mindig közel van a menekvés, és az ellenség mindig vereséget szenved.”⁵ A rituális idő tehát oly módon teszi lehetővé az „ősök idejének” átélését, hogy ez az aktuális léthelyzetekben is élő tartalommal bír a későbbi, így a mai nemzedékek számára is.⁶ A purim alkalmával – ahogy a többi ünnep esetében is – nem válik szét a zsidóság történetének „szakrális” és „társadalmi-etnikai” összetevője. Ennek egyik kézzel fogható jele, hogy az előbb bemutatott, a megilla-olvasást követő zajos eseményeket a rabbi az alábbi szavakkal szokta bevezetni: „*Innentől vége a vallási résznek.*”

A rítus további mozzanataiban a szimhe megélése lehetővé teszi a mindennapok rituális normarendszerének időleges felborulását is. A zsinagógában máskor minden esetben betartott rend, a férfiak és a nők függönnyel, illetve karzattal való különválasztása például a megilla-olvasás után megszűnik. A korábbi években a tóraszekrény előtti emelvényen először a gyermekek purimi előadása, majd egy klezmer

4 Verő Tamás: Purim, az összefogás és a megmenekülés napja. *Erec* 2006. 2 (8). 10.

5 de Vries, Simon Philip: *Zsidó rítusok és jelképek*. Talentum Kiadó, Budapest, 2000. 129.

6 Papp Richárd: *Van-e zsidó reneszánsz? Kulturális antropológiai válaszlehetőségek egy budapesti zsidó közösség életének tükrében*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2004. 112–113.

zenekar szórakoztatta a résztvevőket, akik közül többen táncra is perdültek a padso-rok között. A főleg fiatalokból álló „*kemény mag*” a koncert után a „*kistemplomba*”, az imaházba ment át, és folytatta a mulatást. Az utóbbi években az ünnep „*nem val-lási része*” az időközben elkészült, a nagy zsinagóga épületéhez tartozó rendezvény-terembe költözött, de a rítus jellegét ez sem változtatta meg. A közösség tagjai kö-zül ilyenkor többen jelmezben érkeznek a zsinagógába, és a purimi történetre utaló jelmezek mellett a skót kalapok vagy playboy-nyuszi fülbevalók is előkerülnek ... A tréfás jelmezek viselését csakúgy, mint az „*enni, inni, vigadni*” szokását nem csu-pán legitimálja, hanem egyenesen motiválja is a halahikus-rabbinikus tradíció. Pél-da erre az a parancsolat, miszerint purim napján „addig kell inni, amíg nem tu-dunk különbséget tenni az átkozott Hámán és az áldott Mordeháj között.”⁷ A purim ünnepe a „*zsidó sorsból*”, a kisebbségi létből fakadó feszültségek feloldása, „*rituális szelepe*”. Ez a „*rituális szelep*” azonban magát a rituális gyakorlatot, és annak apró-lékosan szabályozott normarendszerét is „*zárójelbe teszi*” a rítus idejére. A mulatás, a tréfás jelmezek, a rítus „*nem vallási része*” a hagyományos mintáknak való meg-felelést, és az „*ami van*” realitásának összevetését is felfüggeszti, és csakúgy, mint a humor, „*feloldja*” ezt a feszültséget. Ugyanakkor mindez a hagyomány által előírt módon történik. A tradicionális minták ezáltal nem sérülnek. A purimi élmények hatása így a mindennapokban sem válik „*bomlasztó*” tényezővé, inkább olyan derűs, vicces emlékké, amely jókedvet csempész a mindennapok világába. A „*nagyobb*”, „*kőkeményre sikerült*” purimi „*bulikat*” – ahogy a közösségben nevezik – így még évekkel később is újra és újra felidézik a hétköznapiak során, ez azonban nem jár együtt a „*kőkemény bulik*” mindennapi megismétlésének igényével.

A purimi élmények hétköznapi továbbélését és azok kulturális háttérének kitágí-tását erősítik a zsidó médiumoknak az ünnep kapcsán megjelenő vicces, tréfás írá-sai, riportjai. Az *Új Életben* vagy a *Pónemben* olvasható „*purimi poénok*” még hóna-pokkal később is nevetéssel fűszerezett beszélgetések témáját szolgáltatták a Bethlen téren. A zsinagóga életének kiemelkedő napja a sablesz is, azzal együtt, hogy ez az ünnep minden héten megünneplésre kerül. A sablesz a zsidóság legnagyobb ünnepe. A sablesz az öröm, a szimhe ünnepe is. Mindazok a parancsolatok és tilalmak, ame-lyek erre a napra vonatkoznak, a szombatartó zsidó ember számára „élvezeteseek és kíváncsok.”⁸

Lehetetlen visszaadni a szombati derű hangulatát. A Bethlen téren is tapasztalha-tó az az öröm, amely átszövi a közösség minden tagjának hangulatát a sableszi rítu-sokon. A szombat öröme, a péntek esti istentisztelettel (a zsidó naptárban a napok estétől estéig tartanak, emlékeztetve a Tóra szavaira, amelyek a teremtés napjait le-zárják: „*lett este és lett reggel*”) és a közösségi keddussal kezdődik a Bethlen téren.

7 Donin, Hayim Halévi: *Zsidónak lenni*. Göncöl, Budapest, 1998. 238–240.

8 Uo. 66.

„Valaha a templomban nem mondtak kiddust, csak odahaza, családi körben, később a templomban is megszentelték a szombatot.”⁹

Tizenöt évvel ezelőtt még a Bethlen téren is az volt a gyakorlat, hogy a péntek esti istentisztelet után a kántor a közösség előtt elvégezte a kiddus rítusát, majd – a rabbi rövid tanítását követően – mindenki hazament, s otthon megismételték ugyanezt. Az elmúlt években ez megváltozott, részben azért, mert a péntek esti istentiszteletre a hétköznapi rituális életben résztvevők mellett egyre többen kezdtek el járni, s végül 50–60 állandó „*péntek esti*” tagja lett a közösségnek.

A péntek esti istentisztelet és a kiddus a heti rendszerességgel eljáró embereknek tanulási, „ismerkedési” fórumot nyújt, amely együtt jár a zsidó vallási tanítások, a héber nyelv és a rituális gyakorlat elmélyítésével. A templomi istentisztelet után ez a „tágabb gyülekezet” átmegy a szomszédos imaterembe, ahol a szombati gyertyák és megterített asztal várja őket. A közösség együtt végzi el az otthoni kiddus szertartásának legfontosabb mozzanatait. Először is eléneklik a *Sálom áléchem...* című hagyományos éneket, ami a férfiakat a templomtól hazáig kísérő angyaloknak szól.¹⁰ Majd a közösség egyik tagja elmondja az áldást a borra, egy másik pedig a barheszre a rituális kézmosás után (amelyhez a megfelelő eszközök már elő vannak készítve). Ezeket a rituálisan előírt cselekedeteket a minján tagjai „játsszák elő” (öreges és fiatalok egyaránt), akik – mivel otthon is elvégzik a rítust – pontosan be tudják mutatni minden részletét a többi résztvevő számára. Ezután további tradicionális szombati énekeket énekelnek; ezek szövege fonetikusán is le van írva egy – a közösség egyik hölgytagja által készített – kis, összefűzött könyvecskében, amelyet minden résztvevő kézhez kap, s amelyből követni tudja, illetve megtanulhatja ezeket a dalokat. Ez a füzet tartalmazza az étkezés utáni áldások bevezető részeit is.

A vacsora a rituálisan előírt barheszből, süteményből és gyümölcsökből áll. A kiddus végén a gyerekek csokoládét is kapnak a rabbtól. A rabbi a kiddus alatt hosszabb beszédet tart az adott hét legfontosabb tanításairól: elmondja a tórai szakasz történetét, összekötve azt a talmudi, írásmagyarázati kiegészítésekkel, példázatokkal. Gyakran beszélnek meghívott előadók is zsidó témájú könyvekről, a judaizmus különféle területein végzett kutatásairól, a zsidósággal kapcsolatos gondolataikról. A minján tagjai ezután hazatérve maguk is megtartják a kiddust és a péntek esti vacsorát a tradíció előírásainak megfelelően. Mindnyájan részt vesznek azonban a közösségi kiddus rítusán is.

Az elmondottak többek között a tágabb értelemben vett közösség ismerkedését segítik elő. Itt nincsenek konfliktusok a „*belső kör*” és a „*kívülről jövők*” között, mert a „*belső kör*” tagjai értékelik azt, hogy a péntek esténként lejárák érdeklődnek a valóságos életmód és értékrendszer iránt. A minján „szűrője” sem annyira szigorú a „*még*

9 Deutsch Gábor: *A zsidóság Törája*. Jegyzet. Országos Rabbiképző Intézet, Budapest, 1998. 64.

10 Lau, Rabbi Israel Méir: *A zsidó élet törvényei*. Machon Massoret Yeshivat Chaje Moshe, Jerusalemben, 1994. 175–176.

csak ismerkedőkkel” kapcsolatban, így még azt is tolerálják, ha azok – megszegve a halahikus normákat – táskával a kezükben vagy autóval érkeznek a péntek estére.

Ez az alkalom is kedvezőbb a különböző „körök” találkozásához, megismerkedéséhez és egymás elfogadásához, mint más ünnepek, hiszen ez hetente megismétlődik, permanens rítus, amely közösséget épít a különféle „körök” tagjaiból. A péntek esténként járók közül többen megjelennek a szombati rítusokon (a szombat délelőtti istentiszteleten, az azt követő kidduson és a salesüdeszen) és – ritkábban – a hétköznapi imádkozásokon is. A megtanult rituális cselekedeteket, áldásokat, énekeket pedig még ennél is többen kezdik otthon gyakorolni, olyanok is, akik korábban sosem láttak ilyet családjukban.

A kiddus emellett találkozási lehetőséget nyújt a minjához tartozó férfiak feleségeinek, gyermekeinek, a hétköznapi istentiszteleteket nem látogató barátoknak, ismerősöknek is. A nők és a gyerekek részvétele – egyik beszélgetőtársam szavaival – „csak tovább fokozza az élvezetet, így teljes az öröm”. A kiddus szakrális mozzanatai (áldások, bencsolás, a rabbi dróséja) mellett az estét a közös étkezés, éneklés és a „smúzolás” tölti be. A „smúzolás”, csevegés formálja a közösségi tudást is. A rabbi, az idősek, a fiatalok, a „belső kör” és a „külső kör” tagjai gyakran cserélik ki egymással véleményüket, mélyítik el tudásukat a tradíció különböző kérdésköreinek, szokásainak kötetlenebb megvitatásával. Ugyanakkor a kiddus alkalmával az elmúlt hét családi, közösségi és közéleti eseményei, pletykái is megbeszélésre kerülnek.

A Bethlen tér életére vonatkozóan is igaz az állítás, miszerint a „zsidó társadalmi élet egyik legismertebb velejárója a smúz, a »hallomásos« (fülbesúgós) hírek továbbítása, amikor mindenki mindenkiről tud, még azt is, amit ő maga se hallott.”¹¹ A péntek estét látogató egyik hölgy is ehhez hasonlóan értékelte a kiddusokat: „A kiddusok nekem a feltöltődést jelentik. Kedvet kapok, meg erőt a hétköznaphoz, meg persze az információcsere is jól jön.”

A „smúzolás” hangja általában annyira betölti az imatermet, hogy a rabbinak a szokásos tanítás, a dróse előtt meg kell ütögetnie a tényérját. S miután ez leggyakrabban nem éri el a kívánt hatást, a rabbi ironiával és a közösségi együttlét örömeivel átítatott mosollyal elnézést kér: „Bocsánat, hogy megzavarom a smúzolást, de szeretnék néhány szót szólni.” „Kis figyelmet kérek, ígérem, rövid leszek, és aztán nyugodtan lehet még smúzolni.” „Mindenkinek örülünk, akik még itt szeretnének maradni egy kis smúzolásra, a dróse után éneklünk, és aztán mindenki itt maradhat még nyugodtan beszélgetni.”

A közösségi együttlét örömeinek fontosságát a rabbi a tanításaiban is kiemeli. Az egyikben például külön hangsúlyozta is mindezt a péntek esti kiddus résztvevőinek: „Ha együtt eszünk meg énekelünk, vagyis zmiresholunk, akkor az olyan, mint az Örökévelalóval közösen eltöltött égi lakoma, és velünk van az asztalunknál az Örökkévelaló.”

11 Raj (2006) i. m. 222.

A dróse hallgatói ezeket a szavakat a „*de jó*”, „*ez szép*”, „*ez oké*”, „*így is van*” megjegyzésekkel kommentálták.

A szombat örömeiből, a közösségi együttlétből együttesen fakadó szimhe így a különböző hozzáállású, a tradícióval és a rituális normákkal másképpen kommunikáló tagok közötti feszültségeket is feloldja. Ezáltal pedig a sábeszi derű a csak péntek este járókkal is „*megéreztetni, hogy a jiddiskájt, az az igazi szimhe*” – ahogy egyik beszélgetőtársam értékelte a kiddusok jelentőségét. Ennek megfelelően a minján tagjai tudatosan is törekszenek arra, hogy reprezentálják és továbbadják a szombat és ezzel együtt a halahikus zsidó életmód örömét a péntek esti látogatók számára.

A szombat délelőtti istentiszteletek átmenetet képeznek a „*külső körökkel*” való kommunikáció és a minján belső kohézióját erősítő rituális aspektusok között. A szombat délelőtti istentiszteleteken jelentik be a „*külső körök*” tagjainak esküvőit, bár és bát micvát, gyermekáldásait. Ilyenkor az örömteli eseményeket megelőző családok is ott vannak az istentiszteleten és a szombat délelőtti kidduson.

A szombat délelőtti kiddus a borra vagy pálinkára mondott áldásból áll. Ezt követi néhány falat sütemény és még néhány korty szeszesital elfogyasztása. Ezeken az alkalmakon a minján tagjai mellett csupán néhány, péntek este is rendszeresen eljáró férfi, illetve a minján tagjainak feleségei, lányai közül járnak rendszeresen. Őket egészítik ki a családi áldásokat ünneplők, akiket a kiddusok alkalmával felköszöntenek, és humorral, tréfálkozva igyekeznek a zsinagóga belső életébe is – a minján egyik tagjának szavaival – „*becsábítani*” őket. Vannak esetek, amikor ez sikerrel jár. Többen ilyen alkalmak után kezdték el hétköznapi látogatni a zsinagógát, az esetek többségében azonban ezek az együtt töltött örömteli pillanatok csupán egyedi alkalmat jelentettek.

A minján együttlétének örömét a közösen elfogyasztott harmadik sábeszi étkezés, a salesüdesz szolgáltatja. A salesüdesz a szombat délutáni, valamint a szombat kimeneteléhez kapcsolódó esti ima és a hávdálá rítusa közötti közös étkezést jelenti. Ilyenkor az imaterem közepén megterített közös asztal köré telepednek le a minján tagjai. A nők közül és a „*külső körök*” tagjaiból csak alkalmanként vesznek részt néhányan a gyülekezetből. („*Ez inkább olyan fiú-buli*” – jellemezte a salesüdeszeket a gyülekezet egyik péntek estéket látogató hölgytagja.) A szombati három étkezés megtartása „különleges micva”, azaz „jó-cselekedet”.¹² A salesüdesz alkalma azonban nem pusztán az étkezésről szól: „A salesüdesz hangulata a zsinagógában már korántsem olyan emelkedett, mint a péntek esti (szombatköszöntő) istentisztelet, vagy a szombat délelőtti, a lejnolás köré csoportosuló szertartás. Ellenkezőleg, ilyenkor játékos dalok, olykor kedves anekdoták is elhangzanak a szombat kapcsán, amelyekkel szinte marasztalni kívánják az ünnepet. Ha a rabbi is megszólal, nem prédikációt, nem bölcs írásmagyarázatot tart, hiszen azt megtette már korábban, hanem könnyed stílusban népszerű tanítást ad híveinek.”¹³

12 Donin (1998) i. m. 84.

13 Raj (2006) i. m. 117.

A Bethlen téren is a fent leírtaknak megfelelően zajlik a salesüdesz. Ezen a „fiúbulin” – imént idézett beszélgetőtársam megnevezése szerint – a minján tagjai közösen étkezve együtt éneklnek a tradicionális szombati énekeket, meghallgatják a rabbi humoros, „lazább” tanításait, és hosszasan beszélgetnek. Ezek a beszélgetések szinte kivétel nélkül a hagyományos életmód és az e mögött álló vallási, tradicionális tudáskincset érintik. A rabbi dróságához hasonlóan „komoly témákat” vitatnak meg „oldottabb, lazább” formában, ahogy egyik beszélgetőtársam jellemezte ezeket a beszélgetéseket. Az „oldottabb, lazább” beszélgetés a tradíció kérdésköreiről az együttlétből fakadó örömet mélyíti el, nem véletlen, hogy a minján tagjai közül többen a salesüdeszt kedvelik a legjobban a zsinagógai alkalmak közül.

A salesüdesz hangulatát jól illusztrálja az a közösségben később is többször emlegetett beszélgetés, amelynek alkalmával a klónozással kapcsolatban kerekedett vita. Mindenki mosolyogva, de azért szenvedélyesen fejtette ki álláspontját. Különböző érvek álltak szemben egymással, amelyeket a Tórából, a Talmudból vagy – a fiatalok részéről – „vallásos” honlapokról idézve védtek meg a vitapartnerek. Az idősebbek azonban egy idő után fáradni kezdtek. „Ez csak filozófia”, „inkább haladjunk”, „ebből nem élünk meg, inkább tegyük a dolgunkat” – fogalmazták meg azon véleményüket, miszerint a rituális gyakorlat a „filozofálás” fölött áll, különösen, ha este fél tíz felé jár az idő. „Úgyis egyértelmű az egész, nem lehet, az ember nem teremthet” – szölt bele nyomatékkal a vitába egyikük, mire a vita még hevesebbé vált. Amikor azonban az éppen vitázók érzékelték, hogy akár még komolyabb neheztelésre is számíthatnak az imént közbeszóló részéről, egyikük egy humoros hozzászólással zárta le és oldotta fel a vitát: „Ami biztos, hogy az évezred vicce az lesz, hogy Klón és Grün beszélget.” Mire a másik: „Vagy Kohn és Klón.” A vitát lezáró poénokon mindenki felkacagott és a salesüdesz is a megszokott derűvel ért véget.

Az ünnepek és a szombat példáján is láthattuk, hogy a szimhe megélésének egyik legfontosabb összetevője az az állapot, amikor – egyik beszélgetőtársam szavaival – „minden a helyén van”. A minján tagjai számára a szimhe együtt jár a hagyományos mintáknak való közös megfelelésből adódó elégedett felszabadulással. A minjának való megfelelés pillanatai, eseményei megerősítik a közös identitást megalapozó normarendszert is, amelyet így állított szembe a „többségi” identitásokkal és értékrendszerrel egyik beszélgetőtársam: „Most itt mindenki a fitnessre meg ilyenekre esküszik, sok zsidó is sajnós, pedig nekünk is van életmód-magazinunk ott a teker-csen.” Beszélgetőtársam, aki ekkor a tóraszekrény felé mutatott, maga sem tart be – szavaival – „tökéletesen” mindent a halahikus előírásokból, de közben igyekszik („azon vagyok folyamatosan” – mondta) a rituális életmódhoz alakítani életvezetését, mivel ezt a normarendszert tekinti „egyedül elfogadhatónak” a zsidóság számára. Ez megegyezik a korábban bemutatott példákkal is, amelyekben szintén azt láttuk, hogy a közösségi normarendszer megkérdőjelezhetetlen mintáját a halahikus-rabbinikus előírások jelentik. Éppen ezért kapcsolódik az „amikor minden a helyén van”

élménye a közösen megélt rituális alkalmakhoz. A különböző ugratások, tréfás megjegyzések ennek a közösen átélt élménynek az öröméből fakadnak.

Így történik mindez szukkotkor is, amikor az ünnepi sátorban állva minden nap más héber névvel rendelkezőt ugratnak azzal, hogy: *„Milyen névnap is van ma, csak nem Ábrahám, na hol is van az a pálinka?”* *„Jákob, jelentkezz, szomjas vagyok!”* *„Á, itt vagytok ti is, ti Jichákok vagytok, tartoztok egy pálinkával!”* stb. Az ugratást csak a „minta” megtartói értik, és gyakorolják is előszeretettel. A hagyomány szerint a szukkot ünnepekor minden egyes nap egy ősapa látogatja meg az ünneplő gyűlekezetek sátrait. A szukkot ünnepe többek között az Egyiptomból való kivonulást követő sivatagi vándorlásra emlékezteti a zsidóságot. (3Móz 23, 42–43) Ezt nyomatékosítja a hét láthatatlan vendég, az uspizin személye és életének története is, ugyanis Ábrahám, Izsák, Jákob, József, Mózes, Áron és Dávid is megélt a vándorlás, a kiszolgáltatottság, de ugyanígy, ezzel együtt Isten gondviselésének tapasztalatát is.¹⁴

A Bethlen téren a hét „*turistaként*” is emlegetett ősapára való emlékeztést, cselekedeteik felidézését és azok átélésének lehetőségét, a *„velük egy sátorban lakozást”* neveik és jelképeik is lehetővé teszik. Színes lapokra írt neveik a sátor belső falát díszítik. Emellett egy izraeli plakáton is láthatják a résztvevők *„Izrael hét vándorának”* jelképeit. Ezek a jelképek az ősökkel történt eseményeket idézik fel: Dávid jelképe a hárfa és a korona, emlékezve hangszer tudására, amely megvigasztalta Saul, az előtte uralkodó királyt, akinek királyságát később Dávid örökölte meg (1Sám 16, 14–23); Ároné a hősén, egy mellre való táblácska drágakövekből, amely „Izrael fiainak” neveit jelképezi: *„Hordozza Áron Izrael fiainak a neveit a szíve fölött a döntések közlésére való hősénen”* (2Móz 28, 15–30); Józsefé a kalász, amely a Fáraó álmának megfejtésére, ennek következtében Egyiptom megmentésére (1Móz 41, 14–36), valamint József fiatalkori álmára utal, amelyben testvérei mint kalászok hajlanak meg előtte (1Móz 37, 5–9); Mózesé a Tízparancsolat kőtáblái, amit személyesen neki nyújtott át a Mindenható (2Móz 19–21); Jákobé a létra, ami álmára utal (1Móz 28, 10–22); Izsáké áldozatára emlékezve a kos (1Móz 22, 1–14) és Ábrahámé a sátor, amelyben vendégül látta Isten követeit (1Móz 18, 1–15). Mindezek a jelképek az ősökkel kapcsolatos történeteket közvetítik és tudatosítják. A sátor ezáltal a vándorlás, mint az ősök életformájának szimbóluma jelenik meg, amely, otthont adva a szukkot ünnepének, élővé, átélhetővé változtatja azt, illetve annak kulturális értelemben vett tartalmát, jelentését.

Ezt az átélést segíti elő a szokás, mely szerint a közösségnek azok a tagjai, akiknek héber neve megegyezik az aznapi *„vendégével”, „megvendégeli a khilét egy kis pálinkával”* – ahogy azt a rabbi az ünnepeken el is mondja a minján tagjainak. Az ebből fakadó ugratások tehát a közösen átélt és betartott *„mintából”* merítenek, kifejezve és elmélyítve ezzel a tradíció együttes megélésének örömét is.

14 Vö. Lau (1996) i. m. 288; Papp (2004) i. m. 153–159.

Ez történik pészah napjaiban is. Korábbi kutatásaimhoz képest az utóbbi években a közösségben lezajlott változásokhoz tartozik, hogy a pészahot a „belső kör” mind-egyik tagja a halahikus előírások szerint igyekszik megtartani a zsinagóga falain kívül is.¹⁵ Ezért is olyan fontosak azok az alábbi derűs megjegyzések, beszélgetések is, amelyekben humorral, iróniával fűszerezve arról is biztosítják egymást a közösség tagjai, hogy otthon is mindenki betartja a pészahi törvények előírásait (a széder este megtartása, a kovásztalan ételek fogyasztása). Erre volt példa az, amikor az első napi széder este előtt a „belső kör” egyik tagja így búcsúzott a közösség tagjaitól: *„Mindenkinek már úgy várja, hogy ehessen a maceszt, én meg azt várom, amikor már nem kell enni.”* A pészah későbbi napjaiban is hallhatók a kovásztalan kenyér, azaz a macesz evésére vonatkozó poénok: *„Ez tényleg a sanyarúság kenyere.”* *„Ez nem csak kovásztalan, de ízetlen is.”* *„Tiszta fogyókúra, nem akartam, de legalább lefogyok pár kilót.”* A két széder estét követő reggeli istentiszteleten pedig így viccelődtek a zsinagógában: *„Az Elijahu serlegét úgy szoktuk, hogy a másnap déli kuddusnál szokás meginni, addig meg kell adni neki az esélyt, hogy megihassa. Aztán meg kell inni, nehogy már pocskékba menjen a bor.”*

Beszélgetőtársaim bár az ünnepi előírásokkal viccelődtek, a pészahi Hágádában a sanyarúság kenyerének nevezett kovásztalan kenyér fogyasztásának, illetve Elijahu prófétának a Messiás előhírnökének külön, széder esti terítéssel és kiöntött borral való várásának megemlézése annak is bizonyítéka, hogy a közösség tagjai valóban a tórai *„életmód-magazin”* előírásainak szellemében élik meg ezeket a kiemelkedő ünnepi alkalmakat.¹⁶ Beszélgetőtársaim ezzel is biztosították egymást arról, hogy mindannyian megtartják és átélik az Egyiptomból való kivonulás ünnepét. A pészah második estéjén kezdődik az ómerszámlálás hét hétre terjedő, negyvenkilenc napos időszaka. Az ötvenedik napon köszönt be a savuot ünnepe. Ez a rituális időszak a Tóra egyik rendelkezésén alapul (3Móz 23, 10–15). Ennek megfelelően pészah második napjától savuotig minden nap egy ómer mértékegységű árpát kellett bemutatni áldozatként a Szentélyben. Az ómerszámlálás zsinagógai előírása ezt a rendelkezést tartja ma is életben. Ezek a napok ezzel együtt gyászidőszaknak is számítanak, mert – a harmincharmadik napot, lag baómer napját kivéve – ebben az időszakban halt meg pestisben a talmudi kor legnagyobb rabbijának, rabbi Akivának huszonnégyezer tanítványa. Ezért az ómerszámlálás napjaiban nem tartanak esküvőt, mulatságot, nem vágatnak haját, és nem borotválkoznak.¹⁷

A Bethlen téren ez az időszak a pészahihoz hasonlóan a közösen megélt kulturális gyakorlat „összekacsintásainak” ideje is. Az ómerszámlálás előírásait valóban csupán a minján tagjai tartják számon. Főleg a borotválkozás tilalmával kapcsolatos ugratásokat, ironikus és önironikus megjegyzéseket lehet hallani ilyenkor:

15 Vö. Papp (2004) i. m. 120.

16 Hahn István: *Zsidó ünnepek és népszokások*. Makkabi Kiadó, Budapest, 1995. 54–64.

17 Lau (1994) i. m. 384.

„– Nem is tudtam, hogy ekkora cádik vagy.
– Á, csak nincs otthon borotva, nincs pénzem rá.”

„Nem bírom már ezt a szőrös pofát, le fogom tépni.” „Valaki direkt ilyen rockeres borostát csinál magának. Mi meg a Tórától leszünk ilyen menő arcok.”

Ezekben a viccelődésekben azok is részt vesznek, akik ebben az időszakban is borotválkoznak, őket azonban nem kritizálják azok, akik megtartják a tradíció előírásait. Mivel ez az időszak kevésbé hangsúlyos a rituális év eseményei között, mint az ezt megelőző pészah, így nem számít normasértőnek, ha valaki ekkor is borotválkozik. Az „ahogy kéne” közös tudása itt elegendő ahhoz, hogy elmélyítse az „egymásra kacsintás” szimhéjét, az összetartozás örömét. Az összetartozásból és a közös kulturális tudásból fakadó öröm gyakran fejeződik ki hasonló „összekacsintásokban”. Az „összekacsintás” derűje ezért gyakran a rituális élet komolyabb pillanataiban is megjelenik, még azon rítusok keretei között is, ahol a bűnbánat, a gyász vagy ezekkel összefüggve a zsidóság történelmi drámái, tragédiái válnak átélhetővé. Az öniróniához hasonlóan az „összekacsintások” öröme is „becsempészi” a humort ezekbe a rítusokba. S bár ez a jelenségkör „blaszfémikusnak” is tűnhetne, mégsem az, hiszen az „áhitat” ilyenkor sem sérül, mivel a belső kommunikációra épülő poénok, viccek is a közösen birtokolt értékrendszer, a hagyományos „minták” erejét mélyítik el, tudatosítják a közösség tagjaiban. Így amikor valaki a minjából „trombitás imának” hívja az elul havi reggeli imákat záró 27. zsoltárt, amelyben a bűnbánásra hívó hónap és az azt követő ünnepek lényege fejeződik ki, s amely szentírási imához a szintén bűnbánatra hívó sófár megfűjása kapcsolódik, senki sem „botránkozik meg” ezeken a szavakon, hanem inkább nevetnek a tréfás megnevezésen.

Ugyanez történik minden évben ros hájánakor, amikor a közösség egyik fiatal tagja a rítus kiemelkedő pontján, az Örökkévalóhoz megbocsátásért könyörgő Ávinu Malkénu imában különösen kihangsúlyozva mondja el az alábbi sort: „*Atyánk, Királyunk, jegyezz be minket a megélhetés és az ellátás könyvébe.*” Ilyenkor a körülötte állók mind vele együtt nevetnek, hiszen a „belső körben” mindenki tudja, hogy a fiatal vállalkozó különösen szereti a pénzt, s ezt nem is titkolja. A parnószejért, a megélhetésért fohászkodó imát ezért is emeli ki egy kis öniróniával megfűszerezve, hiszen tudja, hogy a várt eredmény, a nevetés nem fog elmaradni. Ez az önironia „értékelésén” túl az „egy nyelvet beszélés” és az összetartozás derűjét is kifejezi. Visszatérő poénja az őszi ünnepeknek egy, a jom kippurt lezáró sófárfűjást kommentáló vicces megjegyzés is. A rabbi, a több mint egy napos teljes böjt és az egész napos közös imádkozás végeztével lassan bemegy a zsinagógai fülkéjébe, hogy kihozza a sófárt, és megfűjva azt, lezárja a jom kippur rítusát. Amíg a fülkéjében tartózkodik, a várakozók közül minden évben akad valaki, aki hangosan megjegyzi: „*Úgy látszik, hogy nincs meg, valaki már megfűjta a sófárt.*”

A jom kippuri böjthöz is kapcsolódnak tréfás megjegyzések, így, amikor az ünnep bejövetele éjszakáján elbúcsúznak egymástól a közösség tagjai, a hagyományos „*Könnyű böjtöt!*” kívánó köszönések mellett elhangzanak tréfás mondatok is: „*To-*

vábbi jó mulatást kívánok!”, „Szép, zsíros álmokat!” A jom kippuri böjtnaphoz hasonlóan, a már említett tisá beáv rítusához is kapcsolódnak a fent említett poénokhoz hasonló „összekacsintások”: „Ezt se nekem találták ki.” „Hát nem valami forró hangulat.” „Hát ez nem egy népiünnepély.”

Az említett példákhoz kapcsolódik, hogy a rituális zsidó kultúra és tradíció értelmezésében sem csupán a tragikum, a szenvedés, a gyász jelenik meg ezeken az ünnepeken. Az egyik tisá beávot megelőző péntek esti kidduson a rabbi is kifejtette a Bethlen téren, hogy bár a tisá beáv elsősorban a gyász napja, „*de a régi bölcsesség vigasztal ekkor is minket, hogy ebben a gyászban is benne van, benne lehet a zsidó öröm is, hiszen népünk összetartó erejét, a hagyomány megtartó erejét mutatja az is, hogy majdnem két évezrede emlékezzünk a Szentély elpusztítására. És a remény is a miénk, hogy aki böjtöl tisá beávkor, annak része lesz a Szentély újbóli felépülésében, a legnagyobb, örökké tartó boldogságban és örömben.*”

Ezt erősíti a kelet-európai jiddis folklór egy tréfás megjegyzése is az olyan emberről, akiről „*lerí a zsidó fájdalom*”, s akit ezért „*tisá beáv arcúnak*”, „*tisebof-pónemnek*” neveznek.¹⁸ Ezért nem keltett megütközést az sem, amikor az egyik tisá beávot megelőző este valaki az ilyenkor közösen felolvasott megillának, a rítus bibliai olvasmányának, Jeremiás siralmainak héber nevével, az Échoval viccelődött: „*Jön már a tisá beáv és akkor meghalljuk, hogy szól most az ekhó, hogy milyen lesz a visszhang.*” A zsinagóga közös „kulturális kódrendszerében”, belső kommunikációjában csakúgy, mint a magyarországi zsidó folklór más területein gyakori a fenti példához hasonló szóvicc, szójáték.¹⁹

Azok a héber vagy jiddis szavak, amelyek hasonló hangzásúak, de természetesen egészen mást jelentenek, mint a rájuk hasonlító magyar kifejezések, gyakran képezik tréfalkozás tárgyát. Ilyenkor a magyar kifejezésekkel írják le a héber szavak jelentését. Ezek a szóviccek szintén az összetartozás miatt érzett derűt fokozzák. Ennek példája többek között az imaköpeny és az imaszíjak tárolására használt díszes zsák, a bájтли, „*báiglinak*” nevezése, a három zarándokünnep (pészah, savuot, szukkot) főimádságának, a tfilá sálos regálimnak, „*sálas regálomként*” való emlegetése, vagy a „*Jössz birkát hámozni?*” kérdés, amely az étkezés utáni áldásokra, a birkat hamazonra, a bencsolásra utal. Hasonló ehhez a „*skajah s pia*”, mindig nagy derűtséget kiváltó megjegyzés is, amely a „*Légy erős!*” („*Jejassér kóhakha*”) kifejezés rövidítésének („*skajah*”) tréfás „átfogalmazása”. A „*skajah*” kifejezés eredeti formájában a közösségi összetartás élményét hivatott elmélyíteni. Elsősorban a Tóra olvasásához kihívottnak mondják, miután eljött a tóraolvasó pulpitustól, a bimától, mivel

18 Raj (2006) i. m. 129.

19 Vö. Katona Imre: A politikus Kohn és Grün, valamint társaik. A zsidó kispolgárok közéleti vicceinkben. In: Kríza Ildikó (szerk.): *A hagyomány kötelékében. Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. 76.

a Tóra tanulmányozása erőt ad és áldást jelent.²⁰ Minden olyan cselekedetet is ezzel a kifejezéssel kísérek, ami vagy az egyén közösségért tett jótéteményét (adomány, önkéntes segítség, munka) vagy a hagyományos mintáknak való megfelelés (cedőke gyakorlása, kóser életmód fokozottabb betartása, gyakoribb részvétel a rituális életben) pozitív példáját erősíti. Ezen kívül akkor is a „skajah” szót halljuk, amikor a közösség tagjai, összetartozásukat is kifejezve, együtt örülnek a zsinagógán kívül elért eredményeiknek, sikereiknek; egy sikeresen teljesített vizsgának csakúgy, mint a szakmai előmenetelnek.

A „*skaja s pia*” kifejezés ezt a bensőséges jelentést nem „bagatellizálja” el, csupán egy hasonló alakúságból fakadó tréfa lehetőségét használja ki minden különösebb jelentésközvetítés célja nélkül. Így van ez azokban az esetekben is, amikor valakinek a héber nevével viccelődnek. A „Dán” héber névre reflektálva egyszer a közösség egyik tagja így szólt: „*Oké, engem meg nevezetek mától svédnek.*” Másik alkalommal egy David ben Dov [Dávid, Dov fia] héber nevű férfi, miután kihívták a Tórához, így szólt: „*Megérkezett a Nagy Medve fia.*” A Dov ugyanis héberül „medvét” jelent, így kihasználta az alkalmat, hogy utaljon a közösség több tagja által olvasott *Nagy Medve fiai* című indiánregényre.

A nyelvi humor mögötti jelentések, ahogy ezt például az utolsóként idézett, vicces megnyilatkozásból is láthattuk, a magyarországi zsidó kultúra magyar nyelvhez és kultúrához való tartozását is elmélyítik a közösség életében. Korábban olvashattuk, hogy a Bethlen tér olvasatában a „*magyar zsidó*” kultúra egy körülhatárolható kulturális értékrendet és identitást jelöl. Ennek megfelelően a „*magyar zsidóság*” egyaránt kötődik a judaizmus és a magyar kultúra világához.

A szövecsek a kettős kötődés kifejezéseit csakúgy magukban foglalják, mint az ehhez kapcsolódó „*magyar zsidó állapot*”, vallási-tradicionális „*járatlanságának*” általánosított értékelését, öniróniáját is. Erre utalt egyik beszélgetőtársam is, amikor a reggeli imádkozásokat lezáró meghatározott napi szoltárt - amelyet a közösség tagjai az adott nap héber elnevezésével kezdenek - a héber „*hajom jom slisi*” [harmadik nap] kifejezés helyett így kezdte: „*Hajom jom kedd, mi mán csak így tudjuk mondani.*” Illetve ezt az öniróniát fejezte ki egyik szombaton az egyik fiatal pólója, amin a „*no smoking*” felirat arra figyelmeztette a közösség tagjait, hogy szombaton tilos rágyújtani.

A nyelvi poénok esetében is magában hordozza és kifejezi a humor a csoport kultúrájának jellemzőit. Az „összekacsintások” öröme a fent említettekkel együtt a saját kultúrához és identitáshoz való tartozást mélyíti el a Bethlen téren. Egyik beszélgetőtársam konkrétan ki is fejtette ezt számomra egy ilyen, belső kommunikációból fakadó tréfálgatása után (a „*Jó szombatot!*”, „*Gut samesz!*” vagy „*Gut Sanyec!*” kifejezéssel helyettesítette): „*Ezeket, aki nem zsidó, nem értené soha, ha meg elmagyará-*

20 Frojimovics Kinga–Komoróczy Géza–Pusztai Viktória–Strbik Andrea: *A zsidó Budapest*. Városháza – MTA Judaiztikai Kutatócsoport, Budapest, 1995. 165.

zod, akkor már régen rossz, csak azt látná, hogy itt össze-vissza röhögcsélünk minden idiótaságon.”

Az „össze-vissza röhögcsélések” derűjével a negatívan értékelt „córesz” fogalma áll szemben. A córesz, a baj érzete elsősorban a tragikus történelmi tapasztalatokból és a jelenleg is tapasztalható antiszemitizmus fenyegetéseiből fakad. A córesz ezen kívül a „dekonstruktív” érzületnek is a szinonimája a Bethlen téren, amely egyáltalán nem felel meg a zsidósághoz és az élethez való hozzáállás optimális módjának. A córeszről beszélgetve egy alkalommal azt mondták nekem: *„Persze hogy van córesz, de minek beszéljünk róla, attól jobb lesz, elmegy a córesz?”* „Bizony, bizony én se bírom a córesz pónemeket.” A „córesz pónem” a korábban említett „tisebof pónemhez” hasonlóan negatívan értékelt személyiségtípust jelöl.

Ide kívánczik annak a Bethlen téri beszélgetésnek a felidézése is, ami egy másik zsinagógában történt, de amiből (az arról beszámoló személy és hallgatói szerint is) várhatóan „vicc lesz”: Az egyik zsinagógai közösségben az ott „Córesz bácsinak” nevezett, állandóan a córesz miatt panaszkodó bácsi megkérdezte a közösség egyik tagját, hogyan is érzi magát, mire az a következőképpen válaszolt: *„Tudja, már a córesz sem a régi.”* Az idézett beszélgetést egyik beszélgetőtársam így egészítette ki: *„Mint a viccben. Egy pasas hajótörést szenved hat bomba növel. Ott van velük egy lakatlan szigeten, és hát kihasználja az alkalmat, gondolhatjátok. De aztán már nem bírja a strapát, ki bírná? Úgyhogy megőrül, amikor meglátja, hogy egy csónak közeledik a vízen a sziget felé, és egy pasas ül benne, egy férfi. Na végre, itt a segítség! Szalad a csónakhoz. A pasi kérdezi, mi a helyzet. »Nézz körül! Nem bírom már tovább egyedül. Látod, micsoda bomba nők ezek itt!?» «Azért te se vagy semmi, édes!« – válaszolja erre a pasas. Na valahogy így vagyunk ezzel mi is. Córesz.”*

A viccet és interpretációját természetesen hangos nevetés zárta. A córesz tehát nem „bizonytalaníthatja el” a zsinagóga derűjét, ezért legfeljebb csak mint viccek, tréfák, kifigurázások tárgya jelenhet meg a közösség életében. A córesz „kizárását” és a közösségi élet derűjének fokozását táplálják a zsinagógában a személyes ünnepek is. Korábban olvashattuk, hogy a „külső körök” tagjaival való találkozások egyik alkalma a szombat délelőtti istentiszteletek és kiddusok időpontja, amikor a rituális élethez kapcsolódó, családi vonatkozású ünnepeket a zsinagógában ünneplik meg a „külső kör” tagjai is.

Még nagyobb az öröm, ha a „belső kör” egyik tagja az ünnepelet. A közösségi összetartozás ünnepevé is válik, ha a minjához tartozó férfiak családjában esküvő, bár vagy bár micvá, körülmetélés vagy névadás történik. Ugyanakkor, miközben a „külső kör” tagjai a fenti alkalmak kapcsán vesznek részt a zsinagógai életben, a „belső kör” tagjai a saját, privát ünnepeiket is „behozzák” a zsinagóga életébe. A nagyobb születésnapokat (50., 60., sőt 90. születésnapot) is együtt ünneplik meg úgy, hogy kihívják a Tórához és felköszöntik az ünnepelet. Ezeken az alkalmakon is felhangzik a zsinagógában a népszerű, vidám dal: „Szimentov umázltoy,/ mázoltov veszimentov/ jehé

lánú, jehé lánú/ ulekol Jisráél.// Jó jel és jó szerencse,/ jó szerencse és jó jel/ legyen ez számunkra/ és egész Izrael számára.”²¹

Ugyanígy megünneplik a fiatalok diplomáit, a házassági évfordulókat vagy a bar micvák ötvenéves évfordulóit is. Az utóbbi évek egyik legemlékezetesebb alkalma volt a rabbi ötvenedik születésnapjának megünneplése. A zsinagógához tartozó rendezvényteremben várták titokban a közösség és más zsinagógák tagjai mellett rabbik, budapesti hitközségi tisztségviselők, barátok. Az ünnepi köszöntéseket klezmer zene, ének, közös mulatás követte. A születésnapot a következő salesüdeszen is megünnepelte a közösség, amelynek alkalmával a rabbi ismét megköszönte a nagyszabású ünnepség előkészítését, de azt is kiemelte, hogy számára ez a salesüdeszi alkalom is legalább ennyire jól esik és fontos, hiszen most „*családi körben, otthon*” ünnepel.

A privát ünnepek összekapcsolódása a zsinagóga életével megerősíti a Bethlen téri zsinagóga „*otthonként*” való értékelését is. Beszélgetőtársaim közül többen is így határozták meg a Bethlen teret: „*A Bethlen tér nem olyan, mint egy templom, ez olyan, mint egy nagy család.*” „*A Bethlen térnek van valami külön szellemisége, amelyet én nagyon szeretek. Én itt érzem jól magam*” „*Nekem itt volt a bat micvám, a húgomnak is, a bátyámnak a bár micvája, ezért nekem, hasonlóan sokunkhoz, a Bethlen tér tényleg családi hely is.*” „*Második otthonomnak mondanám, jó oda elmenni, mint egy második család.*”

Az otthonlét érzését kifejezik a zsinagóga „becézései” is („*zsini*”, „*zsincsi*”), és az együttlétre utaló félmondatok, „összekacsintások” is, mint például: „*már megint nem látok itt kínait*” kifejezés. Ez a kifejezés akkor szokott elhangozni, amikor a közösség a reggeli istentiszteleteken kívül is összejön. A kifejezést egy a közösségben ismert vicc poénjából származik:

„*Kohn megkérdezi a zsinagógában Grünt:*

– *Tudod, hogy hány kínai él a földön?*

– *Hát már vagy egy milliárd.*

– *És hány zsidó?*

– *Tíz-tizenöt millió.*

– *Nu, hát mégsem látok itt egy kínait se!*”

A Bethlen téri közösség „*családként*” való meghatározása más, esetenként drámai helyzetekben is megmutatkozik. A közelmúltban hunyt el a közösség egyik negyven év körüli, fiatal tagja, akinek már egy rokona sem él. Az összetartozásból egyértelműen következett, hogy a Bethlen téri minján az elhunyt jórcájtján összegyűlik, és elmondja érte közösen a káddist, amit egyébként a legközelebbi férfi hozzátartozójának kellett volna megtenni. Amikor az egyik ilyen jórcájtjon a minján „megszervezőjével”, a samesszal beszélgettem erről, azt mondta: „*Mi vagyunk a családja, nekünk*

21 Raj (2006) i. m. 71.

kell figyelni rá.” Majd hozzátette: „*De nem csak mi figyelünk rá, hanem a családfő is*” – mondta, és felmutatott az ég felé.

A jórcájtot a halálozás (a zsidó rituális naptár által meghatározott) évfordulóján tartják. Ilyenkor a fiú vagy a legközelebbi hozzátartozó elmondja a gyászolók imáját, a káddist, és gyertyát, emlékező lángot gyújt az elhunyt emlékére. A káddist csupán akkor lehet elmondani, ha együtt van a minján. A jórcájtok így a közösségi, „*családi*” szolidaritást is kifejezik. Ezért a tréfálkozás, a nevetgélés a jórcájtokon se ritka. Az összetartozás élménye által a jórcájtok is a szimhe megélésének alkalmává válnak. Érzékletesen foglalja össze mindezt az egyik idős bácsi válasza, amikor a jórcájtkor hogyléte felől érdeklődtem: „*Most már jól, ha együtt vagyunk. Ha itthon vagyok, a templomban, akkor jól, még akkor is, ha nem jól.*” A jórcájt tehát az egymásra való odafigyelésről is biztosítja a közösség tagjait.

Ugyanígy a csoportszolidaritást erősíti az a szombat délelőtti rituális mozzanat is, amikor a rabbi úgy áldja meg a közösséget, hogy minden résztvevő héber nevét hangosan belefoglalja az áldásba. A Tórához való felhívásnál a rabbi és segítői mindig ügyelnek arra, hogy az aktuálisan ünneplőket, valamint azokat is megtiszteljék az alijával, a Tórához való „*felmenetellel*”, akiknek a következő héten lesz jórcájtjuk. Azt is számon tartják, hogy ki utazik el a következő héten, és őket is felhívják a Tórához. Az elutazókat az istentisztelet után is biztosítják arról, hogy visszavárják őket. És természetesen ez is tréfálkozással jár együtt. Az egyik ilyen alkalommal egy három hétre elutazó bácsival a rabbi és két fiatal kiszámította, hogy melyik szidra, heti szakasz idejére esik majd a bácsi visszatérése: „*Akkor a Mátajszra* [a heti szidra elnevezése] *várjuk vissza, készüljön, mert maga lesz a máfter!*” A kötődés itt egy ugratásban fejeződött ki, ami arra utalt, hogy a bácsi akkor sem szakadhat el a közösségtől, ha elutazik, mert visszajövelekor ő lesz a „*máfter*”, azaz akinek fel kell készülnie az előírt tóraolvasást követő prófétai szakasz felolvasására.

A „*családi*” légkört erősítik azok a viccelődések is, amelyek az idősek és a fiatalabbak között általánosak. Például amikor az egyik idős bácsi az egyik fiatalnak újra és újra megjegyzi, hogy „*látom te is orvos vagy*”, mire a fiatal jóízűen nevet, és így válaszol: „*Már megint látni tetszett az utcán?*” Ezt a közös poént csak ők értik. Az idős bácsi Kárpátalján nőtt fel. Gyerekfejjel úgy „*lingárkodott*” – a bácsi szavaival –, hogy haverjaival levették sapkájukat és kipájukat az utcán. Amikor ezt egyszer meglátta a nagyapja, leszidás helyett csak ennyit mondott a többi zsidónak: „*Az én unokáim orvosok lettek.*” Ugyanis abban az időben Munkácson csak a zsidó orvosok nem hordtak fejdőt. Az öregúr ezt a történetet elmesélte a fiatalembernek, s amikor úgy találkoznak az utcán, hogy a fiatalnak nincs semmi a fején, már következik is az „összekacsintás”: „*Látom, te is orvos* [azaz lingár] *vagy.*”

Az ilyen idősek és fiatalok közötti bensőséges viccelődés csakúgy, mint a zsinagóga „*otthonként*” való megélése a magyarországi zsidóság sajátos helyzetéből, sokszínűségéből is fakad. A közösség tagjai többségének a családja ugyanis nem vesz részt a zsinagóga életében. Az idős és a fiatal generációk több képviselője között alakul

ki ezért nagypapa-unoka viszonyhoz hasonló kapcsolat. A fiatalok ilyenkor eljárnak az egyes öregekhez tanulni, rendszeresen meghívják őket sabeszekre, széder estékre is.²² A „családi” hangulatba a generációk „keményebbnek” tűnő, kölcsönös ugratása is belefér. Erre példa, amikor rászóltak arra a fiatalra, aki azzal dicsekedett, hogy neki túl rövidek az ünnepek, mert annyi helyre hívják ünnepelni: „*Akkor menj, és tartsd a ramadánt, az jó sokáig tart, az való neked!*” Egy másik alkalommal a fiatalok „beszóltak” az időseknek, amikor egyikük az ő generációjában használatos szóval fejezte ki, hogy „*mi a zsidó munkát az egész kólért [gyülekezetért] csináljuk*”. Amikor a fiatalok nem értették ezt a szót (mivel a bácsi a szülőhelyén, Munkácson használatos kifejezést használta), és ezt tréfásan szóvá is tették, az idős így fordult hozzájuk: „*Na mi van, igen kólért, azt sem tudjátok, mit jelent?*” Mire a fiatalok így replikáztak: „*A kól az cool!*” Ezt viszont a bácsi nem értette. A kölcsönös piszkálódást végül megint csak a közös nevetés zárta le.

Összefoglalva a leírtakat, láthatjuk, hogy a szimhe annak az összhangnak a kifejeződése, „*amikor minden a helyén van*” a hagyományos minták megélése terén csakúgy, mint a közösségen belüli kapcsolatok világában. A saját kultúra biztonságos terében, „családi” környezetben a közös identitás mélyül el, összekapcsolva a közösség tagjait a judaizmus transznacionális világával, valamint (a rituális emlékezet átélt pillanatainak alkalmain) a mitikus zsidó múlt valóságával. A „kisebbségi lét” ezáltal ötvöződik elválaszthatatlanul a zsidóság egyetemes-vallási küldetésével, a lokalításban megnyilvánuló univerzalitás biztonságával és derűjével, amely a gyakran előforduló „córeszt” is kontextualizálja és enyhíti a bemutatott „nevető kisebbség” számára.

22 Vö. Papp (2004) i. m. 47–49.

Nyelvek és világképek

VERES VALÉR¹

A haza fogalom sajátosságai és a romániaiság megélése az erdélyi magyarok körében

Kisebbségi helyzetben, a kultúrnemzeti lét keretei között a *haza* nem magától értendő fogalom. Az erdélyi magyarok esetében úgy tevődik fel a kérdés, hogy mivel a kultúrnemzeti ideológia által feltételezett „anyaország” nem esik egybe a lakóhelyük szerinti országgal, vajon mit jelent nekik a haza, a szülőföld, és hogyan kapcsolódnak ezek a fogalmak a nemzetről való felfogásukhoz, a nemzeti csoportokhoz?

A Kárpát-medencében az első világháború végén a nagy európai államalapítási és határártrendeződési hullám következményeként a saját nemzetépítési folyamaton átesett népcsoportok leszakadtak azokról az államokról, amelyek keretében addig a domináns etnikumhoz tartoztak.² Az erdélyi/romániai magyarság kialakulása is ebben a modellben helyezhető el, mint ahogy erre több történeti munka is felhívja a figyelmet.³

1 A Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Magyar Szociológia és Szociális Munka Intézet; Max Weber Társadalomkutatásért Alapítvány (Kolozsvár).

A kutatás az MTA Bolyai János Ösztöndíj és az MTA TK Kisebbségkutató Intézet támogatásával készült. Jelen tanulmány a Veres Valér – Papp Z. Attila – Geambaşu Réka – Kiss Dénes – Márton János – Kiss Zita: *Szociológiai mintázatok. Erdélyi magyarok a Kárpát Panel vizsgálatai alapján* (Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár, 2012) c. kötetben megjelent írás átdolgozott változata.

2 Horváth István: *Kisebbségsszociológia. Alapfogalmak és kritikai perspektívák*. Cluj University Press, Kolozsvár, 2006.

3 Bárdi Nándor: A romániai magyarság kisebbségpolitikai stratégiái a két világháború között. *Regio* 1997. 2. sz. 32–67.; Szarka László: *Kisebbségi léthelyzetek – közösségi alternatívák*. (Kisebbségkutatás Könyvek.) Lucidus, Budapest, 2004.

Fogalmi értelemben a nemzetet társadalmi nagycsoportként határozzuk meg, pontosabban Anderson-féle „elképzelt közösségként” gondolható el.⁴ Az „egységes magyar nemzet” tudata a határváltozásokkal sem szűnt meg a Kárpát-medencében. Ahogy Brubaker és társai Kolozsváron megfigyelték: a helybeli magyarok értelem-szerűen a magyar etnokulturális nemzet részének is tekintették magukat, értve alatta a magyar anyanyelvűek közösségét.⁵ Ez önmagában tényként kezelhető, de felmerül a kérdés, hogyan árnyalódik, artikulálódik ez az egység regionális különállás (Erdély) esetében, illetve a románsággal való kapcsolatok vonatkozásában?

A Kárpát Panel kutatás kiinduló tézisei értelmében⁶ a határon túli magyarok többségének nemzeti identitásában erőteljesen tükröződik a közel egy évszázada folyó szétfejlődés, az ország geopolitikai „státusza”, a hazai kisebbségpolitikai viszonyok, a magyar politikai szervezetek államigazgatásban betöltött szerepe és Magyarország határon túli nemzetpolitikája is. Ezek a tényezők határozzák meg a határon túliak „otthonosságérzetét” országukban.⁷

Korábbi és folyamatban levő identitáskutatásaink eredményei arra utalnak, hogy a kisebbségi magyar közösségek életvilágaiban valóságos jelenségekként megragadhatók azok az eltérések, amelyek által a kisebbségben élő magyarok a magyarországiakat másként reprezentálták, mint a saját kisebbségi közösségüket.⁸ Az erdélyi magyarok esetében ezek a különbségek egyrészt az 1920 utáni szétfejlődésre,⁹ másrészt a többségi nemzettel közös társadalomfejlődésen és állampolgári közösségen alapuló kölcsönhatásokra, harmadrészt a – Trianont megelőzően és azóta is létező és ható – regionális különbségekre vezethetők vissza.

Hobsbawm kategorizációja értelmében Közép- és Kelet-Európában a nemzetté válási folyamatban a kultúrnemzeti koncepciót láthatjuk érvényesülni.¹⁰ Szűcs Jenő szerint azonban a 18–19. század fordulója után a magyar nacionalizmus és nemzeti tudat kettős, kultúrnemzeti és államnemzeti ága is fejlődésnek indult.¹¹ Ezt az elvet már Bibó is cáfolta, rámutatva arra, hogy az államnemzeti koncepció érvényesülése

4 Anderson, Benedict: *Imagined Communities*. In: Hutchinson, John – Smith, Anthony D. (eds.): *Nationalism*. Oxford University Press, 1994. 89–95.

5 Brubaker, Rogers – Feischmidt, Margit – Fox, Jon – Grancea, Liana: *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2006. 14.

6 A kutatás általános értelmező téziseit Szarka Lászlóval és Papp Z. Attilával együtt alakítottuk ki.

7 Papp Z. Attila – Veres Valér: *Kárpát Panel. Gyorsjelentés*. MTA ENKI, Budapest, 2007.

8 Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária: *Grappling with National Identity. How Nations See Each Other in Central Europe*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2000.; Veres Valér: *Nemzeti identitás Erdélyben – szociológiai olvasatban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005.; Papp – Veres (2007) i. m.

9 Szarka (2004) i. m.

10 Hobsbawm, Eric: *Nations and Nationalism since 1780*. Cambridge University Press, 1990.

11 Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. Gondolat, Budapest, 1984. 30–31.

problematis volt Magyarországon az állam többnyelvű jellege és több évszázados különfejlődési sajátosságai miatt.¹² Az első világháborút követő hatalmváltások, illetve a trianoni döntés eredményeképpen a korábbi állami egység felbomlott, többek között az erdélyi magyarság kisebbségi sorba került, és ez megpecsételte az egész magyar nemzeti fejlődés irányát, amelynek eredményeképpen a kultúrnemzeti koncepció érvényesült.¹³ Kymlicka tipológiája elkülöníti a nemzeti kisebbséget az etnikai közösségtől. Az a mód, ahogyan egy kisebbség megjelenik egy állam keretében, döntő fontosságú az illető kisebbségi csoport tagjai identitásának fejlődését illetően. Meglátása szerint az olyan „kooptált kisebbségek”, mint a romániai magyarság, amely azáltal nyert román állampolgárságot, hogy Erdély Románia része lett az első világháború után, tipológiailag elkülönül a bevándorló kisebbségektől, amelyek szerezte arra törekednek, hogy minél gyorsabban asszimilálódjanak.¹⁴

A két világháború között a Romániában élő magyarok nem képezték részét az államalkotó román nemzetnek, sokáig mint legyőzöttekre, mint „birodalmi” kisebbségre tekintettek rájuk a többségiek. Az államhatalom arra törekedett, hogy saját nemzetépítési projektjét konszolidálja, és ez sok esetben konfliktusba került az erdélyi magyar kisebbség törekvéseivel. Ez a viszonyulás nem járult hozzá ahhoz sem, hogy a magyar kisebbségiek integrálódjanak Románia politikai nemzeti közösségébe. Az államhatalom igyekezett a városi népesség, valamint az értelmiségiek és a hivatalnokok körében a román etnikum arányát növelni, és ezáltal főleg az Erdélyben és Bukovinában élő, a magyar és a zsidó kisebbségekhez tartozókat diszkriminálni, különböző eszközökkel.¹⁵

A második világháború alatt az erdélyi magyarság nagy többsége, amely Észak-Erdély, Partium és Székelyföld területén élt, újra Magyarország részévé vált, ezzel megerősítve a magyar nemzeti egység politikai visszaállítása lehetőségének tudatát, és egyben gyengítette a „magára hagyott” dél-erdélyi és bánági magyar szórványok identitásmegtartó törekvéseit, akiknek közel fele el is vándorolt ebben az időszakban.¹⁶ Ennek következtében ezek az eltérő történelmi tapasztalatok az erdélyi magyarok identitásában, hazafogalom és a nemzeti csoporthatárok érzékelésében a regionális különbségek máig ható eltéréseket indukáltak.

Az 1945 után fokozatosan kiépülő kommunista hatalmi rendszer kisebbségi, illetve nemzetpolitikája közvetlen hatást gyakorolt az erdélyi magyarok nemzeti szocializációjára, az otthonosságérzet, a haza tudati átalakulására. Ebben az időszakban a román állam intézményesen vállalta a magyar nyelvű oktatás és kultúra finanszí-

12 Bibó István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. Kriterion, Bukarest – Kolozsvár, 1997. (Első kiadás: 1946.) 23–24.

13 Veres (2005) i. m. 33–39.; Bárdi (1997) i. m.

14 Kymlicka, Will: *Multicultural citizenship*. Oxford University Press, 1995. 10–11.

15 Livezeanu, Irina: *Cultural politics in Greater Romania*. Cornell: University Press, 1995.

16 Ablonczy Balázs: *A visszatért Erdély, 1940–1944*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2011. 204.

rozását saját igényei szerint (és egyben ellenőrzését is, akárcsak a többség esetében). A kiépülő diktatórikus hatalmi rendszer a magyarok közül is bevont soraiba számos volt illegalistát vagy újdonsült kommunistát,¹⁷ de ez nem jelentette azt, hogy a romániai magyaroknak saját, választott képviselőik lettek volna a hatalmi struktúrákban. Önálló magyar politikai vezetők hiányában a magyar kisebbségi nemzeti ideológia is átrajzolódott, és alárendelődött a centralizált román állami nemzetpolitikának. Ennek következtében a nemzeti szocializációban fontos szerepet játszó magyar nyelvű közoktatás által közvetített nemzeti diskurzus jelentősen megváltozott a két világháború közötti időszakhoz képest (pl. a magyar irodalomoktatáson belül az „önálló” romániai magyar irodalom megjelölése, Erdély Magyarországtól való történelmi különállóságának hangsúlyozása a történelemoktatás keretében stb.). A tankönyvekben Románia a „haza”, aminek szocializációs funkcióját empirikusan máig be lehet azonosítani.

Az 1989/90-es politikai változások után Románia kisebbségpolitikája lényegesen megváltozott, sok tekintetben toleránsabb lett. A kisebbségi jogok biztosítása terén azonban csak Románia euroatlanti integrációs törekvéseivel párhuzamosan következett be lényegesebb változás. Ez egybeesett 1997-től kezdődően a magyarság politikai képviselőinek kormányba való bevonásával. Az RMDSZ kormányra kerülésével fokozatosan változott, javult a kisebbség és a többség viszonya a közvélemény szintjén is. A központi és a helyi közigazgatás szintjén való – sok esetben uniós kényszerre beindult – tartós együttműködés hatást gyakorolt mind a többségiek, mind pedig a magyar kisebbségiek nemzeti attitűdjeit, különösen a másik nemzeti közösség megítélését és a velük való viszony percepcióját illetően.

Az Európai Unió integrációs folyamat újabb lehetőségeket nyitott a magyar–román viszony terén. Magyarország 2004. évi májusi és Románia 2007. évi januári csatlakozása új feltételeket teremtett a szabad helyváltoztatásra, kapcsolattartásra, a kulturális javak, a piaci termékek és a munkaerő áramlására.

A nemzeti kisebbségekhez tartozók esetében felmerülnek a kisebbségi, illetve többségi nemzeti kötődés kérdései, lehetőségei, az ezzel kapcsolatos esetleges ellentmondások. A szakirodalomban találunk utalást arra, hogy egy nemzeti csoporthoz való tartozás lehetővé teszi más csoport-hovatartozások vállalását is. A nemzeti kategória meghatározása és értelmezése által felvetett egyik jelentős kérdés, hogy elképzelhető-e a többszörös nemzeti hovatartozás. Csepeli szerint a kisebbségben élők tartozhatnak egyszerre több nemzeti kategória hatálya alá is.¹⁸

Nemzeti identitásnak azt a kollektíve kialakult, affektív és kognitív elemekből álló tudáskészletet és beállítódást tekintjük, amely a nemzeti ideológia társadalmi műkö-

17 Bottoni, Stefano: *Sztálin a székelyeknél (A Magyar Autonóm Tartomány története 1952–1960)*. Pro-Print Rt., Csíkszereda, 2008

18 Csepeli György: *Nemzet által homályosan*. Századvég, Budapest, 1992. 34–35.

désének eredménye, és a modern társadalmi csoportok kötődéseinek egyik legfontosabb formáját jelenti. Az elemzés a következő kutatási kérdésekre keres választ:

- Hogyan határozzák alanyaink a hazájukat, elkülönül-e ez a szülőföld fogalmától?
- Hogyan kapcsolódik össze az „erdélyiség” és a „romániaiság” a haza-fogalommal az erdélyi magyarok tudatában, és hogyan viszonyul a kultúrnemzeti azonosságtudathoz?
- Hogyan hatnak a regionális eltérések, a szórvány/tömb lét következményei a hazafogalom tartalmára, annak megélésére?

A vizsgálat adatforrásai

A tanulmány empirikus alapját a *Kárpát Panel: a Kárpát-medencei magyarok társadalmi helyzete és perspektívái* című szociológiai panelvizsgálat¹⁹ 2007 és 2010 évi erdélyi kérdőíves adatfelvétel képezi, kiegészítve egy 2009-es fókuszcsoporthoz tartozó vizsgálattal. A Kárpát Panel-kutatás az egész Kárpát-medence jelentősebb magyar lakta régióira kiterjedő kutatásként indult. Az erdélyi kutatás első fázisában, 2007-ben 900 fős reprezentatív magyar mintát vizsgáltunk meg kérdőíves módszerrel. Ebben a fázisban párhuzamosan sor került a szlovákiai, a vajdasági és a kárpátaljai magyarságra kiterjedő, valamint egy magyarországi kontrollmintás kérdőíves vizsgálatra is. A második fázisban, 2010-ben csak Erdéllyel foglalkoztunk. A kérdőíves felmérés az erdélyi magyarok nemzeti identitását, Magyarországhoz és a többséghez való viszonyát, vallásosságát, a nemi egyenlőtlenségeket és munkaerő-piaci viszonyait, lakáskultúráját vizsgálta. A mintavétel során 2010-ben megkérdezett 890 magyar anyanyelvű személy a tág értelemben vett Erdély 15 megyéjében élt (kimaradt Kraszó-Szőrény megye a magyarok alacsony létszáma miatt). A mintavétel során a 2007. évi reprezentatív mintában szereplő populációból indultunk ki, kibővítve a jelzett esetszámig, az eredeti (2007. évi) mintavételi pótlisták szabad kvótás betartásával. Az eredeti, 2007. évi minta a háztartások szintjén többlépcsős véletlen kiválasztással állt össze, a kérdezőbiztosok szabad kvótás módszerrel választották ki a háztartásokban a válaszadókat.²⁰

A kutatás másik empirikus forrása egy fókuszcsoporthoz tartozó vizsgálat volt a nemzeti identitásminták társadalmi működéséről. 2009-ben 10 fókuszcsoport-interjút készítettünk összesen 6 helyszínen (Sepsiszentgyörgy, Csíkszereda, Marosvásárhely, Mezőbánd, Kolozsvár, Nagyvárad).²¹ A fókuszcsoporthoz tartozó vizsgálatok kialakításakor figyelembe

19 A 2007. évi kutatás jogtulajdonosa magyarországi partneri minőségben az MTA Kisebbségkutató Intézet.

20 A 2007-es vizsgálat mintavételi eljárásnak részletesebb leírást ld. Papp – Veres (2007) i. m. 5–7.

21 A kutatás jogtulajdonosa a Max Weber Társadalomkutatásért Alapítvány, a terepmunkában

vettük az iskolai végzettséget, a nemzet, az életkort és a településtípust. Egy-egy fókuszbeszélgetésen 8–9 fő vett részt, és átlagosan 2 órát tartott, magyar nyelven.²²

A tanulmányban elemezzük a 2007. és 2010. évi kvantitatív adatfelvételek haza és szülőföld fogalmait, a nemzetfelfogások megnyilvánulási formáit kétváltozós statisztikai módszerekkel, majd az eredményeket összevetjük, és a felmerült kérdéseket megválaszoljuk a fókuszcsoporthoz tartozó kutatás kvalitatív eredményeivel.

A haza és a szülőföld kategóriák elkülönülése

A 2007-es adatfelvétel során az adatközlőket megkérdeztük, mit tekintenek szülőföldjüknek, majd pedig azt, hogy mit tekintenek hazájuknak. A válaszadók 46,6 százaléka Romániát, 31 százaléka pedig Erdélyt nevezte meg, míg Magyarországot mindössze 3,7 százaléka. Más magyarlakta régiókban ugyanezre a kérdésre hasonlóképpen válaszoltak, azzal a különbséggel, hogy a régiót többen tekintették a hazájuknak Kárpátalján és Vajdaságban mint az országot (Ukrajnát, Szerbiát), de Magyarországot, vagy a történelmi Magyarországot más régiókban is csak kevesen tekintették hazájuknak.²³

A 2010. évi adatfelvételnél is hasonló módon történt a kérdezés. Ekkor a hazájukként Romániát megjelölők aránya 40 százalékra csökkent, ám lényegesen megemelkedett, mintegy 14 százalékkal, és így 45,5 százalékot tett ki az Erdélyt válaszolók aránya, más lényeges változás azonban nem történt (1. ábra). A 2010. évi válaszok mögöttes tartalmára a 2009-es fókuszcsoporthoz tartozó vizsgálat világított rá. A fókuszok során azok, akik Romániát nevezték meg hazájuknak, rendszerint szükségét érezték annak, hogy magyarázatot fűzzenek a válaszhhoz, vagy Erdélyt is megemlíttették. A 2000. évi vizsgálat eredményeivel összevetve jól látszik, hogy az utóbbi évtizedben erőteljesen megnövekedett az Erdélyt hazájukként megjelölők aránya.²⁴

részt vettek a Babeş–Bolyai Tudományegyetem diákjai. Az adatfelvételt és fókuszcsoporthoz tartozó megvalósítását a Szülőföld Alap támogatta.

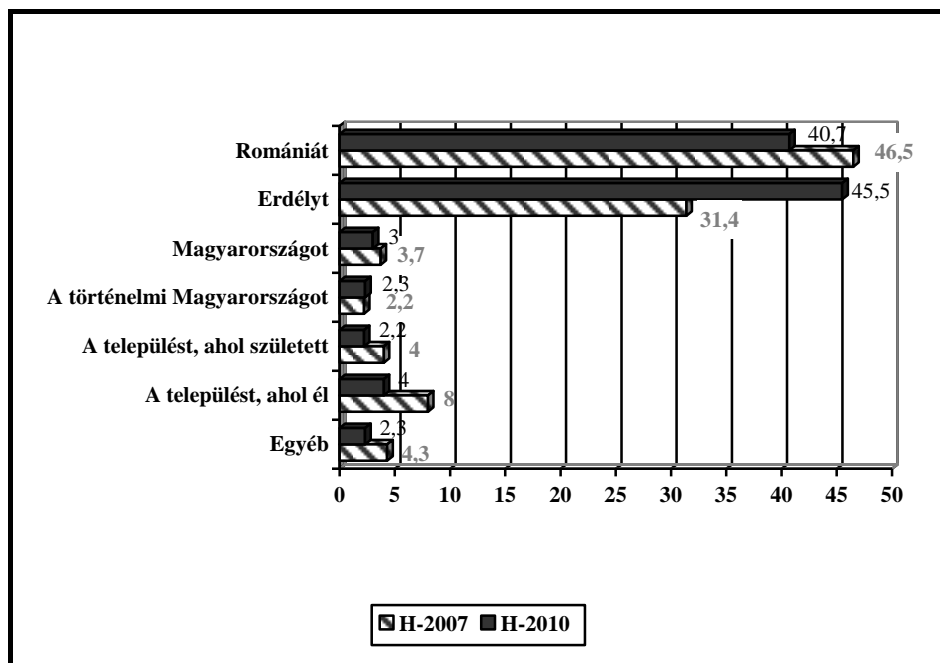
22 Veres et al. (2012) i. m. 79–116.

23 Veres Valér: A Kárpát-medencei magyarok nemzeti és állampolgári identitásának fő sajátosságai. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. MTA MTK EB, Budapest, 2008. 35–60.

24 Veres (2005) i. m.

1. ábra. Mit tekint Ön hazájának? (%)

$N_{2007}=893$, $N_{2010}=890$

Nem találtunk erős összefüggéseket a szociodemográfiai változók és a haza fogalom között, egy jelentősebb sajátosságra azonban rá lehet mutatni: a hazájuknak Erdélyt válaszolók nagyobb arányban vannak a magasabb iskolai végzettségűek és a városiak körében. (1. táblázat)

1. táblázat. Haza fogalommal kapcsolatok válaszok szociodemográfiai változók szerint, % (2010) $N=879$

	Románia	Erdély	Magyaró., tört. Magyaró.	Település, ahol él v. született	Egyéb	Összesen
Nem						
férfi	39.3%	47.1%	6.6%	4.6%	2.4%	100.0%
nő	41.3%	44.2%	4.4%	7.5%	2.6%	100.0%
Település típusa*						
falu	45.0%	42.4%	5.9%	4.5%	2.1%	100.0%
város	38.7%	47.8%	3.1%	7.5%	2.9%	100.0%

Legmagasabb iskolai végzettség						
általános iskola	40.5%	44.9%	5.8%	7.3%	1.5%	100.0%
szakiskola	41.0%	42.9%	7.1%	6.7%	2.4%	100.0%
érettségi (középiskola)	40.5%	47.1%	3.9%	5.0%	3.5%	100.0%
felsőfokú	38.2%	48.0%	5.9%	4.9%	2.9%	100.0%
Korcsoport						
18–29	43.6%	41.4%	3.8%	6.8%	4.5%	100.0%
30–44	40.5%	47.0%	4.7%	6.0%	1.9%	100.0%
45–64	41.9%	45.3%	3.9%	6.2%	2.7%	100.0%
65+	38.3%	46.1%	8.2%	5.9%	1.5%	100.0%
Összesen	40.7%	45.4%	5.4%	6.2%	2.4%	100.0%

* $p < 0.05$, ** $p < 0.01$ szinten szignifikáns összefüggés (Khi-négyzet)

Régiók szerint megfigyelhető, hogy Székelyföldön és Észak-Erdélyben a válaszadók több mint fele Erdélyt jelölte meg hazájának, és átlag alatti arányban Romániát. Partiumban viszont Erdélyt csupán 26 százalék érzi hazájának, és 50 százalék Romániát, 6 százalék pedig Magyarországot. Ennek oka, mint többen is kifejtették a várad-i fókuszcsoportokban, hogy Partium nem része a szűk értelemben vett Erdélynek. Ugyanakkor az egyéb, *Partium*, *Biharország* stb. típusú válaszok aránya nem haladta meg a 3 százalékot. (2. táblázat)

2. táblázat. Mit tekint Ön hazájának?

Válaszok régiónként, % (2010) N=890

Válaszok*	Székelyföld	Partium	Észak-Erdély	Dél-Erdély és Bánság	Összesen
Románia	36.5%	50.4%	34.1%	44.0%	40.7%
Erdély	52.7%	28.2%	50.8%	48.0%	45.4%
Magyarország	2.4%	6.0%	1.6%		3.0%
Történelmi Magyarország	1.0%	2.1%	4.0%	6.0%	2.3%
Település, ahol született	1.9%	3.4%	1.6%	1.0%	2.2%
Település, ahol él	2.9%	6.8%	4.8%	0%	3.9%

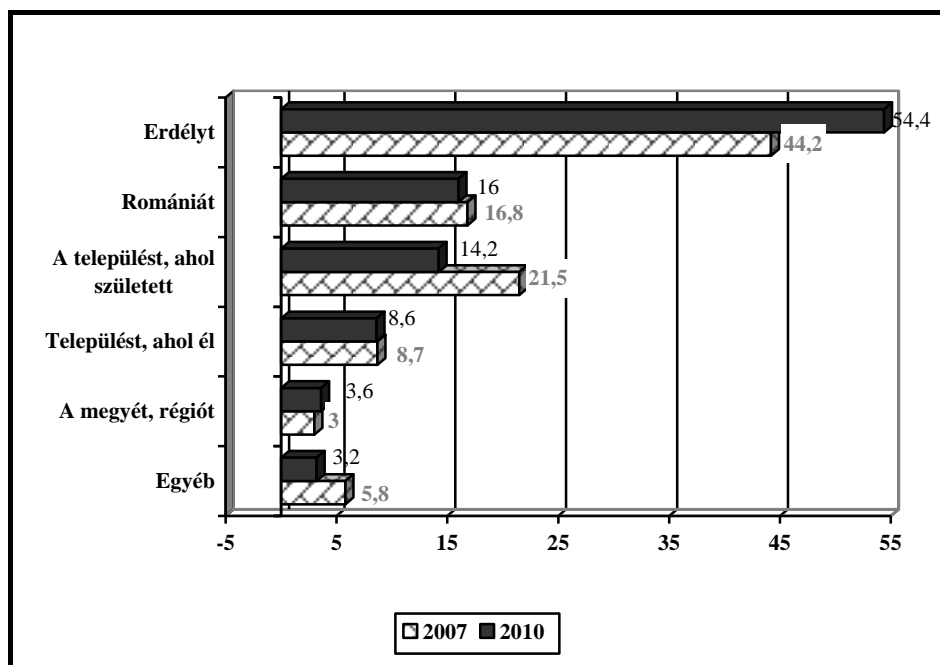
Egyéb	2.6%	3.0%	3.2%	1.0%	2.6%
Összesen	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%

*Az összefüggés szignifikáns $p < 0,01$ szinten (Khi-négyzet)

A válaszadók *szülőföld* fogalma is hasonló tendenciát követ, a legtöbben Erdélyt nevezték meg szülőföldjüként: 2007-ben a válaszadók 44,2 százaléka, 2010-ben ennél jóval többen – 54 százalék. Romániát tekinti szülőföldjének kb. 16 százalék mindkét időpontban. Azt a települést, ahol született, szülőföldjének jelölte 2007-ben a válaszadók 21,5 százaléka, 2010-ben kevesebb mint 14 százaléka. A válaszadók további több mint 8 százaléka pedig a jelenlegi lakóhelyét jelölte meg a kérdéssel összefüggésben. (2. ábra)

2. ábra. Mit tekint Ön szülőföldjének? %

$N_{2007}=895$, $N_{2010}=890$

Regionális eloszlás szerint a szülőföldjüknek Erdélyt megnevezők aránya tovább növekedik Székelyföldön és Észak-Erdélyben, és eléri a 62 százalékot, más nagy megtelepetést nem mutatnak az adatok (3. táblázat).

3. táblázat. Mit tekint Ön szülőföldjének?
Válaszok régióként, % (2010) N= 890

Válaszok*	Székelyföld	Partium	Észak-Erdély	Dél-Erdély és Bánság	Összesen
Románia	11.2%	27.6%	14.3%	11.9%	16.0%
Erdély	62.2%	37.1%	62.7%	50.5%	54.3%
Magyarország	0.5%	2.6%	.8%	2.0%	1.3%
Történelmi Magyarország	0.5%	0.4%	1.6%	1.0%	0.7%
Település, ahol született	11.2%	20.3%	7.9%	21.8%	14.3%
Település, ahol él	9.7%	7.8%	4.0%	11.9%	8.6%
Régió (Székelyföld, Bánság stb.)	3.6%	2.6%	2.4%	1.0%	2.8%
Egyéb (pl. Európa)	1.20%	1.70%	6.30%	0%	1.90%
Összesen	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%

* Az összefüggés szignifikáns $p < 0,01$ szinten (Khi-négyzet)

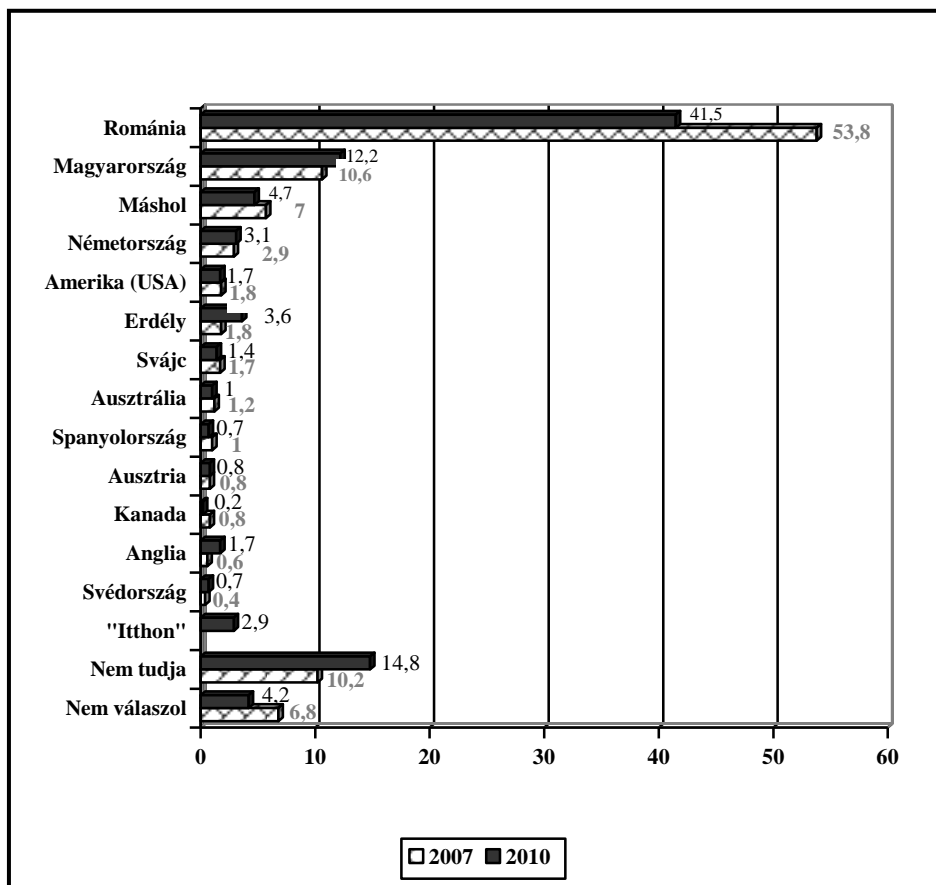
Arra a kérdésre, hogy „Ha szabadon választhatna, hol, melyik országban szeretne élni?”, a 2007-ben a megkérdezettek több mint fele (54 százaléka) Romániát választaná, 2010-ben pedig kevesebben, 41 százalék tenné ugyanezt. E kérdés alapvetően kivándorlási szándékot mér, ugyanakkor egy szubjektív vágyat is kifejezhet. Beszédes, hogy a válaszadók csupán jó egytizede (2007-ben 10,6, 2010-ben 12 százaléka) választotta Magyarországot, tehát nincs tömeges vágy a Magyarországra való kitelepedésre, még a szubjektív vágyak szintjén sem. (3. ábra)

A „nemzet-tagság” tartalmi és regionális sajátosságai

A vizsgálat arra is kitért, hogy a nemzeti ideológiák által leírt „egységes” magyar, illetve román nemzet kategóriáit mennyire alkalmazzák magukra a válaszadók. Arra a két kérdésre, hogy az erdélyi magyarok részét képezik-e a magyar, illetve a többségi román nemzetnek, 2007-ben a válaszadók túlnyomó többsége, 82 százaléka igenel válaszolt, de szintén jelentős részük (65 százalékuk) a román nemzethez tartozónak is tekintette az erdélyi magyarokat. Ez a helyzet 2010-re csak keveset változott

3. ábra. Ha szabadon választhatna, hol, melyik országban szeretne élni? %

$N_{2007}=882$, $N_{2010}=890$

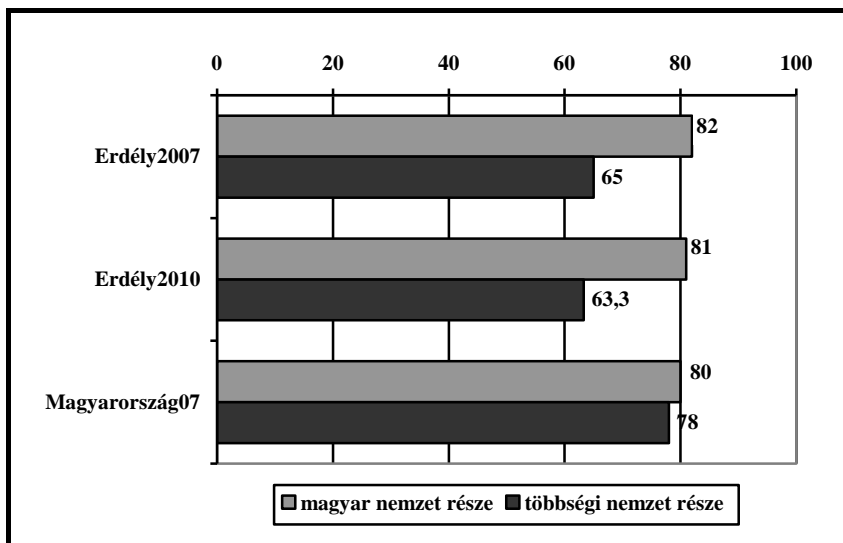

(4. ábra). A válaszadók széles többségének tudatában a magyarság mint „egységes” kultúrnemzet létező eszme, vagy – amint azt Brubaker és társai is megfigyelték Kolozsváron egy másik kutatásban – azok, akik a magyar etnikai kategóriával azonosultak, értelemszerűen a magyar etnokulturális nemzet részének is tekintették magukat, a magyar anyanyelvűek közösségét értve alatta.²⁵

²⁵ Brubaker et al. (2006) i. m. 14.

4. ábra. Részt képezik-e az erdélyi magyarok a magyar, illetve a többségi (román) nemzetnek?*

Igen válaszok, %, $N_{2007}=894$, $N_{2010}=872$

* Magyarországon a kérdések így hangzottak: „A határon túli magyarok részét képezik-e a magyar nemzetnek?”, illetve „A magyarországi romák részét képezik-e a magyar nemzetnek?”

Az a látszólagos ellentmondás, hogy valaki egyszerre két nemzethez tartozik, valójában gyakran előforduló jelenség kisebbségi helyzetben, mert a kisebbségek a különböző kultúrnemzeti és állampolgári identitáselemeket kiegészítő jellegüként fogják fel egy olyan identitásmezőben, amely – amint arra Brubaker is utal – három ideológiai forrás: a többségi állam, a kisebbségi közösség vezetői és a kultúrnemzeti „külső anyaország” államának ideológiai összhatásaiból táplálkozik.²⁶ Csepeli szerint nem ritka, hogy egy személy két nemzeti kategória hatálya alá tartozzon, ha a kategóriák között dimenzionális különbség van, vagyis az egyik hovatartozás kulturális, a másik állampolgári vonatkozásban érvényes, éppen úgy, mint a magyar kisebbségek esetében.²⁷ Az erdélyiek válaszait azért sem tarthatjuk rendhagyónak, mert például Magyarországon is a nagy többség, 78–80 százalék mind a határon túli magyarokat, mind pedig a magyarországi kisebbségeket a magyar nemzet részének tekinti.²⁸

A szociodemográfiai sajátosságok szerint megfigyelhető, hogy a felsőfokú végzett-

26 Brubaker, Rogers: *Nationalism reframed*. Cambridge University Press, 1996. 60–69.

27 Csepeli (1992) i. m. 35.

28 Papp – Veres (2007) i. m.

ségűek jóval kisebb arányban (56,7%) mondták, hogy az erdélyi magyarok a román nemzet részei, mint az alacsony iskolázottságúak (74,8%). (4. táblázat)

4. táblázat. Ön szerint a romániai/erdélyi magyarok részét képezik-e a román nemzetnek?

Válaszok eloszlása szociodemográfiai változók szerint, % (2010) N=810

	1 igen	2 nem	Összesen
Nem*			
férfi	64.4%	35.6%	100.0%
nő	70.3%	29.7%	100.0%
Település típusa			
falu	69.0%	31.0%	100.0%
város	65.1%	34.9%	100.0%
Legmagasabb iskolai végzettség**			
általános iskola	74.8%	25.2%	100.0%
szakiskola	67.9%	32.1%	100.0%
érettségi (középiskola)	63.0%	37.0%	100.0%
felsőfokú	56.7%	43.3%	100.0%
Korcsoport***			
18–29	68.5%	31.5%	100.0%
30–44	65.0%	35.0%	100.0%
45–64	67.6%	32.4%	100.0%
65+	68.2%	31.8%	100.0%
Összesen	67.3%	32.7%	100.0%

* $p < 0.05$, ** $p < 0.01$, *** $p < 0.001$ szinten szignifikáns összefüggés (Khi-négyzet)

Regionális eloszlás szerint megfigyelhetjük, hogy kisebb eltéréssel, de minél inkább szórványban él a magyarság egy régióban, annál nagyobb arányban érzik magukat a magyar, illetve a román nemzet részének is, persze az arányok közötti eltérések változnak. A leginkább szórványmagyar dél-erdélyi és bányászati régiókban a magyarok 90 százaléka közösségét a magyar, 93 százaléka a román nemzet részének érzi. (5. táblázat)

5. táblázat. Részt képezik-e az erdélyi a magyarok a magyar, illetve a román nemzetnek? % (2010) N=810

		Székely- föld	Partium	Észak- Erdély	Dél-Erdély és Bánság	Összesen Erdély*
Az erdélyi magyarok részét képezik-e a ma- gyar nemzetnek?**	igen	84.3%	80.2%	93.5%	90.4%	85.1%
	nem	15.7%	19.8%	6.5%	9.6%	14.9%
Az erdélyi magyarok részét képezik -e a ro- mán nemzetnek?***	igen	60.4%	65.0%	72.0%	93.0%	67.3%
	nem	39.6%	35.0%	28.0%	7.0%	32.7%
Összesen		100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%

* A százalékok a keresztábrákban az 52 esetben előforduló „nem tudom” határozatlan válaszok kiszűrésével lettek kiszámolva, az alacsony esetszámu vagy üres cellák kiszűrése érdekében, ezért kis mértékben eltérnek a 4. ábra értékeitől.

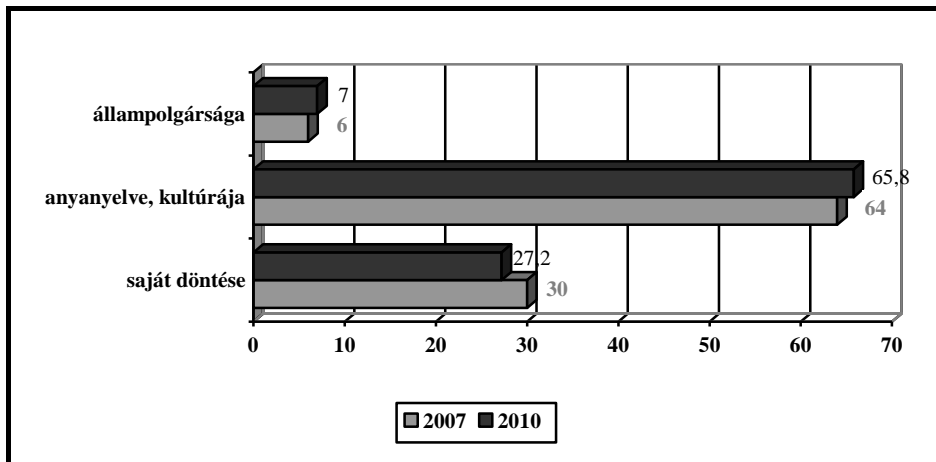
** $p < 0,01$ *** $p < 0,001$ szinten összefüggés szignifikáns (Khi-négyzet)

Feltevődik a kérdés, hogy a két „nemzettségnek” ugyanazt a tartalmat adják-e a válaszadók. Először egy kérdés segítségével világíthatunk rá, hogy a válaszadók számára kétharmadrészt a nemzeti hovatartozás érzése leginkább etnokulturálisan, *anyanyelv és kultúra* alapján határozódik meg, tehát a magyarsághoz kapcsolódik, *állampolgárságuk* mindössze 6–7 százalék számára lehet fontosabb, viszont van egy 27–30 százaléknyi sáv, amelybe tartozók a nemzeti hovatartozást összetettebben, *saját döntésük* alapján alakítják ki (5. ábra). Ezek a válaszok árnyalják a román nemzettságra vonatkozó, előbb ismertetett válaszokat, rámutatva arra, hogy a két nemzettség számukra nem egyforma mértékben határozza meg a hovatartozás érzését, és az anyanyelvi kultúra által megjelölt magyar nemzettságot hangsúlyozzák. Másikülben a 2009. évi fókuszcsoporthoz tartozó kutatás egy korábbi feldolgozása alapján két fő diskurzus körvonalazódott a nemzethez való tartozás és a romániaság viszonylatában, amelyek közül az egyik jobban magába integrálja a romániai létet, az állampolgárság szerepét, de mindkét diskurzus esetében érzékeltetni lehet, hogy a két nemzettséget nem értékeli egyenrangúnak, nem ugyanolyan funkciót tölt be identitásukban.²⁹ A magyarságtudat és a „romániaság” nem képez „kettős”

29 Veres Valér: Az erdélyi magyarok nemzetről szóló reprezentációi. *Erdélyi Társadalom* 2010. 1–2. sz.

identitást abban az értelemben, ahogy ezt Magyarországon megfigyelték.³⁰ A román nemzettagságot az állampolgárságból és a sorsközösségből vezetik le.

5. ábra. Mi határozza meg leginkább az Ön nemzeti hovatartozását? %, $N_{2007}=874$, $N_{2010}=840$

A regionális eltérések jól érzékeltetik, hogy a magyarság arányát tükrözve a Székelyföldön a legtöbben, 73,5 százaléknyan határozzák meg nemzeti hovatartozásukat az anyanyelv és kultúra alapján, a vegyes régiókban 60 százalék körül, amíg Dél-Erdélyben és a Bánságban csak 55 százalék az arány, megnövekedik viszont a *saját döntése* opció aránya, és nem változott az állampolgárságé (6. táblázat).

6. táblázat. Mi határozza meg leginkább nemzeti hovatartozását?
Válaszok megoszlása régióként, % (2010) $N=889$

Választípusok		Régió*				Erdély összesen
		Székelyföld	Partium	Észak-Erdély	Dél-Erdély és Bánság	
	állampolgársága	4.1%	12.9%	7.4%	4.0%	7.0%
	anyanyelve, kultúrája	73.5%	59.8%	61.2%	55.6%	65.9%
	saját döntése	22.4%	27.2%	31.4%	40.4%	27.1%
Összesen		100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%

*Az összefüggés szignifikáns $p<0,01$ szinten (Khi-négyzet)

30 Bindorffer Györgyi: *Kettős identitás*. Új Mandátum – MTA KKI, Budapest, 2001.

Ebben a kérdésben is visszaigazolódott, hogy a magasabb iskolázottságúak és az idősebb korosztályhoz tartozók nagyobb arányban jelölték meg az anyanyelvet, kultúrát, mint az alacsonyabb iskolázottságúak. (7. táblázat)

7. táblázat. Mi határozza meg leginkább az Ön nemzeti hovatartozását?
Válaszok eloszlása szociodemográfiai változók szerint, % (2010) N=822

	<i>Állam- polgársága</i>	<i>Anyanyelve, kultúrája</i>	<i>Saját döntése</i>	<i>Összesen</i>
Nem				
férfi	5.9%	66.8%	27.3%	100.0%
nő	7.9%	64.9%	27.2%	100.0%
Település típusa				
falu	8.6%	61.8%	29.6%	100.0%
város	5.9%	68.7%	25.4%	100.0%
Legmagasabb iskolai végzettség*				
általános iskola	8.9%	63.6%	27.5%	100.0%
szakiskola	5.6%	60.6%	33.8%	100.0%
érettségi (középiskola)	6.5%	71.8%	21.6%	100.0%
felsőfokú	4.8%	69.2%	26.0%	100.0%
Korcsoport*				
18–29	6.3%	60.6%	33.1%	100.0%
30–44	4.4%	63.7%	31.9%	100.0%
45–64	9.7%	66.1%	24.2%	100.0%
65+	7.1%	70.1%	22.8%	100.0%
<i>Összesen</i>	<i>7.1%</i>	<i>65.9%</i>	<i>27.0%</i>	<i>100.0%</i>

* $p < 0.05$, ** $p < 0.01$ szinten szignifikáns összefüggés (Khi-négyzet)

A haza fogalom és a „romániaiság” tartalma

A 2009. évi fókuszcsoportos elemzés során³¹ a kérdőíves eredmények ismeretében megvizsgáltuk, hogy miért választották túlnyomó többségben Erdélyt, illetve Romániát hazául, és hogyan kontextualizálják a haza fogalmát a válaszadók. Azt vizsgáltuk, hogy miként nevezik meg a hazájukat és ehhez milyen értelmezéseket kapcsolnak. A kérdés azért érdekes, mert a kutatásunk szerint az erdélyi magyarok nemzettudata fogalmi értelemben mondhatni „vegytisztán” kultúrnemzeti, azaz az etnikai származás, a közös nyelv és kultúra ismerete képezi a nemzethez tartozás alapját. Viszont a válaszadók nagy többségének a hazája ilyen értelemben nem illeszkedik ahhoz a képzethez, hogy – amint láttuk – a magyar nemzethez tartozónak érzik magukat, amit a magyarországi magyarokkal (és más országok kisebbségi magyarságával) azonosan látnak. A válaszadók Erdélyt, illetve Romániát nevezték meg elsősorban hazájuknak, akárcsak a kérdőíves felmérés során, illetve Kovászna és Hargita megyékben még felmerült a Székelyföld is. A válaszok azt mutatják, hogy emocionálisan inkább Erdély jelenik meg mint haza, Románia ennek kiterjesztése, „legitim” megfogalmazása, hogy külföldiek számára is érthető legyen.

Kiderült az is, hogy a haza fogalom nemzeti kisebbségek esetében homályos, nem annyira konkrét, mint a más etnikumok esetében. Ezt az egyik válaszadó a következőképpen fogalmazta meg: „Én úgy érzem, hogy nagyon sokunkban a haza belül van. Nem lehet így megnevezni, hogy most eddig tart [...]” (A8, Sepsiszentgyörgy, értelmiségi).

A haza fogalom, illetve a magyar nemzethez való tartozás megélése vonatkozásában nem kerülhető meg a Magyarországhoz való viszony vizsgálata. Magyarország *mint haza vagy anyaország?* kérdésfelvetés kapcsán elmondható, hogy az erdélyi magyarok számára, bár létezik az egységes Kárpát-medencei magyar nemzettudat, mégis ez nem a Magyarországgal való azonosulás útján történik, hanem a magyar nemzeteszmével, kulturális örökséggel való azonosulás az elsődleges. A fókuszcsoportos vizsgálatba bevont alanyaink kategorikusan kijelentették (egy-két kivétellel, akik amúgy Magyarországon születtek), hogy Magyarország számukra nem haza. Egy kisebb részük még „anyaországnak” sem ismeri el. Továbbá, kivándorlási célországként sem preferálják, amint ez a kérdőíves vizsgálatból is kiderült.³² Ennek hátterében vélhetően elsősorban az áll, hogy a sok évtizedes történelmi szétfejlődés során kölcsönösen különbözőnek érzékelik a magyarországiak és az erdélyiek egymást. Ennek egy további aspektusa, hogy az időközben Magyarországon kifejlődött, túlnyomórészt állampolgárság alapú nemzeti identitás meglehetősen elterjedt

31 A fókuszcsoportos vizsgálatról lásd. Papp Z. Attila: Az etnocentrizmus szerkezetű kisebbségben (a Kárpát Panel 2009 erdélyi fókuszcsoport beszélgetései alapján). *Szellem és tudomány* 2011. 1. sz.

32 Veres et al. (2012) i. m. 15–78.

(a kérdőíves vizsgálatunk alapján Magyarország népességének mintegy felét jellemzi³³), az alanyaink egybehangzó percepciója szerint a határon túli, így Romániában élő magyar etnikumúakat állampolgárság szerint „román”-nak nevezik. Az erdélyi magyarok ezt sértésnek veszik, mivel évtizedek óta ragaszkodtak magyar identitásukhoz, annak ellenére, hogy választani lehetett a románná válás és a magyar identitás megőrzése között, és azt várják el, hogy Magyarországon ezt „értékeljék”. Ennek következtében az erdélyi magyarok „egységes magyar nemzeteszmével” való azonosulása problematikusává válik, mert a magyarországi magyarok egy része nem tekinti egy nemzeti kategória alá tartozónak magát a határon túliakkal. De mivel az erdélyi magyarok a maguk számára a románként való megjelenítést sem érzik megoldásnak, ez a kontextus egyre inkább abba az irányba hat, hogy a saját csoportot a regionális magyar közösség, az erdélyi magyarság fogja jelenteni, és ezt a haza megélése jól reprezentálja. Ennek alátámasztására íme néhány szemelvény, a különböző régiókban szervezett fókuszcsoportokban elhangzott vélemény: „Nekem Magyarország nem az anyaország. De nem is tekinthetjük annak, többes számban mondom, mert ők nem tekintenek minket magyarnak.” (A8, Marosvásárhely, értelmiségi); „Magyarországon minden városban megvan, hogy az a román.” „Igen, így hívják őket, és ez nekem nagyon fáj.” „Az a román. Pedig az itteni magyarok [...]” (A3, A8, Marosvásárhely, egybehangzó); „Számomra a haza itt van [Romániára utal], Magyarország számomra nem az otthon. Egyszerűen nem éreztem ott magam jól, és a magyar emberek ott nem tudják, nem érzik annyira magyarnak magukat, mint én Romániában, ahogy magyarnak érzem magam.” (A4, Nagyvárad, értelmiségi); „Egyszer-egyszer jó magyarnak lenni, máskor nem annyira.” „[...] odakint Magyarországon megrománózott, ennyit tudok, hogy magyar vagyok, s odakint románítottak. Én büszke voltam rá, hogy magyar vagyok s a többi nem érdekelt.” (Csíkszereda); „[...] hát, ha szabadon választhatnék, én inkább itt maradnék. Magyarország az kizárva. Azért, mert ha oda elmész, azt mondják, hogy román vagy. Tehát ha mész, mit tudom én, nyugatabbra, ott már nem azt mondják, hogy ni, itt a román. Tehát Magyarország Románia között van ez az összetűzés, tehát itt magyarok vagyunk, ott románok, úgyhogy az tényleg teljesen kizárt.” (A1, Mezőbánd, értelmiségi).

Következtetések

Az erdélyi magyarok hazafogalma a kultúrnemzeti identitáskonceptió szempontjából kissé rendhagyó, hiszen míg az elsődleges csoport-identifikáció a kultúrnemze-

33 Ld.: Veres Valér: A Kárpát-medencei magyarok nemzeti és állampolgári identitásának fő sajátosságai. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. MTA MTK EB, Budapest, 2008. 35–60.

ti szempontból körülírható magyarságtudat, addig a nagy többség számára a hazát Erdély és/vagy Románia jelenti, és nem Magyarország. Erdély versus Románia mint haza számukra ugyanazt a teret jelenti, mint egy érme két oldala, emocionális szempontból Erdélyt, kognitív-racionális szempontból pedig Romániát. A haza és a szülőföld fogalmak nem válnak el élesen egymástól, de nem is esnek egybe, a két fogalom egymáshoz való viszonya nagyon egyénfüggő. Vannak, akik számára egybeesik, és vannak, akik fogalmilag elválasztják a kettőt: a szülőföld jelenti a születési helyet, kisorégit, a haza pedig a nagyregiót és/vagy az országot. Ami egyértelműen körvonalazódik, hogy a szülőföld egy „kisebb” földrajzi egység, ezért viszonylag kevesen jelölik meg Romániát mint szülőföldet. A válaszadók egy kisebb része emocionálisan fogalmazza meg ezeket a kötődéseket, ami racionálisan nem írható le pontosan.

Magyarország mint haza nem jelenik meg jelentős opcióként sem a mai, sem pedig történelmi vonatkozásban. Ennek alapot adhatott a sok évtizedes sajátos, Magyarországtól különálló lét, ami kiegészül az erdélyi magyar különállóság eszméjének az államszocializmus idején kialakított keretével, ami az iskolarendszeren keresztül szocializációs funkcióval bírt („önálló” romániai magyar irodalom, Erdély Magyarországtól való történelmi különállásának hangsúlyozása a történelemoktatás keretében stb). Ám erre ráerősítettek azok az élmények, amelyek az 1990 után felerősödött migráció, valamint a turisztikai és a kommunikációs kapcsolatok által lehetőséget teremtettek olyan személyes, vagy a személyes kapcsolathálón keresztül szerzett magyarországi tapasztalatokra, amelyek a *magyar* kategóriának az erdélyiekre való alkalmazását megkérdőjelezték, és esetenként őket *románként* jelölték meg, továbbá előítéletesen nyilvánultak meg az erdélyiekkel szemben.

A romániai lét nagyobb mértékű elfogadása, pozitív töltetű leírása a rendszerváltást követő első évtized végére erősödött fel (amint azt az 1997. vagy 2000. évi mérések is jelzik³⁴). Az erdélyi magyarok nemzeti identitásának egyik sajátos dimenziója a *romániaiság*, amely a hazafogalom, az állampolgársághoz és a románokhoz való társadalmi viszonyrendszer együttes eredőjeként fogható fel. Az erdélyi magyarok identitásának ezen dimenziója érzelmi töltet és relatív fontosság szempontjából gyengébb a kultúrnemzeti természetű magyarságtudatnál, ám azt árnyalja, jelentős mértékben regionális jellegűvé teszi.

34 Veres Valér: Az erdélyi magyarok és románok közösségi identitása a társadalmi struktúra tükrében. *Szociológiai Szemle* 2000. 4. sz.; Veres (2005) i. m.

HORVÁTH ISTVÁN¹

Tündérkert vagy népek börtöne: 19. századvégi narratívák az erdélyi többnyelvűségről

Erdély monarchiakori (vagy még azelőttre visszanyúló) többnyelvűsége, a térség nyelvi rendje olyan toposz, amely kapcsán több eltérő narratíva is érvényesül. Mindezenelőtt megemlítendő a *multikulturális mintatársaság* narratívája, amely Erdély 20. század előtti nyelvi rendjét elvesztett aranykorként, a mai, visszásnak tartott állapotok pozitív ellenpéldájaként tételezi (legalábbis a domináns magyar narratíva szerint). Ezen elgondolásnak megfelelően a hajdanvolt erdélyi nyelvi rendre az átfogó többirányú két- (alkalomadtán három-) nyelvűség volt jellemző.

A másik, még mindig eléggé markánsan érvényesülő *román nemzeti történet-szemléletben gyökerező* narratíva szerint a 19. századi Erdély nyelvi rendjét egy agresszív, az elmagyarosítást megcélzó magyar nyelv- (kultúr- és oktatás-) politika jellemezte. Vagyis a nyelvi rendet a dominanciára való törekvés és az ellenállás alternatív mozzanatai írták le.

A *kritikus narratíva* megpróbál távolságot tartani mindkét fentebbi elgondolás viszonylatában és a nyelvi valóságokat valahol az idilli együttélés és a konfrontatív dominanciára való törekvésen túl helyezi el. „Mindig volt két-, illetve többnyelvűség Erdélyben, de sohasem kölcsönösségi, egyenlőségi, demokratikus alapon. A történelmi magyar Erdélyben a románok, szászok, svábok stb. egy része megtanult magyarul, a magyarok – ritka kivételtől eltekintve – románul, németül nem. Előbbiek rá voltak utalva a többnyelvűsége, utóbbiak nem.”² Ez a szemlélet visszautasítja a kölcsönös, többirányú két/többnyelvűség eszményképét és a váltakozó aszimmetriákra

1 Nemzeti Kisebbségkutató Intézet (Kolozsvár).

2 Roth Endre: A nyelv, amely elválaszt és összeköt. *Nyelvünk és kultúránk* 2002. 122. sz. 68–76., 72.

hívja fel a figyelmet, amelyek következtében a másodnyelvűség nem kölcsönösségi alapon alakult, hanem a domináns csoport nyelve élvezett valamiféle prioritást.

Tény, hogy már a 18. század végétől (II. József nyelvrendelete) egyre gyakoribb próbálkozások történtek a térség nyelvi rendjének az átalakítására, szabályozására. Vitán felüli, hogy a kiegyezés utáni modernizációs kísérletek (például a népoktatás kötelezővé tétele) közül számos elvben hatást gyakorolt (vagy kellett volna gyakorolnia) az erdélyi társadalom nyelvi rendjére. Ám az is több mint valószínű, hogy az akkori magyar állam nem rendelkezett azzal az átfogó logisztikai és technikai eszköztárral (infrastrukturális hatalommal³), amelyre alapozva radikálisan, mélyre lehatolva átalakíthatta volna az erdélyi társadalom nyelvi rendjét. Tehát valószínűsíthető, hogy a fentebbi narratívák valóságértéke nagyon részleges: esetleg egy adott réteg habitusaira céloznak (például néhány polgárosuló nagyvárosra), vagy csak néhány korabeli nemzet- és államépítési projektum túlkapásaira reflektálnak. Vajmi kevés közül van a kor nyelvi sajátosságaihoz, az erdélyi térség nyelvi szerveződéséhez, a két- és többnyelvűség tényleges mintázataihoz.

Az adatok forrása

Az 1880-as magyarországi népszámlálás során először iktattak be a népesség anyanyelvére vonatkozó kérdéseket, és az anyanyelv mellett rákérdeztek más beszélt nyelvekre is.⁴ Ezen adatok részletes, szociolingvisztikai igényű feldolgozásáról nincs tudomásom. Az általam használt adatok is részfeldolgozásnak számítanak, de az azokat primér szinten strukturáló Per Ronnäs sem szociolingvisztikai vagy nyelv-szociológiai megközelítést alkalmazott.⁵

Jelen vizsgálat Erdély⁶ három legnagyobb anyanyelvi közösségére terjed ki: a magyarra, a románra és a németre, illetve ennek a három nyelvnek az ismeretére.

Először vizsgáljuk meg milyen mértékű volt a többnyelvűség⁷ elterjedtsége, gyakorisága, majd azt, hogy milyen irányú volt a kétnyelvűség (milyen anyanyelvi csoport-

3 Mann, Michael: Az állam autonóm hatalmának eredete, mechanizmusai és következményei. *Regio* 2001. 4. sz. 3–33.

4 Varga E. Árpád: *Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből*. Püski, Budapest, 1998. 10–11.

5 Ronnäs, Per: *Urbanization in Romania. A Geography of Social and Economic Change Since Independence*. Stockholm School of Economics, Stockholm, 1984. 345–347.

6 A tanulmányban Erdélyen a történelmi Erdélyt, Partiumot és Bánságot értem. Vagyis minden térséget, amely 1918 után Magyarországtól Romániához került. Amennyiben csak a történelmi Erdélyre hivatkozom, azt egyértelműsíttem.

7 Az adatközlés csak egy második nyelv ismeretére koncentrál, tehát a jelen elemzés igazából csak a kétnyelvűsége vonatkozik.

tok milyen másodnyelven beszéltek?), illetve azt, hogy különböző régiók esetében mennyire volt gyakori a kétnyelvűség.

A kétnyelvűség elterjedtsége

Vizsgáljuk meg, milyen mértékben volt kétnyelvű a 19. század végi erdélyi társadalom, összességében, illetve a főbb anyanyelvi csoportok milyen mértékben sajátítottak el egy második nyelvet.

1. táblázat. Nyelvismeret Erdély főbb anyanyelvi csoportjai szerint az 1880-as népszámláláskor

<i>Nemzetiség</i>	<i>Lélekszám</i>	<i>Csak anyanyelvén</i>	<i>Más nyelvet is</i>
	<i>N</i>	<i>%</i>	<i>%</i>
Román	2.224.535	92,78	7,22
Magyar	1.241.047	77,46	22,54
Német	463.915	50,15	49,85

Saját szerkesztés. Az alapadatok forrása: Ronnäs (1984) i. m.

Az 1. táblázat adataiból kiindulva, Erdély három fő anyanyelvi csoportjára szűkítve az elemzést,⁸ kiszámítható, hogy a (három csoportra szűkített) népesség hozzávetőleg 17%-a vallotta, hogy anyanyelvén kívül ismer még egy környezeti⁹ nyelvet. A különböző csoportok közötti eltérések látványosak. Amíg a németek majdnem fele vallotta magát kétnyelvűnek, addig a román anyanyelvűek mindössze 7,2%-a ismert az anyanyelvén kívül még egy nyelvet. A magyarok esetében egy másodnyelvet valamilyen szinten birtoklók aránya 22,5-os volt. Igaz, ha a kétnyelvűek nemzetiségi megoszlását tekintjük, vagyis azt, hogy az összes magát kétnyelvűnek valló személy hogyan oszlik meg a három fő nemzetiségi csoport között, akkor a rangsor a következőképpen alakul: a kétnyelvűek 41,6%-a magyar, 34,4%-a német és 24%-a román anyanyelvűnek vallotta magát.

Sajnos eddig még nem tanulmányoztam a hasonló magyarországi vagy monarchiabeli térségek korabeli nyelvismereti jellegzetességeit, tehát nem áll rendelkezésre viszo-

⁸ A számítások egyszerűsítése kedvéért csak a három legnagyobb anyanyelvi csoportjával számoltam.

⁹ Pontosabban a Monarchiában használatos, miközben valamilyen más nyelv ismeretére kérdeztek rá.

nyítási alap a kétnyelvűség elterjedtségét illetően (kimagaslóan nagy?, meglepően kevés?). Ami mindenképpen kiemelendő, az a jelenség aszimmetrikus mivolta: a német nyelvi közösségen belül majdnem minden második, a román anyanyelvű közösségen belül százból csak hét személy vallotta magát kétnyelvűnek. Ugyanakkor elemzendő az a tény is, hogy a kétnyelvűek nagy része magát magyar anyanyelvűnek vallotta. Ez azért figyelemreméltó, mivel a magyar nyelv elvben politikai támogatottságnak örvendett a régióban (elvben politikailag kívánatosabbnak minősült a nem magyar anyanyelvűek magyar másodnyelvűsége, mint a magyar anyanyelvűek kétnyelvűsödése). Ugyan a magyar nyelvet megerősítő nyelvpolitikai törekvések még viszonylag új keletűek és az intézményesültség kevésbé előrehaladott fázisában voltak, ám a többi nyelv viszonylatában a magyar mindenképpen privilegizáltabb pozícióban volt.

A kétnyelvűség iránya

Látható tehát, hogy a különböző anyanyelvi csoportok nagyon eltérő mértékben voltak kétnyelvűek. Továbbá az is körvonalazódott, hogy a kétnyelvűsödés mértékét nem föltétlenül befolyásolta a csoportok politikai, hatalmi pozíciója. Vizsgáljuk meg, milyen volt Erdély három meghatározó nyelvének a relatív rangsora. Milyen irányú volt a kétnyelvűség? Melyik anyanyelvi csoport, milyen nyelvet tanult meg inkább másodnyelvként?

2. táblázat. A másodnyelvek ismerete főbb anyanyelvi csoportokra bontva a nagyobb történelmi (al)régiókon és Erdélyen belül

Régió	Anyanyelv	Beszélt nyelv			
		Románul is	Magyarul is	Németül is	Csak anyanyelvén
Partium Bánát Máramaros	Román	–	6,20	1,10	91,80
	Magyar	9,20	–	10,40	77,70
	Német	15,60	17,50	–	59,10
Történelmi Erdély	Román	–	5,20	0,80	93,70
	Magyar	18,00	–	4,40	77,20
	Német	45,00	15,80	–	38,90
Erdély összesen	Román	–	5,23	0,76	92,78
	Magyar	13,60	–	7,43	77,46
	Német	28,59	16,77	–	50,15

Saját szerkesztés. Az alapadatok forrása: Ronnäs (1984) i. m.

Amint a 2. táblázat adatai mutatják, a román nyelv másodnyelvként történő elsajátítása volt a legjellemzőbb. A magyar anyanyelvűek 13,6%-a, a német anyanyelvűek 28,6%-a ismerte másodnyelvként a románt. Míg a magyart a román anyanyelvűek 5,2%-a, illetve a németek 16,8%-a ismerte másodnyelvként. Még relevánsabbak lesznek a különbségek, ha azt vizsgáljuk meg, hogy a nem anyanyelvű beszélők¹⁰ hány százaléka beszélt másodnyelvként a három erdélyi nyelvet külön-külön. A románt a nem román anyanyelvűek 17,7%-a, a magyart a nem magyar anyanyelvűek 7,2%-a, a németet a nem német anyanyelvűek 3,2%-a beszélt. Persze még ez a letisztított változó sem eléggé szuggesztív, hisz a három viszonyítási csoport eltérő nagyságú, így nem kapunk pontos képet arról, hogy mekkora volt az adott nyelvet ismerők egymáshoz viszonyított relatív elterjedtsége és implicite adott nyelvek relatív pozíciója Erdélyen belül. Elképzelhető ugyanis, hogy a magyart mint másodnyelvet a románság kisebb arányban ismerte, mint amennyire a román nyelvet ismerték a magyar anyanyelvűek. Ám mivel a románság nagyobb számban volt jelen Erdélyben, a kisebb részarányú magyar másodnyelvű (román anyanyelvű) populáció még mindig nagyobb hozzájárulást jelenthetett a magyarul beszélő népességhez, mint fordítva (a nagyobb arányban bilingvis, kevésbé népes magyar közösség hozzájárulása a román nyelv kommunikabilitásához).

Ezt a módszertani problémát kiküszöbölendő vizsgáljuk meg a három nyelv egymáshoz viszonyított kommunikálhatósági indexét. Egy adott nyelv kommunikálhatósági indexe azt fejezi ki, hogy egy többnyelvű népességből két véletlenszerűen kiválasztott egyén milyen valószínűséggel tud kommunikálni egy adott nyelven.¹¹ Ezt úgy számítjuk ki, hogy összegezzük az egy adott nyelvet ismerőknek a számát (attól függetlenül, hogy azt első vagy másodnyelvként ismerik) és arányítjuk az össznépességhez. Minél inkább közelít a mutató értéke 1-hez, annál nagyobb a valószínűsége, hogy az illető társadalomban az adott nyelv az osztársadalmi kommunikáció nyelve. Ez a mutató két külön forgatókönyv szerint számítható ki. Az első esetben kizárólag az adott nyelv anyanyelvi beszélőinek a számát tekinthetjük alapnak, a második esetben minden, (az anyanyelvtől függetlenül) az adott nyelvet beszélő személy számát. Majd a két értéket összevetve kikövetkeztethető, hogy az adott nyelv pozícióját milyen mértékben erősítették meg a más anyanyelvű, de az illető nyelvet másodnyelvként is ismerő személyek.

10 Pl. a román nyelv esetében összesítve a magyarok és a németek, a magyar esetében összesítve a románok és a németek, és így tovább.

11 Kuo, Eddie C. Y.: *Measuring Communicativity in Multilingual Societies: The Cases of Singapore and West Malaysia*. Evangelos, A. Afendras (ed.): *Patterns of Bilingualism*. Singapore University Press, Singapore, 1980. 287–302.

3. táblázat. A magyar, román és német nyelvek kommunikálhatósági indexe Erdélyben 1880-ban

Nyelvi csoport	Kommunikálhatósági index		Másodnyelvűek hozzájárulásának a mértéke
	Az anyanyelvi beszélőkre számított	Az összes nyelvet ismerőre számított	
Román	0,566112	0,642818	0,076706
Magyar	0,315828	0,365235	0,049407
Német	0,118060	0,145828	0,027768

Saját szerkesztés. Az alapadatok forrása: Ronnâs (1984) i. m.

Az adatokat a következőképpen értelmezendők. Ha 1880-ban, Erdély román, magyar és német anyanyelvű népességéből egy-egy embert véletlenszerűen kiválasztva párosítunk, akkor valószínű, hogy 100 ilyen párosításból 56-szor alakulhat ki olyan páros, amely két román anyanyelvűt, de 64-szer olyan társítás, amelyben a román nyelvet is ismerő két személy kerül össze. A két valószínűséget jelző szám közötti különbség a másodnyelvűek hozzájárulásának a mértéke a román nyelv kommunikálhatóságához.

Ezt a hozzájárulást viszonyítani kell, ugyanis meglehet, hogy abszolút számokban a hozzájárulás nagyobb, ám a mutató mértéke kisebb. Például lehet, hogy egy adott régióban többen tanulnak meg románul, mint amennyien megtanultak magyarul, de mégis nagyobb lesz a magyarok esetében a mutató értéke, ugyanis az a számbe-lileg kevesebb magyar másodnyelvű (elméletileg) nagyobb mértékben javítja a magyar nyelv használatának az esélyét. Másképpen fogalmazva ez a mutató egyszerűen azon az elméleti modellen alapul, hogy két eltérő nyelvet beszélő, de közös kommunikációs térséget alakító közösség tagjai eltérő mértékben vannak kitéve a másik nyelvnek. A statisztikailag kisebbségben lévő közösség tagjai nagyobb mértékben vannak kitéve olyan kommunikációs szituációknak, amelyben a B többségi nyelvet használják. És fordítva: B többségi nyelvi közösség tagjai kevesebb alkalommal hallanak A nyelven szólni. Így a statisztikailag valószínűsíthető helyzet az, hogy mind az A, mind a B közösség tagjai közül valamennyi megtanulja a másik nyelvet. Ha virtuálisan egyenlőnek tekintjük a két nyelvet (ugyanazon funkciókat töltik be, ugyanolyan megbecsültségnek örvendenek), akkor egy elméleti forgatókönyv szerint az A közösségből nagyobb arányban fognak megtanulni a B nyelven, és a B (többségi) közösségből kisebb arányban a B nyelven. Ám mindkét nyelv kommunikálhatósági indexe megközelítőleg egyformán változhat, hisz az A kisebb közösség és hiába nagyobb arányú a másodnyelvűség százalékokban kifejezhetően kisebb mértékű növekedést fog ez jelenteni a B kommunikálhatóságára vonatkozóan. És ugyanez fordítva is igaz, habár arányaiban kisebb a B esetében a kétnyelvűsödés, de

mivel a B csoport eleve nagyobb az A (kisebb csoport) kommunikálhatósági esélyeit ugyanolyan mértékben növelheti, mint amilyen arányban A hozzájárult B növekedéséhez. Ez a virtuálisan szimmetrikus elrendezés eltekint a kétnyelvűvé válás mértékétől, illetve a csoportok nagyságától. Ebből kiindulva, ha a másodnyelvűek hozzájárulásának a mértékét tükröző mutató értékei közelítenek, akkor a három nyelvi csoport kölcsönösen, a csoportok relatív méretével súlyozottan, hozzávetőleg azonos mértékben vonz másodnyelvi beszélőket. Az eltérések mértéke és iránya jelzi az esetleg fennálló aszimmetriákat. Ha az elemzett három nyelv esetét tekintjük, akkor mondjuk a magyarnak kiemelkedően magas, a románnak pedig a magyarhoz viszonyítottan nagyon alacsony az a mutatója, amely a másodnyelvűek hozzájárulásának a mértékét tükrözi, így ez nem föltétlenül jelenti azt, hogy többen tanulnak meg a románok közül magyarul, mint a magyarok közül románul (hisz lehet, hogy éppen fordítva van). Sokkal inkább jelenti azt, hogy az elméleti null hipotézishez viszonyítva többen tanulták meg a magyart a románok közül, mint amennyire arra (a régióra jellemző nyelvismereti jellegzetességek, a kétnyelvűsödés, illetve a csoportok egymáshoz viszonyított mérete alapján) pusztán statisztikailag következethetne lehetett volna.

Amint a 3. táblázatból is látható, a másodnyelvűek hozzájárulása a román nyelv kommunikálhatósági indexéhez nagyobb mértékű, mint a magyar, illetve a német nyelvű, másodnyelvűeknek betudható (elvi) kommunikálhatóság növekedése. Ez azt jelenti, hogy a magyar és német anyanyelvű, a román másodnyelvként ismerők hozzájárulása a román nyelv kommunikálhatóságához nagyobb volt, mint a román és a német anyanyelvű magyar másodnyelvűek hozzájárulása a magyar nyelv kommunikálhatóságához. Vagyis annak ellenére, hogy a román anyanyelvűek száma jóval meghaladta a magyar, illetve a német anyanyelvűekét, így elvben (még ha valamivel az átlag alatti is lett volna a kétnyelvűség mértéke) nagyobb mértékben járulhattak volna a másik két nyelv kommunikálhatósági esélyeinek a növeléséhez. Ám az adatok szerint a második nyelvet ismerő román anyanyelvűek hozzájárulása a magyar és a német nyelv kommunikálhatóságához átlagban véve viszonylag kis-mértékű volt. És fordítva, a magyarok és a németek, habár számbelileg kevesebben voltak a románoknál, de számottevően növelték a román nyelv kommunikálhatóságát, vagyis ezen népeiségek jelentős, messze átlag fölötti része ismerte a románt.

Ez természetesen előre látható volt, hiszen (amint azt fentebb is említettem) a két-nyelvű népeiségen belül a román elsőnyelvűek aránya rendkívül alacsony volt, tehát a románság sokkal nagyobb lélekszáma ellenére sem volt reális azt előrevetíteni, hogy jelentősebb mértékben járulhatott volna hozzá akár a magyar, akár a német nyelv kommunikálhatósági esélyeinek a növeléséhez.

Az adatokból jól körvonalazható, hogy a román anyanyelvűk kisebb mértékben voltak kétnyelvűek, mint a magyarok, illetve a németek. Mondhatni a csoportok demográfiai súlyával fordított arányban állt a kétnyelvűség mértéke. És az össznépeiségi adatokat tekintve a többnyelvűség szempontjából teljesen irrelevánsnak tűnik

a magyar nyelv politikai támogatottsága. A magyarok és a németek (főleg a németek) inkább megtanulták a román nyelvet, mint a románok a magyart vagy (nagyon kivételes esetekben) a németet. Ám a németekre is inkább jellemző volt a német-román kétnyelvűség, mint a német-magyar, vagyis a nyelvi alkalmazkodás iránya is inkább a román, mint a magyar nyelv irányába mutatott.

Tehát az erdélyi többnyelvűség 1880-ban eléggé aszimmetrikus mintázatot mutat, a magyar és a német anyanyelvűek nagyobb valószínűséggel váltak román, mint a románok magyar vagy (nagyon kivételesen) német másodnyelvűvé. A magyarok másodnyelvűségében mind a román, mind a német nyelv jelentős szerepet kap, igaz, a román inkább a történelmi Erdélyben, a német inkább Bánságban és Partiumban. A németek Bánságban és Partiumban megközelítően egyenlő mértékben sajátítják el másodnyelvként a románt és a magyart, ám a történelmi Erdély térségében majdnem minden második német a románt sajátítja el másodnyelvként, a német-magyar kétnyelvűség ebben a régióban valamivel alacsonyabb mértékű, bár aligha elhanyagolható. A bonyolult mintázat ellenére a meghatározó trend Erdélyben a magyarok és németek román másodnyelvűsége volt, a nagyobb lélekszámú román anyanyelvűek, mivel zömében egynyelvűek voltak, csekély mértékben járultak hozzá a másik két nyelv kommunikálhatósági esélyének a növekedéséhez.

Regionális minták

Természetesen Erdély egy olyan nyelvi kulturális mozaik, ahol regionálisan jelentősen váltakozott a különböző csoportok aránya, demográfiai súlya, ugyanakkor a statisztikákban nyelvi alapokon elkülönített csoportok nyelve a különböző helyi, regionális közigazgatási tradíciók okán más-más megbecsültségnek örvendhetett. Ebből kiindulva joggal feltételezhető, hogy vármegyéenként¹² eltérő többnyelvűségi mintázatok működtek.

Amint az a 4. táblázatból is látható, a kétnyelvűség mértéke vármegyéenként nagyon eltérő volt, az erdélyi átlagnál (17%) általában sokkal magasabb a paritásos etnikai demográfiai helyzetben levő interetnikus kontaktzónákban. Például Brassó vármegyében, ahol a magyarok (28,53%), románok (34,85%) és németek (31,67%) lakosságon belüli részaránya nagyon közelített egymáshoz, meghaladta a 38%-ot. Vagy más hasonló helyzetben levő vármegyékben, tehát olyanokban, ahol a három anyanyelvi csoportból az egyik elérte a vármegye népességének legalább 20%-át, illetve a másik anyanyelvi csoport nem haladta meg sokkal a kétharmadot, ott az

12 Az adatok hozzáférhetőek nemcsak megyei bontásban, hanem településsorosan is. Rotariu, Traian et al. (szerk.): *Recensământul din 1880, in Seria Studia Censuaria Transilvanica*. Editura Staff, București, 1997. A feldolgozásnál jobbnak láttam, ha csak a vármegyei szintre koncentrálok.

4. táblázat. A kétnyelvűség mértéke az 1880-ban, lebontva az erdélyi vármegyékre és a román, magyar, német anyanyelvű beszélőkre

Vármegye	Kétnyelvűek aránya az illető csoportban			
	Román	Magyar	Német	Vármegye
Arad	5,23	34,38	46,39	16,66
Bihar	12,12	12,39	78,28	12,94
Krassó-Szörény	4,04	70,80	53,95	11,11
Máramaros	4,19	45,90	53,51	26,91
Szatmár	19,64	19,98	73,93	22,55
Szilágy	10,28	23,22	81,81	15,28
Temes	7,34	58,31	27,78	20,57
Ugocsa	7,75	22,00	77,87	22,54
Partium/Bánát/Máramaros	8,17	22,32	40,93	16,95
Alsó-Fehér	3,21	59,69	79,25	12,64
Beszterce-Naszód	4,69	67,97	74,12	23,72
Brassó	7,69	29,03	49,49	38,04
Csík	25,20	3,18	80,29	6,14
Fogarás	2,38	62,55	73,92	33,52
Háromszék	35,81	5,64	72,09	9,75
Hunyad	3,08	72,98	78,53	8,93
Kis-Küküllő	9,31	43,84	57,30	28,13
Kolozs	7,98	44,58	68,62	23,10
Maros-Torda	24,53	17,86	75,42	21,90
Nagy-Küküllő	7,24	42,50	60,40	35,95
Szeben	3,74	56,03	52,30	19,60
Szolnok-Doboka	4,23	56,51	68,40	14,90
Torda-Aranyos	6,00	44,48	86,15	15,45
Udvarhely	50,76	3,19	51,03	5,78
Történelmi Erdély	6,33	22,77	61,14	17,16
Egész Erdély	7,22	22,54	49,85	17,09

Saját szerkesztés. Az alapadatok forrása: Ronnäs (1984) i. m.

erdélyi átlagon felülinek mondható a kétnyelvű populáció részaránya az össznépességben. Ilyen helyzetben voltak Nagy Küküllő (36%-os a kétnyelvűek részaránya), Fogaras (33,5%), Kis Küküllő (28%). De ide sorolhatók még Beszterce, Kolozs, Máramaros, Szatmár és Temes vármegyék is.

Talán még érdekesebbek a különböző megyék váltakozó többnyelvűségi mintázatai. Ennek rekonstruálásakor két adatsorra támaszkodom, egyrészt a 4. táblázatra, amely adott anyanyelvű csoportok másodnyelvűsödésének a mértékét tükrözi. Másrészt az 5. táblázatra, amely azt mutatja, milyen mértékben járulnak hozzá a másodnyelvűek egy adott nyelv kommunikálhatóságának a növeléséhez. A könnyebb olvashatóság kedvéért ismétlem: ennek a hozzájárulásának a mértékét az egy adott nyelvet beszélők számára alapozó, illetve csak az anyanyelvi beszélők számára alapozó kommunikálhatósági index alapján számítjuk ki. Pontosabban a kettő különbségének az értékéről van szó. Minél nagyobb egy adott nyelv esetében ez az érték, annál nagyobb a nem az illető anyanyelvet beszélő másodnyelvűek hozzájárulása. Ez indirekt mutatója annak, hogy az adott nyelvnek milyen tényleges társadalmi fontossága volt az illető vármegyében.

5. táblázat. A másodnyelvűek hozzájárulásának a mértéke adott nyelvek kommunikálhatósági indexéhez vármegyénként 1880-ban

	A kommunikálhatósági index változása az adott nyelv javára a másodnyelvű beszélők révén			Kétnyelvűek aránya a vármegyén belül (%)
	Román	Magyar	Német	
Arad	0,052	0,058	0,048	16,66
Bihar	0,030	0,059	0,035	12,94
Krassó-Szörény	0,043	0,023	0,033	11,11
Máramaros	0,067	0,042	0,031	26,91
Szatmár	0,056	0,098	0,053	22,55
Szilágy	0,066	0,068	0,016	15,28
Temes	0,065	0,056	0,046	20,57
Ugocsa	0,012	0,046	0,046	22,54
Partium/Bánát/Máramaros	0,050	0,058	0,039	16,95
Alsó-Fehér	0,082	0,029	0,013	12,64
Beszterce-Naszód	0,180	0,033	0,019	23,72
Brassó	0,189	0,147	0,044	38,04
Csík	0,018	0,032	0,009	6,14

Fogarás	0,187	0,100	0,045	33,52
Háromszék	0,033	0,048	0,015	9,75
Hunyad	0,038	0,029	0,017	8,93
Kis-Küküllő	0,191	0,076	0,012	28,13
Kolozs	0,136	0,056	0,035	23,10
Maros-Torda	0,130	0,049	0,034	21,90
Nagy-Küküllő	0,265	0,069	0,019	35,95
Szeben	0,148	0,020	0,022	19,60
Szolnok-Doboka	0,103	0,035	0,010	14,90
Torda-Aranyos	0,098	0,046	0,009	15,45
Udvarhely	0,027	0,015	0,012	5,78
Történelmi Erdély	0,103	0,047	0,018	17,16
Egész Erdély	0,077	0,052	0,029	17,09

Saját számítások.

Bánátra (Arad és Temes vármegyékre), habár nem kiugróan magas, de (összerdélyi és partiumi viszonylatokat tekintve) az átlag körüli nyelvismereti helyzet a jellemző. A magyar–német és a német–magyar kétnyelvűség a jellemzőbb minta, de jelentős mind a magyarok, mind a németek román másodnyelvűsége is. Alapvetően a három nyelv valamelyikét másodnyelvként elsajátítók relatív részaránya közelít egymáshoz, tehát a helyzet szimmetrikusnak mondható. Talán Arad vármegyében enyhén a magyar, Temes vármegyében enyhén a román (másod)nyelv javára dől el a mérleg.

Ami a kétnyelvűsödést illeti, Partiumban változatos a kép, Szatmár vármegyében, (mindenekelőtt a svábok nagyszámú jelenlétének köszönhetően) valamivel a nagyregióra (Erdélyre) jellemző átlag fölötti. Mindkét vármegyében (kiemelten Szatmárban) a magyar mint másodnyelv dominál, kisebb mértékben jellemző a német és még kisebb mértékben a román másodnyelvűség.

Szilág vármegyében viszonylag alacsony a kétnyelvűsödés mértéke, de, legalábbis a magyar és a román nyelvnek másodnyelvként történő elsajátítását illetően egyfajta szimmetrikus viszony állt fent. Tehát az alacsony mértékű másodnyelv-elsajátítás mellett a románt és a magyart a magyar, illetve a román anyanyelvű csoportok relatív arányainak a mértékében sajátították el másodnyelvként.

A történelmi Erdélyt illetően kiemelhető a Szászvidék, mindenekelőtt Brassó, Fogaras és Szeben többnyelvűségi mintázata (és Beszterce is ide sorolható). Erre a tí-

pusra a nem román nyelvű népesség (mindenekelőtt a németek) nagyarányú román másodnyelvűsége a jellemző.

A közép-erdélyi interetnikus (magyar román) kontakzónában (Kis-Küküllő, Kolozs, Nagy-Küküllő, Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos, Maros Torda vármegyék) megint sajátos kétnyelvűségi mintázattal állunk szemben. Jelentős, messze az erdélyi átlag fölötti részarányt képvisel a kétnyelvű népesség, de a mintázat nagyon aszimmetrikus: a domináns minta a magyarok román másodnyelvűsége.

Megemlíthető még a magyar (Csík, Háromszék, Maros Torda és Udvarhely vármegyék), illetve a román tömbvidék (Hunyad vármegye). Sajátossága mindenekelőtt a kétnyelvű népességnek az erdélyi átlaghoz viszonyított legalacsonyabb részaránya, miközben a helyi többségi nyelvek dominanciája a jellemző.

Regionális minták tekintetében a következő összkép körvonalazható. 1880-ban Erdély messzemenően nem egységes képet nyújtott, ami a kétnyelvűsödés mértékét és a jellemző kétnyelvűségi mintázatokat illeti. Voltak olyan régiók (mindenekelőtt Partium, de Bánság is erre tartott), ahol a magyar nyelv, habár nem volt egyértelműen többségben (és még a magyar nyelvet első vagy másodnyelven beszélők sem voltak föltétlenül többségben), az aszimmetrikus kétnyelvűségi mintázatok inkább a magyarnak kedveztek. Ez egyrészt a német anyanyelvűeknek a magyar mint másodnyelv iránti vonzalmával magyarázható (ami csak Temes vármegyében volt valamelyest kölcsönös). Illetve azzal, hogy a jelentős lélekszámú szatmári és bihari román anyanyelvű közösségek az erdélyi román anyanyelvűekkel összehasonlítva viszonylag nagyobb mértékben voltak két-, mindenekelőtt magyar másodnyelvűek.

A történeti Erdélyen belül, főleg a német vidékeken, a németek kimagaslóan nagymértékű román másodnyelvűségének betudhatóan a román nyelv pozíciója volt relatíve erős. Olyannyira, hogy a románok másodnyelv-ismeretének a mértéke itt volt a legkisebb egész Erdély viszonylatában.

Közép-Erdélyre is inkább a román nyelvnek (a magyarnál) mindenképpen szilárdabb helyzete volt jellemző, talán olyan mindenképpen megemlítendő kivétellel, mint Maros-Torda vármegye. Igaz, bizonyos mértékű kétirányúság, kölcsönösség is kikövetkeztethető az adatokból. A nyelvileg homogénebb tömbvidékekre viszonylag alacsony szintű (messze az erdélyi átlag alatti) kétnyelvűségi lakossági részarány volt a jellemző.

Következtetések

Látható, hogy Erdélyen belül nem a magyar nyelv politikai támogatottsága, hanem sokkal inkább az adott nyelvet beszélő népesség nagysága az, amely az adott nyelv másodnyelvként történő ismertségét meghatározta.

A különböző adatokat összegezve úgy tűnik, hogy a 19. század végén, illetve a 20. század elején a románok magyar másodnyelvűsége nem volt nagyon elterjedt, feltehetőleg az elitekre volt jellemző, és kevésbé jelent meg mint népi (*folk*) bilingvizmus. Sokkal kiterjedtebb volt a magyar anyanyelvűek román nyelvismerete, amit feltehetőleg azon területi beszélő közösségek jellemzői határoztak meg, amelyeknek a tagjai voltak. És a magyar anyanyelvű népesség számottevő részében ezekben a beszélő közösségekben a kódhasználatot nem annyira a magyar nyelv jogilag meghatározott státusa, hanem a román anyanyelvű demográfiai többség határozta meg. Így a magyar anyanyelvűség mellett számottevő arányban volt jelen a román másodnyelvűség is, főleg azokban a régiókban, amelyekben a magyar anyanyelvűek számaránya alacsony volt.

Mindez egyértelműen arra utal, hogy történeti perspektívából nézve nemigen tartható fenn a negatív tükörkép tézise, vagyis az a feltételezés, miszerint a jelenlegi magyar–román kétnyelvűség a fordítottja lenne a román anyanyelvűek első világháborút megelőző időszakban tapasztalt bilingvizmusának. Egyrészt empirikusan nem igaz, hogy a kétnyelvűség bármilyen mintázatban inkább volt jellemző a magyar, mint a román anyanyelvűekre. Pedig a román anyanyelvű népesség majdnem kétszerese volt a magyarénak. És ha ehhez hozzászámítjuk a történeti Erdélyben a németajkúak között jelentősen elterjedt német–román kétnyelvűséget, akkor még kevésbé tartható a negatív tükörkép tézise.

Igaz, nem tekinthetünk el attól, hogy az 1880–1910-es népszámlálások anyanyelvi adatsorai a „*magyar nyelv feltűnő, gyors térhódítását, az egyéb anyanyelvűek arányának csökkenését regisztrálták*”.¹³ Ebből kiindulva feltételezhető, hogy ebben a periódusban a magyar nyelvet is ismerők esetében hamar megtörtént a dominanciaváltás, pontosabban a magyarral mint anyanyelvvel (és ezt kiterjesztve: a magyarral mint domináns nemzettel) való azonosulás. Ez a trend magyarázhatja a más nyelvet ismerő magyar anyanyelvűek viszonylag jelentős arányát is. Ugyanakkor kizárt, hogy ez a románságra hatott volna ki tömegesen, a kétnyelvűsödés mértéke és mintái inkább a bánsági és partiumi németajkúak esetében valószínűsíthetnek egy ilyen jellegű nyelvváltási folyamatot.

Habár tény az, hogy az időtájt a magyar nyelv rendelkezett hatalmi megerősítéssel, és ma a román nyelv kapcsolódik össze az államisággal, ám radikálisan különbözik a kétnyelvűség intézményes termelésének a lehetősége, és a társadalmon belüli nyelvi rendre vonatkozó ideológiák is radikálisan eltérnek. Önmagából az aszimmetrikus politikai támogatottságból azonban még nem következik, hogy a nyelvi viszonyok is ugyanolyan aszimmetrikusan alakultak, ugyanis a 19. századi Erdély még *fragmentált kommunikációs térségnek* számított, amelyen belül a nyelvi renddel kapcsolatos hatalmi tényezők jóval diffúzabban fejeződtek ki és érvényesültek, mint

13 Varga E. (1998) i. m. 12.

később az *egységesített nyelvi piac* kontextusában. A fragmentált kommunikációs térségen belül a helyi, regionális társadalmak nyelvi gyakorlataira még elenyésző hatást gyakorolt a politikai központ azon törekvése, hogy a magyar nyelv ismeretét a teljes értékű nemzettagság legfőbb politikai, kulturális és szimbolikus ismérveként fogadtassa el.

A prekapitalista és a modern nemzetállamok kiteljesedése előtti társadalmak fragmentált nyelvi rendjére is jellemző lehet a többnyelvűség, sőt a társadalomban használt nyelvek presztízse is eltérő lehetett. De ami nem jellemző, az egy olyan nyelvi hierarchia érvényesülése, amely egy adott nyelvet „a legitim” nyelvként kívánna működtetni. Nem létezik az a törekvés, hogy egy adott nyelv beszélői a nyelvüket valamiféle kötelező kulturális normaként próbálják másokra erőltetni, mivel ahhoz a nyelvhez a helyénvalóként, célszerűként, ildomosként nyilvántartott kommunikációs médium normatív ereje társul.¹⁴ Életszerűen: a dél-erdélyi németek nem azért sajátították el a román, mert annak szimbolikus értéket, valamiféle, a helyi kommunikáció megszervezésében rejlő gyakorlati szerepén túli szimbolikus autoritást tulajdonítottak.¹⁵ A román ismeretét kifejezetten a nyelvhasználathoz kötődő gazdasági tényezők magyarázták.

Ebben a fragmentált nyelvi térben a magyar nyelv piaci értéke is váltakozó volt. Egyes régiókban (Közép-Erdélyben, Szilágyságban) megtalálható valamilyen mértékű kétirányú bilingvizmus, ám összességében mindez a román másodnyelvként történő jellemzőbb használatának a következményeként értelmezhető. (Ennek kapcsán mindenképpen meg kell említeni, hogy az erdélyi magyarok román másodnyelvűsége nem minden esetben kapcsolható össze az impériumváltást követő új, a román nyelv átfogó dominanciáját központba helyező nyelvi rend kialakulásával. Jól látható, hogy a magyar–román kétnyelvűségnek bizonyos régiókban sokkal mélyebb társadalmi és kulturális gyökerei vannak, minthogy egyszerűen vissza lehessen vezetni arra a körülményre, hogy a román állam átvette a kommunikációs tér ellenőrzését és a nyelvi piac szabályozását. Néhány más régióban (ahol a magyar állam által szorgalmazott nyelvi egységesítés folyamatai, a meginduló gazdasági fejlődés a modernizáció által generált urbanizációs, piacosodási és belső mobilitással társultak) már 1880-ban látható volt a magyar nyelv bizonyos mértékű előtérbe kerülése.

14 Bourdieu, Pierre: *Language and Symbolic Power*. Polity Press, Cambridge, 1991. 44–47.

15 Mi több, otthoni környezetben a viccmondás és az illetlen beszéd nyelveként használták.

Mellékletek

Nyelvismeret a románok körében 1880-ban megyénként

Az illető nyelvet ismerő románok aránya, illetve a megyén belüli románok aránya és száma

Megye	Csak románul	Magyarul is	Németül is	Román anyanyelvű népesség %	Román népesség szám
Arad	94,77	4,40	0,40	60,94	185.241
Bihar	87,88	11,88	0,06	41,69	186.264
Krassó-Szörény	95,96	0,85	2,51	76,02	289.849
Máramaros	95,81	3,24	0,28	25,09	57.059
Szatmár	80,36	18,93	0,31	33,81	99.093
Szilágy	89,72	10,01	0,05	60,39	103.307
Temes	92,66	1,61	2,37	37,60	148.928
Ugocsa	92,25	4,73	0,10	12,52	8.183
Partium/Bánát/Máramaros	91,83	6,17	1,13	47,17	1.077.924
Alsó-Fehér	96,79	2,60	0,42	76,08	178.021
Beszterce-Naszód	95,31	1,62	2,58	65,30	62.048
Brassó	92,31	5,72	1,87	34,85	29.250
Csík	74,80	23,99	0,16	11,57	12.832
Fogaras	97,62	1,22	0,83	88,74	75.050
Háromszék	64,19	35,63	0,14	12,33	15.448
Hunyad	96,92	2,05	0,66	87,50	217.414
Kis-Küküllő	90,69	8,69	0,38	48,12	44.372
Kolozs	92,02	7,63	0,15	57,37	112.627
Maros-Torda	75,47	22,34	0,15	33,74	53.650
Nagy-Küküllő	92,76	3,76	2,11	39,98	51.632
Szeben	96,26	0,96	2,15	64,11	90.802
Szolnok-Doboka	95,77	3,82	0,25	75,45	146.135
Torda-Aranyos	94,00	5,75	0,08	70,65	96.809

Udvarhely	49,24	47,53	2,03	2,94	3.099
Történelmi Erdély	93,67	5,23	0,76	55,02	1.146.611
Egész Erdély	92,78	5,69	0,94	50,91	2.224.535

Forrás: Ronnås (1984) i. m. 345.

Nyelvismeret a magyarok körében 1880-ban megyénként

Az illető nyelvet ismerő magyarok aránya, illetve a megyén belül a magyarok aránya és száma

<i>Megye</i>	<i>Csak magyarul</i>	<i>Románul</i>	<i>Németül</i>	<i>Magyar népesség %</i>	<i>Magyar népesség szám</i>
Arad	65,62	14,26	19,05	22,24	67.613
Bihar	87,61	5,30	6,24	52,18	233.135
Krassó-Szörény	29,20	25,55	52,92	1,89	7.201
Máramaros	54,10	12,68	14,10	10,47	23.819
Szatmár	80,02	8,53	8,66	57,08	167.184
Szilágy	76,78	18,51	4,27	34,08	58.224
Temes	41,69	14,25	41,28	6,55	25.955
Ugocsa	78,00	1,58	6,76	34,67	22.664
Partium/Bánát/Máramaros	77,68	9,25	10,41	26,51	605.895
Alsó-Fehér	40,31	51,01	8,12	14,50	25.818
Beszterce-Naszód	32,03	51,89	15,71	3,27	3.540
Brassó	70,97	19,40	9,58	28,53	23.948
Csík	96,82	2,00	1,05	83,65	92.802
Fogarás	37,45	41,09	21,12	3,18	2.694
Háromszék	94,36	3,77	1,68	83,50	104.607
Hunyad	27,02	49,78	21,58	4,94	12.278
Kis-Küküllő	56,16	39,70	3,84	23,43	21.604
Kolozs	55,42	33,99	10,05	32,10	63.005
Maros-Torda	82,14	13,50	3,82	54,40	86.497
Nagy-Küküllő	57,50	32,70	9,65	9,08	12.026

Szeben	43,97	20,16	34,87	2,11	2.991
Szolnok-Doboka	43,49	51,83	4,34	16,29	31.559
Torda-Aranyos	55,52	40,80	3,42	22,24	30.472
Udvarhely	96,81	1,61	1,15	89,38	94.311
Történelmi Erdély	77,23	17,95	4,45	29,18	608.152
Egész Erdély	77,46	13,6	7,43	27,79	1.241.047

Forrás: Ronnäs (1984) i. m. 346.

*Nyelvismeret a németek körében 1880-ban megyénként
Az illető nyelvet ismerő németek aránya, illetve a megyén belül a németek aránya
és száma*

<i>Megye</i>	<i>Csak németül</i>	<i>Románul</i>	<i>Magyarul</i>	<i>Német népesség %</i>	<i>Német népesség szám</i>
Arad	53,61	16,99	26,7	10,18	30 931
Bihar	21,72	6,39	66,83	0,96	4 305
Krassó-Szörény	46,05	32,77	13,7	9,92	37 833
Máramaros	46,49	14,32	9,24	13,95	31 718
Szatmár	26,07	10,34	62,73	4,76	13 948
Szilágy	18,19	1,59	78,75	0,48	819
Temes	72,22	12,09	10,88	34,65	137 239
Ugocsa	22,13	1,25	48,03	3,68	2 409
Partium/Bánát/ Máramaros	59,07	15,64	17,5	11,43	259 202
Alsó-Fehér	20,75	58,5	19,8	3,92	6.972
Beszterce-Naszód	25,88	65,97	7,99	24,32	23.113
Brassó	50,51	20,45	28,98	31,67	26 579
Csík	19,71	7,79	72,02	0,37	411
Fogarás	26,08	39,32	34,13	4,55	3850
Háromszék	27,91	8,6	62,56	0,34	430
Hunyad	21,47	40,41	34,95	4,74	6 968
Kis-Küküllő	42,7	42,93	14,35	18,41	16 979
Kolozs	31,38	45,65	22,53	3,91	7 667

Maros-Torda	24,58	17,48	57,79	3,95	6 274
Nagy-Küküllő	39,6	49,05	11,20	8,61	57 398
Szeben	47,7	47,37	4,57	28,75	40 723
Szolnok-Doboka	31,6	50,98	17,14	2,38	4 604
Torda-Aranyos	13,85	17,84	67,61	0,31	426
Udvarhely	48,97	49,44	1,51	2,20	2 322
Történelmi Erdély	38,86	44,98	15,85	9,82	204 713
Egész Erdély	50,15	28,59	16,77	10,62	463 915

Forrás: Ronnås (1984) i. m. 347.

PETTERI LAIHONEN¹

A bánsági többnyelvűség az irodalomban

A Bánság a 18. századtól kezdődően Európa egyik legjelentősebb többnyelvű régiója. Az európai értelmiség a 19. század óta nemzetek építésében kötelezte el magát, és ez a többnyelvűség több formában megnyilvánuló hanyatlását eredményezte.

Benedict Anderson szerint az egynyelvű regény a folyamat egyik fontos eszköze volt.² A jelen tanulmány négy olyan, bánsági szerzőktől született regényben található jelenségeket mutat be, amelyek ellenálltak ennek a folyamatnak. A regények vizsgálatán keresztül bemutatom, hogy a többnyelvű szövegrészek és nyelvi ideológiák a regényekben hogyan reflektálnak a bánsági többnyelvű helyzetre, és ily módon megvizsgálom, hogy nemzeti kulturális és értelmiségi kontextusban milyen esélyei vannak a többnyelvűség fennmaradásának.

A Bánság és a többnyelvű irodalom

A Bánság történelmileg többnyelvű terület, amely részben a 18. században, az egykori török hódoltsági területeken lezajlott betelepítő politika következménye. A Bánság mint egységes régió akkor bomlott fel, amikor a trianoni békeszerződés

1 Jyväskyläi Egyetem (Finnország).

Jelen írás az MTA Nyelvtudományi Intézetének Többnyelvűségi Kutatóközpontja által szervezett Többnyelvűség Európában: távlatok és gyakorlatok Kelet-Közép-Európában című konferenciáján (2011. március 25–26., Budapest) elhangzott angol nyelvű előadás továbbfejlesztett változata. Az angol előadás a *Multilingualism in Europe – prospects and practices in East-Central Europe* című konferenciakötetben jelenik meg. A magyar nyelvű cikk elkészítését a Finn Akadémia 137718-as számú ösztöndíja tette lehetővé. A magyar változat gondozásáért köszönet illeti Labancz Lindát, Nagy Noémit, Szabó Tamás Pétert és Fenyvesi Kristófot.

2 Vö.: Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Fordította Sonkoly Gábor. L'Harmattan–Atelier, Budapest, 2006.

(1920) három részre osztotta. Ma a Bánság három országhoz tartozik: Romániához, Szerbiához és Magyarországhoz.³

A Bánság térképe (Jari Järvinen munkája)

népszámlálás adatai szerint⁴ már csak 16% volt a kisebbségek aránya a régióban.⁵

A népszámlálási adatokkal és saját empirikus kutatásainkkal összhangban elmondható, hogy a kisebbségi nyelvek mindennapi használata egyre ritkábbá válik, ugyanakkor a többnyelvűség pozitív nyelvi ideológiája továbbra is fennmaradt a régióban mint természetes, alapvetően pozitív jelenség. Ezzel szemben a helyi lakosok az egynyelvűséget olyan beszélőkön keresztül írják le, akik szándékosan nem hajlandók megtanulni a környezetükben megjelenő eltérő nyelveket. Meg kell hogy jegyezzük ugyanakkor, hogy ez egy általános, absztrakt szinten élő ideológia, a mindennapi életben ugyanis természetes, hogy a családoknak egynyelvű tagja is van, és a család a jelenlévő egynyelvű személy igényeihez igazodik.⁶ Ez azt jelenti, hogy

A szervezett és spontán migrációnak köszönhetően a Bánság tekintélyes számú román, német, magyar, szerb, horvát, szlovák, zsidó, ukrán, bolgár, cigány, cseh stb. beszélőnek adott otthont. A 19. században a Bánságban nem volt egyetlen nemzeti, etnikai, nyelvi vagy vallási többség sem. A legnépesebb csoportokat a románok, a németek, a szerbek és a magyarok alkották. A 20. században a kisebbségi csoportok nagysága folyamatosan csökkent. A jelenleg legnagyobb, romániai területen, 1930-ban a románok a népesség 57%-át tették ki, míg a 2002-es romániai

3 Vö.: Wolf, Josef: *Development of Ethnic Structure in the Banat 1890–1992*. Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut, Vienna, 2004.

4 www.recensamant.ro (2013-02-13)

5 Adatokat közli: Wolf (2004) i. m.

6 Vö.: Laihonon, Petteri: *Language ideologies in the Romanian Banat: Analysis of Interviews and*

a Bánság lakosai között a többnyelvűség egy általános ideológia, ahol a mindennapi életben gyakran az egynyelvű gyakorlat a valóság.

A Bánságot érintő korábbi kutatások az egyes meghatározott nyelvi és etnikai csoporttal foglalkozó ún. „nemzeti kutatásokra” koncentráltak. A magyar, román és német tanulmányok a Bánságot olyan területként írják le, ahol a nyelvek versenyhelyzetben vannak.

A tanulmányok nagy része egy nemzeti diskurzust épít ki etnikai csoportok elkülönítésével. Leírják a csoport történelmét, feltérképezik annak jó és rossz korszakait. Ezekben a diskurzusokban az egyes csoportok gyakran egy nagyobb, nemzeti kontextusba ágyazódnak, míg a helyi perspektíva ritkán kerül elő. Röviden, a Bánságban tisztán elkülönülnek a többnyelvűségről alkotott hétköznapi és értelmiségi nézetek.⁷

Jelen tanulmányban regényekre összpontosítva vizsgálom a kettévált bánsági többnyelvűségi ideológiákhoz vezető intellektuális folyamatokat. Az európai értelmiség a 19. századtól kezdve nemzetek építésében kötelezte el magát, és ez a többnyelvűség több formában megnyilvánuló hanyatlását eredményezte. A jelen tanulmány Benedict Andersonnak (2006) azt a felvetését is kritizálja, amely szerint a modern regény alapja a standard nyelv és az egynyelvűség. Anderson szerint „a nemzetiség (*nationality*), vagy – elkerülendő ezt a többjelentésű szót – nevezzük inkább nemzeti mivoltnak (*nation-ness*), éppúgy, mint a nacionalizmus, jellegzetes típusú kulturális termék (*artefact*)” (kiem. az eredetiben).⁸ Meglátása szerint elképzelt közösségek léteznek, amelynek tagjai talán sohasem találkoztak, de egyes közös ideák fogyasztása révén egyesülnek és tipikusan ugyanolyan típusú szövegeket olvasnak. E közösséget a nyomdai kapitalizmus tette lehetővé, megalkotva az olvasóközönség fogalmát. Anderson szavai szerint: „Leginkább akkor érthetjük meg ezen átalakulás fontosságát a nemzet elképzelt közösségének kialakulása szempontjából, ha megvizsgáljuk a képzelet azon két formájának, a regénynek és az újságnak az alapszerkezetét, amelyek elsőként virágoztak fel a 18. századi Európában. A nemzet *típusába* sorolható elképzelt közösségek »megjelenítéséhez« ugyanis ezek a formák jelentették a technikai hátteret.” (Kiem. az eredetiben).⁹ Modellje a nacionalizmus és a mai közösségek kialakulásának egy manapság gyakran idézett magyarázata és főbb érveinek egyes elemei a Bánság esetére is érvényesek. Ugyanakkor a jelen tanulmány olyan jelenségeket vizsgál, amelyek ellenálltak a fent jellemzett tendenciának.

Nyelvészeti szempontból Andersonnak két vitatható előfeltevése van. Az első, hogy feltételezi a „nyomdai nyelv” majdnem, hogy természetes megjelenését. Má-

Academic Writings among the Hungarians and Germans. University of Jyväskylä, Jyväskylä, 2009.

⁷ Uo.

⁸ Anderson (2006) i. m. 19.

⁹ Uo. 35.

sodszor, azt állítja, hogy „akkoriban, [a 16. században] akárcsak most, az emberiség jórésze egynyelvű volt”.¹⁰ Érvelése alapvetően az, hogy a latin helyett a vernakuláris nyelveken történő könyvkiadás 1) jövedelmezővé teszi a kiadást és 2) egyesíti az egynyelvű olvasókat. Nyelvideológiai témájú tanulmányok¹¹ megjegyezték, hogy Anderson a közös nyelven keresztül meghatározott nemzetkonstrukciót hibásan írta le, mivel figyelmen kívül hagyta, hogy először a közös nyelvet kellene megalkotni. Azonban a közös nyelvek állandó és soha véget nem érő standardizációból születtek, és ez új társadalmi törést eredményezett, nem egységet. Anderson egy másik túlzó érve, hogy feltételezi az egynyelvűség univerzalitását.

A tanulmány további részében a célom az, hogy megvizsgáljam a fenti állításokat a bánsági irodalmi szövegeken keresztül. Azt mutatom be, hogy a többnyelvűség – amelynek általánosan elfogadott helye van a múlt és a jelen világirodalmában¹² – hogyan vált a bánsági irodalom inherens részévé.

Az ugyanis elkerülhetetlen, hogy a bánsági történeti társadalmi többnyelvűségi helyzet megjelenjen az irodalomban is. Először is, a többnyelvű folklór és a többnyelvűség jelenléte, illetve a nyelvi változatok megjelenése a helyi irodalomban meg lehetősen általános. Mivel e műfajoknak nincs említésre méltó megjelenése a nyomdai kapitalizmusban, csak egy példát mutatok be:¹³

Am vezut un Krakenesch
Siewe, acht junge drin:
trei au murit.
patru au fugit.
Hány marad?

Láttam egy varjófészket (*román/német*)
Hét, nyolc fióka volt ott: (*német*)
három halott. (*román*)
négy elrepült. (*román*)
Hány maradt? (*magyar*)

10 Uo. 45.

11 Silverstein, Michael: Whorfianism and the Linguistic Imagination of Nationality. In Paul Kroskrity (ed.) *Regimes of Language: Ideologies, Politics, and Identities*. School of American Research Press, Santa Fe, 2000. 85–138.; Gal, Susan: Contradictions of standard language in Europe: Implications for the study of practices and publics. *Social Anthropology* 14/2006. 163–181.; Gal, Susan: Polyglot Nationalism: Alternative perspectives on language in 19th century Hungary. *Langage et société* 136/2011. 31–53.

12 Vö.: Forster, Leonard: *The Poet's Tongues: Multilingualism in Literature*. Cambridge University Press, London, 1970.; Knauth, Alfons: Literary Multilingualism I: General Outlines and Western World. In: Márcio Seligmann-Silva et al. (eds.): *Comparative Literature: Sharing Knowledges for Preserving Cultural Diversity*. Eolss Publishers, Oxford, 2007. www.eolss.net/ebooks/Sample%20Chapters/C04/E6-87-07-05.pdf (2013-02-13); Lennon, Brian: *In Babel's Shadow: Multilingual Literatures, Monolingual States*. University of Minnesota Press, Minneapolis, 2010.

13 Vö.: Klein, Claudia: *Das Banat – Zusammenleben der Nationen*. Unpublished MA thesis: University of Vienna, 1993. 120

A fordítások itt és a következőkben, ha másként nincs jelölve, a szerzőtől származnak. A példák helyesírása az eredeti, idézett művel azonos. Ez egyebek között azt jelenti, hogy a nemszenterd formák nem lettek megváltoztatva.

Klein szerint az ilyen típusú folklór igen tipikusnak számított a 19. századi Bánságban.¹⁴ A 20. században a többnyelvűség még inkább továbbterjedt a helyi irodalmi fórumokon is.¹⁵

A 19. és a 20. századi többnyelvű irodalmi alkotások széles körben elemzett szövegek az Egyesült Államokba emigrált szerzők munkáiban,¹⁶ és bizonyos mértékig nyugat-európai írók munkáiban.¹⁷ A figyelem többek között e művek mint nyelvtanulási önéletrajzok vagy emlékiratok jellegzetességeire fókuszált.¹⁸ A jelen tanulmányban négy olyan regényt elemzünk, amely a Bánságon túl is, szélesebb körben ismert. Ezek a regények a bánsági életet írják le, és mindegyik bánsági születésű szerző tollából született, és a Bánságon kívüli európai könyvkiadók gondozásában jelentek meg. Más szóval az irodalomtörténetben a nemzetközi irodalmi művek közé sorolt, és nem helyi, regionális irodalomról beszélhetünk, vagyis e művek, Anderson besorolásának megfelelően,¹⁹ a nyomdai kapitalizmus termékeként és a nemzeti irodalom részeként értelmezhetők. A jelen tanulmányban a szövegekre fókuszálók, a szerzőkről csupán rövid, életrajzi jellegű információkat ismertettek. Szövegszinten a kutatás fókusza egyfelől a nyelvre való explicit utalásokra, másfelől a megjelenő kódváltásokra esik. A metanyelvi elemzésnél a nyelvideológiák megközelítését követjük.²⁰

A kutatás számára releváns kérdésként merül fel, hogy milyen feltételezések találhatók a vizsgált szövegrészekben, különös tekintettel a nyelvhasználatra, a többnyelvűségre, illetve a nyelvváltozatokra. A kódváltás vizsgálatakor a Peter Auer-féle interakciós keretet tekintjük irányadónak.²¹

Az alapvető megfontolás, ami meghatározza a kódváltást vagy kód-váltakozást mint kontextualizációs jelölőt (vagy szerepet) (az egyes szavak beillesztését is beleértve) meghatározza, alkalmazható a fiktív irodalomra is. Ez azt jelen-

14 Klein (1993) i. m. 119.

15 Gehl, Hans: Fremddarstellung und Selbstbild der Donauschwaben. In: Hans Gehl (hg.): *Regionale Volkskulturen in Ostmitteleuropa. Abgrenzung – Nachbarschaft – Interethnik*. Materialien 13. Tübingen: Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde, 2002. 281–313.

16 Pl. Lennon (2010) i. m.

17 Forster (1970) i. m.; Knauth (2007) i. m.

18 Vö.: Pavlenko, Anita: Language Learning Memoirs as a Gendered Genre. *Applied Linguistics* (22) 2/2001. 213–240.; Kramsch, Claire: The Multilingual Experience: Insights from Language Memoirs. *Transit* (1) 1/2004. escholarship.org/uc/item/9h79g172 (2013-02-13)

19 Vö.: Anderson (2006) i. m.

20 Vö.: Blommaert, Jan: Language Ideology. In: Brown, K. (editor-in-chief): *Encyclopedia of Language & Linguistics*. Second edition, vol. 6. Elsevier, Amsterdam, 2006. 510–521.

21 Auer, Peter: The pragmatics of code-switching: a sequential approach. In: Milroy, Lesley – Pieter Muysken (eds.): *One Speaker, Two Languages: Cross-disciplinary Perspectives on Code-switching*. Cambridge University Press, Cambridge, 1995. 115–135.

ti, hogy a kód-váltakozásnak nincs semmilyen referenciális, dekontextualizált, vagy univerzális jelentése (pl. „mi-kód”). Inkább a kontextusra utal. Más szavakkal, a kódváltakozás „központozza” a szöveget, és annak megértésére készítet, hogy milyen többletjelentést emel a szövegbe a más nyelvjárásban vagy más nyelven elhangzott szövegrészlet.²² Általánosságban a négy regény diskurzus alapú elemzése a cél. A nyelvészeti, strukturális vagy nyelvtani fókuszú elemzés²³ további vizsgálatok tárgya lehet, tekintetbe véve ezen tanulmány általános céljait. Céлом az, hogy feltérképezsem, hogy ezen regények hogyan tükrözik a bánáti többnyelvűséget, és hogy megvizsgáljam a többnyelvűséget a nyomdai kapitalizmus, a nemzeti kultúrák, illetve az értelmiség kontextusában.

Herczeg Ferenc: A hét sváb

Az első elemzett regény Herczeg Ferenc 1916-os, *A hét sváb* című műve. Herczeg igen befolyásos volt a két világháború közötti időszakban, a Magyar Tudományos Akadémia alelnökeként dolgozott, továbbá irodalmi Nobel-díjra is jelölték. A szerző (1864–1954) bánási németként, „svábként” született Franz Herzog néven, a magyart iskolai keretek között sajátította el. Később a 20. század első felének egyik legjelentősebb kortárs írójává vált a magyar dzsentri világ ábrázolásával. A magyar nacionalista diskurzusnak is egyik ünnevelt alakja lett. A későbbiekben Czigány „a pusztuló magyar dzsentri könnyed krónikásaként” említi.²⁴ Bár *A hét sváb* című regénye 2002-ben bekerült a fiatalok számára ajánlott népszerű könyvek közé, mégis alig-alig találni olyan kortárs magyar értelmiségit, aki olvasta volna. A műre tökéletesen illenek az Anderson által leírt nacionalista regény²⁵ tipikus jellegzetességei: az 1848–49-es forradalom és szabadságharc történetét írta meg, amely jelentős magyar nemzeti referenciapont. A regény egy kis bánási, határmenti városban játszódik, ahol többségben németek és szerbek laknak. Első ránézésre a cím is figyelemfelkeltő: mi dolga hét svábnak az egyik legjelentősebb magyar történelmi eseménnyel?

A regény alapvetően magyarul íródott. Ugyanakkor a párbeszédnek többsége minden bizonnyal más nyelven folyt. Már a második oldalon az alábbi kifejezés kerül elő: *Glückliche Reise!* (6. o.), ezzel a regény többnyelvűséget jelenít meg. A könyvhöz tartozik egy 4 oldalas melléklet is, amelyben német, szerb, román, olasz, francia, latin

22 Uo. 123–124.

23 Lásd pl. Callahan, Laura: *Spanish/English Codeswitching in a Written Corpus*. John Benjamins, Philadelphia, 2004.

24 Czigány, Lóránt: *The Oxford History of Hungarian Literature: From the Earliest Times to the Present*. Oxford: Clarendon Press, Oxford, 1984. 231.

25 Vö.: Anderson (2006) i. m.

és más kifejezéseket olvashatunk, például: *odbor* (szerb: 'gyűlés', 32. o.), *fáta* (román: lány 134. o.). Az idegen kifejezéseket magyarázó jegyzetek tipikusnak mondható regények esetében. A kutató számára ez azt mutatja, hogy mit gondolt a szerző és/vagy a szerkesztő, mi tartozik az idegen nyelvű kifejezések közé. Ugyanakkor *A hét sváb* tartalmaz olyan kifejezéseket is, amelyek nyelvészeti munkákban átvételekként vannak kategorizálva, például a sztenderd nyelvi szótárak is tartalmazzák. Ez is azt mutatja, hogy mennyire nehézkes az egyes szavak besorolása, a nyelvek és kódok elhatárolása.²⁶ Elemzési célokra a legegységelműbb eseteket válogattam ki.

A regény számos párbeszédet tartalmaz, az olvasó számára nyilvánvaló, hogy a többségük német nyelven íródott. Nyilvánvaló az is, hogy a regény főszereplői német beszélők, a hét sváb neve például *Graf, Heim, Lutz, Haller, Hoffer, Holky* és *Salvator*. A szereplőknek van egy ismert német dala is, amely ötsoros német nyelvű szövegben jelenik meg a regény 35. oldalán. Tulajdonképpen elenyésző számú felismerhetően magyar szereplő található a műben, a többségük nemes, mint pl. Esterházy gróf (10. o.). A szövegben ugyancsak találhatók konkrét utalások arra is, hogy az adott karakter milyen nyelven beszél. Például: „A granicsárok szerbül beszélnek.” (6. o.); „Egyszerre azt mondta, szerbül mondta – Istenem, be szép ez!” (24. o.); „mindent megértett, amit mellette beszéltek. Oláhul beszéltek.” (133. o.)

Ritkák azok az esetek, amelyek azt jelzik, hogy a dialógus nyelve a magyar. Ugyanakkor egy esetben expliciten is kifejeződik, amint a magyar seregek a helyi németek segítségére sietnek: „– A város kommandánsával van beszédem! – kiáltotta magyarul a tiszt.” (75. o.) Annak az explicit említése, hogy valami az alapvetően magyar nyelvű regényben magyarul hangzik el, megerősíti azt az olvasatot, hogy a dialógusok nagy része viszont más nyelven folyt.

Van néhány explicit példa a dialektus használatára is. Például, amikor az ezredes hangulata érzelmesre vált, és arról tesz kijelentést, hogy a németek eddig csak vendégek voltak a Bánságban, most már viszont kiérdemelték a jogot, hogy a magyarok oldalán egyenrangúként vívhaszanak hősiek küzdelmet. A kulcsfontosságú üzenetet megelőzi, ezáltal a kontextusból kiemeli egy kódváltásra utaló megjegyzés: „Eddig úri német nyelven beszélt, de most a délvidéki svábok parasztdialektusán szólalt meg.” (113. o.)

A regény főszereplői mind többnyelvűek, nincsenek megértési nehézségekre utaló jelzések sem a német, sem a szerb, sem a magyar, sem pedig a román nyelv esetében. Ellenkező példákat azonban bőven találhatunk. Például a szerb parancsnok tökéletesen tud németül: „kitűnően beszélt németül, jobban, mint a bánsági svábok”. (123. o.) Összefoglalva: első ránézésre *A hét sváb* című mű tipikus Anderson által jellemzett nacionalista regény: nemzeti szempontból fontos eseményeket és szemé-

26 Vö.: Auer, Peter: The monolingual bias in bilingualism research, or: why bilingual talk is (still) a challenge for linguistics. In: Heller, Monica (ed.): *Bilingualism: a Social Approach*. Palgrave, Basingstoke, 2007. 319–339.

lyeket ábrázol, egy magyar nemzet számára konstruktív történetet ír le, amelyben bemutatja, hogy hogyan csatlakoztak a bánáti németek a magyarokhoz, kifejez-
vén hűségüket a nemzet iránt. A regény többé-kevésbé egynyelvűnek is mondható
struktúrájában, nem gyakran említi a használt fiktív nyelveket sem. Ugyanakkor, ha
közelebbről vizsgáljuk, egyértelművé válik, hogy extrém mértékben többnyelvű tár-
sadalom képét festi a mű, amelyet a kódváltások és az egyes explicit, nyelvekre törté-
nő utalások is bizonyítanak. Olyan társadalom ez, amelyben alapvető feltételezés az,
hogy a közösség minden tagja beszél és ért németül, szerbül, magyarul és románul.
Röviden szólva: a fiktív közösség egyértelműen többnyelvű.

Adam Müller-Guttenbrunn: Die Glocken der Heimat – A szülőföld harangjai

A következő elemzett mű Adam Müller-Guttenbrunn *Die Glocken der Heimat*
(*A szülőföld harangjai*) című regénye, amely először 1911-ben jelent meg nyom-
tatásban. Adam Müller-Guttenbrunn (1852–1923) Bánságban született német
író volt, aki miután megalapozta a karrierjét Bécsben, visszatért a Bánságba, ahol
számos művet írt saját szülőföldjéről (Heimatjáról). Mai napig is a bánsági német
irodalom egyik emblemikus figurája.²⁷ Regényében egy kis német falu, Karlsdorf
életét, társadalmi szerkezetét mutatja be.

Elsősorban a kisszámú értelmiségre és az iskoláztatásra fókuszál, dokumentálva
a nyelvpolitikát. A könyvben tárgyalt egyik legfontosabb kérdés az ún. magyaros-
sítás. Egyértelműen kirajzolódik, hogy a háromezer lakos között alig akad néhány
értelmiségi, aki beszél és ért magyarul, annak ellenére, hogy a hivatalos ügyintézés
csak magyarul végezhető, és az iskolázás is középfoktól fölfelé csak magyarul elér-
hető. A szereplők közül a pap és a fiatal tanár azok, akik elkötelezetten támogatják,
hogy a német fiatalokat Szegedre és Kecskemétre küldjék bentlakásos iskolába ma-
gyart tanulni. Az idősebb tanár és a parasztok ellene vannak annak, hogy a német
gyermekeket a magyar nyelv nagy támogatóivá neveljék.

Számos példa van a nyelvmegtartásra, illetve nyelvcserére vonatkozó diskurzus-
ra a regényben, bár valószínűleg Phillip Haffner története a legdrámaiabb, akit
a pap tanácsára Szegedre küldtek bentlakásos iskolába, amikor 5 éves volt. Amikor
az édesapja három év után hazavitte nyári vakációra, az iskola előjárója büszkén
mondta, hogy a most már Fülöpként megnevezett fiú egyetlen német szót sem hal-
lott az otléte alatt: „Ilyen módon kihoztuk a magyart belőle, ez a mi módszerünk”.
(96. o.) Az iskolaigazgató azt is hozzáteszi, hogy a következő német generációnak

27 Mariseşcu, Tonia: Raumfigurationen in Herta Müllers „Niederungen”. *Mauerschau* 5/2010.
70–81.

már „nemcsak magyar az elméje, de beszél is magyarul”. (96. o.) Erre a fiú paraszt édesapja így válaszol: „bizony, valószínűleg a városi dzsentri között, de közöttünk biztosan nem fognak”. (95. o.) Azonban a fiú otthon sem szól egyetlen szót sem németül, az édesanyjához is magyarul szól: „Anyám, drága anyám”. (99. o.) A faluban az a visszatérő mondata is, hogy: „Én magyar vagyok”. (102. o.) Ezek a hosszabb szakaszok mutatják be és hangsúlyozzák a történet figyelmeztető üzenetét. Az első azt jelzi, hogyan változott meg az „anyanyelv”, a második kódváltás pedig a nemzeti hovatartozásban, etnicitásban bekövetkező változást hangsúlyozza. Hasonlóképpen az idős tanár arra a következtetésre jut, hogy számos iskolázott német, szlovák, román és szerb vált a magyarosítás elszánt hívévé a hivatalnokok, tanárok, újságírók, mérnökök, tudósok, művészek, írók, papok, politikusok és még a miniszterek között is. (106. o.) Végül pedig, ami a legrosszabb: látni egy német parasztnak mindezt a saját fia életén keresztül, aki csak egy a sok közül. Ennek eredményeképpen visszaviszi a fiút egy helyi iskolába, mondani sem kell, hogy a helyi fiatal tanár is buzgó patrióta. Ez például abban nyilvánul meg, hogy a diákokat az ünnepekre magyar nyelvű dalokkal készíti fel. Ugyanakkor, ha egy vendég megkérdezi egy helyi lakost arról, hogy a gyerekek vajon értik-e, amit énekelnek, a válasz az, hogy egy szót sem: „Kein Wort!” (63. o.). A regény bemutatja a helyi báró esetét is, aki igazi kozmopolita, a magyar parlamentnek is tagja. Véleménye szerint Magyarország előtt sötét jövő áll, mert a magyar dzsentri egynyelvűekkel tölti fel a hivatalokat. (56. o.)

Nyelvészeti szempontból az elbeszélés sztenderd német nyelven íródott, míg a dialógusok többsége nyelvjárásokban jelenítődik meg. A magyar szavak, kifejezések és mondatok is elég gyakoriak. A legtöbb dialektális elem és magyar kifejezés magyarízűt kap a lábjegyzetekben. Néhány példa az első 110 oldalról: „Klarinéní” (6. o.), „Szegény aszony” (8. o.), „Tessék!” (10. o.), „Károlyfalva” (41. o.), „Jólvan!” (46. o.), „Kutja”, „Mamlasz”, „Szamár” (47. o.), „Nagyságos” (54. o.), „Eljen!” (62. o.), „Jó reggel” (66. o.), „Bizony!” (75. o.), „Soha!” (81. o.), „Nem bánom” (81–82. o.), „No hát, fiam, itt van az apát!” (96. o.). Ezek a kifejezések az Auer-féle keretben²⁸ mint lexikai és idiomatikus betoldások értelmezhetők, amelyek a beszélők kétnyelvű kompetenciáját jelenítik meg. Ebben a regényben az egyértelmű jelzésük az, hogy a magyar beszűrődött a helyi német változatba, és ekképpen nyelvcserét eredményez a fiatal generációban, ha a fiatalok továbbra is őrizetlenül maradnak.

Összefoglalva: Adam Müller-Guttenbrunn *Die Glocken der Heimat* című regénye egy egynyelvű bánati közösséget ábrázol. Ez az identitás az egynyelvű magyar identitással szemben konstruálódik. A legalapvetőbb különbség Herczeg Ferenc *A hét sváb* című művéhez képest, hogy mindkét csoport, a német falusiak és a magyar polgárok és a dzsentri is egynyelvűként van bemutatva a jelen regényben, a társadalmi többnyelvűség egyedül az idős értelmiségiek és a kozmopolita arisztokrácia esetében

28 Auer (1995) i. m. 126.

jelenik meg. Nyelvészeti szempontból ez a regény a kitalált karakterek által használt nyelvet jeleníti meg. A helyi parasztok német nyelvjárásban beszélnek. A szerző által a regényben széles körben használt dialektus példát adott a bánsági német nyelvjárások szépirodalmi művekben való használatához.²⁹ A magyar mondatok főleg olyanoktól hangzanak el, akik nagy részben magyarul beszélnek. A helyi értelmiségiek megnyilatkozásaiban tipikusan megtalálhatóak a magyar diskurzusjelölők, pl. „tessék”, „bizony”. A hosszabb magyar kifejezések a magyarosítás terjedése elleni figyelmeztetésként interpretálhatók, hiszen bemutatja annak fokozatos beivódását a mindennapi nyelvhasználatba a sváb közösség tagjai között is, értelmiségiek és fiatalok esetében egyaránt. A *Szülőföld harangjaiban* a kétnyelvű idézetek konfliktust jeleznek a magyarok és a németek között.

Molter Károly: Tibold Márton

A következő regény Molter Károly (1890–1981) *Tibold Mártonja* a szomszédos Bácskába kalauzol bennünket, amely ugyanúgy jellemezhető, mint a Bánság. Ez az 1937-ből származó önéletrajzi regény³⁰ azt meséli el, hogyan lett a német (sváb) Martinból magyar Márton. A 400 oldalas regény legnagyobb része a nyelvről szól. Martin egy többnyelvű környezetben nő fel, ahol németül, szerbül és magyarul beszélnek. Sőt, a német és a magyar sztenderd változata mellett ezek dialektusait is gyakran használják, illetve utalnak rájuk. Martin családja támogatja a fiú magyarrá válását, noha a család alig beszél valamicskét magyarul. Martin nagyapja huszár volt a magyar forradalom idején, így a család rokonszenvez a magyar nemzettel. Az általános iskola befejezése után Martint egy kecskeméti gimnáziumba küldik ösztöndíjasként. Ebben a magyar nyelvű városban Martinnak némettanításból kell fedeznie tanulmányai költségeit. Barátokat szerez, és egyre inkább elmélyül a magyar kultúrában. Miután elvégzi a kecskeméti iskolát, felveszik a budapesti egyetemre német–magyar szakra. Közben több alkalommal is hazalátogat. Először egy helyi német lányba lesz szerelmes, majd egy magyar bárókisasszonyba. Végül, az egyetem elvégzése után Erdélyben kap munkát, ahol egy székely lányt vesz feleségül.

A Bildungsroman során Martin/Márton megtanulja a különböző nyelveket különféle módokon használni. Kisfiúként a magyar történelmet magyarul tanulja az iskolában, ugyanakkor nagyapjának az 1848-as magyar forradalomról szóló német nyelvű történetei mélyebb benyomást tesznek rá. Kamaszként, amikor első magán-

29 Vö.: Gehl, Hans: Voraussetzungen für Südosteuropäische Sprachinterferenzen. In: Hans Gehl – Maria Purdela Sitaru (Hg.): *Interferenzen in den Sprachen und Dialekten Südosteuropas*. Materialien 4. Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde, Tübingen, 1994. 31–75.

30 Az íróról lásd: Benkő Samu: Molter Károly. In: Dávid Gyula (főszerk.): *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*. III (Kh–M). Kriterion, Bukarest, 1994. 627–628.

tanítványaival találkozok Kecskeméten, először németül próbál beszélni velük. Kigúnyolják, így egyre kevesebbet beszél németül, de azért megpróbál nem elfeledkezni német gyökereiről sem. Azt vallja, „csak egy kishitű nyomorult felejt el az anyanyelvét”, ezért németül és magyarul is egyformán kell tudnia. Német–magyar szakos pesti egyetemi hallgatóként mindent megtesz annak érdekében, hogy magántanítványaival beszélve elkerülje a német nyelv használatát, ehelyett a német irodalomról is magyarul értekezik velük. Később elkezdi magyarul tanítani egy német fiút, amire nagyon büszke. (156. o.) A diplomaszerzés után rövid ideig német újság tudósítójaként dolgozik. Noha jól keres, otthagyja állását, mivel „magyarul akarta életét folytatni, magyarok közt” (309. o.). Az első világháború után Márton családja Bácskán marad. Édesanyja így ír egy Mártonnak küldött levélben: „Magyarul élsz románok közt (még németek is vannak arra?), én németül élek szerbek közt (még magyarok is vannak itt!).” (395. o.)

Nyelvészeti szempontból a regény rengeteg német és szerb kifejezést tartalmaz. Például:

Goszopin pomiluj! (16. o.)	Uram, segíts! (<i>szerb</i>)
Ein feuriger Ungar! (22. o.)	Tüzes magyar! (<i>német</i>)
Hab' Heimweh (63. o.)	Honvágyam van. (<i>német</i>)
Bezsi dalje! (336. o.)	Félre! (<i>szerb</i>)

A könyvhöz egy hatoldalas függelék tartozik *Az idegen nyelvű szövegek magyar fordítása* címmel. Az egyszerű idézeteken túl, amelyeket különbözőképpen ki lehet emelni a szövegkörnyezetükből,³¹ más fajta kódváltásra is találunk példákat: (Martin édesapja beszélget a magyar iskolaigazgatóval Kecskeméten) „– Martin jó és engedelmes fiú lesz itt is. Odahaza war er der »jeles!«”. (59. o.) Ezt a példát úgy értelmezhetjük, mint Martin apja korlátozott magyar nyelvi kompetenciájának megnyilvánulását, mivel a „war er der” (ő volt) németül szerepel.

A következő példában Martin kísérlete, hogy németül beszéljen magántanítványaival, kudarcba fullad: (Martin németül próbál beszélni kecskeméti magántanítványaival.) „Mikor ez bemutatkozott, apja akarata szerint németül: »Heisse Martin Tobold«, a két pukkanás-arcú szemberöhögte: – E' Bolond, ne! / – Tisztára nincs ölég esze!” (60. o.) Ez az eset tökéletes példája annak, amit Auer nyelvi egyezkedésnek hív.³² Martin kísérletet tesz arra, hogy magántanítványait németül tanítsa németre. Miközben Martin németül beszél, a tanítványok addig sértegetik őt magyarul, amíg abba nem hagyja a német beszédet.

Végül, a könyv későbbi részében, Martin maga kezdeményez egy németről magyarra történő kódváltást egy német lánnyal otthon, Bácskán. „– Kommst mit? [Ve-

31 Vö.: Auer (1995) i. m.

32 Auer (1995) i. m. 127.

lem jössz?] Martin magyarul folytatta: – A lutheránus templom felé menjünk? [...] A lány is áttért a magyar szóra.” (129. o.) Ebben az esetben a nyelvi egyezkedés nem ütközik akadályba. Inkább az identitás jelentős megmutatkozása ez. Arról van szó, hogy Martin németről magyarra változtatta egy helyi lánnyal való beszélgetésének nyelvét.

A német szövegek egy része nyelvjárásban íródott. A magyar párbeszéddek is nagyon sok nyelvjárási elemet tartalmaznak. Például amikor Martin Kecskeméten van, még a tanárok is a helyi dialektust használják. A gimnázium elvégzése után Martin utoljára tér vissza régi iskolájába, és találkozik igazgatójával: „először életében ő-zött. – Mi lösz belőlem, igazgató úr?” (135. o.) Azaz egy érzelmes pillanatban a helyi nyelvjárást használja.

Budapesten Mártonnak német lakásadónője van. Az első találkozás alkalmával Márton sváb dialektusban szólítja meg, majd amikor ez sikertlen, sztenderd németre vált. Erre a lakásadónő magyarul válaszol (sváb akcentussal): „– Kérem, ez Magyarország fővárosa! Itt mindenki magyarul beszél! / – De magának rossz a kiejtése, néni! / – Meglehet. Mégis magyarul beszélek. Az úrnak jó a kiejtése, annál inkább élhet a magyar szóval. / – Stimmt! – nevetett Márton e furcsa hazafiasság hallatára.” (136. o.) Ehelyütt, egy nyelvi egyezkedést követően, kifejezetten megjelenik a magyar német helyett való használatának Budapestre jellemző társadalmi preferenciája. Ugyanakkor Martin tréfás válasza némi távolságot jelez az ennek alapjául szolgáló nyelvi ideológiával szemben.

Végül *Tibold Márton* Adam Müller-Guttenbrunn *A szülőföld harangjai* c. művéről is szól. Márton egy német hölgytől kapja a regényt, míg Budapesten tanul. Először nosztalgiával és lelkesedéssel olvassa a könyvet, mivel az ifjúságára és *Heimatjára* emlékezteti. Ugyanakkor „szinte jólesően érezte, hogy az író valahol elvétette a hangot. Mert könyve mind telibb torokkal csapott át egy egészen olcsó gyűlöletbe más népek iránt. Márton apránként rajtakapta egyik igazságtalanságon a másik után. [...] Mennyire utálta ez a Guttenbrunn a magyarokat, [...], aztán milyen hideg megvetéssel beszélt a »rácok«-ról és a Maroson túl tengődő »Walachen Volk«-ról.” (178. o.) Végül Márton felsóhajt: „hál’ istennek, ennek az úrnak csak részben van igaza! Ahol meg gyűlölködik, egy szó igaza sincsen!” (uo.)

Összegzésként azt lehet mondani, hogy a *Tibold Márton* egy magyar értelmiségivé váló német fiú történetét meséli el. *A hét sváb* és *A szülőföld harangjai* című regényektől eltérően ez a mű sok tűnődést és ellentmondásosságot tartalmaz a nyelvi és nemzeti identitással kapcsolatban. Márton végig többnyelvű és többkultúrájú magyar marad („Sose leszek magyar királyi, szabadalmazott, másokat kizáró, elsőosztályú magyar” (118. o.)). A Bánság és Bácska azon, tipikusan értelmiségi alakjait testesíti meg, akiknek megvan a lehetőségük, hogy megválasszák nemzeti és nyelvi

kötődéseiket, vagy, mint egy író esetében, „nyelvi hűségüket”.³³ Miután végül ott-honra lel Erdélyben, Márton azt mondja, „hogyan örül, amiért Jénában hallgathatott német szót. Mert ez a nyelv a pápaszeme, valahányszor nyugatra akar nézni, amit nagyon becses szokásának tart.”. Azaz *A szülőföld harangjaitól* eltérően a tanult magyarrá válás nem jelent teljes nyelvcsere. Nyelvészeti szempontból a regény számos idézést és kódváltást tartalmaz, valamint a nyelvjárásoknak is fontos szerep jut.

Hertha Müller: Herztier – Szívjóság

Végül egy 2009-ben Nobel-díjat kapott író, Hertha Müller regényét vizsgálom meg. Röviden elemzem *Herztier* c. könyvét, amelyet magyarra *Szívjóság* címmel fordítottak. Hertha Müller fiatal német írók egy temesvári csoportjának tagjaként vált ismertté. Történetei kritikai nézőpontból tekintenek a bánsági német közösségre. Az Adam Müller-Guttenbrun által ábrázolt német falusi idill Müller kezében szertefoszlik. Az író a sváb közösség és a családok etnocentrikus valamint a fiatalokat szigorúan ellenőrző jellegére mutat rá. A *Herztierben* az apák SS-es múltjának terhe a totalitárius Románia szörnyűségeivel elegyítve elviselhetetlenné teszik a Bánság fiatal német értelmiségének életét. Nyelvészeti szempontból Müller regényeiben megtöri a nyelvjáráshasználat hagyományát. Ehelyett saját egyéni stílusával, lírai prózájával kísérletezik. Amint Gehl rávilágított,³⁴ a hagyományos német körök főáramában Müllert döbbenetesen fogadták, és többé-kevésbé persona non grátának számít számos, a tradicionális bánsági német identitást ápoló Heimat szervezet szemében. Müller 1987-ben Berlinbe költözött, s mára széles nemzetközi elismertségnek örvend.³⁵

A *Herztier* néhány német diák történetét meséli el töredékesen, követve őket a temesvári egyetemtől munkahelyükön át németországi száműzetésükig. A diákok szeretnének kitörni a sváb faluból és családi közösségükből, de az emlékek és szülei levelei a városban is kísértik őket. Az egyetemen és munkahelyükön a Securitate zaklatja őket. Néhányan együttműködnek a rendőrséggel, többet közülük öngyilkosságba kergetnek.

Habár a könyv igen krikusan tekint a „sváb létre”, az összes főszereplő német. Ez megerősíti Gehl állítását, miszerint a románságba való asszimilálódás nem része a sváb közösség kritikai szemléletének Hertha Müller prózájában.³⁶ A könyv román szereplői negatívak vagy ellentmondásosak. Először is ott van a Securitate-ügynök,

33 Vö.: Forster (1970) i. m.

34 Gehl, Hans: Fremddarstellung und Selbstbild der Donauschwaben. In: *Regionale Volkskulturen...* (2002) i. m. 288., 301–302.

35 Vö.: Marişescu (2010) i. m.

36 Gehl (2002) i. m. 288.

másodszor az elbeszelő román barátja Tereza, aki ugyan elárulja az elbeszelőt, ő mégis szeretett barátjaként tekint rá. A németek és románok közti távolság is hangsúlyosan jelenik meg egy az elbeszelő édesanyja által írt levélben: „Frau Margit hat mir geschrieben, daß du mit drei Männer gehst. Gottseidank sind es Deutsche, aber verhurt ist das trotzdem [...] Gottbehüt, daß du mir eines Tages einen Wallach vorstellst und sagst: Das ist mein Mann.” (*Herztier*, 174–175. o.) – „Margit néni írt, hogy három férfival jársz. Hála Istennek németek, de attól ez még kurválkodás. [...] Isten őrizzen tőle, hogy idezhozz nekem egy oláhot, és azt mondd: Ez a férjem.” (*Szívjóság*, 181. o.) Tehát hagyományos nézőpontból rosszabb egy románnal járnai, mint három férfival egyszerre.

A *Herztier* kutatói³⁷ széles körben vizsgálták a sváb, német és román identitást. A magyar vonatkozásokkal általában nem foglalkoztak, pedig a regényben kilenc egyértelmű, magyarra történő kódváltás szerepel, és csak kettő a „sváb” nyelvjárásra, valamint egy a románra.

Először is az elbeszelő főberlője egy öregasszony, Frau Margit, aki eredetileg „pesti magyar nő volt” (*Szívjóság*, 132. o.). Frau Margit kizárólag magyar vagy német albérllőket akart fogadni: „Es ist nicht einfach, ein deutsches oder ungarisches Mädchen zu finden, was anderes will ich nicht in mein Haus” (*Herztier*, 187. o.) – „Pedig nem egyszerű német vagy magyar lányt találni, másmit be nem fogadok a házamba.” (*Szívjóság*, 194. o.) Frau Margit németül beszél az elbeszelővel („széles magánhangzókkal ejtette a német szavakat”, *Szívjóság* 132. o.). Nagyon vallásos, és magyarul imádkozik (*Herztier*, 130. o.). Mondataiban gyakran találunk magyar kifejezéseket. Például: „wo a fene dieser Fetzen liegen kann” (*Herztier*, 131. o.) – „hol a fenében van az a vacak... A fenét magyarul mondta” (*Szívjóság*, 121. o.);³⁸ „Frau Margit les jedes Wort auf der Tüte und sagte: Édes drága istenem.” (*Herztier*, 150. o.) – „Margit minden egyes szót leolvasott a zacskóról, és azt mondta: Édes drága Istenem. Magyarul mondta.” (*Szívjóság*, 155. o.); „Nem szép, sagte sie.” (*Herztier*, 164. o.) – „Nem szépek, mondta magyarul...” (*Szívjóság*, 169. o.); „Aber ein kicst beten muß auch du.” (*Herztier*, 182. o.) – „De egy kicsit neked is kéne imádkoznod. Egy kicsit, ezt magyarul mondta.” (*Szívjóság*, 189. o.); „Frau Margit hatte gesagt: *Nincs lóvé nincs muzsika*, aber was soll man machen, wenn du jetzt kein Geld hast für die Miete.” (*Herztier*, 187. o.) – „Ha nincs lóvé, nincs muzsika, mondta magyarul Margit néni, most mit csináljunk, ha nincs pénzed lakbérre.” (*Szívjóság*, 194. o.)

Mindegyik magyar kifejezés Frau Margittól származik, ezek hozzá tartoznak a karakteréhez. Egyszavas kifejezéseket és hosszabb szakaszokat egyaránt hallunk tőle magyarul. Frau Margitnak a kódváltásai alapján felvázolható nyelvi identitása

37 Pl. Glajar, Valentina: *The German Legacy in East Central Europe as Recorded in Recent German-Language Literature*. Camden House, Rochester, 2004.

38 A magyar fordító következetesen metanyelv használatával oldotta meg ezt a látszólag megoldhatatlan problémát, hogy egy német–magyar szöveget kellett magyarra fordítania.

különbözik a román szereplőkétől, mivel románra történő kódváltás nem szerepel a könyvben.

Frau Margit nem akar férfiakat fogadni a lakásán. Amikor az elbeszélő barátja, Kurt mégis eljön, négy napig nem áll szóba az elbeszélővel. Majd hirtelen ezt mondja: „Ich möchte keine *kurva* im Haus... Wenn du mit diesem Kurt nicht ins Bett steigst, dann ist das nur eine *ide-oda*... nur *gazember* haben rote Haare.” (*Herztier*, 133. o.) – „Nem akarok kurvát a házamban. A kurvát magyarul mondták... Ha te ezzel a Kurttal nem fekszel be az ágyba, az csak olyan ide-oda... a vörös hajúak mind gazemberek. A gazembert magyarul mondták.” (*Szívjóság*, 137. o.) Itt és másutt is, Frau Margit az elbeszélő édesanyjával szövetkezik, megkérdőjelezvén az elbeszélő hagyományos erkölcsöktől való elhajlásait. Ez talán arra tényre utal, hogy a régióban a legtöbb német és magyar katolikus vallású, míg a románok az ortodox egyházhoz tartoznak.

A *Herztier*, akárcsak a többi elemzett regény, számos utalást tartalmaz más nyelvek használatára. Van azonban egy személy nyelvi identitásának nem ismeretére vonatkozó utalás is. Egy varrónő épp most költözött Magyarországra, és gyermekeit Romániában hagyta. A gyerekekről a nagymamája gondoskodik: „Die Großmutter spricht mit den Kindern ungarisch, hast du gewußt das die Schneiderin Ungarin ist, warum hat sie das verheimlicht. Weil wir nicht Ungarisch sprechen, sagte ich. Wir sprechen auch nicht Deutsch, sagte Tereza, und wissen doch, daß du eine Deutsche bist.” (*Herztier*, 219. o.) – „A nagymama magyarul beszélt a gyerekekkel, tudtad-e, hogy a varrónő magyar, miért titkolta el. Talán mert mi nem tudunk magyarul, feleltem. Németül se beszélünk, mondta Tereza, és mégis tudjuk, hogy német vagy.” (*Szívjóság*, 227. o.) Itt a nyelvi identitás iránti érdektelenséget találunk, tudniillik az elbeszélő szemszögéből az, hogy mi az első nyelve valakinek, gyakorlati kérdés, magánügy.

Hertha Müller *Herztierje* tehát lírai prózában íródott, töredékes szerkezetű mű. Ennek ellenére számos regionális és tradicionális kérdéssel foglalkozik, valamint jópár metanyelvi utalást tartalmaz, azaz olyan részeket, amelyek arról szólnak, hogy melyik szereplő melyik nyelvet vagy nyelvváltozatot használja egy adott szituációban. Habár jóval kevesebbszer, mint a korábban elemzett munkákban, itt is megtaláljuk két nyelv egyidejű használatát mint nyelvi gyakorlatot. Hertha Müller prózája inkább dekonstruál, semmint megkonstruál egy képzeletbeli közösséget. A sváb identitás dekonstrukciója a falu, a nyelvjárás, a családi szokások és hagyományos értékek kritikáján keresztül történik. Inkább az egyének életútja kerül előtérbe. A szövegben a német értelmiségi fiatalok és a falusi sváb közösség közötti kapcsolatok, a román diktatúra és képviselői, valamint a néhány magyar szereplő magas színvonalú művészi formában kerül elemzésre.

Összegzés

A kiválasztott regények a kelet-közép-európai irodalom többnyelvű jellemzőire világítanak rá. A regényeket a Bánságban született és nevelkedett szerzők realista, önéletrajzi hangvételben írták – legalábbis gyakran így értelmezik őket. Mivel ezek a művek a Bánságot választják témájuknak, elkerülhetetlen, hogy megjelenjen bennük az írók többnyelvű tapasztalata. Kramsch nyomán azt mondhatjuk, hogy a regények bemutatják, hogyan élték meg a szerzők ezeket a nyelveket, valamint a többnyelvű passzusok „olyan eseményekhez és érzelmekhez kapcsolódnak, amelyeket ezeken a nyelveken éltek át”³⁹

A vizsgált regények nem illenek tökéletesen az Anderson által felvázolt képbe, habár a nacionalizmus központi kérdéseit taglalják, és Bildungsromansként konstruálódtak, többé-kevésbé egynyelvű befejezéssel. Ennek fő oka az, hogy elutasítják az egynyelvűséget. Más szóval, nem esnek abba a kategóriába, amelyet Knauth nihilizingvizmusnak, azaz „a sok nyelv csendben történő ’nihilista’ felbomlása felé vezető tendenciának” nevez.⁴⁰ Ehelyett az elemzett regényekben a nyelvi választásról szóló metanyelv, valamint a szövegközi többnyelvűség széleskörű használata többnyelvű keretet teremt. Hozzátehetjük, hogy a teljes nihilizingvizmus magába foglalná a nyelvi változatok elnémitását is. Ez egy nyelv tökéletes „tisztaságát” jelentené. Ezzel szemben ezek a regények a nyelvi változatokat is tükrözik, és nem követnek semmilyen – gyakran még nyelvészek által is vallott – nacionalista sztereotípiát. Megtaláljuk bennük a magyar nyelvi változatok dicsőítését (*Tibold Márton*) és a helyi sváb nyelvjárás kritikáját (*Herztier*) is. Ezt a jellemzőt a regények általános, a nyelvek és a nyelvhasználat iránti reflektivitásának egyik elemeként értelmezhetjük.

Továbbá, noha a szerzők nemzeti központokba – Budapestre, Bécsbe, Berlinbe – költöztek, és olvasóik rendszerint nem a Bánságban élnek, mégis feltételezik, hogy közönségük nyitott a többnyelvűségre. Lennon szerint a fordítás a többnyelvű regény központi kérdése.⁴¹ Sokatmondó az a mód, ahogyan a szerző a mű alapnyelvétől eltérő nyelven közölt szövegrészeket megmagyarázza az olvasónak. Lennon-tól tudjuk, hogy az amerikai bestsellerekben a nem angol nyelvű részek rövidek, világosan meg vannak jelölve (például dőlt betűvel), és azonnal lefordítják őket.⁴² Érdekes, hogy a *Herztier* angol fordítása, *The Land of Green Plums* épp ezt a gyakorlatot követi. Lennon európai példát is hoz: Ögzdamar *Mutterzunge* című művében a török részeket azonnal lefordítja németre.⁴³ A vizsgált regények eltérnek ettől a gyakorlattól: a *Die Glocken der Heimat* lábjegyzeteit kivéve függelékben közlik az

39 Kramsch (2004) i. m. 3.

40 Vö.: Knauth (2007) i. m.

41 Vö.: Lennon (2010) i. m.

42 Uo. 10.

43 Uo. 82–83.

idegen nyelvű kifejezéseket és azok fordítását a mű alapnyelvére. Ez az eljárás zavaró lehet az egynyelvűséghez szokott olvasó számára, mivel arra bátorítja őt, hogy „a fordítást igénybevétele helyett vagy azt megelőzve ismerje vagy tanulja meg a mű forrásnyelveit”.⁴⁴

Az elemzett regények többnyelvű közösséget teremtenek a Bánságban. Sajnálatos, hogy például *A hét sváb* c. művet nem tanítják a magyar iskolákban, pedig felhívna a figyelmet a 19. századi Magyarország többnyelvűségére. Valamilyen mértékben a monarchia korabeli irodalmi többnyelvűségre már felfigyeltek, például Mikszáth Kálmán esetére,⁴⁵ de az ilyesfajta tanulmányok a mai napig kivételnek számítanak. Talán több tanulmányra volna szükség a kelet-közép-európai kollektív kulturális többnyelvűség területéről.

Mindegyik regény önéletrajzi témájú, szubjektív történetként olvasható. Egyetérték Pavlenkóval abban, hogy ezeket a történeteket nyilvánvalóan nem szabad történelmi tényekként vagy néprajzi adatokként kezelni, habár mind a négy regény kétségtelenül bőséges információt nyújt a Bánság többnyelvűségéről és többkultúrúságáról.⁴⁶ Az önéletrajzok szelektívek, valamint irodalmi műfajokhoz és hagyományokhoz kötött diszkurzív konvenciókat követnek. Ugyanakkor értékes betekintést nyújtanak abba, hogyan látják a Bánságban született értelmiségiek a különböző nyelvek használatát, illetve hogyan foglalják ezeket írásba (vagy zárják ki őket onnan).

A vizsgált regények az értelmiségre összpontosítanak, a legtöbb szereplő tanult ember. Ezen a módon a Bánságban élő vagy onnan származó értelmiségiek lehetőségeit és életét mutatják be. Jellemző, hogy a többnyelvű értelmiségi szereplőknek a történet során állást kell foglalniuk. Herzceg Ferenc és Adam Müller-Guttenbrunn pozitív hősei számára a választás egyértelmű. Molter Károly és Hertha Müller szereplői sokat vívódnak és tétováznak. A társadalom és a nemzeti központok csakúgy, mint az egynyelvű emberek azt feltételezik, hogy egy értelmiségi vagy pl. német, vagy magyar lehet. A Securitate-ügynök például azt mondja: „A mi művészetünk a nép kezén és a nép ajkán születik... Ha németül írtok, akkor menjetek Németországba...”. (*Szívjóság*, 187. o) A kozmopolita értelmiségit gyakran zsidóként vagy arisztokrataként ábrázolják az előbbi három regényben. A Tibold Mártonban ez a kettő még össze is kapcsolódik, amikor a magyar bárónő egy zsidó kereskedőhöz megy feleségül.

A bánsági értelmiségieknél megfigyelhető az a világos tendencia, hogy a nemzet hírnökei legyenek (pl. Herzceg Ferenc, Adam Müller-Guttenbrunn). Ebből a szempontból az irodalmi többnyelvűség talán csak átmeneti jelenség. Ugyanakkor Hertha

44 Uo. 78.

45 Lásd pl. Hegedűs Attila: Kétnyelvűség és nyelvjárás Mikszáthnál. In: Alabán Ferenc (szerk.): *Az interkulturális kommunikáció Mikszáth Kálmán műveiben*. Hungarovox, Budapest, 2010. 111–116.

46 Vö.: Pavlenko (2001) i. m.

Müller *Herztierje* bemutatja, hogy a magas szintű reflektivitás és a nyelvekre történő gyakori utalások, akárcsak az alkalmankénti szövegközi kódváltások és kódváltogatások még ma is elősegíthetik a közösségi többnyelvűség elfogadását, valamint a több nyelv használatával, tanulásával és a több nyelven történő olvasással kapcsolatos pozitív ideológiákat. Emellett arra is rámutat, hogy az irodalomban több nyelv használatát nem a kultúráközi megértés akadályának kell tekinteni, hanem „a jobb megértésre”⁴⁷ kínálkozó lehetőségnek. A Bánságnak a többnyelvűség iránti pozitív népi ideológiái jó alapot teremtenek egy ilyen irodalom számára. Hogy az efajta kulturális termékek – a példamutató népi ideológiákkal együtt – a többnyelvűség újjáéledéséhez vezethetnek-e a Bánságban, vagy legalább is ösztönzik-e sok nyelv használatát az intézményi, oktatási, akadémiai és üzleti világban, az természetesen más kérdés.

47 Vö.: Knauth (2007) i. m.

NÁDOR ORSOLYA¹ –
ŽAGAR SZENTESI ORSOLYA²

Nyelvpolitikai
és nyelvoktatás-politikai adalékok
a horvát–magyar kapcsolatok múltjához
és jelenéhez

Néhány tény és gondolat a közös történelmi múlt kapcsán

Szarka László írja a következő gondolatokat a kelet-közép-európai kisebbségi léthelyzeteket bemutató tanulmányában: „A Duna középső folyásának tengelye mentén fekvő – Németország, Lengyelország, illetve a kelet- és délkelet-európai ortodoxia által körberajzolt – régióban a történelmileg rokon nemzetek, az osztrákok, csehek, szlovákok, magyarok, rutének, románok, szerbek, horvátok, szlovének a 20. század folyamán igencsak elidegenedtek egymástól. Elvesztették a folyamatos párbeszéd, a birodalmi keretek kínálta közös politikai, gazdasági és kulturális cselekvés, a magától értetődő napi kapcsolatok lehetőségét. Egymástól egyre jobban szerteágazó történelmükben sokféle érdek, politikai, erkölcsi opció fogalmazódott meg, és talán még ennél is több sérelem, feldolgozatlan ügy, lezáratlan kérdés került a felszínre. Századunk megdöbbentő fordulatoktól, balítéletektől zavaros évtizedeinek hordaléka ma is gyakran lehetetlenné teszi önmagunk és egymás jobb megértését.”³

1 Károli Gáspár Református Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék (Budapest); Zágrábi Egyetem, Hungarológiai Tanszék (Zágráb).

2 Zágrábi Egyetem, Hungarológia Tanszék (Zágráb).

3 Szarka László: Kisebbségi léthelyzetek, dilemmák a 20. századi Kelet-Közép-Európában. In: *Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában*. Ister, Budapest, 1998. 7.

A következőkben két kelet-közép-európai nép, a horvátok és magyarok együttélésének néhány elemét vázoljuk fel azért, hogy a történelmi, nyelvi és nyelvpolitikai hagyományok (korántsem kimerítő mélységű) áttekintésével világítsunk rá a jelenkori, harmonikusnak mondható kapcsolatok hátterére.

1.1. A horvát és a magyar nép története sok szálon fonódott egybe a magyar államalapítás óta. Már a 12. századtól kezdve voltak közös királyaink, később, a kor szokásainak megfelelően, több dinasztikus „vegyesházasság” is létrejött. Horvátországnak ettől az időtől kezdve mindig kiemelt, különleges helyzete volt: részét alkotta ugyan a Magyar Királyságnak, de önálló közigazgatással, bíraskodási joggal, rendi gyűléssel (sabor) – voltaképpen területi autonómiával rendelkezett, sőt a törvények egy része is úgy végződött, hogy Horvátországra és a Tengeremellékre nem vonatkozik, csak abban az esetben, ha elfogadják. A közös történelemmel foglalkozó kutatók egyetértenek abban, hogy 15. és 17. század közötti időszakban, a térség török elleni történelmi küzdelmeinek idején volt a legharmonikusabb a két nép kapcsolata. Mindenki előtt ismert a mai Horvátország területén született Janus Pannonius neve, akit magáénak érez mindkét nép, vagy a Zrínyi család, amelynek a történetéről néhány évvel ezelőtt magyar és horvát kutatók közös kötetet állítottak össze.⁴ A Zrínyiek mellett számos fő- és köznemesi család (egyebek között a Jurisics, Draskovics, Erdődy) játszott szerepet a közös történelemben, többen (a Frangepán, Keglevics, Zrínyi család) a parlament felsőházának is tagjai voltak.⁵ Katus László, az *Együtt élő népek a Kárpát-medencében* című népszerűsítő kötet horvátokról szóló fejezetének szerzője megjegyzi, hogy „Ezeknek a családoknak a tagjai egyformán beszélnek magyarul és horvátul, egyformán vannak birtokaik Horvátországban és Magyarországon, egyformán viselnek vezető tisztségeket mind a két országban.”⁶ Pálffy Géza pedig Erdődy Zsigmond horvát-szlavón bán példáját idézi, aki hivatalos leveleit latinul szignálta, katonáival horvátul beszélt, feleségével, Keglevics Annával pedig „németül, horvátul, illetve magyarul egyaránt levelezett”.⁷

Ennek az ideális, többnyelvű, többkultúrájú állapotnak – nemcsak a horvát nemzetiség esetében, hanem minden kelet-közép-európai etnikumnál – a nemzeti nyelvnek mint a nemzeti önazonosság jelképének a felértékelődése és a hivatalos

4 Bene Sándor – Hausner Gábor (szerk.): *A Zrínyiek a magyar és a horvát históriában*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2007.

5 A témáról lásd: Pálffy Géza: Magyar arisztokraták – horvát nemesek című írását. *História* 2011. 5–6. sz. 24–28.; Kolar, Mira: Plemstvo Hrvatske i Slavonije prema Mađarskoj. In: Jauk-Pinhak, M. – Kiss Gy. Csaba – Nyomárkay István (szerk.): *Croato-Hungarica. Uz 900 godina hrvatsko-mađarskih povijesnih veza. A horvát–magyar történelmi kapcsolatok 900 éve alkalmából*. Zágrábi Egyetem, Matica hrvatska, Zagreb, 2012. 51–66.

6 Katus László: Horvátok. In: Ács Zoltán (szerk.): *Együtt élő népek a Kárpát-medencében*. Auktor Könyvkiadó, Budapest, 1994. 155–176.

7 Pálffy (2011) i. m. 26.

elismertetésükért folytatott küzdelmek vetettek véget. Míg a közös ellenség, a török elleni harc szorosabbra fűzte a kapcsolatokat, a Habsburg fennhatóság, amelynek ügyes politikusai sokszor sikeresen kijátszották egymás ellen a horvát és a magyar nemeseket, eltávolította, sőt az 1848-as forradalom idején szembe is fordította egymással a két népet. Majd miután a Bach-korszakban mindkettőnek ugyanazon elnémetesítő politikának kellett alávetnie magát, gondolkoztak el újra azon, hogy mégiscsak érdemes lenne az autonómia-igények és a felszínre került ellenétek figyelembe vételével újraépíteni a szövetséget. Ez a kiegyezés idején, 1868-ban a XXX. törvénycikk kihirdetésével meg is történt, és csak egy újabb, a közös származást, szláv összetartozást hirdető eszme, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság megalakításának szándéka szakította meg végleg a sok évszázados, közös, többnyire jól működő államisággal is rendelkező kapcsolatot.

1.2. Ha két nép ilyen sok szálon kötődik egymáshoz, annak nemcsak jogi, politikai és történelmi, hanem nyelvi, irodalmi, néprajzi vonatkozásai is vannak. A magyar és a horvát nyelv közötti areális kapcsolatok természetesen nem korlátozódtak pusztán egymás nyelvének valamilyen fokú ismeretére, valamint a kölcsönzésekre, hiszen olyan területen élnek együtt, ahol más etnikumok is otthonra találtak, így más nyelvek és kultúrák (olasz, német, szerb) is – területenként más-más hangsúlylyal – szerephez jutottak a nyelvérintkezésekben. A horvát tengerpartot, így Isztriát és Dalmáciát például erős olasz hatás jellemzi – ennek is megvannak a történelmi okai, a keleti részek nyelvét és kultúráját pedig a magyarányú magyar hatások mellett a szerbekkel való együttélés nyelvi-nyelvjárási vonzatai alakították. A magyar etnikum részben ugyanezekkel a népekkel, keletebbre pedig románokkal, északon ruténnel, szlovákokkal, nyugaton osztrákokkal, szlovénnel élt szimbiózisban, és számos olyan település is létezett, sőt van szép számmal ma is, ahol a belső migráció következményeként több nemzetiség is él együtt. Egészen a 18. századig nem merült fel, hogy ezeknek a népeknek a nyelveit meg kellene jeleníteni a törvénykezésben, nyelvhasználati jogaik minőségi különbségei, az alá- és fölérendeltség pedig akár szembe is fordíthatják őket egymással, önállósági törekvéseik területi átrendeződésekhez, majd végül az öröknek hitt soknemzetiségű birodalom széthullásához vezethetnek.

A kelet-közép-európai régió hivatalos státussal évszázadokig nem rendelkező nyelveit a nyelvpolitikai szakirodalmakhoz igazodva vernakuláris nyelveknek nevezzük, és a történeti Magyarország, illetve a későbbi Osztrák–Magyar Monarchia nyelvi jogi viszonyait vizsgálva szembeállítjuk a latin, majd az ezt követő német hivatalos nyelvi státusával. Azonban e két utóbbi nyelvet sem lehet azonos módon értékelni, mivel a latin mint *lingua franca* elsődlegesen a nyugati keresztény kultúrkörrel, a közép- és újkori Európa tudományosságával és jogrendszerével való kapcsolat lehetőségét teremtette meg egy szűk társadalmi elit számára az anyanyelvétől függetlenül, a német viszont egy birodalmat képviselt, amit a nem német etnikum

tagjai legfeljebb kényszerűségből és időlegesen fogadtak, el. Színesíti a nyelvpolitikai képet az, hogy míg a magyarnak mint országos főnyelvnek a használata a közélet szóbeli megnyilatkozásaiban még az országgyűléseken is természetes volt, addig írásban a latint, majd egy ideig a németet használták egészen addig, amíg a nyelv sztenderdizálásának a foka, a szaknyelvi terminológia kialakulása – valamint a politikai és közjogi helyzet – alkalmassá nem tette arra, hogy a szóbeliség mellett a hivatali írott nyelv szerepét is betöltse.⁸

1.3. A szláv nyelvekből – így a délszláv dialektusokból is – jól körvonalazható területekről kerültek át lexikai elemek a magyar nyelvbe a honfoglalás és az államalapítás idején a növény- és állatnevek, a ruházkodás, a földművelés, állattenyésztés, a kereszténység és az államszervezés köréből. A magyar nyelvbe átkerült szláv elemek feltárása érdekében a legnagyobb munkát Kniezsa István végezte el, aki számos tanulmányban, valamint egy kétkötetes, ma már ritkaságnak számító szótárban is összegezte kutatásai eredményét.⁹ Amikor viszont az együttélés a közös királyok uralkodása alatt szorosabbra fonódott, a déli szláv horvát nyelv azon dialektusaiban, amelyek a magyarral érintkeztek (elsősorban az északnyugati kaj-horvátban, később azonban a keletebbre fekvő szlavóniai nyelvjárásokban is), megjelentek a magyarból kölcsönzött szavak. Ezeket az átvételeket Hadrovics László tárta fel *Ungarische Elemente im Serbokroatischen* című monográfiájában:¹⁰ a kötet részletesen bemutatja a szerb, a horvát, valamint a bosnyák nyelvben egykor vagy ma fellelhető magyar lexikai elemeket, szemléletes etimológiai magyarázatokkal megvilágítva a befogadó nyelvbe való átvétel nyelvi rendszertani hátterét. Ugyancsak Hadrovicsnak köszönheti a magyar tudományosság a magyar nyelv kelet-közép-európai szellemi rokonságát áttekintő tanulmányt, amelyben kitér a vallási hovatartozás, a történelmi próbatételek, az életmód és az államiság összezsírozódása következtében kialakult közös lexikai elemekre, valamint az e szellemi rokonságot befolyásoló latin hatásra is.¹¹ A téma, a két nép számos ponton összefonódó kapcsolatai már a két világháború közötti magyar tudósokat is foglalkoztatták. Szekfű Gyula szerkesztésében, 1942-ben jelent meg először *A magyarság és a szlávok* című tanulmánykötet, amelyben több szerző is foglalkozik a horvát – magyar nyelvi (Kniezsa István), irodalmi, kulturális (Hadrovics László) és néprajzi (Gunda Béla) kapcsolatokkal.¹² Mindegyik

8 Vö.: Nádor Orsolya: *Nyelvpolitika. A magyar nyelv politikai státuszváltozásai és oktatása a kezdetektől napjainkig*. BIP, Budapest, 2002.

9 Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955.

10 A monográfia 1985-ben jelent meg Budapesten.

11 Hadrovics László: A magyar nyelv kelet-közép-európai szellemi rokonsága. In: Balázs János (szerk.): *Nyelvünk a Duna-tájon*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1989. 7–46.

12 Szekfű Gyula (szerk.) *A magyarság és a szlávok*. Franklin, Budapest, 1942. (Új kiadása: Lucidus Kiadó, Budapest, 2000.) A szövegben említett tanulmányok pontos címe: Kniezsa István: *Magyar-szláv nyelvi érintkezések* (137–152.), Hadrovics László: *A déli szláv népek kultúrája*

írásból az derül ki, hogy a két nép a nyelvi–nemzeti identitástudat megjelenéséig békés szimbiózisban élt, kölcsönösen gazdagítva egymás szellemi és tárgyi kultúráját. A nyelvi kapcsolatokkal foglalkozó Kniezsa szerint „A zágrábvidéki horvát nyelvben a magyar hatás mindenekelőtt az állami szervezetre, közigazgatásra és bíraskodásra terjedt ki. Így magyar eredetű az *orsag* (ország) szó s az országos méltóságok nevei közül a *naderišpan* (nádorispán), *kinčtarto* (kincstartó) [...] A megyei intézményt szintén a magyarból vették át, amit a *varmedja* (vármegye) és a *špan* (ispán) szavak is igazolnak. A horvátban a szó eredetileg *župan* volt, a *špan* már magán viseli a magyarból való visszakölcsönzés bélyegét. [...] Külön ki kell emelni azt a tényt, hogy a legrégebbi időktől kezdve a már említett Gáj-féle reformig az összes zágrábvidéki horvát könyvek magyar helyesírással jelentek meg. A fentebb idézett és a mai horvát helyesírással átírt szavak¹³ is a forrásokban *ország*, *lovaszmester*, *varmegya*, *harmincza*, *sereg*, *varos*, *soltak*, *kochis* stb. alakban fordulnak elő, azaz a korabeli magyar helyesírást híven tükrözik. Ennek emléke él még az *-ics*, *-vics* végű nevek *-ich*, *-vich* írásában, amit a horvátok a XIX. századig megőriztek.”¹⁴

A távolodás először a 17. században következett be, amikor a katolikus–protestáns vallási különbözőség elfogadhatóságát eltérően értékelték magyarok és horvátok, és aminek következtében a horvát nemesség inkább a katolikus Bécs valláspolitikájával vállalt közösséget, megalapozva a későbbi, teljesen más területeket érintő osztrák szövetségekötéseket is, amelyek hol távolabbra taszították, hol közelebb hozták a két népet egymáshoz.

A nemzeti mozgalom – és ennek velejárójaként a nyelvi tervezési folyamat – során a kelet-közép-európai régió etnikumai között felszínre kerültek a régebbi ellentétek, és számos új is keletkezett.

A nemzeti nyelv ügye magyar oldalról az általános- és szaknyelvi sztenderd kidolgozásán kívül annak hasznosítását, elterjesztését – hivatalos nyelvként való elismerését – is célozta a 18. század utolsó évtizedétől kezdve. Horvát oldalról pedig a 19.

(109–122.), *Magyar–szláv irodalmi érintkezések* (153–161.), Gunda Béla: *Magyar–szláv néprajzi kapcsolatok* (165–184.). A téma kutatói között feltétlenül meg kell említenünk a horvát és szerb nyelv jeles magyarországi tudósát, Nyomárkay Istvánt, aki 1974/75-ben a Zágrábi Egyetem magyar lektora is volt. Közvetlenül ide kapcsolódik *A magyar és a szerbhorvát nyelv kapcsolata* című tanulmánya, amely a *Nyelvünk a Duna-tájon* című idézett kötetben jelent meg (291–350.). Megemlítendő továbbá, hogy Žagar Szentesi Orsolya 2005-ben egy újabb módszertani alapon álló összegző tanulmányt adott közre a horvátban meglevő magyar lexikai elemek adaptációjáról: *Hrvatski u dodiru s mađarskim jezikom*. In: *Hrvatski jezik u dodiru s europskim jezicima – prilagodba posuđenica*. Globus, Zagreb, 2005. 51–84.

13 Megjegyezzük, hogy a horvátban meglevő hungarizmusok zöme – köztük az idézett példák is – területileg eleve korlátozott érvényű regionalizmusként funkcionált, ráadásul azóta kiveszett a használatból, s napjainkban csak archaikus hangzású szavakként, esetleg historizmusként vannak jelen a nyelvi örökségben. Žagar Szentesi (2005) i. m. 54.

14 Kniezsa (1955) i. m. 145–147. (nagyobb kihagyásokkal)

század első harmadában, Ljudevit Gaj vezetésével folyt az egységes, horvát-szerb irodalmi nyelv kidolgozása. Gaj jól ismerte a szlovák nemzeti nyelv kidolgozásán munkálkodó Jan Kollárt és Pavel Jozef Šafárikot, akiknek a hatására a korábbi magyar-alapú helyett cseh mintájú, mellékjeles grafémák és helyesírás meghonosítását tartotta helyesnek. Egy 1830-ban, Šafáriknak írott levele a nemzeti romantikán nyugvó, tudatos nyelvtervező gondolatairól árulkodik: „Ami a bizonyos jól át gondolt, jövőre vonatkozó magyarellenes terveket illeti, csak abban az esetben reménykedhetem hárommegy hazámban való sikerükben, ha a népelet újjászületéséhez szükséges első lépés, a helyesírás bevezetése megvalósul”.¹⁵ Először a Zágráb környékén használatos *kaj*-dialektus tűnt megfelelőnek, amely Gaj anyanyelvváltozata is volt egyben, de – amint Nyomárkay István írja – a nyelvalkítók úgy értékelték, hogy ez a változat túl sok német és magyar elemet tartalmaz, ezért inkább a szerb nyelvhez is közelebb álló *što*-változatot fogadták el a közös sztenderd alapjául.¹⁶ A nyelvtervezési folyamat egy nagyobb ideológiai körbe is beletartozik, amit *illírismus* néven tart számon a történet- és politikatudomány, és térhódítása szintén Gaj nevével köthető össze.

1.4. Az illírismus lényegében a délszláv népek egyesítését tartotta legfőbb céljának – horvát irányítással. A nemzeti mozgalom névadója egy ókori nép, az illír volt, amely az Adriai-tenger keleti partvidékén, Dél- és Délkelet-Európában, Kr. e. 1200 után Itália pedig egyes vidékein megtelepedett indogermán népesség volt, és amelyre mint ősére tekintett a Gaj nevével fémjelzett új, az etnikai hovatartozást és a nyelvet mint a nemzet döntő ismérvét hangsúlyozó ideológia. A belső viták ellenére a hatás megkérdőjelezhetetlen: nagyon tudatos nyelvtervezési és nemzetformáló hatása volt az illírizmusnak: szépirodalmi és tudományos művek, grammatikák, szótárak készültek, lapokat jelentettek meg, tudományos társaságot, könyvtárat hoztak létre, 1842-ben pedig megalakult az illír kulturális értékek összegyűjtésére a Matica Ilirska, amely – más célokkal – ma is létezik, és Matica Hrvatska néven működik. A polgári, értelmiségi mozgalom megítélése nemcsak magyar részről nem kapott támogatást, de nem volt egységes a horvát rendek oldaláról sem: sok belső ellentmondás jellemezte, ami részben a magyar fennhatóság elutasításával – másik oldalról a közös alkotmány és államiság védelmével és az abban betöltött horvát szereppel, részben az osztrák politika játszmáihoz való viszonyulással volt kapcsolatos.

15 Idézi: Arató Endre: *A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. 58.

16 Nyomárkay (1989) i. m. 315.

A nyelvpolitika közelítő és távolító ereje

A 18. század végén a kelet-közép-európai népek körében is hódító új nemzeteszme két alappilléren nyugodott: az etnikai és a nyelvi összetartozáson. Ez számos pozitívumot eredményezett: felfedezték a néphagyományokat, rácsodálkoztak a népnyelvek (nyelvjárások) értékeire, felkutatták a történelmi múlt dokumentumait, emellett megkezdődött az addig csak dialektusokban létező nyelvek egységes sztenderd változatának kialakítása, a szaknyelvek kimunkálása, és nem utolsósorban ezek terjesztése az irodalom és az oktatás révén. Természetes igényként merült fel az is, hogy a magas presztízsű nyelv töltsön be méltó funkciót a társadalmi élet civil és hivatalos terein. De ami természetes igénye a hatalommal nem rendelkező etnikumnak, veszélyforrást jelez a hatalmon lévőknek, vagy azoknak, akik már előbbre járnak a kialakult versengésben. A horvát és a magyar szövetséget is ez a versengés ingatta meg, majd ez, a nyelvkérdés járult hozzá döntően a szakadáshoz, mert olyan vélt és valós ellentéteket hozott felszínre, amit abban az adott történelmi korszakban nem lehetett jól megoldani. A továbbiakban a nyelvpolitika-történet néhány olyan epizódját emeljük ki, amelyek a fentebb vázolt elszakadási folyamatnak az egyes stációit jelölik.

2.1. A Habsburg felvilágosult abszolutizmus jeles képviselője, II. József nyelvrendelete nem várt hatással volt a birodalom népei és az uralkodó közötti kapcsolatokra. Nem volt példa nélküli a német nyelv bevezetésének gondolata, de annak birodalmat rengető következménye még nem volt – szemben az 1784-ben hozott nyelvrendelettel. A 16. században I. Ferdinánd ugyan azt ígérte a török uralom alól felszabadított magyaroknak, hogy szabadságukat és nyelvhasználati szokásaikat tiszteletben tartja, mégis bevezette a közigazgatásban és a hadsereg vezényleti nyelveként a németet – a magyar országgyűlés pedig válaszul az 1564-es országgyűlésen inkább latinra tért át.¹⁷ (Ez a módszer majd a későbbiekben, a nyelvi nacionalizmus korszakában is megjelenik, de akkor a horvátok alkalmazzák a tiltakozás jeleként.)

II. József azonban akkor akarta a német nyelvet rákényszeríteni a birodalom népeire, amikor már elkezdődött az új, nyelvi – etnikai identitás építése, ezért ütközött nem várt ellenállásba, sőt végül vissza is kellett vonnia a jogalkotás, közigazgatás, az egyház és az oktatás területét érintő nyelvtörvényét. A soknemzetiségű birodalom népei közül többnek éppen ez az agresszió adott lendületet a nyelvi tervezési folyamatok elindításához, amelynek részesei voltak az írók, költők, tudósok, országgyűlési képviselők, vármegyei közép- és főnemesek, egyházi személyek egyaránt. Tevékenységük egy része a korpusztervezésre, más része pedig a státustervezésre irányult. Míg az előbbi – a sztenderd alapjául szolgáló dialektus(ok) kiválasztása, a grafizáció meghatározása, az idegen átvételek kezelése az egyes etnikumokon belül

17 Nádor (2002) i. m. 53.

okozott nézeteltéréseket, utóbbi a különböző, de korábban azonos jogállású, hivatalos státussal nem rendelkező nyelvek „(nyelv)politikusi” körében gerjesztett egészen a törvények szintjéig menő vitákat és sok esetben etnikai konfliktusokat is.

A magyar országgyűlés először 1790/91-ben foglalkozott a nyelv ügyével, és megkezdte a magyar nyelv bevezetését a törvényhozás tárgyalási folyamataiba, valamint tantárgyként az iskolákban. A horvát követek azonban a hagyományos, latin nyelvhasználat fenntartása mellett érveltek, mert ebben látták a biztosítékát annak, hogy a nem magyar anyanyelvű lakosok továbbra is részt vehessenek az államügyekben akkor is, ha nem tudnak magyarul. Arató Endre szerint azért nem került szakításra sor, mert a nyelvhasználat ügyében nem történt radikális változás, megtartották a latint is, és a többi horvát követelés is rendeződött, így például a szabad döntési jog a sabor összehívásában, az adóügyekben, valamint ígéretet kaptak kellő számú hivatalnok alkalmazására is. Idézi Bedeković horvát követ szavait, aki úgy érvelt a törvényjavaslat ellen, hogy „a magyar nyelv nem lehet hivatalos nyelv Horvátországban, mert a horvát éppolyan ’radicalis’ nemzet, mint a magyar és ’nagy gyalázat’ volna az, ha horvát nép elvesztené a nyelvét, megszűnne nemzet lenni és a magyar nemzet szolgájává válna.”¹⁸ Logikus folytatása volt ennek a vitának az, hogy a jó szomszédság és a több évszázados szövetség megtartása érdekében az 1792. évi VII. törvénycikk, amely a magyart hivatalos és rendes tantárgyként vezeti be a közép- és felsőfokú iskolákban, Horvátországban meghagyja a választás lehetőségét, és csak rendkívüli (azaz szabadon választható) tárgyként jelöli meg.

Zágráb a századforduló éveiben kezdett a horvát nemzeti kultúra középpontjává válni. Ebben nagy szerep jutott Vrhovac püspöknek, aki már az 1805. évi tartományi gyűlésen felvetette a horvát hivatalos nyelv bevezetését, majd 1813-ban a népköltészeti alkotások gyűjtésére szólította fel papjait annak érdekében, hogy a nyelvi norma kidolgozásához az eredeti, tiszta népnyelvre támaszkodhassanak. Időközben (1809 és 1813 között) a napóleoni hódításoknak köszönhetően Zágráb megye nyugati részén új, polgári társadalmi viszonyok alakultak ki, ami nyelvi vonatkozásban a nemzeti nyelvű oktatás megindulását, valamint anyanyelvű közigazgatás bevezetését is eredményezte. Ez az időszak nagy lendületet adott a horvát irodalmi nyelv kimunkálásának, és a pozíciójának megváltoztatására irányuló hazafias törekvéseknek egyaránt.¹⁹

A későbbi évtizedekben, amikor egyre határozottabban követelik a horvát küldöttek a latin helyett a horvát hivatalos nyelv bevezetését, a sztenderdizált horvát nyelv terjesztését a középiskolákban és a zágrábi akadémián, még megfigyelhető a magyarosítástól való félelem és a sok évszázados közös államiság autonóm hagyományaihoz való ragaszkodás kettőssége, de ez utóbbi egyre gyengült, majd a Bach-korszak beköszöntéig a Béccsel való szövetkezés váltotta fel. Az 1848-as szerepvállalás meg-

¹⁸ Arató (1983) i. m. 13.

¹⁹ Uo. 56–58.

ítélése a horvátok körében sem volt egyértelműen pozitív, s a nemzeti törekvések szempontjából sem hozta meg a kívánt eredményt, így a két nép vezetői újra közeledni kezdtek, és a közeledés egy újabb szövetségkötéshez vezetett, ami hosszas tárgyalások és taktikázások után az 1868. évi XXX. törvénycikkben fogalmazódott meg. Nyelvi jogi szempontból megegyeztek a felek abban, hogy Horvát-Szlávonországban a törvénykezés nyelve a horvát, a meghozott törvények is ezen a nyelven tekintendők hitelesnek.²⁰ Az egyetlen magyar tengeri kijárat, Fiume (Rijeka) ügye, ami további feszültségeket okozott a horvát–magyar kapcsolatokban, csak később rendeződött, amikor 1870-ben a város egy a király által kirendelt kormányzó irányítása alá került.

A nyelvpolitikai természetű problémák azonban nem oldódtak meg, a horvátok is, mint minden más magyarországi nemzetiség, az államnyelv mint tantárgy tanítását az asszimilációval azonosította, és többnyire ellenállt a magyar oktatáspolitikára ezen törekvésének. A félelmeket a század utolsó évtizedeiben hozott, a magyarosítást nyíltan hangoztató politika tovább gerjesztette. Ugyanakkor, ha mai szemmel olvassuk Trefort Ágostonnak az 1879. évi tanügyi rendeletet indokoló szavait,²¹ azt látjuk, hogy elsősorban az államnyelv megtanulásának a jogát akarta biztosítani, és szemben a mai – a magyar kisebbségeket is sújtó – gyakorlattal, az erre felkért pedagógusok kidolgozták ennek az oktatásnak a módszertanát, szakmai vitákat folytattak a tantervekről, a tanítás tartalmáról, tananyagairól.²² A kelet-közép-európai politikai, ezen belül a nyelvpolitikai és nyelvoktatás-politikai viszonyok elemzése azonban arra figyelmeztet, hogy ritkán lehet ezeket fehéren-feketén megítélni, árnyalt közelítésre van szükség. Ezt támasztják alá a korszak nemzetiségpolitikájáról, a magyarosítási politika elemzéséről készült tanulmányok számadatai is, amelyek szerint 1900-ban Magyarország népességének több mint 40%-a, a nem magyar anyanyelvűeknek pedig 83,2%-a nem beszélte az állam nyelvét, a 3343, többségében felekezeti nemzetiségi népiskola egyharmadában (1340) egyáltalán nem volt sikeres a magyar nyelv tanítása.²³

20 Mikó Imre: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika*. Minerva, Kolozsvár, 1944. 168–170.

21 „De ha az államnak s a törvényhozásnak sosem volt s most sem célja a nemzetiségeket saját nyelvök használatától megfosztani, vagy abban csak korlátozni is, viszont a nemzetiségeknek magoknak érdekében áll, hogy midőn magán életökben, templomaik- s iskoláikban, közsegeikben és irodalmaikban saját nyelvöket használják s annak továbbfejlesztésére törekednek, tagjai érteni és beszélni tudják a mellett azon nyelvet is, mely Magyarországon az állam-, a törvényhozás és kormányzat nyelve, s melynek ismerete nélkül épen saját érdekeik érvényesítésében vagy esetleg védésében korlátoztatnának.” Kemény G. Gábor: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. II. Tankönyvkiadó, Budapest, 1952. 593.

22 Nádor Orsolya: Néhány gondolat a XIX. századi magyar nyelv-oktatásról. *Hungarológiai Évkönyv* 2002. 160–169.

23 Mikó (1944) i. m. 437.

2.2. A magyar mint rendkívüli és mint kötelező tantárgy a horvát oktatási rendszerben is megjelent. Viszonylag kevés adat áll rendelkezésre, a későbbiekben további kutatómunkára lesz szükség ahhoz, hogy feltérképezzük, hol, hogyan, miből és milyen hatékonysággal tanították a magyar nyelvet Horvátország területén.

Az első dokumentum egy rövid, de tartalmas közlemény a *Magyar Paedagogia* 1916. évi 9. számából, szerzője Benisch Arthur, aki Čuvaj Antal: *Gradja za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas I–V.* (Zagreb 1907–1912) című művére támaszkodva írja a 18. századi előzményekről, hogy már II. Lipót uralkodása idején (1790–1792) elkezdtek tanítani a magyar nyelvet a zágrábi jogakadémián és több horvát gimnáziumban. A varazsdi (Varaždin) gimnáziumban Delpini Antal tanított, aki korábban jegyző volt Körös megyében. Benisch szerint: „Kezdek s haladók számára heti 2–2 órai tanítás volt; e kurszus benépesítésére a felsőbb tanügyi hatóság nagy súlyt helyezett s hallgatóit ösztöndíjak s ingyen internátusi helyek kilátásba helyezésével csalogatta.”²⁴ Az érdeklődés a felkínált kedvezmények ellenére sem volt jelentős: 1831-ben 288 tanuló közül mindössze 28-an tanultak magyarul.²⁵ A választható jelleg több évtizedig megmaradt, és bár voltak olyan kezdeményezések is, amelyek inkább kötelezővé tették volna a gimnáziumokban a magyar nyelvet, ezek rendre elbuktak a horvát nemzeti mozgalom ellenállásán.

A nyelvpolitikai áttekintés során már utaltunk arra, hogy mennyire ellentmondásos volt a 19. századi horvát értelmiség viszonya a magyar nyelv tanításához. Még 1847-ben is akadt egy olyan magyarbarát csoport a zágrábi saborban, amelynek tagjai nem heti, hanem napi 2 magyarórát javasoltak minden iskolatípus számára.²⁶ A történelmi események azonban háttérbe szorították az ilyen kezdeményezéseket.

A szerző 1916-os cikke adalékokkal szolgál az első évtized magyartanításáról, amely kötelezően választható nyelvről jelentett két zágrábi gimnáziumban, Eszéken, Vukováron és Zimonyban. Ebben az öt középiskolában az 1911/12-es tanévben 241 tanulóból mindössze 85-en tanultak magyarul, a többiek a franciát választották, számuk azonban évről évre csökkent. A cikkíró szerint az egyik tankönyv, amit használtak, Ivan Bojničić-nak, a zágrábi akadémia magyarnyelv-tanárának *Gramatika madjarskoga jezika* című könyve volt. A Sági-féle bibliográfia ezen kívül csak három nyelvtant sorol fel, két latin közvetítő nyelvűt és egy magyart.²⁷ A népiskolákban többnyire magyarországi tankönyveket használtak, amelyek nem a horvát anyanyelvű tanulóknak készültek. Elmondhatjuk tehát, hogy a horvátok a múlt század végéig

24 Benisch Arthur: A magyar nyelv Horvátországban és Boszniában. *Magyar Paedagogia* 1916. 9. sz. 494.

25 Uo. 495.

26 Uo. 496.

27 Sági István: *Magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete*. Budapest, 1922. Ebben: Mikusay János: *Institutiones lingvae Hungaricae*. Zágráb, 1833.; Machik József: *Grammatica Hungarica theoretico-practica*. Zágráb, 1847.; Molnár Antal: *Magyar nyelvtan horvátok számára. Ahn tanmódja szerint*. Nagykanizsa, 1897.

nem rendelkeztek saját nyelvükön íródott, és legalább népszerű igényeket kielégítő grammatikával, ezért is fontos megemlíteni Bojničić nyelvtanát.²⁸

Szintén a *Magyar Paedagogia* hasábjain jelent meg Tarczay Erzsébet tanulmánya Magyar iskolák Horvát-Szlavonországban²⁹ címmel. A zágrábi akadémián, ami voltaképpen a mai Zágrábi Egyetem elődje, nemcsak a magyar nyelvet tanították a 19. század elején, hanem a hungarológia is megjelent – amennyiben elfogadjuk, hogy a magyar tárgyú stúdiumok közvetítése nem magyar anyanyelvűeknek e diszciplína része.³⁰ „A bölcsészeti fakultáson dogodovschina kraljeztva vugerskoga, magyar királyság történetét, magyar oknyomozó történelmet tanulnak a világtörténelem mellett. Földrajzot Magyarország földrajzát tanulják: 'vugerszke Zemlye y Onik Orszagov, koji z Vugerszkem Kraljeztvom Pod Jednum Krunom Zjedinjeni jeszu.'³¹ A jogakadémián is magyar jogot tanítanak.”³² Az 1830-as években a jogászok nemcsak a nyelvet tanulták, hanem stilisztikai stúdiumokat is hallgattak. A politikai változások az oktatás minden szintjét érintették a népoktatástól az akadémiai szintig, de az ellentmondásos viszonyulás, a közös múlt értékeinek hallgatólagos vagy nyílt vállalása mindvégig megmaradt a horvát gondolkodásban.

2.3. Amint fentebb már említettük, a horvát tudományosság mindig fontosnak tartotta a magyar témák kutatását, az e téren történő együttműködést, de mindemellett a magyarul tudó, hungarológiai műveltséggel rendelkező horvát tudósokat nem nélkülözheti még a 20–21. században sem.³³ Ennek a szellemi kötődésnek a letéte-

28 A könyvet Žagar Szentesi Orsolya elemzi részletesen Ivan Bojničić: „Gramatika madjarskoga jezika” [Az első horvátországi magyar grammatika] című tanulmányában. In: *Croato-Hungarica*, i. m. 253–262.

29 *Magyar Paedagogia* 1918. 2–3. 99–115.

30 1880-tól magyar nyelvi lektorátus működött az egyetemen, amelyet 1892-től a Magyar nyelv és Irodalom Tanszékeként tartottak nyilván. A szervezet első tanszékvezetőjét 1902-ben nevezték ki a filológiai doktori címmel rendelkező, pécsi származású cisztercita szerzetes és pap, Greksa Kázmér személyében. 1918-tól a már említett Bojnicics Iván vette át a magyar szak irányítását, s a tanszék 1923-ban történt megszűntéig ő volt a zágrábi egyetemi magyar nyelv- és kultúraoktatás legfőbb letéteményese.

31 Az eredeti helyesírás szerint idézzük a cikkből, mivel ezek az elnevezések még a Gaj előtti írás-reform előtről származnak, s egyben jól szemléltetik az ún. magyaros írásmódot.

32 Tarczay Erzsébet: Magyar iskolák Horvát-Szlavonországban. *Magyar Paedagogia* 1918. 2–3. sz. 102.

33 Az utóbbi évtizedek horvátországi gyakorlata még mindig azt mutatja, hogy a nemzeti önazonosság szempontjából meghatározó társadalom- és humántudományos diszciplínát művelő reprezentatív horvát tudósrétegben (történészek, irodalomtudósok, nyelvészek, etnográfusok, antropológusok, művészettörténészek stb.) még mindig elenyésző azoknak a száma, akiknek akárcsak alapvető magyarságtudományi, illetve magyar nyelvi ismerete is lenne. E tendencia folytán – tekintetbe véve a két nép kultúrájának régióként igen erőteljes összefonódását – vélhetően számos értékes tudományos összefüggés feltáratlanul marad az említett horvátországi tudományágakban. Másrészt ugyanezzel – a horvát kutatók számára hátrányos körülménnyel

ményese a Zágrábi Egyetem hungarológiai képzése, amely a kilencvenes évek elején (1994) – hét évtizeddel a Greksa Kázmér és Bojnicsics Iván vezette egykori tanszékelőd 1923-as bezárása után – főként a horvátországi akadémiai körök indítványozására jött létre, a Balassi Intézet akkori jogelődjének, a Nemzetközi Hungarológiai Központnak a támogatásával. Tevékenységében így természetesen ötvöződik a horvátországi humán tudományosság, valamint a hungarológia értékrendje.

Az elmúlt évszázadok közös történelmének, nyelv- és nyelvoktatás-politikai hagyományain végigtekintve már láthattuk, milyen hagyományai vannak a magyar nyelv és kultúra tanulásának Zágrábban és a környékén. Utaltunk arra is, hogy a folytonosságot a történelmi-politikai változások szakították meg először az 1848-as időszakban, majd az első világháborút lezáró békerendszer létrejötté idején. A sok évtizedes hiányt pótló képzés ennek a hagyománynak a pozitív hozadékait viszi tovább a mai igényeknek megfelelően, ezért a szak kezdetektől fogva hungarológiai beállítottságú, célja alapvetően a nem magyar ajkú, előzetes magyar nyelvi és kulturális ismerettel nem rendelkező hallgatók³⁴ nyelvi és hungarológiai képzése, amely a bolognai rendszer követelményei szerint két szakaszra, alap- és mesterképzésre oszlik. Az alapképzés struktúráját két vezérelv határozza meg. Az egyik, hogy tanulmányaik során a hallgatók olyan szintű magyar nyelvi és szaknyelvi kompetenciára tehessenek szert, ami a mindennapi közegben való rugalmas alkalmazhatóság mellett filológiai, illetve tágabb humántudományos ismeretek magyar nyelven való befogadására is képessé teszi őket. A másik az, hogy későbbi tanulmányaikat előkészítendő, kellő mélységű és extenzitású ismereteket szerezhessenek a magyar irodalmi-kulturális és nyelvtani-nyelvészeti kánonról. Emiatt meglehetősen nagy a kötelező tárgyak túlsúlya, az egységes programalap ugyanakkor nem uniformizálja a hallgatók tantárgycsoporti beállítottságát. A mesterképzés elején többségükre már a határozott nyelvészeti vagy irodalmi elkötelezettség a jellemző, és ebben a második képzési szakaszban már képesek egyéni érdeklődésük szerint alakítani tantárgy-struktúrájuk egy részét.

Mint minden idegen nyelvi képzésnek, a hungarológiának is fontos kiegészítője a nyelvterületen töltött hosszabb, ösztöndíjas tanulmányi idő, amire részben a bolognai rendszer Erasmus-mobilitásai, részben a horvát–magyar államközi szerződés ösztöndíjai biztosítanak lehetőséget. A célnyelvi közegben eltöltött félév alatt álta-

– magyarázható az is, hogy a két nép kapcsolattörténetének kutatásában (főként a filológia területén) az utóbbi évtizedekben elsősorban a horvátul is tudó, illetve kroatista képzettségű magyarországi kutatók jeleskedtek leginkább, míg horvát kollégáik e területeken a nyelvi és képzettségi hátrány miatt kevésbé tudtak produktívak lenni.

34 Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy évről évre vannak magyar gyökerű, de a nyelvcserén már átesett családokból jövő hallgatók, akik ugyanúgy tanulják a nyelvet, mint horvát társaik, és vannak olyanok is néhányan, akik jól beszélnek magyarul. Az ő számukra differenciált oktatást honosított meg a tanszék.

lában jelentősen megnő a hallgatók nyelvi kompetenciája, és a felkínált sokféle tárgynak köszönhetően tudományos felkészültségük is szélesedik.

A tanszék azonban – a horvátországi akadémiai szintű hungarológiai hagyományok folytatójaként – nemcsak a nyelv- és kultúraoktatásban tölt be fontos szerepet, hanem részt vesz a rohamosan fogyatkozó horvátországi magyar kisebbség megmaradását elősegítő tevékenységekben is. Ez testet ölthet egyrészt kutatási programokba való bekapcsolódással – ezek közül kiemelkedően fontos a Szarka László kezdeményezésére létrejött határon túli magyar kutatóhálózatnak egy sajátos és igen hasznos nyelvtudományi leágazása, a „Termini”. A kutatócsoport tagjai a magyar nyelv „határtalanítását” célzó dialektológiai és lexikográfiai feltárássra vállalkoztak mind az ún. „nagyrégiókban”, mind a „kisrégiókban”, ahová a kis létszámú s egyre fogyatkozó magyar kisebbséggel rendelkező Horvátország is tartozik. De megvalósulhat az együttműködés úgy is, hogy a tanszék oktatói és hallgatói részt vállalnak a helyi kisebbségi kulturális és oktatási szervezetek munkájában.

Az egyetemi hétköznapiakban, az egyes tantárgyak tematikájában is hangsúlyosak mind a kapcsolattörténeti, mind a kisebbségi nemzetismereti témakörök. Már a képzés elején, a *Bevezetés a magyar nyelvtudományba* c. propedeutikai előadáson hallanak a diákok a magyar nyelv területi megoszlásáról, ezen belül a horvátországi magyar kisebbség történetéről, területi és demográfiai helyzetéről, ennek történeti vetületeiről, nyelvhasználati, dialektológiai sajátosságairól. Ugyanez a kérdéskör még árnyaltabban kerül elő a mesterképzésben, *A Kárpát-medence nyelvi képe* című választható tantárgynál. Itt a tematika szerves részét képezi a horvátországi magyarság történeti és szociolingvisztikai körülményeinek, kétnyelvűségének, valamint nyelvpolitika-történetének bemutatása, de kontrasztív módon helyet kap az anyanyelvi oktatás helyzetének alakulása is. Szintén az MA-képzési szakaszban választható a magyar–horvát nyelvi kapcsolattörténet, amelynek fő vonulatát a horvátban meglevő magyar jövevényszavak tárgyalása adja, de szó esik a fordított irányú lexikai átvételekről, egyebek között a horvátországi magyarság nyelvhasználatában előforduló kroatizmusokról is.

Záró gondolatok

Amikor horvát–magyar kapcsolatokról beszélünk általában, voltaképpen nem is gondoljuk végig, mennyi minden tartozik ide. Voltak közös királyaink, két- és többnyelvű arisztokratáink és középnemeseink, akik a nyelvi nemzettudat megjelenéséig, egyenrangúságukat hangsúlyozva, részei voltak a hungarus tudatú Magyarországnak. Fontos volt számukra a magyar nyelv, tanításáért olyankor is kiálltak az országgyűlésen, amikor más nemzetek képviselői inkább elutasították volna, de ha integrálásukat veszélyeztetve érezték, szembefordultak a magyarokkal, osztrákokkal

egyaránt. Nem volt mindig harmonikus ez a kapcsolat, a nemzeti-etnikai és nyelvpolitikai folyamatok során sok sérelmet kellett orvosolni, és mindig maradtak olyanok, amelyeket nem sikerült megoldani, és egy kiélezett helyzetben újra felszínre kerültek.

Ma a Kárpát-medence e két népe békében él egymással, a területeiken élő kisebbségek törvények által biztosított, kollektív jogokkal rendelkeznek. Ahogy Szarka László történész, a régióban honos nyelvi jogok áttekintése során fogalmazott a horvát-magyar kapcsolatok jogi vonatkozásában: „A 2000-ben módosított alkotmány néven nevezi, és államalkotó tényezőként ismeri el (más autochton kisebbségekkel együtt) a magyarságot. Az 1991-ben elfogadott, majd 1992-ben és 2000-ben módosított kisebbségi alkotmánytörvény leszögezi, hogy a nemzeti és etnikai kisebbségeknek joguk van a kulturális autonómiára. Biztosítja a nemzeti kisebbségek nemzeti szimbólumainak szabad használatát, az anyanyelvi oktatást, művelődést, tájékoztatást és kiadói tevékenységet, valamint a kisebbségi nyelv és írás hivatalos használatát.”³⁵

A magyarországi horvát kisebbség és a horvátországi magyar kisebbség számára napjainkra megadatott, hogy nyíltan éljenek nyelvi és kulturális jogaikkal, de hogy a *de jure* lehetőségek *de facto* hogyan érvényesül(het)nek napjainkban, mennyire használják ki a közösségek a nyelvcsere, a nyelvi asszimiláció lassítására ezeket, általában milyen igényeik vannak az érintett, rohamosan fogyatkozó népcsoportoknak, azt tágabb kontextusban, európai, valamint kelet-közép-európai dimenziókból érdemes vizsgálni – úgy, ahogyan ezt Szarka László is szorgalmazza minden közös munka alkalmával.

35 Szarka László: Államnyelv, hivatalos nyelv – kisebbségi nyelvi jogok Kelet-Közép-Európában. In: Nádor Orsolya – Szarka László (szerk.): *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003. 15–36.

Veszteségek és javak

Nyelvi tájképek az Örvidéken

A nyelvi tájkép² kutatása Landry és Bourhis³ nagy hatást kifejtő tanulmányának megjelenése óta egyre nagyobb érdeklődést vált ki a szociolingvisztikában. A nyelvi tájkép definícióját is az említett szerzőpárostól idézzük a leggyakrabban: „A hivatalos útjelző táblák, a reklámtáblák, utcanevek, helynevek, kereskedelmi egységek feliratai és kormányzati épületek hivatalos táblái adják az adott terület, régió vagy városi agglomeráció nyelvi tájképét. Egy terület nyelvi tájképének két alapvető funkciója van: információs és szimbolikus.”⁴ A kanadai quebeci nyelvi helyzetet vizsgáló szerzőpáros szerint a feliratok egy idegen számára információt közölnek a lakosság nyelvi összetételéről, utalnak a nyelvek státuszára, s egyben jelzésértékűek a közösség nyelvi vitalitását illetően is.⁵

A táblák nyelve különösen azokon a területeken keltette fel a kutatók érdeklődését, ahol nyelvi konfliktusok vannak, mint például Brüsszel, ahol Tulp és Wenzel⁶ végzett terepmunkát különböző időszakokban⁷ vagy Montreal, ahol Monnier és a Landry–Bourhis szerzőpáros vizsgálta a nyelvi táblákat.⁸ Nem véletlen, hogy ebben

1 Imre Samu Nyelvi Intézet (Alsóőr); Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat (Budapest).

2 Angolul: Linguistic Landscape, németül: sprachliche Landschaft vagy Sprachlandschaft.

3 Landry, Rodrigue – Richard Bourhis: Linguistic landscape and ethnolinguistic vitality. *Journal of Language and Social Psychology* 1997. 1. (16). 23–49.

4 Uo. 25. Magyarul idézi: Laihonon, Petteri: Nyelv tájkép egy csallóközi és egy mátyusföldi faluban. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2012. 3. sz. 27–49.

5 Laihonon (2012) i. m. 25.

6 Tulp, S. M.: Reklame en tweetaligheid: Een onderzoek naar de geografische verspreiding van franstalige en nederlandstalige affiches in Brussel. *Taal en sociale integratie* 1978. No. 1. 261–288.; Wenzel, V.: Reclame en tweetaligheid in Brussel. *Brusselse thema's* (Brussels, Vrije Universiteit) 1996. No. 3. 45–74.

7 Backhaus, Peter: Multilingualism in Tokyo: A Look into the Linguistic Landscape. *International Journal of Multilingualism* 2006. 1. (3). 52–66.

8 Landry – Bourhis (1997) i. m. 23–49.; Monnier, D.: *Langue d'accueil et langue de service dans les commerces à Montréal*. Conseil de la langue française, Qué'bec, 1989.

a vonatkozásban a Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat nyelvészei is foglalkoztak a témával: Kárpátalján Beregszászi Anikó és Csernicskó István,⁹ Felvidéken Szabó-mihály Gizella.¹⁰ Ugyancsak ez utóbbi nyelvterületen (Vásárút, Réte településeken) vizsgálta a nyelvi tájképeket a nyelvi ideológiák aspektusából Petteri Laihonen.¹¹

A témához jelentősen hozzájárultak Spolsky és Cooper¹² Jeruzsálemben végzett kutatásukkal, majd Ben-Rafael és szerzőtársai,¹³ akik különböző izraeli városok nyelvi tájképeit írták le. Hasonlóan figyelmet érdemelnek Calvet munkái,¹⁴ aki Párizs és Dakar nyelvi tájképének összehasonlító elemzését végezte el, majd az Itagi és Singh¹⁵ által szerkesztett tanulmánygyűjtemény, amely India nyelvi tájképét mutatta be. Reh¹⁶ egy ugandai település (Lira) nyelvi tábláit tárta fel, különös tekintettel a többnyelvű táblákra. Collins és Slembrouck¹⁷ egy új szegmenssel bővítették a nyelvi tájképkutatás szakirodalmát, ők a belgiumi Gentben a bevándorló közösségek körében azt vizsgálták meg, hogy hogyan tudták megőrizni és konstruálni a felirataikat. Born¹⁸ két

-
- 9 Beregszászi Anikó: „Csata” a szimbolikus térért, avagy a látható/láthatatlan anyanyelv. In: Beregszászi Anikó – Papp Richard (szerk.): *Kárpátalja: Társadalomtudományi tanulmányok*. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Budapest–Beregszász, 2005. 158–178.; Csernicskó István: Az (egykori) északkelet-magyarországi régió nyelvpolitikai fejlődése 1867-től maig. Előadás a 44. Kazinczy Napok programjában. Kassa, 2012. november 8–9.
 - 10 Szabó-mihály Gizella: Milyen a dél-szlovákiai nyelvi tájkép? Egy- és kétnyelvű feliratok típusai a magyarlakta területeken. Előadás a 43. Kazinczy Napok programjában. Kassa, 2011. október 28–29.
 - 11 Laihonen (2012) i. m.
 - 12 Spolsky, B. – Cooper, R. L.: *The Languages of Jerusalem*. Clarendon Press, Oxford, 1991.
 - 13 Ben-Rafael, E. – Shohamy, E. – Amara, M.H. – Trumper-Hecht, N.: *Linguistic Landscape and Multiculturalism: A Jewish-Arab Comparative Study*. Tami Steinmetz Center for Peace Research, Tel Aviv, 2004.
 - 14 Calvet, Louis-Jean: Des mots sur les murs: Une comparaison entre Paris et Dakar. In: R. Chaudenson (ed.): *Des langues et des villes*. (Actes du colloque international a` Dakar, du 1564.) *International Journal of Multilingualism* au 17 de`cembre 1990. 73–83. Paris: Idézi Backhaus (2006) i. m. 53.; Calvet, Louis J.: *Les voix de la ville: Introduction a` la sociolinguistique urbaine*. Payot et Rivages, Paris, 1994. Idézi Backhaus uo.
 - 15 Itagi, N. H. – Singh, S. K. (eds.): *Linguistic Landscaping in India with Particular Reference to the New States: Proceedings of a Seminar*. Central Institute of Indian Languages and Mahatma Gandhi International Hindi University, Mysore, 2002. Idézi Backhaus uo.
 - 16 Reh, Mechthild: Multilingual writing: A reader-oriented typology–with examples from Lira Municipality (Uganda). *International Journal of the Sociology of Language* 2004. (170). 1–41. Idézi Backhaus uo.
 - 17 Collins, J. – Slembrouck, S.: *Reading shop windows in globalized neighbourhoods: Multilingual literacy practices and indexicality*. Working Papers on Language. Power and Identity 21. 2004. http://bank.ugent.be/lpi/working_papers.htm. (2013-01-30)
 - 18 Born, J.: Zurück in die Folklore oder vorwärts als Werbeträger? Deutsch und Italienisch im öffentlichen Leben Südbrasilien. In: J. Darquennes – P. Nelde – P. J. Weber (eds): *The Future Has Already Begun*. Plurilingua XXV. Asgard, St. Augustin, 2004. 49–59.

dél-brazíliai városban a német és az olasz feliratok jelenlétét kutatta fel, de folyamatosan publikál az angol nyelvű kereskedelmi feliratok jelenlétéről is európai nagyvárosokban. Backhaus¹⁹ a tokiói Yamanoto kör 28 állomásának nyelvi tájképét vizsgálta meg, míg Cenoz és Gorter²⁰ két kisebbségben élő nyelvközösség (baszk és fríz) tábláit térképezte fel a spanyolországi Donosti San–Sebastian központjában lévő bevásárló utcában és a hollandiai Ljouwert–Leeuwarden egy hasonló utcájában.²¹

Folytathatnánk hosszasan a felsorolást, de úgy gondolom, hogy a fentiek is szemléltetik, hogy bár a nyelvi tájképkutatás önálló kutatási területté csak az elmúlt tíz évben nőtt ki magát, egyre nagyobb az érdeklődés az írott táblák szociolingvisztikai megközelítésű vizsgálata iránt. Ez valószínűleg a technikai fejlődésnek is köszönhető, azaz annak, hogy a nyelvész már nemcsak diktafonnal, hanem jó minőségi digitális fényképezőgéppel is járja a terepet és dokumentál.²² Ennek köszönhetően a nyelvi tájképek egy speciális szociolingvisztikai kontextusban elemezhetők.

A nyelvi táblák tükrözhetik egy nyelv erejét és státuszát. A táblák nyelve befolyással van a nyelvi viselkedésre, illetve a nyelvhasználatra.²³ Különösen érdekes a nyelvi tájkép vizsgálata többnyelvű kontextusban, de úgy is mondhatnánk, hogy többségi–kisebbségi relációban. A nyelvi tájkép információt nyújt a szociolingvisztikai kontextusról, és a különböző nyelvek használata a táblákon összehasonlításra ad lehetőséget az adott ország/terület hivatalos nyelvpolitikája, és a felmérésekben tapasztaltak, azaz a gyakorlat között. A nyelvi tájkép tanulmányozása arról is informál, hogy a hivatalos nyelvpolitika milyen hatással van az egyénre és magára a kisebbségi közösségekre. A hivatalos nyelvpolitika a felülről lefelé mutató jelekben (top-down) – mint az utcanévek és a hivatalos épületek elnevezései – mutatkozik meg, s ennek a politikának az egyénekre való hatása az alulról felfelé mutató jelekben (bottom-up) ölt testet: ilyenek a boltok elnevezései és a plakátok.²⁴

Már korábban is a kutatások fontos változója volt, hogy különbséget tettek a hivatalos és a nem hivatalos táblák között. Calvet-nél is ez figyelhető meg, ő kétféle – 'in vitro' és 'in vivo' – típusát különíti el a nyelvi tájképeknek. Ez a két kifejezés egy általános különbségtételt tesz lehetővé a között, ami hivatalosan van leírva (utca

19 Backhaus (2006) i. m. 52–66.

20 Cenoz, Jasone – Durk Gorter: Linguistic landscape and minority languages. In: Durk Gorter (ed.): *Linguistic Landscape: A New Approach to Multilingualism*. Multilingual Matters, Clevedon, 2006. 67–80.

21 Vö.: Scollon, R. – Scollon, S. W.: *Discourses in Place: Language in the Material World*. Routledge, London – New York, 2003.; Rosenbaum, Y. – Nadel, E. – Cooper, R.L. – Fishman, J. A.: English on Keren Kayemet Street. In: J. A. Fishman – R. L. Cooper – A. W. Conrad (eds.): *The Spread of English*. Newbury House Publishers, Rowley, MA, 1977. 179–196.

22 Blommaert, Jan: *Chronicles of complexity. Ethnography, superdiversity, and linguistic landscapes*. Tilburg Papers in Culture Studies 29. Tilburg University, Tilburg, 2012.

23 Vö.: Cenoz – Gorter (2006) i. m. 68.

24 Uo.

nevek, közlekedési táblák), illetve a között, amit a városlakók használnak (üzletek nevei, graffitik, hirdetések). Ezáltal két különböző módja van a terület megjelölésének, a városi tér kétfajta feliratozásának.²⁵

A fentiekben láttuk, hogy a nyelvi tájképek vizsgálata elválaszthatatlanul kapcsolódik a nyelvpolitikához. Azt, hogy miért aktuális a nyelvpolitika a világban vagy egy szűkebb térben, a Kárpát-medencében, egy másik tanulmányban lehetne kifejteni. Tény, hogy az 1990-es években szinte minden Magyarországgal szomszédos állam hozott olyan törvényt, amelyek a kisebbségi nyelvű feliratokra vonatkoznak. Érzékeljük, hogy a nyelvi tájképkutatás pár évtizedes múltja alatt is jelentős nemzetközi tapasztalat gyűlt össze. Jelen tanulmány a nyelvi tájképek ausztriai vizsgálata kapcsán a közösség nyelvi helyzetének minél szélesebb körű bemutatásához, és a szakirodalom bővítéséhez szeretne hozzájárulni.

1. Burgenland tartomány története

A burgenlandi magyarság története a 10–12. századig vezethető vissza. Ők voltak a magyar királyság határőrei, a mai burgenlandi magyar népcsoport ősei.²⁶ Burgenland ma Ausztria legfiatalabb tartománya. Az első világháborút követően a győztes hatalmak annak ellenére kezdeményezték Vas, Sopron és Moson vármegye nyugati részének az Osztrák Köztársasághoz való csatolását, hogy az egyébként nem szerepelt a fiatal állam követelései között, hiszen a két ország a háborúban egymás szövetségese volt. A terület a 20. században a saint germaini békeszerződés alapján Ausztriához került,²⁷ azonban ez a szabads csapatok ellenállása miatt (Lajta Bánság kikiáltása Felsőőrben) a gyakorlatban csak a Velencei Jegyzőkönyv aláírása után valósult meg. Az osztrák csapatok a megegyezés értelmében 1921. november 26-án vonultak be Burgenlandba és vették át a közigazgatás irányítását.

Az 1920-as népszámlálás szerint 24.867 magyar anyanyelvű lakosa volt Burgenlandnak. A legjelentősebb, magyarok által is lakott települések: Felsőőr (3.138), Alsóőr (1.230) és Kismarton (1.020). Összességében több mint 50 településen élt 100 főnél több magyar, azaz szétszórva szórványban az Őrvidéken. Ha a magyarul tudók arányát vizsgáljuk meg, akkor hitelesebb képet kapunk: a nezsideri és felsőpulyai járásban, valamint Ruszton és Kismartonban többségben voltak a magyarul is tudók.

25 Calvet (1990) i. m. 75. Idézi Backhaus (2006) i. m. 53.

26 Szoták Szilvia: A burgenlandi Felsőpulya (Oberpullendorf). In: Bakó Boglárka (szerk.): *Lokális világok*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 2003. 259–283.

27 Szoták Szilvia: Az identitás „morzsái”. Őrvidéki civil szervezetek a magyar nyelv és kultúra fennmaradásáért. In: Szoták Szilvia – Bakó Boglárka (szerk.): *Magyarlakta kistérségek és kisebbségi identitások a Kárpát-medencében*. Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2005. 209–225.

Burgenland tekintetében minden harmadik ember tudott magyarul, szám szerint 78.686 fő.²⁸

A burgenlandi magyar népcsoport napjainkban is elsősorban négy településen él: a közép-burgenlandi Felsőpulyán, és három dél-burgenlandi településen, Alsó-örben, Felsőörben és Öriszigeten. Ezeknek a falvaknak a lakossága már a 17. század óta külső nyelvjárasszigeteket alkot. A magyar ajkú lakosság másik nagyobb csoportját az észak-burgenlandi nyolc major lakosai adták, akik a Fertő-tó keleti részén lévő nemesi nagybirtokokon éltek, béresek voltak és többnyire földműveléssel foglalkoztak. Ezek a 19. században létrejött majorok még a 20. század elején is működtek, volt olyan, amelynek saját iskolája, temploma volt.²⁹ A majorságok zárt közössége nyelvszigetet alkotott a német falvak gyűrűjében. A béresek számára a magyar nyelv egyenlő volt a szegények nyelvével, alacsony presztízsű volt. Társadalmi megítélésükről sokat elárul, hogy a faluban élő német ajkú lakosság lenézte a „pusztaiakat”.³⁰ Az 1960-as években a majorságok elnéptelenedtek, a jobb megélhetés reményében az emberek elköltöztek. A magyarok harmadik csoportját olyan burgenlandi horvátok és osztrákok, ún. „magyarónok” adták, akik elmagyarosodtak. Olyan értelmiségi réteget képzeljünk el, akik az első világháború előtt még magyar iskolákba jártak, így a polgári kultúrát számukra a magyar nyelv testesítette meg.

A Monarchia idején a német és magyar nyelv presztízse közel azonos volt. 1921 után az örvidéki magyarság kisebbségi státuszba került, ám a magyar nyelv nem vesztette el automatikusan a némettel egyenrangú presztízsét annak ellenére, hogy a tartományi kormány valóságos hadjáratot indított a magyar nyelv hivatalos használatá ellen.³¹ A magyar oktatási törvények egészen 1937-ig érvényben voltak, és működtek a független felekezeti iskolák is annak ellenére, hogy tartományi szinten mindent megtettek azért, hogy az osztrák törvényeket vezessék be, amely az állami és egyházi oktatást kettéválasztotta. A német nyelv kötelező oktatását 1929-ben rendeletben rögzítették. A magyarok által lakott településeken az elemi iskolákban, az istentiszteleteken és a közigazgatásban is használhatták a magyar nyelvet, de továbbtanulni a 4. osztály után, már csak németül lehetett. Egészen 1938-ig tehát a magyar-

28 Baumgartner Gerhard: A burgenlandi magyarság az első világháború végétől a soproni népszavazásig (1918–1921). In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2008. 48.

29 Vö.: Baumgartner, Gerhard: Prolegomena zum Sprachverhalten ungarischsprachiger Burgenländer. In: Holzer, W. – Münz, Reiner (Hg.): *Trendwende? Sprache und Ethnizität im Burgenland*. Passagen Verlag, Wien, 1993. 218.; Rák Béla: A burgenlandi magyarok körében végzett aktuális népzenei kutatás első eredményei. In: Szoták Szilvia (szerk.): *Örvidéki magyarokról örvidéki magyaroknak*. Az Imre Samu Nyelvi Intézet kiadványai I. Városkapu Kiadó – Umiz – Imre Samu Nyelvi Intézet, Kőszeg, 2008. 108.

30 Rák (2008) i. m. 110.

31 Baumgartner (2008) i. m. 115.; Haslinger Péter: A regionális identitás kialakulásának egy esete. Burgenland 1921–38. *Regio* 2004. 4. sz. 93–104.

lakta falvakban nem volt probléma, ha valaki magyarul beszélt, mert működtek a felekezeti iskolák, volt magyar könyvtár, a községi gyűlések magyar nyelven folytak, és az anyakönyveket is magyarul vezették.

Alfred Wahlheim, Burgenland első tartományfőnöke már 1923-ban így fogalmazott: „tessék beszüntetni a magyar fecsegést az osztályban!” Ez az állami iskolákra vonatkozott, az egyházi iskolákra nem, s ez szerencsés volt a magyarság szempontjából. Minden középfokú oktatási intézmény magyar nyelvet használó tanárát megfenyegették, hogy hagyjanak fel a magyar nyelvhasználattal, mert „Az iskola feladata a németiségre nevelés!, Aufgabe der Schule ist es, zum Deutschtum zu erziehen!”³² Az iskolatörvény érvényben maradása és a szabadcsapatok fellépése miatt erős magyarellenesség jellemezte Burgenlandot, amely többek között abban is megnyilvánult, hogy követelték a magyar tanítók és hivatalnokok elbocsájtását. Ennek a fellépésnek volt köszönhető többek között, hogy az őrvidéki magyar értelmiség jelentős része elhagyta az országot. Ez a „fogyás” nyomon követhető az 1923–34 közötti statisztikai adatokban.

1. táblázat. Burgenland lakossága, 1920–2011

	Összesen	Német	Magyar	Horvát	Egyéb	Megjegyzés
1920	294.849	221.185	24.867	44.753	4.044	a magyar népszámlálás szerinti adatok (Muttersprache)
1923	286.179	226.995	15.254	42.011	1.919	az osztrák népszámlálás anyanyelvi adatai (Denksprache)
1934	299.447	241.326	10.442	40.500	7.179	az osztrák népszámlálás anyanyelvi adatai (Muttersprache)
1951	276.139	239.687	5.251	30.599	599	használati nyelv (Umgangssprache)
1961	271.001	235.491	5.642	28.126	1.742	
1971	272.119	241.254	5.673	24.526	666	
1981	269.771	245.369	4.147	18.762	1.493	
1991	263.092	237.516	6.763	19.109	1.494	
2001	277.569	251.719	6.641	17.730	1.506	Nincs hagyományos népszámlálás
2011	283.806	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	

A *Burgenländische Freiheit* elnevezésű szociáldemokrata hetilap folyamatos szócsöve volt a magyarellenos uszításoknak, miszerint egy becsületes burgenlandi nem vásárolhat Sopronban. A helyettes tartományfőnök Burgenland fennállásának 10

32 Idézi Baumgartner (2008) i. m. 116.

éves évfordulóján hasonló keménységgel fogalmazta meg véleményét: „Takarítsunk ki mindent, ami még magyar!, Aufräumen mit allem, was noch magyarisch ist!”³³

A nemzetiszocialisták uralma alatt tovább romlott a helyzet: „itt magyar szónak helye nincs”³⁴ címszóval gyakorlatilag felszámolták a magyar egyesületeket, megszüntették a még elemi szintű magyar nyelvű oktatást a felekezeti iskolákban. Az itt tanító tanárokat pedig áthelyezték vagy kiutasították az országból. A berlini kormány az idegen népesség kitelepítését is fontolóra vette, a magyar kormány pedig napjainkhoz hasonlóan vajmi keveset tudott a burgenlandi magyarságról és nem is törődött vele. A III. Birodalom időszakában a magyar népcsoportot újabb veszteség érte: elveszítette a magyarul beszélő zsidóság 4 ezer tagját és a magyarul beszélő romák 9 ezer fős csoportjának 90%-át.³⁵ Ebben az időszakban megszűnt a magyar nyelvű anyakönyvezés és a neveket is németesítették a hivatalos okmányokban.

A második világháború után Burgenland szovjet megszállás alá tartozott. 1948-ban lezárult a vasfüggöny, amely a tartomány keleti elszigetelődését jelentette. A felekezeti iskolákban ismét folyhatott magyaroktatás, de vertikálisan nem volt folytatás, tovább tanulni csak német nyelven lehetett. Az 1960-as években átalakult a gazdaság a gépesítés következtében. A gazdálkodók nagy része ingázni volt kénytelen a közeli nagyvárosokba, így a majorságok béresei is, akik számára a magyar nyelv a cseléd-ség nyelve volt. A zárt paraszti közösségek felbomlottak, s a burgenlandiaknak nem volt magyar értelmisége.³⁶ Az értelmiség legtöbbször kívülről érkezett a közösségbe, többen az emigránsok közül itt telepedtek le,³⁷ illetve az egyházak vezetői, a papok és lelkipásztorok is kívülről, az anyaországból vagy távolabbi magyarlakta vidékekről érkeztek.³⁸ Ezeknek a markáns személyeknek fontos szerepük volt a közösségépítésben, a civil szervezetek alapításában és fenntartásában, valamint a hagyományok felelevenítésében és ápolásában.³⁹ Az azóta eltelt időben a helyi népcsoport tagjai közül is sokan léptek értelmiségi pályára. Baumgartner arra hívja fel a figyelmet, hogy az ’56-os magyar menekültek majd az 1989 utáni jóléti migránsok töltik be a népcsoporton belül a vezető pozíciókat, s ezáltal a kisebbségi elit és a helyi magyar lakosság között törésvonalak jöttek létre,⁴⁰ amely megnyilvánul a különböző

33 Uo.

34 Szoták (2003) i. m. 266.

35 Baumgartner (2008) i. m. 181–182.

36 Vö.: Gal, Susan: *Language Shift: Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria*. Academic Press, New York, 1979.; Szoták (2003) i. m. 261.

37 Baumgartner (2008) i. m. 257.

38 Ez napjainkban is így van: a felsőőri és alsóőri katolikusok papja Pannonhalmáról, a felsőőriek református tiszteletese Szabolcs-Szatmár megyéből, az őriszigeti evangélikusoké Erdélyből érkezett a közösségbe.

39 Vö.: Szoták (2005) i. m. 209–225.

40 Baumgartner (2008) i. m. 366.

magyarságtudatban a különböző nyelvhasználatban és a különböző szocializációs/kulturális háttérben is.

A fentebb ismertetett történeti háttér annak a szociolingvisztikai kontextusnak a része, amely szükséges a nyelvi tájképek elemzéséhez, és a mai őrvideki magyar népcsoport nyelvhasználatának megértéséhez.

2. Nyelvi és kisebbségi jogok Ausztriában

A közösség nyelvhasználatára vonatkozó jogszabályok alapját képezik a nyelvi tájképek megjelenítésének. A kisebbségekre vonatkozó alapjogokat elsőként az Osztrák–Magyar Monarchia 1867. évi 142-es számú állami alaptörvénye fogalmazott meg. Ezt követte a saint germaini államszerződés 1920. évi 303-as, majd az 1955-ös államszerződés 152-es törvénye. Ez utóbbi népcsoportként csak a burgenlandi horvátokat és a karintiai, stájerországi szlovénokat ismerte el. A magyar kisebbség szempontjából a jelenlegi kisebbségpolitikai szabályozás alapját képező kerettörvény, az 1976-os népcsoporttörvény (Volksgruppengesetz) vált jelentőssé, mert hivatalosan is elismerte ausztriai népcsoportként a burgenlandi magyarságot, s népcsoporttanácsok létrejöttét támogatta. A jelenleg 16 fővel működő magyar népcsoporttanácsnak mindössze javaslattevési joga van. Összetételét tekintve nyolc burgenlandi és nyolc bécsi tagja van, akik egymással a tanácsüléseken magyarul beszélnek. A Burgenlandi Kisebbségi Iskolatörvény (1994. évi 641. sz.) a tartományban élő magyarok, horvátok és romák oktatási jogait szabályozza elemi iskolai szinttől az érettségig. A törvény hozzájárult ahhoz, hogy a népcsoportok oktatási jogai kiszélesedtek, s a tantervi keretek modernizálásával a kisebbségi oktatás minősége is javult.

A szabályozás egyik legfontosabb eleme, hogy az 1937-es törvényhez képest megszűntek a censusokon alapuló százalékos kötöttségek, azaz Burgenland bármely településének iskolájában oktatható a három népcsoportnyelv, ha megvan az osztályok vagy csoportok beindításához szükséges törvényben előírt jelentkezői létszám. A törvény az elemi iskolákban a szabadon választott nyelvtanuláson túl engedélyez: kétnyelvű (magyar/német, vagy horvát/német) oktatást, illetve a csak kisebbségi nyelvű (csak magyar/horvát) iskolák/osztályok létrehozását és működését is lehetővé teszi. Ez utóbbi esetben heti hat órában kötelező a német nyelv tanítása. Középiskolai szinten csak kétnyelvű oktatást engedélyez. A jogszabály kimondja, hogy a szülők a kétnyelvű bizonyítvány kiállítását kérvényezhetik.

A kisebbségi osztályok összlétszámát a törvény 20 főben maximalizálta, s azt is engedélyezi, hogy egy magyar nyelvet tanuló csoport több osztályból is létrejöheszen. Ennek megfelelően az osztályok és csoportok létszámkorlátait a következőképpen szabályozta: Az elemi iskolában magyar nyelvű osztály indításához 7, külön csoportéhoz 5 fő jelentkezése szükséges. Felső tagozatban és szakmunkásképzőben

9 fővel indulhat kisebbségi osztály, 5 fővel csoport. A nyolc osztályos gimnázium első négy évfolyamában 12 fő szükséges egy osztály beindításához.

A 2000-ben kiadott 170. sz. topográfiarendelet (Topographieverordnung) csaknem 70 év után teremtette meg magyar nyelvű helységnévtáblák kihelyezésének lehetőségét Burgenland négy magyarlakta településén, csak Felsőpulya, Felsőőr, Alsóőr és Őrisziget határában. Az ugyancsak 2000-ben hatályba lépő hivatali nyelvtörvény az említett települések hivatalaiban engedélyezi a magyar nyelvű ügyintézkést. Annak, hogy ezt legfeljebb csak a migráns magyarok használják ki, egyrészt az az oka, hogy igen kevés a magyar nyelvű nyomtatvány (pl. Alsóőr), másrészt, mert a magyar nyelvű hivatali szakszókincs ismeretének hiányában azt a népcsoport tagjai sem használnák.

3. Nyelvi tájképek Burgenlandban

Csaknem egy évtizede gyűjtöm a burgenlandi magyar feliratokat. A teljesség igénye nélkül összesen kb. 90 burgenlandi települést vizsgáltam meg és néztem végig a magyar vonatkozású feliratok (emléktáblák, keresztek, emlékoszlopok, szobrok, címerek, templomablakok feliratai, helységnévtáblák, hivatalos táblák, kereskedelmi feliratok, falfeliratok stb.) szempontjából. Terepmunkám során saját gyűjtéseimre és a Csukás Zoltán Mezőgazdasági Szakközépiskola honlapján található adatbázisra támaszkodtam.⁴¹ Burgenland tekintetében csak a magyar nyelvű és magyar vonatkozású táblák után kutattam, azaz nem számláltam meg a fent említett 90 település összes (német, horvát és egyéb nyelvű feliratát, csak abban az esetben, ha kapcsolódott a magyarokhoz). Ebben a burgenlandi gyűjtésben leginkább az motivált, hogy feltárjam, mi maradt meg a Trianon előtti időszak magyar nyelvű felirataiból, s azt is szerettem volna kideríteni, hogy azt követően készültek-e még magyar nyelvű feliratok.

Örvidék vagy mai hivatalos nevén Burgenland a történelmi Magyarországhoz tartozott 1921-ig. Az itteni települések kultúrájukban, népművészetükben szoros egységet alkotnak a magyarországi, nyugat-dunántúli, őrségi településekkel. Az elmúlt századokban kiépült várvédelmi rendszer szorosan kötődik a magyar várépítészethez éppúgy, mint a főúri kastélyok vagy templomok. A magyar történelmi múltról a kastélyok, várak kapuján vagy falain található nemesi családok címerai (Eszterházy, Endrődy, Almásy, Rohonczy, Batthyány, Nádasdy, Vághy, Káldy stb.) is tanúskodnak. Burgenland várakban, kastélyokban és templomépítészetében is gazdag. Több templomának védőszentje az államalapító Szent István király (Neuhaus am Klausenbach/Vasdobra, Königsdorf/Királyfalva, Edelstahl/Nemesvölgy) és Szent László, a lovagkirály (Parndorf/Pándorfalu, Siget in der Wart/Őrisziget). Ezen

41 <http://www.csukas.sulinet.hu/regihonlap/burg2/index.html> (2013-02-25)

kívül számos templom oltárán megtalálhatók a magyar szentek: Szent István, Szent Imre, Szent László vagy Szent Erzsébet szobrai (ezek felirat nélküliek).⁴² Az általam összegyűjtött feliratokat a történelmi múlt ismeretében kronológiailag és természetesen nyelvük szerint csoportosítottam.

2. táblázat. A burgenlandi magyar vonatkozású táblák (idősoros adatok)

<i>Trianon előtti</i>	<i>1920–1989 közötti</i>	<i>1990 utáni</i>
n=71	n=45	n=86

3. táblázat. A burgenlandi táblák nyelvi sokszínűsége

<i>Trianon előtti</i>	<i>1920–1989 közötti</i>	<i>1990 utáni</i>
magyar (29) latin (20) német (12) horvát (1)	német (16) magyar (11) horvát (1)	magyar/német (44) német (12) magyar (7)
magyar/német (7) magyar/ német/horvát (1) magyar/ német/latin/francia (1)	magyar/német (11) német/latin (1) magyar/ német/horvát (1)	magyar/német/horvát (3) magyar/német/horvát/ roma (20)

A Trianon előtti táblák (emléktábla, kripták felirata, ablaküvegek templomokban, első világháborús emléktáblák) többségükben egynyelvűek, de előfordulnak többnyelvűek is, közte egy magyar/német/latin/francia négyelvű tábla, amelyik az 1664-es szentgotthárdi csatának állít emléket. A Trianon utáni táblák (világháborús oszlopok feliratai, emléktáblák, keresztek feliratai, utcanevek táblái) többségükben szintén egynyelvűek.

A legkisebb nyugati magyar szórvány életében az etnikai identitás kifejeződésének a második világháború után nem volt tere, az a magánszférába szorult vissza. A többségiből kisebbségi státuszba került népcsoport azonban egy hagyományokkal rendelkező szórványközösség volt, számarányához képest aktív egyesületi élettel, programokkal. Ezért érdemes figyelemmel kísérni, hogy mi motiválta a vasfüggöny

42 Donnerskirchen/Fehéregyháza, Forchtenstein/Fraknó, Frauenkirchen/Boldogasszony, Hornstein/Szarvkő, Jois/Nyulas, Loretto/Loretom, Rust/Ruszt, Siegendorf/Cinfalva, Weiden am See/Védeny, Grosswarasdorf/Szabadbáránd, Kemeten/Vaskomját, Klostermarienbergb/Borsmonostor, Lockenhaus/Léka, Mariasdorf/Máriafalva, Neckenmarkt/Sopronnyék, Oberwart/Felsőőr, Pinkafeld/Pinkafő, Rechnitz/Rohonc, Rotenturm/Vörösvár, Siget in der Wart/Őrisziget, Unterwart/Alsóőr, Gaas/Pinkakertes, Güssing/Németújvár, Jennersdorf/Gyanafalva, Kleinwarasdorf/Borisfalva.

utáni táblák, emlékhelyek létrehozását, s azok milyen szerepet játszanak a többségi és kisebbségi közösség életében, valamint milyen hatással vannak ezek a jelentéstartalmak a magyar nyelvű kultúra megtartására az Őrvidéken. Az 1990-es évek politikai változásai szinte mindegyik határon túli közösség számára lehetőséget kínáltak az identitás-erősítésre. „A közép-kelet-európai régióban az etnikai identitás a közösségi identitás fontos részét képezi, a nemzeti önkifejezésre irányuló törekvéseknek a helye a nyilvános szférában van.”⁴³ Kérdés az, hogy tudott-e, vagy milyen dimenziókban tudott élni a legkisebb nyugati magyar szórvány az identitásépítés, a szimbolikus térfoglalás lehetőségével (állított-e szobrokat, kopjafákat, emléktáblákat, keresztek, s főképp jelen vizsgálat szempontjából fontos, hogy ezeket milyen nyelvű táblákkal feliratozta). Kérdés az is, hogy az ilyen kisközösségek – mint amilyen a burgenlandi magyarság is – melyeket tudta ön maga számára hasznosítani, önképére alakítani.

A számok azt mutatják, hogy a vasfüggöny megnyitásával kitágult a tér: új határátkelők nyíltak és hajdani utak, vasutak váltak újra járhatóvá, sűrűbb buszjáratokat alakítottak ki. Ezek az intézkedések az EU által is előtérbe helyezett regionalitást, kisorégiós kapcsolatrendszert erősítették meg Magyarországgal. Ebben az időszakban újra megnövekedett a táblák száma, azonban megváltozott a nyelvi összetételük az előző időszakhoz képest. Az egynyelvű feliratok átalakulása tulajdonképpen következik a történelmi eseményekből: a több évtizedes megfélemlítés, a vasfüggöny okozta zártság, az értelmiség hiánya, a törvényi (1938 után) és gazdasági változások következtében kialakult új helyzet a nyelvcseré irányába vitte a közösséget. Az 1960-as évek gazdasági fejlődése következtében felbomlottak a zárt paraszti közösségek. Az emberek távolabbi nagyvárosokban találtak munkát (ahogy a helyiek mondják: „kikerültem Bécsbe”) egy olyan térben, ahol a mindennapi kommunikáció nyelve a német volt. Egyre nagyobb szerepet kapott a szakképzett munkaerő, azonban magyar nyelven nem volt lehetőség semmilyen képesítés megszerzésére, és ez napjainkban sem sokat változott.

Ausztriában (ellentétben például Szlovákiával, ahol az uniós projektek feliratait többnyire államnyelven jelennek meg)⁴⁴ a négynyelvű feliratok a határnélküliséget és a nyelvi és kulturális sokszínűséget szimbolizálják.

Magyarország szomszédságában Ausztria az egyetlen ország, ahol autochton és allochton magyar csoport is él. A törvények a nyelvviasszaszorulás folyamatának az utolsó fázisában születtek meg, annak is köszönhetően, hogy a nyugati országokban a nemzetállam-építés már nem az őshonos (vö. Kelet-Európa), hanem az úgynevezett új kisebbségek, azaz a bevándorlók csoportja ellen irányul.

43 Bodó Julianna: Jelek a térben. Identitástermelés és térhasználat a Székelyföldön. In: Bodó Julianna (szerk.): *Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban*. KAM Regionális és Antropológiai Kutatások Központja – ProPrint Kiadó, Csíkszereda, 2001. 56–63.

44 Laihonen (2012) i. m. 36.

Ebben a nyelvvisszaszoruló helyzetben a közösség nyelvi vitalitásából fakadóan már nem biztos, hogy tud és akar a törvény adta lehetőségekkel élni. Meghatározó szerepet játszanak a már fentebb leírt nyelvhez kötődő ideológiák, mint például az, hogy a burgenlandi kétnyelvű beszélőközösség nem akart a kommunista Magyarországnak nyelvvel azonosulni. A magyar az északi szórványban a béreseket, cselédek nyelve volt, alacsonyabb presztízzsel bírt. Ezzel az attitűddel Észak-Burgenlandban a közelmúltban is találkoztam, hiszen a két ország közötti gazdasági különbségből fakadóan napjainkban is sokan átjárnak kétkezi munkát végezni.

4. Alsóőr: nyelvi tájképek a legmagyarabb faluban

Választásom több tényező miatt esett Alsóőrrre, amely a felsőőri járásban, a Pinka folyó mentén fekszik. Fekvésénél fogva egy kis szigetet képez, bár ugyanez a „szigetiség” szinte mind a négy magyarlakta település magyar közösségére igaz. Ez az egyetlen olyan magyar többségű falu (74,4%, 521 fő volt a magyarok száma 2001-ben), amely közigazgatásilag is önálló, kétnyelvű polgármester irányítja. A községhez tartozik közigazgatásilag a szomszédos Németciklén is, amely német ajkú település, ezért a statisztikai adatokban a lakosság létszáma együtt szerepel. Alsóőr 1965-ben alapított falumúzeuma az Őrvidék néprajzi hagyományainak állít emléket.

Az alsóőri plébánia a pannonthalmi Szent Benedek-rendi Főapátság joghatósága alá került 1988-ban. Galambos Ferenc Iréneusz atya vezetése alatt a falu a magyar nyelv és kultúra ápolásában regionálisan központi szerepet töltött be. Az atya alsóőri éveiben számtalan program megszervezésével hívta fel az egyébként elfelejtett burgenlandi magyarokra a figyelmet. Célja a magyar nyelvű hagyományok védelme és ápolása volt. Az Őrségi Magyar Intézetet 1988-ban alapította az egyesület keretein belül folyó tudományos munka koordinálására. Elsődleges feladatának a burgenlandi magyarokról szóló történelmi, nyelvészeti, néprajzi írások összegyűjtését és nyilvántartását tekintette. Ennek a gyűjteménynek a gondozására alakult meg 2000-ben a Magyar Média és Információs Központ.

A magyar nyelvet általában informális helyzetekben használja a kétnyelvű közösség: a civil szervezetek által szervezett eseményeken, a templomban és a családban, attól függően, hogy a család összetételét tekintve milyen. A helyi polgármesteri hivatalban az alkalmazottak kétnyelvűek, a felvételnél is szempont, hogy magyarul tudjon beszélni.⁴⁵ Ebben az esetben formális helyzetben is előfordul a magyar nyelv használata. Fültnúja voltam már magyar és német ügyintézésnek is. Hasonló a helyzet a helyi Raiffeisen bankfiókban is. Teljesen az egyénektől, a situációtól

45 Az alkalmazottak a közösség tagjai közül kerültek ki, a szóbeli magyar nyelvtudás a hangsúlyosabb.

és a témától is függő, hogy milyen nyelven folyik a társalgás vagy következik be kódváltás.⁴⁶ A községnek kétnyelvű iskolája és óvodája van, így a magyar oktatási nyelvként használatos. A pedagógusok többsége magyarországi, így a gyerekek nem a helyi dialektust, hanem a tanerő által használt regionális köznyelv valamely változatát sajátítják el valamilyen fokon. Ahogy fiatalodik a generáció, annál erősebb a német nyelvi kompetenciája és szorul vissza teljesen vagy részben a magyar nyelvre. A szülők hozzáállása is változó: vannak, akik fontosnak tartják, hogy magyarul tanuljon a gyermekük és tudatosak és előnyét látják a kétnyelvűségnek, míg mások, sajnos a többség, egyáltalán nem tesznek semmilyen erőfeszítést a nyelv továbbadására. A közösségi kétnyelvűség és kódváltás megfigyelhető a kocsában, de a mise előtti beszélgetésekben is. Van az alsóöri beszélőknek egy olyan kis csoportja, akik aktív magyarországi kapcsolattal rendelkeznek így a nyelvi változásokat is nyomon követték, ők tudatosan figyelnek arra, hogy egyetlen német kontaktuselem se keveredjen a magyar nyelvhasználatukba. Mások nyelvi hiányukat államnyelvi elemekkel pótolják.⁴⁷

A nyelvi tájképek bemutatják egy település vizuális nyelvhasználatának jellemzőit. Képet alkothatunk arról, hogy a nyilvános térben milyen feliratokat tud és akar elhelyezni a közösség, ezeket anyanyelvén vagy államnyelven teszi-e, illetve milyen nyelvi színtereken. A nyelvi tájképek értelmezéséhez szükséges háttérismeretre a beépülő megfigyelés módszerével (pl. eseményeken való részvétel, beszélgetések formális és informális helyzetekben), interjúk készítésével, kutatással és kvalitatív elemzéssel tettem szert. A táblák elemzése és feldolgozása a szakirodalomban is különböző.⁴⁸ Alsóör kis település, így ennek megfelelően elsősorban a nyilvános térben lévő feliratokat vettem alapul, de a hivatalos helyek (polgármesteri hivatal, iskola) belső hirdetőtábláit is számításba vettem. A település határában lévő helységnévtáblákat csak egyszer számoltam, annak ellenére, hogy kb. 6-7 irányban tudjuk elhagyni a falut. A sírfeliratokat a nyelvi tájképek statisztikájából jelen esetben kihagytam.

Attól függően, hogy a nyelvi tájképek (n=192) mely területeken jelennek meg, a következő hat kategóriát különítettem el: vizsgáltam a nemzetközi feliratokat (azaz a faluban megvalósuló Európai Unió projektek tábláit), valamint az állami, a kereskedelmi, az önkormányzati, egyházi és civil szervezetek nyelvi tájképeit.

46 Vö. Fishman, Joshua: The relationship between micro- and macro-sociolinguistics in the study of who speaks what language to whom and when. In: Anwar S. Dil (ed.): *Language in socio-cultural change: essays by Joshua A. Fishman*. Stanford University Press, Stanford OL, 1972. 244–267.

47 Szoták Szilvia: Kontaktusjelenségek az örvidéki magyarság nyelvében. Egy terepmunka tanulmányai In: *Nyelvünk és kultúránk* 2008. 4. sz. 67–79.

48 Laihonen (2012) i. m. 32–33.

4. táblázat. Az alsóőri táblák csoportosítása

Kategóriák	%-os arány	A táblák nyelve gyakorisági sorrendben
nemzetközi táblák	2,7	roma–német–magyar–horvát
állami	26,0	német, német–magyar
kereskedelmi	49,5	német
önkormányzati	13,5	német, német–magyar
egyházi	2,0	német–magyar
civil	6,3	német–magyar

4.1. Nemzetközi feliratok

A településen eddig egyetlen nemzetközi projekt valósult meg, amelynek négynyelvű (de többségében német nyelvű) tábláit a településen összesen öt helyen rakták ki. A projekt (Lebenswart) jól tükrözi az Unió és Burgenland tartomány retorikájában és több projektjében is folyamatosan megjelenő nyelvi sokszínűséget. Ez a program honlapján is megmutatkozik, amelyet az összes Burgenlandban élő népcsoport nyelvén olvashatunk.⁴⁹ A táblák nyelve többségében német, bizonyos kiemelt információk vannak megjelenítve a másik három nyelven, vagy a német államnyelv mellett egy kiválasztott népcsoport nyelvére van lefordítva a német nyelvű szöveg (minden helyszínen más nyelvre; a magyar táblák és a honlap magyar része számos helyesírási és fordítási hibát tartalmaz).⁵⁰ A kerékpár- és turistaútvonalat, valamint a helyi nevezetességeket interaktív módon népszerűsítő és bemutató táblák segítségével a Felsőőr (Oberwart), Öriszentmárton (St. Martin in der Wart),

Nemzetközi projektet hirdető tábla Örvidéken

49 <http://www.lebenswart.at/> (2013-02-25)

50 <http://www.lebenswart.at/Unterwart.15.0.html> (2013-02-25)

Alsóőr (Unterwart), Oláhciklény (Spitzzicken), Németciklény (Eisenzicken), Őrisziget (Siget in der Wart), Vasvörösvár (Rotenturm an der Pinka) és Őrállás (Oberdorf) falvakat lehet bejárni, amelyek napjainkban is többnyelvűek.

A fotón látható tábla az Öreg iskoláról és a Magyar Média- és Információs Központtól ad meg információkat alapvetően németül, és 2–2 sorban magyar, horvát és romani nyelven is.

4.2. Állami feliratok

A 2000-ben hozott helységnevtáblákról szóló rendelet szerint az önkormányzatok négy magyarlakta település határában tehetik ki hivatalosan a kétnyelvű (német–magyar) táblákat. A hatalmi helyzetben levők nyelve általában felül vagy elől van, illetve nagyobb méretű is lehet kisebbségi környezetben.

*Alsóőri kétnyelvű
településtábla*

Ausztóriában minden kétnyelvű helységnevtábla az alsóőrihez hasonló, azaz az államnyelvű felirat alatt található a népcsoportnyelvű ugyanolyan betűnagyságban. A közeli Szlovákiában, Felvidéken kirakott helységnevtáblák például ettől eltérő gyakorlatot mutatnak: a felső, nagyobb fehér táblán van a szlovák felirat, az alsó kisebb kék táblán a magyar.

Az Alsóőrben és határában kihelyezett kétnyelvű helységnevtáblákon túl (n=6) az egyéb (n=49) hivatalosan kirakott útjelző táblák, veszélyt jelző táblák, tájékoztató táblák nyelve német. A közeli magyar határváros neve (Szombathely) természetesen magyarul van kirakva a közeli körforgalomban, minden más település neve németül. Csak német nyelven szerepel a buszmenetrend is.

4.3. Kereskedelmi feliratok

A kereskedelmi táblák adják általában egy település nyelvi tájképének zömét (n=95). A kereskedelmi táblák esetében csak német feliratokkal találkozunk. A 2012-ben a Magyar Média és Információs Központ gyűjtésében és gondozásában megjelent kétnyelvű kötet⁵¹ az alsóőri magyarság 20. századi, múltbeli életképeit mutatja be. A kötetben jól látszik, hogy a kereskedelmi feliratok (Kaufhaus Loipersbeck, Raiffeisenkasse, Johann Horvath Gemischtwarenhandlung, Stefan Farkas Gasthaus, Bäckerei Puchner, Schuhhaus Balla, Kaufhaus Gangoly stb.)⁵² németek voltak a 20. század egészében a településen, s ez nem változott napjainkban sem. Feltételezhetően ez azzal magyarázható, hogy a kereskedelmi kapcsolatok során használt nyelv

51 Kelemen László (szerk.): *Alsóőr régi felvételeken / Unterwart in alten Aufnahmen*. Magyar Média és Információs Központ, Alsóőr, 2012.

52 Uo. 67–83.

a német volt,⁵³ és a magyarlakta falvakba betelepített német ajkú lakosság is zömmel kereskedelemmel, míg a magyarok többnyire földműveléssel foglalkoztak. Ausztriában több pozitív példa van gazdaság és nyelvhasználat viszonyára. Ezek közül a legfrissebb, hogy a bécsi közlekedési vállalat 2012 májusában jelentette be, hogy a turisták igényeihez igazodva a jövőben tizenegy nyelven – köztük magyarul is – lehet jegyet venni az automatákból.⁵⁴ A rendszerváltást követően felsőpulyai boltosok elkezdtek magyarul tanulni, illetve a városka vendéglátóipari egységeiben szívesen alkalmaznak magyarországi munkaerőt az egyre növekvő számú magyarországi vendég miatt.

Változást az jelentett Alsóőrben, hogy az ipari parkok létrejöttével a helyi kis üzletek fele tönkrement. A működő kereskedelmi egységek – helyi bankfiók (Raiffesen), a pék (Juliana Szabo), a vendéglő (Ungarischer Hof) és a parasztgazdaságok (Bauernhof Farkas)– feliratai napjainkban is német nyelvűek. A kereskedelmi feliratokban hagyományosan előfordulnak a személynevek Burgenlandban. A nevek árulkodnak arról is, hogy viselőjük melyik népcsoporthoz sorolható.

Alsóörhöz tartozik közigazgatásilag a Pinkán és a 63A főútvonalon túli, már Felsőör közelében lévő ipari terület (Industriegebiet Unterwart), ahol számos nemzetközileg ismert üzletlánc fiáléja található (Lutz, Kika, Interspar, Takko, Hervis,

*Ungarischer Hof (Magyar Fogadó)
napjainkban (2012)*

Hofer stb.), a településről is ide járnak bevásárolni. Mindegyik csak német feliratot használ, noha nagyon sokan járnak át a határ túloldaláról Burgenlandba dolgozni, illetve élénk a bevásárló-turizmus is. Nemcsak a feliratok, de minden egyéb vizuálisan megjelenített felirat (prospektus, reklámanyag) a standard német szerinti. Mivel Ausztriában általában erős a lokalitás, így az angol feliratok is ritkák.

4.4. A helyi polgármesteri hivatal által kihelyezett feliratok

A településen a polgármesteri hivatal által kihelyezett táblák (n=26) többsége két nyelvű (n=16): az iskola, a hivatal, a könyvtár, a tűzoltóház stb. táblái. Ezek többsége az 1990-es évektől folyamatosan került kihelyezésre. Ezen nyelvi tájékekből a külső szemlélő következtetni tud a falu beszélőközösségének nyelvi összetételére. Minden

53 Gal, Susan: Mi a nyelvcsere és hogyan történik? *Regio* 1991. 1. sz. 66–76.

54 Szoták Szilvia: Az osztrák nyelv-, és kisebbségpolitika legújabb diskurzusai. Nemzetpolitikai Kutatóintézet In: Eplényi Kata – Kántor Zoltán (szerk.): *Térvesztés és határtalanítás – A magyar nyelvpolitika 21. századi kihívásai*. Nemzetpolitikai Kutatóintézet – Lucidus Kiadó, Budapest, 2012. 130.

hivatalos információ (hírek, rendeletek, az önkormányzati újság, honlap), amelyet az önkormányzat közzétesz, német nyelvű (n=9), de ráta-
láltam egy magyar feliratú hirdetőtáblára is.

2007-ben elkészült a játszótér, de a magyar felirat – sokak kérésére – csak évekkel később lett kihelyezve a német tükörfordításaként.

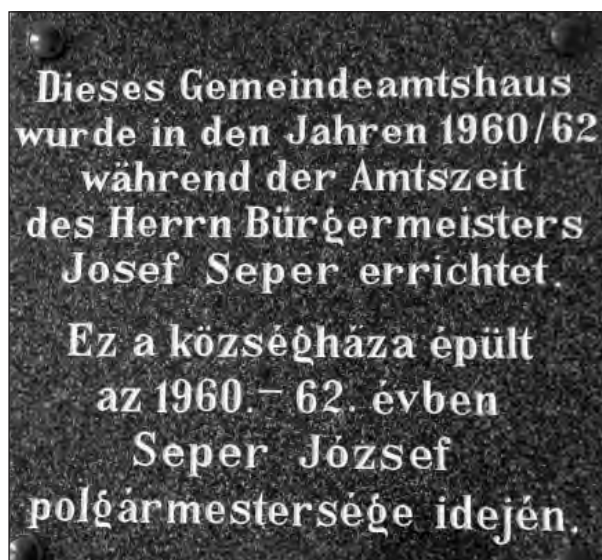
A hivatalban kétnyelvű alkalmazottak dolgoznak, akik elméletileg olyan nyelven intézik az ügyeket, amilyen nyelven fordulnak hozzájuk. A következő interjúrészlet azt példázza, hogy a hivatalos ügyintézés ebben az esetben németül folyt, s csak a magánbeszélgetésben váltottak magyarra „itt magyarul és németül [...] elkezdtünk németül, majd átváltottunk magyarra, mert elkezdtem nekik mondani,

hogy Galambosról írok egy cikket, s magyarul mondtam”. A nyomtatványok német nyelvűek, az önkormányzat honlapja eleve a minisztérium honlapjára irányítja tovább a felhasználót. Létezik néhány nyomtatvány magyarul is, de azt többnyire azok a magyarországi magyarok veszik igénybe, akik még nem tudnak jól németül. Az elmúlt több mint 90 évben az itteni magyarok nyelvéből kimaradt a magyar hivatali nyelv szakszókincsenek ismerete, s nagyrészt a magyar írásbeliség is. Így egy magyar nyelvű nyomtatvány kitöltése gondot okozna. Az egyik hivatalnok a nyelvtörvényről és a nyomtatványokról így vélekedik: „A [magyar] nyelv az nálunk meg van adva, de nyomtatvány, én úgy látom, hogy [arra] nincs szükség. Ha csinálunk körlevelet is két nyelven, én biztos vagyok [abban], hogy 94% németbe olvassa el, mert jobban tud olvasni németül [...] Akkor úgy érzi [az ember], magyarul felesleges is leírni? Já.”

Érdekes, hogy ugyanaz a polgármester – igaz különböző időpontokban – korábban kétnyelvű, majd a határnyitás után egynyelvű német táblát készíttetett az épület felújítása kapcsán. Az 1962-es táblán még a nevét is lefordíttatta.

Játszóter Örvidéken

Emléktáblák az örvidéki község-házán

4.5. Egyházi feliratok

Vallási-felekezeti szempontból a magyar szórvány összetétele heterogén, az őri magyarok három felekezethez tartoznak: a római katolikushoz (Alsóőr, Felsőpulya, Felsőőr), az evangélikushoz (Őrisziget) és a reformátushoz (Felsőőr). Az Anschluszig a burgenlandi zsidók nagy része is magyarul beszélt. Ez a vallási sokszínűség azonban nagymértékben közrejátszott abban, hogy az összetartozás, az összefogás ne valósuljon meg. A különböző felekezethez tartozás akadálya volt egészen az 1960-as évekig a házassodásnak a magyar népcsoporton belül, annak ellenére, hogy szomszédos falvakról volt szó. Inkább házasodtak egy osztrák katolikussal, mint egy magyar evangélikussal, s ezzel a vegyes házasságok száma növekedett. Éppen ezért az egyház nyelvmentő szerepe kettős volt a térségben. Napjainkban ez már nem így van, s az összetartozást a közös ökumené jegyében tartott imák is erősítik, amikor a három (őriszigeti, alsóőri, felsőőri) gyülekezet találkozik. Alsóőrben hosszú ideig Galambos Iréneusz volt a gyülekezet pásztorja. A „Dr. Galambos” név – a falu lakói maguk között így emlegették az atyát –, a tudós papra utal, aki nagyon sokat tett a magyar nyelv és kultúra fennmaradásáért. Többek között bevezetett egy új szokást (igazi pedagógus is volt), hogy a mise alatt valaki a gyülekezetből mindig felolvasott magyarul. Hogy ezt a feladatot mennyire volt egyszerű teljesíteni, azt az alábbi interjúrészlet mutatja: „olvasnyi keveset [olvasok magyarul]. Őszintén megmondom, hogy én vagyok felolvasó a misén is. Sokszor vannak szavak, hogy nem tudom mi-csoda. Mikor még nem vót nekünk hogy itthon szótár, meg kellett [nézni a] kirchen-zejtungba, ott állott úgyis a szent lecke, olvasmányok és evangélium németül, ha, já,

já, yes, yes, ez az a szó”.⁵⁵ Ehhez a szokáshoz a helyiek azóta is ragaszkodnak, a felolvasók neve és sorrendje napjainkban is ki van függesztve a templom előtti hirdetőre. Az egyházi nyelvi tájképelemek száma azonban csekély (n=4), a temető sírfeliratai (amelyeket most nem vizsgáltam) pedig árulkodnak a nyelvi változásról, azaz arról, hogy többségében hogyan váltak a magyar sírfeliratok kétnyelvűvé vagy németté.

A Flórián-kápolna kétnyelvű felirata mellett, a templom előtti hirdetőtáblán egy német nyelvű (a plébánia és a plébános elérhetősége), és két magyar nyelvű hirdetmény (miserend és a felolvasók névsora) is olvasható. A mise napjainkban is magyar nyelven folyik, kivéve havi egy alkalmat, amikor német nyelvű a szertartás. Felsőpulyán például a 2000-es években akkor is magyarul énekelték az énekeket, ha a szertartás havi egy alkalommal németül folyt. A padokban csak magyar énekes könyvek voltak. A temetések és esküvők nyelve a család kérésének megfelelő, de általában kétnyelvű. 2000-ben a regnáló magyar kormány a kétezer éves államiságra emlékezve minden határon túli régióban millenniumi keresztet állíttatott fel; Burgenlandban egyedül itt, Alsóőrben. Az ünnepélyes átadásra a templomban került sor szentmise keretében.

A Flórián-kápolna kétnyelvű felirata

4.6. A civil szervezetek feliratai

Ausztriában sokkal nagyobb hagyománya van a civil életnek, a civil szerveződéseknek, mint Magyarországon. A község honlapján olvasható információk szerint húsz egyesület működik a faluban.⁵⁶ Ezek közül 5 fejt ki tevékenységét a magyar hagyományok ápolása terén: a színjátszó kör, az énekkar, a tánccsoport, a falumúzeum és az UMIZ (Magyar Média- és Információs Központ).

A szervezetekhez kötődő nyelvi tájképek általában a hivatalosan is közzétett kétnyelvű meghívókban reprezentálódnak. A színjátszó kör évente hagyományosan egy új népszínmű bemutatásával szórakoztatja a helyi közönséget. A magyar nyelvhez való kötődést a nagyszülőktől hallott örökség jelenti: büszke a közösség a mesemondó nagyszülőkre, a népszínművekben szereplő elődökre. (Van olyan család, amelyben egyszerre több generáció is szerepel egy előadásban.) Nyelvi szempontból fontos, hogy a mesék, dalok, népszínművek nyelvvezete könnyebben érthető. Az előadásokat

⁵⁵ Az interjú 2010 augusztusában készült Alsóőrben egy középkorú nővel.

⁵⁶ http://www.unterwart.at/index.php?option=com_content&view=article&id=123&Itemid=245 (2013-02-25)

a település lakói, annak minden korosztálya szívesen látogatja, ez amolyan közösségi esemény. A műfaj közkedvelt a burgenlandi magyar közösségben, ahol csaknem 100 éves hagyománya van a színjátszásnak.

A legátfogóbb kulturális tevékenységet az újonnan alakult egyesületek legaktívabb tagja, a 2000-ben alakult UMIZ, Magyar Média- és Információs Központ⁵⁷ fejti ki Kelemen László vezetésével. A több funkciót is ellátó szervezet (könyvtár, legnagyobb magyar nyelvű könyvállománnyal, internet-szolgáltatás, tudományos előadások, kiállítások megszervezése) minden korosztályt meg tud szólítani, s kitűnő kapcsolatokat ápol nemcsak Magyarországgal, de a legtöbb határon túli magyar szervezettel is. Bizottságai (irodalmi, régészeti, óvodapedagógiai) – köztük a Kárpát-medencei Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat részeként tevékenykedő Imre Samu Nyelvi Intézet –, a kulturális élet minden területét lefedő programokat kínálnak. A szervezet honlapja csaknem az egyetlen olyan kétnyelvű hírportál, amelyet az őshonos magyar népcsoporthoz tartozó kétnyelvű helyi beszélő ír és gondoz. Az Öreg iskola (az UMIZ székhelye) magyar nyelvű közösségi színtérként van jelen a közösségi térben. Az épületen található a civil táblák többsége (n=12, ebből 8), a többi a falu központjában álló világháborús emlékműveken.

1914				1918			
AZ ELESETT ÉS ELIÜNT HŐSÖK EMLÉKÉRE							
Andrási József	67	Barkas Ferenc	68	Gärtner Miksa	37	Horváth Ferenc	27
Balla Gyula	50	Barkas János	69	Gyala József	62	Horváth István	46
Balla György	243	Barkas József	255	Gyala József	241	Horváth Mihály	35
Balla István	65	Barkas Mihály	67	Gyula Mihály	30	Kelemen Bertold	273
Barkas János	304	Barkas György	63	Gyula József	61	Kelemen János	67
Barkas József	67	Gyala János	236	Hasselbacher Ferenc	240	Kovács József	62
Barkas István	236	Gyala István	26	Hasselbacher István	238	Kovács István	20
Emlékezzék az amellett és fölül levő festvényre!							

*Az örvidéki
első
világháborús
emléktábla*

A táblák egyik fele német–magyar kétnyelvű, másik fele magyar nyelvű. A helyi kulturális élet központjaként számon tartott, egyházi tulajdonban lévő Öreg iskola falának hajdani kétnyelvű felirata (Volksschule/Népiskola) a legutóbbi felújítás következtében sajnos eltűnt. A szimbolikus térfoglalás legutóbbi megnyilvánulása egy szoboravatás volt a községben 2011-ben, amelynek kétnyelvű táblája Dr. Galambos alsóőri tevékenységének állít emléket.⁵⁸

⁵⁷ www.umiz.at (2013-02-25)

⁵⁸ Az atya tevékenységét Szarka László történész méltatta, s többek között ő volt az, aki 2000-ben az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet igazgatójaként, első örvidéki terepmunkám kapcsán, Iréneusz atyához irányított. Ezúttal is köszönöm.

5. Összegzés

A politikai és társadalmi változások következtében az 1990-es években a kisebbségi lét új szakasza kezdődött a külső régiókban. Az őrvidéki magyarság a múlt hagyományait elevenítette fel, arra építkezve kereste/keresi jövőjét. Az alsóőri nyelvi tájképek vizsgálata során azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a magyar nyelv szimbolikusan jelen van a településen, de a magyarul beszélők számához viszonyítva alulreprezentált. Azt is tapasztalhattuk, hogy a vasfüggöny lebontása és Magyarország EU-csatlakozása következtében növekedést mutatott a magyar nyelvi tájképek száma, s ezek az események pozitívan befolyásolták a magyar nyelv szóbeli használatát is. Egy olyan közösség volt képes a magyar nyelv növekvő vizuális megjelenítésére, amely az elmúlt 92 évben számos nyelvi szinterről visszaszorult. Az emberek többsége már nem tartotta fontosnak, hogy továbbörökítse anyanyelvét gyermekeinek. Sokan máig abban a tévhitben élnek, hogy ha kétnyelvű iskolába jár a gyermekük, akkor nem fogja megtanulni az államnyelvet. Az ettől való félelem generációkon keresztül öröklődött, holott a gyakorlat ennek éppen az ellenkezőjét mutatja. A mostani gyerekek nagy százalékban iskolai keretek között, idegen nyelvként tanulnak magyarul.

Van még egy pozitív tendencia, a könyvkiadás, amelyet a szakirodalom nem sorol a nyelvi tájképek közé, mégis fontos a magyar írásbeliség szempontjából. Őrvidéken az 1970-es évektől kezdődően Iréneusz atya kezdeményezte több, havi rendszerességgel megjelenő újság – *Őrség, Őrvidéki Hírek* – kiadását. Ezeket azonban nem helyi, az autochton népcsoporthoz tartozó magyarok, hanem a közösségbe az országhatáron kívülről érkezők írták, akik beépültek az egyesületekbe, s ez máig így működik. Ez a tendencia valamelyest változott. A kis közösség mára kitermelte értelmiségi csoportját, s azok a fiatal pedagógusok, óvónők, akik a helyi intézményekben dolgoznak, felismerték a hiányt, a helyi viszonyoknak megfelelő tankönyvek, kiadványok hiányát. Az elmúlt 20 évben, de leginkább az ezredforduló után egyre több kiadvány jelent meg magyar nyelven vagy magyar–német kétnyelvű, illetve magyar–német–horvát háromnyelvű kiadványok formájában. Az őrvidéki magyarság kis része olvas már csak magyarul, mégis a körülbelül 30 magyarul is megjelent könyv arra utal, hogy megnövekedett a fiatal szülők igénye a magyar nyelvű kiadvá-

Galambos Iréneusz emlékműve

nyok iránt. A megjelent könyvek többsége ugyanis gyermekeknek szól (mesekönyvek, verseskönyvek, daloskönyvek, iskolai jegyzetek), s kisebb részüket pedig a helyi magyarság múltját és jelenét feldolgozó tudományos igényű kötetek teszik ki.

Az egyesületek és az egyház által szervezett programok nagymértékben hozzájárulnak ahhoz, hogy hallani lehet a helyi archaikus magyar nyelvet Alsóőrben, azaz egyértelműen nyelvcserét hátráltató tényezők. Az 1990-es évek óta egyre nagyobb számban megrendezett magyar nyelvű programok a magyar nyelv szimbolikus te-reivé váltak, s lehetőséget adtak a magyar nyelv használatára is. A tapasztalatok azt igazolták, hogy ezzel növekedett a népcsoportnyelvet használók nyelvi kompetenciája is, ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy a színjátszó körökben, kórusokban, táncsoportokban való aktív részvételnek nem feltétele a magas kompetenciájú magyar nyelvtudás, olykor az is elég, hogy a dalok, versek szövegét megtanulja valaki. Mint ahogy a nyelvhasználat motivációs tényezőjének tekinthető az államhatáron való átjárhatóság, a határon átnyúló kapcsolatok kiépülése és a népcsoport iránti megnövekvő figyelem is.

A burgenlandi magyarok lokális identitástudata mindig is erősebb volt a nemzeti identitástudatnál. Azonosságtudatuk sajátos, „nem lehet összehasonlítani a Kárpát-medence egyéb magyar kisebbségeivel. Itt az embereknek mindig is helyi identitástudatuk volt”. A hajdani határőrök leszármazottai már a 16. században nyelvszigetet alkottak. Az itt élők azóta is büszkék az elődök nemesi származására, büszkék a helyre, ahol születtek. Különböznek az osztrákoktól, érzik, hogy valami plusz van bennük, ha nem is tudják megfogalmazni. A magyarlakta vidékek falvaira manapság oly jellemző radikálisan átalakuló paraszti gazdaságok, ingázás, s egyéb negatív trendek felerősödése Burgenlandban negyven évvel ezelőtt lejátszódott. A kisebbségi léthelyzet közegét itt is a vegyes települések, olykor két-három-négy nyelvű etnikai kontaktuszonák jelentik. Megfigyelt tendencia, hogy az ilyen településeken az etnikai változások következménye a kisebbségi magyarok térvesztése.⁵⁹

Sajnálattal tapasztaltam, hogy magánjellegű feliratokkal (mint falfirkák, kézzel írt hirdetések oszlopokon, graffitik, táblák a házakon) nem találkoztam a településen. Német nyelvű a helyi önkormányzat honlapja is. A szakirodalom ezeket a tényezőket azért tartja fontosnak, mert a szabad nyelvválasztást tükrözik.⁶⁰ Ezek hiánya a nyelvviszasszorulásra utal, s ezt a hiányt államnyelvű feliratok töltik ki. A postaládák feliratai (Zeitung, Postkasten) azt jelzik, hogy ezeket a helyi kereskedelmi egységekben vásárolták meg. A magánemberek feliratai csak németül jelennek meg. A magánszféra vizuális nyelvhasználatát persze az korlátozza, hogy a településeken

59 Vö.: Szarka László: A nemzeti azonosságtudat kistérségi sajátosságai. In: *Magyarlakta kistérségek...* i. m. 121–137.

60 Pavlenko, Aneta: Transgressionasthenorm: russianin Linguistic Landscape of Kyiv, Ukraine. In: Gorter, Durk et al. (eds.): *Minority Languages in the Linguistic Landscape*. Basingstoke, Palgrave, 2012. 36–56. Idézi Laihonon (2012) i. m. 45.

nem lehet kapni magyar feliratú postaládát, de a határ közelsége miatt ez könnyen megoldható lenne, ha lenne rá igény. Azonban a hivatalnokokkal készített interjúk azt erősítik meg, hogy a maguk a helyi döntéshozók érzik feleslegesnek a magyar feliratokat, a kétnyelvű önkormányzati hírek írását, mert hát a közösség úgy is tud németül. Pedig a hivatalnokok példát mutathatnának, erősíthetnék a közösséget a magyar nyelvhasználatukban – a beszédben és a vizuális síkon egyaránt.

TÁTRAI PATRIK¹

Az etnikai viszonyok átalakulása a Zoborvidéken – két felmérés tükrében

Napjainkban a kárpát-medencei magyar kisebbségek közül a szlovákiai Zoborvidéken figyelhető meg a magyar népesség egyik leggyorsabb ütemű nyelvcsereje és nemzetiségváltása. A tanulmány ezt a jelenséget igyekszik bemutatni statisztikai adatok, valamint két felmérés alapján, amelyek pár kiválasztott település etnikai, nyelvhasználati, nyelvismereti, iskolaválasztási, házasodási adatairól tudósítanak, és amelyek közelebb visznek a fent ismertetett jelenség jobb megértéséhez.

Zoborvidék vagy Nyitrai járás?

A szlovákiai Zoborvidék (vagy Zobor-vidék, Zoboralja) az elmúlt évszázadban elsősorban a néprajzi vizsgálatok révén került be a köztudatba. Maga az elnevezés sem földrajzi (bár földrajzilag természetesen értelmezhető), hanem néprajzi eredetű. A terület azonban nemcsak néprajzilag különleges: ez ugyanis az egyetlen olyan magyarok által is lakott vidék, mely ma már nem kapcsolódik a Dél-Szlovákiában hosszan elnyúló magyar etnikai tömbhöz. Egyedisége csak fokozódik, ha áttekintjük az etnikai szerkezet jelentős múltbeli változásait, jelenlegi etnikai összetételét, illetve az erőteljes asszimilációs folyamatokat.

A Zoborvidék lehatárolása nem egyszerű feladat, lévén elsősorban egy kulturális, néprajzi egység. A szűk, néprajzi értelmezés szerint – melynek alapja a közös, palóc nyelvjárás, valamint a viszonylag egységes népvisélet – a Zoborvidéket 14 (rész-

1 MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földrajztudományi Intézete (Budapest). A tanulmány az OTKA K 78647 számú projektje (Etnikai egyensúlyhelyzetek, lokális együttélési modellek két vegyes lakosságú kistérségben [Tövishát, Zobor-vidék]) keretében készült.

ben) magyarul lakta falu alkotja.² Ezen falvak aztán tovább tagolhatók a törzsterületre,³ a „hegymegi”, azaz hegy mögötti (a Tribecs hegység északnyugati oldalán fekvő) településekre,⁴ valamint a „vízmeği”,⁵ azaz a Nyitra folyón túli falvakra.⁶ A tágabb, és helyben is egyre gyakrabban felbukkanó értelmezés szerint a Nyitrai járás mind a 25 magyarul lakta települése része a Zoborvidéknek. Itt némi zavart okoz, hogy a szűken vett régióba beletartozó Barslédec közigazgatásilag az Aranyosmaróti járás része, míg a mindig is Nyitra felé gravitáló Nyitrakér jelenleg az Érsekújvári járás része, ezzel szemben a Nyitrai járásba tartozó, Verebélytől délkeletre fekvő Tildet és Csiffárt nem szokták ide számítani. A Zoborvidék lehatárolásának egy más típusú megközelítése az, ha megvizsgáljuk, hogy mely települések csatlakoztak a Zoboralji Községek Regionális Társulásához. Ebben az esetben még inkább egy etnikai alapú lehatárolás jön létre, hiszen a csatlakozott 15 település⁷ közös jellemzője, hogy a magyarok aránya, illetve a helyi közéletben játszott szerepük viszonylag jelentős.

Maga a Nyitrai járás mai formájában az 1996-os közigazgatási reform során létrejött egzszt igazgatási egység, mely nagyrészt fedi a Zoborvidéket. Éppen ezért jelen tanulmányban – élve az említett bizonytalanságok adta lehetőséggel – a Zoborvidék fogalmát mintegy szinonimaként használom a Nyitrai járással; a statisztikai elemzésnél azonban mindig utóbbi területi egységet vizsgálok.

A Nyitrai járás etnikai szerkezetének változásai

A Nyitrai járás etnikai szerkezete a 16–17. századi háborúk, majd az azt követő migrációs folyamatok révén jelentősen átalakult, így egy magyar többségű területből a 18. századra szlovák többségűvé vált. A 2. világháború időszakáig az etnikai folyamatokat a magyar, majd a két világháború közti (cseh)szlovák nemzetépítés határozta meg: mindig az államalkotó nemzet javára. A napjainkban is ható etnikai folyamatok gyökerei a második világháború időszakának végére datálhatók. Az 1945–48 között közvetlen megtorlás (deportálás, lakosságcsere, belső telepítések) – a járás

2 Morvay Judit: Az etnikai csoport fogalmának kérdéséhez a Nyitra-környéki magyar falvak vizsgálata alapján. In: Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Néprajzi csoportok kutatási módszerei. Előmunkálatok a magyarság néprajzához*. 7. MTA Néprajzi Kutató csoport, Budapest, 1980. 150.

3 Alsóbodok, Nyitrageszte, Pográny, Barslédec, Gimes, Kolon, Zsére, Alsócsitár és Nyitragerencsér.

4 Béd és Menyhe.

5 Nyitraegerszeg, Lajosfalu és Vicsáppáti.

6 Kőrösy József: *A Felvidék eltótosodása*. Grill Károly Udvari Könyvkereskedése, Budapest. 1898; Sándor Anna: *Anyanyelvhasználat és kétnyelvűség egy kisebbségi magyar beszélőközösségben, Kolonban*. Kalligram, Pozsony, 2000.

7 Nyitragerencsér, Barslédec, Nyitracsehi, Kalász, Berencs, Pográny, Zsére, Gimes, Kolon, Alsóbodok, Nyitrakér, Nagycétény, Nyitrageszte, valamint később csatlakozott Kiscétény és Alsócsitár.

magyarságának viszonylag alacsony száma és periférikus, nyelvsziget helyzete miatt – kevésbé érintette az itteni magyarságot,⁸ ellenben a közvetett megtorlás (reszlovakizáció, magyar nyelv korlátozása, magyar iskolák bezárása) hatásai továbbgyűrűzve napjainkig érezhetők.

Az 1960-as évektől a szocialista ipartelepítés keretei közt folytatódott a városok (Nyitra, Verebely) etnikai képének átalakítása (munkahelyteremtés, lakótelep-építés, vidéki lakosság beköltözése). A vidék arculatára a téjeszesítés nyomta rá a bélyegét. Ezen új hatások növekvő társadalmi mobilitáshoz vezettek, amely – a természetes okokon kívül (szlovák többség, földrajzi közelség) – szintén hozzájárult a vegyes házasságok arányának és ezáltal az asszimiláció mértékének növekedéséhez is. Az időszakban ezen hatások elsősorban még csak a városokban, illetve a „hegymegi” és „vízmegi” falvakban jelentkeztek.⁹

A fenti folyamatok eredményeképpen a rendszerváltás utáni első népszámlálás időpontjára a magyar nemzetiségűek aránya 8,2%-ra esett vissza (1910=43,5%) a Nyitrai járás mai területén. A magyarok számára kedvezőtlen tendenciák ezzel nem álltak meg: 2001-re főként demográfiai (előregedés, asszimiláció), földrajzi (etnikailag gyakorlatilag szórványhelyzet), politikai (politikai bizonytalanság és a kisebbségekre nehezedő nyomás az 1990-es években), társadalmi–gazdasági (a magyarság, a magyar nyelv csökkenő presztízse, munkanélküliség) okok miatt arányuk nemzetiség szerint 6,7%-ra, anyanyelv szerint 7,9%-ra csökkent.¹⁰

Ez a trend a legutóbbi évtizedben sem változott meg, így a legfrissebb, 2011-es népszámlálás¹¹ szerint a Nyitrai járás közel 160 ezer lakosából 9 ezer (5,7%) számít magyar nemzetiségűnek és 10,5 ezer (6,6%) magyar anyanyelvűnek (1. ábra). A népszámlálásba újonnan bekerült két kategória (otthon, ill. a nyilvánosságban leggyakrabban használt nyelv) alapján a magyar nyelv szerepe és presztízse még a fenti adatoktól is jelentősen elmarad.¹² Ez a nyilvános színtereken természetesen nem annyira meglepő, azonban a magyar nyelv kiszorulása az otthoni környezetből azt mutatja, hogy a vegyes etnikai/nyelvi léthelyzetek terjedése (vegyes házasság, generációk közötti nyelvváltás) – amely szerves része a mindennapoknak – a magyar nyelv részleges feladásával jár. A nyelv- és nemzetváltási folyamatok előrehaladott voltára utal az anyanyelvi és a nemzetiségi adatok egymástól való távolodása is,¹³

8 Vadkerty Katalin: *A kitelepítéstől a reszlovakizációig*. Kalligram, Pozsony, 2001. 123–142.

9 Gyurgyík László: *Magyar mérleg*. Kalligram, Pozsony, 1994. 72–78.

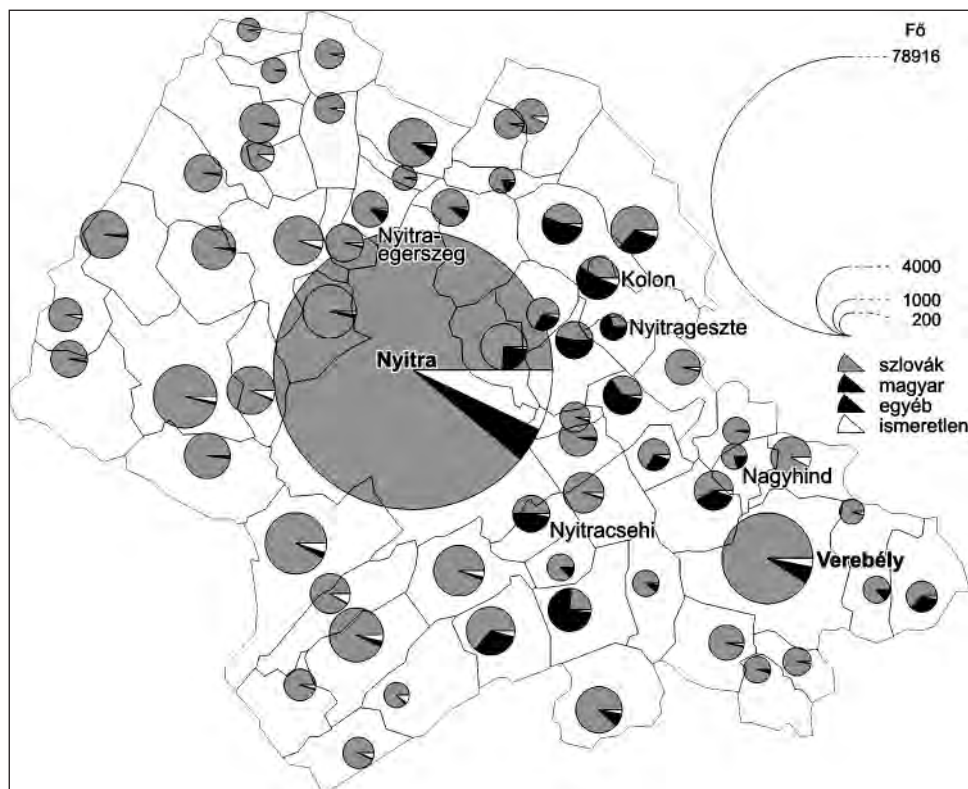
10 Tátrai Patrik: *Etnikai térszerkezet és etnikai identitás a Nyitrai járásban*. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2009. 3 (11). 59.

11 A 2001-es és 2011-es népszámlálás főbb eredményei elérhetők a www.statistics.sk honlapon.

12 A magyart a nyilvánosságban leggyakrabban használt nyelvként 5 ezer fő (3,1%), otthoni leggyakrabban használt nyelvként 8,6 ezer fő (5,4%) adta meg.

13 Gyurgyík László: *Nemzetiség és anyanyelv szerinti hovatartozás a szlovákiai nemzeti, etnikai közösségek életében*. In: Lelkes Gábor – Tóth Károly (szerk.): *Národnostné a etnické menšiny na*

amely a Nyitrai járásban az egyik legmagasabb a szlovákiai magyarok körében.¹⁴ A 2011-es népszámlálás új, feltűnő jelensége az ismeretlen etnikai hovatartozású, nemzetiségét/anyanyelvét nem megvalló népesség számának jelentős növekedése, amely kis késéssel követi a szomszédos országokban (pl. Csehország, Magyarország) tapasztaltakat. A járásban mintegy 7–19 ezer ember nem nyilatkozott az egyes etnikai ismérvekről, legnagyobb arányban Nyitrán, illetve néhány, kisebbségi lakossággal nem vagy alig rendelkező településen.

A Nyitrai járás anyanyelvi képe 2011-ben

A 2001–2011 közötti változások közül fontos kiemelni, hogy a 2011-es volt az első népszámlálás, amely a népesség számának csökkenését rögzítette. A népesség-

Slovensku – Nemzeti és etnikai kisebbségek Szlovákiában 2005. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2006. 81–82.

14 A Nyitrai járásban 100 magyar nemzetiségűre 115 magyar anyanyelvű jut, míg az országos átlag 111. Magasabb értékeket mindössze Kassán és környékén, valamint Kelet-Szlovákiában a Nagymihályi és a Töketerebesi járásokban rögzített a népszámlálás, de az utóbbiaknál az eltérés jelentős részben a magyar anyanyelvű cigány nemzetiségű lakosságra vezethető vissza.

csökkenés településtípusonként rendkívül egyenlőtlen volt: míg a járás lakossága tíz év alatt 2,7%-kal csökkent, addig Nyitra lakosságának közel 10%-át, a másik város, Verebely mintegy 5%-át veszítette el. Ezzel szemben a városok szuburbanizációs zónájának népessége számottevően gyarapodott, de általánosságban is elmondható, hogy a községek lakosságszáma stagnált vagy nőtt.

Az etnikai szerkezet részben a már korábban is tapasztalt folyamatoknak megfelelően változott. Ez elsősorban a magyarok számának csökkenésére igaz, akiknek a lélekszáma nemzetiség szerint közel kétezer fővel (17%-kal), anyanyelv szerint 2500 fővel (közel 20%-kal) csökkent. Változás viszont, hogy nem nőtt tovább a szlovák lakosság száma és aránya (mintegy 9 ezer fő, 6%-os csökkenés), ami főként az összlakosság számában bekövetkezett fogyásnak, illetve az ismeretlen nemzetiségűek és anyanyelvűek kiugró növekedésének tulajdonítható.

Az elmúlt évtizedben nem csak az etnikai viszonyok, hanem a települési környezet is változott a Zoborvidéken. Szlovákia fokozatos fejlődése, a gazdaság prosperálása mind Nyitrán, mind az agglomerációjába tartozó falvakon megélénkíti, e pozitív hatás azonban kelet, délkelet felé haladva egyre kevésbé látható. A Nyitra-környéki falvak munkaképes lakosságának túlnyomó része Nyitrán dolgozik, helyben csak néhány nem túl jelentős foglalkoztató működik. A nyitrai munkavállalást a rendkívül jó tömegközlekedési összeköttetés biztosítja. Azonban egyre többen már nem Nyitrára, hanem külföldre, leginkább Ausztriába és Csehországba járnak dolgozni.

A fejlődés a falvak rendezett képén túl a beruházásokban is megélénkíti. A vidéken halad keresztül a Nagyszombatot Zólyommal összekötő gyorsforgalmi út, a PR1BI-NA út, amely jelentősen tehermentesítette a régi főutat. A falvak életére nagyobb hatással van a 2000-es évek közepétől állami segítséggel megvalósult bérlakás-program, amelynek keretében a legtöbb községben épült egy általában 24 lakásos bérlakás. A falvakba nemigen illő építménybe főként rászoruló falubeliek (fiatalok), illetve az adott településhez kötődők költözhetek. Utóbbiak főként a korábban a faluból Nyitrára költözőket, illetve azok leszármazottait jelentik, akiknek a helyi kötődése néha minimális. Ebben az értelemben a falusi bérlakás-program egyfajta szuburbanizációs lehetőség a kevésbé tehetősek számára is. Az igazán gazdag városiak ugyanis nem ide, hanem az új utcákba, néhol egész negyedekbe költöznek, ahol „mediterrán” stílusú lakások tömege épült (pl. Nyitragerencsér, Kislapás, Nyitracsehi stb).

Összességében a Zoborvidék egy kifejezetten jó gazdasági helyzetben levő, prosperáló régió, ami a falusi lakóhely városi kényelemmel ellátott nyugalma ötvözi a közeli város nyújtotta szolgáltatásokkal, ami összehasonlítva a többi szlovákiai magyarlakta térséggel szinte kivételesnek mondható.

A két felmérésről

Módszerek

A terepi kutatás módszere az ún. társadalmi minősítés (vagy objektív becslés) volt. A módszert Magyarországon először az 1980-as népszámláláshoz kapcsolva alkalmazták Baranya megyében. Lényege, hogy a helyi viszonyokat és a lakosságot jól ismerő informátorok etnikai minősítése alapján állítják össze az adott település nemzetiségi adatait.¹⁵ A minősítés kritériumai általában az anyanyelv, a származás és a vallás voltak. A Baranya megyei kutatásban a minősítés alapja a család volt és nem az egyén.

Hasonló kutatást végzett Keményfi Róbert a történeti Gömör és Kishont vármegye szlovákiai részén.¹⁶ Ő is az adott települést jól ismerő személyek segítségével végezte vizsgálatait. Az etnikai hovatartozást szintén a társadalmi minősítés módszerével állapította meg, de Hoózzal ellentétben az egyének szintjén.

A módszernek – számos előnye mellett – több hátránya, és néhány kritikus pontja is van. A legfőbb hátránya, hogy csak viszonylag kis települések (max. 2000 főig) tanulmányozására alkalmas, mivel ennél több embert már nem ismernek megbízhatóan a települések központi személyiségei. Utóbbiak, tehát az adatközlők ismeretei (kapcsolati hálózata) pedig kulcsfontosságúak. Saját, szlovákiai és romániai kutatásaim¹⁷ során azzal szembesültem, hogy az adatközlő nemzetisége befolyásolhatja a minősítést¹⁸ (pl. a bizonytalan identitásúak saját nemzethez sorolásában, vagy abban, hogy alaposabb ismeretekkel rendelkeznek az azonos nemzetiségűekről). Az ilyen esetek egy része finomítható, esetleg kiküszöbölhető, ha több személy is jelen van az interjú készítése során. Azonban még jobb, ha több adatsor elkészítésére adódik lehetőségünk különböző adatközlőkkel. Ez azonban rendkívül nehezen kivitelezhető egyrészt a jelentős időráfordítás, másrészt a potenciális adatközlők alacsony száma miatt. A legegyszerűbb, leggyorsabb és legpontosabb felmérés a polgármesteri hivatal munkatársaival végezhető (napi kapcsolatban állnak a népességgel, a népességnyilvántartó alapján pontosan, házszám szerint ismertetik a kívánt információkat,

15 Hoóz István: A népesség nemzetiség szerinti megoszlásának tanulmányozásáról. In: Hoóz István – Kepecs József – Klinger András: *A Baranyában élő nemzetiségek demográfiai helyzete 1980-ban*. MTA RKK – Baranya Megyei Tanács VB Művelődési Osztálya – Állami Gorkij Könyvtár, Budapest, 1985. 19–53.

16 Keményfi Róbert: *A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai rajza*. KLTE Néprajzi Tanács, Debrecen, 1998.

17 Tátrai Patrik: Etnikai identitás a magyar-szlovák nyelvhatáron. *Kisebbségkutatás* 2003. 1 (12). 44–68; Tátrai Patrik: *Az etnikai térszerkezet változásai a történeti Szatmárban*. MTA FKI, Budapest, 2010.

18 Miként az adatgyűjtő nemzetisége, magyarországi volta is befolyásolja az adatközlőket.

ráadásul a hivatalban a legtöbbször megfelelő térképhez is hozzá lehet jutni), ha szerencsésen találunk ott kapcsolatot.

Célok

A címben említett két felmérésre 2002 február–áprilisban, illetve 2012 május–júniusban, azaz gyakorlatilag 10 év különbséggel került sor öt Nyitra-környéki településen: Kolonban, Nagyhinden, Nyitracsehin, Nyitraegerszegen és Nyitragesztén. Mindkét felmérés egy évvel az aktuális népszámlálások után történt, így adataik viszonylag könnyen összehasonlíthatók. Maguk a felmérések is elvileg jól összehasonlíthatók (kerek 10 év különbség, azonos módszer, azonos kutató), azonban több lényeges különbség is adódott.

A 2002-es felmérés¹⁹ a Szarka László által rendelkezésemre bocsátott, eredetileg a Mátyusföldre tervezett elemzési szempontok – általam leegyszerűsített változata – szerint készült. Főbb kategóriái háztartásonként: teljes létszám, anyanyelvi megoszlás, otthoni és nyilvános nyelvhasználat, iskolaválasztás, származási hely (valamint az első alkalom után a vegyes házasságok száma is bekerült). A vizsgálat célja elsősorban a települések etnikai térszerkezetének, az esetleges etnikai szegregációnak a bemutatására irányult, de természetesen szerepet kapott az identitás és asszimiláció kérdésköre is. Számottevő terepi tapasztalat nélkül, szakdolgozóként vágtam a munkába, és olyan jelenségekkel szembesültem, amire – mint egynyelvű, magyarországi magyar – nem számítottam; ezek közül a legfontosabb, hogy a vizsgált településeken az etnikai kategóriák relatívak.

A 2012-es felmérésre már több éves zoborvidéki terepi (interjúzás, részvevő megfigyelés) tapasztalat után került sor. A felmérés célja elsősorban az volt, hogy képet kapjak az eltelt 10 év változásairól. Kiemelten foglalkoztatott, hogy milyenek az etnikai identitás árnyalatai, illetve a nyelv- és nemzetiségváltás mintázatai. Ezért az előző vizsgálat kategóriái közül elhagytam a nyelvhasználatot (a terepi megfigyelés alapján egyértelmű a vegyes nyelvi helyzetek [otthon] és a szlovák nyelv [nyilvánosságban] előretörése); helyére a nyelvismereti kategória lépett. Szintén kihagytam a 'származási hely' kategóriát, mivel ennek megállapítása már a korábbi felmérésben is gondot okozott az adatközlőknek. Lényeges változás még, hogy az anyanyelv helyett az etnikai hovatartozásra kérdeztem rá.

A 2012-es felmérés legnehezebb, legkényesebb feladata a csoportképzés volt. Már az adatközlőknek is komoly nehézsége támadt egyesek etnikai kategóriákba sorolásával, így sokszor indirekt információkkal érzékeltették a magyar és szlovák identitások közötti átmenetek hihetetlen változatosságát.²⁰ Több adatközlőnél már az

19 A 2002-es felmérés részletes eredményeit ld. Tátrai (2003) i. m.

20 Csak néhány példa az említett jelenségre: „szlovák iskolába járt”, „magyarul beszél”, „tud magyarul”, „magyarul beszélnek, de szlovák nemzetiségűek”, „férje után szlovák nemzetiségű”.

alapfogalmak értelmezése, használata sem volt egyértelmű: gyakran keveredett pl. az anyanyelv, nemzetiség és a (le)származás fogalma. Ennélfogva az eredményeknél ismertetett számadatok egy része, főként azok, amelyek szubjektív ismerveket írnak le, a kapott információk saját értelmezését (más szóval önkényes besorolását) tükrözik. Mindazonáltal azon személyeket, akikről az adatközlők nem adtak egyértelmű etnikai információkat, azokat döntően a 'bizonytalan/többes kötődésű' kategóriá(k)ba soroltam.

A fentiekből következik a másik probléma, hogy akkor mit is tekintünk vegyes házasságnak? Egy „tisztá” szlovák és egy magyar szülővel rendelkező, már inkább szlovák identitású, szlovákdomináns kétnyelvű (a magyart még a nyilvános térben használó) személy házassága vegyes házasságnak számít? És két, a heteroidentifikáció szempontjából bizonytalan (vagy köztes) identitású személyé? Ezen kérdések alapján azt tekintettem vegyes házasságnak, ami valódi „vegyességet” okoz, tehát csak a különböző kulturális (nyelvi, etnikai) irányultságú személyek házassága került ebbe a kategóriába.

A kiválasztott településekről

A vizsgált települések kiválasztását több tényező befolyásolta. Fontos szempont volt az etnikai összetétel, hiszen csak vegyes nemzetiségi lakosságú helységek kutatásának volt értelme. Mivel az egész járás magyarságára vonatkozóan próbáltam információt szerezni, lényeges volt, hogy a kiválasztott öt település dekoncentráltan helyezkedjen el. A helységek közigazgatási helyzete is lényeges volt, hiszen számos magyarlakta falu veszítette el önállóságát a szocializmus évtizedeiben, melyek közül 2002 tavaszán Aha, Alsócsitár, Béd és Menyhe még mindig nem nyerte vissza függetlenségét. Meghatározó volt az adott település nagysága is, hiszen a módszer egy bizonyos település-nagyság (kb. 1500–2000 fő) fölött már nehezen alkalmazható. A fenti szempontokat egybevetve végül a szóba jövő 21 magyarlakta településből Kolon, Nagyhind, Nyitra-
csehi, Nyitraegerszeg és Nyitrageszte került be a vizsgálatba.

Eme kiválasztott települések etnikai története kezdetben igen hasonlóan alakult. A középkori magyar etnikai terület peremén elhelyezkedő, ezért nemzetiségi arculatát változtató Nyitraegerszeget leszámítva az összes település erős magyar többségű volt az 1919-es államhatalom-váltásig. Innentől eltérő módon alakult helyzetük. A Nyitrai járásban a két világháború közötti betelepítések a szlovákok számát növelték, míg az 1945 utáni megtorló intézkedések a magyarok számának csökkentésére irányultak. Ezen intézkedések miatt a magyar etnikai terület peremén levő Nyitraegerszeg és Nagyhind a statisztikák szerint már a 2. világháború után szlovák többségű lett, de a többi településen is csökkent a magyarok aránya. Azokon a településeken, ahol a magyarok aránya 1945 után radikálisan lecsökkent, a statisztikák néha csak a politikai „hűségnyilatkozatot” tükrözték. Ezt tekinthetjük egyfajta „mimikri-jelenségnek”, amikor is a túlélési stratégiák közül tömegessé válik először az

asszimiláció névleges elfogadása (pl. reszlovakizáció), később azonban ez az alkalmazkodás, hasonulás ténylegessé válhat.

Az 1960-as évektől egy újabb eszközt is bevetett a központi hatalom, nevezetesen a közigazgatási változtatásokat. Így a magyar községeket nem magyar településekkel egyesítették (pl. összevonták Nyitracsehit és a szlovák többségű Kiscétényt), mely többek közt a hivatali, munkahelyi nyelv, változását jelentette. Az egyesítési hullám Nyitragesztét is érintette, amelyet 1975-ben a magyar többségű Pogrányhoz csatoltak.²¹ A másik adminisztratív intézkedés nem a községek, hanem térszelek egyesítésére irányult, hatása szintúgy kedvezőtlen volt az alapvetően mezőgazdaságból élő magyarok nyelvhasználatára. A rendszerváltás után kettős folyamat zajlott: az 1945 után gyors etnikai változást megélt településeken – átmenetileg – jelentősen nőtt a magyarok száma és aránya (pl. Nyitraegerszeg, Nagyhind), ellenben a magyar magterület településein tovább folytatódott a magyarok számának csökkenése, arányuk pedig általában stagnált. Az ezredfordulót követően azonban már minden magyarlakta településen csökkent a magyarok száma és aránya.

Az etnikai viszonyok változásai a felmérések alapján

Az összlakosság és az etnikai szerkezet alakulása

A 2001-es és a 2011-es népszámlálások közt eltelt tíz évben a kiválasztott települések közül csak a Nyitrához közel fekvő, főutak mentén található, viszonylag népesebb községek lélekszáma nőtt (Kolon, Nyitracsehi, Nyitraegerszeg). A vizsgálatba került két kisebb falu (főként a járás délkeleti, fejletlenebb szegletében található Nagyhind) népessége csökkent. A népszámlálási adatokhoz képest a saját felméréseim minden esetben kisebb népességszámot mutattak ki. Ennek oka, hogy csak a ténylegesen a településeken élők kerültek be a vizsgálatba.

A másik feltűnő jelenség, hogy a nem szlovák népesség részesedése mindkét felmérés időpontjában magasabb, mint a népszámlálásokban rögzített adat. A legtöbb esetben a magyarok és a cigányok száma és aránya is meghaladja a hivatalos statisztikáét. Abban az esetben, ha a magyarok aránya alacsonyabb, mint a népszámlálásban, akkor a vegyes etnikai háttérű népesség részesedése kimagasló. A jelenség mögött elsősorban módszertani különbségek keresendők: a népszámlálás – a mindenkori általános hangulat által erősen befolyásolt – autoidentifikációjával szemben a felmérés heteroidentifikál, azaz ha valaki pl. magyarként viselkedik a közösségben,

21 A hatalom tulajdonképpen megszűnésre ítélte a községet, amely azt jelentette, hogy nem lehetett építkezni. Ennek következtében sokan elhagyták a falut (főként a szűk értelmiség és fiatalok). Többek között ennek a folyamatnak a hozadéka, hogy a falu – Nagycétény mellett – a „legmagyarabb” az egész járásban.

akkor az nagy valószínűséggel magyarként lesz számon tartva, bármit is deklarált a hivatalos összeíráson.²² A cigányság esetében a helyzet egyértelmű: a külső jegyek és életmód alapján ítélkeznek az adatközlők. A két felmérés közti legnagyobb különbség a köztes etnikai identitások megítélésében, besorolásában nyilvánul meg.

1. táblázat: Nyitraegerszeg etnikai szerkezete a népszámlálások és a felmérések szerint

		összes	szlovák	magyar	cigány	egyéb, bizonytalan
2001 anyanyelv		950	708	226	7	9
2001 nemzetiség		950	836	98	7	9
2002-es felmérés		927	577	304	40	6
2011 anyanyelv		990	861	102	2	25
2011 nemzetiség		990	919	48	1	22
2012-es felmérés		942	730	68	32	112
2001	0-19	218	212	1
	20-60	507	474	22
	60-x	224	150	74
2012	0-18	184	165	0	19	0
	19-60	553	474	8	12	59
	60-x	205	91	60	1	53

Az elmúlt tíz év etnikai folyamatainak értelmezése azonban mindettől függetlenül egyértelmű. Akárcsak országosan, a Zoborvidéken is folytatódik, sőt, erősödik az etnikai homogenizáció – jelentős területi különbségekkel. A magyar településterület peremén, ahol a magyarok már helyben is kisebbségben élnek (tulajdonképpen szórványban), ott a magyarság csökkenése rohamos: az arányaiban legkisebb, nyitraegerszegi magyar közösség az elmúlt évtizedben megfeleződött, felmérésem szerint negyedére csökkent (1. táblázat).²³ A nagyhindi magyarok lélekszáma kisebb mértékben, de szintén drasztikusan csökkent (2. táblázat). E két faluban a csökkenés okozója már nem elsősorban a közösség nyelv- és nemzetváltása, hanem a maradék magyar népesség kihalása. Jól tanúskodik erről már a 2001-es népszámlálás is, ahol e két faluban összesen egy 20 év alatti magyart írtak össze. A korcsoportos bontás

22 Bár sokszor befolyásolja a minősítő személyt, ha tudja, hogy az illető minek vallotta magát a népszámláláson.

23 Ha a bizonytalan besorolásúakat is a magyarokhoz számítom (mint valamilyen szinten magyar kötődésűeket), akkor is lélekszámuk 40%-kal csökkent.

szerint Nagyhinden a 70 év fölöttiek között magyar többség volt, míg a 35–70 év közöttieknél is jelentős, 30%-ot meghaladó volt a magyarok részesedése. Ezzel szemben Nyitraegerszegen már csak a 75 év fölöttieknél érte el a magyarok lélekszáma a szlovákokét, míg 65 év alatt gyakorlatilag minimálisra csökkent. Jól látható tehát, hogy alapvetően egy generációk között megnyilvánuló asszimilációs folyamatról, közösségi nyelvcsere-ről beszélhetünk, amely Nyitraegerszegen már jóval korábban elkezdődött.

2. táblázat: Nagyhind etnikai szerkezete a népszámlálások és a felmérések szerint

		összes	szlovák	magyar	cigány	egyéb, bizonytalan
2001 anyanyelv		350	225	122	0	3
2001 nemzetiség		350	260	87	0	3
2002-es felmérés		345	186	157	0	2
2011 anyanyelv		304	241	61	0	2
2011 nemzetiség		304	249	53	0	2
2012-es felmérés		252	161	56	4	31
2001	0-19	72	70	0
	20-60	187	141	45
	60-x	91	49	42
2012	0-18	41	39	0	2	0
	19-60	153	108	22	2	21
	60-x	58	14	34	0	10

A 2012-es felmérésem generációk szerinti bontású adatai ugyanezekkel az adatokkal szembesítenek. Míg a 2001-es népszámlálás szerint a nyitraegerszegi magyarok 3/4-e volt 60 év feletti, addig 2012-re a magyarnak minősített népesség közel 90%-a. Nagyhinden 2001-ben még egy kiegyenlítettebb arányt rögzített a statisztika (a magyarok fele 20–60 közötti, másik fele 60 év fölötti volt), addig 2012-re ez az arány 40–60 arányban változott meg az idősebb korosztályok irányába. Itt kell szót ejteni a bizonytalan besorolású (magyar és szlovák kötődésű) lakosságról, akik e két településen elsősorban a 20–60 közötti korcsoportokban képviselnek jelentős arányt. Azaz ez az a korosztály, ahol a vegyesség különböző formái (Nyitraegerszegen főként magyar szülők szlovákdomináns, de magyarul még beszélő gyermekei; Nagyhinden elsősorban vegyes házasságban élők, valamint vegyes házasságokból származók) a legnagyobb súlyt képviselik. Nyitraegerszegen az előregedő, magyar kötődésű népesség mellett a szlovákok viszonylag, míg a cigányok rendkívül fiatalos

korösszetételűek, melyben fontos szerepe van a Nyitráról beköltöző fiatal középkorúaknak is. Az elmúlt 10–20 évben azonban itt is egyre kisebb létszámúak a legfiatalabb generációk.

3. táblázat: Kolon etnikai szerkezete a népszámlálások és a felmérések szerint

		összes	szlovák	magyar	cigány	egyéb, bizonytalan
2001 anyanyelv		1444	525	901	8	10
2001 nemzetiség		1444	563	859	16	6
2002-es felmérés		1429	448	911	37	33
2011 anyanyelv		1570	641	817	8	104
2011 nemzetiség		1570	678	780	8	104
2012-es felmérés		1465	573	791	41	60
2001	0-19	376	188	182
	20-60	822	315	492
	60-x	246	60	185
2012	0-18	297	179	75	12	31
	19-60	883	350	479	28	26
	60-x	285	44	237	1	2

A magyar lakosság szemszögéből nézve lényegesen jobb helyzetben vannak a Zoborvidék magterületén elhelyezkedő falvak (Kolon, Nyitracsehi, Nyitrageszte). Kolonban a magyarok fogyása mindössze 10%-os volt, így a járás területén itt volt a legkisebb mértékű a csökkenés. A magyarok fogyását az össznépesség 10, illetve a szlovák lakosság 20%-os (felmérésem szerint 30%-os) növekménye ellentételezte (3. táblázat). A generációs különbségek azonban a településen is igen jelentősek, amik – feltételezve, hogy a helybeli magyarok és szlovákok demográfiai viselkedése hasonló – azt mutatják, hogy az etnikai változások háttérében elsősorban az asszimilációs folyamatok állnak. A 2001-es népszámlálás időpontjában a községben a magyarok képezték a többséget a 30 év feletti korosztályoknál, 5 és 30 között a két nemzetiség aránya kiegyenlített volt, és mindössze a 0–4 éveseknél volt jelentős szlovák többlet. 2001-ben a magyarok öregedési indexe²⁴ 102% volt, viszont 2012-re jelentős

24 Öregedési index: az időskorú (60–X) népesség gyermekkorú (0–14) népességhez viszonyított arányát fejezi ki (%-ban). Esetünkben – az adatgyűjtés korlátai miatt – az időskorúak számát a 0–19 évesekéhez viszonyítjuk. A 2001-es és a 2012-es adatok az adatgyűjtés különbségei miatt számszerűen nem összehasonlíthatók, de a változás irányát jól mutatják.

eltolódás következett be az idős generációk irányába (316%). A szlovák lakosság körében ugyanezen érték mindkét időpontban 30% körül mozgott, ami azt mutatja, hogy elsősorban a legfiatalabbak körében nő a szlovákok aránya. Ezen adatok a egyes vagy akár homogám magyar házasságból származó gyerekek szlovák irányba történő elmozdulását tükrözik.

A nyitracsehi magyarok a népszámlálások szerint tíz év alatt mintegy 15%-kal lettek kevesebben, míg felmérésem szerint radikálisan, harmadával csökkentek. Utóbbi eredmény azonban mindössze a bizonytalan besorolásúak növekedésének tudható be. Akárcsak Kolonban, a magyarok csökkenésével párhuzamosan itt is nőtt a szlovákok száma és aránya (18–26%-kal). Generációs metszetben vizsgálva megállapítható, hogy 2001-ben a magyarok a 30 év fölötti korosztályokban alkottak többséget, azonban minden korosztályban jelentős volt a szlovákok részesedése. A 30 évnél fiatalabbak körében ez az arány hirtelen megfordult, és a 15–19 éveseket leszámítva minden ötéves korcsoport szlovák többségű volt. Felméréseim szerint – ahogy Kolonban, úgy Nyitracsehin is – az azóta eltelt tíz évben a magyarok kormegoszlása az idősek irányába tolódott el. Fontos megemlíteni, hogy ebben döntő szerepet játszik az egyértelmű etnikai identitással nem jellemezhető népesség besorolása is, hiszen a csoport főként a középkorúakból és a fiatalokból tevődik össze, azaz minél idősebb valaki, annál egyértelműbb az etnikai csoportba sorolása – legalábbis Kolonban, Nyitracsehin és Nyitragesztén.

4. táblázat: Nyitracsehi etnikai szerkezete a népszámlálások és a felmérések szerint

		összes	szlovák	magyar	egyéb, bizonytalan
2001 anyanyelv		1024	419	596	9
2001 nemzetiség		1024	467	550	7
2002-es felmérés		1000	359	641	0
2011 anyanyelv		1050	528	496	26
2011 nemzetiség		1050	552	475	23
2012-es felmérés		1013	384	392	237
2001	0-19	263	152	110	..
	20-60	575	255	315	..
	60-x	179	58	120	..
2012	0-18	197	109	47	41
	19-60	652	253	239	160
	60-x	164	22	107	35

Az egyik legérdekesebb eset a 2001-ben még nemzetiség szerint 83%-ban magyar Nyitrageszte esete, ahol a magyarok száma 2011-re 23%-kal esett vissza, így az össznépeséghez viszonyított arányuk 67%-ra csökkent. Ezzel szemben a szlovákok száma (csökkenő összlakosságon belül) megduplázódott (!), és még felmérésem szerint is (ami a szlovákok számának alsó peremét mutatja) 60%-kal nőtt. Ezen elképesztő növekedés hátterében egyértelműen a nyelv- és nemzetváltási folyamatok állnak, amelyek bár – járási összehasonlításban – még frissnek számítanak, mégis rendkívül dinamikus hatnak. Míg 2001-ben még az összes korosztály magyar többségű volt – bár a 10 év alattiaknál már kezdett kiegyenlítődni a két nemzetiség aránya –, addig 2012-re a 20 év alattiak közül már több lakost minősítettek szlováknak, mint magyarnak, és a bizonytalan/többes kötődésűek ezen korcsoport negyedét tették ki. Nyitrageszte tehát az a falu, ahol a mindenütt megfigyelhető asszimilációs folyamatok a legkésőbb jelentkeztek, de napjainkban talán itt a legnagyobb mértékűek a változások.

5. táblázat: Nyitrageszte etnikai szerkezete a népszámlálások és a felmérések szerint

		összes	szlovák	magyar	cigány	egyéb, bizonytalan
2001 anyanyelv		378	52	326	0	0
2001 nemzetiség		378	66	312	0	0
2002-es felmérés		375	41	328	0	6
2011 anyanyelv		361	107	251	0	3
2011 nemzetiség		361	117	242	0	2
2012-es felmérés		351	66	202	5	78
2001	0-19	91	29	62
	20-60	201	32	169
	60-x	85	5	80
2012	0-18	56	22	15	4	15
	19-60	215	41	121	1	51
	60-x	80	3	66	0	11

Magyarok és szlovákok mellett meg kell említeni még a falvak cigány lakosait is, akik Nyitracsehi kivételével az összes faluban nem túl nagy számban vannak jelen. Nagyhinden és Nyitragesztén mindössze egy-egy családról van szó, Kolonban és Nyitraegerszegen jelentősebb, 30–40 fős (3–4%) közösségekről beszélhetünk. Fiatalos korszerkezetük ellenére lélekszámuk az elmúlt tíz évben csak minimálisan növe-

kedett. A Nyitragesztén élő családot leszámítva szlovák cigányok élnek a falvakban, akik közül csak az idősebb koloniak tanultak meg magyarul. Többségük ért és tud is cigányul. Nem jellemző rájuk a lakóhelyi szegregáció, a helységeken belül általában gócpontok körül jelennek meg.²⁵

A nyelvhasználat és nyelvismeret változása

A nyelvhasználat és nyelvismeret nem függetleníthető a települések etnikai szerkezetétől. A magukat magyarnak vallók csökkenésével feltételezhető volt, hogy csökken a magyar használók, beszélők száma is. Ez természetesen szoros összefüggésben áll a magyar nyelv és a helyi magyar dialektus presztízisének csökkenésével, a magyar nyelv „falusi”-ként, „elmaradott”-ként történő megbélyegzésével. A térségben a társadalmi mobilitás, a „modernizáció” nyelvén a szlovák vált; ehhez járul hozzá a magyarlakta falvakon kívül – elsősorban Nyitrán – a többséghez való igazodás, ahol a magyar nyelvet sokszor még egymás között sem használják.²⁶ Ugyanebbe az irányba hat Szlovákia nemzetiesítő politikája, amelynek legjobb példája a 2009-es nyelvtörvény.²⁷

A vizsgált falvakban az elmúlt tíz évben a magyar nyelv megőrzése szempontjából rendkívül hátrányos jelenségek váltak tömegessé. Egyre jellemzőbb stratégia, hogy a magyar szülők már nem csak szlovák iskolába adják a gyerekeiket, hanem meg sem tanítják magyarul. Így az addig homogén magyar családban már otthon is a szlovák nyelv lesz a domináns – bár természetesen az idősebbek között megmarad a magyar nyelvű kommunikáció. A változást tehát főként a fiatalabb generációknál lehet látni – és főként hallani. Míg a 2002-es terepi tapasztalataim szerint a magyar többségű településeken a gyerekek közötti beszélgetések – legalábbis részben – még magyarul zajlottak, addig 2012-re már csak elvétve hallottam magyar szót a fiataloktól ugyan-ezen községekben.

Nyelvhasználati szempontból Nyitraegerszeg és Nagyhind ismét rokonítható: e két településen a vázolt folyamatok már a múltban végbementek. Mindkét faluban a szlovák az uralkodó nyelv; 2002-ben a szlovák egynyelvűek a lakosság 59, illetve 49%-át adták, míg 2012-ben a magyarul nem tudók aránya már 74, illetve 56%. Természetesen a generációs különbségeket a számok is alátámasztják: a 60 év fölöttieknek a csak szlovákul tudók aránya mindössze 33 és 12%; a 20 év alattiaknál 100 és 95%.

A fentiekkel szemben Kolonban, Nyitracsehin és Nyitragesztén a magyar nyelv

25 Tátrai (2009) i. m. 69–73.

26 „Nyitra egyben a szlovák nemzeti szupremácia tere is, a szlovák nemzetépítési küzdelmek szimbolikus helye mint az ellenőrzés és az igazodás tere eleve lehalkíttatja és elnémítja a magyar beszédet.” Ilyés Zoltán: A kalászi színjátszók esete a szlovák nyelvtörvénnyel. In: Bárdi Nándor – Tóth Ágnes (szerk.): *Egyén és közösség*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 447.

27 Uo. 448.

szerese bár csökken, de még mindig fontos – számottevő életkori különbségekkel. Kolonban és Nyitragesztén a lakosság többsége még mindig a magyar nyelvet használja leggyakrabban odahaza, míg Nyitracsehin valamivel fontosabb a szlovák nyelv szerepe. Ugyanakkor a magyarul nem tudó népesség aránya Nyitracsehin 12-ről 31%-ra, Kolonban 20-ról 30%-ra, Nyitragesztén 5-ről 13%-ra nőtt. Ez az arány jóval magasabb a 20 év alattiak között: Kolonban és Nyitracsehin minden második, Nyitragesztén minden negyedik fiatal egynyelvű szlováknak számít. Ugyanakkor a nyitragesztei – a járás többi településéhez viszonyítva – megkésett nyelvváltási folyamatokat jól tükrözi, hogy a lakosság 4%-a, kivétel nélkül 60 év fölöttiek, nem vagy alig beszélik a szlovák nyelvet; ez a vizsgált falvak között egyedülálló jelenség.

Iskolaválasztás és vegyes házasságok

Az elmúlt hetven év sajátos zaborvidéki története miatt az etnikai identitás – napjainkban még a családnál is meghatározóbb – befolyásoló helyszíne az (alap)iskola. Sarkosan megfogalmazva a magyar etnikai identitás reprodukciója a magyar iskolákban történik. A Zaborvidék etnikai átalakulásának egyik kulcstényezője a magyar iskolához való hozzáférés lehetősége. A szlovákiai nemzetiesítő politika egyik leghatékonyabb eszköze pedig pont az iskolák bezárása volt.²⁸ Míg az 1960-as években még 21 magyar iskola működött, addig napjainkra 7 alapiskola maradt.²⁹ Az iskolabezárások miatt sok helyen generációk maradtak ki a magyar nyelvű oktatásból, mindez hatékonyan befolyásolta a nemzetváltási folyamatokat. 1968-ban a nyitraegerszegi iskola bezárásával az északi, hegyen túli területekről lett elérhetetlen ez a szolgáltatás, ugyanígy a 2000-es években a kalászi iskola bezárását követően a járás délkeleti szegletében nem maradt magyar iskola.³⁰

Az iskolák bezárásán túl a zaborvidéki magyar iskoláztatás hanyatlásában döntő szerepet játszik a csökkenő gyerekszám, illetve az, hogy a magyar szülők egyre kisebb arányban adják magyar iskolába gyermekeiket. Ennek több oka is van. Egyrészt csak a homogén magyar családokból kerülnek gyerekek a magyar iskolába, vegyes házasságból gyakorlatilag sosem. Másrészt a magyar nyelv presztízse mellett a magyar iskolák presztízse is rohamosan csökken: a magyar iskolát nem tartják alkalmasnak arra, hogy a társadalmi mobilitást hatékonyan segítse.³¹ Ezt általában két narratívával

28 Kontra Miklós: Nyitragerencsér, Vághosszúfalu, Dunaszerdahely: oktatás és asszimiláció. In: Kozmács István – Vančóné Kremmer Ildikó (szerk.): *Közös jövőnk a nyelv I.* Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra, 2010. 211–215.

29 Vrabec Mária: Iskola a nyelvhatáron. *Katedra* 2006. 3 (14). 9.

30 Tátrai (2009) i. m. 67–68.

31 Az elmúlt években már a helybeli szlovák iskolát sem tartják elég jónak, így a Nyitrára ingázó szülők egy része városi iskolába íratja gyermekét (vö. Ilyés (2012) i. m. 447).

szokták igazolni a magyar szülők: azért íratják a gyerekeiket szlovák iskolába, hogy jobban érvényesüljön, illetve azért, hogy a szülők által átélte traumákat (ti. a szlovák nyelv gyenge ismerete, emiatt gondok a szlovák többségű közegben) a gyerekek ne éljék át.³² Azonban a Zoborvidéken, ahol a magyar származású gyerekeket – szlovákiai viszonylatban – a legmagasabb arányban íratják szlovák iskolába,³³ ez a döntés a gyerekek asszimilációs pályára állítását jelenti.³⁴ Főként annak tükrében, hogy adatközlőim (és más falubeliek is szerte a vidék településein) az egyértelmű etnikai besorolás helyett (magyar, szlovák) indirekt módon pont az iskoláztatást („magyar iskolába járt”, „szlovák iskolába járt”) tekintik a legfontosabbnak az etnikai identitást meghatározó tényezők közül.

A magyar iskoláztatás egyre nehezebb helyzetét jól mutatják a terepkutatás adatai is, hiszen mind 2002-ben, mind 2012-ben az öt faluból csak háromban találtam magyar iskolába járó diákokat, és természetesen Nyitraegerszeg és Nagyhind volt a két helység, ahol nem voltak. 2002-ben már a másik három településen is több gyerek járt szlovák iskolába, mint magyarba, azonban még a magyarnak minősített gyerekek többsége magyar iskolába járt. 2012-re a helyzet nem változott számottevően: a gyerekek egyre nagyobb hányada járt szlovák iskolába, viszont a magyarnak minősítettek többsége magyar iskolába járt. E jelenség mögött azonban az áll, hogy az adatközlők inkább már csak azokat a gyerekeket gondolják magyarnak, akik magyar iskolába járnak. Ennek tükrében nem meglepő, hogy a három településen a magyar iskolába járó diákok aránya csökkent (Kolon 30→20%, Nyitracsehi 36→21%, Nyitrageszte 42→33%), ugyanakkor a magyar gyerekek nagyobb arányban járnak magyar iskolába, mint 2002-ben (Kolon 52→75%, Nyitracsehi 72→82%, Nyitrageszte 53→75%).

Ahogy országszerte, így a Nyitrai járásban is megfigyelhető, hogy a vegyes házasságokból származó utódok szinte kizárólag szlovák iskolába járnak. A járás egészében egyre növekszik a más nemzetiségűekkel kötött házasságok száma, ami annak köszönhető, hogy kevés magyar él a területen, az iskolában és a munkahelyen is többnyire szlovákokkal vannak körülvéve a magyarok, illetve fellazultak a hagyományos falusi etnikai közösségek és értékrendjük, melyek korábban gátolták a vegyes házasságok kialakulását.³⁵ A vegyes házasságok számát jelentősen befolyásolják a helyi sajátosságok is. 2002-ben a kiválasztott településeken összesítve a magyar érdekeltiségű házasságok (homogén magyar+vegyes) 26,5%-a számított vegyesnek, bár

32 Vö. Kontra (2010) i. m. 218.

33 Sándor (2000) i. m. 134–136.

34 Kontra (2010) i. m. 218.

35 Sándor (2000) i. m. 130.

igen nagy szórással.³⁶ Az egykoron erősen endogám Nyitraegerszegen³⁷ a házasságok mindössze 18%-a számított vegyesnek, ami alapján itt inkább generációk közötti nemzetváltás a jellemző. A másik végpont Nagyhind, ahol a vegyes házasságok aránya 40% volt: a falu inkább a generáción belüli nemzetváltásra példa.

A vegyes házasságok arányában 2002 és 2012 között nem következett be számottevő változás. Az öt faluban a házasságok 23,7%-a számított vegyesnek. A két szélső értéket ismét Nyitraegerszegen (13%) és Nagyhinden (37%) találjuk. E két faluban – elsősorban a magyar lakosság számának csökkenése miatt – csökkent a vegyes házasságok aránya is, míg a másik három településen ez az arány stagnált.

Összegzés

A nyelvsziget helyzetű Nyitra környéki magyarság napjainkban is tartó, jelentős asszimilációs nyomásnak van kitéve, ennek okait igyekeztem megtalálni két felmérés segítségével.

A fent bemutatott jelenségek alapján a kiválasztott falvakban egy olyan asszimilációs struktúra körvonalazódik, amelyben egy viszonylag homogén állapotot (magyar többség), a többes kötődésűek megnövekedő száma jelez: kezdetben a fiatal korcsoportoknál (jelenleg Nyitrageszte tart ebben a fázisban), később a középkorúak (Kolon, Nyitracsehi), majd az idősek közt (Nagyhind, Nyitracsehi), végül a többes kötődésűek száma ismét lecsökken, és kialakul ismét egy homogén állapot, esetünkben a szlovák többség (Nyitraegerszeg 10–20 év múlva). Ebben az értelmezésben a köztes, többes, bizonytalan etnikai identitások átmeneti állapotnak számítanak, míg az etnikai homogenitás jelenti az „egyensúly” állapotát.

A vázolt nyelv- és nemzetváltási folyamatok dinamikussá válása meglehetősen jól datálható az egyes etnikumok korcsoportos szerkezete és a helyben gyűjtött interjúk alapján. Nyitraegerszegen a folyamat kezdete a két világháború közti időszakig nyúlik vissza, de igazán jelentőssé csak a 2. világháború után vált. Nagyhinden a második világháború után kezdődött, és az 1970-es években gyorsult fel. Kolonban és Nyitracsehin az 1970-es években kezdődött, és az 1990-es években gyorsult fel. Nyitrageszten pedig az 1990-es évek közepén kezdődött, és az elmúlt évtizedben hozott drasztikus változásokat e folyamat. Jól látható tehát, hogy a változásoknak földrajzi szabályszerűségeik vannak: a jelenség a (magyar településterület szempontjából) perifériák felől halad a magterületek irányába.

Az egyszerűség kedvéért csak asszimiláció gyűjtőnévvel ellátott folyamatnak

36 Nyitracsehi adatai nélkül. Az országos átlag 2001-ben 20% körül mozgott. Gyurgyík László: *Népszámlálás 2001. A szlovákiai magyarság demográfiai-, település-, és társadalomszerkezetének változásai az 1990-es években*. Kalligram, Pozsony, 2006. 82.

37 Ld. Morvay (1980) i. m. 158.

a vizsgált térségben több mozgatórugója is van. Fontos tényező, hogy a helyi magyarság nyelvsziget helyzetben, számbeli kisebbségben van, így mindennapjait szlovák, esetleg vegyes közegben éli, ahol a többségi nyelv szerepe kitüntetett. Ki kell emelni, hogy a magyarság és a magyar nyelv presztízse – részben a szlovák nemzetisítő politika hatására – csökken. A folyamat katalizátorai a többségi nyelven történő, többségi értékrendet közvetítő szocializáció (szlovák iskolák) és a vegyes házasságok, amiben szerepet játszik a szlovákok kulturális közelsége (pl. azonos, római katolikus vallás).

A 2002-es és 2012-es felmérés eredményei a nyelv- és nemzetváltási folyamatok meglétét támasztják alá. Az elmúlt tíz évben mindegyik kiválasztott településen minden ismerv (etnikai összetétel, nyelvismeret, nyelvhasználat, iskoláztatás) a magyar anyanyelvű/nemzetiségű lakosság, a magyar nyelv visszaszorulását mutatja; az adatok generációs bontása e folyamat folytatódását, sőt, fokozódását vetíti előre.

BARTHA CSILLA¹ – BORBÉLY ANNA² –
ERB MARIA³ – UHRIN ERZSÉBET⁴

A generációs nyelvátadás mint nyelvmegőrzési univerzálé: egy 21. századi összehasonlító szociolingvisztikai vizsgálat eredményeiből

A közösségi kétnyelvűséget célzó kutatások fejlődésében újszerű eredménynek minősülhet Wolfgang Wölck tudományos megközelítése, amelynek célja a nyelvmegőrzés és a nyelvcsere univerzáléinak feltárása.⁵ Ennek kidolgozásához számos szakirodalmi előzmény és a szerző egyéni kutatásai járultak hozzá. Az előbbihez példaként a Fishman nevével fémjelzett és összetett tanulságokkal szolgáló, elméleti és empirikus kutatási törekvést említhetjük meg, amely a nyelvcsere visszafordítására irányul, utóbbihoz pedig példaként a szerző 30 évet felölelő longitudinális perui kecsua–spanyol kétnyelvűségi kutatását említjük.⁶ Wölck kilenc nyelvcsere és nyelvmegőrzési univerzálét határoz meg, melyek közül a nyelvmegőrzésre vonatkozóan

1 MTA Nyelvtudományi Intézet (Budapest).

2 MTA Nyelvtudományi Intézet (Budapest).

3 ELTE Germanisztikai Intézet (Budapest).

4 Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete (Békéscsaba).

5 Vö.: Wölck, Wolfgang: Are there universals in contact and conflict linguistics? In: Bochmann, K. – Nelde, P. – Wölck, W. (eds.): *Methodology of Conflict Linguistics/Methodologie der Konfliktlinguistik*. Asgard, St Augustin, Germany, 2003.; Wölck, Wolfgang: Language Maintenance, Shift and Change. *Collegium Antropologicum* 28 Suppl. 1. 2004. 5–12.

6 Fishman, Joshua A. (ed.): *Reversing Language Shift: Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages*. Multilingual Matters: 76. 1991.; Fishman, Joshua A. (ed.) *Can Threatened Languages Be Saved?: Reversing Language Shift, Revisited: A 21st Century Perspective*. Multilingual Matters: 116. 2001.

a legfontosabbnak a generációk közötti nyelvátadás megvalósulását tartja. A generációk nyelvátadására gondolva a szülő – gyermek nyelvátadásra teszi a hangsúlyt, amit a nyelv reprodukálását illetően alapfaktornak tekint.

Tanulmányunkban három magyarországi bilingvis (ős)honos közösségben, azonos időben és kérdőívvel végzett kutatás⁷ – a továbbiakban a *MaBiLing* (kutatás és adatbázis) – adataival a generációk nyelvátadására irányuló törekvéseket vizsgáljuk. A kétegyházi románok, a tarjáni németek és a tótkomlói szlovákok kétnyelvű közösségeiben a saját nyelv megőrzésének távlatait az otthoni beszélgetések nyelv-választásával⁸ összefüggésben elemezzük. Nincs veszélyben a saját nyelv abban a közösségben, ahol az otthon használatos nyelv általában a közösségi nyelv, és ez a szokás a család minden korosztályára egyformán érvényes. A közösség nyelvének megőrzése veszélybe kerül abban az esetben, ha a többségi nyelv fontos szerephez jut otthon a családtagokkal folytatott beszélgetésekben.

A *MaBiLing* kutatásban kidolgozott és felhasznált kérdőív legfontosabb jellemzője, hogy a kérdésekre, néhányat leszámítva, megadtuk a lehetséges válaszokat. Ezt a zárt kérdéseken alapuló adatgyűjtési módszert azért választottuk, hogy a különböző kétnyelvű nemzetiségi közösségektől gyűjtött adatokat minél jobban össze tudjuk egymással hasonlítani. A kérdőívvel kapcsolatban fontos kiemelni, hogy minden közösség saját nyelvén lett kikérdezve, a válaszokat a terepmunkás jelölte be a kérdőívben és a vizsgálatot magnókazetta is rögzítette. A 421 adatközlő kiválasztása az életkor, a nem és az iskolázottság szerint történt. Kutatásunkban három életkori csoportot határoztunk meg: 20–40; 41–60; 61–80 évesek. A mintán belül a nemek aránya 50–50%-os volt. A harmadik szociológiai változó, az iskolázottság mindhárom életkori csoportban kétszintű volt: alapszintű (8 osztályt végeztek) és középszintű (12 osztályt végeztek). A középkorúak (41–60 évesek) csoportját kiegészítettük egy felsőfokú végzettségű csoporttal is. A kutatás eddigi eredményei számos tanulmányban olvashatók, itt példaként a 14. Élőnyelvi Konferencia e kutatásnak szentelt műhelyében elhangzott előadások írott változatára hívjuk fel a figyelmet.⁹

7 A *nyelvi másság dimenziói: A kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei* című projektum konzorciumvezetője Bartha Csilla, témavezetője Borbély Anna volt, és az NKFP 5/126/2001. számú pályázat anyagi támogatásával készült. A közreműködő intézetek: az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszéke és az MTA Nyelvtudományi Intézet, Élőnyelvi Osztálya, mint konzorciumi tagok, valamint résztvevő intézetekként működtek közre az ELTE Germanisztikai Intézete, illetve a Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete. A tanulmány az OTKA K 81574 (MTA NYTI) 2010–2013 időszakában készült.

8 Kérdések (K32–39): Milyen nyelven beszél (beszélt) édesanyjával/ apjával/ anyai nagyszüleivel/ apai nagyszüleivel/ testvérével/ házastársával/ gyermekével/ unokájával? Válaszlehetőségek: (1) Mindig románul/ németül/ szlovákul; (2) Általában románul/ németül/ szlovákul; (3) Románul/ németül/ szlovákul és magyarul; (4) Általában magyarul; (5) Mindig magyarul.

9 Vö.: Bartha Csilla: Nyelvváltozat és/vagy nyelvcseré? Hat magyarországi kisebbségi közösség nyelvi attitűdjeinek összehasonlító elemzése. In: Zelliger Erzsébet (szerk.): *Nyelv, területiség, tár-*

A kétegyházi románok

Kétegyháza volt a magyarországi románok közösségére vonatkozó adatgyűjtés színhelye. Wölck legfontosabb nyelvmegőrzési univerzáléjára vonatkozóan a közösségi nyelv generációs átadásának megvalósulását a családi diskurzusok nyelvhasználatára vonatkozó adatokkal mutatjuk be. Ezt megelőzően röviden összefoglaljuk a kétegyházi terepmunka körülményeit és az adatgyűjtés tapasztalatait. A két típusú ismeretanyag egymást kiegészítve egy általánosabb helyzetképet mutat a magyarországi román–magyar kétnyelvűség századunk eleji állapotáról.

A *MaBiLing* számára a magyarországi románok kétegyházi közösségében a terepmunkát Abrudán Mária végezte. Kiválasztását indokolta, hogy a közösségben él, a közösség tagjait jól ismeri, a helyi román iskolában tanít, így a román közösség megbecsült tagja, továbbá a helyi román nyelvvaltozatot anyanyelveként beszéli, jó kommunikatív készségű, beszédpartnereivel könnyen teremt kapcsolatot. A terepmunkára történő felkészítése a következőképpen zajlott. A kutatás témavezetője elkészített vele egy megközelítőleg egy órás, román nyelvű kérdőíves kikérdezést, amit egy húsz perces, román nyelvű irányított beszélgetés követett. Ebben az interjúhelyzetben a terepmunkás az adatközlő szerepében volt, és az adatok feldolgozásakor válaszai is rögzítve lettek számítógépen, majd ki lettek értékelve. Az interjút követő megbeszélés után a terepmunkás elkészítette első interjút a témavezető jelenlétében, amelynek végén a felmerülő problémákat megbeszélték. Ezt követte az önálló terepmunka, amely 2003 őszén kezdődött és átnyúlt 2004 első két hónapjára. A befejezéskor a témavezető a terepmunkással egy kétórás interjút készített. Ebből a következők derültek ki. Az adatközlők az adatgyűjtéshez korosztályonként eltérő módon viszonyultak. Az idősek (61–80 évesek) közvetlenek voltak, a középkorúak (41–60 évesek) nagyobb távolságot tartottak, a fiatalok (20–40 évesek) pedig csak rábeszélésre vettek részt a terepmunkában. Ők a kétegyházi román nyelvet aktívan nem használják – értik, de nem beszélik. Kizárólag ebben a korosztályban voltak olyan adatközlők, akik a román nyelven feltett kérdésekre magyarul válaszoltak. Az adatközlők erősen törekedtek arra, hogy az általuk feltételezett „román nyelvi elvárásoknak” megfeleljenek. Egy a 61–80 életkori csoporthoz tartozó érettségizett nő nem járult hozzá, hogy vele hangfelvétel készüljön. Ezt azzal indokolta, hogy „nem tud szépen románul, nem tud úgy románul, mint ahogy Romániában beszélnek”. Egy másik adatközlő elmondta, hogy valaki figyelmeztette, hogy nem kellett vol-

sadalom. A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2007. 95–111.; Borbély Anna: Bevezetés „A nyelvek és nyelvvaltozatok: összehasonlító adatok a kétnyelvű magyarországi kisebbségi közösségek nyelvi attitűdjeiről” című kutatáshoz. Uo. 57–60.; Borbély Anna: Nyelvi attitűdök a magyarországi román és szerb közösségben. Uo. 89–94.; Erb Maria: Nyelvi attitűdök a tarjáni német közösségben. Uo. 61–69.; Uhrin Erzsébet: A magyarországi szlovákok nyelvi attitűdjei. Uo. 70–78.

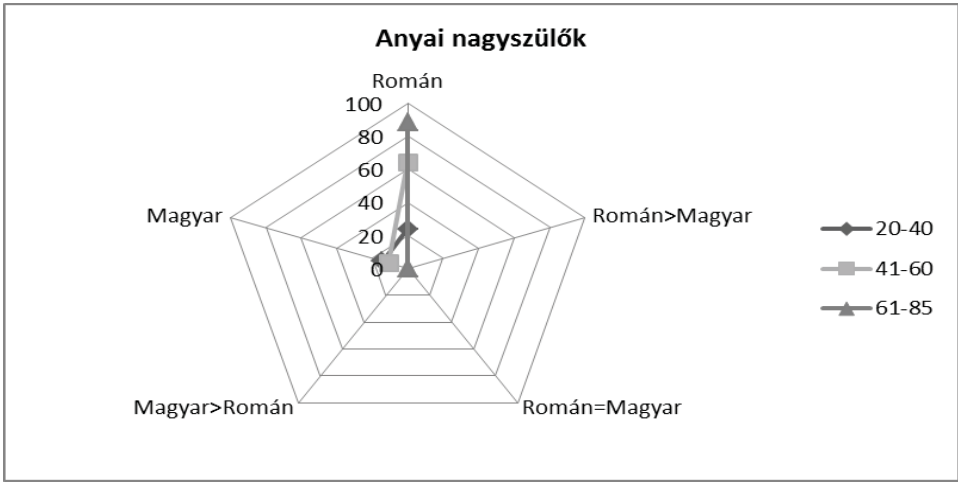
na román interjút adnia, mert félt, hogy Romániába fogják telepíteni. Egy további adatközlővel elkészült ugyan az interjú, ami magnóra lett rögzítve, de ezt követően a terepmunkástól a kazettát elkérte. Ezt azzal indokolta, hogy munkahelyén „ezt nem nézik jó szemmel”. Egy idős férfi felkészült az interjúra, jegyzeteket készített, amelyben életrajzi adatait foglalta össze: pl. mikor és hol volt katona. A jegyzetek magyar nyelven készültek. Olykor az adatközlőket a magnó látványa is feszélyezte. A terepmunkás értetlenül, de nem meglepetten viszonyult ahhoz a tényhez, hogy a 2001-es népszámláláskor az adatközlők közül sokan magyarnak vallották magukat. Egyes adatközlők tehát századunkban, ha velük román nyelvű, formális interjúbeszélgetést kezdeményeznek vagy cenzusadatokat gyűjtenek: félnek attól, hogy a román nyelvet helytelenül használják, tartanak a Romániába történő kitelepítéstől, aggódnak, hogy munkahelyükön románságuk felvállalásával hátrányok érhetik, illetve ezekhez igazodóan nem vállalják fel a román közösséghez való tartozásukat. Végül, amikor a terepmunkás a vele készült interjúban tapasztalatait összegzi, újra Wölck legfontosabb univerzáléjával szembesülünk: „Nap, mint nap szembesülök vele, hogy az én korosztályomban már nincs román beszélőpartnerem, meg nem is érdekli őket a román szó! [...] Ha az én korosztályomra gondolok, ez a harmincas korosztály. Most ha a gyerekekre gondolok, tegyük föl, hogy beszélek én a gyerekekkel majd románul. De ő már aztán? Lehet, hogy neki nem lesznek meg ezek az ambíciói, s előbb-utóbb az öregek sem fognak élni mindig.”

A következőkben 71 kétegyházi román adatközlőtől azokat a kérdőíves válaszokat ismertetjük, amelyek a családon belüli generációk román és magyar nyelvhasználatára vonatkoznak. A román nyelv generációról generációra történő átadásának tendenciáját elsőként négy ábrával illusztráljuk. Az ábrákban a minta három életkori csoportja (20–40, 41–60, 61–80 évesek) szerint egy-egy generációra (anyai nagyszülők, anyja,¹⁰ gyermek, unoka) vonatkozó 5 nyelvválasztási lehetőség közül – a tendencia szemléletesebb bemutatására törekedve – az adatközlőktől kapott 1) *mindig románul* és 5) *mindig magyarul* válaszlehetőségekre vonatkozó adatok vannak összegezve. Az 1. és a 2. ábrán összegzett adatok a román nyelv irányába magasodnak ki, melyek hangsúlyosan az idősek és a középkorúak adatai miatt jelentkeznek. Az anyai nagyszülőkkel mindig románul beszél(t) az idősek 88%-a, a középkorúak 64%-a és a fiatalok 24%-a (1. ábra). Az anyjával mindig románul beszél(t) az idősek 76, a középkorúak 31 és a fiatalok 0%-a (2. ábra). A gyermekkel mindig románul beszél az idősek 11, a középkorúak 0 és a fiatalok 7%-a (3. ábra). Az unokával mindig románul beszél az idősek és a középkorúak 0%-a (4. ábra). A 3. és a 4. ábrán az adatok immár a magyar nyelvválasztás dominanciáját mutatják. Az anyai nagyszülőkkel mindig magyarul beszél(t) az idősek 0, a középkorúak 11 és a fiatalok 14%-a

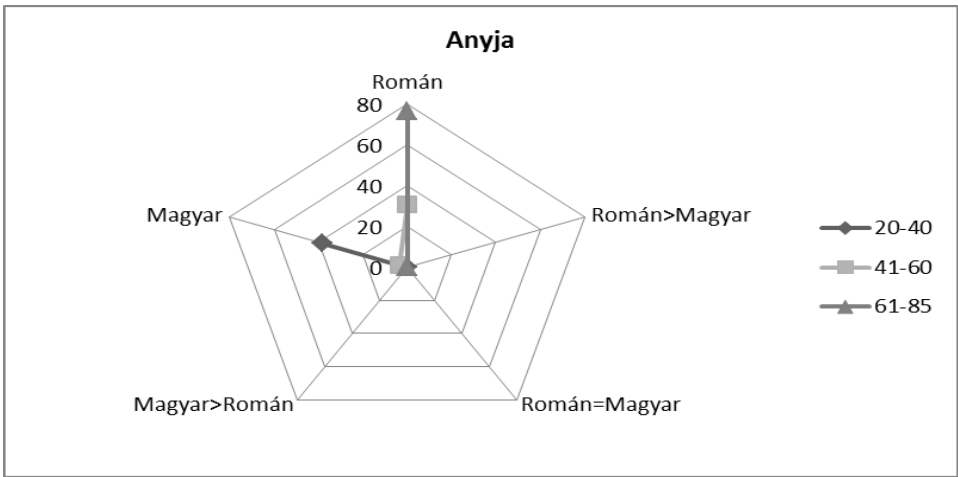
10 Lényegében ugyanezek a nyelvválasztási mintázatok érvényesek az apával, illetve az apai nagyszülőkkel folytatott beszélgetésekre is (vö. 5. ábra). Terjedelmi okok miatt itt csupán egy-egy példát mutatunk be a négy családi generációhoz kapcsolt nyelvválasztás tekintetében.

(1. ábra). Az anyjával mindig magyarul beszél(t) az idősek 0, a középkorúak 3 és a fiatalok 38%-a (2. ábra). A gyermekkel mindig magyarul beszél az idősek 17, a középkorúak 22 és a fiatalok 47%-a (3. ábra). Az unokával mindig magyarul beszél az idősek 44 és a középkorúak 78%-a (4. ábra).

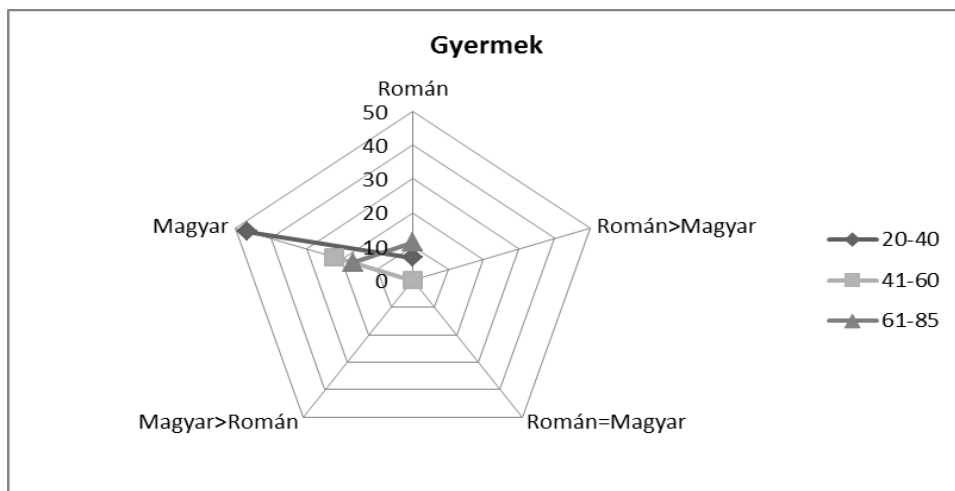
1. ábra

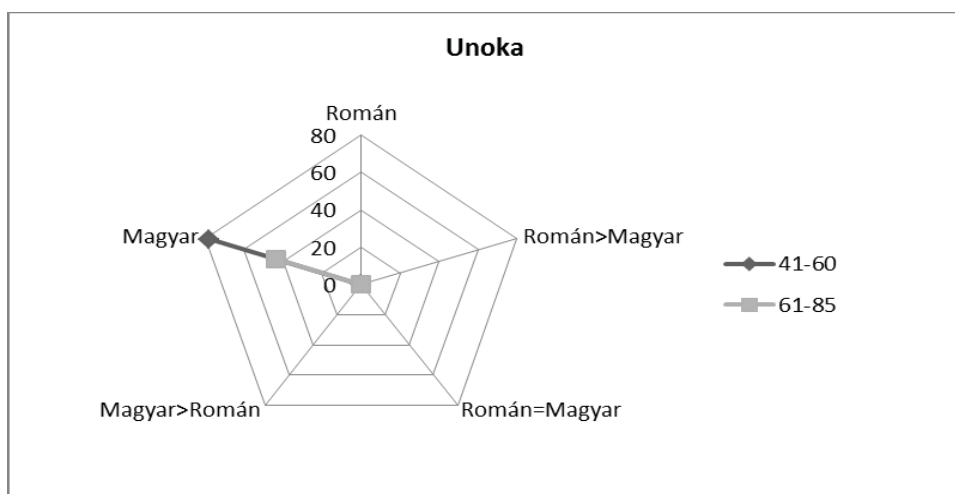
2. ábra

3. ábra

4. ábra

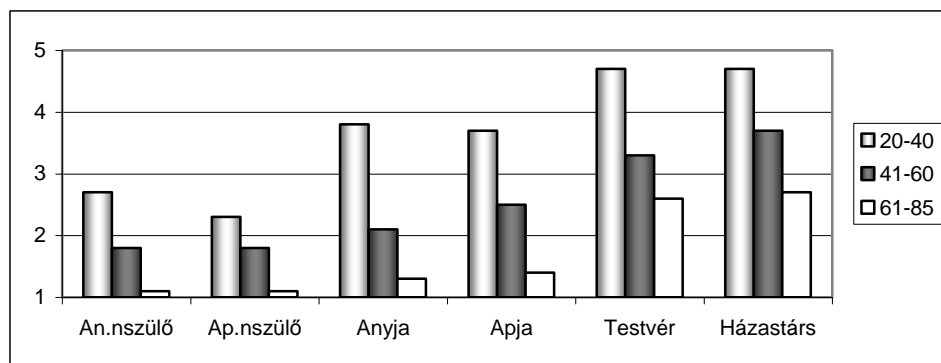
A statisztikai elemzések szerint az adatközlők három (fiatalok, középkorúak, idősök) életkori csoportját egymással összevetve kiderül, hogy erősen – $p < 0,01$ szinten szignifikánsan – különbözik a következő otthonhoz kapcsolható szituációk nyelvválasztása: az *adatközlő* nyelvválasztása: *anyjával, apjával, anyai nagyszüleivel, apai nagyszüleivel, testvérével, házastársával* (vö. 5. ábra)¹¹. Az eredmények szerint az adatközlők életkorával, valamint családtagjaik életkorával párhuzamosan csökken-

11 Az 5. ábra 1–5 értékei a megadott családi diskurzusokra vonatkozóan és a minta három életkori csoportja szerint a következőképpen értelmezendők: minél kisebbek az értékek (1–2) annál in-

nek az átlagértékek, ami a román nyelv használatának háttérbe szorulását mutatja. Ezek a szignifikáns különbségek érvényesülnek ezekben a szituációkban akkor is, ha a három életkori csoportot páronként hasonlítjuk össze egymással. A fiatal és a középkorú, a fiatal és az idős, illetőleg a középkorú és az idős csoportok nyelvválasztását páronként összehasonlítva egymással ugyancsak $p < 0,01$ szinten szignifikáns különbségeket kapunk.

5. ábra

Az otthonhoz tartozó szituációk közül az életkorral szignifikáns kapcsolatban lévő ötfokú változók átlagai (Milyen nyelven beszél/beszélt; édesanyjával; édesapjával; anyai nagyszüleivel; apai nagyszüleivel; testvérével; házastársával; k32–k37) (n=71)

Az otthonhoz és a családhoz kötődő szituációk közül csupán az *adatközlő: gyermekével és unokájával* történő beszélgetések esetében nincs a román–magyar nyelvhasználatra az életkornak szignifikáns hatása. Vagyis a közösség egészére hasonló mintázat jellemzi ennek a két szituációnak a nyelvhasználatát, ami az egész közösséget tekintve, függetlenül az életkortól a magyar nyelv térhódítását jelzi. Ezek az eredmények azt mutatják, hogy a családban vizsgált nyolc szituáció közül hat esetében a nyelvválasztás életkori csoportonként nagymértékben eltér egymástól, vagyis komoly változáson megy át a magyarországi román családokon belül a két nyelv használata. Ez a jelentős, sok szempontból még megmagyarázhatatlan és tudományosan teljességgel feldolgozatlan nyelvi változás az egész közösséget érintő változás, amely a generációkon belül, de kiváltképpen a generációk között kommunikációs nehézségekkel, akár konfliktusokkal is együtt járhat.

Összegezve a bemutatott kétegyházi román kétnyelvűségi adatokat megállapítható, hogy a generációs különbségek a román nyelvmegőrzést, illetve a román–magyar kétnyelvűség közösségi stabilizálódását nem igazolják. A vizsgálat idejében a két-

kább a román nyelv használata dominál, illetve minél nagyobbak (4–5) annál inkább a magyar nyelv használata dominál. A 3-as érték a kiegyenlített román–magyar nyelvhasználatot jelzi.

nyelvűség az idősekre és részben a középkorúakra jellemző, akik a közösségben az egyéni kétnyelvűséget lényegében két aktívan egynyelvű közösségi csoport között elhelyezkedve képviselik. Tehát a közösségi kétnyelvűség a közösség egészére nem úgy értendő, hogy tagjai egyénileg is kétnyelvűek. Az adatok azt mutatják, hogy a kétegyházi kétnyelvű közösségben a román nyelv generációról generációra történő átadásának megszakadása a második világháború után született generációval indul, és feltételezhetően a századunkban született generációval fejeződik be.

A tarjáni németek

A „nyelvi társadalmiasulás” első fázisában a főszerep kétségtelenül a szülőké, ez azonban nem jelent kizárólagosságot, hiszen a gyermekek nyelvi szocializációjára a szülők nyelvválasztása mellett úgy a többi családtag velük, mint pedig a családtagok egymással kapcsolatos nyelvválasztási szokásai és preferenciái is közvetlen vagy közvetett kihatással vannak. Minél nagyobb egy nyelv használati frekvenciája egy közösségen – jelen esetben a családon – belül, annál nagyobb a nyelvi input és annál teljesebb a nyelvelsajátítás. Ha a szülők gyermekeikkel kapcsolatos nyelvválasztása különböző okokból kifolyólag akár kategorikusan is a többségi nyelvre irányul, de a többi családtag – a nyelvcserre fokozatos jellegéből következően különösen a megelőző generációk – egymás közti kommunikációjában különböző arányokban bár, de jelen van a kisebbségi nyelv, még akkor is lehetségessé válik annak részbeni, noha nem tökéletes és általában az értési szintre korlátozódó elsajátítása. A 6. ábra a közvetlen családtagokkal, azaz a nagyszülőkkel, szülőkkel, gyermekekkel, unokákkal, testvérekkel és a házastársal kapcsolatos nyelvválasztási és nyelvhasználati adatokat tartalmazza a teljes minta vonatkozásában, s ad első áttekintő kvantitatív összegzést a kisebbségi és a többségi nyelv családon belüli pozíciójáról, valamint használatának frekvenciájáról.

Az opciók megoszlása alapján az interakciós partnerek nyelvválasztása nem kategorikus – azaz nem kizárólag egyik vagy másik nyelvre irányul –, hanem variábilis, ugyanakkor a kisebbségi és a többségi nyelv családon belüli használati aránya egyértelműen az utóbbi túlsúlyát mutatja. Az összesített százalékos megoszlások már önmagukban, az egyes hozzátartozókra vonatkozó részletes nyelvválasztási adatok nélkül is a kisebbségi nyelv meggyengült pozíciójára utalnak, s ezáltal azt a tényt valószínűsítik, hogy a vizsgált közösségben az anyanyelv családon belüli átadása törést szenved(ett) és/ vagy nem teljes körű. Míg a kizárólag (27%) vagy túlnyomórészt (4,4%) a német nyelvet preferáló opciók összességükben 31,4%-ot tesznek ki, addig a magyar nyelv esetében ez az arány 23,9%-kal magasabb – 55,3%. Figyelmet érdemel, hogy a kisebbségi nyelvnél a két opció együttes értéke 8,4%-kal alacsonyabb, mint a „mindig magyarul” válaszkategóriáé (39,8%) önmagában. Lássuk, mennyiben pontosítják és/ vagy egészítik ki az egyes interakciós partnerekkel kapcsolatos részletes nyelvválasztási adatok fentebb megfogalmazott hipotézist (7. ábra).

6. ábra

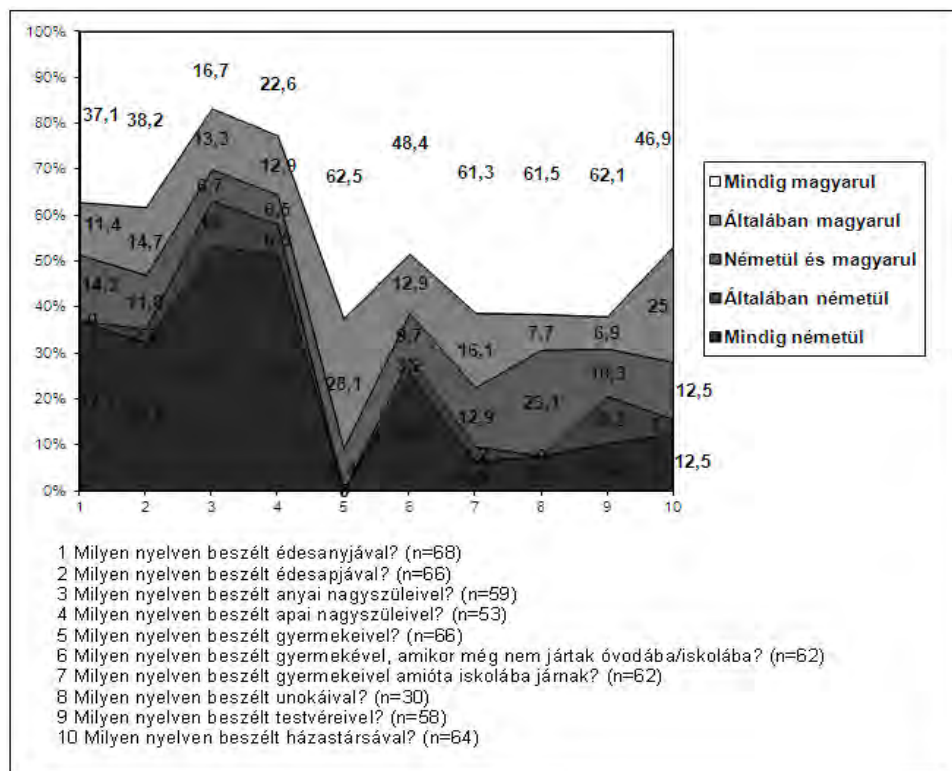
Családon belüli nyelvválasztás (n=70)

A 7. ábra – bár különböző látszólagos időszakok adatait összesítve – egyrészt az egymással generációs viszonylatban álló családtagok nyelvválasztását tartalmazza (gyermek, szülő, nagyszülő, unoka), másrészt az (elvben) azonos korcsoportba tartozókat (házastárs, testvér). Az opciók megoszlása a következő tények és tendenciák megfogalmazását teszi lehetővé: A kategorikusan, vagy általában a kisebbségi nyelvre irányuló nyelvválasztás összesített értékei a nagyszülőkkel való kommunikációban a legmagasabbak (55,9%, 54,7% illetve 10%; 6,5%), a szülők gyermekeikkel kapcsolatos nyelvválasztása tekintetében a grafikon ugyanakkor több negatív tendenciát is jelez. A nyelvjárás pozíciója – összevetve a későbbi életszakaszok szülői nyelvválasztásával – a gyermekek 3 illetve 6 éves kora előtt a legerősebb, azonban már itt is egyöntetű a magyar nyelv dominanciája: A kizárólag az egyik nyelvet választó szülők aránya 11,3%-kal több a magyar nyelv esetében (45,2% vs. 33,9%), később pedig még növekszik is. A nyelvátadás tehát e két egymást követő generáció között a családok egy jelentős részében (45,2%) az elsődleges szocializációban vagy nem következik be vagy – tekintettel az „általában magyarul” és a „magyarul és németül” opciók 9,7%-os arányaira – valószínűsíthetőleg nem teljes körű. A szülők kizárólagos német nyelvhasználatának további drasztikus, 24,2%-os csökkenése a gyermekek óvodás illetve iskolás korához köthető.

7. ábra

Családon belüli nyelvválasztás családtagonkénti bontásban (n=70)

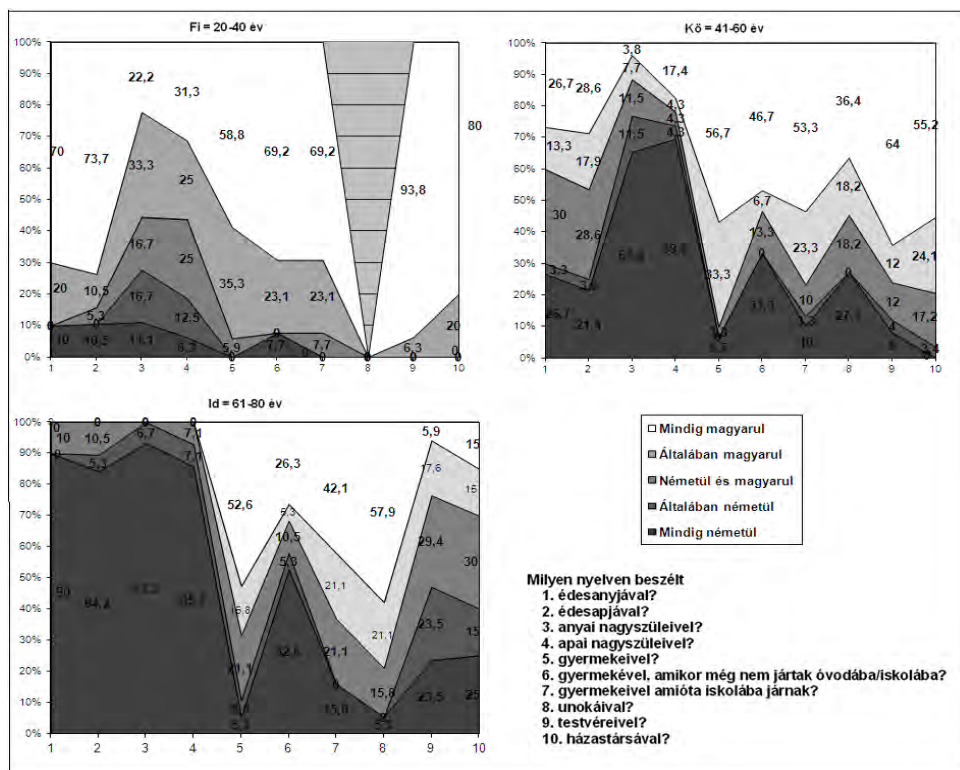

Már a teljes mintára vonatkozó összesített adatok is jelzik: a tarjáni német közösségben – és a magyarországi német közösségekben általában – graduális, generációs léptékben végbemenő nyelvcsere zajlik, melynek stádiuma igen előrehaladott. Még eklatánsabban mutatják ezt a folyamatot a három életkori csoport családon belüli nyelvválasztási szokásainak empirikus adatai (vö. 8. ábra).

A három korcsoport válaszai egyértelműen arra utalnak, hogy a nyelvjárás fokozatosan – generációnként mintegy 20%-os mértékben – kiszorul a nyelvi hagyományozásból és helyét egyre inkább a magyar nyelv veszi át. A 61 év feletti adatközlők primer szocializációja szinte csak nyelvjárásban zajlott, szüleikkel és nagyszüleikkel való kommunikációjukban 89,5% illetve 87,1%-kal a későbbiekben is az anyanyelv dominál. Ez a korosztály magyarul „uf te Strossn”/ „az utcán”, „von tene ungrische kiner”/ „a magyar gyerekektől” és „in te Schui”/ „az iskolában” tanult meg. Gyermekeikkel – azaz a középgenerációval – azok 3 illetve 6 éves koráig ugyanakkor már 26,3%-uk kizárólag, 5,3%-uk általában magyarul beszél, 10,5%-uk pedig egyenlő arányban használja a két nyelvet. Noha a 41–60 év közötti adatközlők 52,6%-ának elsődleges szocializációja még nyelvjárásban zajlott, csak 33,3%-uk adja tovább ki-

8. ábra

Családon belüli nyelvválasztás életkori csoportok szerint

zárólag anyanyelvét, 46,7%-uk a többségi nyelv mellett „dönt”. A fiatal korosztálynál tovább zsugorodik a nyelvjárás aránya – 7,7%-ra. A nagyszülők generációkon átívelő, ám hatásában egyre csökkenő nyelvmegtartó funkciója mellett a másik megfigyelhető tendencia a magyar nyelv uralta nevelési és oktatási intézmények fentebb már említett negatív hatására vonatkozik: a nyelvjárásra irányuló szülői nyelvválasztás a gyermekek óvodába, illetve iskolába kerülésével tovább csökken, az 1950–1960-as évek korrajzában ismeretében nem véletlen, hogy a legnagyobb mértékben a 61 év felettek esetében (40%). A folyamat a középső korosztálynál is igen magas, 23,3%-os különbözetet mutat, a fiatal korcsoportból pedig a gyermekkel rendelkező adatközlő közül senki sem használja már kizárólag vagy általában a német nyelvet gyermekeivel.

A tarjáni német közösségre – bár az együttélő magyarok valamint az iskolai magyar nyelvoktatás révén egyes tagjai rendelkeztek (általában csak passzív) magyar nyelvi kompetenciával is – 1945-ig az anyanyelvi (nyelvjárási) egynyelvűség jellemző. A változást itt is az 1945 utáni „nehéz évtizedek” hozzák. A negatív történelmi

tapasztalatok, a németiséget ért diszkriminációk, a kollektív vagyon- és jogfosztás, a kiszolgáltatottságból adódó félelem azok az okok, melyeket az ezt az időszakot átélte, elsősorban idős és részben középső generációs adatközlők ezzel kapcsolatban leggyakrabban említettek, s melyek sokakat németiségük tudatos és nyílt, anyanyelvük használatban és annak átadásában is megnyilvánuló vállalásának átgondolására készítettek: „Nach dem Krieg war ich kein Deutscher.”/ „A háború után nem voltam német.”¹²; „[...] da hat man nicht viel geprahlt mit dem Schwobische.”/ „Akkoriban nemigen dicsekedtünk a svábbal”; „Mier ham vü Schleig’ kriegt, die Lehrerin hot g’sogt, mir söün daham schwowische rein.”/ „Sok verést kaptunk, a tanárnő azt mondta, otthon beszéljünk svábul.”; „Nochèm Krieg homes abgeleugnet.”/ „A háború után letagadtuk.”, „Voltak idők, amikor magyarnak kellett lenni”. Jól tükrözik ezt az 1941-es és az 1949-es népszámlálás kisebbség specifikus adatai közt mutatkozó jelentős különbségek is (vö. 1. táblázat).

1. táblázat

A tarjáni 1941-es és az 1949-es népszámlálási adatok

	1941	1949
összlakosság	2162	2167
német nemzetiségű	1336 (62%)	–
német anyanyelvű	1819 (84%)	350 (13%)

Ehhez járultak még a többségi nemzet tagjainak magyar nyelvhasználatra vonatkozó elvárásai – „man wurde schief angeguckt”/ „ferde szemmel néztek ránk [ha németül beszéltünk]” –, a német nyelvoktatás teljes hiánya a településen 1957-ig, valamint az a tény, hogy a szociális felemelkedés és a magasabb iskolai végzettség egyértelműen magyar nyelvtudáshoz kötött. Egyik középkorú női adatközlőm, aki gyermekével annak hatéves koráig kizárólag nyelvjárásban beszélt, kénytelen volt átértékelni ezt a stratégiát, miután fia iskolába került: „Ich war schuld, niemand hat ihn verstanden”/ „Én voltam a hibás, senki sem értette meg [a fiamat]”.

Az eddig említett – főként a kisebbség és többség közötti státusbéli különbségek-ből, és a hatalmi pozícióknak ezekből adódó egyenetlen megoszlásából eredő – okok elsősorban, bár nem kizárólag a magyar nyelv fokozatos térnyerésére adnak magyarázatot. Annak megértéséhez azonban, hogy ez a folyamat miért jár(t) együtt a nyelvjárás jelentős visszaszorulásával, és hogy a nyelvcseré miért nem állt meg a kiegyensúlyozott kétnyelvűség stádiumában, rá kell világítanunk egyrészt a dialektusoknak,

12 Az adatközlőktől származó idézeteket mindig azon a nyelven/ nyelvváltozaton közlöm, amelyen elhangzottak, a németül (standard nyelvváltozat és/ vagy tarjáni nyelvjárás) megfogalmazottakat magyar fordításban is.

mint nyelvváltozatoknak, ezen belül is a nyelvsziget-nyelvjárásoknak bizonyos sajátosságaira, másrészt ki kell térnünk a hazai németiség kompetenciastruktúrájára is az autochton nyelvváltozatok tekintetében. A nyelvjárás areálisan kötött, nem teljes kiépítettséggel rendelkező, (elsősorban) beszélnyelvi változat, és mint ilyen úgy struktúráját, mint pedig funkcióit tekintve eltér a standard nyelvváltozattól.¹³ Mint ahogy arra fentebb már kitértünk, a magyarországi németek aktív anyanyelvi kompetenciája a 20. század közepéig – tulajdonképpen paraszti életmódjuk és alacsony mobilitásuk okán – szinte csak a nyelvjárásra korlátozódik. Az „emelkedettebb”, regionális és funkcionális szinten is teljesítőképesebb azonnyelvi változatok kompetenciastruktúrájukba történő beemelése nem vagy csak igen sporadikus módon történt meg. Az anyaországokkal való közvetlen kapcsolatok híján az anyanyelvüknek 19–20. századi, jelentős társadalmi és gazdasági modernizációs folyamatok által fémjelzett fejlődésétől is el voltak zárva, a magyarországi német nyelvű polgárság 19. század végétől igen gyors ütemben végbement asszimilálódás miatt, pedig minden potenciális hozzáférésük is megszűnt eme „magasabb” nyelvváltozatokhoz. Ebből következik, hogy a hazai német nyelvjárások innovációs nyelvéné – a dialektusok felett álló nyelvi felépítmény ismeretének hiányában – szükségszerűen a magyar nyelv vált: egyrészt belőle fedezik az idővel egyre számosabb nominációs hiányosságait, másrészt – miután egy harmadik szintű nyelvi kiegyenlítődéssel nem következett be –, a többségi nemzet nyelve tölti be a standardváltozat szerepét és veszi át egyszerűen annak funkcióit is. A nyelvjárások jelentős korpusztervezést igényelnének, mivel kommunikatív teljesítőképességük fentebbi hiányosságokra visszavezethetően jó ideje igen korlátozott. Ez a deficit természetesen negatívan befolyásolja a nyelvjárásra irányuló kódválasztási hajlandóságot, mint ahogy erre sok tarjáni adatközlő reflektált is: „Was du von der Oma gelernt hast, damit kann man heute nichts mehr anfangen”/ „Azzal [a nyelvvel], amit a nagymamától tanultál, ma már semmit nem lehet kezdeni.”; „Am Anfang hemmer deutsch geredt mit den Kindern, aber jetzt, wo man mehr zum sagen hat, als was man ausdrücke’ kann, ungarisch.”/ „Az elején németül beszéltünk a gyerekekkel, de most, amikor az embernek több mondanivalója van, mint amit ki tud fejezni, magyarul.”; „A mi nyelvünk nem rendes nyelv”; „Vannak tárgyak, fogalmak, amiket az ember németül nem tud mondani”; „A szókincsünk nagyon szegény a sváb nyelvben.”

A nyelvjárások visszaszorulásának azonban van egy, elsősorban pedagógiai-módszertani oka is, amely azonban szoros összefüggéseket mutat a szociolingvisztika bizonyos felismeréseinek késleltetett, illetve nem teljes körű hazai recepciójával is. Az iskolai német nyelvoktatás a német kisebbség által lakott településeken, illetve az is mindig kizárólag a német standardváltozat elsajátítására irányult. Az iskolai német

13 Itt jegyeznénk meg, hogy egyrészt a nyelvjárások, másrészt a standard nyelvváltozat és a nyelvjárások között a német nyelvben sokkal jelentősebbek – és ebből következően értési nehézségeket is okoznak –, a strukturális különbségek, mint a magyar nyelvben.

nyelvoktatás kizárólagos célnyelve mindig is a standard nyelvváltozat volt, nem képeztek kivételt ez alól sem a németek által lakott települések oktatási intézményei, sem pedig az úgynevezett nemzetiségi, majd később kisebbségi tantervek alapján dolgozó iskolák sem. A standard nyelvváltozat közvetítése azonban azokban az 1945 utáni évtizedekben is kizárólag a magyar nyelv segítségével, a nyelvjárás figyelmen kívül hagyásával, sőt szinte teljes körű kizárásával történt, amikor a tanulók egy része még aktív nyelvjárási kompetenciával rendelkezett. A nyelvjárás, mint oktatási probléma ugyanezen időszakban a zárt német nyelvterületen is fennáll, főként a dél- és felnémet régiókban, ahol egy 1974-es census szerint 60–70% közötti a nyelvjárásbeszélők aránya.¹⁴ A Német Szövetségi Köztársaságban az 1970-es években Bernstein kódelméletének hatására dialektológusok és szociolingvisták egy meghatározó csoportja úgy elméleti mind pedig gyakorlati szinten megoldást keres a kérdésre. Ennek egyik jelentős hozománya a *Dialekt-Hochsprache kontrastiv* című füzetsorozat. Ezek az oktatási segédeszközök nyelvjárásonkénti bontásban szabályok és ezeken alapuló konkrét gyakorlatok segítségével tudatosítják az adott dialektus és a standard nyelvváltozat közti különbségeket, de a koncepcióból következően a két nyelvi rendszer közötti differenciákra helyezik a hangsúlyt anélkül, hogy a nyelvjárást deficitként kezelnék. A magyarországi németek oktatási intézményeibe ez a módszer a dialektus visszaszorulásának kezdeti fázisában – és tegyük hozzá: mind a mai napig – nem jutott el, a dialektusnak a nyelvelsajátításba viszonyítási pontként és kiindulási alapként való bevonása és ez által felértékelése egyes tanárok sporadikus kísérleteire korlátozódott. Ezzel egyben azt is jelenti, hogy kihasználatlan maradt a nyelvjárás beszűkült szókinccse intralingvális, indigén fejlesztésének és az erre vonatkozó stratégiák elsajátíttatásának lehetősége – ellentétben a zárt német nyelvterülettel: Ott ugyanis természetes módon a fentebb röviden tárgyalt nyelvi felépítményből veszik át a nyelvjárások a „modern” szavakat, a nyelvjárás szabályszerűségeihez igazítják őket, megszüntetve ezzel „idegenszerűségüket”. Az iskolai nyelvoktatás „standardfixáltsága” azonban még egy negatívumot hozott magával. A nyelvjárási kompetenciával rendelkező diákok a dialektus interferáló hatása miatt gyakran inkább hátrányként élték meg ebbéli tudásukat, a tanárok nagy része ugyanis nem kezelte külön kategóriaként az ebből fakadó „normasértéseket”.

Nyelvek, nyelvváltozatok használati gyakoriságát és ez által fennmaradását nagyban befolyásolják a rájuk vonatkozó attitűdök. Fokozottan érvényes ez többnyelvű közösségekre. A hazai német nyelvjárások visszaszorulásában komoly szerepet játszik paraszti nyelvként való stigmatizációjuk: „Die schame sich, deutsch zu rede”/„Szégyellnek németül [nyelvjárásban] beszélni” – fogalmazta meg az egyik adatközlő. Annnyiban természetesen van „valóságalapja” ennek a leegyszerűsítő hozzárendelésnek, hogy a magyarországi németek túlnyomó többsége a paraszti réteghez tartozott.

14 Heuwagen, Marianne: *Die Verbreitung des Dialekts in der Bundesrepublik Deutschland*. 2 Bde. Bonn, 1974. (Kézirat.) 12; 51ff.

Az évtizedek során azonban ez a negatív előítélet újabb, részben saját tapasztalaton alapuló, részben pedig éppen annak hiányára visszavezethető érvekkel erősödött. A beszűkült szókincs, a jelentős nominációs deficitek, a mediális és areális korlátok azok a kritikai észrevételek, melyeket adatközlők különböző felmérések során a leggyakrabban említenek, és amelyeket csak tovább erősít az a tény, hogy a dialektus nem „iskolaképes” (tehát nem is szalonképes [?]) nyelvváltozat. A tapasztalathiány ezzel szemben nem a saját nyelvjárásokra, hanem a zárt német nyelvterület dialektusaira vonatkozik. Az anyaországoktól való izoláltság következtében a hazai németiség az 1990-es évek politikai „nyitásáig” csak nagyon korlátozott ismeretekkel rendelkezett az összefüggő német nyelvterület areális sokszínűségéről és a nyelvjárások máig – és nem kizárólag csak az alsóbb szociális rétegek kommunikációjában – betöltött igen meghatározó szerepéről, noha ezek az információk pozitív irányba relativálhatták volna a nyelvjárásról kialakult fentebbi sommás véleményt. Az anyaországokkal való kapcsolattartás direkt és indirekt lehetőségeinek bővülése – tulajdonképpen utazás, testvértelepülések hálózatának kiépülése, munkavállalás, német nyelvű tömegkommunikációs eszközök – részben ebben is változásokat hoz, erre több tarjani adatközlő ki is tért: „Die Österreicher und die Baiern sprechen so wie wir.”

A tótkomlói szlovákok

A *MaBiLing* kutatásban a Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete négy nyelvészből (Tóth Sándor, Tuska Tünde, Uhrin Erzsébet, Zsilák Mária) álló kutatócsoportja 2003 decemberében és 2004 januárjában végezte a tótkomlói terepmunkát.¹⁵

Tótkomlóst 1746-ban szlovák evangélikus telepesek alapították, akik a 18. század elején Magyarország északi megyéiből – a mai Szlovákia területéről menekültek az Alföldre a növekvő jobbágyterhek, a túlnépesedés és a vallásüldözés elől. A településen 1947-ig a magyar–szlovák lakosságcsere lebonyolításáig a szlovák kultúra meghatározó szerepet töltött be úgy a közösség kulturális életében, mint a mindennapi társadalmi kapcsolatokban, hétköznapi életben és a nyelvhasználatban. A tótkomlói szlovákságnak napjainkig sikerült megőriznie elődei nyelvét, hagyományait és kultúráját.

A 142 kérdésből álló nyelvhasználati kérdőívet 70 adatközlő töltötte ki. A szlovák nyelvű kommunikáció és kérdőív az interjúalanyok nagy többségénél nem okozott gondot néhány fogalmat kellett csak magyarra fordítanunk, illetve értelmeznünk, mint például: állampolgárság, nemzetiség, anyanyelv, kétnyelvűség stb., mely fogal-

15 Tóth Sándor – Tuska Tünde – Uhrin Erzsébet – Zsilák Mária: A nyelvi másság dimenziói Tótkomlóson. In: Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel (szerk.): *Kisebbségek interetnikus kontaktusában. Csehek és szlovákok Romániában és Magyarországon*. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kriterion, Kolozsvár, 2010. 109–149.

mak jelentésével sincsenek főként az idősebbek, tisztában. A fiatalabb korosztály képviselői közül válaszoltak a kérdéseinkre többször magyarul a passzív nyelvtudást azonban esetükben is tapasztaltuk. A nevét valamennyi adatközlő elárulta, ebből arra következtethetünk, hogy már nem félnek nyilatkozni, hogy az 1946–1947-es lakosságcsere történelmi traumáját a tótkomlósi szlovákok feldolgozták. A nevüket legtöbbször szlovákul adták meg, ezzel is demonstrálva a nemzetiséghez való tartozást. Valószínűleg rendszeresen használják mindkét változatot.

A nemzetiségi aktivitás és jövő szempontjából legmeghatározóbb réteg a közép és fiatal korosztály a kutatásban felülreprezentált volt, a természetes populációban az idősebb korosztály a legnépesebb. A városban összességében több diplomás él, akik főként pedagógusok, humán értelmiségiek. Az idősebb korosztály képviselői közül sokan az egyházi iskolákban, alapfokon az írás-olvasást és a hittant tanulták csak szlovákul, mivel Magyarországon 1948-ig nem volt kiépített szlovák iskolahálózat. A közép- és fiatal generáció tagjai között többen vannak, akik a helyi szlovák iskolát, illetve a békéscsabai szlovák gimnáziumot végezték el. Főiskolán, egyetemen szlovákot csak a leendő pedagógusok tanultak, tanulhattak, mivel Magyarországon a felsőfokú képzésben máig is csak erre van lehetőség.

A tótkomlósi szlovákok döntő többsége evangélikus vallású. Templomba kevesen, illetve ritkán járnak, melynek fő oka az, hogy a kutatás időszakában nem volt szlovákul tudó papjuk,¹⁶ s hogy ritkán voltak szlovák nyelvű istentiszteletek. „Zriedka chodím do kostola, lebo nemáme slovenského farára, Erka (hostujúca farárka) len zriedka chodí.” (Ritkán járok templomba, mert nincs szlovák papunk, Erka /értsd: a vendégpap/ csak ritkán jön.) Sok adatközlő fontosnak tartotta megjegyezni, hogy hiányát érzik a szlovákul tudó papnak. Például: „Naši kňazi, žiaľ, nevedia po slovensky, len po maďarsky.” (Papjaink, sajnos, nem tudnak szlovákul, csak magyarul).

A megkérdezettek 88,2% otthon tanult meg szlovákul, 11,8% az óvodában, iskolában. A magyar nyelvet is otthon tanulták meg az adatközlők közül sokan 61,2%, az óvodában, iskolában 38,8%. A megkeresett 70 személy kb. csak egyharmada nőtt fel egynyelvű szlovák családi környezetben, kétharmaduk már kisgyerek kora óta a magyar nyelvvel kapcsolatban van, s azóta valamilyen szinten kétnyelvű. A kutatás eredményeinek a tükrében megállapíthatjuk, hogy a tótkomlósi adatközlők anyanyelve a szlovák, mivel a többségük részben vagy teljesen gyermekkorában sajátította el. Esetükben tehát elsőként tanult nyelv, elsődleges, primér nyelv. A megkérdezettek másik nagy csoportja a másodlagos szocializáció során tanult meg szlovákul, de érzelmileg erősen kötődik a szlovák kultúrához és nyelvhez. Azonosulnak elődeik nyelvével, illetve a többségi társadalom őket szlovák anyanyelvűként azonosítja. A magyarországi szlovákokra is igaz azonban a Lanstyák István által létrehozott terminológia az „ambivalens anyanyelv” elnevezés, mely szerint ugyanaz a személy

16 2007 szeptemberétől azonban változott a helyzet, újra szolgál szlovák lelkész a városban.

különböző anyanyelvűnek minősül az egyes kritériumok szerint, s nyelvhasználatára a többségi nyelv dominanciája a jellemző.¹⁷ Gyivicsán Anna megközelítésében a magyarországi szlovákság elsősorban érzelmileg kapcsolódik az anyanyelvéhez, elődei nyelvéhez.¹⁸ A szlovák anyanyelvhasználat tehát elsődlegesen, érzelmektől vezérelve, és nem társadalmi szükségszerűségből motivált. Utilitarisztikus gyakorlati szempontok, a „lét kényszeré”, a társadalmi-gazdasági kihívások és külső kapcsolatok a kétnyelvűség kialakulását segítették elő.

A szülők és a nagyszülők nemzetiségére vonatkozó adatok arra engednek következtetni, hogy a tótkomlósi házasságokra még napjainkban is az endogámia és az intraetnikus kapcsolatok a jellemzőek, igaz a csökkenő tendencia is kimutatható a kettős identitás megjelenésével párhuzamosan. A csoporton belüli házasságok nagy száma is hozzájárul ahhoz, hogy éveken keresztül egészen a közelmúltig, továbbbhangyományozódott a szlovák nyelv. Hordozóivá váltak a fiatalabb generáció képviselői is, bár nyelvtudásukra inkább a passzív nyelvismeret a jellemző.

A *Mitől érzi magát szlováknak?* kérdésre a legtöbben azt válaszolták: *mert ez az anyanyelvem* 37,7%. Ezt követik *a szülők* 29,5%, nem sokkal marad el *a közösség* 24,6%, és a *mert ezen a nyelven beszélek* választ 8,2% jelölte meg. A kapott válaszok alapján megállapíthatjuk, hogy az identitás meghatározásánál Tótkomlóson még mindig a nyelvtudásnak, az anyanyelvnek tulajdonítanak a legnagyobb szerepet. Fontos identitás-meghatározó tényező a származás, a családi indíttatás, de új elemként közel hasonló mértékben jelenik meg a közösség is, mely már napjaink közösségi aktivitásának az eredménye.

Tótkomlóson a megkérdezett adatközlők többsége az édesanyjával 38,2%, az édesapjával 36,9% mindig szlovákul beszél (beszélt). Mindkét nyelvet használja az édesanyjával 30,9%, az édesapjával 30,8%; mindig a magyart használja édesanyjával 17,6%, édesapjával 18,5%. Általában szlovákul beszél édesanyjával 11,8%, édesapjával 9,2%; általában magyarul beszél édesanyjával 1,5%, édesapjával 4,6%. A kapott adatok alapján megállapíthatjuk, hogy az édesapjukkal kicsit többen beszélnek magyarul, mint az édesanyjukkal. A szlovák nyelvhasználati mérleg kis mértékben az édesanya javára billen, mely minden bizonnyal annak köszönhető, hogy az idősebb generációt képviselő édesanyáknak még nem volt munkaviszonyuk, s emiatt családi körben az anyanyelvüket tovább őrizték meg, illetve használták.

A nagyszülőkkel való kommunikáció mutatóinak elemzése a szlovák nyelvhasználat erőteljes növekedését mutatja, ami egyértelműen azt támasztja alá, hogy az életkort a nyelvválasztás szignifikáns változójának kell tekintenünk. Az idősebb kor-

17 Lanstyák István: A magyar nyelv Szlovákiában. In: *A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén III.* Sorozatszerkesztő: Kontra Miklós. Oziris Kiadó, Budapest, 2000 – Pozsony.

18 Gyivicsán Anna: Az anyanyelvi értékesítés folyamata a magyarországi szlovák nyelvszigetek. In: Hegedűs Rita – Kőrösi Zoltánné – Tarnói László (szerk.): *Hungarológia 3.* Nemzetközi Hungarológiai Központ, 1993, Budapest. 35–40.

osztály még rendszeresen beszél szlovákul, illetve az idősebbekkel még rendszeresen beszélnek szlovákul. A mindennapi érintkezés során mindig a szlovák nyelvet használja (használta): az anyai nagyszüleivel 70% és az apai nagyszüleivel 79,2%.

A testvérükkel/ testvéreikkel már az adatközlők 39,3%-a mindig magyarul beszél. „Mojho brata dali do maďarskej školy, lebo nazdali, že takto sa zaobíjde ľahšie. Vie, rozumie po slovensky, ale ťažko rozpráva.” (A testvéreimet magyar iskolába írtatták. Azt mondták a szüleim így könnyebben boldogul, de tud, ért szlovákul csak nehezen beszél.) emlékezett vissza az egyik adatközlő.

A házastárssal való kommunikációban a megkérdezettek 41,5%-a mindig magyarul beszél. A nyelvhasználati görbe a magyar nyelv további erőteljes növekedését mutatja a gyerekekkel való kommunikáció vizsgálatakor. Az adatközlők 50,8%-a a gyerekeivel mindig magyarul beszél, csak szlovákul már senki. Érdekes, ellentétes irányú összefüggést állapíthatunk meg az óvoda és az iskola hatásáról a nyelvhasználatra. Amióta a gyerekek óvodába, iskolába jártak/járnak lényegesen csökkennek az egyik oldalon a szlovák nyelvhasználat mutatói, a másik oldalon viszont még látványosabb csökkenést állapíthatunk meg a gyerekekkel való magyar nyelvhasználatban. Növekedett a két nyelvet egyforma gyakran használók száma (34,8%), és a magyar nyelv dominanciája mellett az *olykor/ néha* szlovákul beszélők száma is (45,5%). Ezekből az adatokból arra lehet következtetni, hogy az óvoda, iskola egyrészt a magyar nyelv használatát erősíti, másrészt pozitívan befolyásolja a családon belüli, az otthoni szlovák nyelvhasználatot is. „Musíme sa čím viac slovensky rozprávať s deťmi, opravovať ich, lebo chodia do slovenskej školy.” (Muszáj egyre többször szlovákul beszélnünk a gyerekekkel, ellenőriznem kell őket, szlovák iskolába járnak) vall erről a helyzetről az egyik adatközlő. A tótkomlói terepmunka tapasztalatai alapján megállapíthatjuk, hogy az anyanyelvhasználat visszaszorulása, a magyar nyelvhasználat térnyerése az óvoda és az iskola hatására az idősebb generáció képviselőinél következett be.

A tótkomlói családokban a mindennapi kommunikáció nyelve a helyi nyelvjárási, mely a közép-szlovákiai nyelvjárási egyik változata. A magyarországi szlovák iskolákban pedig a szlovák iskolarendszer létrejötte és kiépítése után a Ludovít Štúr által kodifikált szlovák irodalmi nyelv lett a tanítás nyelve. Specifikus vonása a magyarországi szlovák nyelvhasználati helyzetnek, hogy 1948-ig csak az alapfokon és csak a hittant tanították szlovákul, illetve bibliai cseh nyelven.

Az unokákkal való kommunikációban nagyon szerény mérvű elmozdulást tapasztalhatunk a szlovák nyelvhasználat javára. „Môj syn a moja dcéra a aj vnučka vedia po slovensky, s nimi obyčajne slovensky hovorím. Vnuk nevie. Veľmi ma bolí, že vnuk nevie po slovensky.” (A fiam és a lányom meg a lányunokám tudnak szlovákul, velük általában szlovákul beszélek. A fiú unokám nem tud. Nagyon fáj, hogy a fiú unokám nem tud szlovákul.) Másik példa: „Moje deti sa v škôlke naučili po slovensky. Jedna dcéra maturovala v slovenskom gymnáziu a druhá teraz chodí na jazykový kurz. Vnučka na univerzite si tiež vybrala slovenský jazyk. Vnuk chodí do slovenskej školy. Na moje otázky maďarsky odpovedá. Spieva, tancuje, ale hovoríť

nechce.” (A gyerekeim az óvodában tanultak meg magyarul. Az egyik lányom a szlovák gimnáziumban érettségizett, a másik most jár szlovák nyelvtanfolyamra. Az unokám szintén a szlovák nyelvet választotta az egyetemen. A fiú unokám a szlovák iskolába jár. Szlovák kérdéseimre magyarul válaszol. Énekel, táncol, de beszélni nem akar).¹⁹ A fiatalabb korosztály döntő többsége már a szociolingvisztika terminológiája szerint az úgynevezett emlékezők (*remembers*) csoportjához tartozik, közülük sokan, ha nem járnak/jártak a szlovák iskolába, nem sajátítják el teljesen a szlovák nyelvet, de még kicsit értik. Képesek még használni, továbbadni kötött lexikai egységeket, például ételek elnevezéseit, mint pl. *cigánka*, *hurike*, *mozgóčka*, köszönési formákat, dalokat, szólásokat, mondókákat. A nyelvhasználati kérdőívek kitöltésekor nekik a kérdéseket többször kellett magyarra fordítani.

Az adatok statisztikai elemzése alapján a nyelvválasztás szempontjából főként az életkort és a nyelvi és nemzetiségi identitást fontos változóknak kell tekintenünk. Egyértelmű az összefüggés a megkérdezett személyek életkora, nyelvi és nemzetiségi identitása és a nyelvhasználat között. Az idősök többet beszélnek szlovákul, mint a fiatalabbak. Az erősebb nyelvi és nemzetiségi azonosságtudattal rendelkezők gyakrabban és szívesebben érintkeznek anyanyelvükön. Beszélik még a szlovák nyelvet, pontosabban a helyi nyelvjárást a családban, generációnként azonban egyre csökkenő szlováknyelvűség a jellemző (vö. 9. ábra). Házastársával, élettársával mindig szlovákul már csak 16,9% beszél, gyerekeivel, csak szlovákul már senki sem. Kismértékű elmozdulást tapasztalhatunk azonban a szlovák nyelv javára az unokákkal való kommunikáció esetében.

A kutatások eredményei alapján a családi szlovák nyelvhasználat fokozatos szűkülését, visszaszorulását figyelhetjük meg. Bár nem szorult ki még teljesen a nyelv a magánszférából, a szlovák nyelv funkciói tovább szűkülnek, lassan megszűnik a család kommunikációs eszköze lenni. Kutatási eredményeink megerősíteni látszanak Szarka László következtetését, mely szerint a magyarországi szlovákok esetében nem a nyelv, hanem a származástudat, érzelmi kötődés válik a legfontosabb identitáshordozóvá (Szarka 1999). Nem lehet azonban nem észrevenni az utóbbi évek – ugyan nagyon szerény – de mindenképpen pozitív elmozdulását a szlovák nyelvhasználat javára a közösségi szférában (vö. 9. ábra). Kérdés, hogy folytatódik-e a jövőben és meddig ez a tendencia.

19 A válaszok szlovák nyelven hangzottak el. Magyar fordítás: Uhrin Erzsébet.

9. ábra

Milyen nyelven beszél az édesanyjával, az édesapjával, nagyszüleiével, a partnerével, a gyermekeivel, az unokáival, a szlovák rendezvényeken? (K32, 33, 34, 37, 38, 39)

Kitekintés, összegzés helyett

A generációk közötti saját nyelv átadására vonatkozó *MaBiling* vizsgálati adatok azt igazolták, hogy a magyarországi kétnyelvű (ős)honos nemzetiségi közösségekben *nem tud megvalósulni közösségi szinten a stabil kétnyelvűség*. A kérdés összetettségét mutatja, hogy ahhoz, hogy a generációk közötti nyelvátadás létrejöjjön – vagyis a kétnyelvűség fenntartása, stabilizálódása megvalósuljon –, többek között számtalan társadalmi, közösségi, illetve történelmi, politikai, továbbá demográfiai és nemkülönben nyelvi, ideológiai és attitűdbeli körülménynek kell együttesen pozitív hatást kifejtenie.

PINTÉR TIBOR¹

Nyelvtechnológiai javak a magyar nyelvhasználatért

Mire jó a nyelvtechnológia? Mit tehet a magyar nyelv érdekében? Segíthet-e legitimálni és fenntartani a kisebbségi nyelvváltozatokat? És egyáltalán: hatással van-e a nyelvhasználatra, a nyelvi folyamatokra? Az egyre komolyabb nyelvi erőforrásokat és az azokat feldolgozó eszközöket felmutató nyelvtechnológia egyre nagyobb szerepet kap a tudományban (számos hazai és nemzetközi, elsősorban EU-s pályázat tanúsítja) és a közéletben is (fel sem tűnik, hogy mindennapi életünket milyen mértékben szövi át a nyelvtechnológia).

Az MTA Nyelvtudományi Intézetében évek óta készülnek nyelvtechnológiai eszközök és adatbázisok, amelyek nyelvtechnológiai relevanciájuk mellett a nyelvtanulásban, valamint a nyelvoktatásban is hasznosíthatók. Ezen eszközök elsősorban a magyar nyelv standard változatát hivatottak támogatni, azonban egyes korpuszok és elemzők a határon túli magyar nyelvváltozatok támogatását is célul tűzték ki. A használható nyelvtechnológia által elkészített termékek, függetlenül az általuk lefedett nyelvváltozat(ok)tól, használhatóak a magyar standard és kontaktusváltozatok legitimizálására, illetve oktatásban és kutatásban való használatuk nem kötődik nyelvváltozathoz – használatuk kulcsa nem a nyelvváltozat, hanem kreativitás.

A tanulmányban szereplő nyelvi erőforrások és eszközök szerves részei a határon túli nyelvhasználat propagálásának, illetve a határon túli (magyarpárú) magyar nyelv-oktatásnak – még akkor is, ha célzottan nem annak feldolgozására készültek. A bemutatott korpuszok segítségével felvázolom a magyarnyelv-oktatásban használható szövegtárak, az Uralonet eszköz (elsősorban finnugor és történeti nyelvészet céljára létrehozott korpusz), illetve a régi magyar szövegek digitalizált korpuszának oktatásban történő hasznosíthatóságát, valamint kísérletet teszek a nyelvtechnológia legfontosabb oktatási céljainak megfogalmazására.

1 MTA Nyelvtudományi Intézet (Budapest); Gramma Nyelvi Iroda (Dunaszerdahely).

A nyelvtechnológia és alkalmazásai

Optimális esetben a mai, informatizált (egyrészt mint az info-kommunikációs technológiák által átszőtt, másrészt mint a folyamatos információdömping által befolyásolt és meghatározott) világunkban egyre több tér adódik a nyelvtechnológia bevonására, a nyelvtechnológia által létrehozott eszközök alkalmazására, használatára. Az információ generálása és feldolgozása ma már elképzelhetetlen a különféle, a magyar nyelvet is feldolgozó nyelvtechnológiai eszközök használata nélkül (gondoljunk csak a legegyszerűbb, MS Wordben található helyesírás- és nyelvhelyesség-ellenőrzőre mint generátorra, az internet-böngészőbe épített helyesírás-ellenőrzőkre, esetleg a különféle katalógusok, vagy on-line tartalmak böngészése között használatos keresőautomatákra, vagy az egyre inkább divatos on-line szótárakra).

De mi is a nyelvtechnológia valójában? Tulajdonképpen nem más, mint az emberi nyelvhasználatot leíró modellek gyakorlati, számítógépes megvalósítása. Alapvetően (és kicsit leegyszerűsítve) nem más, mint az ember és a számítógép közötti kommunikáció természetes nyelven történő megvalósítása, az ehhez szükséges számítógépes programok megalkotása. Ahogy Váradi Tamás és Prószyék Gábor írja, a „nyelvtechnológia a nyelvhasználatból indul ki, konkrét szöveggel, beszéddel foglalkozik, bátran felvállalja tehát a performancia vizsgálatát. Jellemzően a kidolgozott eljárások, technológiák valamilyen alkalmazás céljából (pl. gépi fordítás, beszédlejegyzés) születnek”.² Kutatási területeinek központjában a nyelvi elemző rendszerek, természetes nyelvi lekérdezők, információkinyerő és információ-visszakereső programok (azok létrehozása, karbantartása), valamint a számítógéppel történő nyelvi generálás és a gépi fordítás áll. Számos alkalmazási területei elsősorban a kutatásra és a „nyelvi piacra”, azaz a – nemcsak anyagi szempontból – rentábilis piacra fókuszál, ugyanakkor nem zárható ki az oktatási célú alkalmazása, felhasználása, valamint a nyelvek, nyelvváltozatok legitimizálására, akár revitalizálására kifejtett hatása sem (ez utóbbira jó példa lehet a kihalófélben lévő nyelvekre készített morfológiai elemzők, szótárak és adatbázisok – persze attól még a nyelv nem fog „revitalizálódni”, de nagyobb eséllyel terjedhet el szélesebb körben).

A nyelvtechnológia eszközei, vívmányai egyszerűbbé teszik a kommunikációt, a társadalmi folyamatokban való egyszerűbb együttműködést és segítik az oktatást valamint a tanítást is – mindezt „számítástechnikai tudás és nyelvi határoktól függetlenül”.³ A nyelvtechnológia oly mértékben átszövi mindennapi életünket, hogy használata közben már észre sem vesszük. Gondoljunk csak az egyszerűbb ellenőr-

2 Prószyék Gábor – Váradi Tamás: Szerkesztői bevezetés. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 2012. 24. kötet. 9–16.

3 Simon Eszter – Lendvai Piroska – Németh Géza – Olasz Gábor – Vicsi Klára: *The Hungarian Language in the Digital Age – A magyar nyelv a digitális korban*. (META-NET Fehér Könyvek sorozat.) Springer, Berlin, 2012. 6.

zókra (böngészőkbe vagy szövegszerkesztőkbe építve), az információ-visszakeresésre (keresőautomaták, webes keresés, katalógusok használata stb.), szövegtömörítésre (a legegyszerűbb .zip vagy .rar állományoktól kezdve az egészen bonyolult .gz-állományokig), valamint a komplex, hatalmas adatbázisokkal, keresőmotorokkal és bonyolult motorral ellátott kérdésmegválaszoló rendszerekre (a legbonyolultabb az IBM Watson nevű rendszere, de ide sorolhatjuk az iPhone-okban működő Siri rendszert is), a beszédfelismerésre (a mobiltelefonok alkalmazásainál – akár név előhívásakor a névjegyzékből vagy az Androidos telefonokból ismert Google Voice Search alkalmazásra, ahol a keresést hanggal és nem gombokkal irányítjuk), illetve a beszédszintézisre (például nagyobb cégek telefonközpontjának „gépeire” vagy a *www.metnet.hu* időjárás-ismertető portálon működő szövegolvasóra). Mindezek nélkül ma már nehezebb lenne az élet. Az egyszerűen használható programok mögött komoly nyelvtechnológiai szakértelem, sokszor euromilliók, dollármilliárdok és több éves, évtizedes fejlesztések állnak.

Nyelvtechnológiai javak a magyar nyelvért, nyelvváltozatokért

A nyelvtechnológia nem csak a biztos nyelvtechnológiai támogatottságú nyelvek kiváltsága (ezek például azok a nyelvek, amelyeket az Apple támogat vagy kiterjedt Wikipedia-hálózattal rendelkeznek). Számos, a magyar nyelvet feldolgozó nyelvtechnológiai kutatóhely, illetve (maga)n vállalkozás foglalkozik nyelvtechnológiával, valamint egyre több egyetemen oktatnak nyelvtechnológiai alapokat. Magyarországon és Szlovákiában is nemzetközi beágyazottsággal bíró komoly nyelvtechnológiai iparág van kibontakozóban. A cél elsősorban a standard nyelvváltozat lefedése, de megfelelő korpuszok és szervezés segítségével a kisebb és nagyobb nyelvváltozatok, így akár a határon túli magyar nyelvváltozatok feldolgozása sem elképzelhetetlen – ennek első megvalósulása a *Magyar nemzeti szövegtár* bővített változata volt.

Az iparág egyik kulcsszereplője, a magyar nyelvet érintő nyelvtechnológiai kutatások mozgatója az MTA Nyelvtudományi Intézete, amely egyrészt a magyar nyelvet érintő nyelvtechnológiai munkálatok koordinátora, valamint számos, ipari szinten is alkalmazott technológia fejlesztője. A fejlesztések során elsődlegesen a magyar nyelv standard változatára koncentrál, de egyedüli magyarországi kutatócsoportként a határon túli magyar nyelvváltozatokra is figyel.

A Nyelvtechnológiai Kutatócsoport által végzett több mint egy évtizedes tevékenysége alatt számos korpusz és szöveget feldolgozó eszköz létrehozatalában vett részt, számos, a magyar nyelv kutatásához szükséges alapvető fontosságú korpusz létrehozója. A legfontosabbak ezek közül a következők:

- Magyar Irodalmi és Köznyelv Nagyszótárának korpusza / Magyar Történeti Korpusz
- Magyar Nemzeti Szövegtár
- Mazsola – a magyar igei bővítményszerkezet vizsgálata
- E-Szókincs
- Hunglish
- Uralonet
- Régi magyar konkordancia
- Adatbázis a magyar szavak hangidőtartam-képeinek bemutatására
- Beszédatadtbázis a magyar mássalhangzó-kapcsolódások szerkezeti bemutatására
- Beszédatadtbázis a magyar beszédhang-kapcsolódások szerkezeti bemutatására
- BEA – Magyar spontán beszéd adatbázis

Az intézet a korpuszok és szövegszerű adatbázisok mellett számos program, elemző elkészítésében vett részt – például (a teljesség igénye nélkül) morfológiai, szintaktikai elemzők, illetve az egyik legújabb fejlesztés, a *Magyar helyesírási szabályzat* gépesítése. Ez utóbbi tartalmazza majd a magyar nyelv határon túli standard nyelvváltozatainak kodifikált közvetlen kölcsönszavait is.

A tanulmányban két kérdéskört érintek: a) melyek azok a legfontosabb korpuszok és alkalmazások, amelyek a határon túli magyar nyelvoktatásban is használhatóak; b) melyek azok a korpuszok és eszközök, amelyek a határon túli magyar nyelvváltozatokat is érintik, magukba foglalják.

A bemutatásra kerülő korpuszok és eszközök a magyar nyelvet érintő, nem ipari célra szánt (azaz nem profitorientált) nyelvtechnológiai eszközök kimagasló minőséget elérő darabjai.

A tanulmányban bemutatásra kerülő források elsősorban a magyarnyelv-órákon használhatók, ám kis kreativitással nem kizárt azok más keretben történő felhasználása sem (elsősorban a *Magyar nemzeti szövegtár* esetében).⁴ A kiválasztott korpuszok és lexikális adatbázisok főként szókészleti vizsgálatokban hasznosíthatók (elsősorban elemzési fokuknak köszönhetően), mindezt oktatásban, tananyaghoz igazítható keretben. Bár – ahogy azt fentebb említettem – a célközönséggel összefüggésben elsősorban a magyarnyelv-órák preferálhatják azokat, ám egyrészt a folyamatos fejlesztések, másrészt a folyamatosan keletkező – és így szabadon össze-

4 Azt mindenképpen érdemes megjegyezni, hogy a nagy számok törvénye miatt a nagy, azaz több százmillió szót feldolgozó korpuszok teljes mértékben megfelelnek az ipari célú alkalmazásokra – így például nyelvmodellek elkészítéséhez, gépi fordító készítéséhez, teszteléséhez, különféle elemzők teszteléséhez, statisztikák, valamint terminológiák, nomenklatúrák vagy terminológiai adatbázisok elkészítéséhez. Arra már Magyarországon is volt példa, hogy egy nemzetközi gigavállalat saját célra (több ízben is) meg szeretne volna venni az egyik központi korpuszt – azonban nem kapta meg.

kapcsolható – adatbázisok és a folyamatosan szofisztikálódó alkalmazások más és más (elsősorban humán) tantárgyak vagy szabad érdeklődők számára tehetik azokat érdekessé.

Trivialitás, hogy a korpuszok felhasználtsága elsősorban azok feldolgozottsági, elemzettségi fokától függ. Jelen írásban tárgyalt korpuszok „csupán” morfológiai, morfoszintaktikai elemzéssel rendelkeznek (az Uralonet adatbázis elemzettségét az adatbázist alkotó szótár határozza meg). Az elemzés azonban önmagában nem korlátozza a használat módját és színtereit, kis kreativitással, extra energia befektetésével másfajta kutatások is lefolytathatók (gondolok itt elsősorban például a diskurzuselemzésre, helyesírásra [úzus vs. szabály], szövegtani sajátosságok elemzésére, illetve a morfológiai lehetőségekre valamint a lexikológiai, lexikográfiai elemzésekre). Az érintett korpuszok felhasználása külön-külön is fontos segédeszközei lehetnek az oktatásnak, illetve a szinkron nyelvészeti kutatásoknak, ám egyazon kutatási téma összekapcsolásával akár diakron vizsgálatokra is alkalmazhatóak. A nyelvi elemek változásának vizsgálatát több száz évnyi írásos anyag segíti – így a kvalitatív kutatások egyszersmind kvantitatívvá is válnak.

A mérhetőség és a minőségi mutatók, illetve a konkrét nyelvi és nyelvészeti (elsősorban lexikológiai, morfológiai) jelenségek kutatása már a határon túli magyar nyelvváltozatokon is lehetséges. A tanulmányban érintett nyelvtechnológiai javak az interneten keresztül – regisztrációt követően – bárki számára elérhetőek, kutatásra szabadon felhasználhatóak (ez alól kivételt képez a HUMor nyelvi elemző). Az alkalmazások készítői más-más céllal hozták létre azokat, ami a keresettségben, a felhasználói felületek különböző esztétikai és technikai kivitelezésében mutatkozik meg.

Nyelvtechnológia a magyar nyelv ht-nyelvváltozataiért

A magyar nyelv határon túli változatainak kutatása, valamint mélyebb megismerése ma már egyre nehezebb megfelelő mennyiségű és minőségű nyelvi adatbázisok nélkül. A célorientált adatbázisok (szójegyzékek, teauruszok, terminológiatárak) azonban nem feltétlenül jelentenek megoldást a kutatás és a kutatók számára, mivel azok csak egy-egy parciális témakör köré épülnek – kizárva ezzel más kutatásokat, kutatókat. A központosított adatbázisok és korpuszok előnye a mögöttes támogatás és folyamatos fejlesztés lehetősége: itt nemcsak az anyagi támogatás, hanem az infrastrukturális támogatottság és központosult szakértelem játszik kulcsfontosságú szerepet (nem beszélve a központosítás azon hasznáról, hogy a különféle korpuszok és elemzők így azonos platformra épülhetnek, létrehozva bizonyos átjárhatóságot, összekapcsolás lehetőségét).

Hol segíthet a nyelvtechnológia?

A válasz nem egyszerű, ugyanakkor a szinterek meghatároznak bizonyos preferenciákat. A nyelvtechnológiai megoldásoknak elsődlegesen az írott nyelvváltozatot kell érintenie, egyrészt a feldolgozhatóság üteme, másrészt a használhatóság mértéke miatt. Ugyanakkor azt is érdemes szem előtt tartani, hogy a beszélt és az írott nyelvváltozatok standardizáltságának mértéke könnyebben és egyértelműbben befolyásolható az írott nyelven keresztül.

A „mindennapi nyelvtechnológia” (a különféle, nem nyelvészeti, inkább használati ihletettségű nyelvtechnológia – pl. telefonok és egyéb eszközök „írott vagy beszélt” nyelve) elsősorban a standard nyelvváltozatra fókuszál, mivel az egyrészt jobban eladható, másrészt erre mutatkozik igény. A kisebbségi nyelvhasználat kérdése elsősorban nyelvészeti ihletettségű (és teszem hozzá – nyelvművelői kérdés, bár annak nincs kihatása a nyelvtechnológiára). Ennek megfelelően a nyelvészeti kutatásokban és az oktatásban használatos eszközök fejlesztése a cél: korpuszok, nyelvi elemzők és talán az írott nyelvhasználatot befolyásoló helyesírás-ellenőrző (ami lényegében egy célorientált nyelvi elemző).

A tanulmány első felében érintett nyelvi források nagyjából meg is határozzák a magyar nyelv kontaktusváltozataira elérhető nyelvtechnológiai eszközöket, forrásokat (a fentiek halmazának csupán részhalmaza a ht-nyelvváltozatokat érintő megnyitási lehetőség). A ht-változatokat felölelő nyelvtechnológiai javak a következők:

Magyar nemzeti szövegtár (és a készülő Magyar nemzeti szövegtár második változata: Hungarian Gigaword Corpus)	mnsz.nytud.hu
ht-online (azaz a Termini magyar–magyar szótár és adatbázis)	ht.nytud.hu/htonline
helyesiras.hu	www.helyesiras.hu

A többi korpusz ugyan tartalmaz(hat) a ht-nyelvváltozatokban is használatos nyelvi adatokat, ám azok száma elenyésző, így e tekintetben nem érdemes foglalkozni velük. Érdemes azonban szemügyre venni a fentiek ht-kínálatát.

A nyelvtechnológia által járható utat a ht-nyelvváltozatok és a magyar nyelv standard változata közti különbség által szabott keret adja meg. A magyar nyelv határon túli nyelvváltozatainak az elsősorban egymástól és a magyar nyelv standard változattól való különbözősége mindenekelőtt lexikai vonatkozású. Annak ellenére, hogy a Kárpát-medencei kisebbségekben élő magyarság nyelvével, nyelvhasználatával monográfiák is foglalkoznak, a nyelvre és nyelvészetre fogékony nem nyelvész közönség leginkább a határtalanításnak (eredetileg detrianonizációnak) nevezett folyamat révén hallhatott az említett nyelvváltozatokról. A határtalanítás fő célja legitimizálni a határon túli nyelvváltozatokat, azok szókészleti elemeit és elérni azt, hogy a Magyarországon készült szótárak ne úgy nézzenek a magyar nyelvre, mint amit csak Magyar-

ország határain belül használnak.⁵ Lanstyák István – a nyelvi határtalanítás élenjárója – a következőképpen foglalja össze a folyamat lényegét: „A határtalanítás, ez a sokak számára még furcsán, idegenül csengő szó azokat a nyelvészeti – jelenleg leginkább lexikológiai és lexikográfiai, valamint korpusznyelvészeti – munkákat jelenti, melyeknek célja az, hogy az újonnan készülő vagy átdolgozott magyarországi nyelvészeti kiadványokban jelentőségüknek megfelelő mértékben jelenjenek meg a magyar nyelv határon túli változatai, azaz a címük szerint a »magyar« nyelvet vagy annak valamely részrendszerét bemutató kiadványok (értelmező szótárak, idegen szavak szótárai, helyesírási szótárak és a helyesírás-ellenőrző számítógépes programok, szinonimaszótárak, névszótárak, csoportnyelvi szótárak, kétnyelvű szótárak, nyelvtanok, helyesírási, nyelvhasználati, stilisztikai kézikönyvek stb.) – címükkel összhangban – ne a *magyarországi magyar nyelvvel* foglalkozzanak, hanem az *egyetemes magyar nyelvvel*, amely a magyarországi magyar nyelvváltozatokon kívül magába foglalja a határon túli magyar beszélőközösségek által beszélt nyelvváltozatokat is.”⁶

A Termini magyar–magyar szótár és adatbázis

A ht-nelvváltozatokat reprezentáló nyelvtechnológiai eszköz (és egyben forrás is) a Termini Kutatóhálózat által működtetett és fejlesztett *Termini magyar–magyar szótár és adatbázis* (vagy „ht-online”). A ht-online a határon túli magyar nyelvváltozatok közhasználatú szókészleti elemei – szavai és állandósult szókapcsolatai – közül azokat tartalmazza, amelyeknek legalább az egyik tagja idegen eredetű szó. Ilyen értelemben a szótár felfogható egyfajta „idegen szavak szótárának” is. A szótárban található szavak számottevő része a másodnyelvi ország államnyelvéből származó kölcsönszó. Így valójában a *Termini magyar–magyar szótár* az egyetlen olyan szótár, ahol a ht-elemek vannak többségben a közmagyarral szemben. Ebből (is) eredően egyik fő célja, hogy anyagot szolgáltatson más, a magyar standardot bemutató, Magyarországon készült szótáraknak (az egyik ilyen szótár az *Értelmező szótár* +⁷ volt).

Az SQL-adatbázisra épülő szótár elsősorban lexikográfiai céllal készült, ezért olyan lexikográfiai jelöléseket is tartalmaz, amelyeket a hétköznapi használó szokatlannak ítélni meg, az anyag tudományos hasznosíthatóságát, valamint különféle eszközökbe történő becsatornázását viszont nagyban növelik. Az adatbázisban a címszavak annotáltsága többféle kutatást tesz lehetővé. A külső felhasználók számára látható

5 Érdekes álláspont egy nyelvész szempontjából, hogy az általa és több millió ember által használt nyelvváltozat(ok) legitimalizálásáról kell beszélnie. A sok évtizedes egyközpontú, standardközpontú nyelvszemlélet hatása mind a mai napig érezhető egyrészt a laikus nyelvészkedők vagy egyetemi hallgatók, másrészt komoly tudású és magas rangú nyelvészek között is.

6 <http://ht.nytud.hu/htonline/present.php?action=hatartalanitas> (2013-02-13)

7 Eöry Vilma (főszerk.): *Értelmező szótár*+. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2007.

legnagyobb érdeme az igényeknek megfelelően folyamatosan változó, bővülő keresőfelület, amely különféle lekérdezésekre, így kutatásokra nyújt lehetőséget.

A szótárról bővebben a <http://ht.nytud.hu/htonline/present.php?action=bemutatas> honlapon lehet olvasni, jelen írásban a meglévő anyagok kihasználásának módját, a lekérdező-felület működését, a lekérdezés nyújtotta lehetőségeket foglalom össze. Az adatbázisban történő keresés során lehetőség van az egyszerű böngészéstől (karakteregyeztetésen alapuló keresés), illetve egyszerű kereséstől (karakteregyeztetésen alapuló keresés címszóban, jelentésben és példamondatban) kezdve az összetett, több komponensű keresésig. Az outputok különböző összetettségű szócikkek. A keresés lehetőséget nyújt a szócikk összes elemének lekérdezésére, a szócikkek elemei alapján történő szócikklista generálására. Alapjában véve a keresőfelület célzott beállítása után az érdeklődő az egész szótárat megkaphatja – a szócikkstruktúra különféle elemeinek megtartásával vagy kiiktatásával.

A keresés mellett, hogy bemutatja az egyes régiók sajátos szókészletét, lehetőséget nyújt az egyes régiók közti összehasonlításra. A mindenki által szabadon (regisztráció után) elérhető keresőfelület összetettsége elsősorban a fejlesztők és a nyelvészek igényeit hivatott kielégíteni. Mivel az adatbázis elsősorban lexikográfiai igényeknek akar megfelelni, felhasználása elsősorban nem a moduláris lekérdezésben és az érdeklődők igényeinek kiszolgálásában mutatkozik meg. A szótárrá alakítható adatbázis feladata elsősorban a magyar nyelv standard változatát bemutató lexikográfiai munkákba történő adatszolgáltatás. Szerkesztőinek célja éppen ezért a lehető legaprólékosabban kidolgozott, bonyolult struktúrával rendelkező szócikkek írása. A valós nyelvhasználaton alapuló, és több példamondatot tartalmazó szócikkek kihasználása az írandó papírszótárak mikrostruktúrájához igazodik. A *Termini magyar–magyar szótár* és adatbázis megfelelő módon kidolgozott szóanyagot biztosít a jövő szótárainak (mint ahogy tette ezt már számos szótár esetében).

Mivel a *ht-online* egyelőre kizárólag elektronikus formában létezik (és egyelőre nincs is tervben a papíralapú kiadása – azonban ez biztosítja az állandó fejleszthetőséget és naprakészséget), lehetőség van címszavat illusztráló példamondat-gyűjtemény folyamatos frissítésére és bővítésére. A példamondatok „valódiságát” mi sem bizonyítja jobban, hogy túlnyomó többségük az internetről (vagy könyvből, szótárból) begyűjtött ht-nyelvváltozatot reprezentáló élőnyelvi példa. A szerkesztők a szótárban előforduló példák visszakereshetőségének biztosítását azok forrásának megjelölésével garantálják. Könyves példamondat esetében a visszakereshetőség egyszerűen megoldható, viszont az internetes példák esetében félő, hogy a szótárban előforduló példamondat (valójában az azt tartalmazó szöveg) más helyre költözött vagy a honlap üzemeltetője törölte azt. Mivel az értékes élőnyelvi példaanyag „eltűnése” nagy veszteség lenne, illetve azok forrásának megváltoztatása hiteltelenné tenné a példamondat valódiságát, úgy döntöttünk, hogy az adatbázisban előforduló példamondatokat tartalmazó weblapot begyűjtjük, illetve a hivatkozásokat pontosítjuk (jelen állapotban a webes hivatkozások nem a pontos oldalra, csak magára

a honlapra utalnak). Így a szótár mögött már nem csak egy gondosan megtervezett és felépített adatbázis, hanem egy, a határon túli magyar nyelvváltozatokat felölelő szöveggyűjtemény állna. Ezt a későbbiekben további fejlesztésekkel annotált és leképezhető korpusszá lehetne fejleszteni.

High-speed Unification MORphology – azaz a HUMor

A magyar nyelvre létező morfológiai elemzők (HUMor, hunmorph, Xerox, oca-morph) közül egyedülként a HUMor fejlesztését érintette a ht-szókincs – köszönhetően a *Termini magyar–magyar szótárnak* és a mögöttes adatbázis-szerkezetnek. A magyar nyelv mint gazdag morfológiájú nyelv valódi kihívást jelent a morfológiáját nyelvtechnológiai eszközökkel elemezni vagy generálni kívánóknak (ez a kihívás csak hatványozódik a *Magyar helyesírási szabályzat* által előírt helyesírás modellezésekor). A HUMor ugyan nem használható fel szabadon, de a *Magyar nemzeti szövegtárban* és a *helyesiras.hu* mögött is ez áll (ahogy számos más termékben is).

A HUMor szótárában, elemzőjében és ajánlójában is láthatóak lesznek a ht-online adatbázisából kinyert adatok: szó – szófaj – nyelvváltozat – kiejtés – ragozott alakok végződése.

Az adatbázis feldolgozásának láncja a későbbiekben lehetővé tehet majd egy (vagy több) frissítést is, illetve ösztönözhet másokat a határon túli magyar nyelvváltozatok importálására, implementálására. További előnye, hogy a HUMor későbbi felhasználásakor már a kiterjesztett lexikonnal rendelkező, azaz a ht-szavakat is tartalmazó változat lesz elérhető.

Helyesiras.hu

A magyar helyesírás számítógépes modellezésére többen tettek már próbát: ismerünk rendszereket, amelyek nem lépnek túl a karakteralapú megfeleltetésen (ha teljes lefedés van, talál, ha nincs, jó esetben ajánl valamit, egyébként nem ad vissza találatot). A helyesírás nem kíván foglalkozni a standardtól eltérő nyelvváltozatokkal, így deklaráltan a ht változatokkal sem. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne lenne releváns a felvetés, hogy a ht nyelvváltozatok írásban is megjelenő szavait ne lehetne a helyesíráshoz vágyók elé tárni.

A magyar helyesírás szabályait dolgozza fel a *helyesiras.hu*,⁸ a szabályok mögött

8 Lásd erről bővebben: Miháltz Márton – Hussami Péter – Ludányi Zsófia – Mittelholcz Iván – Nagy Ágoston – Oravecz Csaba – Pintér Tibor – Takács Dávid: Helyesírás.hu – Nyelvtechnológiai megoldások automatikus helyesírási tanácsadó rendszerben. In: Takács Attila – Vincze

elérhető lexikonok azonban több helyről is származnak. Mivel a *ht-online* olyan beszélt nyelvi jellegű szavakat is tartalmaz, amelyek nem, vagy csak elvétve jelennek meg írásban (és ott sem a standardot képviselő fórumokban, blogokban), ez az eszköz jelentheti (jelenti) a kodifikálódás felé vezető utat. A *ht-online-ban* való megjelenés a kodifikált alakká válás első útja, mivel a címszóként megjelenő szavakat a szerkesztők a magyar helyesírási hagyomány szerint lexikalizálják.

Szlovák–magyar párhuzamos korpusz

A párhuzamos korpuszok fel- és kihasználtságát mi sem bizonyítja jobban, hogy a nem nyelvvel foglalkozó emberektől kezdve a nyelvész szakembereken keresztül a nyelvtechnológiai iparáig használják (mindhárom módra jó példa a SZTAKI által készített *Hunglish korpusz* vagy az azon alapuló *SZTAKI angol–magyar szótár*). Az MTA Nyelvtudományi Intézete és a SZTA Ludovít Štúr Nyelvtudományi Intézete együttműködve dolgozik egy szlovák–magyar párhuzamos korpuszon, amely a SZTA holnapján lesz elérhető. A korpuszban nem csak magyarországi magyar standard (és egyben írott) nyelvváltozat lesz elérhető, hanem a szlovákiai magyar is – bár az tagadhatatlan, hogy az írott nyelvváltozatok jobban közelítenek a magyar standard nyelvváltozat felé. A korpuszba jelenleg elsődlegesen szép- és tudományos irodalom kerül, ezért épp nem a szlovákiai magyar nyelvváltozatok legpregnansabb része, a lexika lesz a korpusz elsődlegesen kutatható területe.

Befejezés helyett – a nyelvtechnológia céljai az oktatásban (kisebbségi megközelítésből)

Az MTA Nyelvtudományi Intézet által készített eszközök és korpuszok elsősorban a magyar nyelv feldolgozhatósága, és a magyar nyelvet kutatók kiszolgálása céljából készülnek – mindezt a magyar standard oldaláról megközelítve. Mivel azonban a kutatás és az oktatás nem választható el élesen egymástól, a kutatásokra tervezett alkalmazások bátran használhatók az oktatásban is (mind a magyarországi, mind a *ht-régiókban*). Ennek megfelelően – még ha áttételesen is – néhány, az oktatásban is megvalósítható stratégiai cél fogalmazható meg.

1. A nyelvtechnológiai javak minél szélesebb körű bevonása az oktatásba. Tapasz-

Veronika (szerk.): *MSZNY2013. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. JATEPress, Szeged, 2012. 135–148.; Pintér Tibor – Oravecz Csaba – Mártonfi Attila: Online helyesírási szótár és megvalósítási nehézségei. In: Tanács Attila – Szauter Dóra – Vincze Veronika (szerk.): *MSZNY 2009. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. JATEPress, Szeged, 2009. 172–182.

talatok szerint a nyelvtechnológia fejlődését nem követi az oktatás. A folyamatosan (el)készülő alkalmazások oktatásban történő felhasználását egyrészt azok ismertté válása, másrészt az azokat ismerő kompetens tanárok hiánya lassítja. Bár mindkét irányban vannak elmozdulások, mégsem jelenthetjük ki, hogy a nyelvtechnológia oktatásba történő bevonása mindennapos lenne a magyar nyelvi oktatásban. A kisebbségi régiókban (a szórványban hatványozottabban) még inkább szükség lenne a magyar (standard és vernakuláris) nyelvváltozatait feldolgozó nyelvtechnológiai alkalmazásokra (akár játékos formában, nyelvi játékok formájában is).

2. *A nyelvtechnológiai javak használatára érzékeny közönség kialakítása.* A különféle nyelvtechnológiai javak azonban semmit nem érnek, ha nincs meg hozzájuk a használatra fogékony, és a fejlesztést inicializáló (beszélő)közösség. A *l'art puor l'art* technokrata tudomány elkerülésének reményében meg kell teremteni a tudatos használók közösségét. Erre talán a nyelvét, nyelvváltozatait jobban féltő, azokra érzékenyebb kisebbségi beszélőközösségben nagyobb lehet az esély, mint a többségi (egynyelvű) társadalomban.

3. *A nyelvtechnológia szerepének és hangsúlyának növelése a nyelvhasználók körében.* A meglévő és folyamatosan keletkező nyelvtechnológiai javak elterjedésére, illetve széles körű felhasználására csak akkor van esély, ha a nyelvtechnológia szerepe kellőképpen hangsúlyozva van egyrészt a mindennapokban (és persze az oktatásban). Megfelelő háttér és szakmai támogatás nélkül nem várható el a nyelvtechnológia széles körű és adekvát használata. Minden nyelvváltozatot feldolgozó alkalmazás esetében csak akkor érhető el megfelelő hatás, ha az azokat készítőket megfelelő anyagi és infrastrukturális támogatásban részesülnek.

4. *Az oktatásban használatos eszközök számának növelése.* A ht-nyelvváltozatok szempontjából fontos lehet az oktatásban használt, felhasználóbarát jó minőségű segédeszközök kidolgozása és elterjesztése. Csupán akkor lehet az oktatásban és kutatásban újabb és újabb alkalmazásokat bevezetni, ha azok a megfelelő minőségben és főként mennyiségben jelen vannak a piacon.

A célok elérése ma már korántsem álom. A *magyar nyelv a digitális korban* című kiadványban⁹ leírt helyzetjelentés szerint a magyar nyelv nyelvtechnológiai támogatottsága jóval az európai átlag fölött helyezkedik el. A sikerhez vezető úton első sorban a használókat (és nem utolsó sorban a kutatókat, oktatókat) kell meggyőzni: a nyelvtechnológiai eszközök már használatra készen állnak.

9 Simon Eszter – Lendvai Piroska – Németh Géza – Olaszky Gábor – Vicsi Klára: *The Hungarian Language in the Digital Age – A magyar nyelv a digitális korban.* (META-NET Fehér Könyvek sorozat.) Springer, Berlin, 2012.

Két világ határán

PÓK ATTILA¹

Széljegyzet a magyarországi Tanácsköztársaság értékeléséhez

Újra és újra feltesszük a kérdést: milyen körülmények és döntések befolyásolták a tragikus végkicsengésű forradalmi időszakot, milyen mélyre nyúlnak le az 1919 nyarára kialakult magyarországi helyzet gyökerei? Kutatóként szembesülünk történelem és politika viszonyával, mindig tág nemzetközi összefüggésrendszerbe igyekszünk helyezni a kutatott témákat, napi ügyekben is keresnünk kell a józan megoldásokat, tenni azért, hogy a kutatási eredmények ne csak a történész céhen belül váljanak ismertté, hanem szélesebb körben, így az oktatásban is elterjedjenek.

Az első világháború nemcsak a vesztes birodalmak, államok határait újrendező, nemzetrészeket kisebbségi sorba szorító, kontinensünk államközi kapcsolatait a mai napig meghatározóan befolyásoló eseménysor. A polgári lakosság minden korábbi modern kori háborúnál súlyosabb szenvedései, a spontán és kényszer szülte népmozgások, az állami beavatkozás térnyerése, az információ egyre gyorsabb terjedése társadalmi erjedést, konfliktusokat eredményezett valamennyi háborút viselő országban. Megrendültek az európai társadalmi-politikai rend pillérei, a politikacsínálás egyre kevésbé lehetett a születési, katonai, vagyon- és tudáselit privilégiuma. Az ipari proletariátus, a paraszti társadalmak, a városi kispolgárság, köz- és magántisztviselők társadalompolitikai, nemzeti és vallási, felekezeti csoportok érdekérvényesítő mozgalmi, mozgólódásai nyomán egyre több távlatos, gyökeres változásokat is vizionáló ideológia és politikai terv született. Szocialisták különböző csoportjai, konzervatív értékörzők, radikális demokraták, antiszemiták juttatták kifejezésre elégedetlenségüket az egyre nagyobb teret nyerő liberális, piac-centrikus ipari társadalmakkal szemben.

A világháborúba lépő Magyarországon egymásra torlódtak a rendi társadalom túlélő elemei, a nagybirtokrendszer túlsúlya miatti problémák, az agrárproletariátus

1 MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete (Budapest).

nyomorúságos helyzetéből adódó feszültségek, az ipari proletariátus különböző rétegeinek szociális és politikai követelései, az ország lakosainak közel felét kitevő nem magyar anyanyelvű kisebbségek egyenjogúsítási törekvései valamint a Magyarországi Habsburg Birodalmon belüli helyzetével kapcsolatos viták. A háborús eufória igen rövid időre kovácsolta csak össze a politikai elitet és a közvéleményt. Az erőforrások gyors kimerülése, az ebből adódó katonai, politikai, gazdasági válsághelyzetek, Ferenc József 1916. novemberi halála, az 1917-es év meghatározó nemzetközi politikai eseményei (az orosz forradalmak, az Egyesült Államok hadba lépése az entente oldalán) után átfogó krízishez vezetnek. Az év során az előző évihez képest négyeszeresére nő a sztrájkok száma, megélnékné a nemzeti mozgalom, polgári pártok és a Szociáldemokrata Párt részvételével Választójogi Blokk alakul, lemond a magyar politikai élet 1910 óta legmeghatározóbb személyisége, Tisza István miniszterelnök. 1918 januárjában mielőbbi békekötést és az életkörülmények javítását követelő sztrájkhullám söpör végig a központi hatalmak országain, februárban megalakul a Csehszlovák Nemzeti Tanács, áprilisban a Monarchia nemzeti mozgalmak római kongresszusa kimondja, hogy a jövőben nem akarnak a birodalom keretei között élni, augusztusban létrejön a Jugoszláv Nemzeti Tanács, október 17-én Tisza István a képviselőházban elismeri, hogy „Ezt a háborút elvesztettük”. A Monarchia katonailag defenzívába szorul, Károly császár október 16-án bejelenti Ausztria föderatív átalakítását, s bár ez hivatalosan nem vonatkozik a birodalom magyar felére, ténylegesen hetek alatt megszűnik az ország területi egysége. Már október 29-én kimondja a horvát nemzetgyűlés Horvátország függetlenségét, október 30-án határoz a Szlovák Nemzeti Tanács Szlovákia Csehországhoz kapcsolásáról, december első napjaiban az erdélyi románok gyulafehérvári nagygyűlése kimondja egyesülésüket Romániával és Belgrádban bejelentik a délszáv állam, a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság megalakulását.

Magyarország politikai vezetése időközben teljesen átalakul. Wekerle Sándor miniszterelnök október 24-én lemond, Károlyi Mihály pártja, a Jászi Oszkár vezette Radikális Párt és a Szociáldemokrata Párt megalakítja a kormány szerepbe kerülő Magyar Nemzeti Tanácsot. A történeteket ezekben a napokban azonban nagyobb mértékben befolyásolták az utcai események, mint a politikusok. Október 28-án a Vár felé vonuló, a Nemzeti Tanács kormányalakítását követelő tömegbe belép a rendőrség, az engedelmességet megtagadó, a frontról szökött katonák, az Oroszországból hazatérő hadifoglyok, a tüntető tömegek a Nemzeti Tanácstól független Katonatanács vezetésével elfoglalják a központi Postát, a telefonközpontot, bankokat, más középületeket. Október 31-én az uralkodó Károlyt nevezi ki miniszterelnöknek és aznap délután egy katonacsoport meggyilkolja Tisza Istvánt.

Ezzel új korszak kezdődik Magyarország történetében. Miközben teljességgel bizonytalanokká válnak az ország határai, a munkáscsoportok, a katonatanácsok forradalmi megmozdulásai sürgetővé teszik a társadalompolitikai reformokat, a széles körű parasztmozgalom napirendre tűzi a földreformot, a nemzeti mozgalmak önszerve-

zódése nyomán újjá kell szervezni a közigazgatást, a politikai intézményrendszert. Miután IV. Károly november 13-án lemond, november 16-án kikiáltják a köztársaságot. Károlyi Mihály kormánya rendkívül kedvezőtlen feltételek melletti fegyverszünetre kényszerül, válság válságot követ és ilyen körülmények között kell eleget tennie minden kormány legalapvetőbb feladatának: biztos, védhető, a magyar etnikumú lakosságot magába foglaló határokat kell kialakítania. A Nemzeti Tanácsban képviselt, egymással viaskodó pártokon kívül új erőként jelenik meg november végétől a Kommunista Magyarországi Pártja. Megalakítását az oroszországi bolsevik párt március végén Moszkvában létrehozott magyarországi csoportjának hazatért tagjai kezdeményezik, de rövidesen csatlakoznak más hadifoglyok, a Szociáldemokrata Párt vezetésével elégedetlen és a párthoz nem tartozó szocialista munkások, értelmiségiek, 1919 márciusáig mintegy háromszázan.

Károlyit a Nemzeti Tanács január 11-én köztársasági elnökké választja (miniszterelnökké Berinkey Dénes addigi igazságügy-minisztert nevezi ki), de ebben a pozíciójában is lényegében ő irányítja a kormányt. A szociálpolitikai intézkedéseket ígérő, proletárdiktatúrát követelő kommunista párt időközben – kis taglétszáma ellenére – egyre inkább politikai tényezővé válik. Január 17-én utcai demonstrációval emlékeztek a Német Kommunista Párt két nappal korábban meggyilkolt vezetőire, Karl Liebknechtre és Rosa Luxemburgra, kommunista eszméket propagáló lapokat terjesztenek, sztrájkokat, tüntetéseket szerveznek. Országszerte a kormány ellenőrzése nélküli munkástanácsok, direktóriumok jönnek létre. A politikai stabilitás érdekében a kormány április 13-ra választások kiírását határozza el, törvényt tesznek közzé a „földmívelő nép” földhöz juttatásáról, február 21-én letartóztatják a kommunista párt vezetőit, ugyanakkor internálják a jobboldali radikalizmus néhány zászlóvivőjét, a főleg katonatisztekéből és a megszállt területekről menekülő állami tisztségviselők képviselőiből álló Magyar Országos Véderő Egyletet feloszlatják. A helyzet azonban feszült marad, március első felében 13 vármegyében, illetve törvényhatósági városban a munkástanácsok támogatásával szociáldemokraták veszik át a hatalmat, március 18-án Csepelen nagygyűlés követeli a kommunisták kiszabadítását és a proletárdiktatúra kikiáltását, Somogy és Pest megyében az uradalmi cselédek nagybirtokokat foglalnak, termelőszövetkezetek létrehozásába kezdenek. A szociáldemokraták lapja, a *Népszava* radikális baloldali programot hirdet: a nagyipar, a bányák, a közlekedés államosítását, mezőgazdasági termelőszövetkezetek szervezését.

Időközben Párizsban formálódnak a Magyarországgal szembeni területi követelések, Moszkvában pedig március 2-től 7-ig ülésezik a Kommunista Internacionálé alakuló kongresszusa. 30 ország kommunista és baloldali szociáldemokrata pártjainak képviselői elfogadják a V. I. Lenin által javasolt célkitűzést: a Komintern egységes kommunista világpárt, amelynek nemzeti szekciói mindenhol a proletárdiktatúra megvalósításán dolgoznak. A budapesti entente missziót vezető Ferdinand Vix alezredes március 20-án jegyzéket ad át Károlyi Mihálynak a január 18. óta Párizs-

ban ülésező békekonferencia által jóváhagyott román–magyar demarkációs vonalról. Az Arad–Nagyvárad–Szatmárnémeti vonaltól nyugatra francia ellenőrzés alatti 40–50 km széles semleges zónát kívántak létesíteni. Nem valószínű, hogy egy ilyen követelést bármilyen összetételű magyar kormány elfogadott volna. Egyetlen megoldás a lemondás lehetett, egyértelművé vált, hogy az entente számára magyarországi politikai stabilitásnál sokkal fontosabb az együttműködés a románokkal, szerbekkel, csehekkel az oroszországi bolsevizmus terjedésének megakadályozása céljából. Károlyi úgy ítélte meg, hogy csak egy szociáldemokrata kormánynak lehet esélye a magyar nemzeti érdek sikeres megvédésére. A március 20. délutáni kormányülésen mondott szavaival: „ez [a szociáldemokratákból álló kormány] támogatva az egész magyarságtól, megtagadhatja az antant követelését [...] Szükséges lesz, hogy a Kommunista Párttal a Szociáldemokrata Párt megegyezzen, hogy a Kommunista Párt ezalatt ne borítsa fel a helyzetet [...] Ez azért is szükséges, hogy az orosz bolsevik sereg hátba ne támadja csapatainkat”.² Károlyi tehát érzékelte a veszélyt, amikor arról beszélt, hogy a kommunisták felboríthatják a helyzetet, de tenni ellene semmit sem tudott. A következő nap, március 21. eseményeit már nem tudta befolyásolni. A zavart, fejtelenséget fokozta, hogy aznap a nyomdászsztrájk miatt nem jelentek meg a reggeli fővárosi lapok. Délelőtt a Szociáldemokrata Párt vezetősége döntést hozott arról, hogy a kommunista párttal egyesülve átveszik a hatalmat. Kora délután a Gyűjtőfogházban ülő kommunista vezetők megegyeztek a szociáldemokrata párt képviselőivel a hatalom átvételéről, a két párt egyesüléséről Magyarországi Szocialista Párt néven. Röviddel azután, hogy befejeződött a Berinkey-kormány délutáni utolsó ülése, a szocialista minisztereknek további programja volt. Hét órakor kezdődött a Budapesti Munkástanács ülése, ahol megerősítették a Katonatanács délutáni döntését a proletárdiktatúra kikiáltásáról. Este 10 órakor már össze is ültek a kommunista és szociáldemokrata vezetők és létrehozták az új kormányt, a Forradalmi Kormányzótanácsot.

Károlyit kész helyzet elé állították, kiáltványt akartak alá íratni vele arról, hogy lemond államfőségéről és a hatalmat „Magyarország népei proletariátusának” adja át. Károlyi *A lemondásom története* című a bécsi *Arbeiter Zeitung* 1919. július 25-i számában megjelent írásában elismeri az aláírást: „A céltalan vérontás elkerülése érdekében – hiszen a szocialistákon kívül nem volt más szervezett erő, és az egész fegyveres hatalom, a helyőrség, a népőrség, a rendőrség, a hadsereg szocialista-kommunista vezetés alatt állott – aláírtam a lemondási nyilatkozatot, és »a hatalmat átadtam a proletariátusnak«, amely azt valójában már korábban átvette és proklamálta.”³ *Hit illúziók nélkül* című, 1954-ben befejezett, de csak halála után, 1956 februárjában publikált memoárjában viszont már azt írta, hogy: „Természetesen nem

2 Idézi: Hajdú Tibor: *A Magyarországi Tanácsköztársaság*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969. 28.

3 Károlyi Mihály: *Egy egész világ ellen*. Gondolat, Budapest, 1965. 489.

voltam hajlandó aláírni ezt a képtelen dokumentumot, amely a hisztéria és a pánik terméke volt. [...] Közzététele előbb történt, mint hogy nekem megmutatták volna, és aláírásomat is ráhamisították.”⁴

Akár aláírta, akár nem, visszalépett a hatalomból és ezt a Horthy-rendszer idején egyik legnagyobb bűnének, a kommunista értékelések pedig egyik legnagyobb érdemének tekintették. Mi más tehetett volna? Elvben megpróbálhatta volna arisztokrata kapcsolatai révén megnyerni szövetségesül az antantot képviselő Vixet, hogy bírja jobb belátásra a békekonferencia vezetőit. Vix egyéniségét és a békekonferencia erőviszonyait ismerve ezt legfeljebb álomnak minősíthette. Próbálkozhatott volna a radikális, elégedetlen ellenforradalmi katonatiszti csoportok (Magyar Országos Véderő Egylet, Ébredő Magyarok Egyesülete) mobilizálásával, de egyrészt nem értett egyet a forradalom előtti viszonyokhoz kötődő politikai programjukkal, másrészt feltételezése szerint így könnyen sok-sok életet követelő polgárháborús helyzet alakulhatott volna ki. Fontolgatásra amúgy sem volt ideje, hiszen igazi forradalmi helyzet volt. Akárcsak októberben, most is a Katonatanács, a Munkástanács, a szociáldemokraták, a kommunisták által mobilizált tömegek uralták az utcát, a központi hatalom szétporladt. Felvetődhet a kérdés: nem egyszerű puccs zajlott-e le? Hiszen nem a tömegek emelték vállukra az új vezetőket, hanem zárt ajtók mögötti alkudozásokon születtek a döntések. A társadalom túlnyomó többségének reménytelen állapota, a hagyományos igazgatási, rendfenntartó hatalom szétesése nélkül azonban aligha kerülhettek volna szociáldemokraták és fél évvel korábban még politikailag nem is létező kommunisták döntéshelyzetbe.

Megfontolandó Jászi 1920-as értékelése: „Mindig naiv realizmus az, amikor az emberek nagy történelmi sorsfordulók okát egy hosszú okozati sor utolsó láncszeméhez fűzik. A magyar bolsevizmus igazi oka nem a Vix féle jegyzék, hanem annak hosszú genezise van: sok évszázados osztályuralom, az utolsó fél évszázad megmérgezett nemzetiségi és szociális politikája, a Tisza-korszak erőszaka és korrupciója, az ötéves háború, a hadsereg megsemmisítését követő anarchia: mindez és sok más tényező vezetett el a proletárság diktatúrájához.”⁵ Szekfű Gyula 1920 júliusában élesen elítélte 1918–19-et, szégyennek, a magyar társadalom beteges lázrohamának tekintette, de ő is utalt a tömegek szerepére: „Hogy [...] ez a két valószínűtlen forradalom mégis kitört, nálunk Magyarországon tört ki s mi több, legalább kezdetben a magyarság széles tömegei között hallgatólagos beleegyezéssel, sőt valljuk be, sok helyt helyesléssel és támogatással találkozott, ez a jelenség az, amely a betegség súlyos voltát leginkább illusztrálja.”⁶

4 Károlyi Mihály: *Hit illúziók nélkül*. Magvető, Budapest, 1977. 201.

5 Jászi Oszkár: *Magyar kálvária, magyar feltámadás*. (2. kiadás.) Bécs, 1921. 102. Idézi: Hajdú (1969) i. m. 37.

6 Szekfű Gyula: *Három nemzedék*. Budapest, 1920. 12.

Már nem vagyunk nagyon távol Trianon 100. évfordulójától. Az évforduló is arra ösztönöz, hogy új kutatások segítségével keressük a választ a régi kérdésre: milyen mélyre nyúlnak le a trianoni nemzeti tragédia gyökerei? A kérdés újragondolásához szükséges egyrészt a szomszédos népek történettudományos eredményeinek átfogó feltérképezése, másrészt a programokra reflektáló nagyhatalmi válaszok minden eddiginél részletesebb feltárása. Ezekkel a külső feltételekkel összefüggésben értelmezhetők a Monarchia és azon belül Magyarország társadalmi-politikai mozgalmainak korlátai és lehetőségei, így az országot és társadalmát alapjaiban megrendítő forradalmak is. Cselszövés, összeesküvések, árulás, puccs, bűnös naivitás előtérbe állítása helyett körültekintő, mérlegelő elemzések, a magyar társadalmon belüli folyamatok tágabb összefüggésekbe helyezett vizsgálata az, amire törekednünk kell, eljuttatva az eredményeket a közvéleményhez, újra és újra fellépve minden típusú türelmetlen szélsőség ellen.

SIMON ATTILA¹

Egy félbemaradt mártíromság nyomában: Bikszárdy Vince és a Horthy Gárda elfeledett története

1992 óta kezdetben június elején majd az utóbbi időkben április 24-én minden évben egy viszonylag kis létszámú csoport gyülekezik a pozsonyi Szent András temetőben, hogy az ott nyugvó Bikszárdy Vincére emlékezzenek. A sír, amely mellett gyülekeznek, a szocializmus évtizedeiben teljesen elhanyagolt volt, a család feltehetően nem látogatta, ám síron található síremlék a műemlékvédelmi hivatal védettsége alatt áll. Bár maga a sírkő egyszerű, kissé robusztus alkotás, a rajta lévő fehér márvány dobormű, amely az elhunyt arcképét ábrázolja, azért jelzi, hogy a síremlék állításakor Bikszárdy személyének viszonylag nagy fontosságot tulajdonítottak.

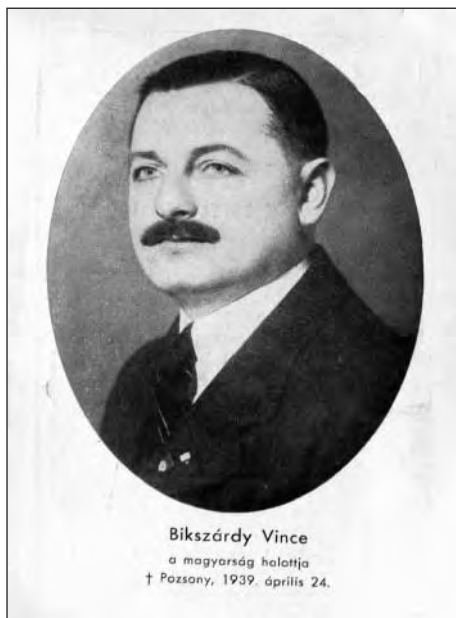
A megemlékezések évről évre hasonló koreográfia alapján zajlanak. Központi szereplőjük a pozsonyi magyar szubkultúra egyik sajátos – egyben meglehetősen ellentmondásosan megítélt – alakja, Zilizi Tivadar, aki a megemlékezések szóno-kaként alapvető információkkal látja el a jelenlévőket (sőt a sajtónak köszönhetően a szélesebb közvéleményt is) Bikszárdyról. Zilizi volt az, aki amatőr kutatóként megpróbálta feltárni a Bikszárdy-ügy hátterét, s aki a megemlékezések szervezésével és a szlovákiai magyar sajtóban itt-ott elhelyezett írásaival megpróbálja megteremteni annak kultuszát. Az persze már más kérdés, hogy az általa kommunikáltak nem mindenben felelnek meg a valóságnak, sőt a sírnál évről-évre elmondott történetek olykor egymással is ellentmondásba kerülnek. Igaz, ez elsősorban nem Zilizi Tivadar hibája, hanem a történetírásé, amely ennek a feledésbe merült pozsonyi magyarnak a történetét a mai napig nem dolgozta fel kellő módon.²

1 Selye János Egyetem, Történelem Tanszék (Komárom).

2 Bikszárdy Vince halálával kapcsolatban eddig Martin Hetényi és Simon Attila munkái közöltek adatokat. Vö. Hetényi, Martin: *(Zjednotená) Maďarská strana na Slovensku 1939–1945*. UKF,

A jelen tanulmányban részben ezt a hiányt akarom pótolni, bár nem töreksem Bikszárdy teljes élettörténetének a feltárására. Csupán arra a mozzanatra összpontosítok, amely Bikszárdyt fontos személyiséggé avatta, s amely miatt ma a pozsonyi magyarság mártírjának glóriáját fonják feje fölé. Ez az esemény pedig nem más, mint Bikszárdy halála.

Bikszárdy Vince életével kapcsolatban Zilizi a következőket írja: „1894. június 2-án született Pozsonyban. Négy középiskolai osztály elvégzése után 1913-ban a monarchia elit iskolájába, a tengerészeti kadétiskolába vonult be. A világháború alatt számos hősi csatában helytállt, bátorságát három magas kitüntetéssel jutalmazták. A szerencsétlen sorsú Szent István csatahajó katasztrófájakor lélekjelenlétével mentette meg számos tengerészbajtársa életét! Családja, barátai körében mindig szeretett visszaemlékezni a tengerészetre, bizonyítva, hogy a magyar tengerész soha nem tagadja meg önmagát, ha a régi magyar tenger megfogja a lelkét. A civil életbe visszatérve is kötelességtudás és szak tudás jellemezte. Az Atlon moziban operatőrként dolgozott, s a mai Szabadság-tér közelében, az akkori Kutik utcában lakott családjával.”³ Ennél többet nem is nagyon tudni róla, hacsak azt nem, hogy már fiatalon bekapcsolódott a pozsonyi magyar pártpolitikába, és 1923-ban az Országos Keresztényszocialista Párt (OKP) 2. kongresszusán, az akkor épp a harmincadik életévébe lépő vasmunkást a párt 120 tagú országos elnökségébe választották.⁴ Pozsonyban, ebben az akkor még német–magyar többségű és katolikus elkötelezettségű városban az őslakos-koncepció talaján megszerveződő OKP jelentős szerepet töltött be, hiszen a magyarok mellett a magyar állameszméhez hű helyi németek, illetve a szlovákok egy részének a bizalmát is bírta. Ennek köszönhetően, a magyarság rémisztően gyors statisztikai fogyásának

Nitra, 2011. 66–68; Simon Attila: *Küzdelem a városért. Pozsony és a pozsonyi magyarok 1938–1939-ben*. Kalligram, Pozsony, 2011. 136–139.

3 Zilizi Tihamér: Emlékezés Bikszárdy Vincére. *Pozsonyi Polgár Info*. <http://www.pozsony.polgarinfo.hu/modules.php?name=News&file=article&sid=238> (2012-12-07)

4 Angyal Béla: *Dokumentumok az Országos Keresztényszocialista Párt történetéhez 1919–1936*. Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum Könyvkiadó, Somorja–Dunaszerdahely, 2004. 48. sz. dokumentum. 231.

ellenére (hiszen 1930-ban hivatalosan már csak a város lakosságának 15%-át alkották⁵), 1931-ig valamennyi községi választást a keresztényszocialisták nyerték meg. Bikszárdy ugyan a párt országos politikájában nem játszott komolyabb szerepet, de a pozsonyi városi pártszervezetnek végig aktív tagja volt, amelynek jutalmául az 1938. június 12-i községi választásokon a pártlista hetedik helyén szereplő⁶ munkást városi képviselővé választották. A képviselőtestület tagjává azonban mégsem válhatott, mivel a kormányzat addig húzta-halasztotta az ellenzéki többségű testület összehívását, amíg annak lehetőségét a Csehszlovák Köztársaság szeptemberben kiűző csúcsosodó válsága véglegesen elsodorta.⁷

Az első bécsi döntésben, a pozsonyi magyarok nagy csalódására, Pozsonyt Szlovákiának ítélték.⁸ Mivel a tömbmagyar területek Magyarországhoz kerültek, így a szlovenszkoí magyarság életében és az Egyesült Magyar Párt (EMP) itt maradt részében is jelentősen megnövekedett Pozsony és a pozsonyiak szerepe. A kényszerből újjászervezett Magyar Párt élére Esterházy János került, akinek a munkáját egy 5 tagú direktórium (Aixinger László, Cotelly János, Florián János, Kontsek György, Neumann Tibor) segítette, a bővebb pártvezetést pedig egy 20 tagú testület alkotta.⁹ Ebben a testületben – amelybe jórészt csak pozsonyiak kerültek be – Bikszárdy is helyet kapott. Fontosabb szerepe azonban sem az országos, sem a városi pártszervezetben nem volt.

Abban, hogy Bikszárdy alakja ma Pozsony magyar mártírjaként jelenik meg, kétség kívül halálának tragikus körülményei játsszák a fő szerepet. 1939. április 23-án ugyanis a pozsonyiak kedvenc kirándulóhelyéről, a Vaskutacskától a város felé tartó magyarokat a Hlinka Gárda (HG) fegyveresei vették őrizetbe. Amíg azonban a letartóztatottak többségét még aznap szabadon engedték, Bikszárdy Vincét másnap reggel holtan találták a HG főparancsnokságának faskamrájában. Halálának körülményei máig nem tisztázottak. A tisztázatlan kérdések közül az első, hogy mi olyat csináltak Bikszárdyék 1939. április 23-án, ami a Hlinka Gárda általi őrizetbe vételükhöz vezetett. Második pedig az, mi történt a HG épületében, s hogyan hunyt el Bikszárdy. A következőkben erre a két kérdésre próbálok választ adni, s röviden foglalkozni kívánok a Bikszárdy halálát követő eseményekkel is.

5 Pozsony etnikai viszonyainak változását illetően lásd Szarka László: Pozsony etnikai változásai és a városi közigazgatás a két világháború között. In: Czoch Gábor (szerk.): *Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel*. Kalligram, Pozsony, 2005. 401–419. Valamint Tišliar, Pavol: Etnická a konfesionálna skladba obyvateľov Bratislavy v poslednej štvrtine 19. a v prvej polovici 20. storočia. *Bratislava. Zborník múzea mesta Bratislavy*. Zv. XXI. 2009. 53–69.

6 Az Egyesült Magyar Párt jelöltlistáját lásd *Új Hírek*, 1938. június 1.

7 Az 1938-as pozsonyi választásokkal kapcsolatban bővebben lásd Simon (2011) i. m.

8 Pozsony hovatartozását kísérő diplomáciai és városi küzdelmekről bővebben lásd Simon Attila: Adalékok Pozsony történetéhez. Pozsony kérdése az 1938-as magyar – csehszlovák határvita során. *Századok* 2011, 6. sz. 1455–1473.

9 Slovenský národný archív, Bratislava (SNA), fond Ministerstva vnútra (f. MV), k. 3, 407/1938.

Majális vagy katonai gyakorlat?

A már említett Zilizi Tivadar Bikszárdyról jegyzett megszólalásaiban a következőképpen írja le Bikszárdy letartóztatását. Aznap a Magyar Párt „a kedvelt kirándulóhelyre, Vaskutacsára hívta majálisra a pozsonyi magyar közönséget.”¹⁰ Majd ezt követően „az előzetesen bejelentett vasárnapi kivonulásnak közel kétezer résztvevőjét – a vörös hidat elhagyva – két oldalról, s a magaslatokról is Hlinka-gárdisták fogták közre (egyesek szerint ukrán Szics-gárdisták is lehettek, kikben forrt a bosszú, mert Kárpátalja visszatérével kiszorultak onnan.) A kelepcebe a magyar csapat mit sem sejtve egyszerűen besétált! Állítólag Peéry Rezső, s más ismert vezető személyiségek is ott voltak, de a hivatalos felszólításra Bikszárdy jelentkezett vezetőként. Őt az egyenruhások elvezették, a meghunyászkodott magyar tömeget pedig szétszalták.”¹¹

E fenti leírás nyilvánvalóan nem állja meg a helyét, s jól érzékelhető az is, hogy szerzőjének fejében több egymástól független történet állt össze egyetlen eseménysorral. Érezhető ugyanis benne a pozsonyi magyarság évente megszervezett máriavölgyi zarándoklatának az emlékezete, amelyek alkalmából tényleg ezek vonultak végig a városon, s mentek ki a Pozsonyhoz közeli búcsújáró helyre, Máriathalba. 1939-ben erre – már Bikszárdy halála után – június 4-én került sor, amikor is a mintegy 4–5 ezer résztvevő, akik között a katolikus magyarok mellett protestánsok, zsidók, németek és szlovákok is voltak, Esterházy János pártelnök vezetésével vonult végig a városon.¹² Szintén felfedezhető a leírásban a Magyar Párt által szervezett népünnepek emléke is. 1939-ben azonban a június 22-re a VAS pályára tervezett ünnepség nem valósulhatott meg, mivel a Tartományi Hivatal nem engedélyezte a megtartását.¹³ S végül megjelenik a leírásban annak az április 23-ai eseménynek több eleme is, amely a jelen írás tárgyát képezi.

1939. április 23-án azonban Zilizi leírásával ellentétben nem tömegrendezvényről, s végképp nem bejelentett eseményről volt szó, s a majális kifejezés sem állja meg a helyét, hiszen a rendezvény korántsem a szórakozásról szólt, s azon csupán férfiak vettek részt. A kirándulás motívuma persze nem Zilizi találmánya, hiszen már az események valós idejében is feltűnt. Feltehetően a Horthy Gárda tényleges tevékenységének elfedésére és annak kihangsúlyozására szolgált, hogy felfegyverzett szlovák gárdisták és a békés magyar kirándulók álltak egymással szemben. Legalább is a pozsonyi magyar követség egy korabeli Budapestre küldött jelentésében a kö-

10 Zilizi Tivadar: Pozsony újkori mártírja. <http://vilagom.lapunk.hu/?modul=oldal&tartalom=1155168> (2013-03-18)

11 Zilizi Tivadar: Pozsony mártírja: Bikszárdy Vince. *Itthon* 2008, 4. sz. 40.

12 SNA, f. MV, š. 16, 6174/1939. Arra, hogy a zarándoklaton zsidók is részt vettek egy 1944-es keltezésű német jelntés is felhívja a figyelmet. Vö. Bundesarchív Berlin, f. R 70-Slowakei/214, SA21.II.Wa/Zi.

13 SNA, f. MV, k. 15, 5499/1939.

vetkező olvasható: „Az Egyesült Magyar Párt pozsonyi helyi szervezete körülbelül 150 tagja megbeszélte, hogy 1939. április 23-án, vasárnap d.e. közös kirándulást rendez. A 150 taghoz útközben még körülbelül 150-en csatlakoztak, és így a városból mintegy 300-an indultak el a közös kirándulásra. Kint a város határában egypár tornagyakorlatot és menetelési gyakorlatot végeztek, majd 12 óra után csoportosan visszaindultak a városba.”¹⁴

A kirándulás szó használata annyiban mégis jogos, hogy a Hlinka Gárda laktnyájában, illetve az események utáni napokban a Magyar Párt központjában tett valamelyes több résztvevő – elsősorban azok, akik nem voltak mindenbe beavatva – maga is ezt a kifejezést használta. Elmondásuk szerint ugyanis miközben az előző napokban a Magyar Párt irodájában ügyeiket intézték, névre szóló meghívót adtak át nekik az április 23-án, vasárnap rendezendő közös kirándulásra.¹⁵ Mások pedig – saját bevallásuk szerint – véletlenül kerültek a „kirándulók” közé: „Vasárnap reggel találkoztam egy nagyobb csapat magyar kirándulóval a Patrongyár mellett. Csatlakoztam hozzájuk, s tovább mentünk Lamacsig. Lamacsnál testgyakorlatoztunk” – vallotta az eseményeket követően a Magyar Párt irodájában Hegedűs István főrévi autófuvarozó.¹⁶ A torna- és menetgyakorlatok említése azonban jelzi, hogy korántsem szokványos kirándulásról volt szó. Nem véletlenül nevezte a néhány nappal később Budapesten megjelenő *Pesti Hírlap* éjjeli leventegyakorlatnak az eseményeket.¹⁷ Valójában azonban, ahogy a bejelentett majális és a közös kirándulás története, úgy az éjszakai leventegyakorlat verziója sem állja meg a helyét. Az április 23-i vaskutacskai események számai ugyanis messzebbre, az ún. Horthy Gárda megszervezéséhez vezetnek. Majális helyett – mint a források ezt minden kétséget kizáróan igazolják – pedig katonai célzatú gyakorlatozásáról volt szó, noha a gyakorlatozás résztvevői ezzel nem feltétlenül voltak teljesen tisztában.

Az események megértése érdekében 1938 feszültségekkel teli nyaráig kell visszamennünk. 1938 Csehszlovákiában a nemzeti összezárkózás és etnikai elkülönülés jegyében telt. Ennek keretén belül a különböző etnikumok egymás után fogalmazták meg a közép-európai térség újrendezését megcélzó – nem mellékesen egymás elképzeléseit kizáró – tervezeteiket. A német agresszió háborúval fenyegető árnyékában a dominanciáért folyó harcban egyre inkább előtérbe kerültek az erőszakos megoldások, ami különféle legális vagy féllegális félkatonai szervezetek létrejöttét váltotta ki. Ilyen volt a szudétanémet *Freiwilliger deutsche schutzdienst*,¹⁸ a szlovák

14 MNL (Magyar Nemzeti Levéltár), K-63, 456 cs. 1939, 65/4.

15 SNA, f. Policajné riaditeľstvo Bratislava (PR BA), k. 252, 213-399-2.

16 SNA, MV, k. 15. 5499/1939. Maďarská sjednotená strana v Bratislave – nedovolené organizovanie pochodov a cvičení.

17 *Pesti Hírlap* 1939. április 27.

18 A Szudétanémet Párt félkatonai alakulata, amelyet 1938 májusában hoztak létre, s amelyet a csehszlovák kormányzat törvényes szervezetként ismert el. Egységei 1938 szeptemberében

Hlinka Gárda (HG)¹⁹ illetve a kárpáti németek alakulata a Freiwillige Schutzstaffel (FS)²⁰ is.

A szlovákiai magyar közösség azonban, mint másban, az önvédelmi erő megszervezésében is lépéshátrányban volt. Igaz, az Egyesült Magyar Párt (EMP) által 1938 tavaszán és koranyarán alkalmazott „mozgósító” technikák között a magyar kerékpárosok, a közalkalmazottak vagy a tűzoltók megszervezése mellett ott szerepelt a frontharcosok összefogása is. Bár az EMP Jogvédő Irodája által szervezett Frontharcos Szövetség a hivatalos közlések szerint elsősorban a frontharcosok és hadirokkantak helyzetének rendezését, s a csehszlovák legionáriusokkal való jogi egyenjogúsítását tűzte ki célul, ám feltételezhetően katonai célkitűzésekkel is rendelkezett. A hatóságok gyanakvása és akadályoztatása miatt azonban a szervezet hivatalos megalakítását az EMP Jogvédő Irodája a több ezer jelentkezés ellenére a müncheni egyezmény előtti feszült hetekben egy időre jegelte, s így arra az első bécsi döntésig már nem is került sor. A frontharcosokról összegyűjtött adatok azonban feltehetően majd jó szolgálatot tettek akkor, amikor a Horthy Gárda megszervezése elindult.

1938 szeptemberének utolsó napjaiban, amikor a cseh–német viszály már a vég-sőkig kiéleződött, Szlovákiában is feszültebbé lett a helyzet, hiszen egyre reálisabbá váltak a csehszlovák államhatárok módosítását megcélzó elképzelések. Ebben a helyzetben vetette fel első ízben nyíltan az EMP ügyvezető elnöke, Esterházy János egy olyan önvédelmi erő megszervezését, amely szükség esetén védelmet nyújthatna a magyar közösségnek, illetve amely egy esetleges határrevízió átmeneti időszakában rendvédelmi erőként léphetne fel a Magyarországhoz visszatérő területeken. A csehszlovák kormányzat elutasító reakciója azonban ennek létrehozását nem tette lehetővé.²¹

részt vettek a Szudétanémet Párt által szervezett fegyveres felkelésben. Ezt követően Prága a szervezetet feloszlatta.

19 A Hlinka Gárda egységei 1938 nyarán kezdtek megszereződni. Szlovákia autonómiája majd ön-állósulása után a totalitárius állam egyik legfontosabb támaszává, állami feladatokkal megbízott párthadsereggé váltak.

20 A szlovákiai németeket tömörítő Deutsche Partei mellett alakult meg 1938 őszén. A szlovák törvényhozás 1940-ben törvénnyel szentesítette működését.

21 Čelovský, Bořivoj: *Mnichovská dohoda 1938*. Tilia, Ostrava, 1999. 352.

Az 1938. november 2-i első bécsi után közel 70 ezer magyar rekedt Szlovákiában, akik nagy része Pozsonyban, Nyitrán és ezen városok környékén élt. A pozsonyi magyarság a szlovák autonómia kihirdetése időszakában tett szlovák nyilatkozatok, illetve a bécsi döntés 5. cikkelye alapján teljes nemzeti egyenlőséget remélt.²² Ez azonban végül nem következett be, s a szlovák főváros magyarsága egyre inkább a másodrendű állampolgárok helyzetébe került. S nem csak a szlovák lakossággal szemben voltak hátrányos pozícióban, de – Szlovákország²³ kiváló berlini kapcsolatai miatt – a kivételezetten kezelt pozsonyi németekkel szemben is. Azoknak ugyanis saját államtitkárságuk, külön oktatási ügyosztályuk volt, miközben szabadon használhatták nemzeti szimbólumaikat, s teljesen szabadon szervezhették meg politikai és kulturális életüket. A magyarok hátrányos megkülönböztetésének egyik eleme az volt, hogy miközben a Hlinka Gárda állami feladatokat látott el, a Deutsche Partei (DP) fegyveres alakulatának a szervezeti kiépítését, illetve az SS mintájára való felfegyverzését és kiképzését pedig maga az autonóm szlovák kormányzat is támogatta,²⁴ addig a Magyar Párt számára tilos volt bármiféle önvédelmi, rendfenntartó alakulat szervezése. Nem csoda, hogy azokban a memorandumokban, amelyeket a Magyar Párt az autonómia időszakában Jozef Tiso miniszterelnöknek átnyújtott (1938. november 8-án,²⁵ illetve 1939. január 26-án²⁶), megtalálható volt egy magyar rendvédelmi erő szervezésének a követelése. Tiso, aki bár minden esetben rendkívül jóindulatúnak igyekezett mutatni magát, a többi magyar követeléshez hasonlóan a Magyar Gárda létrehozásának az engedélyezését is elutasította. Az elutasításban a reciprocitás elve játszotta az egyik fő szerepet. A budapesti kormányzat gyalázatos nemzetiségi politikája ugyanis olyan hivatkozási alapja lett a korabeli szlovák vezetésnek, amely lehetőséget teremtett arra, hogy a szlovákiai magyarok szinte minden követelését lesöpörje az asztalról.

1939. március 14-én a hitleri Németország előzetes noszogatását követően Szlo-

22 Maga a döntés Esterházyék kívánalmaival szemben ugyan nem rögzítette a Szlovákiában maradó magyar népcsoport egyenjogúságát, ám kimondta, hogy az egyezmény végrehajtásával kapcsolatban létrehozandó magyar-csehszlovák vegyes bizottság „különös gondot fordítson arra, hogy a pozsonyi magyar népcsoportnak ugyanazt a jogállást biztosítsák, mint az ottani más népcsoportoknak.” A bécsi döntőbíróság ítéletét közli Sallai Gergely: *Az első bécsi döntés*. Osiris, Budapest, 2002. 235–236.

23 A magyar fül számára szokatlan kifejezés az 1938. október 7-től autonómiát élvező Szlovákia hivatalos megnevezésének (Slovenská krajina) a magyar megfelelője.

24 Vö. Kováč, Dušan: *Nemecko a nemecká menšina na Slovensku (1871–1945)*. Veda, Bratislava, 1991. 144.

25 A memorandum követeléseit lásd. Deák, Ladislav: *Viedenská arbitráž. 2. november 1938. Dokumenty III. (3. november – 4. apríl 1939)*. Matica slovenská, Martin, 2005. 13. sz. dokumentum. 40–42.

26 Az Esterházy által beterjesztett memorandum pontos szövege nem ismert, több arra visszautaló más forrás alapján azonban tartalma rekonstruálható. Vö. MNL, K-64, 89. cs. 65 t., sz. n.; SNA, f. MV, k. 15, 5919/1939.; Deák (2005) i. m. 138. sz. dokumentum. 265–266.

vákország parlamentje kikiáltotta az ország függetlenségét. Az egyben a Cseh-Szlovákia megszűnését jelentő lépést több napos válsághelyzet előzte meg, amikor – elsősorban Pozsonyban – fegyveres összecsapásokra, utcai robbantásokra került sor, s ezek során kiemelt szerepet kaptak mind a HG, mind pedig az FS egységei. Mind ez az eseményektől magát és a szlovákiai magyarokat okosan távol tartó magyar pártvezér, Esterházy János számára újabb érvet jelentett egy magyar önvédelmi erő felállításához. Feltételezhetően március 16-án erről is tárgyalt a frissen kinevezett miniszterelnök-helyettessel, Vojtech Tukával. Ezen a megbeszélésen többek között a Magyar Párt ügyvédje és elnökségi tagja, Dr. Cotelly János is részt vett, aki szerint Tuka szóban megígérte a magyar gárda felállításának engedélyezését, sőt az a HG odarendelt főparancsnokával, Saňo Machhal arról is megegyeztek, hogy a magyar alakulat a Hlinka Gárda részeként jönne létre.²⁷ Mivel Esterházyék eredetileg egy teljesen önálló szervezetben gondolkodtak, a HG szervezeti keretein belül való szerveződés a szlovák fél feltétele lehetett. A 16-i megbeszélésnek lehetett az eredménye az, hogy a Szlovák Köztársaság kikiáltása alkalmából március 18-án rendezett ünnepség során a Nemzeti Színház erkélyén álló szlovák vezetők előtt elmasírozó Hlinka Gárdisták mögött az EMP zöld-fehér színű karszalagját, s nyakukban Bocskai-kendőt viselő magyarok is ott mentek. Ehhez azonban a szlovák politika jóváhagyásán kívül az is kellett, hogy a gárda szervezése már az engedély megérkezés előtt, feltehetően az év első heteiben megkezdődjön. Csak így elképzelhető el ugyanis, hogy Esterházyék ilyen gyorsan több tucatnyi „gárdistát” tudtak mozgósítani.

Cotelly közlése szerint a már említett 16-i megbeszélésen egyezség született arról is, hogy a MP küldöttsége néhány napon belül felkeresi majd Machot, hogy a részletekről egyeztessenek, erre a találkozóra a közben kirobbant „kis háború” miatt azonban már nem kerülhetett sor. Így a következő hetekben csupán a fenti megbeszélés alapján, de hivatalos engedély híján folyt tovább a gárda szervezése, miközben a Magyar Párt vezetői nem igen tűzhettek ki más célt, minthogy egy olyan, bármikor mozgósítható és felhasználható szervezetet alakítsanak ki, amelynek tagjai alapvető katonai kiképzésben részesülnek.

A budapesti jelentések április elején, az akkor már egyre gyakrabban Horthy Gárda néven emlegetett alakulat előrehaladott megszervezéséről, 3000 (más jelentés szerint 5000) gárdatagról, 50 tisztról szóltak,²⁸ ám ezek a számok a realitásokon messze túlmutattak. A valóságban a gárda ekkor csupán néhány tucat taggal (maximálisan egy-kétszáz fővel) rendelkezhetett, miközben kiképzésük épp csak megkezdődött, és sem egyenruhájuk, sem pedig fegyvereik nem voltak. Sőt, joggal feltételezhetjük, hogy a szigorú konspirációs szabályok miatt (tagjainak a szlovák belügy információi szerint nem csak hűséget, hanem hallgatást is kellett fogadniuk²⁹) sokuk a szerve-

27 SNA, f. PR BA, k. 252, 213-399-2.

28 MNL, K-63, 1939-65-1688.

29 Hetényi (2011) i. m. 66.

zet pontos céljával sem lehetett tisztában. Legtöbbjük, mint az április 23-án szintén a HG által lefogott pozsonyi magánhivatalnok, Holényi István vallomásából is kiderül, úgy vélte, hogy a szerveződés célja az, hogy „a pozsonyi magyarság az esetleges demonstrációk és ünnepek alkalmával megmutathassa, hogy ugyanolyan jól szervezett és fegyelmezett, mint a DP ordnerei vagy a HG.”³⁰ A résztvevők alulinformáltságát a pozsonyi rendőrfőkapitány által a belügyminiszterhez küldött jelentés is megerősíti, amely szerint „nem alakult ki bennem olyan érzés, hogy a résztvevők előre ismerték volna a kirándulás célját.”³¹ Néhány vallomásból, így az április 23-i menetgyakorlaton részt nem vevő,³² de a Magyar Párt pozsonyi szervezetében fontos szerepet betöltő Rácz Árpád vallomásából az derül ki, hogy magán a pártszervezet vezetésén belül pedig abban a hitben voltak, hogy a Magyar Gárda szervezése bírja Tuka és Mach jóváhagyását.³³

A politikai légkör és a közhangulat azonban egyáltalán nem kedvezett a gárda szervezésének. A Szlovákia területe elleni március 23-i magyar agresszió nem csupán a közvélemény, de a hivatalos politika magyarellenességét is kiélezte, miközben a szlovák kormányzat által központilag is szított irredenta hangulat épp a helyi magyarságon csapódott le. A HG és az FS egységei sorozatban követték el az erőszakos cselekedeteiket, amelyek első számú célpontját ugyan a zsidóság jelentette, de a verbális és fizikai erőszak a magyarokat sem kerülte el. Az, hogy a gárdisták az amúgy hatóságilag engedélyezett magyar pártjelvényt egyszerűen letépték a pozsonyi járókelőkről, mindennapos jelenet volt. A május 1-jén Karol Sidor szlovák politikust éltető pozsonyi szlovák felvonulók pedig olyan magyarelles jelszavakat is skandáltak, mint a „Mindent vissza!”, vagy a „Magyarokat Ázsiába!”³⁴ Mindez a kormányzat és a hatóságok szeme előtt, azok hallgatólagos támogatásával történt, így az, hogy az amúgy is a féllegális Horthy (Magyar) Gárda szervezése részben konspiratív eszközökkel történt, nem meglepő. Az április 23-i menetgyakorlat szervezése is így történt, ezért nevezték azt a szervezők kirándulásnak.

Arra nézve, hogy mi történt a „kiránduláson”, a legtöbb információt a szlovák biztonsági szervek anyagai jelentik, amelyek jórészt a rendezvényen részt vevő magyarok vallomásaira épülnek.³⁵ A menetgyakorlat résztvevői az előre megbeszélte for-

30 SNA, f. PR BA, k. 252, 213-399-2.

31 SNA, MV, š. 15. 5499/1939. Maďarská sjednotená strana v Bratislave – nedovolené organizovanie pochodov a cvičení.

32 Rácz vallomásának, miszerint ő egész nap otthon volt, ellentmond az egyik résztvevő vallomása, aki a helyszínen látta Ráczot. SNA, f. PR BA, k. 252, 213-399-2. Zápisnica Jurajom Bacsákom Gesselom Payerom

33 Uo. Zápisnica Árpádom Ráczom.

34 Hetényi, Martin: Postavenie maďarskej menšiny na Slovensku v rokoch 1939–1940. In: Pekár, Martin – Pavlovič, Richard (zost.): *Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovania-mi*. Universum, Prešov, 2007. 108.

35 SNA, f. PR BA, k. 252, 213-399-2. A rendőrségen felvett vallomások mellett a Szlovák Nemzeti

gatókönyv alapján vasárnap reggel 7.30-kor három különböző helyszínen gyülekeztek. Az egyik csoport a lamacsi alagút fölött, a másik a Kálvárián, a harmadik pedig a csalogányvölgyben lévő Slovák nevű vendéglő mellett. A gyülekezési pontokról már rendezett hármassorban vonultak a lamacsi Szokol-ház mögötti füves térségbe, ahol Bikszárdy Vince és a Magyar Párt néhány más vezetője az „Éljen Horthy” köszönéssel fogadta őket. Ezt követően a kb. 200 főnyi résztvevőt kisebb – 15 fő – szakaszokra osztották, amelyek az altiszti ranggal rendelkező résztvevők vezetésével menetgyakorlatot kezdtek.³⁶ A mintegy 11-ig tartó gyakorlatozás után a résztvevők ismét három századra oszlottak, s Bikszárdy, Munker Henrik és Dr. Payer vezetésével zárt sorokban a város felé indultak. Valószínűleg ekkor találkozott velük a Hlinka Gárda Lamacson lakó egyik tagja (bizonyos K. Mundok), aki kerékpárján a város felé tartott, s abban a hitben, hogy bajtársai vonulnak az úton, a HG köszöntésével, a „Na stráž”-zal köszönt rájuk. Ekkor azonban valaki kilépett a sorból és hátulról nyakon csapta a szlovák atyafit.³⁷ A meglepett gárdista, aki valószínűleg ekkor értette meg, hogy nem a HG egységeivel találkozott, amint beért Pozsonyba, rögtön jelentette az esetet a rendőrkapitányságon.³⁸

Nagy valószínűséggel azonban a rendőrség már korábban hírt kaphatott a magyarok gyakorlatozásáról, mert mire azok a Patrondyárhoz értek, ott már egy autóbusznyi egyenruhás és két civil ruhás rendőr várta – az egyik jelentés szerint – a „provokatív magyar nótákat éneklő”³⁹ vonulókat. A rendőrök, nem látván okot a beavatkozásra, tovább engedték a város felé menetelőket, csupán arra szólították fel őket, hogy a zárt sorok helyett a feltűnést kerülve, egyesével vagy kisebb csoportokban menjenek tovább. Ekkor azonban két személyautóval és egy tehergépkocsival a helyszínre érkeztek a Hlinka Gárda fegyveresei is – a vallomást tevők szerint elsősorban lamacsi és zohori lakosok.⁴⁰ Vezetőjük, Anton Vašek⁴¹ parancsára a HG-sek azonnal őrizetbe vették a magyar gyakorlatozók 6 vezetőjét, majd megkezdték a város felé gyalogoló további magyarok begyűjtését is, fegyverrel arra kényszerítve őket,

Levéltár iratanyagában fellelhető azok közül a vallomások közül, amelyeket az események után néhány nappal a Magyar Párt irodájában vettek fel. Ezek feltehetően a pártirodában később végrehajtott házkutatás során kerültek a szlovák belügy birtokába. SNA, MV, š. 15. 5499/1939. Maďarská sjednotená strana v Bratislave – nedovolené organizovanie pochodov a cvičení.

36 SNA, f. PR BA, k. 252, 213-399-2. Zápisnica Štefanom Holényim.

37 SNA, MV, k. 15. 5499/1939. Maďarská sjednotená strana v Bratislave – nedovolené organizovanie pochodov a cvičení.

38 SNA, f. PR BA, k. 252, 213-399-2.

39 Uo.

40 Egy a budapesti külügyminisztériumba beérkezett „bizalmi egyéntől” származó jelentés a Hlinka Gárdisták mellett „Ruszinszkóból elmenekült Szics Gárdisták” részvételét is említi, ezt azonban más források nem erősítik meg. Vö. MNL, K-63, K63-1939-65-3273.

41 Vašek egyike volt a legelvakultabb gárdistáknak, aki a későbbiekben központi szerepet játszott a szlovákiai zsidók holokausztjában is. A háború után a Népbíróság halálra ítélte és kivégezték.

hogy szálljanak fel a tehergépkocsira. A rendőrségi jelentés ugyan nem szól róla, de a Magyar Párt irodájában felvett vallomások szerint a Hlinka-gárdisták puskatussal ütötték a teherautóra kényszerített magyarokat.⁴² A letartóztatottakat ezt követően a HG közeli laktanyájába szállították, ahol személyes holmijukat elvették, s többször is ütlegették őket: „Miközben a teherautóról leszálltak, puskatussal verdesték őket. Azután az istállóba kergették őket, ahol kerek két óráig állandóan verést kaptak, puskatussal, bikacsökkel, puskacsővel, erőteljes pofonokkal. Akinél pártjelvényt, kokárdát, magyar Hiszekegyet találtak, azt különösen megverték.”⁴³

Közben azonban a Magyar Párt pozsonyi központjában is értesültek az eseményekről, s a pozsonyi rendőr-főkapitánysághoz, illetve a belügyi tárcát is ellátó Vojtech Tuka miniszterelnök-helyettes irodájához fordultak. Ennek hatására a rendőr-főkapitányság az őrizetbe vett magyarok kiadására szólította fel a HG-t, amely – ha nem is szívesen – eleget tett ennek. Így 16.00 óra után 11 fős csoportokban megkezdődött a magyar gárdisták átszállítása a rendőrségre, ahol ismét kihallgatásnak vetették őket alá, de fizikai bántalmazásukra már nem került sor. Ezt követően hétfő délig fokozatosan mindegyiküket szabadon bocsátották, azokkal azonban, akik a Magyarországhoz csatolt területeken bírtak illetőséggel; az utóbbiakkal nyilatkozatot íratnak alá, amely szerint 8 napon belül elhagyják Szlovákia területét.⁴⁴

A fennmaradt források szerint a HG laktanyájából összesen 63 személyt szállítottak át a rendőrségre,⁴⁵ akik között ugyan többnek orvoshoz kellett fordulnia a Hlinka-gárdisták által okozott sérüléseik miatt, de súlyosabb bántódása egyiküknek sem esett. Sőt két héttel később a HG által elkobzott személyes tárgyaik jó részét (kulcsok, igazolványok, zsebkések, öngyújtók, két darab kerékpár) is visszakapták a rendőrségtől.

Bikszárdy halálának körülményei

Arra a kérdésre, hogy mi történt Bikszárdy Vincével a fenti 63 személy sorsa nem ad választ. A HG ugyanis vasárnap délután nem az összes őrizetbe vett személyt adta ki a rendőrségnek. Azokat, akikről kiderült, hogy a menetgyakorlat vezetői közé tartoztak, a rendőrség többszöri sürgetésére is magánál tartotta. Ennek okáról – nem túl hihetően – a HG két, az akcióban részt vevő tisztje (Imrich Vašina és Rudolf

42 SNA, MV, k. 15. 5499/1939. Maďarská sjednotená strana v Bratislave – nedovolené organizovanie pochodov a cvičení.

43 Uo.

44 MNL, K-63, K63-1939-65-3273.

45 SNA, f. PR BA, k. 252, 213-399-2. Soznam dňa 23 apríla predvedených obyvateľov maďarskej národnosti, zadržaných a prevedených hlinkovou gardou a predstavených na policajné riaditeľstvo v Bratislave.

Strieženec) úgy vallott, miszerint ők Bikszárdynak azt a vallomását akarták ellenőrizni, miszerint a magyar gárda szervezését a HG főparancsnoka, Alexander Mach engedélyezte, s ezért „meghívtuk Bikszárdyt a HG Radlinsky utcai épületébe”, hogy ott vallomást tegyen.⁴⁶ Az idézett vallomás Bikszárdyval együtt 3 főt említ, míg Jusko pozsonyi rendőrfőkapitány jelentése 6 személyről szól.⁴⁷ A tanúvallomások elemzése alapján biztosan 5 személyt lehet azonosítani. Őket – név szerint Bikszárdy Vincét, Munker Henrik hivatalnokot, Tóth Lajos munkást, dr. Gessel-Payert⁴⁸ és Hegedűs Istvánt – a délutáni órákban a laktanyából a Hlinka Gárdának a virágvölgyi templommal szembeni pozsonyi főparancsnokságára szállították át.

Arról, hogy a HG parancsnokságán mi történt, kevés információval rendelkezünk, s azok is ellentmondanak egymásnak. Jó példája ennek Tóth Lajos két vallomása. A vele szabadulása reggelén a Hlinka Gárdisták által felvett jegyzőkönyvben ugyanis azt nyilatkozta, hogy a „Hlinka Gárda főparancsnokságán se engem és tudtommal sem többi társaimat, senkit nem bántottak.”⁴⁹ Az egy nappal később a Magyar Párt irodájában tett vallomásában viszont azt állította, hogy őt és a többieket is többször bántalmazták.⁵⁰ Bizonyosnak csupán az látszik, hogy a parancsnokságon őrizetben tartott magyarokat a gárdisták hétfő reggel 9 és 10 óra között átadták a rendőrségnek, ahonnan – egy újabb kihallgatást követően – másnap dél körül kerültek szabadlábra. Az őt a HG főhadiszállásán lévő fogoly közül azonban csak négyet vittek át a rendőrségre, mivel – mint arról a gárdisták a rendőrségnek beszámoltak – az éjszaka folyamán az őrizetben tartottak egyike, Bikszárdy Vince felakasztotta magát.

Az, hogy Bikszárdy mikor került kapcsolatba a magyar gárdával, ma már nehezen kideríthető. Az azonban bizonyos, hogy a párt és a magyar nemzeti eszme melletti elkötelezettsége, illetve katonai tapasztalatai eleve predesztinálták arra, hogy a formálódó Horthy Gárda „tisztai karának” tagjává váljon. S mivel tagja volt a Magyar Párt bővebb vezetésének, az sem tekinthető véletlennek, hogy a gárda tényleges vezetőinek egyike lett. Így az április 23-án lezajlott gyakorlatozáson már ő lépett fel a Gárda parancsnokaként. A letartóztatását követően a HG központjában tett meg-

46 SNA, f. PR BA, k. 252, 213-399-2. Zápis o priebehu zatýkania maďarských úderných oddielov, napísaný s veliteľi oddelenia I. A IV. Hlavného štábu HG., Imrichom Vašinom a Rudom Striežencom.

47 SNA, MV, k. 15. 5499/1939. Maďarská sjednotená strana v Bratislave – nedovolené organizovanie pochodov a cvičení.

48 Dr. Payer keresztneve a dokumentumból nem derül ki. Valószínűleg azonban a neves pozsonyi orvoscsalád, a Gesel-Payerek valamelyik tagjáról lehetett szó. Az orvosdinasztia egyik első tagja, Payer JánosAndrás 1752-től 1801-ig praktizált a koronázó városban. Lásd. Duka-Zólyomi Norbert: A berlini Collegium Medico-Chirurgicum Története és Magyarországi hallgatói. *Orvostörténeti Közlemények* 1968, 113.

49 SNA, f. PR BA, k. 252, 213-399-2. Zápisnica spísaná s p. Lajošom Tothom.

50 SNA, MV, k. 15. 5499/1939. Maďarská sjednotená strana v Bratislave – nedovolené organizovanie pochodov a cvičení.

lehetősen rövid vallomásában⁵¹ pedig arról beszélt, hogy a HG mintájára akartak egy katonai kiképzésben is részesülő magyar gárdát létrehozni, amely tervhez az ő információi szerint, Mach is a jóváhagyását adta. A vasárnapi eseményekről annyit mondott, miszerint „magyarul énekeltünk és katonailag meneteltünk.” Arra nézve azonban, hogy a letartóztatása után mi történt vele, vallomása semmiféle információt nem tartalmaz.

Így sorsáról csak társai vallomásából, leginkább Tóth Lajosnak a Magyar Párt irodájában felvett szavaiból következtethetünk. Tóth elmondta, hogy miután a HG parancsnokságán kihallgatták és csúnyán bántalmazták, egy pincébe vitték, ahol másnap reggel 9-ig volt. Vallomása szerint a pincében vele együtt őrizték Bikszárdyt is, majd este még további 3 magyar foglyot hoztak melléjük, akik közül az egyiket (Hegedűst) név szerint is megnevezte, a másik kettőnek azonban csak a foglalkozására tett utalást (doktor úr, mérnök úr). Minden bizonnyal Payer doktorról és Munker mérnökről volt szó. Vallomása szerint Bikszárdyt (akit már korábban is ütlegettek a HG-sek, és aki már akkor is rossz állapotban volt) éjjel 11 óra körül vitték el a pincéből, és őt többé már nem is látta élve. Reggel, amikor kikísérték őket a pincéből, akkor Bikszárdy már holtan lógott a faskamrában.

Mivel a HG két vezetőjének már idézett vallomása szerint egy Srniek nevezetű gárdista reggel 7 órakor jelentette nekik a halálesetet,⁵² Bikszárdy halála éjjel 11 és reggel 7 óra között következhetett be. A rendőr-főkapitányság viszont csak több mint két óra múlva, 9 óra után kapott információt az esetről, így az általa kiküldött (két rendőrből és egy rendőrségi orvostól álló) vizsgálóbizottság csupán 11 óra tájban érkezett meg a HG épületébe.⁵³ Az ekkor lezajlott vizsgálat következtetéseit nem ismerjük, mint ahogy nem lelhető fel a másnap délután sorra kerülő törvényszéki boncolás jegyzőkönyve sem. Megmaradt viszont a boncoláson jelenlévő egyik orvos írásos véleménye.⁵⁴ A szakvélemény szerint Bikszárdy testén, beleértve a koponyát, fizikai bántalmazástól származó zúzódások és sérülések voltak találhatóak,⁵⁵ ám ezek belső sérüléseket nem okoztak. A halál oka az orvosi szakvélemény szerint az össze-sodort nyakkendő általi fulladás volt.⁵⁶ Arra nézve azonban, hogy önkezűleg vetett-e véget Bikszárdy az életének, vagy idegenkezűség okozta-e halálát, a jelentés sem-

51 SNA, f. PR BA, k. 252, 4684/39. Zápisnica spísaná s p. Vincentom Bikszárdym.

52 SNA, f. PR BA, k. 252, 213-399-2. Zápis o priebehu zatýkania maďarských úderných oddielov, napísaný s veliteľi oddelenia I. A. IV. Hlavného štábu HG., Imrichom Vašinom a Rudom Striežencom.

53 MNL, K-63, K63-1939-65-3273.

54 MNL, K-63, 1939-65-3273.

55 A koponya sérüléseire Franz Karmasin egyik jelentése is említést tesz. Vö. Bundesarchiv Berlin, f. R 70-Slowakei/368. sz. n.

56 Tóth Lajos vallomása ennek némileg ellentmond, mivel szerinte Bikszárdy teste egy szíjon fűgött. SNA, MV, š. 15. 5499/1939. Maďarská sjednotená strana v Bratislave – nedovolené organizovanie pochodov a cvičení.

*A Magyar Párt által kiadott
gyászjelentés Bikszárdy
haláláról*

miféle fogódzót nem tartalmaz.

Arra a kérdésre, hogy mi történt a Hlinka Gárda épületében éjjel 11 és reggel 7 óra között, a rendelkezésünkre álló források alapján biztos választ nem tudunk adni. Mint ahogy azt sem jelenthetjük ki biztosan, hogy Bikszárdy életének idegenkezűség vetett véget. Néhány mozzanat azonban eléggé árulkodó, s ellentmond annak a hivatalos álláspontnak, hogy öngyilkosság történt. Nem tudni például, hogy ha a gárdisták Bikszárdyt vallatni vitték el az éjszaka folyamán, a vallatás után miért nem vitték

vissza a többi rab közé. Azt sem tudni, hogy ha a kihallgatása még nem ért véget, miért hagyták oly hosszan egyedül, azért esetleg, hogy egy összevert, fizikailag elgyötört embernek ez elegendő idő legyen az öngyilkossághoz. S persze az igazi kérdés az, mi oka lett volna egy életerős férfinak az öngyilkosságra?

Arról, hogy a hatóságok bárkit is felelősségre vontak volna a tragikus események miatt, nincs tudomásunk. Az SD-nek Bécsből Berlinbe küldött egyik jelentése⁵⁷ alapján csupán annyit tudni, hogy rendőrség egy időre letartóztatta a már említett HG-parancsnokot, Imrich Vašínát, később azonban bizonyítékok hiányában őt is szabadon bocsátották. Ebben persze semmi meglepő nincs, hiszen a Hlinka Gárda valóságos államként működött az államban, erőszakos cselekedetei pedig napirenden voltak. A kor viszonyait ismerve, nehezen elképzelhető, hogy egy olyan befolyásos gárdistát, mint Vašínát, aki később a Patrongyárban, majd Szeredben felállított zsidó gyűjtőtá-

⁵⁷ Bundesarchív Berlin, f. R 70-Slowakei/368. sz. n.

borok parancsnoka is volt, s akit jelentős felelősség terhel a szlovákiai zsidóság holokausztjáért, egy „magyar” haláláért akkoriban felelősségre vontak volna.

Attól függetlenül azonban, hogy öngyilkosság vagy emberölés történt-e, Bikszárdy halálában mindenképpen a HG a bűnös, hiszen egy esetleges öngyilkosság esetén is – bár valószínűbbnek az idegenkezűség látszik – a gárdisták kíméletlen magatartása kergette őt bele ebbe a kétségbeesett cselekedetbe.

A Bikszárdy-ügy utóélete

Az április 23-i menetgyakorlatról és az azt követő tragikus eseményekről a szlovákiai sajtóban semmi sem jelenhetett meg. A Magyar Párt gyászjelentését, amely Bikszárdy haláláról csupán annyit közölt, hogy az tragikus körülmények között történt, csak április 28-án közölte az *Esti Újság*. Ennek ellenére a városban nagyon gyorsan olyan hírek terjedtek el, miszerint az öngyilkosságról szóló hivatalos verzió csupán ködösítés, s Bikszárdyt valójában megölték.⁵⁸ Nem csoda, hogy az áldozat április 26-i temetésén hatalmas tömeg gyűlt össze. A rendőrség azonban csupán a családot és a Magyar Párt Esterházy János által vezetett küldöttségét engedte be a Szent András temetőben, így a tömeg a kerítésen kívülre kényszerült. A gyászbeszédet maga Esterházy tartotta. A kedélyek azonban a temetés után sem nyugodtak le. A rendőrség folyamatos ellenőrzés alatt tartotta a sírt, amelyen rendszeresen jelentek meg nemzeti színű szalaggal díszített koszorúk, olykor egy-egy Horthy-kép, máskor a nemzeti himnusz szövege.⁵⁹ Sőt, május folyamán a sírt is áthelyezték, ami feltehetően azzal függött össze, hogy a Magyar Párt síremlék állításáról döntött, amelynek a költségeire állítólag 60 ezer koronát szavaztak meg.⁶⁰ Sőt mi több, az esetre Horthy Miklós is felfigyelt, aki felajánlotta a családnak, hogy költözzenek át Magyarországra, ahol megfelelően gondoskodnának róluk,⁶¹ ám erre nem került sor.

A politika és a hivatalos közvélemény Bikszárdy ügyét viszonylag gyorsan elfelejtette, ám a Horthy Gárda ügye továbbra is aktuális maradt. Így amikor a Magyar Párt május elején a tíz pontba foglalt követeléseit Vojtech Tuka miniszterelnök-helyettes elé terjesztette, az egyik követelést továbbra is a magyar gárda működésének engedélyezése jelentette.⁶² A reciprocitás politikáját a szlovákiai magyar lakosság jogainak szűkítésére felhasználó szlovák vezetés azonban érdemben nem is válaszolt a beadványra. Ennek ellenére Esterházyék nem mondtak le a gárda megszervezéséről, s a pártvezetés májusi ülésén a szervezés folytatásáról döntöttek, miközben a gárda

58 Uo. Ezt erősítette meg a korabeli eseményekre személyesen is visszaemlékező Mayer Judit is.

59 SNA, f. PR BA, k. 252, 4684/39.

60 SNA, f. Ministerstvo zahraničných vecí (MZV), k. 128, 11288/39.

61 Hetényi (2011) i. m. 68.

62 MNL, K-64, 89.cs. 65 t.

Gyászolók Bikszárdy Vince sírjánál

élére Kuzakovszky Jánost nevezték ki.⁶³ A szlovák belügy jelentése szerint a gárdának ekkor 780 tagja volt, nyilvános tevékenységet azonban nem fejthetett ki. Martin Hetényi szerint ekkoriban néhány vidéki helyszínen – pl. Aranyosmaróton, Pozsonypüspökin, Eperjesen – is kísérlet történt hasonló karhatalmi erő megszervezésére, ám kevés sikerrel.⁶⁴ Szintén az ő kutatásai kapcsán tudjuk, hogy 1940 áprilisában egy Poprádon rendezett ünnepségen a felvonuló HG és FS csapatai mögé a Magyar Párt 102 tagú egysége is be kívánt sorakozni, de ezt nem engedték meg nekik.⁶⁵

Vagyis Esterházyék a hivatalos tiltás ellenére még sokáig nem mondtak le terveikről a Horthy (Magyar) Gárda megszervezését illetően. Amikor pedig látták, hogy ez semmiképpen sem sikerülhet, mindenféle pótmegoldásokhoz folyamodtak. Így egy 1939 augusztusában keltezett belügyi jelentés arról tudósít, hogy a gárda helyett most magyar tűzoltóságot szervez a párt, amelynek ugyanazok a vezetői, mint a volt Horthy Gárdának.⁶⁶ Ezek azonban már csupán erőtlen kísérletek voltak egy magyar önvédelmi egység felállítására, hiszen erre a totalitárius Szlovákia viszonyai már semmi lehetőséget nem hagytak.

63 SNA, f. PR BA, k. 252, 4684/39.

64 Hetényi (2011) i. m. 68.

65 Uo. 69–70.

66 SNA, f. PR BA, k. 252, 4684/39.

ŠTEFAN ŠUTAJ¹

A magyar külpolitika lépései a párizsi békekonferencia előtt – a csehszlovák diplomácia szemszögéből (1946)

Már a második világháború alatt formálódni kezdett, hogy a közép-európai államok milyen pozíciót fognak elfoglalni a háború utáni Európában. Ebben a folyamatban meghatározó szerepet játszott az a tényező, hogy az egyes államok politikai képviselete milyen viszonyban volt a győztes hatalmakkal. Ebből a szempontból Csehszlovákia és Magyarország pozíciói jelentősen eltértek egymástól. Csehszlovákiát hivatalosan az Edvard Beneš köztársasági elnök vezette emigráns csehszlovák kormány képviselte, Magyarországot pedig – legalábbis az ideiglenes kormány 1944. december 22-i debreceni megalakulásáig – a Németországgal együttműködő rezsim.

1944-ben a londoni csehszlovák kormány azonos módon viszonyult mind Berlinhez, mind Budapesthez. Megítélése szerint Csehszlovákia szempontjából a két ország csupán hadereje és az általa megszállt területek nagysága tekintetében különbözik egymástól. S bár a magyar kisebbség csehszlovákiai jelenlétét kisebb veszélyforrásként értékelte, mint a német kisebbségét, ám ezzel együtt fenntartotta a jogot arra, hogy ugyanúgy járjon el velük szemben, mint ahogyan a németek kisebbség esetében.²

A Magyarországgal kötendő fegyverszünettel kapcsolatos 1945. január 15-i moszkvai tárgyaláson részt vett Vjacseszlav Molotov szovjet külügyminiszter, William Averell Harriman amerikai követ és John Balfour brit politikus is. Meghívást

1 P. J. Šafárik Egyetem, Történelem Tanszék (Kassa). Szlovákból fordította Simon Attila.

2 Lantayová-Čierna, Dagmar: *Tradícia a dejiny. Vybrané kapitoly z slovensko-maďarských a slovensko-ruských vzťahov (1934–1949)*. Historický ústav SAV vo vydavateľstve Typoset print, Bratislava, 2009. 19, 21.

kapott még Zdeněk Fierlinger moszkvai csehszlovák követ és a délszláv államot képviselő Siniša Simić. A brit, az amerikai és a jugoszláv diplomata már ekkor ellenezte, hogy a fegyverszüneti egyezménybe bekerüljön a kitelepítés vagy a lakosságcsere lehetősége. Véleményük szerint ugyanis ilyen feltételeket csak a békekonferencia szabhat. A csehszlovák fél a bécsi döntés annullálása és a München előtti határok visszaállítása mellett a kitelepítés és a lakosságcsere elvét is rögzíttetni akarta az egyezményben. Hubert Ripka csehszlovák külügyi államtitkár már a szovjet diplomácia képviselőivel 1944 decemberében folytatott tárgyalásokon is azt hangsúlyozta, hogy ez egyfajta precedenst teremthet a szudétánémetek kitelepítése ügyében.³

Magyarország helyzete 1945-ben meglehetősen bonyolult volt. Az ország a békeszerződés aláírásig a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) ellenőrzése alatt állt. A SZEB elnöke, Kliment Vorosilov ideje nagy részét a Szovjetunióban töltötte, többnyire Vlagyimir Szviridov főtitkár és Iván Levuskin helyettesítették.⁴

A győztes hatalmak külpolitikájának meghatározó irányai ugyan továbbra is állandóak voltak, ám egyre inkább a béke körülményeihez igazodtak, s ez Közép-Európa megítélésében is változásokat generált. A világ békés újrendezésének legalapvetőbb elveit az USA elnöke és Nagy-Britannia miniszterelnöke által 1941. augusztus 14-én elfogadott Atlanti Charta jelölte ki, amelyhez később a szovjet kormány is csatlakozott. Az Atlanti Charta elvei hatással voltak a magyar politika egyes szereplőire is abban a tekintetben, hogy milyen irányban kellene fejlődnie a magyar közéletnek. Az Egyesült Államokban ezek az elvek az emberi és polgári jogok szerepének növekedéséhez és a háborús bűnök kapcsán az egyéni felelősség gondolatához vezettek. Elfogadták ugyan Csehszlovákia jogosultságát arra, hogy felelősségre vonja mindazokat a magyar állampolgárokat, akik vétettek Csehszlovákia ellen, ám a kollektív felelősség elvét és az etnikai alapú kitelepítések gyakorlatát Washington elutasította. Mindezek erős impulzust jelentettek a magyar politika számára, gyorsan átmentek a politikai elit gondolkodásába, a közvéleménybe és megmutatkoztak azokban a törekvésekben, amelyek célja Magyarországnak a szovjet alárendeltségből való kiszakítása volt. Fontosnak tartották, hogy megváltozzon a győztes hatalmak véleménye a magyar kérdésről. Ennek kiindulópontjaként továbbra is igazságosnak ítélték a határrevíziókat, de konstataálták azt is, hogy rossz szövetségesek útján sikerült azokat elérni, s ezzel összefüggésben a továbbiakban az angolszász hatalmak felé kell orientálódni. Igyekeztek kihangsúlyozni Magyarország és Németország eltérő háborús szerepét, s azt is, hogy a magyarok is kivették részüket a német náciizmus elleni küzdelemből. A magyar külpolitika célja az volt, hogy Magyarországot konszolidált és demokratikus államként láttassa. Ennek eszközeit a SZEB angolszász tagjainak meggyőzésében, a nyugati magyar emigráció felhasználásában, az angol,

3 Uo. 12, 22–23, 80.

4 Archiv Ministerstva zahraničných vecí České republiky (AMZV ČR) Praha, f. Teritoriálne spisy L-P-Maďarsko, kart. 29. Politická správa č. 2 z 2.4.1946.

francia és orosz nyelvű rádióadásokban, a magyarok kitelepítése elleni petíciók szervezésében stb. látták.⁵

A magyar diplomácia egyik kulcsfontosságú feladata a szomszédos országokban élő magyarok megvédése, emberi és polgári jogaik biztosítása volt. A realisanabban gondolkodó magyar politikusok azonban azt is látták, hogy a szövetségesek a magyarok érdekében nem fogják felrúgni azt a szolidaritást, ami közöttük, valamint Csehszlovákia és Jugoszlávia között a háború idején kialakult. A magyarokat Szlovákiában érő intézkedések miatt 1945 tavaszán és nyarán a magyar kormány több ízben is a SZEK-hez fordult, ám annak szovjet és brit tagjai legtöbbször még csak nem is válaszoltak a megkeresésekre. Az amerikai misszió az 1945. június 12-én kiadott jegyzékében fejtette ki véleményét. Ebben Arthur Schoenfeld, a misszió politikai vezetője leszögezte, hogy az USA megbocsáthatatlannak tartja, ha egy etnikai közösség minden tagjával háborús bűnösökként bánnak, s etnikai okokból kiűzik őket lakóhelyükről. Egy kisebbséget ugyanis csak abban az esetben lehet kitelepíteni, ha figyelembe veszik a nemzetközi jog elveit.

A magyar kommunisták és szociáldemokraták a Szovjetunióban látták Magyarország háború utáni fejlődésének a garanciáját, s annak a SZEK-ben betöltött pozíciója miatt az etnikai kérdésekben is elsősorban tőle vártak megoldást. Rákosi Mátyás moszkvai megbeszélései után többek között azt mondta, hogy a magyarok kitelepítése Csehszlovákiából olyan övön aluli politikai ütés lenne, amely veszélybe sodorná a magyarországi demokráciát. A csehszlovák politikusok viszont arról beszéltek, hogy „terveiket Moszkvában, Sztálinnal és Molotovval konzultálva dolgozták ki, s Sztálin elvtárs a magyar kérdéssel kapcsolatban június végén úgy nyilatkozott, hogy a magyarokkal ugyanúgy kell eljárni, mint a németekkel.”⁶

Eközben a csehszlovák politikában továbbra is a nem szláv kisebbségek eltávolításának és a csehszlovák nemzetállam építésének a kassai kormányprogramban is lefektetett elve dominált. Ebben a törekvésében 1947 közepéig jelentős támogatást kapott a Szovjetuniótól. A budapesti politika változásait bizalmatlanul szemlélték, s meg voltak győződve arról, hogy Magyarország a korábbi revíziós politikát folytatja, csak más eszközökkel. A magyar követeléseket is a revíziós politika újjáélesztéseként értelmezték, miközben Csehszlovákia számára kulcsfontosságú volt az áttelepítés elvének elfogadtatása.

Magyarországon a béketárgyalásokra való felkészülés az 1941-ben alapított Teleki Pál Tudományos Intézet és a Statisztikai Hivatal szakembereinek bevonásával kezdődött el. Ebbe a munkába Erőss János, Boldizsár Iván, Varga Bála és Kovács Imre is bekapcsolódott. 1943 nyarán a Kállay-kormány létrehozta a külügyminisztérium

5 AMZV ČR Praha f. Generální sekretariát Jana Masaryka a Vladimíra Clementisa 1945–54 (dálej GS-A), kart. 104. Tajný záznam dr. Kysuckého pre štátneho tajomníka V. Clementisa z 15. novembra 1945.

6 Romsics Ignác: *Parižska mierová zmluva z roku 1947*. Kalligram, Bratislava, 2008. 136–137.

politikai osztályát, amelyet 1943 júliusáig Szentmiklósy Andor, később pedig Szegedy-Maszák Aladár vezetett. A fő irányelveket Szegedy-Maszák dolgozta ki 1942 végén, az operatív ügyeket pedig Kertész István intézte. A béke-előkészítő osztályon, amelynek ügyeit Kertész koordinálta, aktív politikusok és mintegy 100 külső munkatárs dolgozott.⁷ Ebben a kérdésben tehát közvetlen személyi kontinuitás volt kimutatható.

Kertész fontosnak tartotta, hogy a magyar kormány informálja a győztes hatalmakat a békekötéssel kapcsolatos álláspontjáról. Az 1945. július 2-án befejezett memorandum három alapvető kérdéskört érintett: Magyarország katasztrofális gazdasági helyzetét; a magyarok csehszlovákiai üldöztetését; és az új államhatárok kérdését. Sorrendben ez volt az első memorandum, amelyet Magyarország a területi kérdések ügyében megfogalmazott. Miután a memorandumot a minisztertanács megtárgyalta, a külügy eljuttatta azt Georgij Puskin szovjet diplomatához. A magyar kormány a memorandumban határozott közbelépést követelt a csehszlovákiai magyarok érdekében. A területi kérdésekben a „nemzetiségi elv” betartását kérte, vagyis azt, hogy az új határokat az érintett lakosság akaratával összhangban húzzák meg, s csupán a „szórványok” esetében jöhesse számításba lakosságcseré, amely megfelelő mértékű „területi kompenzációval” lenne kombinálva. A javaslat szerint a rendezés alapját „minden nép jogos érdekeit figyelembe vevő, igazságos s a népek akaratával egyező béke” jelentené.⁸

1945 közepén a figyelem a potsdami értekezlet felé fordult, amelytől Csehszlovákia a németekkel és magyarokkal szembeni egységes fellépést várta, bár nem ez volt a csehszlovák politika prioritása. Július elején a prágai kormány és Beneš elnök azzal a kéréssel fordultak a nagyhatalmakhoz, hogy a tárgyalás napirendjébe vegyék be a németek és magyarok kitelepítésének a kérdését is.

A csehszlovák memorandumokra reagálva James F. Byrnes amerikai külügyminiszter olyan utasítást küldött a prágai és a budapesti nagykövetségre, amely szerint Laurenc A. Steinharnak és Arthur Schoenfeldnek azt kellett közölnie a csehszlovák, illetve a magyar kormánnyal, hogy a potsdami konferencia döntése a németek kitelepítéséről nem vonatkozik a csehszlovákiai magyar kisebbségre. A külügyminiszter azt is jelezte, hogy az USA jó néven venné, ha a két érintett ország közösen terjesztené a szövetségesek elé a kisebbségi kérdés rendezésével kapcsolatos elképzelését,⁹ s hogy a magyarok egyoldalú kitelepítését – szemben a Szovjetunióval – a britek és az amerikaiak nem támogatják.¹⁰

Ebben a helyzetben a csehszlovák politika legalább a Csehszlovákia és Magyarország közötti lakosságcseré megvalósulását szeretne volna biztosítani, amely elkép-

7 Uo. 40–41, 138–139.

8 Uo. 143–145.

9 Lantayová-Čierna (2009) i. m. 28, 85.

10 Romsics (2008) i. m. 172.

zelésről első ízben 1945. szeptember 3-án tájékoztatták Gyöngyösi János magyar külügyminisztert. Dalibor Miloš Krno, a SZEB-hez delegált csehszlovák küldött magyarázata szerint az első fázisban a szlovákiai magyarok és a magyarországi szlovákok kicseréléséről lett volna szó, amit végül a maradék szlovákiai magyar lakosság áttelepítése követett volna. Gyöngyösi mind a lakosságcserét, mind az egyoldalú áttelepítést elutasította, s arra hivatkozott, hogy Magyarország csak nemzetközi döntés esetén fogadná azt el. A megoldást ő a határok kiigazításában látta.¹¹ A csehszlovák diplomácia szintén úgy értesült, hogy a magyar fél elutasította a magyarok egyoldalú áttelepítését, a lakosságcserét pedig két ok miatt is kivihetetlennek tartotta: a magyarországi szlovákok alacsony számával összefüggésben és amiatt, hogy a szlovákok nem akarják majd elhagyni Magyarországot.¹²

A csehszlovák diplomácia ebben az időszakban nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy értesítéseket szerezzen a magyarországi elképzelésekről és a békekonferenciára való magyar előkészületekről. Ehhez elsősorban a belügyi megbízotti hivatal VI. ügyosztályának az informátoraira támaszkodtak, de hasznos értesülésekhez jutottak a SZEB, és később a Csehszlovák Áttelepítési Bizottság budapesti munkatársaitól is.

A budapesti politika és diplomácia elsőrendű célpontja a Szovjetunió volt, amely a SZEB-ben betöltött szerepének köszönhetően közvetlen befolyással bírt az ország gazdasági, társadalmi és politikai életére is. František Dastich tábornok, aki Krnot váltotta a SZEB csehszlovák küldötti posztján, az 1946. április 2-án küldött jelentésében beszámolt a magyar politikusoknak a SZEB vezetőinél tett látogatásáról. A jelentés részletezi, hogyan fogadták a magyar politikusokat a brit és az amerikai misszionál, illetve Schoenfeld nagykövethetnél, aki Dastich szerint csökkenteni akarta Magyarországnak a Szovjetuniótól való függését, és a Magyarországnak nyújtandó amerikai gazdasági segítséget a szovjet befolyás csökkentésétől tette függővé.¹³

Mivel a csehszlovák és magyar álláspontok nem közeledtek és Szlovákiában tovább folytatódtak a magyarellenesei intézkedések, Gyöngyösi 1945. szeptember 12-én újabb jegyzéket küldött a Külügyminiszterek Tanácsának. A magyar álláspont meghallgatását kérte, s addig, amíg erre sor kerül, egy vizsgálóbizottság kiküldését Dél-Szlovákiába. A szovjetek nem válaszoltak a jegyzékre, az amerikaiak és a britek viszont 1946 márciusában és februárjában igen. Schoenfeld amerikai követ már október 29-én közölte Gyöngyösivel, hogy az USA nem támogat semmiféle egyoldalú megoldást, s szükségesnek tartja, hogy az érintett felek közvetlenül is felvegyék egy-

¹¹ Uo.

¹² Erre a Belügyminisztérium 1945. november 8-án keltezett titkos jelentése is felhívja a figyelmet, amely értékeli a magyar politikai pártok vezető személyiségeinek (Tildynek, Rákosinak, Szakasitsnak és másoknak) az álláspontját. A legkifejezőbb talán Rákosi álláspontja volt, aki szerint „a magyarok Szlovákiából való kitelepítésének a terve szerencsétlen és igazságtalan”. AMZV ČR Praha, f. GS-A, kart. 173.

¹³ AMZV ČR Praha, f. Teritoriálne spisy L-P-Maďarsko, kart. 29. Politická správa č. 2 z 2.4.1946.

mással a kapcsolatot. Krno október 9-én a magyar kormányfőnek küldött levelében kétoldali tárgyalásokat javasolt a lakosságcseréről, október 20-án pedig ugyanezt már a csehszlovák kormány javaslatként adta elő.¹⁴

A nyugati hatalmakkal elsősorban a polgári értékrendet valló magyar politikusok keresték a kapcsolatokat. William Averell Harriman moszkvai és Arthur Schoenfeld budapesti követ 1945. október 9-én felkeresték Gyöngyösit. A kormány más tagjainak jelenlétében lefolytatott mintegy kétórás tárgyaláson a magyar fél informálta az amerikai diplomatákat a szlovákiai atrocitásokról és a béketárgyalásokra készített magyar dokumentációról. Kertész István egy térképre az 1910-es állapotok szerinti etnikai határt is felrajzolta. A magyar külügyminisztériumban vita tárgya volt az is, hogy kérheti-e Magyarország az 1938-as arbitrázsterületet közös igazgatás alá tartozó vitatott területtől nyilvánítását. A külügy elképzelései szerint az új határok nagyjából megegyeztek volna az első bécsi döntés vonalával.¹⁵

Mint már jeleztük, Csehszlovákia élénk figyelemmel kísérte ezeket a magyar lépéseket. A prágai politika nyugtalanságának 1945. október 28-i parlamenti felszólalásában E. Beneš köztársasági elnök is hangot adott, aki azt mondta, hogy egyes magyarországi körök újból revíziós mozgalmat készítenek elő.¹⁶

Mindazonáltal a lakosságcserével kapcsolatos elképzelésnek egyik fél sem tulajdonított meghatározó szerepet. Magyarország lényegében a nyugati hatalmak és a Szovjetunió ösztönzésére ment bele abba, hogy részt vesz a lakosságcseréről szóló tárgyalásokon, amivel egyúttal a problémák megoldásához való pozitív hozzáállását is kinyilvánította. Az azonban mindkét fél számára világos volt, hogy a lakosságcsere nem fogja véglegesen megoldani a szlovákiai magyarok kérdését.

A csehszlovák fél felismerte azt, hogy Magyarország kénytelen lesz megegyezni, miközben a magyar politika igyekezett megtalálni azt a megoldást, amely külpolitikai ambícióinak és az egyre jobban polarizálódó belpolitikai helyzetnek egyaránt megfelel. Olyan megoldást keresett tehát, amelyben találkoznak a nyugati hatalmak követelései a hazai közvéleménnyel a trianoni komplexusból eredő válaszaival, de amely egyben a magyar belpolitikát a SZEB-en keresztül befolyásolni tudó, s Magyarország iránt nem túl elkötelezett szovjeteknek is megfelel.

A lakosságcsere-tárgyalások megítélésében a szlovák és a magyar történetírás között vannak különbségek,¹⁷ a tényeket azonban egyik oldal sem kérdőjelezi meg.

14 Romsics (2008) i. m. 173.

15 Lantayová-Čierna (2009) i. m. 85.

16 Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna. Prozatimní NS RČS 1945-1946. Stenoprotokoly. Neděle 28. října 1945. <http://www.psp.cz/eknih/1945pns/stenprot/002schuz/s002002.htm> (2013-01-07)

17 Lantayová-Čierna (2009) i. m. 87; Romsics (2008) i. m. 175; Kugler József: *Lakosságcsere a délkelet-alföldön 1944–1948*. MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest, 2000; Lantayová-Čierna, Dagmar: *Podoby Česko-slovensko-maďarského vzťahu 1938–1949*. Bratislava, Veda, 1992; Šutaj, Štefan: *Maďarská menšina na Slovensku v 20. storočí*. Kalligram, Bratislava, 2012; Vadkerty Ka-

A tárgyalások 1945. december 3–6. között zajlottak Prágában. A csehszlovák fél tíz pontba összefoglalt álláspontját Vladimír Clementis ismertette. Ennek középpontjában a lakosságcsere-javaslat és a Magyarországgal kötött békeszünet feltételei megtartásának kérdése állt. A magyar álláspontot Gyöngyösi János tolmácsolta. A lakosságcserét és a szlovákiai magyarok egyoldalú kitoloncolásának az elvét elutasította, az önkéntes áttelepülés lehetőségét azonban nem zárta ki.¹⁸

A tárgyalások megszakadásáról és arról, hogy a megbékélés érdekében Magyarország hajlandó belemenni a lakosságcserebe, Gyöngyösi Budapesten tájékoztatta a három győztes hatalom képviselőjét. Feltételül szabta a reciprocitás és a kártalanítás elvét, valamint azt, hogy garantálják a Szlovákiában maradó magyarok jogait. Ezen felül azt is kérte, hogy a lakosságcsere a nagyhatalmak ellenőrzése mellett történjen. A szlovákiai magyarok egyoldalú áttelepítését azonban ismét elutasította, s csupán arányos területtel együtt lett volna hajlandó őket átvenni. A szovjetek nem válaszoltak a jegyzékre. Az amerikaiak február 9-én átadott válaszukban elutasították a nemzetközi bizottság létrehozására tett javaslatot, ám a kétoldalú egyezséget támogatták. Schoenfeld pedig azt közölte, hogy területi kérdésekben nem fognak nyomást gyakorolni Csehszlovákiára, ám bármilyen erre irányuló kétoldalú egyezséget támogatni fognak.¹⁹

A csehszlovák fél álláspontja s egyben a magyar törekvések is azokból a dokumentumokból ismerhetők meg, amelyeket a külügyminisztérium a külképviseleteknek küldött. Azt a jelentést, amelyet a decemberi tárgyalásokról a prágai külügyminisztérium a csehszlovák külképviseleteknek emlékirat formájában postázott, a szövetséges hatalmaknak is megküldték. A kísérőlevélben a következő három pontot hangsúlyozták: „1. Magyarország, amely önként vállalt szövetségbe lépett a fasiszta Olaszországgal és a náci Németországgal és Németország összeomlásáig annak oldalán harcolt, bár vesztes ország, velünk, a szövetségesek táborába tartozókkal szemben területi követelésekkel lép fel. 2. A Csehszlovák Köztársaságnak meg kell szabadulnia a magyar kisebbségtől, mivel az a müncheni válság idején annak ellenére is ellenségesen viselkedett államunkkal szemben, hogy teljes állampolgári egyenjogúsággal bírt. Csehszlovákia nem vállalhatja, hogy államhatárain belül »ötödik hadoszlop« tevékenykedjen. A németek és a magyarok 1938-ban és a megszállás éveiben is azonos módon viselkedtek, s ezért – ami kitelepítésüket illeti – nem lehet köztük különbség. Ennek ellenére a csehszlovák kormány hajlandó volt a magyar

talain: *Maďarská otázka v Československu 1945–1948*. Kalligram, Bratislava, 2002; stb. A párizsi tárgyalások teljes anyagát Lázár György publikálta: Lázár György: Csehszlovák–magyar tárgyalások a lakosságcseréről 1945 decemberében. *Múltunk* 1998. 2. sz. 120–164.

18 Romsics (2008) i. m. 175.

19 Uo. 176.

kormányal tárgyalni a transzfer módozatairól annak minél humánusabb lebonyolítása érdekében.”²⁰

Maga az emlékirat 14 oldalas volt, s részletesen kifejtette a csehszlovák álláspontot.²¹ Bevezetőjében azt a csehszlovák szándékot fejezték ki, miszerint Prága a magyar és a német lakosság kitelepítése által örök időkre meg akarja oldani ezt a kérdést. A záró részben leszögezték, hogy a csehszlovák fél a magyar kérdés részmegoldását is kész lett volna elfogadni, s a lakosságcsere érdekében szüneteltetni a magyar nemzetiségű lakossággal szembeni intézkedéseket. Továbbá rámutatott a dokumentum, hogy a magyar delegáció, bár hangsúlyozta, hogy nem ért egyet a lakosságcserevel, mégis kész volt ezt az elvet elfogadni, ha cserébe a szlovákiai magyarokat érintő intézkedéseket leállítják. A magyar fél a Csehszlovákiában maradt magyarok kapcsán a határrevízió eszközét támogatta, ám a csehszlovák fél számára a határok módosítása még a lakosságcsere esetében sem volt elfogadható: „A revízió Csehszlovákia számára egyenlő az agresszióval.”²²

Az 1945. december 12-én V. Clementisnek címzett levél azt javasolja, hogy érvényben kell hagyni a 108/1945-ös²³ elnöki dekrétum alapján folytatott konfiskálások korlátozását, a magyarok csehországi deportálásának leállítását, és a csehszlovák propagandát a magyarok háború alatti magatartásáról, és arról, hogy elutasítják a lakosságcsereét. A levél szerzője szerint a magyarokra kell hagyni a kezdeményezést, akik a Szövetségesek nyomására úgy is újabb tárgyalásokra fognak kényszerülni.²⁴ Gyöngyösi 1946. január 5-én azt javasolta Dalibor Krnonak, a SZEB melletti csehszlovák megbízottnak, hogy a tárgyalásokat Budapesten folytassák.

A diplomácia újabb fejleményekkel szolgált az üggyel kapcsolatban. Truman elnök az USA budapesti nagykövetévé Arthur Schoenfeldet nevezte ki, a washingtoni magyar nagykövet pedig Szegedy-Maszák Aladár lett.²⁵ Az Egyesült Államokkal való diplomáciai kapcsolatok felvétele pedig fontos ösztönzője lett a magyar külügyi aktivitásnak. A neves magyar politikus, Károlyi Mihály Ernest Bevin brit politikust látogatta meg annak moszkvai útja előtt, a pápa pedig 1945. december 9-én fogadta

20 Národní archiv České republiky (NA ČR Praha), f. Úrad predsedníctva vlády (ÚPV), List ministerstva zahraničných vecí zastupiteľským úradom z 12.12.1946.

21 NA ČR Praha, f. ÚPV, kart. 1112, Správa o rokovaniach medzi Československom a Maďarskom z 3.-6.12.1945 z 12.12.1945.

22 Uo.

23 A csehszlovák kormány az 1945. október 24-i ülésén arról döntött, hogy a magyarok vagyonát egyelőre nem konfiskálják. Ez a következő évben is érvényben volt, ami miatt a belügy és a külügy között élés vita folyt a 108/1945. sz. dekrétum érvényesítése kapcsán. NA ČR Praha, f. ÚPV, kart. 939. List Ministerstva vnútra z 24.10.1946.

24 AMZV ČR Praha, f. GS-A, kart. 167. Návrh ďalšieho postupu voči Maďarsku z 12.12.1945. A javaslat szerzője nincs feltüntetve, de valószínűleg Daniel Okáli volt az.

25 AMZV ČR Praha, f. Teritoriálne spisy L-P-Maďarsko, kart. 29. Situačná správa VI. odboru PV z 20.12.1945.

Mindszenty József bíborost.²⁶ A csehszlovák fél érzékenyen reagált ezekre a hírekre és különösen nagy figyelmet szentelt azoknak az amerikai kezdeményezéseknek, amelyek nem kedveztek a csehszlovák áttelepítési terveknek. Nagy fölhördülést váltott ki csehszlovák diplomáciai körökben a SZEK mellett működő amerikai katonai misszió tagjának, William S. Key tábornoknak a felszólalása abból az alkalomból, hogy az amerikai hadseregben szolgált és hősi halált halt Keszthelyi Tibor családjának kitüntetés (Distinguished Service Cross) nyújtott át. A SZEK mellett működő csehszlovák küldött „különleges” sajtójelentése szerint ugyanis az amerikai tábornok Magyarországot egy olyan rablásnak kitett szerencsétlen államnak nevezte, amelyet szláv tenger vesz körül, s amelyre a trianoni határok mellett még a „több mint félmillió magyar” kitelepítését is rá akarják kényszeríteni. A jelentés szerint az amerikai tábornok hangsúlyozta: „Az Egyesült Államok [...] tudatában van annak, hogy adósa Magyarországnak, ennek a hősi és művelt nemzetnek. Az USA pedig becsületes, jó és bőkezű adós. Fizetni fog és nagyon gyorsan [...] Ezt az Egyesült Államok nevében megígérhetem [...] Elsőként az ún. igazságos megszállást tereljük korlátok közé, majd élelmiszerekkel segítjük Magyarországot, végül pedig a béketárgyalásokon nem engedjük majd meg, hogy félmillió magyart erőszakkal űzzenek át a határokon [...] Magyarország erős és nagy lesz, hogy újabb hősokeket, tudósokat és művészeket adhasson a világnak. Éljen Magyarország.”²⁷ A beszéd nagy éljenzést váltott ki a magyarok részéről. Az ünnepségen Schoenfeld nagykövet is részt vett. Az MTI az ünnepség után olyan közleményt adott ki, amely szerint a magyar kormány nem kívánja a beszéd közzétételét.²⁸ A csehszlovák külügyminisztériumban vita tárgy lett, hogy hogyan reagáljanak Key szavaira. A lehetséges reakciók skálája a beszéd teljes ignorálásától a hivatalos jegyzék útján való tiltakozásig terjedt. Végül úgy döntöttek, hogy nem hivatalos megbeszéléseken kell rendezni az ügyet. Key tábornok 1946 augusztusában bekövetkezett nyugdíjazásáig maradt Magyarországon.²⁹

A csehszlovák hivatalok a lakosságcsere előkészületei és a közelgő béketárgyalások kapcsán is figyelemmel kísérték a magyar diplomácia lépéseit. A prágai belügyminisztériumtól 1946. február 20-án a kormányfőhöz küldött levél beszámolt arról, hogy mit mondott Gyöngyösi János magyar külügyminiszter pozsonyi tárgyalásairól: „Nagyon elégedettek lehetünk. Igaz, hogy előnyös helyzetben voltunk, mert nem volt veszítenivalónk. Mára elértük, hogy a cseheknek nincsenek érveik azon törekvésünk ellen, hogy mérsékelt megoldásokkal rendezzük a helyzetet. A külföld felé Prága csak a lakosságcsere szükségességét hangsúlyozhatja. Mára eljutottunk a la-

²⁶ Uo.

²⁷ AMZV ČR Praha, f. Teritoriálne spisy L-P-Maďarsko, kart. 29. Zvláštna správa z Budapešti zo 14.12.1945.

²⁸ Uo.

²⁹ Key, William Shaffer (1889–1959). Encyclopedia of Oklahoma History and Culture. <http://digital.library.okstate.edu/encyclopedia/entries/K/KE014.html> (2013-01-07)

kosságcsere demokratikus megoldásához, egyetértettünk annak elvével, s támogatni fogjuk a csehszlovák felet a Magyarország területén tervezett akcióiban is. Véleményem szerint nagyon kevés szlovák akar majd elmenni tőlünk, s ha jelentkeznek is, helyettük magyarokat kapunk vagyonukkal együtt. Így egyáltalán nem leszünk megkárosítva. Szintén nagy győzelem számunkra, hogy meg fog szűnni a szlovákiai magyarok üldözése.”³⁰

A csehszlovák információk szerint egy a megbeszélésen részt vevő magas rangú magyar hivatalnok ehhez azt fűzte hozzá, hogy a szlovákiai magyar nyelvszigetek érintetlenek maradnak. A csehszlovák belügy információi szerint Gyöngyösi helyzete bizonytalan, jobbról és balról is támadják, elszigetelődött, miközben a nyugati szövetségesek sem kedvelik.³¹

A csehszlovák–magyar lakosságcsere egyezmény 1946. február 27-i aláírása és az annak ratifikációjáról szóló tárgyalások belpolitikai válsághoz vezettek Magyarországon. A vita megingatta Gyöngyösi pozícióját, s csak Nagy Ferenc kormányfő ügyes politikai húzásainak volt köszönhető, hogy nem esett szét a kormánykoalíció.³²

A kedvezőtlen nemzetközi helyzet (a két háború közötti magyar politika értékelése, a revíziós politika, Németország melletti szövetségi politika) ellenére Magyarország abban a hitben készült a békekonferenciára, hogy a nagyhatalmak igyekezni fognak jóvátenni Trianon hibáit és nem az erő politikáját fogják alkalmazni. Magyarország törekvése az volt, hogy kollektív kisebbségi jogokat biztosítson a Csehszlovákiában élő magyaroknak, s ha ez nem valósulhat meg, akkor a magyar–csehszlovák államhatár olyan revízióját elérje, amely többé-kevésbé megegyezne az első bécsi döntésben meghúzott vonallal. A hazai közvélemény előtt, az első világháború utáni időkhöz hasonlóan, azzal érveltek, hogy a magyarokat sérelem érte, a békét rá akarják kényszeríteni az országra, s hogy minden magyarelles intézkedés erőszakkal van az országra kényszerítve, a magyarok fenntartják a jogot, hogy azokat a jövőben ne ismerjék el.

A magyar diplomácia 1946 közepén minden erejét a béketárgyalások előkészítésére és az ország jobb pozíciójának elérésére fordította, ami természetesen nem kerülte el a csehszlovák fél figyelmét. A magyar közvélemény abban a hitben élt, hogy a magyar politika képviselőinek moszkvai tárgyalásait követően sikerül majd elérni az államhatárok korrekcióját.³³ Gyöngyösi, aki a nagyhatalmak képviselőivel való

30 NA ČR Praha, f. ÚPV, kart. 1112. Informácia Ministerstva vnútra z 20.2.1946 Gyöngyösi v Prahe.

31 Uo.

32 AMZV ČR Praha, f. Teritoriálne spisy L-P-Maďarsko, kart. 29. Periodická správa za apríl až jún 1946 Úradu vládneho delegáta ČSR pri SKK gen. Dasticha z 20.7.1946.

33 AMZV ČR Praha, f. GS-A, kart. 164. Maďarsko na mierovej konferencii.

tárgyalásait követően azt nyilatkozta, hogy nincs remény a határmódosításokra, egyes politikai körök bírálatainak célpontja lett, sőt árulónak is nevezték.³⁴

A békekonferencia előtt mindkét fél a lehető legjobb tárgyalási pozíciót igyekezett a maga számára biztosítani. Nagy Ferenc 1946. február 4-én beiktatott kormánya is tudatosította, hogy olyan pozícióban van, amikor minden Magyarországot érintő kérdésről a Szovjetunió képviselőivel kell tárgyalnia. A SZEB-hez delegált csehszlovák megbízott, F. Dastich erről azt nyilatkozta, hogy a magyarok felismerték: „a nyugat felé vezető utak is Moszkván mennek keresztül.”³⁵ A budapesti kormányköröknek Puskin nagykövet és Rákosi Mátyás segítségével sikerült előkészíteniük egy moszkvai utat. Elutazása előtt, március 31-én Nagy Ferenc Pécsen mondott beszédet, ahová az összes magyar kormánypárt képviselőjének társaságában érkezett. Beszédében megköszönte a nagyhatalmaknak Magyarország felszabadítását, az ország fő külpolitikai irányvonalának a Szovjetunióval való szövetséget nevezte. Egyben hangsúlyozta, hogy bár Magyarország nem felejt el, hogy legyőzött ország, ám kifejezte reményét, hogy a vitás kérdések demokratikus szellemben, az Atlanti Chartával, Lenin és Sztálin tanításával összhangban lesznek megoldva.³⁶ A magyar belpolitikában azonban a párizsi békekonferencia megnyitásaig nem sikerült össznemzeti konszenzust elérni a békekonferencián képviselendő irányvonalat illetően. Gyöngyösi saját pártján, a Kisgazda Párton kívül erős pozíciókkal rendelkezett a Nemzeti Parasztpártban is. Fő ellenfele Sulyok Dezső volt, aki a parlamentben és a sajtóban is a revízió vonalát támogatta, s azt hangsúlyozta, hogy a nagyhatalmakban nem lehet megbízni. Sulyok és mások arra is figyelmeztettek: „anélkül, hogy igazságosan bánának Magyarországgal, Európában nem lesz béke”.³⁷

Az alapelveket illetően a kormány meg tudott egyezni: az első világháborút követő békeszerződés igazságtalan, Magyarországot megkárosították, a Szövetségeseknek és a győzteseknek előzékenyeknek kellene lenniük, s igazságos békére törekedniük, ami Magyarország esetében a nemzetiségi elv és az etnikai határok érvényesítését jelentené. Azzal is tisztában voltak azonban, hogy az így megfogalmazott igényeknek kevés esélyük lenne a sikerre.

A magyar fél a lakosságcsere egyezmény aláírását követően erőteljesebben kezdett foglalkozni a szlovákiai magyarok sorsával. Gyöngyösi 1946. április 24-én levelet írt Clementisnek, amelyben azt vetette fel, hogy azoknak a magyaroknak az esetében, akik a lakosságcserét követően is Csehszlovákiában maradnak, az Atlanti Charta és

34 AMZV ČR Praha, f. GS-A, kart. 72. Spravodajský prehľad zo 14.9.1946, Ministerstvo vnútra, odbor pre celoštátne politické spravodajstvo.

35 AMZV ČR Praha, f. Teritoriálne spisy L-P-Maďarsko, kart. 29. Periodická správa za apríl až jún 1946 Úradu vládneho delegáta ČSR pri SKK gen. Dasticha z 20.7.1946.

36 Uo.

37 Romsics (2008) i. m. 232–233.

az Egyesült Nemzetek Chartája alapján kellene biztosítani a nemzetiségi és emberi jogokat.³⁸ Ezt az igényt a békekonferencia felé is megfogalmazta.

A magyar politikusok a Szovjetunióba, illetve nyugatra irányuló útjait a csehszlovák diplomácia megfelelő figyelemmel kísérte. Annak ellenére ugyanis, hogy Csehszlovákia a győztes hatalmak szövetségeseként számolt azok támogatásával, egyes Amerikából, illetve a Szovjetunióból érkező jelek arra késztették, hogy ne feledkezzen meg az éberségről.

Az 1946. április 9–15. között Moszkvában tárgyaló magyar küldöttségben Nagy Ferenc miniszterelnök és Gyöngyösi János külügyminiszter mellett Szakasits Árpád és a kommunista Gerő Ernő kapott helyet.³⁹ F. Dastich, a SZEB mellett működő csehszlovák küldött a tárgyalások céljait a következőkben jelölte meg: gazdasági kérdések, a szovjet hadsereg kivonása Magyarországról, a magyar hadifoglyok kérdése, a békekonferencia előkészítése. Csehszlovákiát illetően ezek a következők voltak: a lakosságcsere és a magyar kisebbség jogainak kérdése, a munkaerő-toborzás ügye, a területi kérdések, a Csallóköz és Erdély kérdése.⁴⁰

A magyar küldöttséggel Molotov, Sztálin és Dekanozov tárgyaltak. A hivatalos tárgyalásokon kívül a két küldöttség a fogadásokon, ebédeken, vacsorákon is találkozott. A tárgyalásokat illetően Nagy Ferenc és Gerő Ernő visszaemlékezései, és azok a magyar és orosz feljegyzések állnak rendelkezésünkre, amelyeket Békés Csaba és Vida István tártak fel. Fellelhetők továbbá Sztálin pohárköszöntői, illetve a Gyöngyösi és Dekanozov közötti megbeszélések feljegyzései. A Molotovval való április 9-i találkozón Gyöngyösi kijelentette, hogy ha Csehszlovákia ragaszkodni fog a magyarok kitelepítéséhez, akkor a magyar fél nem fogja tudni mellőzni a területi kérdés napirendre tűzését. Molotov állítólag támogatta a lakosságcsere egyezményt, és abbéli reményét is kifejtette, hogy a Csehszlovákia egyenjogúsítani fogja a magyarokat, vagyis a Gyöngyösi által felvetett alternatíva nem lesz aktuális. A Sztálinnal való tárgyalásokon Nagy Ferenc a magyar békecélok kapcsán arról beszélt, hogy elvárják Csehszlovákiától a magyarok számára az őket megillető polgárjogok biztosítását, ha pedig meg akar tőlük szabadulni, akkor azt csak területtel együtt teheti meg. Sztálin erre kifejezte reményét, hogy a magyarok polgárjogokat kapnak, s egyben annak is hangot adott, hogy Csehszlovákia nem fog lemondani területének egyetlen darabkájáról sem.⁴¹ A csehszlovák források szerint a szovjetek hírzárlatot rendeltek el a tárgyalásokról. Mivel Moszkva és Budapest között hiányzott a köz-

38 AMZV ČR Praha, f. ďalej GS-A, kart. 172. List J. Gyöngyösiho V. Clementisovi z 24.4.1946.

39 AMZV ČR Praha, f. Teritoriálne spisy L-P-Maďarsko, kart. 29. Periodická správa za apríl až jún 1946 Úradu vládneho delegáta ČSR pri SKK gen. Dasticha z 20.7.1946. Správa gen. Dasticha uvádzala, že návšteva trvala do 18.4.1946.

40 AMZV ČR Praha, f. Teritoriálne spisy L-P-Maďarsko, kart. 29. Periodická správa za apríl až jún 1946 Úradu vládneho delegáta ČSR pri SKK gen. Dasticha z 20.7.1946.

41 Romsics (2008) i. m. 212–216.

vetlen kapcsolat, Budapesten híján voltak a közvetlen információknak. A TASZSZ csupán formális híreket adott ki, a szovjet fél pedig – bár a magyar delegáció gépén voltak üres helyek,⁴² s nagy volt az érdeklődés – azt kérte, hogy magyar újságírók ne utazzanak Moszkvába. A már említett Dastich tábornok épp a moszkvai tárgyalások kapcsán beszélt a magyar kommunisták erőteljes fellépéséről a lakosságcsere egyezmény ellen, amely kampány Rákosi április 22-én Békéscsabán elmondott beszédében csúcsozott ki. Ebben óvta Csehszlovákiát a túlzott igényektől, s annak a meggyőződésének adott hangot, miszerint a Szövetségesek Magyarország javára fognak dönteni.⁴³

A magyar delegáció még Moszkvában tartózkodott, amikor április 16-án a külügyi államtitkárok úgy döntöttek, hogy Magyarország és Románia között az 1938. január 1-jei határt újítják fel.⁴⁴ Ez a döntés azt jelezte, hogy a békekonferencián a magyar fél nem támaszkodhat a szovjetekre, hiszen épp a magyar–román államhatár korrekciója tűnt Budapest számára a leginkább reálisnak.

A sajtót a Szovjetunióban tett látogatásról Gyöngyösi április 19-én informálta. Csehszlovák források szerint kijelentette, hogy Sztálintól ígéretet kaptak arra nézve, hogy a Romániával kapcsolatos szovjet gazdasági intézkedések Magyarországgal kapcsolatban is érvényesek lesznek, beleértve a jóvátétel fizetés határidejének meghosszabbítását. A magyar külügyminiszter azt a véleményét is kifejtette, hogy Magyarország hamarosan visszakapja a Németországban lefoglalt magyar kincstári vagyont, ami majd segíteni fog a pengő stabilizálásában. Arról is beszélt, hogy a békeszerződés aláírását követően a magyar hadifoglyok gyorsan hazatérhetnek.⁴⁵ Arra az újságírói kérdésre, hogy a tárgyalásokon a területi kérdés előkerült-e, a következőt válaszolta: „A magyar fél kötelességének tartotta, hogy ez irányú igényeit is a szovjetek elé terjessze, s nem ütközött ellenállásba, vagyis követeléseink nem sérítették a szovjet érdekeket. Mi abból indulunk ki, hogy háborút folytattunk a Szovjetunió ellen, s elvesztettük azt. A mi kiindulási alapunk a trianoni rendezés. Amit azon kívül kapnánk, az nem terület visszacsatolás lenne, hanem területünk megnagyobbítása.”⁴⁶

42 AMZV ČR Praha, f. Teritoriálne spisy L-P-Maďarsko, kart. 29. Politická správa č. 3/46 z 10.4.1946 Úradu vládneho delegáta ČSR pri SKK.

43 AMZV ČR Praha, f. Teritoriálne spisy L-P-Maďarsko, kart. 29. Periodická správa za apríl až jún 1946 Úradu vládneho delegáta ČSR pri SKK gen. Dasticha z 20.7.1946. Michal Barnovský Galina Murasko munkájára hivatkozva a látogatás időpontját 1946. április 9–10-re teszi (*Восточная Европа в документах российских архивов 1944–1953 гг.* T. 1: 1944–1948 гг. Сибирский хронограф, 1997). Romsics viszont azt említi, hogy a delegáció még április 16-án is Moszkvában volt.

44 Romsics (2008) i. m. 217–219.

45 AMZV ČR Praha, f. Teritoriálne spisy L-P-Maďarsko, kart. 29. Politická správa č. 7/46 z 22.4.1946 Úradu vládneho delegáta ČSR pri SKK gen. F. Dasticha.

46 Uo.

A magyar delegáció bizakodóan tért haza Moszkvából, s a következő napokban tartott beszédekben olyan sikeres tárgyalásokról beszéltek, amelyek reményt adnak Magyarországnak. Egyben antidemokratikus nemzetiségi politikával és a szlovákiai magyarok üldözésével vádolták Csehszlovákiát. Gyöngyösi április 23-án a kormány elé terjesztette, másnap pedig a parlament külügyi bizottsága előtt is ismertette a magyar delegáció Moszkvában is kifejtett álláspontját. Eszerint Csehszlovákiával szemben csak akkor támasztanának területi igényeket, ha ott folytatódna a magyarok diszkriminálása. Ez azonban a jobboldali miniszterek nemtetszését váltotta ki. Gyöngyösi Sztálin szavaira hivatkozva arról is informálta a minisztereket, hogy a szovjetek támogatják a román határra vonatkozó magyar elképzeléseket, s reményét fejezte ki, hogy megszerezik Sztálin támogatását Csehszlovákia ügyében is.⁴⁷ A csehszlovák információk szerint Gyöngyösi olyan értelemben értékelte a moszkvai tárgyalásokat, hogy a szovjetektől csupa homályos ígéretet kapott, s kétarcúnak nevezte Molotov magatartását. A magyar külügyminiszter beszámolt a szovjetekkel folytatott diplomáciai levelezéséről is, miközben bevallotta, hogy a szovjet fél ignorálta a magyar követeléseket és elutasította, hogy azokról tárgyaljanak.⁴⁸

A moszkvai tárgyalások sikertelenségét a Külügyminiszterek Tanácsának 1946. május 7-i döntése – amely egybeesett Révai Józsefnek a moszkvai tárgyalásokat méltató parlamenti felszólalásával – is igazolta. Ez ugyanis érvénytelennek nyilvánította a második bécsi döntést és véglegesnek mondta ki a román–magyar határt. A nyilvánosságot és a politikát is sokkolták ezek az információk. A kormányfő azonnal Puskin nagykövethez sietett, aki azonban kitért az egyenes válaszok elől és a szovjetek támogatásáról biztosította Nagy Ferencet. Gyöngyösi Moszkvába akart utazni, hogy közvetlenül Molotovtól kérjen magyarázatot. A szovjet politika azonban nem tartott aktuálisnak egy ilyen látogatást.⁴⁹

A magyar küldöttség moszkvai tartózkodásáról a csehszlovák nagykövetség is jelentést készített. Ebben Horák követ arról számolt be, hogy április 29-én találkozott Valerij Zorinnal, aki biztosította arról, hogy területi követelésekről nem tárgyaltak. A jelentésben keveredtek a Zorintól, a Horák által udvariassági látogatás keretében felkeresett Szekfű Gyula magyar követtől és harmadik forrásból származó információk.⁵⁰

Azoknak az információknak az alapján, amelyeket az ENSZ-hez delegált csehszlovák küldött „a magyar követséghez közeli” forrásokból szerzett, Nagy Ferenc azt kö-

47 Romsics (2008) i. m. 219.

48 Michálek, Slavomír: Československá mierová delegácia na Parížskej mierovej konferencii v Paríži roku 1946 (so zameraním na podiel Juraja Slávika). In: Pešek, Jan a kol.: *Kapitolami najnovších slovenských dejín. K 70. narodeninám PhDr. Michala Barnovského, DrSc.* Historický ústav SAV vo vydavateľstve Prodama, Bratislava, 2006. 62.

49 Romsics (2008) i. m. 227–230.

50 AMZV ČR Praha, f. Teritoriálne spisy L-P-Maďarsko, kart. 29. Správa vyslanca Horáka z Moskvy z 3.5.1946.

zölte Szegedy-Maszákkal, hogy Moszkvában olyan ígéretet kaptak, miszerint ha maradnak magyarok Csehszlovákiában, akkor biztosítva lesznek a kisebbségi jogaik.⁵¹

Nem sokkal a magyar delegáció hazatérését követően kezdődött meg Párizsban a szovjet, az amerikai, a francia és brit külügyminiszter tanácskozása, amely júliusig tartott. Arról kellett döntenük, hogy milyen lesz a békekötés, s hogy milyen irányba fog Európa fejlődni. A békeszerződés stratégiai kérdései mellett a nagyhatalmak további együttműködéséről is meg kellett egyezniük.⁵² Ján Masaryk csehszlovák külügyminiszter még a konferencia megkezdése előtt, április 25-én levelet intézett Molotov szovjet és Georges Bidault francia külügyminiszterhez, valamint Ernest Bevin brit külügyi államtitkárhoz, amelyben azt kérte tőlük, hogy a magyarok kitelepítésének a kérdése kerüljön be a békekonferencia programjába, s Csehszlovákia kapjon arra lehetőséget, hogy ezzel kapcsolatban kifejtthesse álláspontját. A csehszlovák javaslat szerint a tranzfer a békeszerződés megkötése után 3–6 hónappal kezdődne, miközben garantálnák az áttelepítés humánus végrehajtását.⁵³ Április 28-án a magyar kormány is a Külügyminiszterek Tanácsa elé terjesztette Aide-mémoire-ját.⁵⁴

A moszkvai tárgyalások és az azt követő nemzetközi események abban erősítették meg a magyar diplomáciát, hogy a nyugati államok meglátogatása is szükséges. Azt, amit Moszkvától nem kaptak meg, az angolszász hatalmaktól remélték. Míg azonban az amerikaiak pozitívan fogadták ezt az elképzelést, az angolok – ha udvariasan is – de igyekeztek elkerülni a látogatás megvalósulását.⁵⁵

A belügyi megbízotti hivatal hírszerzési részlege az 1946. május 10-i helyzetjelentésben reagált a magyar külügyi aktivitásokra. A jelentésben többek között az állt, hogy „a magyar politikusok – pártállásra való tekintet nélkül – minden eszközt megragadnak arra, hogy a nagyhatalmakat a határrevízió érdekében megnyerjék. A magyarok abban reménykednek, hogy a békekonferencián az angolok által előterjeszthetik a Csehszlovákiával, Jugoszláviával és Romániával szembeni revíziós terveiket.”⁵⁶

Magyarország a békekonferencia közeledtével egyre több lépést tett a nyugati hatalmak megnyerése érdekében, amit a csehszlovák diplomácia gondosan regisztrált. Április 23. és május 4. között brit parlamenti delegáció látogatott Budapestre, amelyet az a John Haire vezetett, akinek felesége hatvani származású volt. A delegációt a legfőbb közjogi méltóságok fogadták. A csehszlovák diplomácia érdeklődését leg-

51 AMZV ČR Praha, f. Teritoriálne spisy L-P-Maďarsko, kart. 29. Správa čsl. delegáta pri OSN o maďarských veciach z 8.7.1946.

52 Lantayová-Čierna (2009) i. m. 89.

53 AMZV ČR Praha, f. GS-A., kart. 65 Aide mémoire on the question on the transfer.

54 AMZV ČR Praha, f. Teritoriálne spisy L-P-Maďarsko, kart. 29. Periodická správa za júl až september 1946 Úradu vládneho delegáta ČSR pri SKK zo 7.11.1946 gen. Dasticha.

55 Romsics (2008) i. m. 238.

56 AMZV ČR Praha, f. Teritoriálne spisy L-P-Maďarsko, kart. 29. Situačná správa VI. odboru PV z 10.5.1946.

inkább a látogatás első napjai keltették fel. A briteket megérkezésük után egy nappal Gyöngyösi János is fogadta, aki informálta a vendégeket az ország helyzetéről. A SZEB csehszlovák delegátusa szerint a „megbeszélés annál élénkebbé vált, minél több tokaji fogyott.”⁵⁷ Ezt követően a briteket Rákosi Máttyás, Szakasits Árpád, Varga Béla és Kertész István is fogadta. Majd Auer Pál, a parlament külügyi bizottságának elnöke és párizsi követ szólott hozzájuk, azt kérve, hogy részletesen tájékoztassák a brit kormányt és a parlamentet a magyar nemzet helyzetéről. Válaszában Haire hangsúlyozta a magyar s a brit parlamentarizmus közös tradícióit, s az 1945. novemberi választások jelentőségét a demokratikus fejlődés szempontjából. Az ezt követő szabad eszmecsere során a brit küldöttség vezetője azt fejtegette, hogy „a békekonferencia előkészítése során nem lenne helyes elfeledkezni arról, hogy a cseh és a szlovák nép is együttműködött a németekkel, s az ő oldalukon állt a háborúban. Nem csupán Magyarországot kellene felelősségre vonni, hanem más olyan államokat is, amelyek együttműködtek Hitlerrel.”⁵⁸ A csehszlovák diplomácia fontolgatta, hogy hivatalos panaszt tegyen Haire megnyilvánulásai miatt. De mivel ezeket a kijelentéseket nem a hivatalos megbeszéléseken tette, hanem magánkörben, könnyű lett volna letagadni azokat. E. Kovář és F. Dastich azt javasolták, hogy más eszközökkel próbálják meg befolyásolni a brit képviselőket. Eközben olyan információk láttak napvilágot, hogy angol politikusok is figyelmeztették Haire-t és a delegáció tagjait arra, hogy kerüljék a megfontolatlan kijelentéseket.⁵⁹ A szlovák jelentés azt is megállapította, hogy a brit küldöttség látogatása során további hasonló megnyilvánulásra már nem került sor. Ezt a jelentés azzal magyarázta, hogy az angolok közben megismerték a magyar valóságot és Haire „elhidegült” attól.⁶⁰ A jelentés további részében az is megtalálható, hogy a brit delegációt magyarországi tartózkodásuk során a csehszlovák diplomaták is felkeresték, és általuk megismertették a csehszlovák állásponttal.⁶¹

A magyar politikusok régóta várt nyugati útjára 1946 júniusában került sor. Az öttagú delegációban Nagy Ferenc, Gyöngyösi, Rákosi, Ries István és Rácz Jenő kapott helyet. Budapestről 8-án utaztak el, s 12-én érkeztek meg Washingtonba.⁶² A látogatást a magyar és a külföldi sajtó kiemelt érdeklődése kísérte. A június 9-én

57 AMZV ČR Praha, f. Teritoriálne spisy L-P-Maďarsko, kart. 29. Správa tlačového referenta Úradu čl. delegáta pri SKK Emila Kovára z 15.5.1946.

58 Uo. Erről az első információt 1946. április 25-én kapta meg a SZEB mellé kirendelt csehszlovák delegátus hivatala, mégpedig olyan forrásból, amely „eddig mindig megbízhatónak bizonyult.”

59 AMZV ČR Praha, f. Teritoriálne spisy L-P-Maďarsko, kart. 29. Správa tlačového referenta Úradu čl. delegáta pri SKK Emila Kovára z 15.5.1946. Členmi delegácie boli Willey a David Johnes.

60 AMZV ČR Praha, f. Teritoriálne spisy L-P-Maďarsko, kart. 29. Správa tlačového referenta Úradu čl. delegáta pri SKK Emila Kovára z 15.5.1946 .

61 Uo.

62 Romsics (2008) i. m. 238–239.

a rádióban elhangzott beszédében Gyöngyösi megerősítette, hogy a szlovákiai magyarok jogainak betartását fogják kérni Párizsban.⁶³

A magyar küldöttség Truman elnökön kívül találkozott Byrnes külügyminiszterrel és helyettesével, Dean Achesonnal is. „Érdemleges eredmények mindezek ellenére csak a gazdasági kérdésekben születtek. Az USA határozott ígéretet tett a magyar aranykészlet visszaadására”, ami 1946. augusztus 6-án ténylegesen meg is történt. A béketárgyalással kapcsolatban azonban nem történt előrelépés. Nagy Ferenc kormányfő első alkalommal a június 12-i négyszemközt lezajlott megbeszélésen hozta elő a magyar kisebbség jövőjét. Az ő terjedelmes expozéjára Byrnes – a június 4-én küldött táviratával összhangban, amelyben lényegében összefoglalta a Külügyminiszterek Tanácsának május 7-i döntését – elutasítóan reagált, s nem ígért támogatást a magyar félnek. Erdély kérdésében pedig a szovjetek álláspontjától tette függővé a támogatást.⁶⁴ A csehszlovák megfigyelők értékelése szerint az amerikai látogatást a magyar politikában nem kísérte olyan optimista hangulat, mint a moszkvai utat, s a delegáció tagjainak a beszámolói sem voltak olyan „hangzatosak”.⁶⁵

A magyar küldöttség június 21–22-én Londonban C. R. Attlee kormányfővel, Orme Sargent gazdasági államtitkárral és L. B. Noel-Baker államtitkárral tárgyalt. A megbeszélések során a magyar kisebbségek és az államhatárok kérdése dominált. Nagy Ferenc szólt a szlovákiai magyarok üldöztetéséről is, s kifejtette, hogy a magyarok egyoldalú transzferét csak területtel együtt tudja akceptálni. „Csehszlovákiának – válaszolta erre Sargent – nagyon rossz tapasztalatai vannak a kisebbségekkel, s ezt nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Arról pedig, hogy egy győztes ország területet adjon át egy vesztesnek, szó sem lehet.” Ebben a szellemben szólt Noel-Barker is, aki szerint „München után Őfelsége kormánya nincs abban a helyzetben, hogy kioktassa Csehszlovákiát.” Vagyis a magyar kormányzat minden területi javaslatát elutasították.

Londonból Párizsba utazott a magyar küldöttség, ahol Georges Bidault külügyminiszterrel találkoztak. Bidault ugyan szívélyesen fogadta a magyarokat, de a tudomásukra adta, hogy sokat ne reméljenek, hiszen Franciaország nincs abban a helyzetben, hogy komoly kérdésekben meghatározó szava legyen. Június 25-én Nagy Bevinnel is találkozott Párizsban, s a megbeszélés során ismét azt kérte, hogy tárgyalják újra Erdély kérdését. Bevin azonban mindkét felvetésre negatív választ adott. Nagynak a szintén a francia fővárosban tartózkodó Molotov szovjet külügyminiszterrel is sikerült pár szót váltania. Molotovot a magyar kormányfő arról tájékoztatta, hogy ha a szovjetek megnyitják Erdély kérdését, akkor a nyugati hatalmak támogat-

63 NA ČR Praha, f. ÚPV, kart. 1113. Protipropaganda v maďarskej tlači a rozhlase 28.5.–27.6.1946.

64 Romsics (2008) i. m. 239–240.

65 AMZV ČR Praha, f. Teritoriálne spisy L-P-Maďarsko, kart. 29. Periodická správa za apríl až jún 1946 Úradu vládneho delegáta ČSR pri SKK gen. Dasticha z 20.7.1946.

ni fogják a magyar követeléseket. Molotov azonban elvetette ezt. Azt javasolta, hogy Magyarország szóban és írásban is terjessze elő követeléseit.⁶⁶

Az ENSZ-hez kirendelt csehszlovák delegátus szerint a magyarok amerikai látogatásának első eredménye az volt, hogy hazarendelték a washingtoni követség első helyettesét, a kiskgazdapárti Csornoky Viktort.⁶⁷ A magyar küldöttség látogatásának befejezéséhez időzítve az esti hírekben részleteket közöltek Nagy Ferencnek a *New York Times* számára adott interjújából, amelyben a magyar politikus arról beszélt, hogy a magyarok jogfosztottak Csehszlovákiában, s a békekonferenciától a magyarok által lakott területek Magyarországhoz csatolását fogják kérni.⁶⁸

Mint Slavomír Michálek is megjegyzi, Magyarország számára kudarccal végződött a nyugati út: „főleg Harry S. Truman amerikai elnök és államtitkára, James F. Byrnes tették világossá, hogy a szlovákiai magyar kisebbség jogainak ügyében nem fogják támogatni a magyar javaslatokat. A Fehér Ház olyan békeszerződésben volt érdekelt, amely azt garantálná, hogy a közép-európai kisebbségek ne váljanak konfliktusok forrásává.” Az amerikaiak a Romániával és Csehszlovákiával szembeni magyar területi követeléseket sem támogatták, s a magyar lakosság transzferét tisztán a két érintett állam, Csehszlovákia és Magyarország ügyének tekintették.⁶⁹ A békekonferencia kezdete előtt a párizsi magyar követség (Auer Pál) memorandumot küldött a szövetséges hatalmaknak, amelyben arra hívta fel azok figyelmét, hogy a nemzetközi jog alapján lehetőség van a nemzetközi kisebbségvédelem rendszerének újbóli kiépítésére és a nemzetiségi jogok betartásának ellenőrzésére.⁷⁰ A csehszlovák reakció erre az volt (ezt a szovjeteknek küldött jegyzékből tudni), hogy a nemzetközi jog ugyan ezt a lehetőséget tényleg tartalmazza, de pontosan ezért kell egyszer és mindenkorra megoldani a német és a magyar kérdést az érintettek kitelepítésével. A jegyzék azt is tartalmazta, hogy a két háború közötti korszakban a kisebbségi kérdést arra használták fel a nagyhatalmak, hogy beavatkozzanak a csehszlovák belügyekbe, s a nyugatiak feltehetően ismét ezt tennék.⁷¹

A csehszlovák félnek azonban továbbra sem sikerült elérnie, hogy a Külügyminiszterek Tanácsa megtárgyalja a magyarok kitelepítésének kérdését, s hogy a csehszlovák küldött felszólalhasson a Tanács előtt. Ennek legnagyobb akadálya Bevin és Byrnes álláspontja volt.⁷² Az 1946. július 9-i jelentés szerint a transzfer ügye feltehetően a csehszlovák diplomácia minden igyekezete ellenére sem fog a Külügyminisz-

66 Romsics (2008) i. m. 240–243.

67 AMZV ČR Praha, f. Teritoriálne spisy L-P-Maďarsko, kart. 29.

68 NA ČR Praha, f. ÚPV, kart. 1113. Protipropaganda v maďarskej tlači a rozhlase 28.5.–27.6.1946.

69 Michálek (2006) i. m. 62.

70 AMZV ČR Praha, f. GS-A, kart. 166. List P. Auera V. M. Molotovovi z 11.6.1946.

71 AMZV ČR Praha, f. GS-A, kart. 148. Pamiatnaja zapiska, Praga, 16.8.1946.

72 AMZV ČR Praha, f. GS-A, kart. 148. List V. M. Molotovovi z júna 1946.

terek Tanácsa elé kerülni.⁷³ De eredménytelen volt Gyöngyösi János próbálkozása is, hogy a magyar fél is kifejtthesse álláspontját a Tanács előtt.⁷⁴

Magyarországnak a békekonferencia előtti legfontosabb feladatai közé a következők tartoztak: megakadályozni, hogy Csehszlovákia felszámolja a déli határai mentén élő kompakt magyar tömböt; elfogadtatni a lakosság és a terület összekapcsolásának elvét; megakadályozni a pozsonyi hídfőre vonatkozó csehszlovák követeléseket; lépéseket tenni a szomszédos országokban élő magyar kisebbségek védelmére; ha a lakosságcsere után maradnak magyarok Csehszlovákiában – biztosítani számukra az alapvető emberi és polgári jogokat; minél kedvezőbb pénzügyi és gazdasági feltételeket elérni. Ehhez még hozzájött annak megakadályozása, hogy a csehszlovák fél egyoldalúan kitelepíthesse 200 ezer szlovákiai magyart.

A magyarok azt remélték, hogy a kisebbségvédelem ügyében status quo-t érhetnek el, ám felülbecsülték antifasizmusukat és a szövetséges hadviselő fél státuszát szerették volna kiharcolni. Dalibor Krno szerint Párizsra nézve 3 alapvető célt tűztek ki: 1. Erdély tekintetében határmódosítást elérni; 2. elérni, hogy a szomszédok garantálják a kisebbségi jogokat; 3. biztosítani a magyarok megmaradását Dél-Szlovákiában; elérni a reszlovakizáció befejezését, s azt hogy Magyarországnak joga van beleszólni ezekbe a kérdésekbe. De Krno szerint egyik célt sem érték el. A magyar fél nehéz gazdasági helyzetére, az inflációra és a háborús károokra hivatkozott, s az USA-tól azt kérte, hogy csökkentsék a Csehszlovákiával, Jugoszláviával s a Szovjetunióval szembeni jóvátétel összegét.⁷⁵

Bár a vesztes országoknak hivatalosan csupán augusztus elején adták át a békeszerződésekre vonatkozó javaslatokat, nem hivatalosan már korábban is ismerni lehetett azokat. A magyar delegáció július 28-án szerezte meg a szerződés szövegét, s rögtön továbbította azt Budapestre, ahol augusztus 3–5. között a Nemzetgyűlés külügyi bizottsága, augusztus 6-án pedig a kormány tárgyalta azt. A javaslat kapcsán elsősorban a területi kérdésekről vitatkoztak. A kisgazda képviselők azt javasolták, hogy a magyar álláspontot „elvi álláspontra helyezkedve”, vagyis az államhatárok etnikai elvű revíziójának talaján kell kialakítani. Gyöngyösi arra hívta fel a figyelmet, hogy elmulasztották a magyaroknak a fasizmussal szembeni ellenállását dokumentáló források összegyűjtését. A kormány végül rábólintott a külügyi bizottság békeelőkészítő osztálya által június 24-én elfogadott dokumentumra, amelynek alapját a kategorikus fogalmazás elkerülése és a különböző lehetőségek előtti ajtók nyitva hagyása adta. A külügyminisztert pedig felhatalmazták arra, hogy a helyzet alakulásától függően képviselje a maximális vagy a minimális variánst. A csehszlovák ha-

73 AMZV ČR Praha, f. GS-A, kart. 148. Správa J. Noska a V. Hajdu z Paríže z 9.7.1946. Depeša č. 170/MZV/Praha.

74 Erről a *Le Figaro* jelentetett meg információt. AMZV ČR Praha, f. GS-A, kart. 148. Informácia J. Noska a V. Hajdu pre Ministerstvo zahraničných vecí ČSR zo 3.7.1946.

75 Krno, M. Dalibor: *Paríž 1946. Pripínavoval sa mier s Maďarskom*. Orbis, Praha, 1947. 31.

tárokat illetően nem volt egyetértés a jelenlévők szerint. Egyértelműen elutasították a pozsonyi hídfő öt településének Csehszlovákiához csatolását. Arról a néhány nappal korábbi moszkvai nyilatkozatról is szó volt, amelyben a szovjetek a magyarok kitelepítésének terve mögé álltak. Gyöngyösit ez a hír a „szovjetekről kialakított vélemény teljes átértékelésére bírta.”

A szovjetekben való csalódást követően a magyar diplomácia egyre inkább a nyugati hatalmak felé fordult. Különösen Szegedy-Maszáék Aladár és Auer Pál volt aktív, akik információkkal látták el a State Department alkalmazottait. Szegedy-Maszáék arra hívta fel a figyelmet, hogy Magyarország nem cselekedhet szabadon, mert szovjet nyomás alatt van. Egyben jogokat követelt a csehszlovákiai magyaroknak, kitelepítésük esetén pedig az általuk lakott területet is követelte. Szegedy-Maszáék és Auer memorandumait az amerikai diplomaták bizalmas információkként kezelték, s így egyáltalán nem reagáltak azokra.⁷⁶

A SZEK-hez kirendelt csehszlovák küldött a július–augusztusi időszak alapos elemzését adta a békekonferencia előkészületeivel kapcsolatban. A magyar előkészületeket felületeseknek nevezte, amelyek „jogtalan és kétségbe vonható alapokra” épülnek.⁷⁷ Már ekkor ismertek voltak a Külügyminiszterek Tanácsának döntései, s az is világos volt, hogy a szlovákiai magyarok egyoldalú kitelepítését a nagyhatalmak nem fogják támogatni. A nagyhatalmak arról is megegyeztek, hogy ragaszkodni fognak a békeszerződések eredeti szövegjavaslataihoz, s azt csak a legszükségesebb esetekben fogják korrigálni.

A magyar békeküldöttség első, Kertész István vezette csoportja július 25-én utazott el Párizsba. A békekonferencia 1946. július 29-én kezdődött és október 15-ig tartott. F. Dastich november 7-i jelentésében úgy értékelte a helyzetet, hogy a washingtoni és londoni út szerény eredményei sem tudták letörni a magyarok optimizmusát. Azt is megjegyezte, hogy a Nemzetgyűlés külügyi bizottsága előtt egyedül Gyöngyösi képviselte azt az álláspontot, miszerint nem kellene mindjárt a konferencia elején betérjeszteni a 20 000 km² erdélyi terület Magyarországhoz csatolásáról szóló javaslatot. A bizottság azonban azzal az indoklással, hogy „jogos magyar követelésről van szó”,⁷⁸ leszavazta őt.

Gyöngyösi a France Press-nek adott nyilatkozatában úgy kommentálta a békeszerződés javaslatát, hogy az rossz hatást tett az ország lakosságára. Eközben azonban azt a látszatot keltette, mintha olyan javaslatról lenne szó, amelyet mindkét érintett országnak meg kellene szavaznia. A csehszlovák javaslatok a magyar közvélemény és a kormány nagy érdeklődését és elutasítását váltották ki. Ezzel összefüggtek a lakosságcserét érintő intézkedések is. F. Dastich egyik jelentésében azt írta, hogy

⁷⁶ Romsics (2008) i. m. 257–258, 265–266.

⁷⁷ AMZV ČR Praha, f. Teritoriálne spisy L-P-Maďarsko, kart. 29. Periodická správa za júl až september 1946 Úradu vládného delegáta ČSR pri SKK zo 7.11.1946 gen. Dasticha.

⁷⁸ Uo.

„a csehszlovák szándékok megakadályozására olyan erőfeszítéseket tett Budapest, hogy eközben belső szociális, politikai és gazdasági problémái megoldására nem maradt ereje.”⁷⁹

A Magyarországgal megkötendő békeszerződés párizsi megtárgyalása október 12-én fejeződött be. A közvélemény csalódott volt, ám mégis nyugodtan fogadta a döntést. Nem bukott a kormány, sem a köztársasági elnöknek, sem a külügyminiszternek nem kellett lemondania. A magyar politika úgy döntött, hogy respektálni kell a fait accompli-t, s annak érdekében, hogy megszűnjön az ország megszállása, el kell fogadni a békeszerződést.

79 AMZV ČR Praha, f. Teritoriálne spisy L-P-Maďarsko, kart. 29. Periodická správa za apríl až jún 1946 Úradu vládneho delegáta ČSR pri SKK gen. Dasticha z 20.7.1946.

STARK TAMÁS¹

Magyar sors Csehszlovákiában a második világháború utáni közvetlen időszakban

A szláv nemzetállami tervek

1939-ben, Cseh-Szlovákia felbomlása után az Edvard Beneš és a többi menekült politikus elsődleges célja az emigráns kormány létrehozása, majd annak elismertetése volt. A kormányalakítás felé tett első lépés a Csehszlovák Nemzeti Bizottság megalkotása volt Párizsban 1939. október 17-én. A hadiesemények miatt az emigráns kormány már Londonban állt fel 1940. július 9-én. Nagy-Britannia július 21-én elismerte az emigráns kormányt, és egyben Beneš köztársasági elnöki funkciójának jogfolytonosságát is.

Beneš a szovjet–német együttműködés időszakában – alkalmazkodva Nagy-Britannia és szövetségesei politikájához – a köztársaság kisebbségeinek, a németeknek és a magyaroknak a cseh és szlovák nemzetiségű állampolgárokéval egyenlő politikai jogokat helyezett kilátásba. A Csehszlovák Nemzeti Bizottság megalakulásakor Párizsban Beneš még azt mondta, hogy a megújuló Csehszlovák Köztársaságban megszüntetik az elmúlt két évtized nemzetiségi politikájában elkövetett hibákat. A Nagy-Britanniába menekült szudétánémeteknek 1939 novemberében és 1940 februárjában küldött üzeneteiben is arról írt, hogy a németek és csehek a háború után szorosan együtt fognak működni abban a közös hazában, ahol az igazságosság, egyenlőség és szabadság jelentik majd a legfőbb morális értékeket. A jogegyenlőség majdani megadásának hangoztatása mellett azonban Beneš már 1939-ben tervbe vette a kisebbségek számának csökkentését. Az első tervek még viszonylag mérsékelték voltak, és – az angol szempontokat figyelembe véve – többé-kevésbé iga-

1 MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete (Budapest).

zodtak a meglévő néprajzi adottságokhoz. 1939 őszén a Csehszlovákiában maradó némettség számának csökkentése érdekében Beneš még hajlandó volt némi területi engedményre is. Az északi és észak-nyugati határvidék átengedése révén mintegy felével, azaz 1,5 millió fővel gyengült volna a cseh uralom alatt maradó némettség.

Az 1940 tavaszán felvázolt újabb tervben azonban már nincs szó területi engedményről, legalábbis Németország felé. A hangsúly az etnikailag tiszta térségek kialakításán volt. A Morvaországban szétszóródó német etnikai szigeteket belső áttelepítéssel, a Szudéta-vidékre való átköltöztetéssel kívánták felszámolni. Az így létrehozott határ menti egységes német tömb önkormányzatot kapott volna. A terv végrehajtása esetén, a cseh és a szlovák mellett, a német is államalkotó nemzetté lépett volna elő Csehszlovákiában. Ezt az elképzelést lelkesen pártolta a szudétanémet szociáldemokrata párt londoni emigrációban élő vezetősége, mely München előtt hasonló célokat fogalmazott meg. A német szociáldemokrata emigráció föderalista alapon kívánta Csehszlovákia újjászervezését. Ennek érdekében még a némettség belső áttelepítését, koncentrálását is elfogadták volna. Beneš 1940 tavaszán még azaz számolt, hogy a magyarok lakta volt dél-szlovákiai területek egy részét átengedi Magyarországnak, jelentősen csökkentve ezzel a Csehszlovákiában maradó magyarok számát. A határszakasz módosítását átfogó lakosságcserevel kívánta egybekötni, hogy az átalakítás nyomán az államhatárok az etnográfiai határokkal azonossá váljanak. A lakosságcsere gondolata először hivatalosan a müncheni egyezményt követő, 1938. októberi csehszlovák–magyar tárgyalásokon vetődött fel. A csehszlovák felvetést Teleki Pál akkor visszautasította. A határozott magyar álláspont ellenére a lakosságcsere ötlete Beneš terveinek állandó elemévé vált, területátadásról azonban a későbbiekben már nem esett szó.

A londoni emigráns kormány pozíciója és ennek megfelelően deklarált kisebbségpolitikája jelentősen megváltozott a Szovjetunió elleni német támadást követően. A háború új szakaszában a londoni kormány súlya megnőtt. Ezt jelezte, hogy július 5-én elismerte a Szovjetunió és hamarosan követcsere is sor került. Július 31-én megérkezett az Amerikai Egyesült Államok kormányának elismerése is, melyet 1942. október 26-án megerősítettek. A szovjet és az amerikai kapcsolatfelvétel jelentősen megerősítette a londoni kormány vezetőinek önbizalmát, akiknek az új helyzetben már nem volt szükségük a szudétanémet emigráció támogatására. 1941 őszén – Beneš ígérete ellenére – nem vettek be emigráns német képviselőket a Londonban felállított Cseh Nemzeti Tanácsba, 1942 decemberében pedig végleg zsákutcába jutottak a szudétanémet emigráció vezetőivel folytatott tárgyalások.

Miután a szövetséges hatalmak elismerését megszerezték, a londoni emigráns kormány tagjai egyre bátrabban nyilatkoztak a térség etnikai átalakításával kapcsolatban. Kétségtelen az is, hogy a londoni emigráció mozgásterének bővüléséhez közvetve a Csehországot megszálló németek is hozzájárultak. 1941 szeptemberétől, amikor Reinhardt Heidrich lett a protektorátus ura, az elnyomás egyre brutálisabb formát öltött. Ráadásul az elnyomó apparátus gerincét a helyi viszonyokat jól ismer-

rő csehországi németek alkották. A fokozódó terror hatására a cseh lakosság egyre kevésbé tudott különbséget tenni náci és anti-náci német között, vagyis szemében a németység egységes tömbként vált ellenséggé. A Heidrich 1942. májusi meggyilkolása után kibontakozó és Lidice megsemmisítéséhez vezető terrorhadjárat tovább növelte a csehek elkeseredettségét és egyben a nyugati hatalmak rokonszenvét a cseh ügy iránt.

1941 őszétől a londoni emigráció vezetői számos cikkben, nyilatkozatban fejtették ki, hogy kitelepítés nélkül a kisebbségi kérdések nem megoldhatóak. A nyilvánosságra került koncepciók nem részletesen kidolgozott tervek, hanem inkább elvi állásfoglalások voltak. Ezek között a legfontosabb Beneš elnök *The organization of Europe* (Európa megszervezése) című eszmefuttatása volt, amely a *Foreign Affairs* 1942. januári számában jelent meg. Korábbi megnyilatkozásaival ellentétben Beneš már nemcsak a német kormányt bírálta Cseh-Szlovákia felbomlása miatt, hanem nyíltan felvetette a kollektív felelősség elvét. Kijelentte, hogy „a németek, mint nép és állam felelősek a világtörténelem legszörnyűbb háborújáért, a németek mint nép és mint állam felelősek Hitlerért és Himmlerért.”² Beneš ezúttal is kifejtette, hogy a kisebbségi kérdés megoldásánál nem lehet lemondani a kitelepítésről. A kitelepítés azonban még nem vonatkozott a német, illetve a magyar kisebbség egészére. Azoknak, akik a telepítések után Csehszlovákiában maradnak, Beneš politikai és kulturális jogokat ígért.

A csehszlovák emigráns kormány elképzeléseit elsősorban szovjet részről kísérté rokonszenv. 1942. június 9-én, amikor Vjacseszlav Molotov külügyminiszter Londonba látogatott, a telepítéssel kapcsolatban a következőket mondta Benešnek: „a jelenlegi pillanat történelmi lehetőség a német terjeszkedés egyszer és mindenkorai megállítására. A csehek annyi némettől szabadulhatnak meg, amennyitől csak tudnak. Oroszország nem kíván beavatkozni a cseh belügybe, de ha a csehek igénylik, Oroszország szívesen segít ebben.”³ Hamarosan, július 7-én, az angol külügyminiszter, Anthony Eden is közölte Beneš-sel, hogy kormánya szerint is a kitelepítés a kisebbségi kérdések megoldásának egyetlen lehetséges útja. Beneš, visszaemlékezései szerint, 1943. május–júniusi amerikai útja során Franklin D. Rooseveltnél is meggyőzte a németek kitelepítésének fontosságáról.⁴

A londoni csehszlovák politikusok biztosak voltak abban, hogy Kelet- és Közép-Európa sorsának alakulásában a Szovjetuniónak döntő szerepe lesz, ezért a szovjet

2 Gulyás László: *Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság*. Attraktor, Máriabesnyő – Gödöllő, 2008. 235.

3 Bán D. András: Föderációs és konföderációs tervek Kelet-Közép és Délkelet-Európáról. In: *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19. és a 20. században*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1997. 147. (57. jegyzet)

4 Joseph B. Schechtmann: *Postwar Population Transfers in Europe, 1945–1955*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1962. 60–61.

vezetők meggyerését politikai elképzeléseikhez nagyon fontosnak tartották. A kitelepítési tervek támogatásáról Beneš újabb és újabb biztosítékokat szeretett volna kapni a szovjet vezetéstől. A támogatás érdekében még Kárpátalját is felajánlotta a Szovjetuniónak. A csehszlovák államfő azt hitte, hogy képes befolyásolni a szovjet vezetés döntéseit. A megbeszélések jegyzőkönyveiből azonban kiderül, hogy a szovjet tárgyalófelek Beneš-sel szemben fölényesek voltak, és bár elvben támogatták javaslatait, tartózkodtak a konkrét kötelezettségvállalástól és a nyilvános állásfoglalástól. Beneš hiába ért el diplomáciai sikereket, hiába hozta tető alá 1943 decemberében a csehszlovák–szovjet barátsági és segélynyújtási szerződést, Csehszlovákia jövője alapvetően nem tőle, hanem J. V. Sztálintól függött. És a gyakorlatban Sztálin csak akkor és annyiban cselekedett Beneš elképzeléseinek megfelelően, amikor és amennyiben azok érdekeivel egybeestek.

Beneš már 1943 tavaszán Moszkvába készült, de az utazásra, hosszas előkészítés után, csak decemberben került sor. A korábbi megnyilatkozásaihoz képest új elem volt, hogy a csehszlovák elnök a tárgyalásokon pánszlávista érveket is bevetett a kitelepítés ügye mellett. A tárgyalások során többször is hangsúlyozta, hogy a „nem szláv elemek eltávolítása” megakadályozza majd, hogy idegen hatalmak Csehszlovákiát felhasználják a szláv népek ellen. A megbeszélések középpontjában a német, a szlovák és a lengyel kérdés megvitatása állt. Magyarország és a magyarság háború utáni sorsa csak mellékesen merült fel, de a tárgyalófelek megjegyzései így is vészjóslóak voltak. Ekkor fogalmazódott meg először, hogy a magyarság kollektíven felelős a háborúért és viselnie kell ennek minden következményét. Molotov meg is jegyezte: „A magyarokat meg kell büntetni.”⁵

A kitelepítéssel kapcsolatos legújabb elképzeléseket egy memorandumban hozta magával a Moszkvába érkező csehszlovák küldöttség. Ebben a legfontosabb célként a határ menti területek „idegenektől” való megtisztítása szerepelt. A dokumentum kifejtette azt is, hogy az ország belső területeiről annyi németet és magyart szükséges kitelepíteni, hogy az államalkotó szlávság részaránya minden településen meghaladja a 67 százalékot. A „magyar kérdés” megoldását a csehszlovák vezetők e memorandum szerint is a lakosságcserében látták. 1943. december 18-án Sztálin beleegyezést adta a memorandum foglaltakhoz, de óvatosan megjegyezte, hogy szükség van a felvetett kérdések részletes tanulmányozására.

Moszkvai útja során Beneš tárgyalt a csehszlovák kommunista emigráció vezetőivel, Klement Gottwald pártfőtitkárral, Jan Švermával, Václav Kopeckývel és Rudolf Slánskýval. A megbeszéléseken lényeges nézetkülönbségeket kellett áthidalni. A Csehszlovák Kommunista Párt eredetileg ellenezte a tömeges kitelepítést, mert a kollektív felelősség elve nem fért össze a fasiszmus jellegéről alkotott kommunista értékeléssel. Ha ugyanis a fasiszmus a kizsákmányoló osztályok legreakciósabb,

5 Gosztonyi Péter: *Magyarország a második világháborúban*. Herp, München, 1984. 65.

legagresszívabb és legsovinisztább csoportjainak nyílt terrorista diktatúrája, akkor a fasiszta elnyomásért nem lehet felelőssé tenni egy egész népet. Ráadásul a csehszlovák párt valóban nemzetek feletti volt, és soraiban a magyarok mellett több tízezer német nemzetiségű is volt. Az elvi kérdéseket azonban felülmúlták a Szovjetunió nagyhatalmi és a nem kommunista cseh vezető elit nemzeti szempontjai. A kommunisták kezdetben nem fogadták el a londoni vezetés radikalizmusát, és olyan differenciált kitelepítés mellett szálltak síkra, amely a „demokratikus” (értsd: kommunista) gondolkodású németeket és magyarokat szülőföldjükön hagyta volna. De miután Sztálin beleegyezett a kitelepítésbe, a csehszlovák kommunista emigrációnak is követni kellett Beneš vonalát. 1944. május 11-én Gottwald a moszkvai rádióban már arról beszélt, hogy „nincs messze az a pillanat, amikor megkezdődik hazánk megtisztítása a német és magyar áruló szeméttől”.⁶

1944-ben, a győzelem közeledtével, a londoni csehszlovák kormány álláspontja a kitelepítés és a kollektív felelősségrevonás kérdésében tovább radikalizálódott. Az ebben az évben keletkezett memorandumokban a kisebbségi kérdés „megoldásának” eszközéül a szervezett kitelepítés mellett már említésre került a tömeges kiutasítás és az elűzés is.⁷

Az angol, az amerikai és a szovjet vezetés a csehszlovák megkeresésekre kitérő választ adott, és a kitelepítés ügyét alapvetően a béketárgyalásokra kívánták hagyni. Amikor azonban a Vörös Hadsereg a közép-európai térségbe ért, és közeledett Németország és csatlósainak veresége, a kitelepítés ügye megkerülhetetlen, gyakorlati kérdéssé vált.

A Magyarországgal folytatott fegyverszüneti tárgyalások idején csehszlovák emigráns politikusok szerették volna elérni, hogy a fegyverszüneti egyezményben szerepeljen a Csehszlovákiában nemkívánatossá vált magyarok befogadásának kö-

6 Gulyás (2008) i. m. 260.

7 Augusztus 23-i emlékiratában a londoni csehszlovák kormány arra kérte a szovjet külügyi vezetést, hogy a szövetségesek kötelezzék Magyarországot a kiutasításra ítélt szlovákiai magyarság befogadására. A kérések között szerepelt az is, hogy a Magyarországgal a jövőben kötendő fegyverszüneti egyezménybe iktassanak be egy külön rendelkezést a szlovákiai magyarság háború utáni tömeges Magyarországra, valamint a magyarországi szlovákok Szlovákiába való áttelepítéséről. Az angol, amerikai és szovjet kormányoknak 1944. november 23-án küldött memorandumában a csehszlovák kormány már nemcsak a szervezett „transzfer” keretében elszállítandó németek, hanem „a csehszlovák állampolgárok által elűdőzött, illetve a jövőben elűdőzendő összes német” németországi letelepítéséhez kérte a nagyhatalmak támogatását. Szarka László (szerk.): *Jogfosztó jogszabályok Csehszlovákiában, 1944–1949*. MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kecskés László Társaság, Komárom, 2005. 14. A szlovákiai magyarokkal kapcsolatban a memorandum a következőket emeli ki: „A magyar kisebbség jelenléte Csehszlovákiában nem jelent olyan veszélyes problémát, mint a német kisebbségé. A csehszlovák kormány azonban fenntartja magának a jogot, hogy a memorandumban megfogalmazott javaslatnak megfelelően, hasonló módon járjon el a magyar kisebbség azon elemeivel szemben, akik a Kőztársasággal szemben ellenségesen viselkedtek.” Uo. 15.

telezettsége is. A szovjet vezetés kezdetben elvetette a Beneš-kormány kérését, de a londoni kormányt Moszkvában képviselő Zdeněk Fierlinger és Hubert Ripka érvelése meggyőzte a szovjet vezetőket, és Molotov végül a csehszlovák javaslat elfogadására kérte a szövetségesek képviselőit. Averell Harriman amerikai nagykövet és J. Balfour brit kormánytanácsos egyet nem értése miatt ez a passzus végül mégsem került bele a Magyarországgal kötendő fegyverszüneti egyezménybe. A kudarc ellenére 1945 januárjától kezdve a szovjet vezetés nyíltan kiállt az egyre radikalizálódó és a magyarokat is érintő csehszlovák kitelepítési tervek mellett.

Beneš 1945. márciusi moszkvai útja során már 2 millió német kiutasításáról beszélt. Csehszlovákiában 800 ezer német maradt volna. A szlovákiai magyarok számát 600 ezerre becsülte, akik közül 400 ezret kívánt áttelepíteni Magyarországra. A szovjet kormány támogatásáról biztosította a csehszlovák delegációt. A tárgyalások különleges színfoltja volt Sztálin tósztyja, amely a Beneš elnök tiszteletére adott búcsúvacsorán hangzott el. Sztálin itt olyan koncepciót fejtett ki, amelyről sem korábban, sem később nem beszélt nyilvánosan. Ez a különös koncepció a „lenini új szlávság”-ról szólt: „Gyűlölöm a németeket. [...] Az első világháború számláját is a szlávok fizették meg. Aztán Németországot (a nyugatiak) talpra állították. [...] Ennek a háborúnak megint a szlávság issza meg a levét. A franciák kinyitották a kapukat a németek előtt, akik elfoglalták Franciaország nagy részét, valamint Hollandiát és Belgiumot. Anglia sziget, de azért megremegett. És kit érint leginkább ez a háború? A németek rátámadtak a szlávokra és ezt megszenvedték a csehek, a szlovákok, ukránok, oroszok és a délszlávok. [...] Azonban most a németeket szétverjük, hogy soha többé ne ismétlődjenek meg a támadások a szlávok ellen. A Szovjetunió semmi mást nem akar csak azt, hogy olyan szövetségesei legyenek, akik mindig hajlandók lesznek ellenállni a német veszélynek. A Szovjetunió nem fog beavatkozni a szövetségeseinek a belügyeibe. Ilyen a lenini új szlávság, amelyet mi bolsevikok-kommunisták követünk.”⁸ Sztálin hasonló megvetéssel gondolhatott a magyarokra is. Erre egy 1945. augusztus 7-én kelt levél utal, amelyet Rákosi írt Sztálinnak, hogy a „generalisszimusz” segítségét kérje a csehszlovákiai magyarüldözés leállításához. Rákosi visszaemlékezésében elpanaszolta, hogy „a csehszlovák kormány és a kommunista párt elhatározták, hogy az összes magyart kitelepítik Csehszlovákia területéről. [...] A legfőbb érvük az, hogy Ön egyetért ezzel a politikával. Amikor a csehszlovák delegáció június végén Önnél volt és feltette azt a kérdést, hogy eljárhatnak-e a magyarokkal ugyanúgy mint a németekkel, Ön állítólag kedvezően válaszolt, és még azt is mondta: »Csapják jól pofán őket.«”⁹ A történet hitelesnek tűnik, mert az említett 1945. június 25-i megbeszélésen készült jegyzőkönyv tanúsága szerint is Sztálin keményen és lekezelően beszélt a magyarokról. „Mi nem fogjuk akadályozni

8 Zbynek Zeman: *Edvard Benes. Politicky zivotopis*. Mlada Fronta, Praha, 2002. 261–262.

9 A levél itt olvasható: Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések, 1940–1956*. I. kötet. Napvilág Kiadó, Budapest, 1997. 591. (211. jegyzet)

magukat. Űzzék el őket. Hadd érezzék magukon, hogy mit jelent másokon uralkodni” – mondta a szovjet vezér a csehszlovák delegáció tagjainak, Zdeněk Fierlingernek és Klement Gottwaldnak a kitelepítéssel kapcsolatban.¹⁰ Sztálin valójában csak megismételte Molotov kijelentését, amelyet a magyarok megbüntetésére vonatkozóan másfél évvel korábban Benešnek tett.

A pánszláv és magyarellenés nézetek ellenére a szovjet támogatás továbbra is csak diplomáciai nyomásgyakorlásra szorítkozott. Pedig a csehszlovák kormány a szovjet hadsereg támogatására is számított a magyarság kitelepítése során. Amint az a csehszlovák kormányülések jegyzőkönyveiből kitűnik, 1945 tavaszán a kassai szovjet parancsnokság visszautasította a szovjet haderő igénybevételére vonatkozó kéréseket.¹¹ Rákosi visszaemlékezésében arra utalt, hogy maga Sztálin állította le azt az akciót, amely mintegy 15 ezer Kassa környéki magyar határon történő „átdobására” irányult.¹²

A magyarok jogfosztása

1945. április 3-án Edvard Beneš és londoni kormánya a moszkvai kommunista emigráció tagjaival együtt Moszkvából megérkezett Kassára. Itt alakult meg az új csehszlovák kormány, és itt hirdették ki a napokkal korábban Moszkvában elfogadott és a szovjet vezetés által is jóváhagyott kormányprogramot. A 16 fejezetből álló program négy fejezete foglalkozott a nemkívánatos kisebbségekkel. A kormányprogram a német és a magyar kisebbségekkel szemben a kollektív bűnösség elve alapján állt, mert a csehszlovák állampolgárság megvonása és egyéb jogfosztás alól csak aktív antifasisztákat vontak ki. A kormányprogramban foglaltak a Beneš és a londoni emigráció által meghatározott célokat tükrözték. Ennek a ténynek a kiemelése azért fontos, mert az etnikai kérdések kezelésében a cseh és a szlovák politika nem mindig fedte teljesen egymást. Talán a sérelmeket és sikereket egyaránt tartalmazó közös múlt is szerepet játszott abban, hogy a magyarok sorsával kapcsolatos szlovák elképzelések kezdetben nem voltak olyan radikálisak, mint a központi „csehszlovák” álláspont.

A szlovák ellenállás részről a magyarok kitelepítését nem szorgalmazták olyan ádázan, mint a londoni Beneš vezette emigrációs kormány. A Csehszlovák Nemzeti Felkelés idején a Szlovák Nemzeti Tanács a németek és a magyarok állampolgárságának kérdésével nem foglalkozott, a kiadott rendeletek csak a magyar nagybir-

10 *Восточная Европа в документах российских архивов 1944–1953 гг.* Т. 1: 1944–1948 гг. Институт славяноведения и балканистики (Российская академия наук) – Государственный архив Российской Федерации, Сибирский хронограф, 1997. 232.

11 Stefan Šutaj: *Magyarok Csehszlovákiában 1945–48 között*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2008. 81.

12 Rákosi (1997) i. m. 268.

tokosok és az „árulók” földjének elkobzásáról szóltak. A Szlovák Nemzeti Tanács 1945. február 4-i kiáltványa is csupán az 1938 után betelepült magyarok távozását sürgette. A helybeliekkel kapcsolatban a következő, biztatónak tűnő megjegyzés szerepelt a dokumentumban: „Az itteni magyar polgárok helyzete azon múlik, hogyan határozzák meg a szlovák nemzethez, az új Csehszlovákiához és ezek demokratikus és szláv irányultságához való viszonyukat.”¹³ A kassai kormányprogramban megfogalmazott kollektív bűnösség elvével ellentétben a Szlovák Nemzeti Tanács 1945. májusi plénümán a felkelők képviselőiben Gustáv Husák kijelentette, hogy az 1938 után érkezett magyaroknak, valamint azoknak, akik vették a köztársaság ellen, távoznuk kell. „A többi polgárra – magyarokra – akik nem követtek el semmiféle bűncselekményt a nemzet ellen, ez [ti. a kiutasítás] nem vonatkozik és nem is akarjuk, hogy vonatkozzon csak azért, mert magyar nemzetiségűek.”¹⁴

A magyarok sorsával kapcsolatos csehszlovák és a szlovák vélekedések közötti hangsúlybeli eltérés 1945 nyarára megszűnt. 1945. június 6-án a Szlovák Kommunista Párt Elnökségének ülésén Viliam Široký már a magyarság teljes felszámolásáról beszélt. A Csehszlovákia ellen vétő magyaroknak, azaz a betelepülteknek, nyilasoknak és az irredenta, nacionalista szervezetek tagjainak számát 300–350 ezerre becsülte, a fennmaradó 400 ezer magyar túlnyomó részét lakosságcsere keretében kívánták kitelepíteni. Vladimír Clementis külügyi államtitkár 1945 szeptemberében a Szlovák Nemzeti Tanács plénümán kijelentette: „Az egyetlen végleges megoldás a magyar kisebbség távozása Szlovákiából.”¹⁵

A német- és magyarellenes intézkedések elsődleges „jogforrásai” az elnöki dekrétumok voltak. Edvard Beneš köztársasági elnök 1945. május 14. és 1945. október 27. között 143 dekrétumot bocsátott ki. Ezeket az 1945. október 28-án megalakult ideiglenes csehszlovák nemzetgyűlés 1946 márciusában visszamenőleges hatállyal törvényerőre emelte. A 143 dekrétumból 13 vonatkozott közvetlenül a német és a magyar kisebbségre, s jó néhány további közvetve tartalmazott olyan rendelkezéseket, amelyek összefüggtek a két kisebbség kollektív bűnösökként való beállításával.

Az 1945. május 19-én kiadott 5. számú elnöki dekrétum a németek, a magyarok, az árulók és a kollaboránsok, valamint egyes szervezetek és intézetek „vagyonai értékeinek állami kezeléséről” rendelkezett. A dekrétum 4. §-a kimondta: „Állami szempontból megbízhatatlannak kell tekinteni a) a német vagy magyar nemzetiségű személyeket, b) azokat a személyeket, akik a Csehszlovák Köztársaság állami szuverenitása, önállósága, egysége, demokratikus köztársasági államformája, biztonsága és védelme ellen irányuló tevékenységet fejtettek ki.” Ugyanezen dekrétum azt is meghatározta, kit kell német vagy magyar nemzetiségűnek tekinteni. Az 1930. évi népszámlálás nemzetiségi adatai alapján magukat a két kisebbséghez sorolók egésze

13 Idézi: Šutaj (2008) i. m. 21.

14 Uo. 86.

15 Uo. 87.

mellett gyakorlatilag valamennyi két világháború között, a csehszlovák hatóságok által bejegyzett német és magyar politikai párt és szervezet tagságára is kiterjedt a dekrétumok hatálya.

A nemzeti kisebbségi csoportokat kollektív bűnösként kezelte a többi 12 elnöki rendelet is. Közülük a 12. számú dekrétum a németek, magyarok mezőgazdasági vagyonának elkobzásáról, a 16. számú pedig a náci, valamint a háborús bűnösök megbüntetéséről, a rendkívüli népbíróságok létrehozásáról intézkedett. Nagy horderejű volt az 1945. augusztus 2-án kibocsátott 33. számú elnöki dekrétum is, amely a németektől és magyaroktól – a müncheni szerződés és az első bécsi döntés semmissége ellenére – megtagadta a csehszlovák állampolgárság visszaadását.

A dekrétumok szlovákiai végrehajtását a Szlovák Nemzeti Tanács rendeletei adaptálták. Négy rendelet foglalkozott a szlovákiai magyarok és németek mezőgazdasági vagyonának elkobzásával.¹⁶ Az 1945. augusztus 23-án hozott 105. számú rendelet intézkedett a szlovákiai munkatáborok felállításáról. A szlovákiai német és magyar nemzetiségű lakosság internálótáborba gyűjtésével azonban a szlovák hatóságok nem várták meg a rendeletet. A Pozsony melletti tábort, amely a legnagyobbak közé tartozott, már 1945 májusában felállították. Összesen mintegy 50 gyűjtő- és munkatábor működött Szlovákia-szerte, melyekben összesen mintegy 20–22 ezer internált személyt őriztek. Az internáltak 82–85 százaléka német, 9–12 százaléka magyar, 5–6 százaléka szlovák nemzetiségű volt.¹⁷

Kitoloncolás, kitelepítés és reszlovakizáció

A magyarság felszámolásának három módja volt: a Magyarországra való kitelepítés, a belső telepítés, azaz a szétszórás, illetve a vissza-szlovákosítás. Csehszlovákia nemzetközi helyzetétől, a szovjet támogatás mértékétől, valamint a magyar politikai vezetés határozottságától függött, hogy mikor melyik „megoldás” került előtérbe.

A magyar kisebbség felszámolása a trianoni területről 1938 után érkezettek kitoloncolásával vette kezdetét. A kiűzetés első hulláma csehszlovák adatok szerint 31.780 magyar személyt érintett. A szülőföldjén élő magyarság kitelepítése azonban nehézségekbe ütközött. Miután a magyarok kitelepítését szorgalmazó csehszlovák javaslat nem került be a Magyarországgal kötött fegyverszüneti egyezménybe, a csehszlovák kormány újabb diplomáciai offenzívába kezdett. Ez a kezdeményezés is sikertelennek bizonyult, mivel a Szovjetunió pártoló fellépése ellenére az 1945 jú-

16 Az 1945. évi 4., 50., 104., valamint az 1946. évi 64. számú rendeletekről van szó. Ez utóbbi rendelet valamennyi magyar nemzetiségű földtulajdonosra kiterjesztette a föld kisajátítását.

17 Gabzdilová, Soňa – Olejník, Milan: Proces internácie nemeckého obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1945–1946. *Historický časopis* 50 roc. 2002. No. 3. 423–438.

liusában zajló potsdami konferencián hozott döntések csak a németek kitelepítését engedélyezték.

A csehszlovák kormány – nemzetközi felhatalmazás hiányában – a tervezett egyoldalú kitelepítés helyett jelentős belső telepítési akciókba kezdett. A telepítések elsődleges célja a Szlovákia déli részén egy tömbben lakó magyarság meggyengítése, szétszórása volt. A telepítések fő iránya Csehország volt. Az 1945 szeptemberétől decemberéig tartó első deportálási hullám során mintegy 10 ezer magyart deportáltak.¹⁸ A deportálások főleg a nyugat-szlovákiai településeket érintettek (Somorja, Dunaszerdahely, Komárom, Galánta, Vágsellye, Nyitra, Léva, Érsekújvár, Zseliz, Ógyalla). A kiszállításokkal egyidőben a szlovákiai Belügyi Megbízotti Hivatal rendeletet adott ki a Szlovákia középső részén fekvő városok magyartalanításáról, a magyar nemzetiségű értelmiség áttelepítéséről a déli területekre, ahonnan majd könnyebben kitelepíthetők Magyarországra. Ugyanakkor délről magyar papokat, tanítókat igyekeztek az északi területekre helyezni, hogy befolyásukat csökkentsék. A magyarüldözés elsődleges célpontjai az egyházak voltak. 1945. február 27-én kiutasították Madarász István kassai katolikus püspököt, és ugyanebben a hónapban elhunyt a csehszlovák hatóságok által őrizetbe vett és meggyötört Bubnics Mihály rozsnói püspök. Az új államhatalom lefejezte a szinte teljesen magyar nemzetiségű hívőkből álló református egyházat is, mivel vezetése 1945 májusától egy szlovákok által vezetett „szervezőbizottság” irányítása alá került. A háború után gyakorlatilag megszűnt a magyar nyelvű egyházi, gyülekezeti élet. Az egyházak vagyonát elkobozták, iskoláit bezáratták és az istentiszteletek hivatalos nyelve a szlovák lett.

A magyarság megbüntetésének és megfélemlítésének elsődleges eszközei a népbíróságok voltak. Az 1947. december 31-ig a szlovák népbíróságok 8.055 személyt ítélték el, s közülük 4.812 magyar volt. A magyar elítéltek száma több mint kétszerese volt a szlovákokénak. A legsúlyosabb ítéletet az egykori Magyar Párt elnöke, gróf Esterházy János kapta. Ő volt a háborús szlovák parlament egyetlen képviselője, aki nem szavazta meg a zsidóság deportálását lehetővé tevő alkotmánytörvényt. A szlovákok és magyarok közötti megegyezést kereső és óriási morális tekintéllyel bíró gróf alkalmas lett volna a magyar közösség vezetésére, ezért az új hatalom még távollétében is ellenségnek tekintette. Esterházyt 1945-ben a Szovjetunióba hurcolták, ahol 10 év kényszymunkára ítélték, így a szlovák hatóságok 1947. szeptember 16-án távollétében mondták ki rá a halálos ítéletet. Csehszlovák kérésre a szovjet hatóságok 1949-ben visszaszállították a grófot, de a halálos ítéletet nem hajtották végre, helyette „kegyelemből” életfogytiglanig tartó börtön várt rá.

A telepítésekkel, elsősorban a csehországi deportálással a csehszlovák kormány a közvetlen etnikai és gazdasági célok mellett a magyar kormányra is nyomást

18 A Szociális Megbízotti Hivatal 1945. december 5-i összefoglaló jelentése szerint 9.247 személyt deportáltak, a Szlovák Telepítési Hivatal szerint az elszállított magyarok száma 12 ezer fő. Šutaj (2008) i. m. 98.

kívánt gyakorolni egy lakosságcsereéről szóló egyezmény megkötése érdekében. A magyar kormány élesen ellenezte a csehszlovák telepítési terveket és kiállt a magyar lakosság szülőföldön maradása érdekében. Csehszlovák részről sovínisza provokációnak tekintették azt a hivatalos magyar álláspontot, miszerint Magyarország csak a területtel együtt képes és hajlandó befogadni a nemkívánatosá vált szlovákiai magyarokat. A magyar kormány 1945 áprilisától 1946 júliusáig 184 tiltakozó jegyzéket küldött a magyar kisebbség helyzetével kapcsolatban Kliment Vorosilov marsallhoz, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEK) elnökéhez, illetve rajta keresztül a csehszlovák kormányhoz. A két ország között gyakorlatilag ez a szervezet volt az összekötő.¹⁹ A csehszlovák kormány a magyarországi SZEK-ben tevékenykedő képviselőjén keresztül javasolta a lakosságcserevel foglalkozó tárgyalások megindítását. A Dalibor Krno által 1945. október 9-én benyújtott javaslatra Vorosilov kezdetben nem reagált, mert a kitelepítés erőltetése csökkentette volna a magyar kommunisták választási esélyeit. A választások után azonban a SZEK elnöke már határozottan kiállt a csehszlovák javaslatok mellett, így a magyar kormány a kisebbik rossz, a tárgyalások megkezdése mellett döntött. A Prágában 1945. december 3-án kezdődött és négy napig folytatott megbeszélések azonban eredmény nélkül értek véget, mert a felek álláspontjai között elvi különbségek voltak. A magyar fél a nemzetiségi kérdés megoldására a lakosságcsereét eleve nem tartotta alkalmas eszköznek. Csehszlovák részről viszont nemcsak a népcsere elfogadására akarták rávenni a magyar küldöttséget, hanem arra is, hogy Magyarország fogadja be a lakosságcsere lebonyolítása után szülőföldjén maradó magyarság egy részét is.

A nemzeti érdekek bátor képviselője és hangoztatása ellenére a magyar kormány mozgástere minimális volt. A különböző minőségben Magyarországon tartózkodó nyugati és szovjet politikusok magánbeszélgetésekben és nyilatkozatokban a csehszlovák kormánnyal való egyezkedés elkerülhetetlenségét hangsúlyozták.²⁰

A magára maradt magyar kormány a tárgyalások újrafelvételére kényszerült. Biztató jelnek tűnt, hogy a két ország között megromlott viszony javítása érdekében 1945 végén Csehszlovákiában leállították a kényszer-kitelepítéseket. Az 1946. február 6. és 10. közötti második prágai tárgyaláson végül megállapodás jött létre a lakosságcsereéről. Az egyezmény aláírására február 27-én, Budapesten került sor. A megállapodás értelmében Csehszlovákia annyi szlovákiai magyart

19 A SZEK szerepéről lásd részletesen: Földesi Margit: Kitelepítés, lakosságcsere és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság. In: Molnár Imre – Szarka László (szerk.): *Ott hontalan emlékezet. Emlékkönyv a csehszlovák–magyar lakosságcsere 60. évfordulójára*. MTA Kisebbségkutató Intézet – Kecskés László Társaság, Komárom, 2007. 127–132.

20 Gulyás (2008) i. m. 360–361.; Balogh Sándor: *A népi demokratikus Magyarország külpolitikája*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1982. 114–116.

telepíthetett át Magyarországra, ahány magyarországi szlovák önként jelentkezett a Csehszlovákiába történő áttelepülésre. Továbbá Csehszlovákia lehetőséget kapott arra, hogy paritáson felül, tehát egyoldalúan áttelepíthesse a szlovák népbíróságok által háborús bűnösnek minősített magyarokat is. Az egyenlőtlen feltételeket tartalmazó egyezmény elfogadásától a magyar kormány az üldözések és egyoldalú akciók befejeződését várta. A csehszlovák kormány viszont a magyar nemzetiség felszámolásának az eszközét látta a megállapodásban. A cseh és szlovák szakértők 300–500 ezer magyarországi szlovák áttelepítésével számoltak, annak ellenére, hogy az 1930-as népszámlálás során csak mintegy 105 ezren vallották szlovák anyanyelvűnek magukat. A lakosságcsere után Szlovákiában maradó magyarságot egyoldalú kitelepítéssel kívánták felszámolni, illetve gyengíteni. Valójában ezt a célt szolgálta a háborús bűnösök kitelepítésére történő utalás az egyezményben.

Az egyezmény alapján megalakult a Csehszlovák Áttelepítési Bizottság, és 1946. március 4-től hat héten át népszerűsíthette a magyarországi szlovákok körében az áttelepülés gondolatát. Az áttelepülők toborzásakor elsősorban nem a szlovákság nemzeti öntudatára, hanem a jobb élet utáni vágyára építettek. A Csehszlovák Áttelepítési Bizottság munkatársai a győztes Csehszlovákiában az áttelepültekre váró magas életszínvonalat és a gazdasági lehetőségeket hangsúlyozták. A vagyonosabb és biztos egzisztenciával rendelkező szlovákok nem akartak elköltözni szülőföldjükről. Kitelepülésre jórészt földnélküli fiatalok jelentkeztek.

A Csehszlovák Áttelepítési Bizottság fő feladata az volt, hogy minél több magyarországi szlovákot nyerjen meg az áttelepítés ügyének, mert ily módon lehetett növelni az áttelepítésre kerülő szlovákiai magyarok számát. Az áttelepülni kívánók jelentkezésének összegyűjtésére három hónap állt rendelkezésre. Az áttelepülésre jelentkezettek végleges száma 95.724 fő volt. A lakosságcsere-egyezmény módot adott arra, hogy a jelentkezési íveket a magyar szervek ellenőrizhessék. A vizsgálatkor kiderült, hogy a jelentkezők csaknem egynegyede nem tud szlovákul, továbbá több mint tízezer fiktív, vagy már elhunyt személy is felkerült az áttelepülők listájára.

Csehszlovákiában az egyezmény végrehajtása a Szlovák Telepítési Hivatal feladata volt. Ez a kormány szerv állította össze a kitelepítésre kötelezett magyarok listáját. A kiválasztásnál az általános etnikai irányelvek mellett gazdasági szempontok játszottak szerepet. A Szlovák Telepítési Hivatal a magyar–szlovák határ mentén szinte teljesen összefüggő magyar etnikai sávot kívánta felszabdalni a kitelepítéssel. A kiválasztottak többsége a délnyugat-szlovákiai nagy magyar etnikai tömbhöz tartozott. A népcsere kiterjedt még az Ipolyságra és környékére, Gömörben a Fülek és Tornalja közötti falvakra, Kelet-Szlovákiában pedig a Szepsi alatti határ menti községekre és a Bodroghözre. A kitelepítendő személyek kiválasztásánál elsősorban a vagyoni, politikai szempont volt döntő. A kiválasztottak többsége jómódú városi polgár és földműves volt. A magyarok jogfosztása és kitelepítése így kapott „nemzeti” és „demokratikus” színezetet a csehszlovák propagandában.

A paritásos csere keretében kijelölt magyarok száma 106.398 fő volt. „Háborús

bűnösként” családtagokkal együtt további 75.114 főt jelöltek ki áttelepítésre. A lakosságcsere keretében tehát a csehszlovák fél 181.512 magyar, a szlovákiai magyarság egyharmadát kívánta áttelepíteni.²¹ A csehszlovák kormány által 1946. augusztus 26-án a magyar kormánynak átnyújtott jegyzék, így összesen 181.512 kitelepítendő személy nevét tartalmazta. A lakosságcsere-egyezmény valóban lehetőséget adott a háborús bűnösök áttelepítésére, de a vonatkozó cikkely csehszlovák és magyar értelmezése alapvetően különbözött egymástól. Az egyezmény VIII. cikkelye csak a kis háborús bűnösök számát limitálta, mintegy ezer főben. A súlyos háborús bűnök elkövetése miatt kiutasíthatók száma nem volt meghatározva, de magyar részről ezernél kevesebb személyre számítottak. A csehszlovák fél azonban épp a kontingens meghatározásának hiányát használta ki arra, hogy több tízezerrel megnövelje a lakosságcsere-egyezmény keretében kitelepítendő magyarok számát. Az egyezmény csehszlovák értelmezését a magyar kormány nem fogadta el, és a háborús bűnössé nyilvánított magyarok különösen magas száma miatt nem kezdte meg a népességcsere lebonyolítását.

A lakosságcsere előkészítésével párhuzamosan zajlott a reszlovakizációs kampány. A belső telepítések és a Magyarországra történő áttelepítés mellett a nemzetiség kényszer hatása alatt történő megváltoztatása volt a magyarság eltüntetésének harmadik pillére. A reszlovakizáció gondolatát eredetileg a Szlovák Liga vetette fel még az 1938. évi müncheni döntés előtt azzal a céllal, hogy az elmagyarosodott szlovákokat visszatérítse eredeti nemzetiségükhöz.²² Az 1946 kora nyarán meginduló kampány azonban – jóval meghaladva a Szlovák Liga mintegy tíz évvel korábban megfogalmazott célját – már a magyarok tömeges szlovákká válása előtt nyitott szabad utat. Az akció valódi célja az volt, hogy a reszlovakizáció következtében legalább 200 ezerre csökkenjen a magukat magyarnak vallók száma, akiket azután a csehszlovák kormány a párizsi békekonferencián összeülő nagyhatalmak hozzájárulásával kívánt kitelepíteni.

Az 1946. június 17. és július 1. között végrehajtott kampány eredménye a Szlovák Telepítési Hivatal és a Szlovák Liga várakozásait jelentősen felülmúlta, mert a szlovákiai magyaroknak négyötöde, összesen 452.089 személy nyújtotta be a reszlovakizációs kérelmet, s közülük 362.679 személy kérelmét a szlovák hatóságok elfogadták,

21 Magyar Nemzeti Levéltár, XIX-A-15-d, 117. doboz; Szabó Károly: *A magyar–csehszlovák lakosságcsere története*. Kézirat. OSZK, Fond 293. III. kötet. 2.

22 1929. szeptember 15-én Érsekújvárott megtartja alakuló ülését a Délszlovenszkói Szlovák Akadémikusok Szövetsége elnevezésű szervezet, amely az e térségben élő szlovák nemzetiségű egyetemi és főiskolai hallgatókat tömöríti. Az alakuló közgyűlésen Alois Kolísek pozsonyi egyetemi tanár, a Szlovák Liga Iskolaügyi Szakosztályának elnöke ünnepi beszédében kemény magyarelles hangnemet üt meg. Kifejti, hogy az elérendő nemzeti cél: a szlovák nyelvterület kiterjesztése a Dunáig, illetve a magyar Csallóköznek „csehszlovák” iskolák által való elszlávosítása. Kolísek szerint azonban ez a célkitűzés csak az első lépcsőfoka lehet annak a nagy pánszláv eszmének, amely a szlávság teljességének összefogását hivatott szolgálni.

azaz őket szlovák nemzetiségüként regisztrálták, amivel visszanyerték állampolgári jogukat és mentesültek a kitelepítés és a vagyonelkobzás alól. A kérelmet benyújtók a reszlovakizációt a szülőföldönön maradás egyetlen lehetséges eszközének tekintették. Identitásukat valójában nem adták fel, erre utal, hogy az 1946-ban nemzetiséget váltók túlnyomó többsége az 1961-es népszámlálás alkalmával ismét magyarnak vallotta magát.

A reszlovakizációs kampány látszatsikere ellenére a csehszlovák kormány a párizsi békekonferencián felvettette 200 ezer magyar egyoldalú kitelepítésének a tervét. 1946. október 12-én a párizsi békekonferencia plénuma elfogadta a Magyarországgal kötendő békeszerződés tervezetét, de a döntés a csehszlovák várákosoknak nem felelt meg teljesen. A pozsonyi hídfő kiszélesítésére irányuló kérést részben elfogadták a döntést hozó hatalmak. A kért öt falu helyett végül három – Horvátjárfalu, Oroszvár, Dunacsun – elcsatolásához járultak hozzá. Ugyanakkor az erőteljes szovjet támogatás ellenére a plénum elutasította a 200 ezer szlovákiai magyar Csehszlovákia által igényelt egyoldalú kitelepítését Magyarországra.

A kudarc hatására a csehszlovák kormány ismét belső telepítésekkel kívánta megváltoztatni Dél-Szlovákia etnikai arculatát, és egyben a népcsere megkezdésére bírni a magyar kormányt.²³ Csehszlovákia a nyomásgyakorlás eszközeként 1946 őszén felújította az egy évvel korábban, 1945 őszén megkezdett, de az év végén leállított csehországi deportálásokat. 1946. november közepén a Párkányi járáshoz tartozó Kőbölkút és Muzsla, valamint a Somorjai járásban lévő Gutor és Szemet községek katonai egységekkel történő körbezárásával megkezdődött a szlovákiai magyar családok csehországi deportálásának második hulláma.

A magyarlakta területeket érintő deportálások történetét az elhurcoltak megrázó beszámolói és visszaemlékezései őrzik.²⁴ Kevésbé ismert, hogy a magyarok sorsára a szlovákiai egyházak is felfigyeltek, és a csehországi deportálások lebonyolításáról hiteles beszámolók is készültek. Például Andrej Škrábik besztercebányai püspök 1946. szeptemberi 16-i levelében arra kérte püspöktársait, hogy a jogsértő esetekről készítsenek jegyzőkönyveket.²⁵ A Pavol Jantausch nagyszombati püspök számára készült jelentésben a következő megállapítások szerepelnek az elhurcolás lebonyolításáról: „Éjszaka a városokat és falvakat körbeveszik összes oldalról automata gépfegyverekkel. Reggel a hivatalos orvos formális ellenőrzést tart azzal a paranccsal, hogy minél több embert ismerjen el transzportálhatónak és munkaképesnek. Mindjárt ezután

23 Šutaj (2008) i. m. 115–117.

24 Szarka László (szerk.): *A szlovákiai magyarok kényszerkitelepítéseinek emlékezete, 1945–1948*. MTA Kisebbségkutató Intézet – Kecskés László Társaság, Komárom, 2003.; Molnár Imre – Szarka László (szerk.): *Otthonatlan emlékezet. Emlékkönyv a csehszlovák–magyar lakosságcsere 60. évfordulójára*. MTA Kisebbségkutató Intézet – Kecskés László Társaság, Komárom, 2007.

25 Šutaj (2008) i. m. 234.

jönnek a katonák és szívszaggató jelenetek között elkezdik hordani az érintettek bútorait az odaállított autókba, amelyeket nagyobb részt az UNRA adott, bizonyára nem erre a célra. A végén vagonokba rakják a lakosokat és elviszik őket a szörnyű fagyok ellenére, amelyek több éjszakán át tartottak. Sok helyen kisgyerekeket is transzportáltak, sőt betegeket a kórházból [...] Új munkahelyre viszik őket, nem tudnak egy szót sem csehül vagy szlovákul, és a cseh gazdák választják ki őket, mint valami rabszolgákat, aszerint, hogy melyiknek vannak erősebb izmai a munkára”.²⁶

A deportálás ténye és végrehajtásának körülményei több egyházi vezetőt készített megszólalásra. Pavol Jantusch püspök 1947. február 1-jén az összes szlovák püspök megbízásából küldött memorandumot a Szlovák Nemzeti Tanács elnökségének. A kemény hangvételű memorandum többek között kimondja: „A zsidók elhurcolásakor felháborodtunk az emberi érzésnek és keresztényi szeretetnek ellentmondó tett miatt. Ma ugyanezt tesszük, mivel a bánásmód nagyon hasonlít azokéhoz, akiknek a múltban szemrehányást tettünk. [...] A köztársasághoz visszatérő magyar lakosság nyugodtan várta a fordulatot, kivéve azt a néhány személyt, akik a nemzet és az állam ellen vétkeztek. Nem lehet azonban a magyar kisebbség egészét elítélni. Ha egy nemzet vagy nemzetiségi csoport, illetve egy kisebbség néhány tagja vétkezik, ebből nem következhet az, hogy ezzel a bűnnel az egész nemzetet vagy kisebbséget vádolhatjuk”.²⁷

A magyar kormány széleskörű akcióba kezdett a deportálások leállításáért. Gyönygyösi János külügyminiszter 1946. november 20-án tiltakozó jegyzéket adott át a csehszlovák kormánynak. Közben a magyar kormány dokumentumkötetet állított össze a nagyhatalmak számára a csehszlovákiai jogsértésekről. Mindszenty József bíboros táviratban kért segítséget a szlovákiai magyarok részére a pápától, az Egyesült Államok elnökétől és az angol királytól. Az éles hangú kampány és diplomáciai jegyzékváltások mellett 1947 elejétől titkos megbeszélések is folytak a két ország külügyminiszterei között. Bár a tárgyalások eredménytelenül értek véget, mindkét fél érdekelt volt a feszültség csökkentésében. A deportálásokat 1947. február 22-én állították le és a magyar kormány ugyanezen a napon informálta a budapesti csehszlovák katonai misszió vezetőjét, Dastich tábornokot, hogy 1947. március 1-jétől megkezdji a lakosságcserét. A csehszlovák politika tehát elérte közvetlen célját, mert a deportálásokkal rákényszerítette a magyar felet a lakosságcsere megindítására. Ugyanakkor az elhurcolások leállítása miatt a magyarok szétszórására vonatkozó cseh és szlovák tervek csak részben valósultak meg. Klement Gottwald kommunista miniszterelnök és a Szlovák Telepítési Hivatal is mintegy 150 ezer magyar áttelepítésével számolt.²⁸ A valóságban a több mint három hónapig tartó akció során hivatalos csehszlovák adatok szerint Dél-Szlovákia 17 járásából összesen 41.666 magyar sze-

26 Az 1947. március 17-én készült jelentést idézi: Šutaj (2008) i. m. 147–148.

27 Uo. 235–236.

28 Uo. 111.

mélyt telepítettek át Cseh- és Morvaországba.²⁹ A korabeli források tanulmányozása alapján azonban több kutató újabban 60 és 100 ezer közé teszi az elhurcoltak valódi számát.³⁰

Az 1947 tavaszán meginduló lakosságcsere, egészen 1948 végi befejezéséig, már nagyobb feszültségek nélkül zajlott. A Csehszlovák Áttelepítési Bizottság 1949. január 20-i zárójelentése szerint a lakosságcsere keretén belül 55.487 magyart telepítettek át. Köztük volt 2.905 „háborús bűnös”. A Csehszlovákiából kitelepített magyarok teljes száma 89.660 fő, mivel a cserekvótába végül beleszámították az egyezmény megkötése előtt áttelepültek vagy átmenekültek számát is. A magyar diplomácia sikerének kell tartanunk, hogy a lakosságcserére eredetileg kijelölt 180 ezer magyarnak mintegy a fele szülőföldjén maradhatott. Magyarországról összesen 71.787 szlovák érkezett Csehszlovákiába.

A magyar–csehszlovák viszonyt korábban jellemző mély ellentétek fokozatos elsimulása és a népcsere folyamán kialakuló együttműködés hátterében nemzetközi folyamatok voltak. A szovjet vezetés, amely korábban határozottan kiállt a homogen nemzetállam kialakítására irányuló csehszlovák politika mellett, 1947 nyarán megváltoztatta álláspontját. Ebben az évben megkezdődött a szovjet érdekszfera hatalmi blokká történő átszervezése és az új közép-kelet-európai rendben Csehszlovákia ugyanolyan vazallusi szerepet kapott, mint a háborúból vesztesként kikerülő államok. A szovjet vezetés az ellenőrzése alatt álló kisállamok között meglévő konfliktusok gyors lezárásában volt érdekelt. 1947 szeptemberétől kezdve megújultak a magyar–csehszlovák diplomáciai kapcsolatok.

Az 1948 februárjában hatalomra kerülő kommunisták Csehszlovákiát baloldali nacionalista diktatúrából kommunista diktatúrává alakították. Bár a csehszlovák kommunisták azt hangsúlyozták, hogy a kisebbségpolitika nem fog megváltozni, szovjet források szerint a Cseh Kommunista Párt Központi Bizottságának külügyi osztályvezetője már 1948 tavaszán arról tájékoztatta a Magyar Kommunista Párt vezetését, hogy a májusi formális választások után egyenjogúsítják a magyarokat.³¹ A magyar nemzetiségű lakosok állampolgárságáról végül az 1948. október 25-én kiadott, 245/1948. számú törvény rendelkezett. 1948 őszétől lehetővé vált a Csehszlovákiaba deportáltak visszatérése szülőföldjükre. A lakóhelyükre visszatérő tízezrek veszélyeztették a szlovákiai telepítések „eredményeit” ezért a magyarüldözés utolsó felvillanásaként a Szlovák Kommunista Párt Központi Bizottsága 1949. szeptember 7-én ismét csehszlovák kitelepítésekről hozott döntést. A „Déli akció”-nak neve-

29 Popély Árpád: A nemzetállam építésének eszközei Csehszlovákiában a II. világháború után. In: Ablonczy Balázs – Fedinec Csilla (szerk.): *Folyamatok a változásban. A hatalomváltások társadalmi hatásai Közép-Európában a XX. században*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2005. 187.

30 Uo.

31 Šutaj (2008) i. m. 169.

zett terv keretében 14.000–15.000 „idegent” kívántak kitelepíteni Dél-Szlovákiából. A CSKP KB 1949. október 24-én gyakorlatilag leállította az akciót és a terv megszületéséért és végrehajtásáért felelős Daniel Okáli ellen fegyelmi eljárás indult.

1945 és 1949 között a déli akció nélkül is jelentősen megváltozott Szlovákia néprajzi térképe. A népcsere, illetve a magyarüldözés mérlegét Popély Árpád a következőképpen foglalta össze: „A lakosságcsere és a belső telepítés [...] olyan nagy mértékben alakította át a felvidéki magyar nyelvterület etnikai összetételét, amelyhez fogható népesség-átrendeződésre a török háborúkat követő 18. századi migráció óta nem volt példa, s egy-két, a telepítések által kevésbé érintett régió (a Csallóköz nagy része, Párkány környéke, Gömör délnyugati része, a Szilicei-fennsík, a Bodroghöz és az Ung-vidék) kivételével vegyes lakosságúvá vált a korábban meglehetősen homogén magyar etnikai terület szinte valamennyi községe, a ki- és betelepítések által leginkább érintett régiókban (elsősorban a Garam mentén) pedig gyakorlatilag meg is szűnt a 200 éve folyamatosan dél felé nyomuló, de azért a 20. sz. közepéig jellegzetesen kirajzolódó nyelvhatár is.”³²

Ellenállás

A jogfosztásra és nyílt üldöztetésre a szlovákiai magyarság részéről nem a csendes beletörődés volt az egyetlen válasz. 1945–1946 folyamán csaknem fél tucat, elsősorban érdekvédő tevékenységgel, illetve nemzetközi tiltakozási akciók megszervezésével foglalkozó csoport alakult a magyarlakta településeken. Az illegálisan működő szervezetek közül a Népi Szövetség hálózata volt a legkiterjedtebb. A baloldali-nacionalista csehszlovák hatalom számára azonban nemcsak méretei és szervezettsége, hanem keresztény alapértékei miatt is ez a mozgalom jelentette a legnagyobb kihívást. A szervezetet 1945 őszén Paksi László pozsonypüspöki katolikus káplán kezdeményezésére pozsonyi magyar egyetemisták, fiatal katolikus papok és református lelkészek alapították.

Paksi László mellett elismert tekintélynek és irányító személyiségnek számított Arany Albert László pozsonyi főiskolai tanár, aki 1946 nyarán kapcsolódott a mozgalomhoz.

A Népi Szövetség elsődleges célja a kisebbség sérelmeinek dokumentálása, a jogfosztottak és a magyarországi hivatalok tájékoztatása volt. Ennek érdekében a mozgalom Lédecen és Pozsonyban *Gyepű Hangja*, Rozsnyón pedig *Észak Szava* címmel illegális újságot adott ki. Ezek a lapok 1945 és 1946 folyamán több mint húsz alkalommal jelentek meg. A számok általában egy-egy aktuális kérdéskörre vonatkozó írásokat tartalmaztak. A lapok részletesen beszámoltak a pozsonyi magyarság 1945

32 Popély (2005) i. m. 200.

májusában elkezdődött tömeges kiutasításáról, az erdélyi magyarság helyzetének változásairól és a csehszlovák népbíróságok magyarellenesséről. Az üldözésekről szóló híradások mellett a lapok szerkesztői igyekeztek reményt önteni az olvasókba és konkrét tanácsokkal is ellátták őket. „Légy óvatos! Nyilvános helyen ne politizálj! Át kell vészelned még ezt a kis időt! A fiatal magyar demokráciának nem holt mártírok, hanem dolgozó magyarok, a munka hősei kelljenek” – írták az Észak Szava szerzői az 1946. május elején megjelent húsvéti számban.³³

A Népi Szövetség kiállt a magyarság szülőföldön maradásáért és a magyar–szlovák viszony megoldását az etnikai határokkal minél inkább megegyező államhatárok kialakításában látta. Képviselői ezért élesen ellenezték a lakosságcserét és a magyar diplomácia súlyos hibájaként értékelték a Csehszlovákiával 1946. február 27-én megkötött egyezményt. A népcserével kapcsolatos fenntartásaikat 1946. január 24-én Tildy Zoltán miniszterelnökhöz, egy hónappal később pedig Gyöngyösi János külügyminiszterhez címzett levelükben is kifejtették. A lakosságcserét számos más szlovákiai magyar csoport is bírálta.³⁴ A különböző politikai beállítottságú és világnézetű bírálók azt hangsúlyozták, hogy a megállapodás nem hoz enyhülést a két ország viszonyában, mert a lakosságcsere csupán egy lépés a szlovákiai magyarság megsemmisítéséhez vezető úton.

A Népi Szövetségnek a magyar kormánytagokhoz címzett tájékoztatásai és kérelmei közül az 1946. augusztus 3-án készült és Gyöngyösi János külügyminiszternek címzett memorandumot tekinthetjük a legfontosabbnak. A memorandum *Rólunk, de velünk!* című zárófejezete a Népi Szövetség békejavaslatait hat pontban foglalja össze: „1. a nagyhatalmak szabad népszavazást rendeljenek el a vitás területeken; 2. szavazati joga mindenkinek ott legyen, ahol 1938. január 1-jén illetőséggel bírt; 3. a szavazásra jogosultak névjegyzékét amerikai, illetve angol és orosz vegyes bizottság vizsgálja felül; 4. A kiűldözöttek, kitelepítettek és ártatlanul börtönre és munkatáborra ítélték szintén szavazati joggal bírjanak, sőt az 1938. január 1-jei lakóhelyükön kötelesek legyenek szavazati jogukkal élni; 5. népszavazás előtt amerikai, illetve angol és orosz csapatok biztosítsák a rendfenntartást és a polgári személyi biztonságot; 6. sem magyar, sem csehszlovák agitáció ne előzze meg a népszavazást, ill. annak lehetetlensége folytán magyar nyelvű agitációt biztosítsanak jelzett területen.”³⁵ Ugyanebben a szellemben fogalmazott a *Gyepű Hangja* 14. számában megjelent írás: „A cseh-szlovák népnek szép jövőt kívánunk. Ha úgy érzik, hogy kisebbségekkel, velünk magyarokkal nem tudnak egy országban lakni, gyáván nem mernek jogokat

33 Szarka László: Az 1945–1948. évi kényszertelepítések története és emlékezete. In: *A szlovákiai magyarok...* (2003) i. m. 17. (29. jegyzet)

34 Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között*. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét, 1993. 160. (290. jegyzet)

35 Szarka (2003) i. m. 20–21.

adni, mi területestül oda megyünk, ahol jogainkat megkapjuk. Tudjuk, hogy ez egyes cseh és szlovák hazafinak nem fog tetszeni. Legyenek meg az etnikai határok.”³⁶

A Népi Szövetség szembeszállt a reszlovakizációs kampánnyal, de a mozgalom vezetői tudták, hogy a vagyonától és emberi jogaitól megfosztott, megfélemlített magyarok tömegei számára a nemzetiség formális feladása a létbizonytalanságban eltöltött időszak végét jelentheti. Az Észak Szava első évfolyamának 20. számában megjelent elemzés ugyanakkor felvetette a felelősség kérdését is. A tömeges reszlovakizáció belső okaként a városi magyar népesség gyenge nemzeti identitását jelölte meg a lap. „A keleti területeken a falu lakossága várakozva fogadta a reszlovakizálást. A városi intelligencia, akitől útmutatást várt, azonban nem bírta megállni a helyzetet. [...] A falu egyedül maradt és az egyedüllét félelmében kénytelen volt jelentkezni. [...] A reszlovakizációból le kell vonnunk a tanulságot – nincsen öntudatos polgárságunk. A magyarság ereje csupán a parasztságban és a munkásságban van [...]”.³⁷ A városi népesség magatartását elemezve az *Észak Szava* rámutatott arra, hogy a magyar középosztály a jövőjét biztosabbnak látta Csehszlovákiában, mint a hiperinflációtól, nyomortól és szovjet megszállástól sújtott Magyarországon. Az elemzésen túlmenően a lap arra figyelmeztetett, hogy a nemzetiség megtagadása nem hoz nyugalmat a magyarság számára, mert a belső telepítések a reszlovakizáltakat is érinteni fogják. A lap útmutatásként arról próbálta meggyőzni olvasóit, hogy a békekonferencia után remélt hatékony kisebbségvédelem a reszlovakizációnál jobb alternatíva a magyarság számára.

A bíráló és útmutató megjegyzések mellett a Népi Szövetség vezetői tudták, és két illegális lapjukban le is írták, hogy a jogfosztottság körülményei között a nemzetiségüket formálisan megtagadók a szülőföldön maradás érdekében döntöttek a reszlovakizáció mellett, és ez a magyarság megmaradása szempontjából az áttelepítéshez képest a kisebbik rossz volt.

1947 májusában a párizsi békekonferencia, illetve a csehországi deportálások befejezése után az elhurcolt személyek listájának összeállítását, valamint a hátrahagyott ingó és ingatlanvagyon sorsának kérdőíveken történő dokumentálását tekintette fő feladatának az ellenállás leghatékonyabb szervezete. A kérdőíveket jórészt Arany Albert László állította össze, és nagy kockázatot vállalva ő végezte az adatlapok sokszorosítását is. 1947 novemberében a Népi Szövetség vezetői: Mészáros Gyula, Arany Albert László, Restály Mihály, Csillik István, Király József, Végh Kálmán, Csery István elhatározták, hogy az összegyűlt adatok alapján átfogó jelentést készítenek a szlovákiai magyarság állapotáról. A kutatók által eddig meg nem talált, de feltehetőleg valamelyik levéltárban lapuló kérdőíves adatfelmérést és a jelentést a szövetség

36 Uo. 19.

37 Bukovszky László: Arany Albert László és a Csehszlovákiai Magyar Népi Demokratikus Szövetség. In: Tóth Károly – Végh László (szerk.): *Emlékkönyv Arany A. László tiszteletére*. Forum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2007. 84.

vezetői kerülő úton Mindszenty Józsefhez juttatták el,³⁸ aki már 1945 nyarán ismerte a jogfosztó rendelkezéseket és azok hatásait. 1945 őszén levélben kérte a csehszlovák püspöki kart, hogy lépjenek fel az embertelenségek ellen. Ugyanazon év október 15-én pedig körlevélben tárta fel a magyar közvélemény előtt a szlovákiai magyarság súlyos helyzetét. A folytatódó üldöztetések ellen a hercegprímás 1947. február 5-én VI. György angol uralkodóhoz és Truman amerikai elnökhöz intézett táviratában is segítséget kért.³⁹ Természetes, hogy a keresztény alapokon álló, számos katolikus káplánt is megmozgató Népi Szövetség és a bíboros-prímás között különleges, bizalmi kapcsolat alakult ki. Szimbolikus, hogy 1949-re Mindszenty és a szlovákiai magyar ellenállás sorsa is összefonódott. 1948. december 26-án a bíborost letartóztatták és az ellene megindított büntetőper előkészítése során 1949. február 11-én Budapesten fogták el a Népi Szövetség két aktivistáját, Varró Istvánt és Krausz Zoltánt. Mivel szlovákiai illetőségűek voltak, a magyar hatóságok hamarosan átadták őket a szlovák belügyi szerveknek. A szlovák államvédelem nem tudott a Népi Szövetség működéséről.

A szervezet felgöngyölítése a magyar és a szlovák állambiztonsági szervek együttműködésének volt a következménye. A pozsonyi Állambíróság 32 személyt, köztük 20 katolikus papot és 4 református lelkészt fogott perbe. Az 1949. december 30-án meghozott ítéletben 22 gyanúsítottat felmentettek a vád alól, további 10 gyanúsítottat pedig kettőtől nyolc évig terjedő szabadságvesztésre ítélték.⁴⁰ A legnagyobb és leghosszabb büntetést Arany Albert László kapta. A kihallgatások során megkínzott Arany hat évvel később, a köztársasági elnök 1955. május 9-én kihirdetett amnesztiarendeletével szabadult. Arany A. László, aki nyelvészként és irodalmárként „normális” időkben nagy karriert is befuthatott volna, a „szabadság”-ban is mellőzött, az oktatástól és a tudományos élettől távoltartott ember lett. Fiatalon, 58 éves korában halt meg a jáchymovi uránbányában szerzett rákbetegség következtében 1967-ben.⁴¹ Arany A. László története nem egyszerűen egyéni tragédia, mert az elhallgatásra, majd felejtésre ítélt tudós sorsa szimbolikusan kifejezi a felvidéki magyar értelmiség, sőt, a teljes, kisebbségbe került magyarság minden háború utáni szenvedését, meghurcoltatását.

38 Uo. 92., 95.

39 Janek István: Mindszenty József a magyar ügy érdekében. *Rubicon* 2007. 1–2. sz. 48–51.

40 Bukovszky (2007) i. m. 104.

41 Simon Attila: Arany Albert László élete és kora. In: *Emlékkönyv...* (2007) i. m. 37.

VAJDA BARNABÁS¹

Csehszlovákia szerepe a helsinki-folyamatban: a Szabad Európa Rádió és a pozsonyi Pravda anyagai alapján

Az ún. Helsinki folyamat során több évig tartó sokoldalú tárgyalások zajlottak, amelyekben 35 állam vett részt: az összes akkori európai állam (kivéve Albániát), plusz a Szovjetunió, az USA és Kanada. A folyamat, amely átfogóan az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ; Conference on Security and Cooperation in Europe, CSCE) elnevezést kapta, Helsinkiben indult 1972-ben, Genfben folytatódott, majd Helsinkiben ért véget 1975 közepén.

A mai történetírás a Helsinkiben lefektetett emberi jogi elvekkel kapcsolatban úgy látja: nyilvánvaló volt, hogy azokat a kommunista országok nem fogják tudni betartani anélkül, hogy azok ne veszélyeztessék a belső rendjüket.² Néhány nyugati elemző már akkoriban megfogalmazta, hogy az emberek és az eszmék szabad áramlása meg fogja változtatni a szovjet típusú rendszereket. Azonban 1975-ben Csehszlovákia államvezetése szempontjából a helyzet (kívül és belül) biztonságosnak tűnt Helsinki aláírásához. A pax sovietica adott időpillanatában az összes lényeges összetevő stabilnak látszott: a csehszlovák és a szovjet kormány között szorosak voltak a szálak; Gustáv Husákék 1975-re többé-kevésbé konszolidálták 1968 következményeit; és fontos szempont volt az is, hogy Csehszlovákiában nagy volt az elfogadottsága a szovjet típusú rendszernek. A döntő nemzetközi sikerre áhító és magabiztos Szovjetunió árnyékában Csehszlovákia biztonságban érezte magát. Aból a célból, hogy Helsinki belföldön is fokozza a bizalmat a fennálló rezsim iránt, a csehszlovák állam és a kommunista párt által vezérelt központi sajtó tudatos és

1 Selye János Egyetem, Történelem Tanszék (Komárom).

2 Gaddis, John Lewis: *Studená vojna*. Slovart, 2006. 144–147.

összehangolt kampányt folytatott Helsinki kapcsán – igaz, azt mégsem tudta megakadályozni, hogy pár éven belül felbukkanjon a Charta 77 mozgalom.

Csehszlovákia: izolációtól külpolitikai expanzió felé

Az 1918-ban alakult Csehszlovákia a második világháború előtt elsősorban Franciaországnak és Nagy-Britanniának volt a szövetségese, akik azonban 1938-ban Münchenben látványosan cserbenhagyták az országot. A „Nyugat által elárult ország” (ez vált általános nézetté) 1943 után ráállt egy olyan külpolitikai pályára, amelyen csak idő kérdése volt, mikor hagyja magát teljesen a Szovjetunióhoz vonzani.

A németek által megszállt, majd 1945-ben újrászervezett Csehszlovák Köztársaság a háborús győztesek között találta magát. Például az ország egyike volt az ENSZ alapítóinak, Winston Churchill pedig a fultoni beszédében a demokrácia utolsó kelet-európai bástyájának nevezte azt. Azonban amilyen nagy nemzetközi szimpátia övezte a visszatérő Edvard Beneš, olyan nagy sokkot okozott külföldön az 1948. februári kommunista puccs. A gottwaldi időktől kezdve Csehszlovákia szinte minden addigi nemzetközi reputációja elolvadt. Az ország a merev és mindenre elszánt szovjet csatlós képét vette magára, ahol rendkívül rossz állapotok uralkodtak többek között az emberi jogok be nem tartása vagy a katolikus egyház üldözése miatt.

1968 újabb nemzetközi izolációt jelentett az ország számára. A helyzetből egyoldalúan bár, de mégiscsak kitörést jelentett az 1970-es csehszlovák–szovjet barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződés. Részben ez, de főleg a nemzetközi helyzet enyhülésének köszönhetően megélénkültek az ország külső kapcsolatai. 1973-ban és utána egy sor magas rangú küldöttség járt az országban: az USA külügyminisztere (első ízben), Harold Wilson brit miniszterelnök, Kurt Waldheim ENSZ-főtitkár, továbbá a Csehszlovákia és az NSZK közti szerződést aláíró Willy Brandt kancellár és Walter Scheel külügyminiszter.³

Az 1974–1975-ös időszak valódi diplomáciai nagyüzemet jelentett Prágának.⁴ A legfontosabb áttörés a kapitalista déli szomszédokkal, Ausztriával következett be. 1974–1975 fordulóján a két ország a legmagasabb, azaz nagykövetségi szintre emelte kölcsönös diplomáciai kapcsolatait. De erre csak az után kerülhetett sor, hogy megegyeztek a Csehszlovákiában elkönfiskált osztrák vagyon értékének utólagos rendezéséről. Ezt követően 1975 januárjában az osztrákok jóváhagyták Karel Komárek

3 Jelen tanulmányban a budapesti *Open Society Archives* Szabad Európa Rádió-anyagaira hivatkozik. Itt konkrétan: HU OSA 300-30-6, Box 76, Folder: 1502/Foreign Relations CS Diplomatic Services 1975. Komentár 10-1-1975., 31-32.

4 A szélesebb nemzetközi kontextusról ld. pl. Borhi László: A nyugati nagyhatalmak és Kelet-Közép-Európa 1945 után. *Világtörténet* 2009 ősz-tél. 3–21.; Fischer Ferenc: *A kétpólusú világ 1945–1989*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs, 2005.

csehszlovák nagykövet kinevezését, majd az osztrák parlament 1975 májusában jóváhagyta azt az 1974 decemberében aláírt egyezséget, amellyel a csehszlovák fél kompenzálta Ausztriát az 1948 után Csehszlovákiában elkönfiskált osztrák vagyónért, hozzávetőlegesen 60 millió amerikai dollár értékben.⁵

A Csehszlovák Szocialista Köztársaság 1975-ben – Helsinkin kívül – számos sikeres külföldi aktivitással büszkélkedhetett. Ekkorra 102 országgal voltak diplomáciai kapcsolatai, közülük 24 európai, 30 ázsiai és 32 afrikai állammal, az amerikai kontinensen további 14-gyel, valamint Ausztráliával és Új-Zélanddal.⁶ 1974-ben kereskedelmi és utazási megállapodást hoztak tető alá Finnországgal, ami a kommunista Csehszlovákia első vízummentes kapcsolata volt egy „nem szocialista” állammal;⁷ 1975 januárjában az ország 1937 óta először küldött nagykövetet (Miloslav Hruza személyében) Portugáliába;⁸ 1975 őszén a Cape Verde-szigetekkel vették fel Prágából a kapcsolatot; ugyanekkor elismerték Surinamot, és itt is felajánlották a diplomáciai kapcsolatok felvételét.⁹ A kizárólag a csehszlovák sajtóból tájékozódó szemlélőnek a Helsinkit kísérő sikerkampány nélkül is úgy tűnhetett, Csehszlovákia rendkívül fontos diplomácia kezdeményezések résztvevője.

Kétség sem fér hozzá, hogy Helsinki egy olyan történelmi pillanatban kínálkozott, amikor a csehszlovák külkapcsolatok építése (bel- és külföldi tényezők együtthatásaként) egy erőteljes fejlődés, sőt expanzió szakaszában járt. Ezt a már amúgy is lendületben lévő folyamatot Helsinki egyfelől még látványosabbá tette, másfelől hosszú ideig eltakarta a kudarcokat. Negatív diplomáciai jelzések ugyanis bőven akadtak. Elég arra tekinteni, hogyan alakította kapcsolatait a Gustav Husák vezette ország a mérvadó nyugati országokkal.

Brit részről nyilvánvaló volt a távolságtartás. Igaz ugyan, hogy 1975. április elején lord Goronny-Roberts személyében a brit Foreign Office 1968 óta először küldött magasabb rangú diplomatát Prágába. Ugyanakkor James Callaghan külügyminiszter 1975 júliusban személyesen készült meglátogatni Lengyelországot és Magyarországot, Prágának viszont be kellett érnie Goronny-Roberts-szel, aki „csak” a brit külügy parlamenti összekötője volt.¹⁰

Ennél durvább jelzés volt Csehszlovákia számára, hogy 1975. április végén Olof Palme svéd miniszterelnök egy stockholmi beszédében megtámogatta az otthon elszigetelt Alexander Dubčeket. Azt követően, hogy nyugati lapok közölték Dubček egyik levelét, Palme nyilvánosan kijelentette, hogy „Csehszlovákia egy elnyomó

5 HU OSA 300-30-6, Box 78, Folder: 1504b/Foreign Relations.

6 HU OSA 300-30-6, Box 76, Folder: 1502/Foreign Relations CS Diplomatic Services 1975.

7 HU OSA 300-30-6, Box 78, Folder: 1504b/Foreign Relations.

8 HU OSA 300-30-6, Box 76, Folder: 1502/Foreign Relations CS Diplomatic Services 1975.

9 HU OSA 300-30-6, Box 76, Folder: 1502/Foreign Relations CS Diplomatic Services 1975; HU OSA 300-30-6, Box 77, Folder: 1503/Foreign Relations, Foreign Diplomatic Services 1975.

10 HU OSA 300-30-6, Box 76, Folder: 1502/Foreign Relations CS Diplomatic Services 1975.

diktatúra, amelynek lakói [...] egykor majd visszanyerik a szabadságukat”. E szavak dühös reakciókat vontak maguk után, Csehszlovákia többször tiltakozott arra hivatkozva, hogy Svédország beavatkozik a belügyeibe.¹¹

Az USA-val való viszonyról sem lehetett azt állítani, hogy rendezett lett volna. A két ország kormánya 1973 júliusában kinyilvánította, hogy bilaterális kapcsolataik javítására fognak törekedni, és megegyeztek, hogy kölcsönösen konzulátust nyitnak Pozsonyban és Chicagóban; az ügyben azonban 1975 közepéig nem történt előrelépés.¹² Ráadásul 1975 májusától Csehszlovákiának csupán alacsonyabb szintű diplomatája volt Washingtonban, mert Dušan Špačil nagykövet (aki 1972 eleje óta töltötte be a posztot) 1975 májusa óta nem tartózkodott az USA-ban. Otthon külügyminiszter-helyettes lett, de megüresedett posztjára Husákék nem küldtek új embert. A washingtoni hivatalt közel fél évig (épp Helsinki finisében) Vincent Buzek ügyvivő vezette egészen addig, amíg 1975. december 15-én bejelentették, hogy Jaromír Johanes lett Csehszlovákia új USA-beli nagykövete.¹³

De nemcsak csehszlovák oldalról volt 1975-ben mozgásban a helyzet. Az USA csehszlovákiai nagykövetét, Albert William Sherert pont a helsinki csúcs napjaiban, 1975. július 31-én hívták vissza Prágából, három és fél évnyi ott-tartózkodás után. Sherer személyében az amerikaiaknak egy kimagasló Helsinki-diplomatájuk volt Prágában, ugyanis Sherer vezette az amerikai delegációt a genfi EBEÉ-tárgyalások második, leglényegesebb szakaszában. Személyében az amerikaiak egy kelet-európai ügyekben nagyon járatos embert tudhattak magukénak, aki Csehszlovákián kívül szolgált Lengyelországban és Magyarországon is. Visszahívása után Sherert az USA ENSZ Biztonsági Tanácsa küldöttségének helyettes vezetőjévé nevezte ki Gerard Ford elnök. Mielőtt állomáshelyét elhagyta, a diplomata tett egy rövid, de szellemes és később igaznak bizonyuló nyilatkozatot: „A Záróokmány sokat fog jelenteni az egyszerű, hétköznapi kelet-európai embereknek, azoknak a fickóknak, akikre a genfi tárgyalások során állandóan gondoltunk.”¹⁴

Arról, hogy 1975-ben mennyire nem voltak rendben a csehszlovák–amerikai kapcsolatok, nemcsak az árulkodott, hogy Gerald Ford elnök és Henry Kissinger külügyminiszter a Helsinki felé tartó útkon itt nem, csak Lengyelországban álltak meg egy rövid időre,¹⁵ hanem az is, hogy a helsinki csúcs után két héttel, 1975. au-

11 HU OSA 300-30-6, Box 76, Folder: 1502/Foreign Relations CS Diplomatic Services 1975.

12 HU OSA 300-30-6, Box 77, Folder: 1503/Foreign Relations, Foreign Diplomatic Services 1975.

13 HU OSA 300-30-6, Box 76, Folder: 1502/Foreign Relations CS Diplomatic Services 1975.

14 “...ordinary Eastern European, man in the street, the guy we were thinking about when we were working in Geneva...” HU OSA 300-30-6, Box 77, Folder: 1503/Foreign Relations, Foreign Diplomatic Services 1975; HU OSA 300-30-6, Box 77, Folder: 1503/Foreign Relations, Foreign Diplomatic Services 1975.

15 Jelen tanulmányhoz a *Pravda* c. pozsonyi kommunista napilap 1975. január–1975. decemberi számait vizsgáltam. A konkrét lábjegyzet a *Pravda* 1975. július 3-i számára vonatkozik.

gusztus 12-i címlapján a *New York Times* azt írta: „Az összes kelet-európai szatellit állam közül kétségkívül Csehszlovákia alkalmazza a legelnyomóbb életkörülményeket a saját lakosaival szemben.”¹⁶

A független csehszlovák diplomácia látszata

Az EBEÉ formálisan és hivatalosan harmincöt állam önálló döntésén alapult, azok teljes szuverenitását deklarálta. Ez főleg abban nyilvánult meg, hogy a végső határozatok konszenzuális alapon születtek, vagyis az eredményes döntésekhez szükség volt minden egyes résztvevő hozzájárulására. Ez azt a látszatot keltette, mintha minden résztvevő állam önálló diplomáciával rendelkezett volna. Ami természetesen nem volt igaz, hiszen Európa tömbösödése akkor már legalább másfél évtizede tény volt, és a tömbtagság mindkét oldalon kötelezettségekkel járt. Nem véletlen, hogy a két szuperhatalmon kívül a legmakacsabb ellenállást Helsinkiben épp a tömböktől független tárgyalófelek mutatták.

A kommunista Csehszlovákia természetesen nem volt tömb-független ország.¹⁷ Ez az ország még attól a gyakorlattól is messze volt, amit ugyanekkor például Románia megengedett magának, hogy a lehető legtöbb esetben a szovjetektől független külpolitikai lépéseket tett. Ennek ellenére mind a folyamat csehszlovák politikus résztvevői, mind az eseményeket tálaló irányított sajtó eljátszotta, hogy a „szuverén egyenjogúság” elve alapján Csehszlovákia önállóan lép fel a nemzetközi diplomácia színterein. De még a kelet-európai országok függetlensége esetén is fennállt volna az a körülmény, hogy Csehszlovákia volt az egyik legtapasztalatlanabb tárgyaló, bár a tapasztalatlanság valószínűleg a legtöbb kelet-európai delegációra igaznak mondható. Leonyid Brezsnyev egy ponton utalt is a Helsinkiben elmondott beszédében erre a Szovjetunió számára is szokatlan helyzetre: „A konferencia hasznos iskola volt a nemzetközi politikai színtéren résztvevő államoknak.”¹⁸

Amellett, hogy a csehszlovák diplomácia 1948 után egyoldalú(an szovjetbarát) volt, a diplomáciai kara nem nagyon ismerte a multilaterális tárgyalásoknak azt a módszerét, amelyet az európai integráció keretei között a nyugati országok, ha korábban nem, hát 1951 óta bizonyosan tapasztaltak és gyakoroltak; ti. azt, mi módon lehet a nemzeti érdekeket sikeresen érvényesíteni egy sokszereplős és soktényezős diplomáciai modellben. Ezzel szemben a nemzeti érdekérvényesítés sem a helsinki

16 HU OSA 300-30-6, Box 76, Folder: 1502/Foreign Relations CS Diplomatic Services 1975.

17 Csehszlovákiának a Szovjetuniótól való nemzetközi függéséről ld. pl. Michálek, Slavomír: *Rok 1968 a Československo – postoj USA, Západu a OSN*. Historicky ústav SAV, Bratislav, 2008.; Heilmann, Mary: *Czechoslovakia – The State that Failed*. Yale University Press, New Haven – London, 2009.

18 *Pravda* 1975. augusztus 1. 3.

előkészítő tárgyalásokat vezető Oldřich Pavlovskýnak,¹⁹ sem a későbbi csehszlovák EBEÉ-bizottságot vezető Bedřich Švěstka orvosprofesszornak, a Károly Egyetemi rektorának nem volt feladata.²⁰ Olyannyira nem, hogy a helyszíni nyugati megfigyelők a csehszlovák delegációt tartották a szovjetek legszervilisebb társainak, akik a saját nyilvános beszédeiket előszeretettel adták elő orosz nyelven.²¹

A csehszlovák küldöttség Helsinkiben

Az EBEÉ Záróokmány aláírására roppant teátrális körülmények között került sor Helsinkiben. Ez kifejeződött például abban, hogy az oda-vissza utakon az egyes küldöttségek (Brezsnyevéket és Fordékat is beleértve) dísztáviratokat küldtek egymásnak a repülőgép fedélzetéről, amikor épp a csehszlovák, a lengyel stb. területek felett repültek át.²² Az 1975. augusztus 30-i nyitóülést Urho Kaleva Kekkonen finn köztársasági elnök beszéde indította, majd személyesen Kurt Waldheim ENSZ-főtitkár adott nyomatékot az eseménynek. Az aznapi munkarész levezetésére Harold Wilson brit miniszterelnököt kérték fel, aki a következő sorrendben adta meg a szót a felszólalóknak: Nagy-Britannia, Görögország, Izland, Kanada, Bulgária, NDK, Olaszország, Svájc, NSZK. Másnap, augusztus 31-én Csehszlovákia, Lengyelország, Franciaország, a Szovjetunió, Portugália, Írország, Ciprus, Jugoszlávia, Magyarország, Törökország, Dánia és a többi ország küldöttsége folytatta a megszólalások sorát.

Az amúgy is látványos (mert a legmagasabb szintű európai politikai reprezentációkat felvonultató) eseményhez sokat hozzá tett az a tény, hogy a csehszlovák állami sajtóügynökség már-már a bulvár határát súrolva számolt be a részletekről. Óriási mediális kampány kísérte például Leonyid Brezsnyev és nagyszámú küldöttségének vonatos utazását, részletesen beszámolva a Moszkva–Leningrád–Helsinki útvonal minden megállójáról, amelyet a diadalittas szovjet propaganda az útba bekomponált.²³ De (kissé szokatlan módon) a cseh és a szlovák újságolvasók megtudhatták azt is, mikor és hogyan érkezett meg Ford elnök és Kissinger külügyminiszter, mint ahogy terjedelmes figyelem övezte a befolyásos részvevők második vonalát is, köztük Wilson brit munkáspárti kormányfőt, Valéry Giscard d'Estaing francia köztársasági elnököt, Aldo Moro olasz miniszterelnököt, Olof Palme svéd miniszterelnököt, Agostino Casaroli vatikáni megbízottat és másokat.²⁴

19 HU OSA 300-30-6, Box 76, Folder: 1502/Foreign Relations CS Diplomatic Services 1975.

20 HU OSA 300-30-6, Box 82, Folder: 1507b/Foreign Relations.

21 Mastny, Vojtech: *Helsinki, Human rights and European security. Analysis and Documentation.* Duke University Press, Durham, 1986. 15.

22 *Pravda* 1975. július 30. 2.

23 Uo. 3.

24 *Pravda* 1975. augusztus 1. 2.

A csehszlovák delegációt Gustav Husák köztársasági elnök, egyben a CSKP KB főtitkára vezette. Mellette Lubomír Štrougal szövetségi miniszterelnök, Bohuslav Chňoupek szövetségi külügyminiszter és Oldřich Pavlovský finnországi nagykövet voltak a delegáció tagjai.²⁵ A Szovjetunió küldöttségét Leonyid Brezsnyev pártfőtitkár, Andrej Gromiko külügyminiszter (mint Brezsnyev helyettese), Konsztantyin Csernyenko KB-tag és Anatolij Kovaljov külügyminiszter-helyettes alkotta. A csehszlovák és a szovjet delegáció egyaránt augusztus 29-án délután, pár perces különbséggel érkezett Helsinkibe.²⁶ Úgy üdvözölték egymást, mintha rég találkoztak volna, pedig Husák két nappal korábban még Moszkvában volt, a hivatalos indoklás szerint „a szovjet KB meghívására a Szovjetunióban töltötte a szabadságát”, onnan csak július 28-án tért haza.²⁷

A csehszlovák delegáció nevében Gustav Husák egy kb. húszperces beszédet mondott a Záróértekezlet második napján, 1975. július 31-én, csütörtökön; aznap délelőtt ő volt az első felszólaló. Husák – aki következetesen „elnök elvtárs, hölgyeim és uraim” megszólítással illette a hallgatóságot – beszéde kezdetén utalt a „müncheni diktátumra”, Csehszlovákia 1939-es megszállására, majd kijelentette: „A béke és a biztonság garantálása megköveteli, hogy ezek a[z erőszakos] módszerek az európai államok közti kapcsolatokból ki legyenek iktatva. Mi ebből a szempontból látjuk a konferencia jelentőségét, [azaz] mindenekelőtt abban, hogy az alakítja és nyomatékosítja az európai államok közti kapcsolatok alapvető szabályait Európa jelenlegi területi és politikai realitása alapján.” Azonkívül, hogy ezzel Husák a legtisztább szovjet álláspontot fogalmazta meg, az emberi jogi kosár tartalmával kapcsolatban kijelentette: „A sokoldalú emberi fejlődés szempontjából a béke időszakában fontos szempontnak tartjuk az emberiség valódi kulturális értékeinek a lehető legszélesebb körben való hozzáférhetővé tételét. Ezért támogatjuk a kulturális értékekkel való legszélesebb kölcsönös inspirációt, [és támogatjuk] azon eszmék és információk cseréjét, amelyek egymás békés megértését és az emberek sokoldalú fejlődését szolgálják.”²⁸

A Helsinkiben eltöltött kb. három nap (kedd délutántól szombat délig) természetesen módot adott számos kétoldalú találkozóra: Brezsnyev megbeszélést folytatott Forddal, Kádár János az NSZK kancellár Helmut Schmidttel, Husák Urho Kekkonennel stb. Időnként érdemi dolgok is történtek, például Husák meghívást kapott az NSZK-ba és Ausztriába.²⁹ Kétoldalú találkozók egész sorára került sor: Husák köztársasági elnöki minőségében Todor Zsivkovval, Josip Broz Titoval, Nicolae Ceaușescuval, valamint Costa Gomes portugál köztársaság elnökkel; Husák Lubomír Štrougal szövetségi miniszterelnök kíséretében Erich Honeckerrel és Os-

25 *Pravda* 1975. július 28. 1.; 1975. augusztus 1. 2.

26 *Pravda* 1975. július 29. 1.

27 Uo. 1.

28 *Pravda* 1975. augusztus 1. 1-2.

29 *Pravda* 1975. augusztus 9. 5.

kar Fischerrel; Štrougal miniszterelnökként Léo Tindemans belga és Carlos Arias Navarro spanyol miniszterelnökkel és Pedro Cortina külügyminiszterrel; Chňoupek külügyminiszter Garret Fitzgerald ír, Ibsan Caglayangil török és Dimitriosz Bitsziosz görög külügyminiszterrel; végül a Štrougal–Chňoupek kettős az Aldo Moro–Maria-no Rumor párossal találkozott.³⁰

Azonban bármilyen sűrű megbeszéléseken vettek is részt, a csehszlovák delegáció tagjai valójában nem érdemi tárgyalásokat folytattak, hanem illedelmességi viziteket abszolvtáltak. A csehszlovák diplomácia nagyon is tudatában volt annak, hogy az ország 1918-as megalakulása óta ilyen nagyszabású nemzetközi konferencián még nem vett részt. Nem győzték lenyilatkozni, hogy 1918 óta első ízben találkozott a csehszlovák köztársasági elnök az osztrák kancellárral. De ez volt számukra az első alkalom arra is, hogy személyesen találkozzanak Portugália, Belgium, Olaszország, Spanyolország, Dánia vagy Norvégia legmagasabb politikai képviselőivel. Chňoupek csehszlovák külügyminiszter számára hatalmas mediális tromf volt, hogy a plenáris ülés előtt a kongresszusi csarnokban pár percre összeházaszkodhatott (az egyébként akkoriban kimondottan médiasztárként ünnevelt³¹) Henry Kissingerrel, valamint Max van der Stoep holland külügyminiszterrel.³²

A csehszlovákiai sajtókampány

Csehszlovákiának Helsinki nem cél volt, hanem kiváló ürügy. „Olyan nemzetközi kapcsolataink vannak most, amilyenekkel soha korábban nem rendelkezünk” – dicsekedett a *Pravda*.³³ Az ürügynek megfelelően a Helsinkit kísérő bombasztikus szalagcímek sem a Záróokmány szellemiségéről szóltak, hanem a kivételes helyzetről: *Az évszázad eseménye, Békés együttélés – az európai újkor alapja, Az öröm és remény napja Európának, Európa megragadta a történelmi lehetőséget* stb.³⁴

Az 1968-as szovjet behívott beavatkozás szégyenét magukkal cipelő Gustav Husákék szerették volna fenntartani legalább az önállóság látszatát. A nemzeti szuverenitás alapelvéből kiinduló, és az évekig elhúzódó EBEÉ-folyamat több vonatkozásban kapóra jött nekik, így a csehszlovák sajtópropaganda Helsinki kapcsán olyan képet tudott felmutatni, mintha az ország önálló diplomáciát vezetett volna. És a korabeli csehszlovák sajtó valóban sokban hozzájárult a siker látszatához.

Csehszlovákia szempontjából sem a Záróokmány, sem Husák elnök gondosan megválogatott szavainak nem volt túl nagy jelentőségük. Husákéknak nem a Záróok-

30 *Pravda* 1975. augusztus 2. 3.

31 Isaacson, Walter: *Kissinger életrajz*. Panem-Grafo, 2001. 343–357.

32 *Pravda* 1975. augusztus 1. 3.

33 *Pravda* 1975. augusztus 9.

34 *Pravda*-címlapok 1975. július 29.; 1975. július 30.; 1975. július 31.; 1975. augusztus 1.

mány tényleges tartalma,³⁵ hanem Helsinki propagandaértéke számított – ugyanúgy, ahogy a szovjeteknek is. Ezt leginkább az bizonyítja, hogy amikor a Helsinki-kampány lecsengett, illetve miután a belső ellenzék megpróbálta a csehszlovák államot a Záróokmány tartalmának érvényesítésére rábírní, akkor az NDK és Románia mellett Csehszlovákia lett az egyik azon három ország közül, amelyek a legnegatívabban viszonyultak Helsinki emberi jogi passzusaihoz.³⁶ 1975-ben Helsinki propagandaértéke annyira fontos tényező volt, hogy mind a szovjet, mind a csehszlovák delegációban helyet kaptak a TASS, illetve a ČSTK állami hírügynökségek vezetői.

A közvélemény meggyőzése már jóval a helsinki summit előtt, 1975 tavaszán megkezdődött. A sajtóbeli tálalás tendenciái elsősorban azon mérhetőek le, milyen teret szántak a Helsinkit övező részeseményeknek. A csehszlovák sajtótermékekben leginkább az Apollo–Szojuz 19 programot fűzték össze következetesen Helsinkivel: előbb a közös űrprogramnak, majd Helsinkinek szántak igen nagy teret, lényegében kezdettől kéz a kézben, párhuzamosan tálalva a két eseményt, majd egy bizonyos ponton mind a két esemény a pozsonyi *Pravda* címlapjára került *Közös történelmi lépés* cím alatt.³⁷

A csehszlovák sajtótermékek gondoskodtak róla, hogy a készülődő együttműködési-biztonsági konferencia előkészítésével kapcsolatos újabb és újabb tényanyagok már 1975 első hónapjaitól eljussanak az olvasókhoz.³⁸ Emellett folyamatosan nagy teret szántak a történelmi kontextus helyes megvilágításának is. A pozsonyi központi lap elemzéseiben folyton történelmi párhuzamok bukkannak elő: a bécsi, a jaltai, a potsdami konferencia. Ez ravasz argumentáció volt, hiszen egyfelől azt üzenete, hogy a hidegháborús ellenfelek egykor Potsdamban már megtapasztalták a jobb kapcsolatokat ízt, másfelől azt, hogy Potsdam óta áll fenn az a világrend, amelynek a törvényesítésére, mintegy betetőzésére Helsinkiben sor kerül. A célzott üzeneteket nemcsak képek (pl. a szépen előkészített Finlandia-csarnokról) nyomatékosították, hanem szövegek is. Helsinki a „kivételes fontos esemény [...] a 150 évvel ezelőtti bécsi kongresszus óta a legjelentősebb diplomáciai esemény”, amely visszahozza „a potsdami atmoszférára reneszánszát”, biztosítja „a háború utáni európai realitások elismerését és a határok sérthetetlenségét”, egyszóval garantálja „a kontinens tartós békéjét” stb.³⁹

Az 1975-ös Csehszlovákiában természetesen nem volt kérdéses, hogy az ország melyik oldalon áll. Ennek ellenére a propaganda sokat tett azért, hogy meggyúr-

35 Ennek főbb dokumentumait és elemzését ld. Németh István: *Európa 1945–2000. A megosztástól az egységig*. Aula Kiadó, 2004. 468–475., 490–495.

36 Davy, Richard: Helsinki myths: setting the record straight on the Final Act of the CSCE, 1975. *Cold War History* Vol. 9. No 1. February 2009. 16.

37 *Pravda*-címlapok 1975. július 16.; 1975. július 18.

38 A korabeli csehszlovákiai sajtó működéséről ld. Vajda Barnabás: *Egy szabad hang Kelet-Európában – A Szabad Európa Rádió tevékenységéről a hidegháború alatt*. Nap Kiadó, Dunaszerdahely, 2011. 267–276.

39 *Pravda*-címlapok 1975. július 16.; 1975. július 18.

ja a csehszlovákiai közvéleményt. Amikor például 1975. januárjában Prágában járt Nyikolaj Lebegyev, a Moszkvai Állami Nemzetközi Kapcsolatok Intézetének rektora, nagy tetszés fogadta azt a felajánlását, hogy Moszkva „hozzásegítene” a csehszlovák diplomaták szovjetunióbeli képzéséhez, mivel – mint mondta – „a szovjet külpolitika feladatai egyébként is a teljes [kommunista] közösség feladatai is egyben”. Lebegyev látogatásából is látszott (fél évvel vagyunk 1975 augusztusa előtt), hogy a szovjet diplomácia milyen előrelátóan készítette elő a kelet-európai közvéleményt Helsinki pozitív eredményeire. „Most az össz-európai béke, biztonsági és együttműködési konferenciáról szóló tárgyalások sikeres teljesítése a legfontosabb külpolitikai cél”⁴⁰ – jelentette ki távozásakor a rektor.

Miközben Csehszlovákia az egész EBEÉ-folyamat során maximális mértékig igazodott a szovjet célokhoz és szándékokhoz,⁴¹ a kommunista párt által vezérelt csehszlovák sajtóorgánumok már önmagában a tényt, hogy az 1974–1975-ös periódus eseménygazdag diplomáciai időszak volt, az állam szuverenitásának megnyilvánulásaként tálták.⁴² A *Pravda* a Záróokmány aláírását követő napon *Csehszlovákia aktívan részt vesz a békeoffenzívában* szalagcímmel jelent meg, alatta egy nagybetűs összefoglalóval: „Csehszlovákia a maga erejével és nemzetközi súlyával jelentős mértékben hozzájárult az európai feszültség csökkentéséhez és a konferencia sikeres beteljesítéséhez.” Az önállóság látszatát apró vizuális jelzések nyomatékosították. Az augusztus 1-jei és 2-i *Pravda* nagy terjedelemben idézett a Helsinkiben elhangzott beszédekből. Mind Gustav Husák, mind Leonyid Brezsnyev beszédének teljes terjedelemben lehozták; a két beszédet egymás mellé szerkesztették, de Husáké került felülre. A címlap számára kép is készült az aláírás pillanatáról; itt is egymás mellett látható Brezsnyev és Husák, de itt is az utóbbi van feljebb.⁴³

1975. augusztus 8-i lapszámban óriási betűkkel nyomtatták a címlapra, hogy „A Csehszlovák Szocialista Köztársaság következetesen teljesíteni fogja a konferencia határozatait”. A helsinki Záróértekezlet alatt és után a csehszlovák sajtó nem hallgatta el az alapelveket, sőt, a tíz elv tömör lényegét kétszer leköszölték, először a *Pravda* július 3-i számában, majd annak augusztus 2-i címlapján. Mindkét alkalommal elől szerepelt az államok függetlensége, az erőszak elvetése, a határok sérthetatlensége, az államok területi egységének a tisztelete és a belügyeikbe való be nem avatkozás, majd ezek után következett „az emberek alapvető szabadságjogainak a respektálása”.

Helsinkit követően az újságok kizárólag azt a vonatkozást emelték ki, amellyel a csehszlovák lakosságot a leginkább meg lehetett szólítani: a tartós béke fogja él-

40 HU OSA 300-30-6, Box 76, Folder: 1502/Foreign Relations CS Diplomatic Services 1975.

41 Mastny, Vojtech: *Helsinki, Human rights and European security. Analysis and Documentation*. Duke University Press, Durham, 1986. 20., 86.

42 HU OSA 300-30-6, Box 78, Folder: 1504b/Foreign Relations.

43 *Pravda*-címlap 1975. augusztus 2.

vezetővé tenni azokat a javakat, amelyeket a csehszlovák lakosság 1948 óta megszerzett. Helsinki értelmezésekor a hangsúly immár teljes mértékben a háború elkerülésére, a biztonságra és a békére tolódott.⁴⁴ A Záróokmány aláírása utáni első munkanapon, augusztus 4-én, hétfőn a *Pravda* címlapja szintén a második világháború utáni világrend tényét és a békét emelte ki: „Az adott körülmények között az államok közti kölcsönös kapcsolatok terén nincs más értelmes alternatíva, mint a békés egymás mellett élés.”

A hivatalos Csehszlovákia azt az utat választotta, hogy ha már elhallgatni nem tudta, akkor tudatosan félreértelmezte a Záróokmányt, pontosabban csak és kizárólag annak egyes pontjaira helyezte a hangsúlyt. S bár ez tendenciózusnak minősíthető, mégis egy adott politikai rezsim vagy egy bizonyos sajtóorgánium szempontjából legitim eljárás. Tény az is, a csehszlovák diplomácia mindezt finoman és jó taktika érzékkel tette. Amikor például a lapok beszámoltak Bohuslav Chňoupek külügyminiszter augusztus 5-i prágai sajtótájékoztatójáról, ő többször kihangsúlyozta „a határok sérthetlenségét Európában”, majd röviden összefoglalta a lényeget: „Az európai biztonsági és együttműködési konferencia betetőzése, a Záróokmány aláírása a szocialista országok békepolitikájának és a nemzetközi kapcsolatok enyhülésének a sikere.”⁴⁵

A *Pravda* – szokásához híven – Helsinki napjaiban is árgus szemmel figyelte a világsajtó reakcióit; a korabeli magyar sajtóban Helsinkiről megjelenő kommentárokat Lőrincz P. Gyula elemezte. A hírek és kommentárok tendenciózus válogatása mellett a *Pravda* az összes sajtóbeli zsánert, így az olvasói leveleket is bevetette a békeüzenet sulykolásába. Augusztus 14-én *A közösség óhaja: Béke!* címmel egy sor névvel ellátott olvasói levelet közölt. Ezekben rendszerint a béke mint a széles közösség legfőbb óhaja fejeződött ki, vele együtt a nyílt hála a felszabadító Szovjetunió iránt. Egy bizonyos Miroslav Čurma (egy Malčice nevű faluból) az alábbi éleslátó, már-már tudósi eszmefuttatást fogalmazta meg: „Természetesen soha nem lesz kompromisszum a kapitalizmus és a szocializmus között. Azonban a finlandiai dokumentum garantálja, hogy a planétán élő nemzetek nem fogják kiirtani egymást az atombombával. Mi, a béke generációja, nagyra értékeljük azt a munkát, amelyet a politikusaink a béke érdekében végeztek, tisztelet nekik!”⁴⁶

A béke mondanivalóját célzott negatív kampánnyal tették még hatásosabbá. A *Pravda* címlapján még folyt a helsinki örömködés, amikor a belső oldalakon elkezdtek „Helsinki ellenzőire”, a „katonai-ipar komplexumokra” és a „nyugati államok ellenérdekelt köreire” irányítani a figyelmet.⁴⁷ Már az augusztus 5-i számban nagy terjedelmű kommentár jelent meg *Katonai biznissz – A békés együttélés elmélyí-*

44 *Pravda* 1975. augusztus 8. 2.; 1975. augusztus 12. 2.

45 *Pravda* 1975. augusztus 6. 1.

46 *Pravda* 1975. augusztus 14. 4.

47 *Pravda* 1975. augusztus 4. 1., 4.

tésének akadályai címmel, amelyben megszellőztették, hogy az 1975 júniusi adatok alapján az USA-beli és a brit cégek 8,5 milliárd dollár értékben adtak el fegyvereket, elsősorban Phantom és F-14-es típusú vadászrepülőket Iránnak és Szaud-Arábiának. És azok számára, akik esetleg még mindig nem fogták fel, miért van szüksége Csehszlovákiának Helsinkire, azoknak Jaromír Sedlák, a prágai Nemzetközi Kapcsolatok Intézetének igazgatója konkrétan megnevezte Helsinki ellenségeit: „egyes nyugati szakszervezeti főnökök, olyan emberek, akik a neofasisztákkal kokettálnak, a békés egymás mellett élés ellenzői, valamint a cionista és a maoista erők”.⁴⁸

48 HU OSA 300-30-6, Box 109, Folder: 2601a/Propaganda Anti-West 1975 [2 of 2].

Kiadta a Kalligram Könyv- és Lapkiadó Kft., Pozsony, 2013. Első kiadás. Oldalszám 668. Felelős kiadó Szigeti László. Borítóterv Hrapka Tibor. Olvasószerkesztő és korrektor Gayer Veronika, Marchut Réka és Osvát Anna. Nyomdai előkészítés Studio GB, Dunaszerdahely. Nyomta az Expresprint Kft., Partizánske.

Vydal Kalligram, spol. s r. o., Bratislava 2013. Prvé vydanie. Počet strán 668. Vydavateľ László Szigeti. Návrh obálky Tibor Hrapka. Grafická úprava Studio GB, spol. s r. o., Dunajská Streda. Vytlačil Expresprint, spol. s r. o., Partizánske.